

OASE DE ANIMALE DIN AȘEZAREA NEOLITICĂ TÂRZIE DE LA UIVAR, JUDEȚUL TIMIȘ. EȘANTIONUL DIN S. XI

Georgeta El Susi*

Cuvinte-cheie: Uivar, Vinča C, resturi de faună, vârste de tăiere, creșterea animalelor, vânatoare.

Keywords: Uivar, Vinča C, faunal remains, slaughter profiles, animal breeding, hunting.

Animal bones from the late Neolithic settlement of Uivar, Timiș County. The sample from S. XI

(Abstract)

The article deals with the analysis of faunal remains from the late Neolithic habitation from Uivar-Gomilă, targeting the material from the trench (S.) XI. The site was investigated between the 1999–2009's campaigns; based on radiocarbon data the Neolithic settlement functioned between 4950–4500 BC. About 44,000 animal remains were recovered and analyzed, they were assigned to Neo-Eneolithic, Bronze Age, Iron Age, Middle Ages and modern periods. The sample recovered from trench XI amounts to 7,957 bones, of which, 6,196 belong to the late Neolithic habitation (Vinča C), 371 to the Tiszapolgár level, 920 to the medieval period and 470 to the mixture layer. Of the Neolithic sample, 2,268 bones originate in the structures of some houses (floors, pits, foundation ditches) and 3,928 in the culture layer. Of the 2,268 clearly assigned bones, 1,054 come from the 2nd and 3rd layers (taken together according to archaeological data) and 1,214 from the 4th layer (Tab. 1, 2). The sample from 2nd layer comes from pillar pits, foundation ditches of two burned buildings, marked with F. 3172/3173, F. 3123a and from an adobe agglomeration (F. 3150). The sample from the 3rd layer was collected from an agglomeration of ceramics and bones (F. 3261), two garbage pits (F. 3214, F. 3219), and foundation ditches (F. 3321, F. 3328). The layers 2+3 provided 1,054 mammal bones, of which 342 belong to domestic species (50%) and as many to wildlife. Another 370 fragments represent ribs and flakes of long bones, not specifically assigned. According to the percentage distribution, cattle predominate with 29.1%, followed by red deer with 28.51%, the rest of the taxa have much lower rates. The pig totals 10.96%, the small ruminants 8.04%, and the roe deer, 9.06%. The wild boar totals 10.38%, the aurochs 1.17% and the dog 1.9%. The share of game is high (50%), with emphasis on red deer exploitation. Its high frequency can be linked, either to an increased density in the area, suggesting somewhat more wooded surroundings, or to a specialization in its capture; the exploitation of antlers was a significant component in domestic activities. It is possible that F. 3219, with a diameter of 2.2 m, to be a garbage pit, with a consistent filling (231 bones). The sample of the 4th layer comes from two burned constructions, F. 3208 (H2b–11) and F. 3123b (Tab. 2). It includes 1,214 bones, of which 1,045 come from pillar pits, foundation ditches and floor of F. 3208. Only eight remains were taken from building F. 3123b and 161 from outer space of the constructions. Statistics of the 4th layer indicate a prevalence of domestic taxa (53.75%) with emphasis on cattle breeding (26%). It is a fairly small percentage, but common to the settlement. Sheep and goats rank the second with 15.16%. The pig is quoted with 10.94%. Wild mammals total a high percentage of 46.25%, of which 23.13% is attributed to red deer. As a number of specimens, the roe deer dominates the wildlife spectrum, with 16.39% and 8.91% as fragments. The aurochs bones are few in this sector, the nine remains (1.41%) come from an adult. In addition, mention leftovers from hare, badger, fox.

About 3,928 mammalian bones come from the trench S. XI (no feature), of which 2,039 come from the layers 2+3 and 1,889 from the 4th layer (Tab. 3). The wild species have a high rate, of 52.94%, compared to 47.06%, that of domesticates. Among domestic mammals, pigs predominate with 18.23%, cattle registering only 15.27% and small ruminants, 12.31%. Among the hunted species, red deer rank the first with 18.72%, followed by roe deer with 15.76% and wild boar with 8.87%. The aurochs have a small contribution, 1.37%. The remaining taxa as wild cat, badger, marten, fox, dog, lynx total below 1%. To notice therefore, a diversified wild fauna illustrating different biotopes: wet surroundings with wild boar, beaver, pig; forested areas (forest spots) with red deer, wild cat, lynx, marten, badger, fox, wolf; open areas with roe deer, aurochs, hare. Similar percentages of the main taxa in the trenches S. I–III (presented on another occasion)¹ are also found within S. XI. Specifically, a clear reduction of the bovines and small ruminants' rates was found in the Vinča C2 level compared to Vinča C1 level. As well,

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, Str. M. Kogălniceanu, 12–14, e-mail: getasusi@yahoo.com.

¹ El Susi 2017b, 29–55.

the red deer is well represented, to the detriment of roe deer and aurochs. Hunting is diversified, with a high share, about 50%. The intensification of hunting, focused on red deer is manifested towards the end of the Vinča C2 habitation, suggesting a cooling of the climate, accompanied by an extension of the forested area. The wild boar rate keeps unchanged, around 10% throughout the Neolithic habitation; probably the humid environments with its specific vegetation along the watercourses was a characteristic of the site's surroundings during its function. The large-scale exploitation of the wild animals is a trait of the multi-stratified sites (tells) of the late Neolithic, reflecting a complex social organization². It seems that the faunal results from Uivar could be pretty well correlated with those of the Tisza sites, especially in terms of the large proportion of game, the modest share of pigs and to some extent that of small ruminants. Cattle seem to have a much smaller share in the local communities economy. Obviously there are also dissimilarities due to local and regional particularities, the ways of approaching the faunal samples, the size of the lots and so on.

Materialul de față continuă prezentarea Meșantioanelor de faună din situl de la Uivar-*Gomilă*, fiind vizat un eșantion prelevat din suprafața S. XI. Așezarea de tip tell de la Uivar a fost localizată pe o ridicătură naturală în câmpia Banatului, la aproximativ 1,5 km vest de satul cu același nume și la 35 km sud-vest de municipiul Timișoara. În preistorie, zona era brăzdată de numeroasele meandre ale râurilor Timiș, Bega, generând turbării și mlaștini ce acopereau o mare parte din interfluviul acestora³. Situl a fost cercetat sistematic între anii 1999–2009⁴, pe baza datelor radiocarbon așezarea neolitică a funcționat între 4950–4500 BC⁵. Din tell au fost recuperate și analizate circa 44000 resturi de mamifere, aparținând nivelelor neo-eneolitice, epocii bronzului, epocii fierului, evului mediu și perioadei moderne. Atribuirea materialului pe faze de locuire s-a făcut conform datelor arheologice publicate⁶, alături de cele furnizate prin bunăvoință de colegul Florin Drașovean.

Din locuirea neolitică Szakálhát (Vinča B2), identificată în secțiunile S I-III s-a publicat un eșantion de 3528 fragmente⁷. Însă cea mai mare parte a eșantionului de faună provine din nivelele neoliticului târziu (Vinča C1-C2). Concret, din suprafețele S. I-III s-au publicat circa 11080 oase de mamifere⁸, dintre care 5368 din contexte clare (with feature) și 5712 din amestec (no feature)⁹. Un alt eșantion publicat a fost prelevat din șanțurile de fortificație, cercetate în S. IV. Materialul respectiv totalizează 7586 oase mamifere, dintre care 3266

provin din nivelele Vinča C, 3284 din nivelele neo-eneolitice (Vinča+Tiszapolgár) și 1036 din alte multe epoci¹⁰. Din eneoliticul timpuriu, cultura Tiszapolgár a fost publicat un eșantion de 2105 piese, colectate din mai multe contexte¹¹.

Materialul ce face obiectul analizei de față provine din S. XI și însumează 7957 piese. Dintre acestea, 6196 au fost atribuite locuirii neolitice târzii (Vinča C), 371 nivelului Tiszapolgár¹², 920 epocii medievale și 470 sunt din amestec (neo-eneolitic, medieval, modern). Din cele 6196 oase neolitice, 2268 fragmente provin din structurile unor locuințe (podine, gropi, șanțuri de fundație) și 3928 din stratul de cultură. Dintre cele 2268 oase clar atribuite, 1054 provin din edificiile straturilor 2+3 (luate împreună cf. datelor arheologice) și 1214 din cele ale stratului 4 (Tab. 1, 2). Stratul 1 conținea material amestecat, oasele nefiind introduse în statistici.

Materialul faunistic din SXI, cu context precizat (with feature).

Lotul faunistic din stratul 2 provine din gropile de stâlp, șanțurile de fundație a două edificii arse, notate cu F. 3172/3173, F. 3123a și dintr-o aglomerare de chirpic (F. 3150). Eșantionul din stratul 3 s-a prelevat dintr-o aglomerare de ceramică și oase (F. 3261), două gropi cu ceramică, oase, chirpic (F. 3214, F. 3219), gropi, șanțuri de fundație (F. 3321, F. 3328). Din straturile 2, 3, analizate împreună din considerente stratigrafice¹³ s-au determinat 1054 oase de mamifere. Dintre acestea, 342 aparțin speciilor domestice (50%) și tot atâtea celor sălbatice. Alte 370 fragmente reprezintă spărturi de coaste, diafize din oasele lungi, neatribuite specific. Conform distribuției procentuale, vita predomină cu 29,1%, urmată de cerb cu 28,51%,

² Bartosiewicz 2005, 60–61.

³ Drașovean-Schier 2010, 165–187.

⁴ Este vorba de un proiect comun româno-german, coordonat de profesorii Wolfram Schier, de la Freie Universität din Berlin și Florin Drașovean de la Muzeul Banatului din Timișoara.

⁵ Schier-Drașovean 2004, 145.

⁶ Drașovean *et alii* 2017, 3–10 și bibliografia citată.

⁷ El Susi 2017b, 29–55.

⁸ Resturile altor grupe de animale nu au reprezentat obiectul cercetării noastre.

⁹ El Susi 2018, 83–119.

¹⁰ El Susi 2017a, 611–641.

¹¹ El Susi 2016, 265–289.

¹² Incluse în analiza faunei din locuirea Tiszapolgár, cf. El Susi 2016, 284–286.

¹³ Deși din punct de vedere stratigrafic stratul 3 aparține tot de stratul 2, i s-a dat o altă siglă pentru a fi separate construcțiile incendiate de restul suprafeței și de zonele aflate sub acestea.

restul taxonilor având ponderi mult mai mici. Astfel, porcul înregistrează 10,96%, rumegătoarele mici 8,04%, la fel și căpriorul, 9,06%. Mistrețul totalizează 10,38%, bourul 1,17% și câinele 1,9%. Ponderea vânatului este mare (50%), cu accent pe exploatarea cerbului. Frecvența sa crescută o putem lega, fie de o densitate crescută în zonă, sugerând împrejurimi ceva mai împădurite, fie de o specializare în prinderea lui, cu atât mai mult cu cât exploatarea materiei cornoase era o componentă semnificativă în activitățile domestice. Este posibil ca F. 3219, cu diametrul de 2,2 m, să fi fost o groapă de resturi menajere, umplutura sa fiind consistentă (231 oase).

Sub raport tafonomic, 97 resturi au o pigmentație roșietică, 15 fiind calcinate, ele provin din zonele edificiilor incendiate. Circa 51 resturi provenite din edificiul F. 3123a prezintă depuneri de calciu datorate fosilizării într-un mediu umed. Urme de roadere nu prea sunt, probabil oasele au fost aruncate imediat după consum, spațiile fiind igienizate, nefiind prea multe „circulate”. Puține piese prezintă urme de tăiere, printre care, un humerus de mistreț (din F. 3219) cu urme pe trohlee, pentru secționarea ligamentelor și detașarea articulației radio-humerale. În rest, nu există urme clare de procesare; de fapt, oasele fiind puternic fragmentate (pentru extragerea măduvei) sunt greu de identificat intervențiile umane. Oasele au fost sparte nu numai pentru măduvă, dar și pentru prelucrare, ori din alte cauze. Din straturile 2, 3 provin numeroase așchii din cranii de bovine, maxilare, metapodii, coaste, în general fragmente de la animale mari (vită, cerb).

De la bovine s-au identificat 199 piese (29,1%), dintre care 21,61% provin din scheletul cefalic (A), 13,06% din coloană (B), 37% din părțile distale ale membrelor (E) și 28,64% din părțile carnatate ale scheletului apendicular (C, D). Pe baza dentiției s-au identificat 12 exemplare¹⁴, aparținând următoarele grupe de vârstă: două animale tăiate între 4–6 luni (sacrificate, cel mai probabil vara), două între 1–2 ani (16,67%), șase între 2–4 ani (50%), unul între 4–6 ani (8,33%) și unul între 6–9 ani (8,33%). Ponderea mare a subadultilor sugerează sacrificări prevalent pentru carne, doar un sfert dintre indivizi fiind exploatați pentru produse lactate, forță de muncă. Ca date metrice remarcăm un frontal de taur, cu un corn de 240 mm lungime și diametrele bazei nu foarte mari (63/47/177 mm),

¹⁴ Menționăm că NMI-ul estimat este orientativ, el nu reflectă decât ceea ce s-a obținut pe dentiție; în discuțiile legate de ponderea taxonilor ne bazăm doar pe procentajele estimate pe nr. de resturi (NISP).

specimenul fiind imatur corporal (2–3 ani); cornul se află în plan cu frontalul, fiind ușor curbat, vârful fiind orientat în sus.

Cele 75 oase de porc (10,96%) provin mai ales din scheletul cefalic (37,33%), slab reprezentate fiind părțile distale ale picioarelor (12%). Sunt bine reprezentate și părțile carnatate ale membrelor, în proporție de 32% (Tab. 4, Fig. 5). Din cei 12 indivizi identificați, doi s-au tăiat până la 6 luni, trei până la un an, trei între 12–18 luni și patru între 18–24 luni. Datele confirmă sacrificarea pentru carne preponderent în stadiile de tineret și subadult. Condițiile ambientale erau favorabile menținerii unui spor natural, fără a necesita prea multe preocupări din partea comunității. Lotul ovinelor și caprinelor totalizează 55 oase (8,04%), dintre care nouă aparțin caprinelor, cinci ovinelor și 44 sunt neatribuite specific. Circa 35% din oase provin din scheletul cefalic, 9% din coloană și 56% din scheletul apendicular. Per ansamblu, s-au estimat 10 exemplare pe baza resturilor maxilare numeroase, reprezentând 36% din lot. Dintre cele 10 exemplare, patru s-au sacrificat în primele șase luni de viață (primăvara-vara), unul între 12–16 luni, unul între 2–3 ani, trei între 4–6 ani și unul între 6–8 ani (Fig. 2). Se remarcă ponderea mică a animalelor tăiate până la doi ani, ceea ce coincide cu perioada de maturitate sexuală, reproducere; se pare că exemplarele erau preponderent ținute până pe la 4–5, maximum 6 ani. Caprele erau destul de numeroase în turmele de rumegătoare mici. Din ruinele edificiului F. 3172 provine un metatars de ovină cu GL (lg. maximă) de 127,3 mm, estimându-se o talie de 59,58 cm.

Eșantionul canidelor include 13 oase (1,9%), aparținând la doi indivizi, unul ceva mai mic (mandibulă cu lg. condilară, 124 mm) și altul ceva mai mare. De la al doilea exemplar provine și un calcaneu, cu lg. maximă 43 mm. Din F. 3491 (construcția nearsă) provine un neurocraniu de câine, spart în jumătate, probabil pentru extragerea creierului.

Cerbului îi aparțin 195 fragmente (28,51%) atribuite la 11 exemplare. Eșantionul provine în proporție de 19,49% din scheletul capului, doar 16,92% din coloană, 26,15% din părțile carnatate ale scheletului apendicular și 37,44% din părțile distale ale membrelor (Tab. 4). Se pare că, în gropile și șanțurile de fundație ale edificiilor din acest nivel s-au aruncat multe spărturi de metapodii, falange și resturi cefalice. Cei 11 cerbi, identificați pe baza materialului, au fost vânați în următoarele stadii: doi în jur de 5–6 luni (pe la finele verii), trei între 12–14 luni (cel mai probabil vara), unul între

20–24 luni și cinci peste 5–6 ani. Amintim un metacarp (din F. 3150), cu lungimea de 259,6 m, pe baza lui estimându-se o talie de 118,12 cm. Pare un exemplar masculin. De la căprior s-au determinat 62 oase (9,06%), provenind prevalent din părțile distale ale membrelor (39,34%). Scheletul capului reprezintă cam 25% iar părțile carnatate ale membrelor 37,8% (Tab. 8). Din cei șapte indivizi, unul avea circa 1–2 luni (vânat pe la începutul verii), trei, 12–15 luni (capturați primăvara-vara), unul 18–24 luni și doi erau adulți. Existența în material a trei frontale cu coarnele pe peduncul confirmă capturarea celor mai multe exemplare în sezonul cald. Probabil că atunci era numeros prin împrejurimi, fiind vânat și pentru protecția culturilor agricole.

Mistrețului îi aparțin 71 oase (10,38%), cea mai mare parte (66,19%) provenind din scheletul apendicular. Capul reprezintă doar 21,13% iar coloana 12,68%. S-au estimat două talii, cu valori de 99,8 și 104,3 cm, valori caracteristice masculilor. Dintre cei șase indivizi identificați, doi au fost vânați între 12–18 luni, unul spre 3 ani, trei fiind adulți și maturi. Bourul atinge proporții reduse, cele 8 resturi (1,17%) provenind de la un singur animal, posibil o femelă. Cele 5 oase de iepure (0,73%) aparțin la doi indivizi, unul fiind sub-adult. Din șanțul de fundație al locuinței F. 3123a provine o mandibulă spartă de vulpe, cu lg. carnașierei de 16,5 mm.

Materialul faunistic atribuit stratului 4 provine din resturile arse a două construcții și din nivelul de călcare. Este vorba de edificiile F. 3208 (H2b–11) și F. 3123b (Tab. 2, Fig. 1). Eșantionul cumulează 1214 oase, dintre care 1045 provin din gropile de stâlp, șanțurile de fundație, podină ale construcției F. 3208. Opt resturi s-au prelevat din edificiul F. 3123b și 161 din exteriorul edificiilor. Edificiul notat F. 3208 reprezintă una dintre cele mai reprezentative construcții pentru arhitectura stratului 4, furnizând o serie de detalii, ce o individualizează în raport cu celelalte structuri cercetate la Uivar. Structura măsoară 10x5 m, fiind compusă dintr-un parter și un etaj superior, ce nu acoperea în totalitate suprafața etajului inferior. Parterul era compartimentat în trei încăperi, (A, B1, B2). Ultima cameră a clădirii, cea nordică, a fost compartimentată în patru spații prin ziduri joase. În interiorul compartimentelor, în colțurile de nord-est și nord-vest se aflau două vase de dimensiuni mari. În centrul compartimentului nordic, pe podea au fost observate un corn ars de bovidu și fragmente dintr-un bucraniu din lut, prost conservat. Cel mai mare compartiment, al doilea din colțul nordic,

conținea o carapace completă de broască țestoasă și o teslă de piatră arsă. Se pare că edificiul va fi avut rol de sanctuar¹⁵.

Din încăperea A s-au recoltat 66 oase: nouă de vită, cinci de porc, două de ovicaprine, unul de câine, 15 de cerb, nouă de mistreț, patru de căprior, unul de bursuc și 20 nedeterminate complete. Dintre acestea, din zona unei vetre (F. 3264) din încăperea A provin o tibie și o spărtură dintr-un maxilar de vită adultă, o spărtură dintr-un radius de ovicaprin, o mandibulă de bursuc și două așchii. Proveniența osului de bursuc este sub semnul întrebării. Fie este vorba de vreo galerie săpată de bursuc, fie a fost, într-adevăr un animal prins. Tot din încăperea A, caroul J5 provine și un fragment dintr-o falangă medie de cal, posibil să aparțină fie unui exemplar sălbatic ori să fie o intruziune din nivelele de sus. De pe podina încăperii B1 s-au adunat 22 oase de animale, dintre care, opt provin din zona vasului nr. 1 (F. 3327) și anume: o coastă, un femur proximal, un M₃ inferior, un metapod de la o vită de circa 3,5–4 ani; o diafiză de metacarp și o maxilă de la un căprior de 5–6 ani; o coastă și o diafiză din metatars de ovicaprin. Celelalte 14 resturi provin din zona vasului nr. 2 (F. 3373). Este vorba de patru fragmente din tibia, metacarpul și vertebra unui cerb adult, o pereche de astragale, un canin inferior și o spărtură din craniu unui mistreț (cu talia de 102 cm). O apofiză mandibulară și o tibie distală aparțin unei ovine de 12–18 luni iar trei spărturi sunt nedeterminabile. De pe podina încăperii B2 am determinat 11 oase și anume: o coastă, un astragal stg. și o diafiză dintr-un metatars de vită, o falangă de mistreț, o tibie de ovicaprin, un radius proximal stg. de căprior, o coastă și un fragment de orbită de porc și patru spărturi nedeterminabile. Alte 946 oase¹⁶ s-au adunat din gropile de pari, șanțurile de fundație, structuri ce susțineau podina și pereții construcției respective. În carourile A3–5 și B4–6 au fost cercetate parțial ruinele arse ale unei alte construcții (F. 3123b), acoperite parțial de ruinele construcției F. 3123a, din stratul superior¹⁷. Din perimetrul construcției s-au determinat doar opt oase și anume: o spărtură de coastă și femur de la un ovicaprin, o falangă medie și un metatars drept proximal de cerb, un dinte de carnivor, un metatars proximal drept de bour și două așchii nedeterminabile.

¹⁵ O prezentare detaliată a structurii edificiului și inventarului aferent în Drașovean-Schier 2010, 176.

¹⁶ Reprezintă diferența dintre cele 1045 resturi aparținătoare construcției F.3208 și cele 99 piese de recoltate de pe podina acesteia, descrise mai sus.

¹⁷ Drașovean-Schier 2010, 176.

Statistica pe datele nivelului 4 indică o pondere de numai 53,75% a oaselor de specii domestice, bovinele fiind cotate cu circa 26%. Este un procent destul de mic, dar comun așezării. Cele 165 oase de vită provin în proporție de 39,75% din scheletul distal al membrelor (falange, metapodii), restul categoriilor corporale având ponderi mici, de 13–16% (Tab. 4, Fig. 6). Pentru cei 10 indivizi identificați pe resturile maxilare s-a stabilit următoarea repartitie pe grupe de vârstă: un individ tăiat între 1–2 ani (10%), cinci între 2–4 ani (50%), doi între 4–6 ani (20%) și doi între 7–9 ani (20%). Se remarcă așadar, ponderea majoritară a subadultilor și adulților tineri; dacă avem în vedere unele date metrice crescute, presupunem sacrificări prevalente ale masculilor (pentru carne), femelele fiind exploatate mai mulți ani, pentru lapte.

Pe locul secund se plasează ovinele și caprinele, cu un procent de 15,16%. Șapte oase provin de la ovine, nouă de la caprine, restul de 81 fragmente fiind atribuite grupului Ovicaprine. Repartitia materialului pe regiuni corporale indică o pondere ceva mai mare a resturilor cefalice (24,74%) și extremitățile distale ale picioarelor (21,65%) restul segmentelor fiind în proporție de 16–18,5% (Fig. 6). În privința sacrificărilor, din cei nouă indivizi, trei au fost sacrificați în primele 6 luni de viață (33,33%), patru între 1–2 ani (44,45%) și 2 între 4–6 ani (22,22%). Lipsa tăierilor între 6–12 luni ar coincide cu perioada reproductivă. Tăierile importante între 1–2 ani ar coincide cu reformarea turmelor prin sacrificări majoritare ale masculilor, probabil și a femelelor sterpe. Evident, se înregistrează o exploatare echilibrată, cu puține sacrificări în perioada reproductivă, și exploatarea animalelor mai mulți ani. Pe un metatars de țap cu GL de 116,4 mm și indicele diafizar de 12,63, provenit din F. 3208, s-a estimat o talie de 62,16 cm. O analiză a taliei caprinelor din 17 țări asiatice și europene, începând din neolitic și până în evul mediu a evidențiat două forme („rase”) de caprine, incluse în două clase, A și B. Existența lor nu are legătură cu dimorfismul sexual, în cadrul fiecărei grupări existând masculii și femele¹⁸. Forma scundă (grupa A) apare în toate siturile și epocile istorice, mai ales în neolitic. Talia acestui tip de caprine crește de-a lungul epocii bronzului și fierului timpuriu. Forma înaltă (grupa B) nu a fost identificată în neolitic, ea apare în Grecia, în perioada de trecere spre epoca bronzului, frecvența sa crescând în timp. Potrivit aceluiași date, valoarea de separare a taliei celor două grupe (A, B) este valoarea 69 cm,

sub această limită se plasează exemplarele primei categorii, iar peste, celei de-a doua. Cu siguranță exemplarele noastre provin din prima grupă.

Cele 70 oase de porc (10,94%) provin de la 10 indivizi sacrificați astfel: doi indivizi sub 6 luni (20%), unul între 6–12 luni (10%), cinci între 1–2 ani (50%), câte unul între 2–4 ani și 4–6 ani. După cum era de așteptat, tăierile erau preponderente în al doilea an de viață, când se atingea probabil, o greutate ceva mai mare; existau sacrificări și în primul an de viață, e drept mai puține. Cele 12 oase de câine (1,87%) provin de la doi indivizi mici, de tip *palustris*, unul având o înălțime de 41 cm (omoplat cu GL de 101 mm); unul din cei doi indivizi a decedat în jur de 15–18 luni (humerus cu sutura proximală vizibilă). Oasele exemplarelor canine provin din zona locuinței F. 3208.

Mamiferele sălbatice totalizează un procent mare, de 46,25%, din care 23,13% (148 oase) este atribuit cerbului. Cele mai multe elemente scheletice provin din părțile distale ale membrelor (38,72%), 21,63% din craniu, restul segmentelor corporale totalizând 12–13,5%. Din cei 9 indivizi, unul a fost vânat între 3–5 luni (vară, început de toamnă), doi între 2–2,5 ani, doi între 4–5 ani, doi între 6–7 ani și doi între 8–12 ani (Fig. 4). Remarcăm proporția mare de exemplare adulte și mature, mai ales masculii, capturarea vizând și exploatarea cornului. Pe locul secund între speciile vâdate se plasează mistrețul cu 70 oase, însemnând 10,94%. Și în acest caz s-au identificat resturi din toate părțile corpului, cele mai multe fiind resturile dentare și membrele posterioare. Din cei șase indivizi, trei aveau între 1–3 ani și alți trei peste 4 ani. Dimensionările indică prevalența femelelor, de la un mascul păstrându-se o pereche de astragale, ce au dat o talie de 102 cm.

Ca număr de specimente, căpriorul domină spectrul faunei sălbatice, cu 16,39%; totuși, pe cele 57 de oase reprezintă doar 8,91%. S-au identificat 10 indivizi sacrificați la diferite vârste: un exemplar în prima lună de viață (pe la finele primăverii), altul pe la 6 luni (toamna), dar cei mai mulți indivizi fiind capturați după 2 ani. Astfel un exemplar avea circa 2–2,5 ani, altul 3 ani, ceilalți șase depășind 4–5 ani. Și în acest caz surprinde proporția mare de resturi de craniu, 33,33% și părți distale ale membrelor (40,36%). Aproape că nu s-au găsit oase din părțile carnatate ale membrelor posterioare, ele vor fi ajuns în altă parte, în depunerile arheologice.

Oasele de bour sunt puține în acest sector al așezării, cele nouă resturi (1,41%) provin de la un singur adult. Cele cinci resturi de iepure (0,78%)

¹⁸ Lasota-Moskalewska *et alii* 1991, 336–348.

aparțin unui exemplar vânat în acea epocă; este vorba de două metapodii, un calcaneu fuzionat, o falangă proximală și o coastă. Un coxal cu LA¹⁹ de 17 mm și o mandibulă cu lg. jugală de 42,7 mm aparțin bursucului; probabil este vorba de același exemplar cu oasele dispersate în strat. O vertebră și o mandibulă cu lg. jugală de 54,2 mm aparțin unei vulpi. Două oase neidentificate exact le-am atribuit, potrivit unor caracteristici carnivorelor mici, nu câinelui. Este vorba de o spărtură de M1 și un perete de mandibulă. Din F. 3696, groapă de stâlp a edificiului F. 3208, provine un astragal de vită; piesa are urme de tăiere paralele, fine pe mijloc, pentru scoaterea pielii animalului respectiv. 20 oase sunt calcinate și 27 au pigmentație roșcată.

Din stratul lui S XI (no feature) s-au determinat 3928 oase de mamifere, dintre care 2039 provin din stratele 2+3 și 1889 din stratul 4. Din totalul eșantionului, 2622 sunt piese determinabile, 1306 fragmente neavând o atribuire clară (Tab. 3). În strat, speciile sălbatice au pondere mare, de 52,94%, față de 47,06%, segmentul domestic. Printre mamiferele domestice predomină suinele cu 18,23%, vita înregistrând doar 15,27% și rumegătoarele mici 12,31%. Printre speciile vâmate predomină cerbul cu 18,72%, urmat de căprior cu 15,76% și mistreț cu 8,87%. Bourul are o mică frecvență, doar 1,37%, restul taxonilor sălbatici identificați (mistreț, pisică sălbatică, bursuc, jder, vulpe, câine, lynx) sub 1%. Remarcăm așadar, o faună diversificată ilustrând biotopuri diferite: cel umed prin mistreț, castor, porc; împădurit (sub forma unor pâlcuri de pădure) prin cerb, pisică sălbatică, râs, jder, bursuc, vulpe, lup; zone deschise, prin căprior, bour, iepure. În strat am găsit prevalent, elemente osoase din părțile distale ale scheletului apendicular, în proporție de 30–55%, de la aproape toate speciile, exceptând ovicaprinele și porcul. Cu siguranță, metapodiile de ovicaprine se prelucrau, așa s-ar explica absența lor în strat; în cazul porcului și părțile distale ale membrilor intrau în consum. Resturile cefalice sunt numeroase doar în cazul porcului (37%) și câinelui (46% ceea ce este intrigant). În cazul celorlalte specii resturile din craniu, variază între 10–25%. Elementele de coloană și părțile carnate ale membrilor sunt slab reprezentate la toate grupele de animale, reprezentând sub 22%.

În general, nu avem urme clare de tăieri pe oase și asta pentru că materialul este spart, a suferit ardere secundară, are calcifieri. Astfel, 330

oase sunt arse, pigmentația variind de la roșcat la negru, din care 40 sunt calcinate. Calcifieri am întâlnit pe vreo 30 oase, din stratul 3. Nici urmele de roadere nu-s prea multe, doar două pe o coastă și o ulnă proximală de mistreț. Probabil că oasele au fost îndepărtate după consum, nefiind rulate de animale. Ca aspecte patologice, amintim un frontal de căprior cu coarnele pe peduncul, provenit din str. 3. Coarnele sunt deformate, cu țesutul cornos îngroșat anormal. Se pare că este vorba de un caz teratogen, datorat hipersecreției de testosteron, ce a dus la o dezvoltare anormală a coarnelor. Din 016 147A, 4.2.3., E6, provine un fragment de coxal de cerb, cu coxartroză. Din 008 427A, 3.1.0, A3 provine un M3 de vită fără coloneta accesorie. Pe lângă oasele provenite din SXI, amintim încă 553 fragmente din stratul 1, no feature pe care nu le-am integrat în statistici, fiind posibile amestecuri cu materiale din epocile următoare.

În privința claselor de vârstă, pentru stabilirea lor am utilizat exclusiv datele furnizate de eroziunea dentară. În toate cazurile am cumulat rezultatele din nivelele 2+3 cu cele din nivelul 4, întrucât nu am semnalat diferențe majore între cele două contexte. Așadar, în cazul vitei am obținut următoarele date: din cei 31 indivizi identificați, până la 1 an avem un procent tăieri de 12,91%, tot atâta până la doi ani, 38,71% între 2–4 ani, 3,22% între 4–6 ani, 22,58% între 6–9 ani și 9,68% între 9–11 ani (Fig. 3). Practic, se sacrifică mai puțin tineret, mai mulți subadulți (preponderent masculi, ori femele cu performanțe economice limitate), păstrându-se vitele până la vârste avansate, chiar dacă în procent mai mic. Am putea vorbi de o exploatare oarecum echilibrată; probabil că efectivul de bovine nefiind prea numeros, se încerca o gospodărire eficientă, focalizată pe carne de la subadulți (nu tineret), produsele lactate, forța de muncă. Printre resturile sale prevalează cele din extremitățile distale ale membrilor (43,34%), cu puține elemente din celelalte categorii corporale (Tab. 4, Fig. 7).

În cazul suinelor domestice, din cei 37 indivizi estimați pe stratul din S. XI, cam 40,54% s-a sacrificat până la un an, 43,24% între 1–2 ani și 16,22% între 3–5 ani. Sunt procente normale pentru o specie crescută liber, pentru carne. Ponderea de 16% asigură înmulțirea naturală a efectivelor, cu siguranță condițiile ambientale fiind favorabile. Pentru un exemplar suin s-a estimat o înălțime a greabăului de 63,96 cm. În schimb, din str. 2+3 provine un pelvis, pe baza lui estimându-se o înălțime de 51,52 cm, valoare mică. În general, pe materialul suinelor domestice de la Uivar se înregistrează o

¹⁹ Codificări măsurători cf. Von den Driesch 1976.

eterogenitate populațională, cu înălțimi la greabăn variind între 64–76 cm²⁰. Fie că este vorba de diferențe date de dimorfismul sexual, fie de existența unor indivizi ceva mai robuști și mai înalți, mixați cu specia sălbatică. Din păcate, prevalența imaturilor corporali nu a permis o definire clară a grupelor respective. Și în acest caz prevalează elementele cefalice în proporție de 37,14%, restul categoriilor corporale înregistrând între 13–17%.

În cazul ovinelor și caprinelor, din cei 25 indivizi prezumați, până la 6 luni (până la finele verii) se sacrifică 20%, cam 16% până la un an (sezonul rece), 32% între 1–2 ani, 4% între 2–4 ani, 24% între 4–6 ani și 4% peste 6 ani. Practic, în primii doi ani de viață se taie circa 68%, doar 28% în stadiul adult și 4% în cel matur. Este o sacrificare bazată pe carne și ceva lactate. Ovinele par să fi fost ținute în împrejurimi, nu s-au efectuat pendulări sezoniere. Din str. 2+3 provine un radius de ovină cu GL=141 mm, rezultând o talie de 56,68 cm. Pe materialul ovinelor de la Uivar s-a estimat o variație a înălțimii la greabăn de 48,3–58,6 cm, cu o medie de 55,4 cm (N=14)²¹. În același registru valoric se înscriu datele de la Sânandrei, 49,6–58,2 cm (N=3; M= 55,2 cm)²², Opovo (57,48 cm)²³ și Vinča (47,8–56,04 cm, M= 52,5 cm)²⁴. Pe un alt lot de la Vinča s-au apreciat valori de 50,8 cm, 52,27 cm și 55,18 cm²⁵. Per ansamblu, datele sunt mici peste tot, confirmând un tip de ovină mic și gracil. Un studiu mai vechi asupra taliei ovinelor de-a lungul unor epoci istorice și regiuni euro-asiatice arată că, pentru zona A²⁶, pe perioada de timp ante 2000 BC, s-a estimat o variație a taliei ovinelor de 57,6–63,1 cm, cu o medie de 59,2 cm (N= 135)²⁷.

Resturile canidelor sunt relativ numeroase în stratele 2+3, de acolo provin resturile a cel puțin cinci exemplare adulte și a unuia de 4–5 luni. Pe materialul din acest nivel s-au estimat valori ale lungimii bazale Dahr, de 148,85, 140,15 și 145,91, aparținând clasei *ladogensis*. Ele sugerează craniul ceva mai mari decât ale formei *palustris*. Amintim un femur dr. cu lungimea de 168,2 mm, estimându-se o talie de 51,52 cm. Un indicele diafizar cu valoarea de 7,61, cât și valoarea taliei indică un exemplar înalt, cu o robustețe medie a oaselor

lungi. Este o valoare neobișnuită pentru această epocă. În stratul 4 avem oase de la doi indivizi, unul ceva mai mic. Nu excludem consumul câinelui, urme de tăiere pe oase nu s-au observat, dar o serie de piese (humerus, craniu) sunt sparte din vechime.

Din cei 38 indivizi de cerb identificați, circa 18,42% sunt animale vâdate în primul an de viață (mai ales în lunile mai-septembrie), 13,16% în al doilea an, 26,31% între 2–4 ani și 42,11% peste 4 ani. Multe exemplare mature aveau peste 7–8 ani. S-au identificat elemente din toate părțile corporale, prevalând extremitățile distale, 37,87%. În cazul căpriorului, am stabilit că, din cele 32 exemplare identificate, 28,12% au fost vâdate până la un an, 15,63% între 1–2 ani, 31,25% până la 4 ani și 25% peste 4 ani. Au fost depistate și animale de 6–9 ani, dar ponderea lor este mică. În general, predomină exemplarele tinere și subadulte în proporție de peste 50%; probabil se vâna cam ce era disponibil prin împrejurimi, mult tineret, de numai 3–6 luni, capturat vara-toamna. Pe baza unor frontale cu coarne am stabilit că, cel puțin 5–6 exemplare au fost vâdate în perioada aprilie-septembrie. Există și animale prinse toamna târziu-iarna. Practic, căpriorul se vâna cam tot timpul anului, mai mult în sezonul cald. Multe animale tinere erau prinse pentru a proteja culturile agricole din zona așezării. Cam 43,31% sunt oase din părțile distale ale membrelor, fără valoare alimentară, dar importante pentru prelucrat, metapodiile. Resturile de craniu reprezintă cam 25,35% din lotul speciei; doar 3,17% sunt elementele de coloană (multe sunt printre coastele nedeterminate) și 28,17% părțile proximale ale membrelor, cele cu valoare alimentară mare. Evident, ca și în cazul celorlalte mamifere sălbatice, animalele erau prinse și tranșate integral în perimetrul așezării.

Mistrețul făcea obiectul unei susținute vânători, din cei 18 indivizi identificați, 44% sunt animale mature, vâdate peste 7 ani. 38,38% este proporția specimenelor capturate între 1–3 ani, 5,56% a specimenelor de 3–4 ani și 11,11% a celor de 4–5 ani. Pe materialul dimensionabil al suinelor sălbatice din S. XI (toate contextele) s-a stabilit o variație a înălțimii la greabăn de 87,33–111,83 cm (N=20), cu o medie de 98,1 cm. Pe întreg lotul speciei de la Uivar s-a estimat o variație a taliei de 87,33–120,3 cm, cu o medie de 98,5 mm (N=109). Subliniem existența unor exemplare foarte înalte, cu talii de peste 110 cm (trei indivizi); cam 40 exemplare aveau talii între 100–110 cm, 59 exemplare între 90–100 cm și doar șapte specimene în jur de 87–88 cm. Numărul mare de cazuri

²⁰ Date personale nepublicate.

²¹ Date nepublicate.

²² Date personale.

²³ Greenfield 1984, 411.

²⁴ Am estimat talii pe baza datelor din Dimitrijević 2006, 264, tab. 5.

²⁵ Bökönyi 1990, 51.

²⁶ Aci sunt incluse Germania, Ungaria, fosta Iugoslavie, Grecia, nordul Turciei.

²⁷ Lasota-Moskalewska et alii 1998, 325.

a permis stabilirea limitelor largi de oscilație a taliei mistrețului, între acestea încadrându-se și valorile obținute pe eșantioanele din alte situri neolitice târzii, din Câmpia Banatului. Astfel, pe materialul de la Parța II s-a înregistrat o variație de 94,5–107 cm (M= 102 cm, N= 7)²⁸, iar la Sânandrei au fost estimate valori de 86,4–108 cm (M= 97,5 cm, N= 10)²⁹.

Oasele bourului provin de la trei exemplare, unul având 18–24 luni, celelalte având peste 4 ani (unul de circa 7–9 ani). Cele 17 oase de iepure provin de la doi adulți și un pui. De la vulpe s-au identificat 12 fragmente din scheletul a două exemplare adulte. Din stratul 4 provin două mandibule dr. și două spărturi de radius de la două pisici sălbatice, având în vedere contextul de descoperire, cât și dimensiunile relativ mari ale dentiției (P3-M1), de 22–23 mm. Bursucului îi aparțin un coxal dr. cu GL/ LA de 114/ 19 mm, cât și o mandibulă dr. cu lg. jugală/ M3 de 43,3/ 20,3 mm. De la jder provine un fragment de omoplat stg. cu SLC/ GLP de 12/ 12 mm. Un fragment din diafiza unei ulne aparține castorului, ea a fost descoperită în stratul 2+3. Tot de aci provine și o mandibulă dr. cu P1-P4 de 43 mm, atribuită unui lup. Din str. 4 provine un femur dr. de râs cu GL de 170,5 mm. Actualmente specia viețuiește din zona dealurilor subcarpatice înalte (de la 500–600 m altitudine) până sub crestele cele mai ridicate ale munților Carpați (1700–1800 m altitudine). Probabil că în preistorie va fi coborât și în zonele joase, mai bine împădurite ale Banatului. Existența lui în această zonă se leagă și de abundența căpriorului (dovedită osteologic) în areal; după cum se știe căpriorul reprezintă până la 99% din biomasa speciei.

Per ansamblu, cele 6186 oase de mamifere recoltate din S. XI se datează în neoliticul târziu (Vinča C); structurile identificate aparțin fazelor de construcție 2a, 2b, având drept caracteristică prevalența ceramicii Vinča C2³⁰. Cam peste tot, indiferent de strat, rata speciilor sălbatice este foarte mare, variind între 46,25%–55,06%. Printre speciile vâdate, cerbul are cele mai multe resturi, ponderea lor este de 27–28% în nivelele 2+3 și 23–30% în stratul 4. Mistrețul și căpriorul au procentaje apropiate în toate nivelele, în medie de 9–12%. Rata bourului est mică, în jur de 1–1,5%. Dintre speciile domestice, bovinele prevalează cu 29% în nivelul locuințelor din str. 2+3, scăzând la 25,75% – 22,97% în str. 4. Suinele domestice au ponderi mici, de circa 9–11% peste

tot. Ovinele și caprinele au o valoare minimă, de 8% în locuințele niv. 2+3, atingând un maximum de 15,16% în cele din niv. 4. Ponderea canidelor este nesemnificativă, de circa 1–2% peste tot. Se pare că, vânătoarea era o componentă de bază a sistemului economic, alături de creșterea vitelor. Porcul și rumegătoarele mici aveau o importanță limitată în sectorul alimentar și utilitar. Statisticile obținute pe structurile sectorului S. XI nu diferă de ceea ce s-a obținut pe sectoarele S. I-III.

Se păstrează aceleași variații procentuale ale principalilor taxoni ca și în S. I-III. Concret, în nivelele Vinča C2, raportat la Vinča C1 se înregistrează o reducere a ratei bovinelor și rumegătoarelor mici, în schimb, cerbul este bine reprezentat, în detrimentul căpriorului, mistrețului și bourului. Vânătoarea este diversificată și cu o pondere egală cu a segmentului domestic, în medie de 50%. Intensificarea vânătoriei, mai ales a cerbului, se manifestă spre finele așezării Vinča C2, fapt ce ar sugera o răcire, însoțită de o extindere a zonelor împădurite. Procentul mistrețului se menține în jur de 10% pe toată durata așezării neolitice; probabil ambientul umed și vegetația specifică de-a lungul cursurilor de apă au reprezentat o caracteristică a împrejurimilor sitului pe durata funcționării sale. Exploatarea pe scară largă a animalelor sălbatice este o caracteristică a siturilor pluri-stratificate (tell-uri) din neoliticul târziu, structura așezărilor respective reflectând o organizare socială complexă³¹. Credem că fauna de la Uivar se corelează în mare măsură cu datele stabilite pe siturile Tisza, mai ales în ceea ce privește proporția mare a vânatului în raport cu speciile domestice, ponderea modestă a suinelor și într-o oarecare măsură a ovicaprinelor. Vita pare să aibă o pondere mult mai mică în economia locală a comunităților de la Uivar. Evident, sunt diferențe date de particularități locale și regionale, modalități de abordare a loturilor faunistice, mărimea eșantioanelor și o serie de alți factori.

BIBLIOGRAFIE

Bartosiewicz 2005

L. Bartosiewicz, Plain talk: animals, environment and culture in the Neolithic of the Carpathian Basin and adjacent areas. In: D. W. Bailey, A. Whittle, V. Cummings(ed.), *(Un)settling the Neolithic*, Oxford: Oxbow (2005), 51–63.

Bökönyi 1990

S. Bökönyi, Tierknochenfunde der neuesten Ausgrabungen. In: D. Srejović(ed.), *Vinča and its World*,

³¹ Bartosiewicz 2005, 60–61.

²⁸ El Susi 1998, 132.

²⁹ Date personale nepublicate.

³⁰ Schier 2014, 29.

International Symposium, The Danubian Region from 6000 to 3000 B. C. vol. LI, 14, Beograd (1990), 49–54.

Dimitrijević 2006

V. Dimitrijević, Vertebrate fauna of Vinča-Belo Brdo: Excavation campaigns 1998–2003. *Starinar* 56 (2006), 245–269.

Draşovean-Schier 2010

Fl. Draşovean, W. Schier, The neolithic tell sites Parţa and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space. In: S. Hansen (ed.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26–27 Februar 2007*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14 Bonn (2010), 165–187.

Draşovean et alii 2017

Fl. Draşovean, W. Schier, A. Bayliss, B. Gaydarska, A. Whittle, The lives of houses: duration, context and history at Neolithic Uivar. *EJA* (2017), in press.

El Susi 1998

G. El Susi, Studiu preliminar al resturilor de faună din aşezarea neolitică de la Parţa-tell II (jud. Timiş). *AnB(S.N.)* VI (1998), 129–151.

El Susi 2016

G. El Susi, Date arheozoologice inedite asupra locuirii Tiszapolgár de la Uivar (judeţul Timiş). In: C. Popa (ed.), *The Carpathian Basin and the Northern Balkans between 3500 and 2500 BC: Common Aspects and Regional Differences. AnUA, Series Historica, 20/II*, Alba Iulia (2016), 265–289.

El Susi 2017a

G. El Susi, Oase de animale din aşezarea neolitică târzie de la Uivar, jud. Timiş. Materialul din şanţurile de fortificaţie. *Arheovest. Interdisciplinaritate în arheologie şi istorie. In honorem Prof. Univ. emerit Doina Benea*, vol 2, Szeged (2017), 611–641.

El Susi 2017b

G. El Susi, Animal Bones from the Neolithic (Szakalhat) levels at Uivar (Timiş County). *Ziridava* 31 (2017), 29–55.

El Susi 2018

G. El Susi, Economia animalieră a comunităţilor neolitice târzii (Vinča C1-C2) de la Uivar, judeţul Timiş. *Banatica* 28 (2018), 83–119.

Greenfield 1986

J. H. Greenfield, *The paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia): a zooarchaeological perspective on the Late Neolithic and Bronze age (ca. 4500–1000 BC)*. *BAR* (IS) 304 (1986).

Lasota-Moskalewska et alii 1991

A. Lasota-Moskalewska, H. Kobryn, K. Świeżyński, Two forms of domestic goats in Europe and Asia from the

neolithic Age to the Middle Age. *Acta Theriologica* 36, 3–4 (1991), 329–348.

Lasota-Moskalewska et alii 1998

A. Lasota-Moskalewska, H. Kobryn, K. Świeżyński, The size of domestic sheep (*Ovis aries* L.) in Europe and Asia from the Neolithic to the Middle Age. *Swiatowit* 41/B (1998), 323–348.

Schier 2014

W. Schier, Der spätneolithisch-kupferzeitliche Tell von Uivar (Rumänien). Prospektionen und Grabungen 1998–2009. In: W. Schier/M. Meyer (eds.), *Vom Nil bis an die Elbe. Forschungen aus fünf Jahrzehnten am Institut für Prähistorische Archäologie der Freien Universität Berlin. Internationale Archäologie: Studia honoraria* 36 (2014), 17–36.

Von den Driesch 1976

A. Von den Driesch 1976, A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites: as developed by the Institut für Palaeoanatomie. *Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin of the University of Munich*, Vol. 1. Peabody Museum Press (1976).

Tabel 1: Distribuția oaselor în structurile straturilor 2+3/ Distribution of bones in the structures of the 2nd and 3rd layers

Feature/context	Str. 2			Str. 3		
	F. 3172	F. 3123a	F. 3150	F. 3214	F. 3219	F. 3328
Bos taurus	34	32	17	14	62	3
Sus domesticus	9	15	15	6	11	1
Ovis/Capra	9	10	14	1	11	
Canis familiaris	1		2	8		
Specii domestice	53	57	48	29	84	4
Cervus elaphus	26	36	25	20	42	
Capreolus c.	9	11	16	5	8	
Sus scrofa	14	11	6	5	17	2
Bos primigenius	3				1	
Lepus europaeus	1	2	2			
Vulpes vulpes		1				
Specii sălbatice	53	61	49	30	68	2
Specii determinate	106	118	97	59	152	6
Bos/Cervus	1	10	4	1	2	
Ovic/Capreolus	24	24				
Sus sp.		2		1		
Coaste nedet.	9	28			39	
Așchii	16	54	21	18	38	4
Total eşantion	156	236	122	79	231	10

continuare

Feature/context	Str. 3			Total			
	F. 3321	Loc. nearsă	F. 3261	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	7	10	20	199	29,1	12	19,1
Sus domesticus	5	9	4	75	10,96	12	19,1
Ovis/Capra	5	2	3	55	8,04	10	15,9
Canis familiaris	2			13	1,9	2	3,17
Specii domestice	19	21	27	342	50	36	57,1
Cervus elaphus	10	17	19	195	28,51	11	17,5
Capreolus c.	5	6	2	62	9,06	7	11,1
Sus scrofa	2	4	10	71	10,38	6	9,52
Bos primigenius	2	2		8	1,17	1	1,59
Lepus europaeus				5	0,73	1	1,59
Vulpes vulpes				1	0,15	1	1,59
Specii sălbatice		29	31	342	50	27	42,9
Specii determinate		50	58	684	100	63	100
Bos/Cervus		2	1	25			
Ovic/Capreolus	19	2		52			
Sus sp.	38			3			
Coaste nedet.	4	4		81			
Așchii	2	44		209			
Total eşantion		102	59	1054			

Tabel 2: Distribuția oaselor în structurile stratului 4/ Distribution of bones in the structures of the 4th layer

Feature/context	F. 3208	F. 3123b	Exterior locuințe	NISP	%	NMI	%
Bos taurus	142		23	165	25,78	10	16,39
Sus domesticus	62		8	70	10,94	10	16,39
Ovis/Capra	85	2	10	97	15,16	9	14,75
Canis familiaris	10		2	12	1,87	2	3,28
Specii domestice	299	2	43	344	53,75	31	50,81
Cervus elaphus	116	2	30	148	23,13	9	14,75
Capreolus c.	49		8	57	8,91	10	16,39
Sus scrofa	60		10	70	10,94	6	9,85
Bos primigenius	7	1	1	9	1,41	1	1,64
Lepus europaeus	5			5	0,78	1	1,64
Meles meles	1		1	2	0,31	1	1,64
Vulpes vulpes	2			2	0,31	1	1,64
Carnivora	1	1		2	0,31	1	1,64
Equus	1			1	0,15		
Specii sălbatice	242	4	50	296	46,25	30	49,19
Specii determinate	541	6	93	640	100	61	100
Bos/Cervus	63		20	83			
Ovic/Capreolus	36			36			
Sus sp.	6			6			
Coaste nedet.	127		22	149			
Așchii	272	2	26	300			
Total eșantion	1045	8	161	1214			

Tabel 3: Distribuția oaselor în S. XI (no feature)/ Distribution of bones in S. XI

No feature	Total str. 2+3		Total str. 4		Total str. 2-4	
	NISP	%	NISP	%	NISP	%
S XI	392	25,71	252	22,97	644	24,56
Bos taurus	392	25,71	252	22,97	644	24,56
Sus domesticus	148	9,7	108	9,84	256	9,76
Ovis/Capra	176	11,54	120	10,94	296	11,29
Canis familiaris	25	1,64	13	1,19	38	1,45
Specii domestice	741	48,59	493	44,94	1234	47,06
Cervus elaphus	416	27,28	333	30,36	749	28,56
Capreolus c.	184	12,06	111	10,12	295	11,25
Sus scrofa	151	9,9	118	10,76	269	10,26
Bos primigenius	24	1,57	12	1,09	36	1,37
Lepus europaeus	6	0,39	11	1	17	0,65
Felis sylvestris			4	0,36	4	0,15
Meles meles			2	0,18	2	0,08
Martes martes			1	0,09	1	0,04
Vulpes vulpes	1	0,07	11	1	12	0,46
Canis lupus	1	0,07			1	0,04
Lynx lynx			1	0,09	1	0,04
Castor fiber	1	0,07			1	0,04
Specii sălbatice	784	51,41	604	55,06	1388	52,94
Specii determinate	1525	100	1097	100	2622	100
Bos/Cervus	168		63		231	
Ovic/Capreolus	125		17		142	
Sus sp.			16		16	
Coaste nedet.	60		198		258	
Așchii	161		498		659	
Total eșantion	2039		1889		3928	

Tabel 4: Ponderea părților corporale ale principalelor specii/ Frequencies of body parts in the main species at Uivar

S. XI/str. 2+3/ feature	Bos taurus	Sus dom.	Ovis/C	Cervus	Capreolus	Sus scrofa
A	21,61	37,33	34,55	19,49	24,19	21,13
B	13,06	18,67	9,09	16,92	1,61	12,68
C	14,57	18,67	18,18	11,79	24,19	22,54
D	14,07	13,33	9,09	14,36	8,06	15,49
E	36,69	12	29,09	37,44	41,95	28,16
S. XI/str. 4/ feature						
A	15,76	35,71	24,74	21,63	33,33	22,86
B	15,58	10	18,56	12,63	1,75	18,57
C	13,33	28,57	18,56	13,51	22,81	8,57
D	15,58	18,57	16,49	13,51	1,75	25,71
E	39,75	7,5	21,65	38,72	40,36	24,29
S. XI/str. 2–4/ no feature						
A	18,87	37,14	20,33	19,15	25,35	20,54
B	12,64	17,96	16,67	8,94	3,17	12,79
C	14,46	17,55	15,04	19,15	19,72	19,77
D	10,69	14,29	17,89	14,89	8,45	16,67
E	43,34	13,06	30,07	37,87	43,31	30,23

A – craniu/ skull; B-coloană/ spine; C – parte proximală membre anterioare/ proximal part forelimbs; D – parte proximală membre posterioare/ proximal part hindlimbs; E – labe/ feet

Măsurători/measurements, cf. von den Driesch 1976

Coarne/horn cores

Context	OC	BA	BB	BC	M/F	Taxon
S XI/F. 3208	82,5	54,8			F	Bos taurus
S XI/F. 3219	240	63	47	177	F	Bos taurus
S XI/str. 2+3		49	41	123	F	Bos taurus
S XI/str. 2+3	104	37,5	27,5		F	Capra
S XI/str. 2+3		36,5	24	83	F	Capra
S XI/str. 4		26,4	26,6	99	F	Capra

Neurocranium

Context	29/Lt. Foramen	30/H. foramen	27/Lt. condili	Taxon
S XI/str. 2+3	45	41	114	Bos taurus
S XI/str. 4	44,3	44		Bos taurus
S XI/str. 2+3	47,5	48	111	Bos taurus
S XI/F. 3208	22	19,5	41	Capreolus
S XI/str. 2+3	18,5	17,5	41	Capreolus

Coarne/Antlers

Context	Diam. pedicel	H. pedicel	Taxon
S XI/str. 2+3	16,5	18,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	17,5	15	Capreolus
S XI/str. 2+3	17,5	18	Capreolus
S XI/str. 2+3	17,5	20	Capreolus
S XI/F. 3150	18	24	Capreolus
S XI/str. 2+3	19	15	Capreolus
S XI/str. 4	19,8	13,7	Capreolus
S XI/str. 2+3	20	17	Capreolus
S XI/F. 3123a	21		Capreolus
S XI/F. 3150	22	16	Capreolus
S XI/str. 2+3	24	22	Capreolus
S XI/str. 4	24	81	Capreolus

Mandibula

Context	P2-M3	M1-M3	M3	Taxon
S XI/str. 2+3			39	Bos taurus
S XI/F. 3208			40	Bos taurus
S XI/str. 2+3			40	Bos taurus
S XI/str. 2+3			40	Bos taurus
S XI/str. 4			40,2	Bos taurus
S XI/F. 3219			40,5	Bos taurus
S XI/F. 3172			43	Bos primig.
S XI/str. 4			45	Bos primig.
S XI/str. 2+3		102	48	Bos primig.
S XI/F. 3208			24,4	Capra
S XI/str. 2+3			25	Capra
S XI/str. 4		45	22,4	Capra
S XI/str. 4	64,6	43,3	20,8	Ovis/Capra
S XI/F. 3476			22	Ovis/Capra
S XI/F. 3208	63	42	21,1	Ovis
S XI/F. 3208		50	24	Ovis
S XI/F. 3208			38	Sus dom.
S XI/str. 2+3			39	Sus dom.
S XI/str. 2+3			41,6	Sus dom.
S XI/F. 3018		84	45	Sus scrofa
S XI/F. 3208			47	Sus scrofa
S XI/F. 3471	63,5	37	16	Capreolus
S XI/F. 3208	63,8	38	14,6	Capreolus
S XI/str. 4	64,3	37,4		Capreolus
S XI/str. 2+3	66	49	17,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	66,2	37	14,6	Capreolus
S XI/F. 3208	68,6	40,4	16,7	Capreolus
S XI/str. 2+3	39,5		17,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	40		15,5	Capreolus
S XI/str. 2+3		39	17	Capreolus
S XI/str. 4		39,5	16	Capreolus
S XI/str. 4		40,6	15,7	Capreolus
S XI/str. 2+3		41	16,5	Capreolus
S XI/str. 2+3			15,5	Capreolus
S XI/constr.			16	Capreolus
S XI/str. 2+3			16	Capreolus
S XI/str. 2+3			16,5	Capreolus
S XI/F. 3208			17,1	Capreolus
S XI/F. 3208			17,5	Capreolus
S XI/F. 3208			17,7	Capreolus
S XI/str. 4			19,6	Capreolus
S XI/str. 2+3	123	86	37	Cervus
S XI/str. 2+3		77,5	35	Cervus
S XI/F. 3208		80	35,5	Cervus
S XI/ F. 3471		81	35,5	Cervus
S XI/F. 3208		86	39	Cervus
S XI/F. 3208		86,5	39	Cervus
S XI/str. 2+3			30,5	Cervus
S XI/str. 2+3			31	Cervus

Context	P2-M3	M1-M3	M3	Taxon
S XI/str. 2+3			31,5	Cervus
S XI/str. 4			31,5	Cervus
S XI/F. 3208			35	Cervus
S XI/str. 2+3			35,4	Cervus
S XI/F. 3219			36,2	Cervus
S XI/str. 2+3			37	Cervus
S XI/str. 2+3			38	Cervus
S XI/str. 4			22,2	Felis silv.
S XI/str. 4			23	Felis silv.
S XI/F. 3208	42,7		17,6	Meles m.
S XI/str. 4	43,3	24	17,4	Meles m.

Mandibula

Context	1/ Lg. condilară	2/ Lg. angulară	8/ M3-P1	13/ Lg. M1	Taxon
S XI/F. 3208	112,1	113	61,1	19,6	Canis fam.
S XI/str. 2+3			63,5	18,5	Canis fam.
S XI/str. 2+3			65,5	22	Canis fam.
S XI/str. 2+3			66,5	21	Canis fam.
S XI/str. 2+3				19,5	Canis fam.
S XI/str. 4				19,8(alv)	Canis fam.
S XI/str. 2+3				20	Canis fam.
S XI/str. 2+3				20	Canis fam.
S XI/F. 3208			54,2	14,9/alv	Vulpes
S XI/str. 2+3			55	16	Vulpes
S XI/F. 3123a				16,5	Vulpes

Scapula

Context	GL/SLC	GLP	LG	Taxon
S XI/F. 3208		57	50	Bos taurus
S XI/F. 3219	82,7	100	82,5	Bos primig.
S XI/F. 3219	87	101		Bos primig.
S XI/str. 2+3		74	62	Bos taurus
S XI/str. 2+3		71,8	59	Bos taurus
S XI/str. 2+3		79	68	Bos primig.
S XI/str. 2+3			85	Bos primig.
S XI/str. 4			58	Bos taurus
S XI/F. 3123a		28,5	23	Capra
S XI/F. 3123a	29,5			Sus dom.
S XI/F. 3208	30			Sus dom.
S XI/str. 2+3	33,8	46,4	42,1	Sus dom.
S XI/str. 2+3	34	47	41,5	Sus dom.
S XI/F. 3172	36	51	43,5	Sus dom.
S XI/F. 3208	36,4			Sus dom.
S XI/str. 2+3	37,2		43,3	Sus scrofa
S XI/str. 4		48,6	38,2	Sus scrofa
S XI/str. 2+3		48,5	39	Sus scrofa
S XI/F. 3123a		51	39,5	Sus scrofa
S XI/str. 4		49,8	41,5	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	16,5			Capreolus
S XI/F. 3020	17	27	22,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	17	26,5	20	Capreolus
S XI/F. 3150	17,5	31	24	Capreolus

Context	GL/SLC	GLP	LG	Taxon
S XI/str. 2+3	17,5		23,3	Capreolus
S XI/F. 3208	17,6	27,9	24,6	Capreolus
S XI/F. 3123a	18	26,5	23,5	Capreolus
S XI/str. 4	18	29,5	25	Capreolus
S XI/str. 2+3	18,5	29,5	24,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	18,5	29,5	24	Capreolus
S XI/F. 3172	19	28	24	Capreolus
S XI/F. 3219	19	31	24,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	19	30	23,5	Capreolus
S XI/str. 4	19	30,2	24,1	Capreolus
S XI/str. 4	19,2	29,5	23,6	Capreolus
S XI/str. 4	19,3	30,5	25,4	Capreolus
S XI/str. 4	19,5			Capreolus
S XI/str. 2+3	20	32	23,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	20	32	23,6	Capreolus
S XI/str. 4		28,7	22,2	Capreolus
S XI/F. 3208		29,5	24,3	Capreolus
S XI/str. 4		31,3	24,1	Capreolus
S XI/str. 2+3	36	57	45	Cervus
S XI/str. 2+3	37	61	43,5	Cervus
S XI/str. 4	40,8			Cervus
S XI/str. 4	43,8	70,4	57	Cervus
S XI/str. 2+3	45	69	55	Cervus
S XI/str. 4	46,2			Cervus
S XI/str. 4	46,4	68,3	53,3	Cervus
S XI/F. 3208	50			Cervus
S XI/F. 3219	56			Cervus
S XI/F. 3208			50,5	Cervus
S XI/F. 3208		62,5	49	Cervus
S XI/str. 2+3		70	51,5	Cervus
S XI/F. 3208	101/20			Canis fam.
S XI/str. 4	12	12	11	Martes m.

Humerus

Context	Bt	Bd	Dd	Taxon
S XI/str. 2+3	83	95	94	Bos primig.
S XI/str. 2+3	92	99	96	Bos primig.
S XI/str. 4	72,7	77,4		Bos taurus
S XI/str. 4	78,3	74,3		Bos taurus
S XI/str. 4	87,6			Bos primig.
S XI/F. 3119	30			Capra
S XI/F. 3471			23,5	Ovis
S XI/str. 4	26,7	28,5	25	Capra
S XI/str. 4	33	37		Sus dom.
S XI/F. 3018	41	48,5	49	Sus scrofa
S XI/F. 3219	41	51	51,5	Sus scrofa
S XI/str. 4	44,8	60	58,5	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	45			Sus scrofa
S XI/str. 2+3	45,4	60,4		Sus scrofa
S XI/F. 3208	45,5	57,6	58,7	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	46	56,7	55,6	Sus scrofa
S XI/str. 4	47	58,5	56,5	Sus scrofa
S XI/str. 4			51	Sus scrofa

Context	Bt	Bd	Dd	Taxon
S XI/F. 3172		26	25,5	Capreolus
S XI/F. 3208		27,5		Capreolus
S XI/str. 2+3		27,5	28	Capreolus
S XI/str. 2+3		27,5	28	Capreolus
S XI/str. 2+3		28	27	Capreolus
S XI/str. 2+3		28		Capreolus
S XI/str. 2+3		29		Capreolus
S XI/F. 3150		30		Capreolus
S XI/F. 3172		30	30	Capreolus
S XI/F. 3208		30	28	Capreolus
S XI/str. 4		30	29	Capreolus
S XI/str. 2+3	54	55		Cervus
S XI/str. 4	55,5	57,5		Cervus
S XI/str. 4	56,5	56		Cervus
S XI/str. 2+3	58	61		Cervus
S XI/str. 2+3	58,5	62		Cervus
S XI/str. 2+3	59	61,5		Cervus
S XI/str. 4	59,3	57,8		Cervus
S XI/str. 2+3	59,5	60,5		Cervus
S XI/str. 4	62,2	64,4		Cervus
S XI/str. 2+3	62,5	57,5		Cervus
S XI/str. 2+3	68	69		Cervus
S XI/F. 3208		33,6		Canis fam.
S XI/str. 2+3	17,5	21	16	Canis fam.
S XI/str. 2+3		24,5	18,5	Canis fam.
S XI/str. 4		21,2		Vulpes

Radius

Context	Gl/BFp	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XI/F. 3150	74,4	80,1	41,4			Bos taurus
S XI/F. 3172	89	98,5	52			Bos primig.
S XI/F. 3208	88	96,2	45,7			Bos primig.
S XI/F. 3208	89,3	95,8	45,1			Bos primig.
S XI/F. 3208	90	102	45			Bos primig.
S XI/F. 3219	75	80	41			Bos taurus
S XI/str. 2+3	76,5		43			Bos taurus
S XI/str. 2+3			40			Bos taurus
S XI/str. 2+3			43,5			Bos taurus
S XI/str. 2+3	86	96	46,5			Bos primig.
S XI/str. 2+3	89	100	48			Bos primig.
S XI/str. 2+3				86	56	Bos primig.
S XI/str. 4	79	85	40			Bos taurus
S XI/str. 4				72,1	45,8	Bos taurus
S XI/str. 4				72,6	47,7	Bos taurus
S XI/str. 4				88	55	Bos primig.
S XI/F. 3219		33,8				Capra
S XI/str. 2+3	141	27	13,5	25	16,5	Ovis
S XI/str. 4	26,2	26,8	13,5			Capra
S XI/str. 4	24	25,4	13,7			Capra
S XI/F. 3208		26,5	18,1			Sus dom.
S XI/str. 2+3		29,5	25			Sus dom.
S XI/F. 3208		34,5	24			Sus dom.
S XI/F. 3123a	35	22				Sus dom.

Context	Gl/BFp	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XI/str. 2+3		36	25			Sus dom.
S XI/str. 2+3		36	25			Sus dom.
S XI/str. 4		36	24,7			Sus dom.
S XI/str. 2+3		37	26			Sus dom.
S XI/str. 2+3		37,5	24			Sus dom.
S XI/str. 2+3		38	25			Sus dom.
S XI/F. 3208		38,5	25,8			Sus dom.
S XI/str. 2+3		40	27,5			Sus scrofa
S XI/str. 4		41,8	29,7			Sus scrofa
S XI/F. 3019		42	31			Sus scrofa
S XI/str. 2+3		42,1	30,1			Sus scrofa
S XI/F. 3172		44	29			Sus scrofa
S XI/str. 2+3		44	29			Sus scrofa
S XI/str. 2+3		44,5	31			Sus scrofa
S XI/str. 4				50,3	35,1	Sus scrofa
S XI/F. 3123a	26,5	15				Capreolus
S XI/F. 3150	27	16				Capreolus
S XI/str. 4	27	15,2				Capreolus
S XI/str. 4	27,1	15,1				Capreolus
S XI/str. 2+3	27,2					Capreolus
S XI/F. 3471	27,5	16				Capreolus
S XI/str. 2+3	27,5	16,5				Capreolus
S XI/str. 2+3	27,5	16,5				Capreolus
S XI/str. 4	28,1	16,1				Capreolus
S XI/str. 2+3	28,5					Capreolus
S XI/F. 3018	29	17				Capreolus
S XI/F. 3123b				26,5	18,5	Capreolus
S XI/str. 2+3				26,5	17,5	Capreolus
S XI/str. 2+3				28	20	Capreolus
S XI/str. 2+3				29	18,5	Capreolus
S XI/str. 4				29	18,9	Capreolus
S XI/str. 2+3	52	55	29			Cervus
S XI/str. 4	53,1	55,3	31,2			Cervus
S XI/str. 2+3	57	60	31			Cervus
S XI/str. 4	59	62,8	31,6			Cervus
S XI/str. 4	59,4	63,8	33,7			Cervus
S XI/str. 4	60	66	32,2			Cervus
S XI/F. 3219	63,5	68	32			Cervus
S XI/str. 4		58,5	30,5			Cervus
S XI/str. 4		61	31			Cervus
S XI/str. 2+3		63	42			Cervus
S XI/str. 4				53,5	39,5	Cervus
S XI/str. 2+3				54	40	Cervus
S XI/str. 4				54,3	39,3	Cervus
S XI/F. 3261				56	42	Cervus
S XI/ F. 3020				56,5	40	Cervus
S XI/str. 2+3				64	46,5	Cervus
S XI/F. 3208		14,5				Canis fam.
S XI/F. 3208		16,4				Canis fam.
S XI/str. 4		11,5	8,8			Felis silv.

Metacarpus

Context	GL	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XI/str. 4				50,1	33,8	Bos taurus
S XI/F. 3208				58,5	33	Bos taurus
S XI/str. 2+3				59	32	Bos taurus
S XI/str. 4				59		Bos taurus
S XI/F. 3208				61	33	Bos taurus
S XI/F. 3208				61	37	Bos taurus
S XI/str. 4				61	35	Bos taurus
S XI/F. 3208				62	32	Bos taurus
S XI/F. 3219				62	32	Bos taurus
S XI/str. 2+3				62		Bos taurus
S XI/str. 2+3				62	34	Bos taurus
S XI/str. 4				62	38	Bos taurus
S XI/str. 2+3				63	34	Bos taurus
S XI/F. 3219				63,5	36,5	Bos taurus
S XI/str. 2+3				66,5	36,5	Bos taurus
S XI/F. 3208				67,5	38	Bos taurus
S XI/str. 2+3				69	38,5	Bos taurus
S XI/str. 2+3				71	37	Bos taurus
S XI/F. 3219				71,5	40	Bos primig.
S XI/str. 4				72,5	38	Bos taurus
S XI/str. 4				80	40	Bos primig.
S XI/F. 3208		19,5	15			Ovis
S XI/F. 3208		20	15,5			Ovis
S XI/str. 2+3		27	19			Capra
S XI/str. 2+3				21	14	Ovis
S XI/F. 3219	199					Capreolus
S XI/F. 3471		22	17			Capreolus
S XI/str. 2+3		23,5	18			Capreolus
S XI/str. 4		22,8	17,3			Capreolus
S XI/str. 2+3		24	17,5			Capreolus
S XI/F. 3261	259,6	61,8	30,9	44	30,3	Cervus
S XI/F. 3172		41,5	30			Cervus
S XI/str. 4		41,5	30,5			Cervus
S XI/str. 4		42	31			Cervus
S XI/ F. 3471		42	31			Cervus
S XI/str. 2+3		43	32			Cervus
S XI/ F. 3018		44	31			Cervus
S XI/str. 4		44,2	33,4			Cervus
S XI/str. 4		44,8	31,1			Cervus
S XI/F. 3208		46,5	35,1			Cervus
S XI/str. 2+3		46,5	32,5			Cervus
S XI/str. 2+3		48	33			Cervus
S XI/str. 2+3		49,5	36,5			Cervus
S XI/str. 2+3		51	36			Cervus
S XI/str. 2+3		52,5	36			Cervus
S XI/ F. 3161			42		29	Cervus
S XI/str. 2+3				42,5	29	Cervus
S XI/str. 4				45,4	31,5	Cervus
S XI/str. 2+3				48	33	Cervus
S XI/str. 2+3				48,5	34	Cervus
S XI/F. 3123a				50,5	34,5	Cervus
S XI/str. 4				51,1	32,4	Cervus

Metatarsus

Context	GL	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
S XI/str. 4		48,1	48,8			Bos taurus
S XI/F. 3219		48,5	47,5			Bos taurus
S XI/F. 3219		49	46			Bos taurus
S XI/str. 4		50,3	48,3			Bos taurus
S XI/str. 4		51	51			Bos taurus
S XI/str. 4		53	49,1			Bos taurus
S XI/str. 4		55,4	54,8			Bos taurus
S XI/str. 2+3		57,5	50,5			Bos taurus
S XI/str. 2+3		59	59,5			Bos taurus
S XI/str. 2+3		65,5	61			Bos primig.
S XI/F. 3208		67	64,5			Bos primig.
S XI/F. 3123a		67,5	65			Bos primig.
S XI/str. 2+3				55	32	Bos taurus
S XI/F. 3219				56	32	Bos taurus
S XI/str. 2+3				56,5	33,5	Bos taurus
S XI/F. 3219				56,7	33,2	Bos taurus
S XI/F. 3219				57,2	32,2	Bos taurus
S XI/str. 2+3				62,5	38	Bos taurus
S XI/str. 4				67,5	35	Bos taurus
S XI/ F. 3471				68	37	Bos taurus
S XI/F. 3172	127,3	17,5	18,5	21,7	14,6	Ovis
S XI/F. 3208	116,4	21,3	19,7	24,2	15,2	Capra
S XI/F. 3471				21,5	14,5	Ovis
S XI/F. 3150	21,5	24				Capreolus
S XI/F. 3208	22	22				Capreolus
S XI/str. 2+3	21,5	24				Capreolus
S XI/str. 4				24,3	17,2	Capreolus
S XI/F. 3208				25,7	17,1	Capreolus
S XI/str. 4	37	40				Cervus
S XI/str. 2+3	38	41				Cervus
S XI/F. 3123a	39	44				Cervus
S XI/F. 3123a	40	42				Cervus
S XI/str. 2+3	45	48,5				Cervus
S XI/str. 4	47,1	47,6				Cervus
S XI/str. 2+3	48	49				Cervus
S XI/constr.				49	31	Cervus
S XI/F. 3123a				50	32	Cervus
S XI/str. 2+3				45,5	31	Cervus
S XI/str. 2+3				47,5	31	Cervus
S XI/str. 2+3				48	31,5	Cervus
S XI/str. 4				42	29	Cervus
S XI/str. 4				48,1	30,1	Cervus
S XI/str. 4				48,8	30,8	Cervus

Centrotarsal Pelvis

Context	GL	Taxon	Context	GL/ LA	Taxon
S XI/str. 2+3	55	Bos taurus	S XI/constr.	65,5	Bos taurus
S XI/str. 2+3	56	Bos taurus	S XI/str. 2+3	65	Bos taurus
S XI/str. 2+3	56,5	Bos taurus	S XI/str. 4	29	Sus dom.
S XI/F. 3219	58	Bos taurus	S XI/F. 3219	30	Sus dom.
S XI/str. 2+3	61,5	Bos taurus	S XI/F. 3208	32	Sus dom.
S XI/str. 2+3	62	Bos taurus	S XI/str. 2+3	37,5	Sus dom.

Context	GL	Taxon	Context	GL/ LA	Taxon
S XI/str. 2+3	62,5	Bos taurus	S XI/str. 4	39,7	Sus scrofa?
S XI/str. 4	65	Bos taurus	S XI/F. 3208	40	Sus scrofa
S XI/F. 3471	66	Bos taurus	S XI/str. 2+3	40,5	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	68	Bos taurus	S XI/F. 3208	41	Sus scrofa
S XI/str. 4	72	Bos primig.	S XI/str. 4	42	Sus scrofa
S XI/str. 2	42	Cervus	S XI/F. 3471	42	Sus scrofa
S XI/str. 4	43,3	Cervus	S XI/F. 3208	43	Sus scrofa
S XI/str. 3	44	Cervus	S XI/F. 3208	43,5	Sus scrofa
S XI/str. 2	44,5	Cervus	S XI/F. 3208	44,4	Sus scrofa
S XI/str. 4	45,5	Cervus	S XI/F. 3219	45	Sus scrofa
S XI/str. 4	46	Cervus	S XI/str. 2+3	26,5	Capreolus
S XI/str. 4	46,4	Cervus	S XI/str. 2+3	28,5	Capreolus
S XI/F. 3208	47	Cervus	S XI/str. 2+3	29	Capreolus
S XI/str. 3	47	Cervus	S XI/F. 3208	56,2	Cervus
S XI/F. 3208	49	Cervus	S XI/F. 3150	57	Cervus
S XI/str. 2	50	Cervus	S XI/F. 3172	63	Cervus
S XI/str. 2	50	Cervus	S XI/F. 3208	17	Meles m.
S XI/str. 3	50	Cervus	S XI/str. 4	114/ 19	Meles m.
S XI/ F. 3471	51	Cervus	S XI/F. 3123a	13	Lepus
S XI/str. 3	51	Cervus	S XI/F. 3172	14,5	Lepus
S XI/str. 3	52	Cervus	S XI/str. 3	14	Lepus
S XI/str. 3	53	Cervus	S XI/str. 3	15	Lepus
S XI/str. 2+3	57	Cervus	S XI/str. 4	15,2	Lepus
S XI/str. 4	57	Cervus			

Talus

Context	GLI	GLm	Bd	Taxon
S XI/str. 4	63,3	59,2	38,2	Bos taurus
S XI/F. 3208	63,6	58,9	38,6	Bos taurus
S XI/str. 4	65,2	60,6	40	Bos taurus
S XI/str. 4	66	60	42	Bos taurus
S XI/str. 2+3	68,5	63	43	Bos taurus
S XI/str. 4	68,7			Bos taurus
S XI/F. 3208	69,8			Bos taurus
S XI/str. 4	70,2	67,4	44,6	Bos taurus
S XI/F. 3208	70,4	62,5	42,1	Bos taurus
S XI/F. 3208	70,6	63,4	44,1	Bos taurus
S XI/F. 3208	71,5	63,6	44,4	Bos taurus
S XI/str. 2+3	72	68	45	Bos taurus
S XI/str. 2+3	72	67,5	44	Bos taurus
S XI/str. 2+3	75	67,5	44	Bos taurus
S XI/str. 2+3	78	72	53	Bos primig.
S XI/F. 3172	31,5	29,5	20	Capra
S XI/F. 3208	32,5	30		Capra
S XI/str. 2	34	32,5	21	Capra
S XI/str. 2+3	32,5	31	21	Capra
S XI/str. 2+3	31,5		18	Ovis/Capra
S XI/str. 2+3	33	32	19	Ovis
S XI/str. 4	33,5	31,3	21	Capra
S XI/str. 4	32,5	31	20,5	Capra
S XI/str. 2+3	47,5	32	31	Sus scrofa
S XI/str. 4	49			Sus scrofa
S XI/str. 4	50	45,2	28,7	Sus scrofa

Context	GLI	GLm	Bd	Taxon
S XI/str. 4	51,6	47,7	30,6	Sus scrofa
S XI/str. 4	52	46,5	30	Sus scrofa
S XI/str. 4	53	47,5	29	Sus scrofa
S XI/str. 4	53	47	32	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	53,5	38	31	Sus scrofa
S XI/F. 3161	54	49	33	Sus scrofa
S XI/F. 3219	54,5	51	31	Sus scrofa
S XI/F. 3208	55,5	52		Sus scrofa
S XI/F. 3208	55,5	52,1		Sus scrofa
S XI/F. 3172	57			Sus scrofa
S XI/F. 3172	57	49	28,5	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	32	31	20	Capreolus
S XI/str. 2+3	30,5	29	18,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	30,5	29	18,5	Capreolus
S XI/str. 2+3	33		18	Capreolus
S XI/str. 4	30,4	29,5	20,1	Capreolus
S XI/str. 4	32,6	31,1	20,5	Capreolus
S XI/str. 4	31,8	31	20,6	Capreolus
S XI/str. 4	34,4	32,7	21,6	Capreolus
S XI/str. 4	30			Capreolus
S XI/str. 4	55	51	34,5	Cervus
S XI/str. 4	55,4	50,8	37,3	Cervus
S XI/str. 2+3	56,5	53,5	33,5	Cervus
S XI/str. 4	58,3	54,3	36,8	Cervus
S XI/str. 2+3	59,5	56	35	Cervus
S XI/str. 2+3	60	56	41	Cervus
S XI/ F. 3018	61	57	36	Cervus
S XI/F. 3208	61,7	58,7	39,5	Cervus
S XI/str. 2+3	62,7	57,5	40,5	Cervus
S XI/str. 4	63,4	59,4	40,5	Cervus
S XI/F. 3208		53,3	38,3	Cervus

Femur

Context	GL	Bp	SD	Bd	Taxon
S XI/str. 2+3	168,2	35,8	12,8	29,7	Canis fam.
S XI/str. 4	170,5	34	12,5	29,5	Lynx lynx

Calcaneus Femur

Context	GI	GB	Taxon	Context	Bp	Taxon
S XI/str. 2+3	128	51,5	Bos taurus	S XI/constr.	103	Bos taurus
S XI/F. 3208	134	51,6	Bos taurus	S XI/F. 3208	94	Bos taurus
S XI/str. 2+3	147	53	Bos taurus	S XI/F. 3208	105	Bos taurus
S XI/F. 3208	147,3	46,4	Bos taurus			
S XI/str. 4	160	49	Bos prim.	Mc III		
S XI/F. 3208	161,1	57	Bos prim.	Context	GL	Taxon
S XI/F. 3208	65,9	21,2	Capra	S XI/str. 2+3	107	Sus scrofa
S XI/str. 4	65,8	21	Capra	Mc IV		
S XI/str. 4	66,2	21,4	Capra	Context	GL	Taxon
S XI/str. 4	65,7		Sus dom.	S XI/str. 2+3	96	Sus scrofa
S XI/str. 3	98	37	Sus scrofa	S XI/str. 4	97,1	Sus scrofa
S XI/F. 3018	99	37,5	Sus scrofa			
S XI/str. 2	104		Sus scrofa	Atlas		
S XI/str. 2+3	125,5		Cervus	Context	BFcr	Taxon

Context	Gl	GB	Taxon	Context	Bp	Taxon
S XI/str. 2+3	127		Cervus	S XI/F. 3208	114,2	Bos prim.
S XI/F. 3261	118		Cervus	S XI/str. 4	65,6	Sus scrofa
S XI/F. 3123a	128		Cervus	Axis		
S XI/ F. 3471	123	37,5	Cervus	Context	BFcr	Taxon
S XI/constr.	43	15	Canis fam.	S XI/str. 4	60	Sus dom.

Tibia

Context	Bp	Bd	Dd	Taxon
S XI/str. 4		59,5	41	Bos taurus
S XI/str. 4		63	47	Bos taurus
S XI/str. 4		65		Bos taurus
S XI/F. 3261		66,5	49	Bos taurus
S XI/str. 4		68,4	52,3	Bos taurus
S XI/str. 2+3		72	52	Bos taurus
S XI/F. 3120		75	56	Bos primig.
S XI/str. 4		75,8	54,2	Bos primig.
S XI/constr.		85	60	Bos primig.
S XI/F. 3208		27,4	22,3	Ovis/Capra
S XI/str. 2+3		28	20,5	Ovis/Capra
S XI/str. 2+3		29	23,5	Ovis/Capra
S XI/str. 2+3		29,5	21	Ovis/Capra
S XI/str. 2+3		30	24	Ovis/Capra
S XI/str. 2+3		37,5	21	Ovis/Capra
S XI/str. 4		23,8	19,6	Ovis/Capra
S XI/str. 4		28	21	Ovis/Capra
S XI/str. 4		28,8	21,9	Ovis/Capra
S XI/str. 4		29	21,5	Ovis/Capra
S XI/str. 4	61,3			Sus dom.
S XI/F. 3208	65,2			Sus dom.
S XI/F. 3795		24	21,3	Sus dom.
S XI/str. 3		26,5	19	Sus dom.
S XI/str. 4		27	24,4	Sus dom.
S XI/str. 2		27,5	24	Sus dom.
S XI/str. 4		28,5	25	Sus dom.
S XI/F. 3219		36	31	Sus dom.
S XI/str. 4		37,5	31,8	Sus scrofa?
S XI/str. 3		38	32	Sus scrofa?
S XI/str. 4		38,1	32	Sus scrofa?
S XI/str. 3		39,5	34	Sus scrofa
S XI/str. 2		40	34	Sus scrofa
S XI/str. 3		40	35	Sus scrofa
S XI/str. 4		40,1	32,7	Sus scrofa
S XI/F. 3208		40,5	37,5	Sus scrofa
S XI/str. 2		40,5	37	Sus scrofa
S XI/str. 4		40,5	35	Sus scrofa
S XI/str. 4		41	33,1	Sus scrofa
S XI/str. 4		41	34,5	Sus scrofa
S XI/str. 2		41,5	36	Sus scrofa
S XI/F. 3161		42	35	Sus scrofa
S XI/F. 3208		43	29,2	Sus scrofa
S XI/F. 3208		43	37,5	Sus scrofa
S XI/str. 2+3	37,5	23	17,5	Capreolus
S XI/str. 2+3		22	17,5	Capreolus

Context	Bp	Bd	Dd	Taxon
S XI/str. 2+3		23	18,5	Capreolus
S XI/str. 2+3		23	18,5	Capreolus
S XI/str. 4		23,5	18,4	Capreolus
S XI/str. 4		26,2	21	Capreolus
S XI/str. 4	77,7			Cervus
S XI/str. 2+3	84,5			Cervus
S XI/ F. 3018		51	41	Cervus
S XI/str. 2+3		51	39,5	Cervus
S XI/str. 2+3		51,5	40	Cervus
S XI/F. 3219		52	40	Cervus
S XI/str. 2+3		53	41	Cervus
S XI/str. 2+3		54	40,5	Cervus
S XI/str. 4		54	42	Cervus
S XI/str. 2+3		55	44	Cervus
S XI/F. 3219		55	42	Cervus
S XI/F. 3208		57,4	44,6	Cervus
S XI/str. 2+3		58	41	Cervus
S XI/str. 4		59	43	Cervus
S XI/str. 4		59,2	44,7	Cervus
S XI/F. 3261		61	44	Cervus

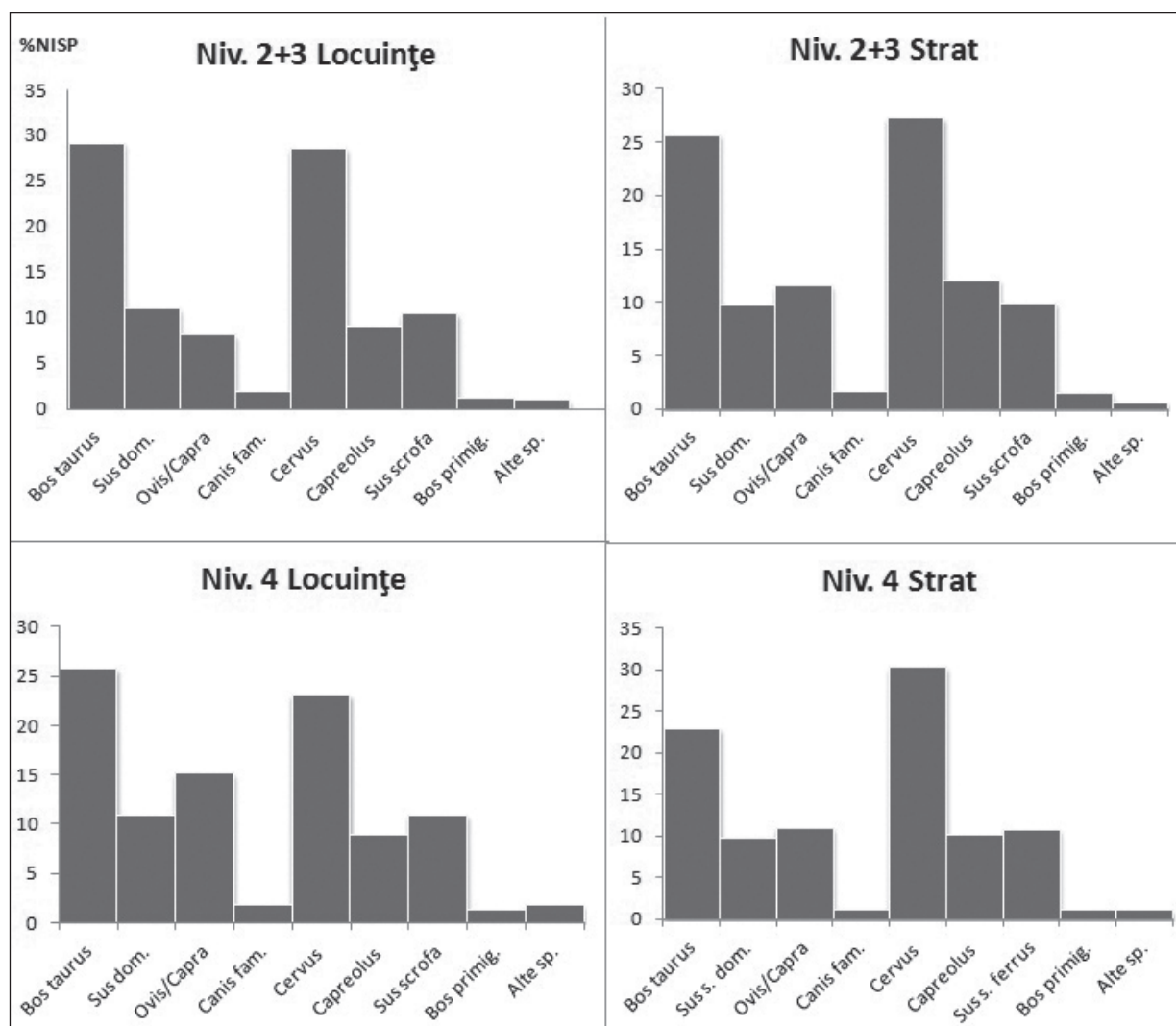

Fig. 1: Ponderea speciilor în nivelele edificiilor și în strat fără context/ Species frequencies in the building levels feature and no feature layer.

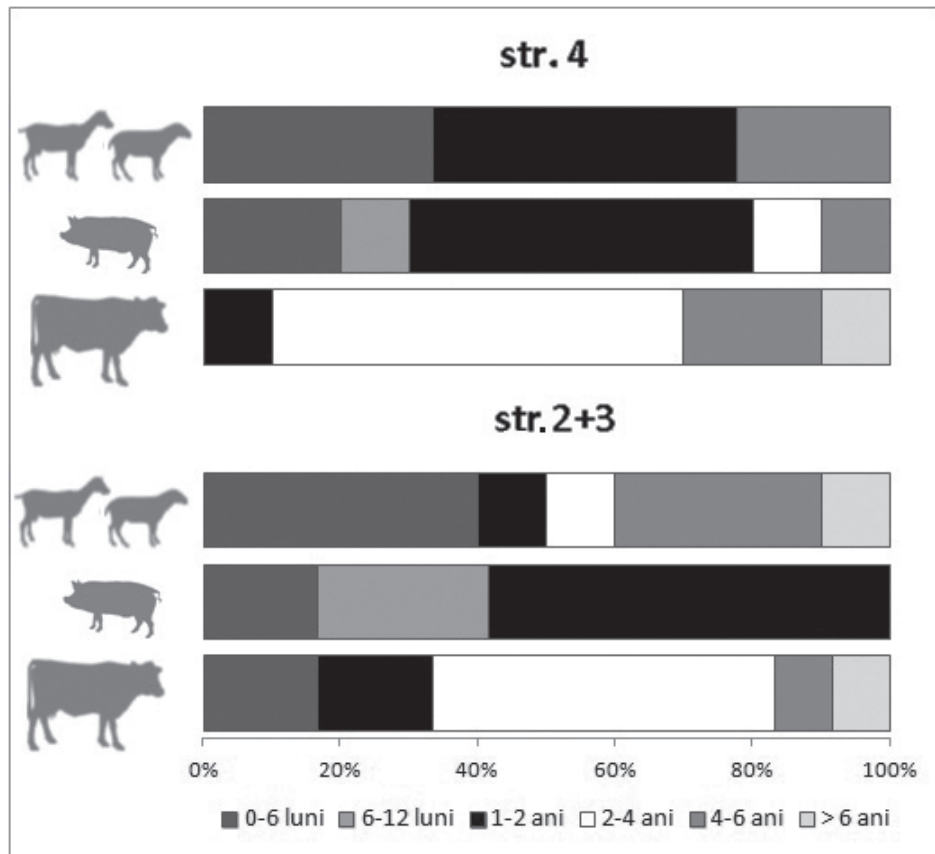

Fig. 2: Vârste de sacrificare ale speciilor domestice în nivelele de construcție/ Kill-off patterns of domestic species in the building levels.

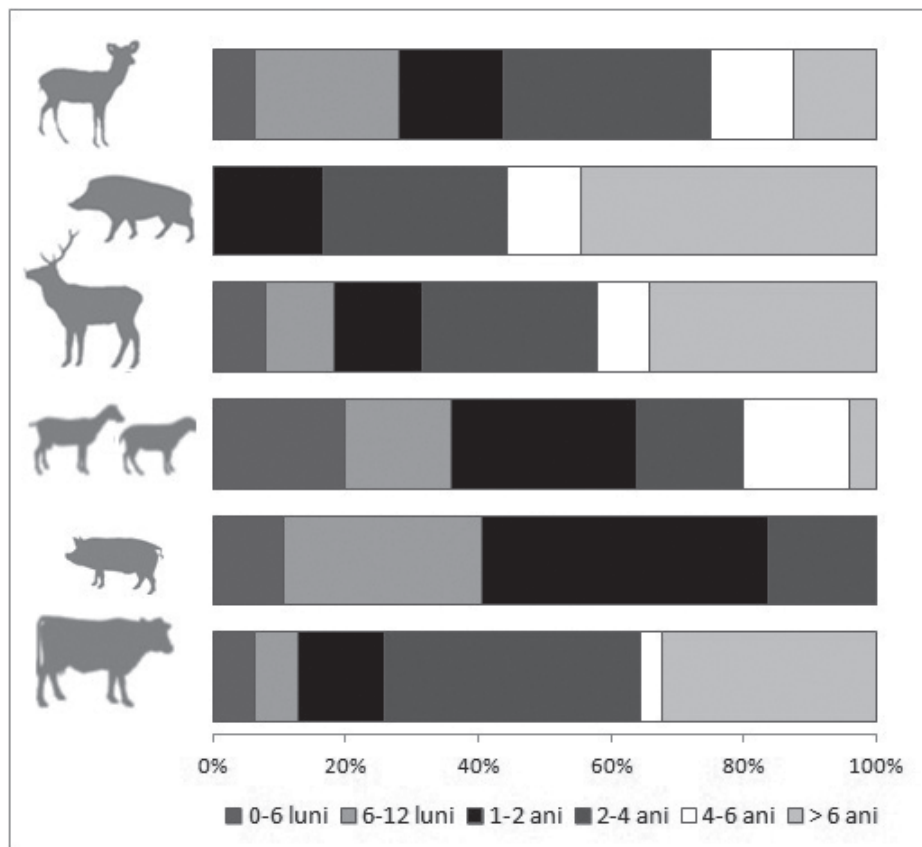

Fig. 3: Vârste de sacrificare ale speciilor domestice și sălbatice în strat fără context/ Kill-off patterns of domestic and wild species in no feature layer.

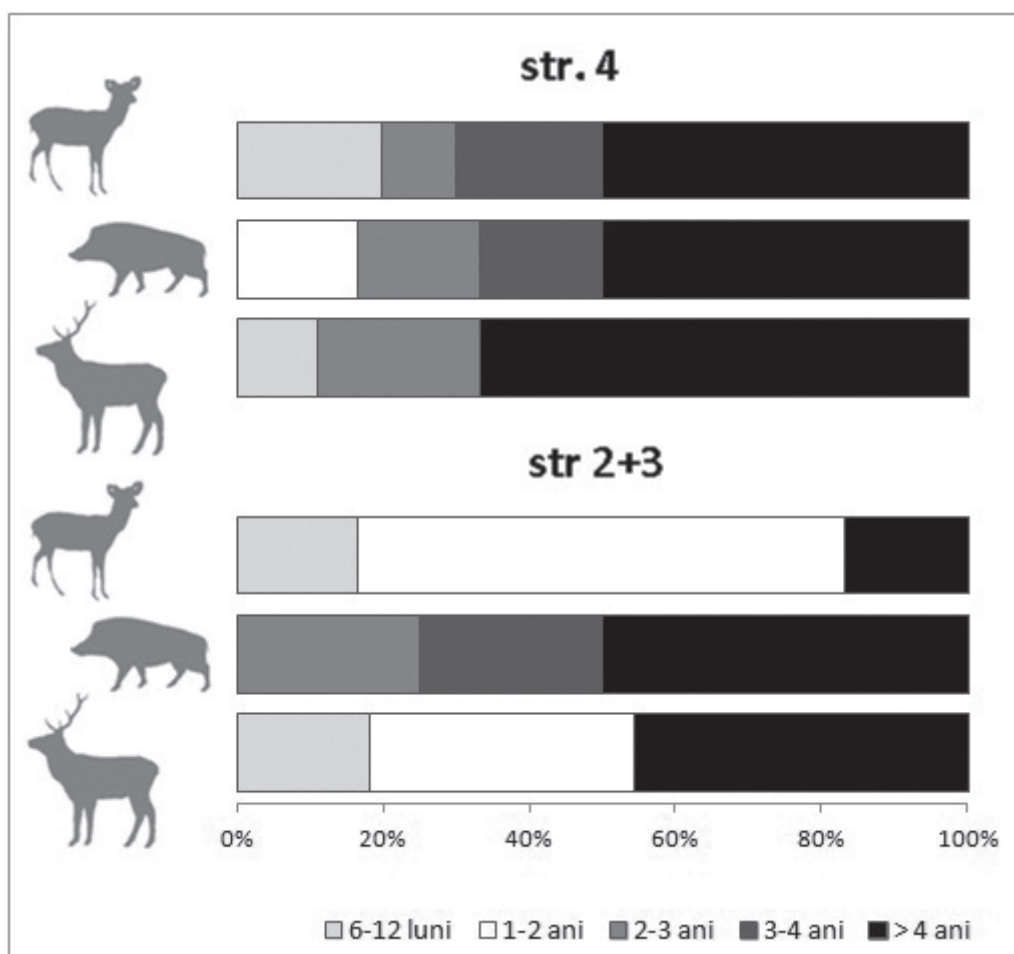

Fig. 4: Vârste de sacrificare ale speciilor sălbatice în nivelele de construcții/ Kill-off patterns of wild species in the building levels.

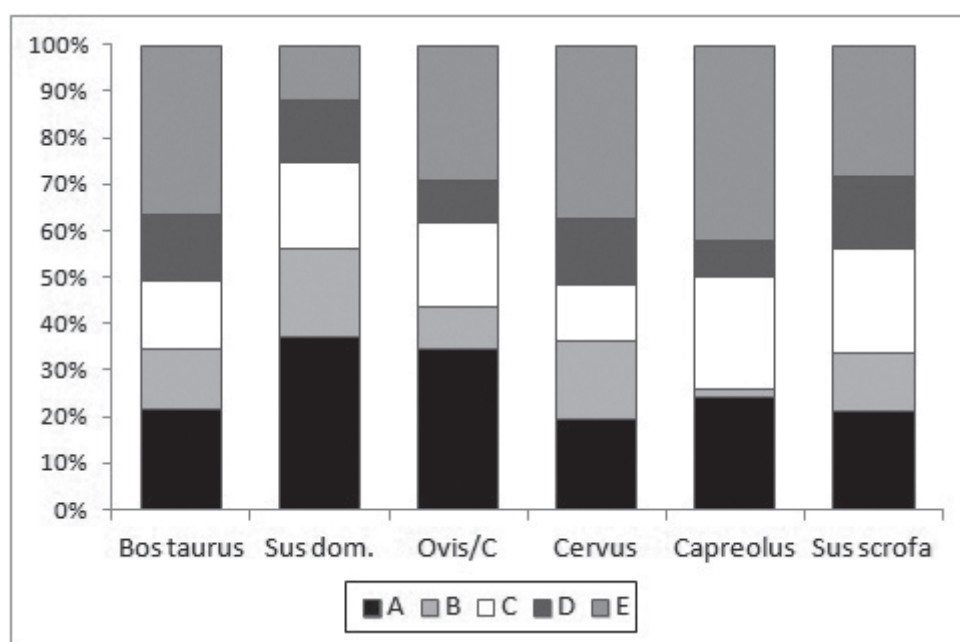

Fig. 5: Ponderea părților corporale ale principalelor specii în str. 2+3 cu context/ Frequencies of body parts of the main species in the 2nd+3rd layers, with feature.

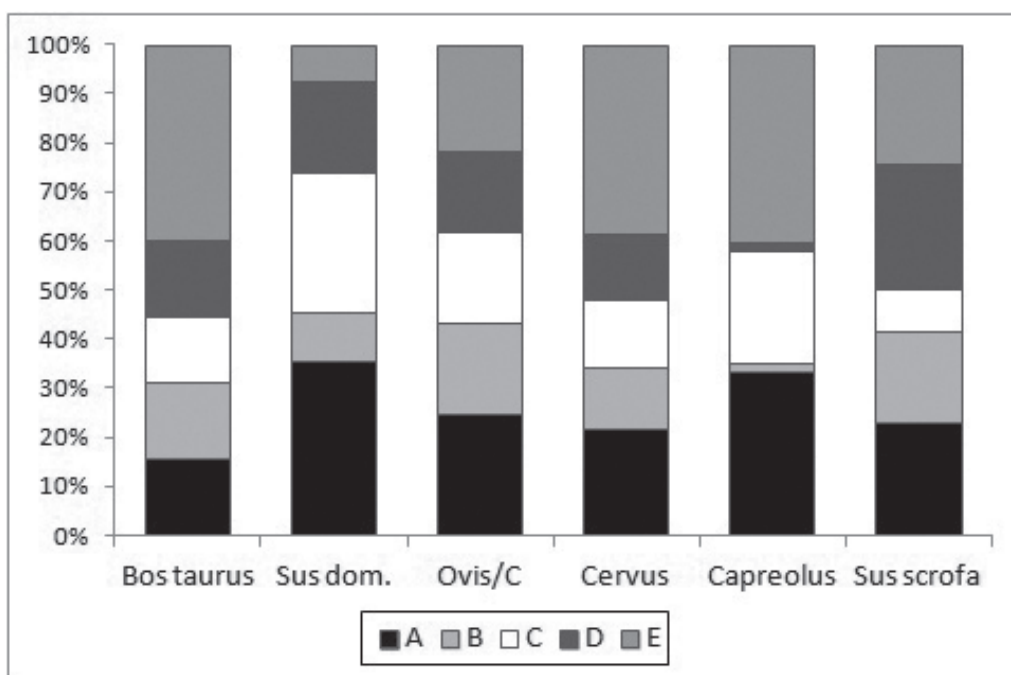

Fig. 6: Ponderea părților corporale ale principalelor specii în str. 4 cu context/ Frequencies of body parts of the main species in the 4th layer, with feature.

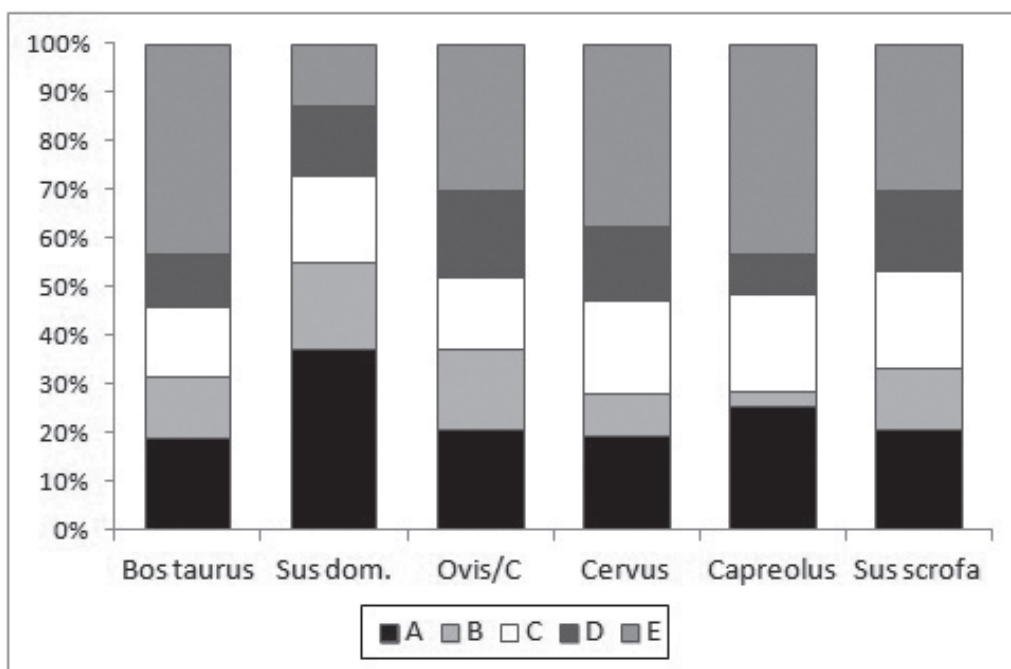

Fig. 7: Ponderea părților corporale ale principalelor specii în str. 2–4 fără context/ Frequencies of body parts of the main species in the 2nd–4th layers, no feature.

DIN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI DIN TIMIȘOARA. I. CELTURI IZOLATE/ SINGULARE DIN BANATUL ROMÂNESC

Florin Gogâltan*, Sorin Felea**

*in memoriam dr. Berkeszi István,
custode al Muzeului din Timișoara între 1901–1919*

Cuvinte cheie: Banatul românesc, Bronz târziu, celturi izolate/singulare.

Keywords: The Romanian Banat, Late Bronze Age, isolated/singular socketed axes.

From the collections of the National Museum of Banat in Timișoara. I. Isolated/singular socketed axes from the Romanian Banat

(Abstract)

On this occasion we chose to publish some socketed axes, that were discovered in the Romanian Banat, but without an archaeological context, pieces that can be included in that broader category of “isolated/singular” objects. For the piece from Anina (Pl. I.1.) we did not find any satisfactory analogy in terms of shape and ornament taken together. According to its general appearance, however, socketed axe is undoubtedly a product of the Late Bronze Age, and it is not possible to specify exactly whether it can be dated to the Late Bronze Age II stage (Bz C/2D – early Ha A1 phase) or Late Bronze Age III (Ha A). A possible analogy for the socketed axe from Butin (Pl. I.2.) is a piece from the hoard in Novi Bečej (Vojvodina, Serbia), but the edge is a bit wider, or a socketed axe from the hoard in Urovica also in Serbia. Much closer in shape and ornament is a socketed axe from the Szentgáloskér hoard in southern Hungary. Both hoards were dated to stage Ha A, so a late Bronze Age III. For the decoration on the socketed axe from Carani (Pl. II.1.) we did not find any satisfactory analogy. However, it is certain that this piece is also a product of the Late Bronze Age, without being able to make more precise chronological assessments. We thus propose a broad classification: Late Bronze II (Bz C/2D – beginning of phase Ha A1) – Late Bronze III (Ha A). The analogies for the socketed axe from Foeni (Pl. II.2.) are found mainly to the west of the Carpathian Basin and chronologically cover the wide horizon of the Late Bronze Age II (Bz C/2D – early phase Ha A1) and Late Bronze III (Ha A) periods, with a greater concentration in the so-called Kurd horizons after A. Mozsolics and Cincu-Suseni after M. Rusu and M. Petrescu-Dâmbovița.

Cu aproape 150 de ani în urmă (25 iulie 1872), la inițiativa lui Ormós Zsigmond (1813–1894)¹, se puneau bazele „Societății de Istorie și Arheologie din Ungaria de Sud” (*Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat*)², care prin statut și-a propus organizarea unui muzeu în care să fie adunate și păstrate obiecte arheologico-istorice provenite din donații și achiziții. Aceasta dată este

considerată a fi momentul în care s-au pus bazele Muzeului Banatului din Timișoara³.

Berkeszi István (1853–1922), secretar adjunct între 1892–1901 al „Societății pentru muzeul de istorie și arheologie din Ungaria de Sud” (*Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat*) și mai apoi secretar-principal, custode și redactor al revistei *Történelmi és Régészeti Értesítő* (*TRÉT*) este primul care organizează într-un mod profesionist colecțiile arheologice ale muzeului timișorean⁴. De aceea el a fost considerat de cei mai buni cunoscători ai muzeului din Timișoara ca fiind „cel mai activ și devotat conducător din

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca/Universitatea de Vest Timișoara, România. E-mail: floringogaltan@gmail.com

** Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, România. E-mail: feleasorin7@gmail.com

¹ Date biografice despre această mare personalitate politică și culturală a Banatului secolului al XIX-lea la Toma-Demian 2005; Miklósik-Kakucs 2013; Demian 2016, 129.

² Toma 1996.

³ Medeleț-Toma 1997, 13–15.

⁴ Pentru informații biografice vezi Petri 1992, 121–122; Medeleț-Toma 1997, 47–106; Miklósik-Kakucs 2013, 188–190; Demian 2016, 125.

trecut”⁵, un „entuziast muzeograf timișorean”⁶ sau „păstrătorul, vreme de mai bine de un sfert de veac, al patrimoniului muzeului bănățean, care fusese nu numai un dăruit cercetător, în special al culturii bănățene și al numismaticii, ci și un creator de fonduri muzeale specifice, a căror potențialitate se manifestă până astăzi în expozițiile de bază și în cele temporare organizate în Muzeul Banatului”⁷.

Chiar dacă în ultimii 30 de ani, odată cu schimbarea treptată a vechii mentalități privind accesul specialiștilor în depozitele Muzeului Banatului, multe obiecte din vechile colecții arheologice au fost publicate⁸, rămân încă descoperiri care trebuie exploatate și prezentate celor interesați. În acest fel credem că onorăm munca unor generații de inimoși muzeografi precum dr. Berkeszi István.

*

În septembrie 1989 la Tulcea, cu ocazia celui de-al XII-lea Simpozion Național de Thracologie, Florin Gogâltan ținea o comunicare privind *Bronzuri izolate din Banat (Br. C – Ha C)*⁹. Plecând de la ideea că activitatea metalurgică preistorică a unei microregiuni nu poate fi pe deplin conturată fără a avea în vedere, pe lângă depozitele de bronzuri, și descoperirile izolate (singulare), pe baza literaturii de specialitate și a informațiilor oferite de către Florin Medeleț au fost adunate un număr de 155 de piese provenite din 71 de puncte. Era vorba despre obiecte care proveneau din așezări, necropole sau au fost găsite în mod fortuit. Lipseau din această statistică piesele care nu aveau loc precis de descoperire. Referitor doar la celturi erau consemnate 22 de piese provenite din tot atâtea descoperiri.

Ulterior, între 1991 și 1994, cu ajutorul generos a lui Florin Drașovean, au fost desenate toate obiectele preistorice de metal aflate în spațiul expozițional al Muzeului Banatului¹⁰. La alte piese, aflate în unele depozite socotite personale, nu s-a

avut acces. Existența a patru registre de inventar (I-IV)¹¹, ștergerea în timp a numărului de inventar de pe unele obiecte, ascunderea unor date referitoare la diversele colecții ale muzeului timișorean, face dificilă recuperarea unor informații despre piese care au o mare valoare patrimonială¹².

Cu această ocazie am ales să publicăm câteva celturi care au fost descoperite în Banatul românesc, dar fără context arheologic, piese ce pot fi incluse în acea categorie mai largă a obiectelor „izolate/singulare”. Această categorie nu trebuie confundată cu așa numitele depozite de o singură piesă, despre care avem o relativă siguranță că au fost depuse intenționat¹³. Ele pot fi însă părți ale unor depozite, restul pieselor nefiind recuperate ori rătăcite de cei care le-au găsit, descoperiri din așezări, contexte funerare sau pur și simplu au fost pierdute în epocă¹⁴.

mulțumim și doamnei dr. Nicoleta Demian (Toma) pentru sprijinul științific acordat de-a lungul anilor.

¹¹ Primul registru de inventar acoperă perioada 1872–1918. Grijă cu care el a fost realizat, mai cu seamă de către Berkeszi István, nu se mai regăsește în cel de-al doilea registru de inventar de după 1918 (Medeleț-Rămneanțu 2003, 18, 28, 52). Greșelile survenite din indolență și neștiință au fost preluate și în următoarele două registre de inventar de după 1948. De aceea este practic imposibilă reconstituirea condițiilor de descoperire a numeroase obiecte doar consultând aceste registre de inventar (vezi de exemplu Gogâltan 1994, 17).

¹² Așa se explică de exemplu publicarea parțială a unei centuri de argint de tip Mramorac (Gogâltan 1994) găsită în împrejurimile orașului Novi Sad. Această descoperire a fost recent reîntregită și completată cu încă o piesă, dar fără a se cunoaște bibliografia mai veche (Sirbu 2019). Facem precizarea că piesele au fost de fapt menționate încă din 1908 de I. Berkeszi și atribuite perioadei La Tène (Berkeszi 1908b, 163; Medeleț-Toma 1997, 88), pentru ca un exemplar să fie publicat în 1933 de L. von Marton (Marton 1933, 78–79, 116, Taf. XVI/2). Despre existența în colecțiile muzeului din Timișoara a două centuri de argint de tip Mramorac pomeneste și R. Vasić în *sinteza sa privind cronologia primei epoci a fierului în Serbia* (Vasić 1977, 46, n. 170). În contextul prezentării istoricului cercetărilor arheologice în zona platoului Titel la vărsarea Tisei în Dunăre, P. Medović plasează piesa fragmentară publicată de F. Gogâltan „aus der Umgebung von Novi Sad” (Medović 1998, 57), pentru ca la ilustrație să se precizeze, din greșeală, că ea a fost găsită în zona „Titel” (Medović 1998, Taf. 3/10; 4/3–4 – fotografie oferită, conform mulțumirilor adresate, de către F. Medeleț).

¹³ Despre această categorie de descoperiri vezi cu precădere discuția în literatura germană de specialitate: Reinecke 1930, 111; v. Brunn 1968, 236; Kubach 1985, 179; Eggert 2001, 79; Hansen 2002, 95; etc., dar și Bradley 2013, 131–133. Despre depozite/depuneri în epoca bronzului vezi și unele contribuții în limba română: Boroffka 1992; Vulpe 2001, 369, 371; Bratu 2009, 9–10; Gogâltan 2020; etc.

¹⁴ Harding 2000, 353; Hansen 2002, 95; Bradley 2013, 131. O excelentă sinteză a fenomenului depunerilor de piese de bronz din Bazinul Carpatic este lucrarea recentă a Gábor V. Szabó (Szabó 2019).

⁵ Miloia 1928, 85.

⁶ Medeleț-Toma 1997, 67.

⁷ Medeleț-Rămneanțu 2003, 18.

⁸ Am menționa o serie de descoperiri din epoca bronzului și prima epocă a fierului (Gogâltan 1990; Șandor-Chicideanu – Chicideanu 1993; Gogâltan 1994; Gogâltan 1999; Szentmiklosi-Drașovean 2004; Sirbu 2019; etc.), monede (Toma-Demian 2000; Toma-Demian 2004; etc.), podoabe din bronz (Tănase-Mare 2001) și piese din aur romane (Tănase-Flutur 2016; Demian 2018) ori din epoca migrațiilor (Tănase 2010), antichități egiptene (Andelković-Demian 2016), podoabe, unelte și arme medievale sau premoderne (Tănase-Gáll 2001; Markov 2011; Markov 2012; Kopeczny 2016; etc.), etc.

⁹ Gogâltan 1989.

¹⁰ Pe lângă profesorul Florin Drașovean se cuvine să-i

*Catalogul celturilor*¹⁵

1. **Anina** (jud. Caraș-Severin, Banat, România) – (Pl. I.1)

a. **Caracterul descoperirii:** descoperire izolată/singulară.

b. **Descrierea piesei:** celt masiv prevăzut cu toartă, corpul zvelt, având lamă ușor lățită și gaura de înmănușare ovală. Manșonul este îngroșat și prezintă o muchie bine reliefată, de sub el pornind două perechi de nervuri ușor arcuite. Cele două nervuri interioare se întâlnesc spre mijlocul piesei, oferind un ornament în formă de „V”. Taișul prezintă urme de folosire.

c. **Dimensiuni:** L – 11,8 cm; l – 5 cm; lt – 4,2 cm; dg – 3,4 cm, ag – 6,2 cm.

d. **Datare:** bronz târziu II-III (Bz C/2D-începutul fazei Ha A1 – Ha A).

e. **Număr inventar:** I 3497 = II 414 = III 2065 = IV 1523.

f. **Observații:** Piesa a fost descoperită în 1900, fără alte precizări asupra contextului. În inventarul III al Muzeului Banatului, realizat după cel de-al doilea război mondial, este menționat doar un topor de bronz cu gaură de înmănușare. Probabil la această piesă se referă R. Petrovski atunci când menționează în repertoriul său că „În împrejurimile Aninei s-a găsit un topor de bronz (datare Bronz D – Hallstatt A–C, care actualmente se află la Muzeul Banatului” folosind o informație de la O. Răuț. Al. Szentmiklosi a descris piesa după desenul aproximativ oferit de P. Rogozea. De aceea descrierea și dimensiunile celtului nu sunt corecte (lungime 10 cm, lățimea taișului 5 cm, diametrul gurii de înmănușare 3,4 × 2,4 cm).

g. **Bibliografie:** Berkeszi 1908a, 139, nr. 1; Petrovsky 1973, 385, nr. 1; Medeleț-Toma 1997, 86; Szentmiklosi 1997, Fig. 1; Săcărin 1979, 111, nr. 1; Gumă 1993, 250, nr. 1, 283, nr. 2; Luca 2006, 24, nr. 2a.

2. **Butin** (com. Gătaia, jud. Timiș, Banat, România) – (Pl. I.2)

a. **Caracterul descoperirii:** descoperire izolată/singulară.

b. **Descrierea piesei:** celt masiv prevăzut cu o mică toartă, corpul zvelt, având lamă ușor lățită și gaura de înmănușare ovală. Manșonul este îngroșat, de sub el pornind două perechi de nervuri ușor arcuite care coboară până în zona mediană a piesei.

c. **Dimensiuni:** L – 11,2 cm; l – 5 cm; lt – 4,6 cm; dg – 3,3 cm, ag – 5 cm.

d. **Datare:** bronz târziu III (Ha A).

e. **Număr inventar:** IV 1987.

f. **Observații:** Celtul a fost donat de Scurtu Mihai. El a fost descoperit în 1980 la confluența dintre râurile Moravița și Clopodia.

g. **Bibliografie:** inedit.

3. **Carani** (com. Sânnandrei, jud. Timiș, Banat, România) – (Pl. II.1.)

a. **Caracterul descoperirii:** descoperire izolată/singulară.

b. **Descriere piesă:** celt masiv prevăzut cu toartă, corpul zvelt, având lamă ușor lățită și gaura de înmănușare ovală. Manșonul este ușor reliefat. Este decorat, pe o parte, cu trei nervuri arcuite ce pornesc de sub toartă și continuă până spre lamă. Pe partea dinspre toartă sunt prezente tot trei nervuri arcuite, dar nervura interioară este mult mai scurtă oprindu-se în zona mediană a piesei. Între cele două grupări de nervuri este amplasată o nervură circulară având o mica proeminență centrală. Sub manșon, spre toartă, există un defect de turnare, sub forma unei mici găuri. Pe corpul celtului se poate observa o incizie recentă, provocată probabil de fierul unui plug.

c. **Dimensiuni:** L – 11,5 cm; l – 3,5 cm; dg – 3,2 cm, ag – 5,8 cm.

d. **Datare:** bronz târziu II-III (Bz C/2D-începutul fazei Ha A1 – Ha A).

e. **Număr inventar:** 8745.

f. **Observații:** Celtul a fost donat de Pașca Gabriel. Primind doar o informație de la F. Medeleț, M. Gumă, nevăzând piesa, nu o încadrează cronologic.

g. **Bibliografie:** Gumă 1993, 251, nr. 10, 286, nr. 21; Luca 2006, 55, nr. 1c.

4. **Foeni** (jud. Timiș, Banat, România) – (Pl. II.2.)

a. **Caracterul descoperirii:** descoperire izolată/singulară.

b. **Descriere piesă:** celt masiv prevăzut cu toartă, corpul zvelt, având lamă puțin lățită și gaura de înmănușare ovală. Manșonul este ușor reliefat. Piesa este decorată sub nivelul toartei cu o nervură orizontală care reprezintă baza unui decor dublu unghiular în formă de „V”. Acest decor nu atinge partea mediană a piesei. Taișul este marcat printr-o prelucrare mecanică ulterioară procesului de turnare. Sub toartă a fost amplasată o perforație, care se regăsește și pe marginea opusă a celtului, pentru a se asigura o mai bună fixare a cozii cu un cui. Un mic defect de turnare perforază buza celtului.

¹⁵ L – lungime; l – lățime; lt – lățime taiș; dg – diametrul gurii de înmănușare; ag – adâncimea găurii de înmănușare.

c. Dimensiuni: L – 13 cm; l – 6,2 cm; lt – 5 cm; dg – 4,1 cm, ag – 8,5 cm.

d. Datare: bronz târziu II-III (Bz C/2D-începutul fazei Ha A1 – Ha A).

e. Număr inventar: 8183.

f. Observații: După F. Medeleț celțul a fost găsit în 1976 în punctul Bucovina cu ocazia unor lucrări de hidroameliorație în apropierea unei movile (pe care nu au fost găsite fragmente ceramice) și donat Muzeului Banatului de către ing. Simion Simionoff.

g. Bibliografie: Medeleț-Bugilan 1987, 131, nr. 2–3; Gumă 1993, 253, nr. 24, 289, nr. 59; Luca 2006, 112, nr. 1g; Dergačev 2010, Fig. 89/94(?).

*

Publicând piesa de la Anina (Pl. I.1.), Al. Szentmiklosi stabilea ca și analogie un celt descoperit între Giurgiova și Secășeni (jud. Caraș-Severin, România)¹⁶ și care foarte probabil a aparținut depozitului de la Giurgiova¹⁷. Analogia nu este însă mulțumitoare, celțul de la Anina fiind mult mai zvelt, nu are nervuri sub manșon, iar dispunerea arcadelor este diferită de cea de pe piesa de la Giurgiova. Așa cum am precizat, desenul celțului de la Anina nu este foarte exact, ceea ce a dus probabil și la această atribuire eronată. El a fost datat în „Ha.A1-A2 (seria Cincu-Suseni)”¹⁸. Noi nu am găsit nici o analogie satisfăcătoare pentru formă și ornament luate împreună. După aspectul său general celțul este însă fără îndoială un produs al bronzului târziu, neputând preciza cu exactitate dacă poate fi datat în etapa bronz târziu II (Bz C/2D-începutul fazei Ha A1) sau bronz târziu III (Ha A)¹⁹.

O posibilă analogie pentru celțul de la Butin (Pl. I.2.) este o piesă din depozitul de la Novi Bečej (Vojvodina, Serbia), dar rășul este ceva mai lățit²⁰ sau un celt din depozitul de la Uroviča (Bor okr., Serbia)²¹. Mult mai apropiat ca formă și ornament este un celt din depozitul de la Szentgáloskér (Somogy megye) în sudul Ungariei²² și Drslavice 2 (Okres Uherské Hradiště, Cehia) în Moravia²³. Ambele depozite au fost datate în etapa Ha A, deci un bronz târziu III.

¹⁶ Iaroslavschi-Lazarovici 1979, 449, Fig. 11/15.

¹⁷ Răuț 1967.

¹⁸ Szentmiklosi 1997, 22.

¹⁹ Detalii despre cronologia bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic se găsesc mai nou la Gogăltan 2019.

²⁰ Milleker 1906, 18, Ábr. 2 (Török Becse).

²¹ Srejić 1960, Fig. 14. Fotografia este de proastă calitate, dar piesa pare a fi ornamentată cu grupuri de arcade.

²² Mozsolics 1985, Taf. 111/1.

²³ Salaš 2005, Tab. 146/24.

Pentru decorul de pe celțul de la Carani (Pl. II.1.) nu am găsit nici o analogie mulțumitoare. Nervuri circulare dispuse sub buza manșonului întâlnim pe celțuri precum cele din depozitele de la Bakóca (Baranya megye)²⁴ și Gyula (Békés megye)²⁵ în Ungaria, Beša (Okr. Levice) în Slovacia²⁶, Veliko Nabrđe (Osječko-baranjska žup.) în Croația²⁷ ori Waldstein (Gem. Deutschfeistritz) în sud-estul Austriei²⁸. Există și piese care au asociat acest decor cu o proeminență centrală²⁹, dar lipsește combinația cu grupuri de nervuri arcuite. Este însă cert că și această piesă este un produs al bronzului târziu, fără a putea face aprecieri cronologice mai precise. Propunem astfel o încadrare largă: bronz târziu II (Bz C/2D-începutul fazei Ha A1) – bronz târziu III (Ha A).

Pe baza ornamentului dublu unghiular în formă de „V” plasat sub o nervură orizontală și prezența toartei, celțul de la Foeni (Pl. II.2.) poate fi atribuit acelei variante generale 2d după B, Wanzek (*Tüllenbeile mit doppelter hängender Dreickszier*)³⁰. Un element funcțional ce merită a fi menționat este existența unor găuri orizontale sub nivelul toartei pentru o fixare mai solidă a cozii de lemn cu un cui. De obicei asemenea găuri de fixare cu cui se întâlnesc la celțuri asemănătoare în privința ornamentului cu celțul de la Foeni, dar fără toartă: Brodski Varoš (Brodsko-posavska žup.) în estul Croației³¹, Bingula Divoš³² și Privina Glava (Sremski okr.)³³ în nord-vestul Serbiei, Bakóca³⁴, Márok (Baranya megye)³⁵, Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)³⁶ în Ungaria, Levice (Levice okr.) în Slovacia³⁷, Waldstein în Austria³⁸ sau Uioara de Sus (jud. Alba, România)³⁹ ori descoperirea nesigură denumită Transilvania III⁴⁰. Din punct de vedere tipologic, dar lipsind acele găuri orizontale ampla-

²⁴ Mozsolics 1985, Taf. 87/2.

²⁵ Soroceanu-Szábo 2001, Abb. 2/2.

²⁶ Novotná 1970, Taf. 36/632, 636.

²⁷ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 46/7.

²⁸ Windholz-Konrad 2002, Taf. 3/10.

²⁹ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 37/2 (Bizovac); Mozsolics 1985, Taf. 206/20 (Vajdácska).

³⁰ Wanzek 1989, Abb. 9, 213–214, Taf. 66.

³¹ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 62/3.

³² Vinski-Gasparini 1973, Tab. 84/27.

³³ Garašanin 1975, 68, T. LXIII/2. Datat larg în bronzul târziu (Br D-Ha B).

³⁴ Mozsolics 1985, Taf. 87/9.

³⁵ Mozsolics 1985, Taf. 90/12–13.

³⁶ Mozsolics 1985, Taf. 206/22.

³⁷ Novotná 1970, Taf. 37/654.

³⁸ Windholz-Konrad 2002, Taf. 3/11.

³⁹ Petrescu-Dîmbovița 1978, Taf. 162/54–55.

⁴⁰ Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 378/8; Ciugudean et alii 2010, 35, Pl. XXVI/1.

sate sub nivelul toartei⁴¹, acest tip de celt îl întâlnim în depozitele de la Sichevița III (jud. Caraș-Severin, România) în Banatul românesc⁴², Bizovac (Osječko-baranjska žup.)⁴³ și Podcrkavlje-Slavonski Brod (Brodsko-posavska žup.)⁴⁴ în estul Croației, Bingula-Divoš în nord-vestul Serbiei⁴⁵, Majdan/Ridžali (Zeničko-dobojski kanton) în Bosnia și Herțegovina⁴⁶, Alsódobza⁴⁷, Birján (Baranya megye)⁴⁸, Bodrogkeresztúr I (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)⁴⁹, Kemece (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)⁵⁰, Kurd (Tolna megye)⁵¹, Lengyeltóti IV (Somogy megye)⁵², Nadap (Fejér megye)⁵³, Napkor (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)⁵⁴, Peterd (Baranya megye)⁵⁵, Sárazsadány (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)⁵⁶, Sopron (Győr-Moson-Sopron megye)⁵⁷, Szentgáloskér (Somogy megye)⁵⁸ în Ungaria și Șpálnaca II (jud. Alba, România)⁵⁹ în Transilvania sau printre descoperirile izolate de la Stremț (jud. Maramureș)⁶⁰ și Ciumești (jud. Satu Mare) în nord-vestul României⁶¹. Celturi de acest tip au fost turnate în tipare bivalve precum cel de la Tiszaföldvár⁶². Mult mai numeroase sunt însă exemplarele fără toartă atribuite acelei variante 2b după Wanzek⁶³: Mesić (Južnobanatski okr., Serbia)⁶⁴, Veliko Središte (Južnobanatski okr., Serbia)⁶⁵ în Banatul sârbesc, Balatonkiliti (Somogy megye)⁶⁶, Birján⁶⁷, Kemece⁶⁸, Kisapáti (Veszprém megye)⁶⁹,

Palotabozsok (Baranya megye)⁷⁰, Pécs I (Baranya megye)⁷¹, Peterd⁷², Piricse (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)⁷³, Püspökhátvan (Pest megye)⁷⁴, Sárazsadány⁷⁵, Simonfa (Somogy megye)⁷⁶, Sióagárd II (Tolna megye)⁷⁷, Szentgáloskér⁷⁸, Tab (Somogy megye)⁷⁹, Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)⁸⁰ în Ungaria sau Aiud (jud. Alba)⁸¹, Bogata de Mureș (jud. Mureș)⁸², Bogdan Vodă (jud. Maramureș)⁸³, Dipșa (jud. Bistrița-Năsăud)⁸⁴, Gușterița II (jud. Sibiu)⁸⁵, Șpálnaca II⁸⁶ sau Uioara de Sus⁸⁷ în Transilvania. Cele mai apropiate analogii în privința ornamentului și a perforației de sub toartă le-am găsit tocmai în Transdanubia, în micul depozit de la Várpalota (Veszprém megye, Ungaria)⁸⁸, în depozitele de la Čermožiše (Občina Žetale)⁸⁹ și Jurka vas (Občina Straža)⁹⁰ în Slovenia, Gornja Vrba (Brodsko-posavska žup.) în Croația⁹¹ sau Hollern (bzk. Bruck an der Leitha) în Austria⁹².

Așa cum se poate vedea din analogiile citate, aceste celturi sunt caracteristice cu precădere vestului Bazinului Carpatic și zonelor adiacente⁹³ și acoperă cronologic orizontul larg al perioadelor bronz târziu II (Bz C/2D-începutul fazei Ha A1) și bronz târziu III (Ha A), cu o concentrare mai mare în așa numitele orizonturi Kurd după A. Mozsolics⁹⁴ și Cincu-Suseni după M. Rusu și M. Petrescu-Dîmbovița⁹⁵. O datare asemănătoare și același areal de răspândire o au și celturile care

⁴¹ De multe ori calitatea ilustrației este proastă și nu se poate preciza dacă au existat sau nu găuri sub nivelul toartei.

⁴² Lazarovici 1977, Pl. LXXVI/1.

⁴³ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 37/4.

⁴⁴ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 67/1.

⁴⁵ Holste 1951, Taf. 11/1, 3; Vinski-Gasparini 1973, Tab. 84/25.

⁴⁶ Blečić-Kavur-Jašarević 2014, Tab. 1/6.

⁴⁷ Kemenczei 1984, Taf. XLI/1.

⁴⁸ Mozsolics 1985, Taf. 60/6, 11.

⁴⁹ Kemenczei 2003, Taf. 2/5.

⁵⁰ Kemenczei 1984, Taf. CLXXI/11.

⁵¹ Mozsolics 1985, Taf. 23/2.

⁵² Mozsolics 1985, Taf. 110/3.

⁵³ Makkay 2006, Pl. XIV/114.

⁵⁴ Kemenczei 1984, Taf. CLXXXIII/14.

⁵⁵ Mozsolics 1985, Taf. 60/2, 4.

⁵⁶ Mozsolics 1985, Taf. 169/6.

⁵⁷ Mozsolics 1985, Taf. 135/2.

⁵⁸ Mozsolics 1985, Taf. 111/4, 6, 11.

⁵⁹ Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 194/11.

⁶⁰ Roska 1942, 51, nr. 244, Kép. 48.

⁶¹ Bader 1978, Pl. XC/9.

⁶² Hampel 1886, Tab. III/4–5.

⁶³ Wanzek 1989, Abb. 9, 211–212.

⁶⁴ Holste 1951, 11, Taf. 19/1–2.

⁶⁵ Milleker 1940, Taf. 19.

⁶⁶ Mozsolics 1985, Taf. 103/9.

⁶⁷ Mozsolics 1985, Taf. 60/5, 12.

⁶⁸ Kemenczei 1984, Taf. CLXXI/4.

⁶⁹ Mozsolics 1985, Taf. 133A/13.

⁷⁰ Mozsolics 1985, Taf. 70/8.

⁷¹ Mozsolics 1985, Taf. 47/2, 4.

⁷² Mozsolics 1985, Taf. 60/5–7.

⁷³ Mozsolics 1985, Taf. 199/3.

⁷⁴ Mozsolics 1985, Taf. 139/6.

⁷⁵ Mozsolics 1985, Taf. 169/8.

⁷⁶ Mozsolics 1985, Taf. 123/1.

⁷⁷ Mozsolics 1985, Taf. 42/3–4, 7, 12.

⁷⁸ Mozsolics 1985, Taf. 111/16.

⁷⁹ Mozsolics 1985, Taf. 116/6.

⁸⁰ Mozsolics 1985, Taf. 206/13.

⁸¹ Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 102/10.

⁸² Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 121/2.

⁸³ Motzoi-Chicideanu – Iuga 1995, Abb. 2/1.

⁸⁴ Ciugudean *et alii* 2006, Pl. XXI/1, XXII/2 (piesă fragmentară).

⁸⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 149/5.

⁸⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 194/15, 17.

⁸⁷ Petrescu-Dîmbovița 1977, Pl. 218/5.

⁸⁸ Kemenczei 1996, Fig. 9/17.

⁸⁹ Čerče-Šinkovec 1995, Tab. 43/16.

⁹⁰ Čerče-Šinkovec 1995, Tab. 89/2.

⁹¹ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 50/10.

⁹² Mayer 1977, Taf. 76/1048.

⁹³ Dergačev 2010, 116, Fig. 89.

⁹⁴ Mozsolics 1985, Taf. 276.

⁹⁵ Rusu 1963; Petrescu-Dîmbovița 1977; Petrescu-Dîmbovița 1978.

prezintă un ornament triplu unghiular în formă de „V” plasat sub o nervură orizontală⁹⁶. La fel se poate spune și despre celturile cu ornament dublu unghiular în formă de „V”, dar care sunt plasate sub două nervuri orizontale⁹⁷.

Așa cum am văzut, datarea celturilor izolate/singulare nu este foarte precisă. De altfel și seriile de depozite din Bazinul Carpatic, datate după periodizarea Reinecke/Müller Karpe, au suferit în ultima vreme serioase amendamente. S-au propus astfel perioade mai lungi de timp în care pot circula diversele piese de bronz⁹⁸. Cu toate acestea descoperirile izolate/singulare nu pot fi neglijate. Celtul de la Carani este o apariție deocamdată singulară prin ornamentul pe care îl are. De asemenea și pentru restul pieselor prezentate mai sus sunt puține analogii satisfăcătoare, cu toate că această categorie de piese numără în jur de 3700 de obiecte numai în România⁹⁹.

Anexă

Lista celturilor izolate/singulare din Banatul românesc (Pl. III)

1. Anina, jud. Caraș-Severin (Berkeszi 1908a, 139, nr. 1; Petrovsky 1973, 385, nr. 1; Medeleț-Toma 1997, 86; Szentmiklosi 1997, Fig. 1; Săcărin 1979, 111, nr. 1; Gumă 1993, 250, nr. 1, 283, nr. 2; Luca 2006, 24, nr. 2a).
2. Bocșa Montană, oraș Bocșa, jud. Caraș-Severin (Milleker 1897, 26; Roska 1942, 204, nr. 107; Petrovsky 1973, 390, nr. 6; Gumă 1993, 251, nr. 6a; Luca 2006, 42, nr. 1c)¹⁰⁰.
3. Butin, com. Gătaia, jud. Timiș (inedit).
4. Carani, com. Sănandrei, jud. Timiș (Gumă 1993, 251, nr. 10, 286, nr. 21; Luca 2006, 55, nr. 1c).
5. Comorâște, com. Forotic, jud. Caraș-Severin (Milleker 1906, 88; Roska 1942, 136, nr. 238; Petrovsky 1975, 370; Săcărin 1979, 111, nr. 3;

Gumă 1993, 252, nr. 14, 287, nr. 39; Luca 2006, 75, nr. 1a).

6. Dolaș, com. Banloc, jud. Timiș (Szentmiklosi 1997, 21, Fig. 2; Luca 2006, 93, nr. 1a)

7. Fiscut, com. Șagu, jud. Arad (Chirilă 1999, 55; Luca 2006, 110, nr. 1a, cu trimerile greșite).

8. Foeni, jud. Timiș (Medeleț-Bugilan 1987, 131, nr. 2–3; Gumă 1993, 253, nr. 24, 289, nr. 59; Luca 2006, 112, nr. 1g).

9. Gătaia, com. Gătaia, jud. Timiș (Rusu 1966, 36, nr. 64, Timișoara nr. inv. 1416¹⁰¹; Gumă 1993, 253, nr. 26; Luca 2006, 117, nr. 1a).

10. Gornea, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin (Petrovsky 1975, 376; Lazarovici 1977, 97; Gumă 1993, 253, nr. 28, 290, nr. 90; Luca 2006, 127, nr. 3b).

11. Jupa, mun. Caransebeș, jud. Caraș-Severin (Szentmiklosi 1997, 22, Fig. 3; Luca 2006, 151, nr. 1c).

12. Liubcova, com. Berzasca, jud. Caraș-Severin (Milleker 1906, 92; Roska 1942, 20, nr. 61; Petrovsky 1977, 440, nr. XXXVIII/5; Săcărin 1979, 112, nr. 5; Gumă 1993, 254, nr. 37, 291, nr. 88; Luca 2006, 160, nr. 3b).

13. Mehadia, com. Mehadia, jud. Caraș-Severin (Milleker 1897, 77; Roska 1942, 172, nr. 161; Petrovsky 1977, 441, nr. XLI/2; Săcărin 1979, 112, nr. 6; Gumă 1993, 255, nr. 39, 292, nr. 94; Luca 2006, 168, nr. 1b).

14. Moldova Veche, jud. Caraș-Severin (Tudor et alii 1965, 399, Fig. 3/6; Petrovsky 1977, 443, nr. XLV/3; Gumă 1993, 255, nr. 40, 292, nr. 99; Luca 2006, 175, nr. 2b).

15. Reșița, jud. Caraș-Severin (Petrovsky 1977, 452, nr. XLI/3; Săcărin 1979, 112, nr. 9; Gumă 1993, 256, nr. 50, 294, nr. 124; Luca 2006, 211, nr. 1c).

16. Sacoșu Turcesc (Rusu 1966, 37, nr. 112, Timișoara nr. inv. 1522, care corespunde inventarului actual al Muzeului Național al Banatului¹⁰²).

17. Teremia Mare, jud. Timiș (Răileanu-Gog 1983, 504; Gumă 1993, 257, nr. 58, 296, nr. 150; Luca 2006, 248, nr. 2).

18. Timișoara – Fratelia, jud. Timiș (Medeleț 1987, 8, n. 1; Gumă 1993, 257, nr. 60c, 296, nr. 152; Medeleț 1995, 229, n.2; Luca 2006, 252, nr. 2f). Sunt menționate două celturi cu patină diferită care provin din alt loc decât așa numitul

⁹⁶ Tarbay 2021, Fig. 7–8, 10.

⁹⁷ Tarbay 2017, Fig. 25, 27.

⁹⁸ Vezi de exemplu Gogăltan-Sava 2014; Tarbay 2015; Sorceanu et alii 2017; Rezi-Gogăltan 2019; Tarbay 2019a; Tarbay 2019b; etc.

⁹⁹ Dietrich 2019, 465.

¹⁰⁰ În opinia lui M. Gumă acest celt ar aparține depozitului descoperit în 1886. R. Petrovsky menționează însă corect că celtul fără toartă a fost găsit la 1 km sud de Dealul Colțan, în direcția Reșița, pe locul unei cărămidării, fiind o descoperire separată de depozitul de la poalele Dealului Colțan (Petrovsky 1973, 389, nr. 2g). În bibliografia mai veche lucrurile sunt de asemenea clare: celtul cu toarta ruptă din vechime a fost găsit în 1890 în locul precizat corect de R. Petrovsky (Milleker 1897, 26; Roska 1942, 204, nr. 107).

¹⁰¹ În inventarul I, cel mai vechi al Muzeului Național al Banatului din Timișoara, la acest număr figurează o pictură din colecția lui Ormós, iar în inventarul IV (cel actual) este menționată o ladă cu fragmente ceramice și oase. Informație amabilă N. Demian.

¹⁰² Informație amabilă N. Demian.

depozit atelier Timișoara II descoperit în fosta cărămidărie Fratelia.

Cu siguranță această listă nu este completă, multe piese rătăcind încă prin diversele colecții ale muzeelor din zonă și nu numai. Nu sunt cuprinse aici nici o serie de piese precum celțul de tip armonikan din „Banat”¹⁰³, datorită caracterului incert al acestor descoperiri¹⁰⁴ sau tipare precum cele de la „Orșova”¹⁰⁵, Păltiniș¹⁰⁶ sau din împrejurimile orașului Sănnicolau Mare (jud. Timiș, România)¹⁰⁷. M. Rusu semnalează un celt de tip transilvănean la „Sacoșu-Timișoara”, având în muzeul din Timișoara nr. inv. 1522. În județul Timiș sunt două localități cu denumirea de Sacoșu: Sacoșu Turcesc și Sacoșu Mare. După S.A. Luca la Tirol (jud. Caraș-Severin, România) s-ar fi descoperit un celt în anul 1872, citând o bibliografie selectivă care se referă la depozitul de bronzuri găsit aici în anul 1873¹⁰⁸. Nu l-am cuprins evident în lista noastră.

BIBLIOGRAFIE

- Andelković-Demian 2016
B. Andelković, N. Demian, *Colecția de antichități egiptene a Muzeului Banatului din Timișoara. The Collection of Egyptian Antiquities in the Museum of Banat in Timișoara*, Timișoara (2016).
- Bader 1978
T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București (1978).
- Blečić-Kavur – Jašarević 2014
M. Blečić-Kavur, Al. Jašarević, *Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali. Godišnjak* 43 (2014), 35–49.
- Berkeszi 1908a
I. Berkeszi, *Ujabb leleteink repertoriuma. Történelmi és Régészeti Értesítő* XXIV/1–2 (1908), 139–143.
- Berkeszi 1908b
I. Berkeszi, *Főtitkári jelentés a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat 1907. évi működéséről és a társulat gyűjteményeinek gyarapodásáról. Történelmi és Régészeti Értesítő* XXIV/1–2 (1908), 154–171.
- Boroffka 1992
N. Boroffka, *Considerații asupra unor obiceiuri de depunere în epocile premetalice din Europa. SCIVA* 43, 4 (1992), 341–354.
- Bradley 2013
R. Bradley, *Hoards and the deposition of metalwork*. (H. Fokkens, A. Harding), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford (2013), 121–139.
- Bratu 2009
O. Bratu, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII–VII a. Chr*, București (2009).
- v. Brunn 1968
W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin (1968).
- Čerče-Šinkovec 1995
P. Čerče, I. Šinkovec, *Katalog depojev pozne bronaste dobe. Catalogue of hoards of the Urnfield Culture*. (B. Teržan), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene bronaste dobe na Slovenskem. Hoards and individual metal finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia*, I, Ljubljana (1995), 129–232.
- Chirilă 1999
E. Chirilă, Fiscut (Fuzkut, Temesfuzkut), com. Șagu. *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad, Timișoara* (1999), 55.
- Ciugudean et alii 2006
H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozitul de bronzuri de la Dipșa, Sibiu* (2006).
- Ciugudean et alii 2010
H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozite de bronzuri preistorice din colecția Brukenthal (II)*, Sibiu (2010).
- Eggert 2001
M.K.H. Eggert, *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*, Tübingen-Basel (2001).
- Demian 2016
N. Demian, *Biografii. Biographies*. (B. Andelković, N. Demian), *Colecția de antichități egiptene a Muzeului Banatului din Timișoara. The Collection of Egyptian Antiquities in the Museum of Banat in Timișoara*, Timișoara (2016), 125–129.
- Demian 2018
N. Demian, *Monedele romane târzii din aur din colecția Muzeului Național al Banatului din Timișoara*. (L. Munteanu, C.-D. Nicola, G. M. Talmațchi.), *Studia Numismatica et Archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblata*, București – Piatra-Neamț (2018), 267–288.
- ¹⁰³ Říhouský 1992, 291, nr. 1381, Taf. 81/1381.
¹⁰⁴ Dietrich 2011a, 132.
¹⁰⁵ Gumă 1993, 255, nr. 44b (inf. F. Medeleț); Luca 2006, 186, nr. 417.1h; Dietrich 2011b, 84, nr. 16.
¹⁰⁶ Rogoza 1983, 141, Pl. I/b; Wanzek 1989, 202, nr. 51 (nepublicat?); Gumă 1993, 255, nr. 45; Luca 2006, 194, nr. 427.1a; Dietrich 2011b, 84, nr. 17.
¹⁰⁷ Wanzek 1989, 202, nr. 55, Taf. 49/7; Szentmiklosi-Drașovean 2004, 108, nr. cat. 10, 110; Dietrich 2011b, 85, nr. 23.
¹⁰⁸ Luca 2006, 254, nr. 1a.

- Dergačev 2010
V.A. Dergačev, *Topory-kel'ty pozdnei bronzy Karpato-Podunav'ia*, Chișinău (2010).
- Dietrich 2011a
O. Dietrich, Armorikanische Fremdlinge in Ost – und Südosteuropa? Quellenkritische bemerkungen zur Verbreitung von Tüllenbeilen des armorikanischen Typs. (D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei), *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary*, Pitești (2011), 123–138.
- Dietrich 2011b
O. Dietrich, Zentralisierte Produktionsstrukturen? Überlegungen zur räumlichen Beziehung von bronzezeitlichen Gussformen und Fertigprodukten in Südosteuropa am Beispiel der rumänischen Tüllenbeile. *Marisia XXXI* (2011), 77–91.
- Dietrich 2019
O. Dietrich, Gusskerne für Tüllenbeile aus rumänischen Horten. (M.S. Przybyła, K. Dzięgielewski), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, Kraków (2019), 465–470.
- Garašanin 1975
D. Garašanin, Ostava za Privina Glava. (M. Garašanin, N. Tasić), *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, Belgrad (1975), 68–73.
- Gogâltan 1989
Fl. Gogâltan, Bronzuri izolate din Banat (Br C-Ha C). *Symposia Thracologica* 7, Tulcea (1989), 271.
- Gogâltan 1990
Fl. Gogâltan, Două vase de bronz hallstattiene în colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara. *Banatica X* (1990), 89–93.
- Gogâltan 1994
Fl. Gogâltan, Un oggetto di argento appartenendo alla fine di Hallstatt nei collezioni di Museo di Timișoara. *Ephemeris Napocensis* IV (1994), 17–22.
- Gogâltan 1999
Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara (1999).
- Gogâltan 2019
Fl. Gogâltan, Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic. *Tyragetia* XIII, 1 (2019), 45–70.
- Gogâltan 2020
Fl. Gogâltan, Do ut des. Repere de arheologie a imaginarii religioasă din epoca bronzului. (C. Braga), *Enciclopedia imaginariilor din România. Vol. IV: Imaginar religios*, coord. I. Chirilă, Iași (2020), 29–43.
- Gogâltan-Sava 2014
Fl. Gogâltan, V. Sava, Depozitul de bronzuri de la Lipova (jud. Arad). *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 6 (2014), 183–209.
- Gumă 1993
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București (1993).
- Hampel 1886
J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban I*, Budapest (1886).
- Hansen 2002
S. Hansen, Über bronzezeitliche Depots, Horte und Einzelfunde: Brauchen wir neue Begriffe. *Archäologische Informationen* 25, 1–2 (2002), 91–97.
- Harding 2000
A.F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, Cambridge (2000).
- Holste 1951
F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg/Lahn (1951).
- Iaroslavschi-Lazarovici 1979
E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, Vestigii arheologice din Bazinul Carașului. *Acta Musei Napocensis* XVI (1979), 447–464.
- Kemenczei 1984
T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest (1984).
- Kemenczei 1996
T. Kemenczei, Unpublished finds in the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum (T. Kovács), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest (1996), 231–247.
- Kemenczei 2003
T. Kemenczei, Der erste Bronzefund von Bodrogekresztúr. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003), 17–49.
- Kopeczny 2016
Zs. Kopeczny, Cuțite medievale târzii și pre-moderne din colecția Muzeului Național al Banatului. *Analele Banatului S.N.* XXIV (2016), 393–410.
- Kubach 1985
W. Kubach, Einzel- und Mehrstückdeponierungen und ihre Fundplätze. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15 (1985), 179–185.
- Lazarovici 1977
Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*, Reșița (1977).

- Luca 2006
Luca S. A., *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu*, Sibiu (2006).
- Makkay 2006
J. Makkay, The Late Bronze Age hoard of Nadap. *A Jóna András Múzeum Évkönyve XLVIII* (2006), 135–184.
- Markov 2011
Z. Markov, Pistoale balcanice cu cremene din colecția Muzeului Banatului Timișoara. *Analele Banatului S.N.* XIX (2011), 313–331.
- Markov 2012
Z. Markov, Colecția de iatagane a Muzeului Banatului Timișoara. *Analele Banatului S.N.* XX (2012), 259–284.
- Márton 1933
L. v. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, Budapest (1933).
- Mayer 1977
E.F. Mayer, *Die Äxte und Beile in Österreich*, PBF, IX, 9, München (1977).
- Medeleț-Bugilan 1987
Fl. Medeleț, I. Bugilan, Contribuții la problema și la repertoriul mobilelor de pământ din Banat. *Banatica* 9 (1987), 87–198.
- Medeleț-Toma 1997
Fl. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică I. 1872–1918*, Timișoara (1997).
- Medeleț-Râmneanțu 2003
Fl. Medeleț, V. Râmneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică II. 1918–1948*, Timișoara (2003).
- Medović 1998
P. Medović, Die Geländebegehungen im Raum um das Titeler Plateau 1965 und 1969. Rekognosciranje Titelskog platoa i bliže okoline 1965. I 1969. (B. Hänsel, P. Medović), *Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikrorregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß. I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška. Archäologische und naturwissenschaftliche Beiträge zu einer Kulturlandschaft. Titelski plato i Šajkaška. Arheološki i prirodnjački prilozi o kulturnoj slici područja*. PAS 13, Kiel (1998), 41–140.
- Miklósik-Kakucs 2013
I. Miklósik, L. Kakucs, *Ormós Zsigmond, a múzeum alapító*, Timișoara (2013).
- Milleker 1897
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből I*, Temesvár (1897).
- Milleker 1899
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből II*, Temesvár (1899).
- Milleker 1906
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből III*, Temesvár (1906).
- Milleker 1940
F. Milleker, Vorgeschichte des Banats. *Starinar* 15 (1940), 3–42.
- Miloia 1928
I. Miloia, Chestiunea edificiului Muzeului Bănățean. *Analele Banatului* 1 (1928), 85–93.
- Motzoi-Chicideanu – Iuga 1995
I. Motzoi-Chicideanu, G. Iuga, Der Bronzefund von Bogdan Vodă, Kr. Maramureș. (T. Soroceanu), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin (1995), 141–168.
- Mozsolics 1985
A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest (1985).
- Novotná 1970
M. Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, PBF IX, 3, München (1970).
- Petrescu-Dîmbovița 1977
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București (1977).
- Petrescu-Dîmbovița 1978
M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, PBF XVIII, 1, München (1978).
- Petrovsky 1973
R. Petrovsky, Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea I). *Banatica* 2 (1973), 385–394.
- Petrovsky 1975
R. Petrovsky, Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea II). *Banatica* 3 (1975), 365–378.
- Petrovsky 1977
R. Petrovsky, Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin, din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (partea III). *Banatica* 4 (1977), 437–462.
- Petri 1992
A.P. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschums*, Marquartstein (1992).
- Răileanu-Gog 1983
C. Răileanu, O. Gog, Contribuții la problema continuității în vestul Banatului. Studiu preliminar topoarheologic și numismatic la Teremia Mare. *Banatica* 7 (1983), 491–507.

- Răuț 1967
O. Răuț, Depozitul de bronzuri de la Giurgiova. *Revista Muzeelor* IV, 1 (1967), 44–47.
- Reinecke 1930
P. Reinecke, Die Bedeutung der Kupferbergwerke der Ostalpen für die Bronzezeit Mitteleuropas. (C. Schumacher) *Festschrift. Zum 70 Geburtstag Karl Schumachers herausgegeben von der Direktion des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz (1930), 107–115.
- Rezi-Gogăltan 2019
B. Rezi, Fl. Gogăltan, The bronze hoard from Breaza (Mureș County). Selective deposition in Transylvania at the beginning of the Late Bronze Age. (M.S. Przybyła, K. Dziegielewska), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, Kraków (2019), 187–221.
- Říhový 1992
J. Říhový, *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*, PBF IX, 17, Stuttgart (1992).
- Rogozea 1983,
P. Rogozea, Câteva descoperiri hallstattiene recente din Banat. *Banatica* 7 (1983), 139–150.
- Roska 1942
M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Óskor*, Kolozsvár (1942).
- Rusu 1963
M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia N.S.* VII (1963), 177–210.
- Rusu 1966
M. Rusu, Depozitul de bronzuri de la Balșa. *Sargetia* IV (1966), 17–40.
- Salaš 2005,
M. Salaš, *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku*, Brno (2005).
- Săcărin 1979
C. Săcărin, Bronzuri descoperite pe teritoriul județului Caraș-Severin. *Studii și Comunicări Caransebeș* 2 (1979), 111–117.
- Șirbu 2019
V. Șirbu, Two prestige silver artifacts (Mramorac “Belt”) found at Novi Sad, from 6th–5th c. BC, in the National Museum of Banat (Timisoara). (A. Zancic, M. Băț), *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. În onorarea profesorului Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*, Chișinău (2019), 229–241.
- Srejić 1960
D. Srejić, Tri praistoriske ostave iz istočne Srbije. *Starinar* 11 (1960), 47–64.
- Soroceanu-Szábo 2001
T. Soroceanu, J.J. Szábo, Der Bronzefund von Gyula (Kom. Békés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei. Studia Archaeologica* VII (2001), 219–230.
- Soroceanu et alii 2017
T. Soroceanu, B. Rezi, R.E. Németh, *Der Bronzedepotfund von Bandul de Campie, jud. Mureș/ Mezöband, Maros-Megye. Beiträge zur Erforschung der spätbronzezeitlichen Metallindustrie in Siebenbürgen*, UPA 307, Bonn (2017).
- Szabó 2019
G.V. Szabó, *Bronze Age Treasures in Hungary. The Quest for Buried Weapons, Tools and Jewellery*, Budapest (2019).
- Szentmiklósi 1997
Al. Szentmiklósi, Trei celturi inedite din Banat. *Analele Banatului S.N.* V (1997), 21–25.
- Szentmiklósi-Drașovean 2004
Al. Szentmiklósi, Fl. Drașovean, *Arta prelucrării bronzului în Banat (mileniul al II-lea în Chr.)*. *Catalogul expoziției*, Timișoara (2004).
- Șandor-Chicideanu – Chicideanu 1993
M. Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, Observații asupra unor materiale ceramice inedite de la Dubovac aflate în colecțiile Muzeului Banatului. *Analele Banatului S.N.* II (1993), 151–169.
- Tarbay 2015
J.G. Tarbay, The Reanalysis of the Eponymous Hoard from Gyermely-Szomor and the HaA2 Period in the Territory of Hungary. (R.E. Németh, B. Rezi), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*, Cluj-Napoca (2015), 311–371.
- Tarbay 2017
J.G. Tarbay, The Late Bronze Age Hoard from Oltárc Márki Hill. Analysis of prehistoric manipulations, selective fragmentation and non-ritual violence. *Zalai Múzeum* 23 (2017), 73–137.
- Tarbay 2019a
J.G. Tarbay, On selection in “common hoards”. The Szajla hoard and some related finds from Late Bronze Age Carpathian Basin. (M.S. Przybyła, K. Dziegielewska), *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*, Kraków (2019), 273–347.
- Tarbay 2019b
J.G. Tarbay, Type Gyermely Hoards and Their Dating – A Supplemented Thesis Abstract. *Dissertationes Archaeologicae* 3, 7 (2019), 331–343.
- Tarbay 2021
J.G. Tarbay, On the Selection of Bronze Axes: The 1st Late Bronze Age Hoard from Törökszentmiklós-Morotva köz-dűlő. *Tisicum* XXIX (2021), 23–43.

Tănase 2010

D. Tănase, Piese de aur din epoca migrațiilor în colecția Muzeului Banatului Timișoara. (A. Măgureanu, E. Gáll), Între stepă și imperiu. *Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, București (2010), 141–147.

Tănase-Gáll 2001

D. Tănase, E. Gáll, Aplice de centură din secolul X p.Chr. din colecția Muzeului Banatului Timișoara. *Studii de Istoria Banatului XXIII-XXIV-XXV* (1999–2001), 213–222.

Tănase-Mare 2001

D. Tănase, M. Mare, Piese de port și de podoabă din secolele III-VII din colecția Pongrácz. Catalog. *Analele Banatului S.N.* IX (2001), 181–206.

Tănase-Flutur 2016

D. Tănase, Al. Flutur, Cercei de aur de epocă romană din colecția Pongrácz. *Analele Banatului S.N.* XXIV (2016), 291–297.

Toma 1996

N. Toma, Constituirea Societății de Istorie și Arheologie din Banat. *Analele Banatului S.N.* IV, 2 (1996), 217–227.

Toma-Demian 2000

N. Toma-Demian, Un lot de monede romane târzii de la Pojejena, jud. Caraș-Severin. *Analele Banatului S.N.* VIII (1999–2000), 473–489.

Toma-Demian 2004

N. Toma-Demian, Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275–383 p.Chr. din jud. Timiș. *Analele Banatului S.N.* X-XI, 1 (2002–2003) (2004), 173–197.

Toma-Demian 2005

N. Toma-Demian, Medalia aniversării lui Ormós Zsigmond la 70 de ani (20 februarie 1883). *Analele Banatului S.N.* XII-XIII (2004–2005), 379–392.

Tudor et alii 1965

D. Tudor, E. Comșa, S. Morintz, E. Bujor, P. Diaconu, N. Constantinescu, Cercetări arheologice în zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei “Porțile de Fier”. *SCIV* 16, 2 (1965), 395–406.

Vasić 1977

R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*, BAR, Supplementary Series 31, Oxford (1977).

Vinski-Gasparini 1973

K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar (1973).

Vulpe 2001

Al. Vulpe, Structuri sociale și credințe religioase în epoca bronzului și prima epocă a fierului. (M. Petrescu-Dîmbovița,

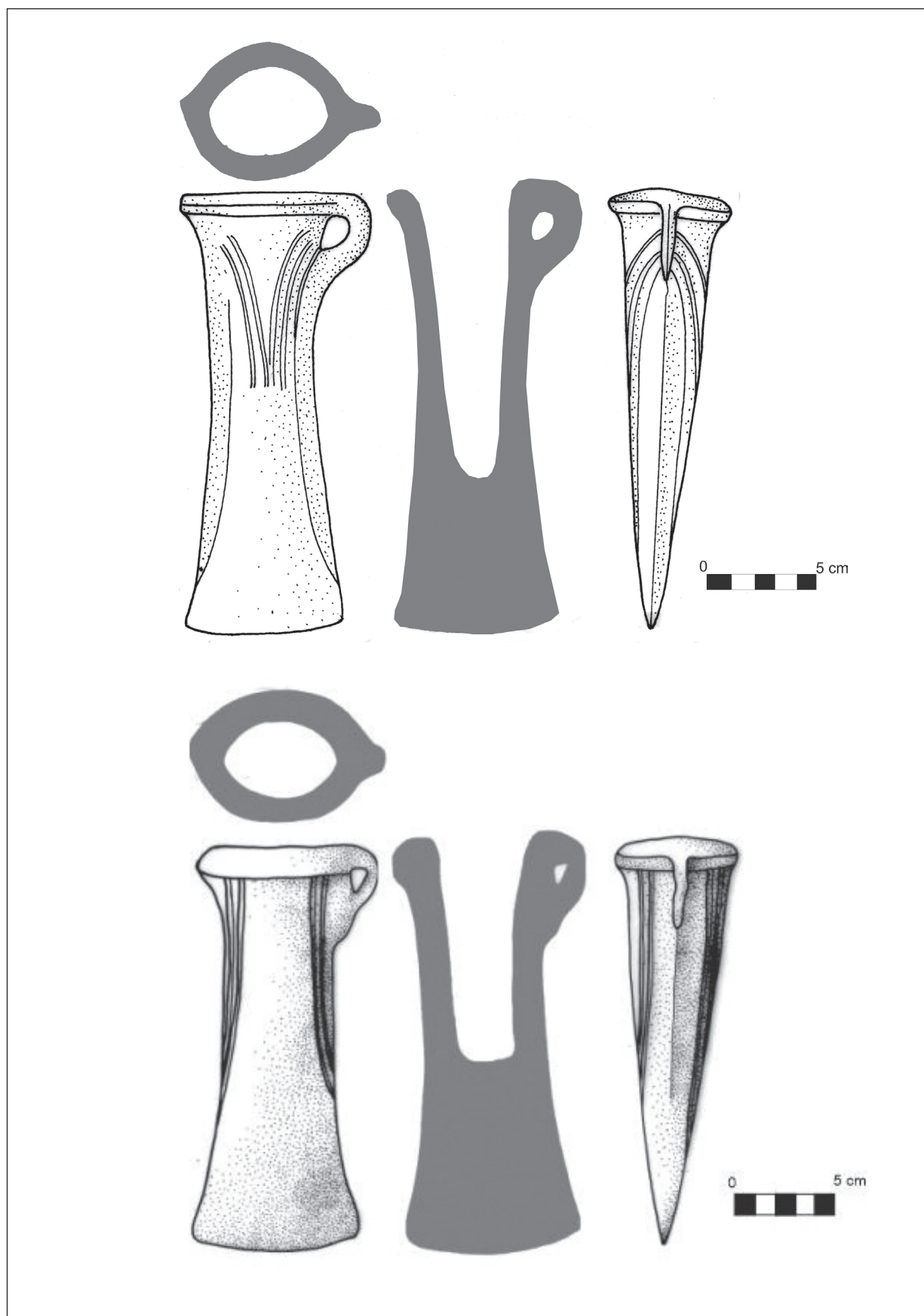
Al. Vulpe), *Istoria românilor. Vol. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București (2001), 353–377.

Wanzek 1989

B. Wanzek, *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, UPA 2, Bonn (1989).

Windholz-Konrad 2002

M. Windholz-Konrad, Ein mittel- bis jüngerenfelderzeitlicher Depotfund aus Waldstein, Steiermark. *Fundberichte aus Österreich* 41 (2002), 395–405.

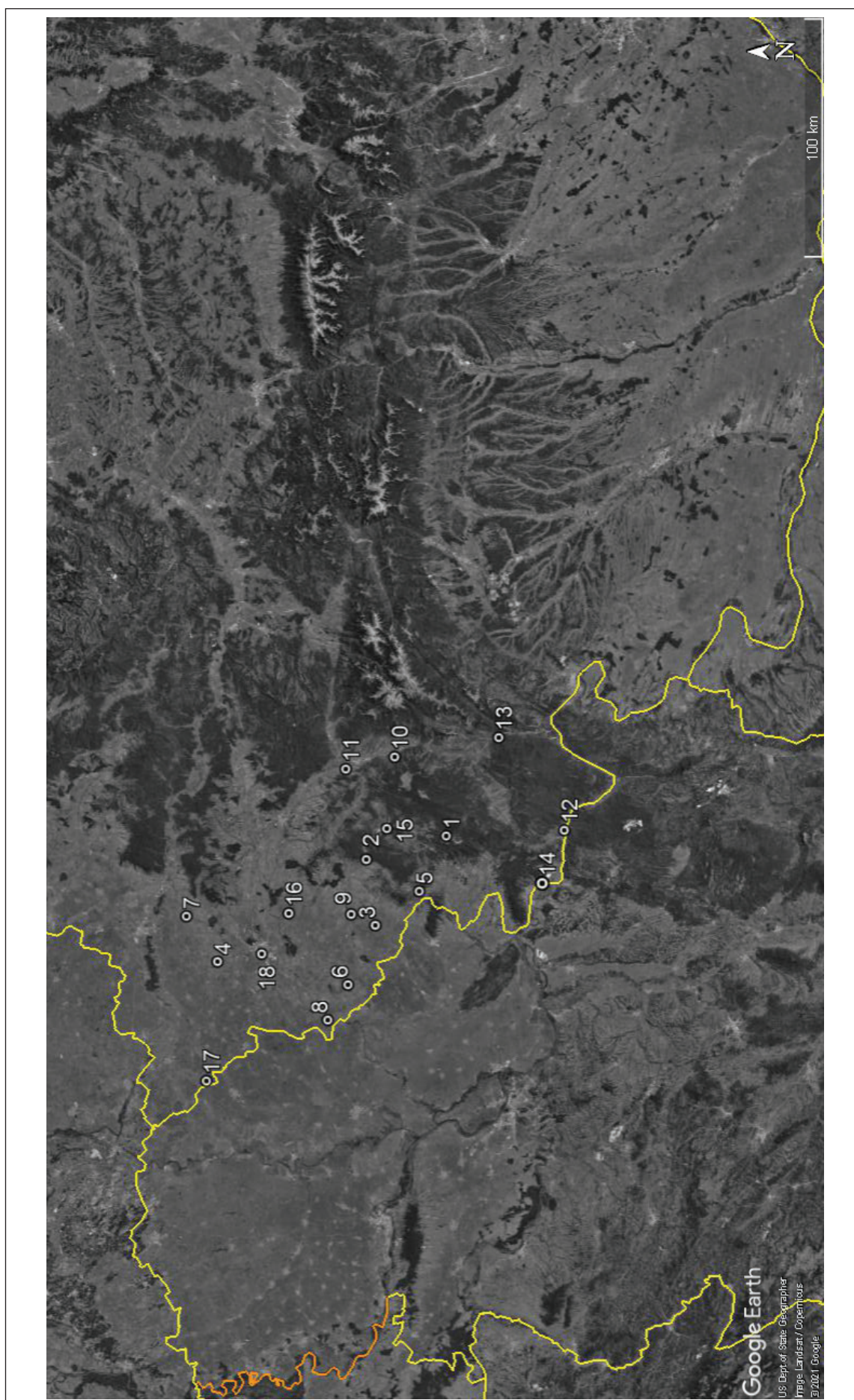

Pl. I.1. Anina. 2. Butin.

Pl. II. 1. Carani. 2. Foeni.

Pl. III. Culturi izolate/singulare din Banatul românesc. Isolated/singular socketed axes from the Romanian Banat

CERCETĂRI DE SUPRAFAȚĂ ÎN AȘEZĂRI DE LA SFÂRȘITUL EPOCII BRONZULUI ȘI ÎNCEPUTUL EPOCII FIERULUI DIN COMUNA COZMEȘTI, JUD. IAȘI. REZULTATE PRELIMINARE

Casandra Brașoveanu*, Alexandru Berzovan, Ștefan Honcu**

Cuvinte cheie: Perioada târzie a Epocii Bronzului; Hallstatt; cercetare de suprafață; așezări; materialitate.
Keywords: Late Bronze Age; Hallstatt; field research; settlements; materiality.

Field Surveys in Settlements belonging to the Late Bronze Age and Early Iron Age in the Cozmești Commune, Iași County. Preliminary Results. (Abstract)

Fieldwork is an important segment of archaeological research, contributing to the better knowing and understanding of different historical periods. Publishing the results obtained and the archaeological materials discovered after such an initiative can complete the image already formed about the communities that lived in the past. In the present study we tried to highlight some settlements belonging to the Late Bronze Age and Early Iron Age, some of which were not previously known in the literature. This time frame, although rich when talking about the discovery of settlements, was very little researched in the space that was proposed for studying. The last diggings that took place in archaeological sites belonging to this period can be placed a few decades ago. Thus, publishing the results of the field research carried out can represent an important starting point in the resumption of the archaeological research dedicated to this chronological sequence.

This paper proposes a discussion on some archaeological materials specific to Noua and Corlăteni-Chișinău cultures, discovered in the settlements identified on the territory of Cozmești, Iași County. The spatial analysis of the three archaeological sites indicates the apartenance to the already-known pattern specific to the above-mentioned cultures. Noua communities are known to be interested in the geographical areas placed at the confluence of two rivers, with low and medium altitudes and smooth slopes, this fact being proven once again by the preferences manifested for the three settlements discussed here.

În primăvara anului 2018, cu ocazia realizării unui *Studiu istoric de fundamentare a documentației de urbanism pentru P.U.G. comuna Cozmești, jud. Iași*¹, au fost cercetate perieghetic siturile arheologice cunoscute din această unitate administrativă, fiind descoperite și așezări noi, necunoscute până în momentul respectiv. Printre acestea se numără și patru așezări de tip Noua-Sabatinovka, dintre care două inedite.

Comuna Cozmești este situată la cca. 65 km sud-est de Iași, la limita cu județul Vaslui. Fiind

amplasată în estul Podișului Central Moldovenesc, mai precis la contactul Dealurilor Răducănenilor, Depresiunii Hușilor și Culoarului Prutului, unitatea administrativă prezintă un relief marcat de existența a numeroase dealuri. La vest de valea Moșnei, altitudinile ating 300–400 m, fapt explicat prin existența în substrat a gresiilor și calcarelor, rezistente la eroziune. Hidrografia comunei este reprezentată de văile Moșnei și Moșnișoarei, cei mai mulți dintre afluenții acestora fiind cursuri mici de apă, cu caracter temporar. Din punct de vedere pedologic, predomină cernoziomurile, favorabile agriculturii și preferate, în general, de comunitățile perioadei târzii a Epocii Bronzului, dar sunt întâlnite și soluri desfundate molice-cambice, molice tipice și erodisoluri.

Două din cele patru așezări au fost descoperite cu ocazia realizării *Repertoriului Arheologic al Județului Iași*, în 1984, fiind vorba despre Podolenii de Jos – *Sub Dealul Bumbești*² și Podolenii de Jos

* Centru de Cercetare Arheoinvest, Departamentul Științe, Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Bd. Carol I, nr. 18, Corp H, UAIC, Iași, brasoveanu.cassandra@yahoo.com.

** Institutul de Arheologie Iași, Codrescu, nr. 6, Pavilion H, Iași, berzovanalexandru@gmail.com, stefanhoncu@yahoo.com.

¹ Studiul a fost realizat de cercetătorii Vasile Chirica, Alexandru Berzovan și Ștefan Honcu, de la Institutul de Arheologie al Academiei Române, filiala Iași.

² În urma cercetărilor de suprafață efectuate de V. Chirica în

– *Sub Dealul Gocileasa*³. De asemenea, este posibil ca aşezarea Cozmeşti – *La Vulcan* să fie aceeaşi cu aşezarea Podolenii de Sus – *La Nord-Est de sat*, descoperită în 1984⁴.

În prezentul studiu vor fi expuse materialele descoperite în cercetările de suprafaţă efectuate pe suprafaţa siturilor Podolenii de Jos – *Sub Dealul Bumbeşti*, Podolenii de Sus – *Lutărie* şi Cozmeşti – *La Vulcan* (Pl. I).

Podolenii de Jos – Sub Dealul Bumbeşti (Pl. I/1)

Aşezarea se află la poalele de nord ale dealului Bumbeşti, în apropiere de hotarul cadastral cu localitatea Gorban. Aceasta ocupă mai multe terase înalte, înclinate, beneficiind de o bună vizibilitate asupra văii Moşnei. Aşezarea domină cu cca. 15–20 m, diferenţă de nivel, zona joasă a văii Moşnei, aflându-se la cca. 68–70 m altitudine absolută. În anul 1984, aşezarea a fost catalogată ca aparţinând secolelor XI–XII şi XV. În urma cercetărilor efectuate în 2018, situl a fost încadrat în perioada tâzie a Epocii Bronzului şi în Evul Mediu dezvoltat (sec. XIV–XVI) şi tâziu (sec. XVI–XVIII), devenind, astfel, o staţiune pluristratificată. Cele mai multe dintre fragmentele ceramice descoperite sunt atipice, fiind dificil de încadrat tipologic. Se remarcă un fragment de vas, spart în zona în care a fost aplicată toarta (Pl. II/3), un fragment de la partea inferioară a unui recipient ceramic (Pl. II/6), o toartă (Pl. II/4) şi două alte fragmente, vizibil diferite de celelalte descoperiri, provenind de la vase cenuşii, lucrate fin şi lustruite (Pl. II/1,5). Din acest punct provin şi numeroase resturi de locuire. Autorii cercetării pun aceste descoperiri în legătură cu cele din aşezarea de la Podolenii de Jos – *Sub Voloacă*, o staţiune pluristratificată aflată în imediata apropiere, înspre vest. În staţiunea din urmă au fost descoperite numeroase fragmente ceramice şi resturi de locuire aparţinând perioadelor preistorice, dar şi medievale.

Cozmeşti – Valea Moşnişoarei (Pl. II/2)

Aşezarea ocupă o suprafaţă întinsă de pe terasele versantului nordic al văii Moşnişoarei şi este străbătută de o vale torenţială, situându-se pe ambele părţi ale acesteia. Altitudinea absolută a

zonei este de cca. 110 m. În urma cercetărilor de suprafaţă, aşezarea a fost datată în perioada tâzie a Epocii Bronzului, fiind recuperate numeroase fragmente ceramice şi resturi de locuire, precum şi un topor din piatră, din perioada în cauză. S-au putut observa zone cu aglomerări de materiale (posibile cenuşare), însă acestea sunt dificil de delimitat. De asemenea, se cuvine menţionat faptul că nici cu ajutorul imaginilor satelitare nu a putut fi determinat cu certitudine dacă cele trei aşezări prezintă cenuşare întrucât zonele sunt caracterizate de o eroziune puternică, fapt care face foarte greu de semnalat prezenţa bine-cunoscutelor cenuşare. Toporul descoperit (Pl. III/1) reprezintă un fragment din jumătatea inferioară a artefactului, care era de mari dimensiuni, şi a fost spart în zona perforaţiei. Taişul este puţin curbat, iar dimensiunile sunt: 2,8 cm înălţime, 4,8 cm lăţime maximă şi 1,6 cm diametrul perforaţiei. Analogii pentru această piesă pot fi stabilite la o descoperire din nord-estul judeţului Neamţ, la Şoimăreşti, Târgu-Neamţ⁵, la piesa de la Petruşeni (Republica Moldova)⁶ etc. În general, piesele de acest tip sunt realizate din piatră, gresie sau granit. Elena Vieru⁷ considera că artefactele în cauză pot fi încadrate în categoria topoarelor de luptă, denumire preluată după cea încetăţenită în arheologia europeană (*Streitaxte*). Piesele care aparţin acestei clase sunt lucrate, de obicei, din materie primă dură, de natură vulcanică. A fost considerată drept plauzibilă ipoteza conform căreia aceste piese ar fi fost prelucrate în ateliere specializate, amplasate în proximitatea regiunilor cu materii prime, fapt argumentat şi de absenţa urmelor prelucrării lor în cadrul aşezărilor Epocii Bronzului şi începutului Epocii Fierului⁸. Suntem de părere, totuşi, că funcţionalitatea artefactului discutat poate fi stabilită doar în urma unor analize mai complexe (a materiei prime din care au fost realizate, a urmelor de uzură etc.).

Dintre materialele arheologice descoperite la Cozmeşti – *Valea Moşnişoarei*, se remarcă câteva fragmente provenind de la părţile superioare ale vaselor (Pl. III/2–5), printre care două decorate cu un şir de linii paralele (Pl. III/4,5), un fragment de toartă decorat cu linii paralele (Pl. III/7) şi câteva fragmente decorate cu brăuri alveolate (Pl. III/8). Trebuie menţionat că unul dintre fragmentele ceramice este decorat cu caneluri arcuite (Pl. III/6), fiind posibilă apartenenţa sa la un vas bitronconic pântecos specific perioadei timpurii a hallstattului.

1984, aşezările au primit toponime diferite faţă de cele oferite cu ocazia realizării studiului din 2018. Aşezarea în discuţie poate fi identificată şi sub cu toponimul *Malul drept al pârâului Moşna* (RAJI 1984, 102).

³ La momentul respectiv a primit toponimul *La Iezătură* (RAJI 1984, 102.).

⁴ RAI 1984, 102.

⁵ Diaconu 2014, 149, fig.2/3.

⁶ Sirbu 2013, 170–172, fig.6/2.

⁷ Vieru 2013, 361.

⁸ Diaconu 2008.

Acest fapt poate fi întărit de prezența fragmentului de toartă, menționat anterior, care provine, cel mai probabil, de la o ceașcă cu toarta puternic supraînălțată și gura larg deschisă, de formă ovală, ușor arcuită spre interior la baza torții. Acest tip de ceașcă, specific culturii Corlăteni-Chișinău, este decorat, de cele mai multe ori, cu caneluri fine, orizontale, paralele, care acoperă baza torții, în zona de contact cu marginea vasului⁹. Totodată, fragmentele de la partea superioară, decorate cu linii paralele ar putea proveni de la diferite tipuri de vase specifice aceleiași culturi¹⁰.

Cozmești – La Vulcan (Pl. I/3)

Stațiunea este amplasată la nord de zona mlăștinoasă din jurul vulcanului noroios, în apropiere de hotarul cadastral cu comuna Gorban, ocupând o suprafață întinsă de pe terasele versantului nordic al văii Moșnișoarei. Datarea așezării poate fi plasată în perioada târzie a Epocii Bronzului și în secolele II-III d.Hr. (cultura Poienesti-Vârteșcoiu). Au fost descoperite fragmente ceramice specifice complexului Noua-Sabatinovka (Pl. IV/1,3,6-7), împreună cu fragmente de lutuie și ceramică cenușie, lucrată la roată, care ar putea proveni, în anumite cazuri, de la amfore romane (Pl. IV/2). Autorii cercetării de suprafață au pus acest punct în legătură cu cel anterior, situat în amonte. Din inventarul acestei așezări se remarcă un fragment ceramic grosier, cu o proeminență aplatizată pe brâu (Pl. IV/7), care provine, cel mai probabil de la un vas în formă de sac. Acest tip de vas are partea superioară foarte ușor evazată, corpul alungit și puțin bombat, fiind prevăzut cu unu sau două brăie în relief simple, uneori cu capetele desfăcute, crestăte sau alveolate, de pe care se desprind două sau patru proeminențe dispuse simetric¹¹. Întrucât este atestată foarte rar prezența capacelor pentru vasele de acest tip, s-a considerat că existența acestor părți superioare orientate spre exterior ar facilita legarea unei acoperitori flexibile, care să protejeze conținutul, mai ales că recipientele de acest tip s-ar încadra, din punct de vedere funcțional, în categoria celor utilizate pentru stocarea unor bunuri solide/lichide, atât pe termen scurt, cât și de lungă durată¹². A fost descoperit și un fragment de vas lucrat grosier, decorat cu brâu (fig.4/6), un fragment de toartă (Pl. IV/1) și câteva resturi de

locuire care prezintă amprentă de la nuiiele folosite (Pl. IV/4-5).

Concluzii

Cele trei așezări se află aproximativ în linie dreaptă și sunt situate în imediata vecinătate a cursurilor de apă (la distanțe cuprinse între 109 m și 238 m de cea mai apropiată arteră hidrografică), fapt care reprezintă o caracteristică a zonelor de locuit specifice culturii Noua. Zonele în care sunt amplasate așezările de față prezintă altitudini cuprinse între 75 m și 100 m, și pante cu un grad de înclinare cuprins între 1,4 și 4,8 (intrând astfel în categoria pantelor line). În ceea ce privește expunerea la soare, două dintre așezări se află pe versanți semi-umbriți și una pe un versant semi-însorit. Toate cele trei stațiuni au fost suprapuse de alte locuiri, fie că este vorba de culturile Corlăteni-Chișinău sau Poienesti-Vârteșcoiu, fie de perioade specifice Evului Mediu. Astfel, suntem de părere că introducerea acestor materiale în circuitul științific contribuie la o mai bună cunoaștere a perioadei cuprinse între sfârșitul Epocii Bronzului și începutul Epocii Fierului, pe teritoriul județului Iași, și nu numai.

BIBLIOGRAFIE

- Bodi-Solcan 2010,
G. Bodi, L. Solcan, Considerații asupra unor posibile tipologii funcționale a formelor ceramice cucuteniene specifice fazei A. *Arheologia Moldovei* XXXIII (2010), 315-323.
- Diaconu 2008,
V. Diaconu, Artefacte de piatră șlefuită din eneolitic și epoca bronzului descoperite în depresiunea Neamț. *Carpica* XXXVII (2010), 130-145.
- Diaconu 2014,
V. Diaconu, Artefacte din Epoca Bronzului aflate în colecția Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț. *Memoria Antiquitatis* XXIX-XXX (2013-2014), 147-160.
- Florescu 1964,
A.C. Florescu, Contribuții la cunoașterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei* II-III (1964), 143-216.
- Henrickson-McDonald 1983,
E. Henrickson, M.M.A. McDonald, Ceramic form and Function: An Ethnographic Search and an archaeological Application. *American Anthropologist* N.S. 85(3) (1983), 630-643.
- László 1994,
A. László, Începuturile Epocii Fierului la *Est de Carpați*.

⁹ László 1994, 121, fig.68/6; fig.72/2.

¹⁰ László 1994, fig.68/1-3, fig.69/1, fig.70/2.

¹¹ Florescu 1964, 152, fig.2/8, fig.3/2, fig. 4/3.

¹² Henrickson-McDonald 1983, 622-623; Bodi-Solcan 2010, 318.

Culturile Gáva-Holihady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei. Bibliotheca Thracologica VI, București (1994).

Sîrbu 2013,

M. Sîrbu, Piese litice descoperite în așezările culturilor Noua-Sabatinovka din spațiul pruto-nistean. *Tyragetia*, s.n. VII (XXII), 1 (2013), 163–188.

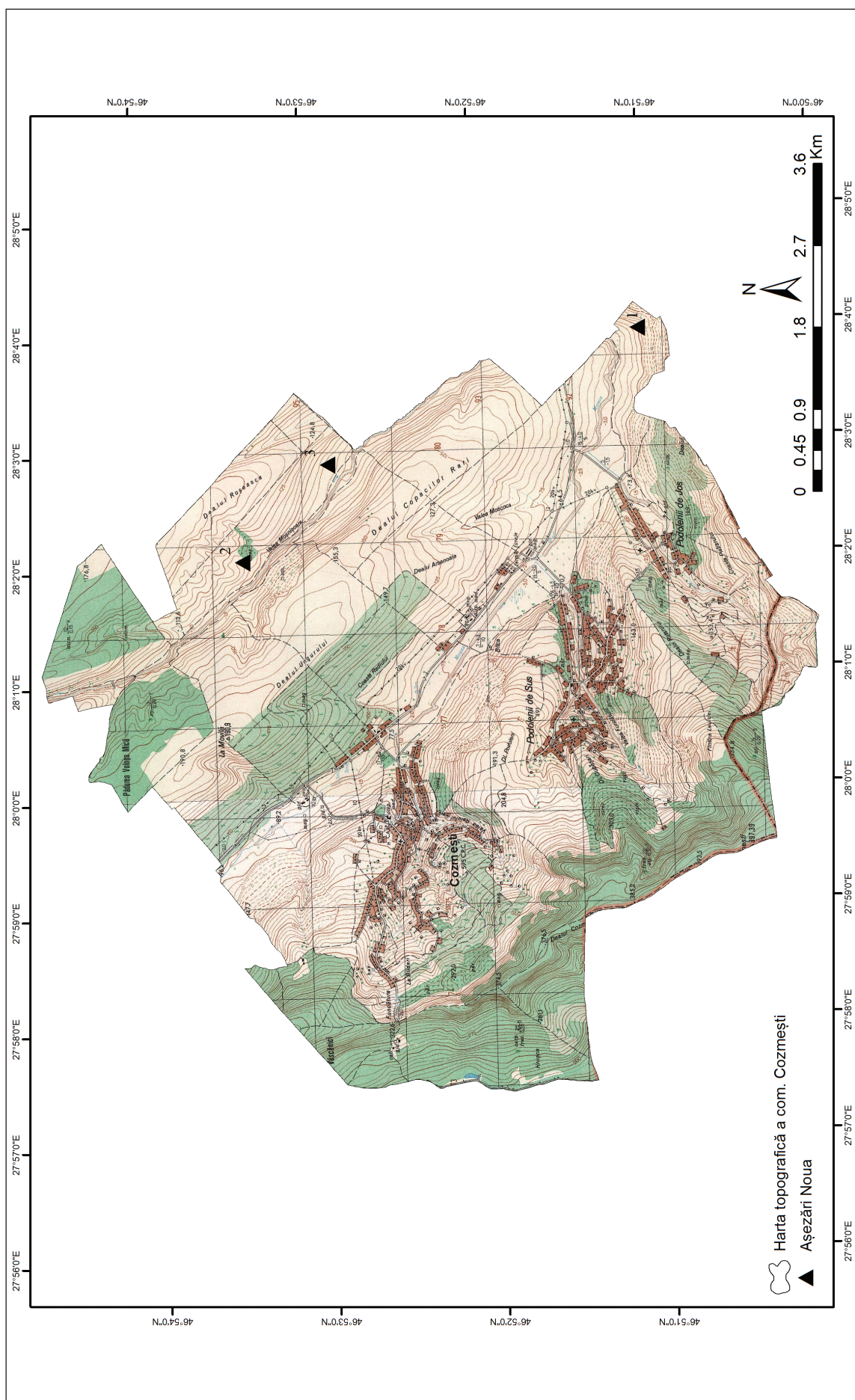
RAJI 1984

V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, I, Iași.

Vieru 2013,

E. Vieru, *Cultura Noua în bazinul râului Bârlad*, teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (2013).

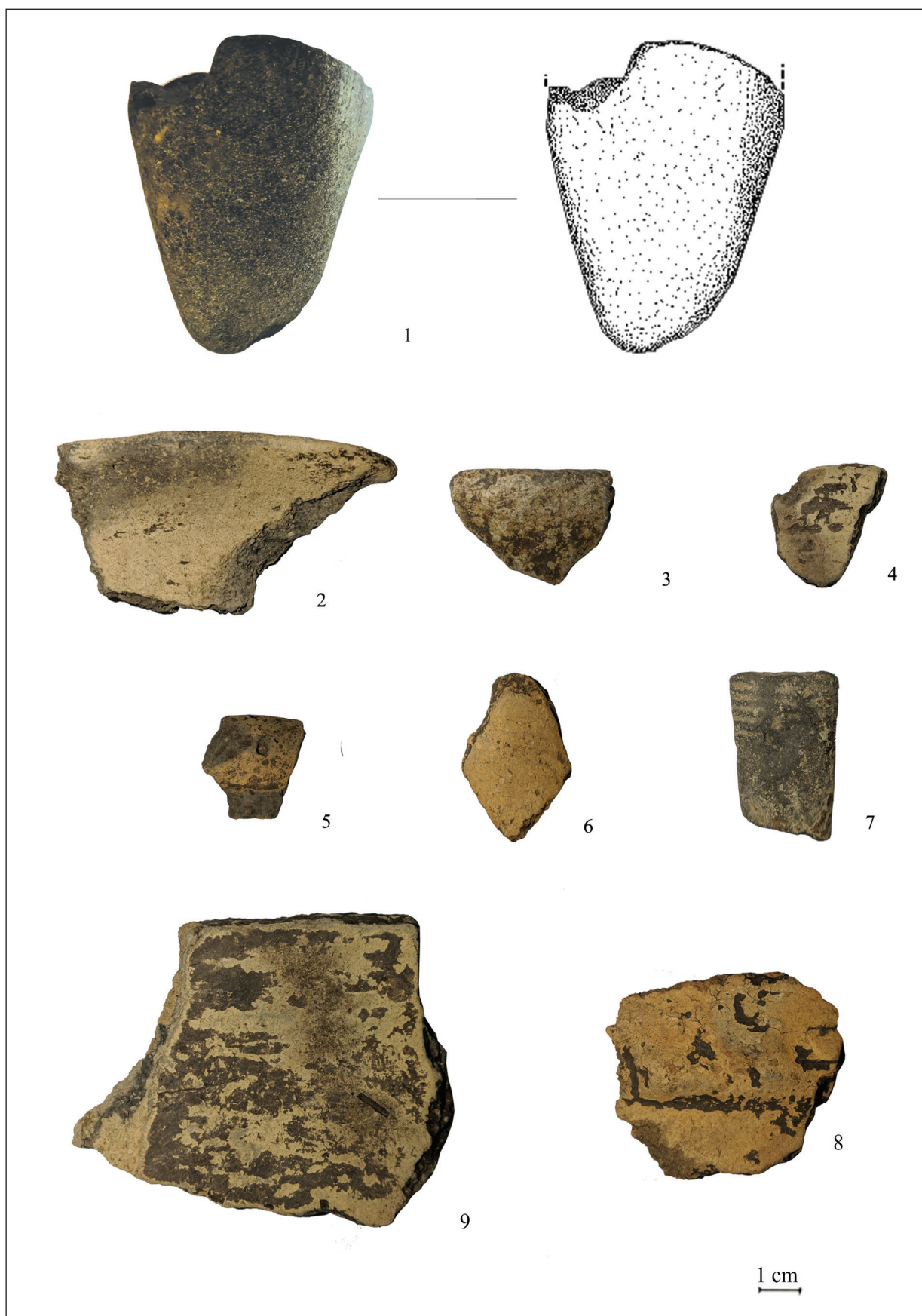

Pl. I. Amplasarea așezărilor pe teritoriul comunei Cozmești, jud. Iași (ArcGIS 10.6.1) / Placement of the settlements discovered in the territory of Cozmești, Iași County (ArcGIS 10.6.1)

Pl. II. Descoperiri din aşezarea de la Podolenii de Jos – Sub Dealul Bumbeşti / *Discoveries from the settlement Podolenii de Jos – Sub Dealul Bumbeşti*

Pl. III. Descoperiri din așezarea de la Cozmești – Valea Moșnișoarei / Discoveries from the settlement Cozmești – Valea Moșnișoarei

Pl. IV. Descoperiri din așezarea de la Cozmești – La Vulcan / *Discoveries from the settlement Cozmești – La Vulcan*

A BRONZE HANDLE FROM THE PONGRÁCZ COLLECTION

Atalia Onițiu*

Cuvinte cheie: Dierna, vas de bronz, antichitate, Muzeul Național al Banatului, colecția Pongrácz.

Keywords: Dierna, bronze vessel, antiquity, National Museum of Banat, Pongrácz collection.

Abstract

This paper brings to the attention of researchers a bronze handle, most likely from a larger vessel, a piece that was part of the famous Pongrácz collection, housed by the National Museum of Banat in Timișoara, now unfortunately lost, kept only in the form of a drawing. We cannot say with certainty the piece comes from the ancient *Dierna*, but we cannot exclude this possibility either. We will try in our approach to establish the functionality of the piece and, through analogies, to try a typological and chronological classification of it. Due to the quality of the execution, the attention to detail and the mastery of the decor, we do not exclude the hypothesis that we are in front of an imported piece, both a testimony of trade relations and the level of civilization reached in antiquity by the settlements in the Danube area.

The National Museum of Banat has hosted, as it has been known for more than a century, the collection of the famous military commander of the port of Orșova and a passionate collector, Pongrácz Imre. Along with the numerous pieces (objects, coins) from different locations in the Danube area, on both banks alike, in the Pongrácz collection there are artifacts recovered from the area of the ancient settlement *Dierna*.

Recently, by the kindness of Dr. Călin Timoc, researcher at the National Museum of Banat, we were brought to our attention a drawing made by Pongrácz Imre himself (as it appears from the text written below the drawing and the author's signature), which showed certainly a piece from his vast collection, unfortunately lost today (Pl. I).

It is a drawing made at a scale of 1: 1 on a sheet of A4 size, which shows a bronze handle (the author calls it a "bronze object", the drawing bearing the number 39, inscribed by the collector). The text written by Pongrácz at the bottom of the sheet, below the drawing, contains extremely valuable explanations regarding the origin and description of the piece (we thank our colleague, Assoc Prof. Sorin Pribac, for the help offered by translating the text). Thus, Pongrácz allegedly purchased the piece from the jeweler Kugler Felix from Orșova. He describes it as a piece with a green patina, possibly

the handle of a vessel or a metal object used to knock on the door, and he thinks it comes from Serbia. In the description of the object, he noticed the shape of a frog in the center of the side.

Dr. Călin Timoc, whom we thank both for the drawing and for the suggestions, was of the opinion that we are in front of a solid bronze handle, from a large vessel ("basin"), possibly a luxury object, coming from the Orșova area, in connection with the intense, commercial activity of the ancient port, therefore it could be a Roman piece.

An argument in favour of this hypothesis is the information published in the catalogue of the exhibition organized in 1978 by the Romanian Academy, "Archaeological treasures in the Iron Gates region", where the piece (then available to researchers, the place of storage being the Museum of Banat, with the number of inventory 2631) appears with the number 349, being described as a "vessel handle" made of cast bronze, coming from the civil settlement of *Dierna*. The handle has a length of 25 cm and a height of 3.5 cm. The description of the piece mentions "the heads decorated with volutes on the rod, two spirals arranged face to face, with a frog in the middle." The handle was dated by the authors in the 1st century AD.

The drawing therefore presents a large piece, with a decoration and an execution technique that suggest its belonging to a luxury vessel. The handle has an arched shape, being decorated in the upper part (according to the drawing, noted by the author

* West University of Timișoara, Faculty of Sociology and Psychology, V. Parvan Blvd., Nr. 4, e-mail: atalia.onitiu@e-uvt.ro.

with 1a, with an approximate size of 10–11 cm) with lizards, the two of the sides captured in length, and for the middle one being visible only the head and front paws (this if only Pongrácz accurately captured the decor, and it's not, in fact, a rosette). The decoration does not continue on the back of the handle, which seems to be smooth (according to the drawing, front 1b). The ends of the handle are decorated with volutes, which frame the tail of the two lizards, then extending in the form of four arched leaves, united, with a size of approximately 4 cm.

The collector's hypothesis that this bronze object could be a door hammer does not seem to be confirmed by the two fragments that are preserved from the attachment of the handle and that suggest that we are dealing with a fixed handle.

In these conditions, we aimed to verify the second hypothesis, belonging to our colleague Călin Timoc, according to which it would be a handle from a large bronze vessel from the Roman era (basin).

Without claiming to be exhaustive, nor to make a synthesis of the bronze handles, we will try in the following to see how the situation is presented in the literature and if we identify any analogy for the piece in question.

In our study published in 2008 we mentioned as certain in the province of Dacia a single basin, discovered in the vicinity of the *Apulum* thermal baths¹. Along with this we mention the existence of a considerable number of fragments, handles, torches, belonging to different categories of vessels, but which we did not consider typological, not being the object of the study carried out then².

Following the archaeological rescue research carried out in 2012 in the military vicus of *Micia*, nine bronze fragments were discovered, including a handle, from a basin dating from the second half of the second century – third century. The handle, almost complete, considered by the authors a unique in Dacia, belongs to the type with a horizontal part and two vertical S-shaped, finished with leaf-shaped sconces, and at the end of the horizontal part decoration in the form of stylized rosettes / stars. The handle has a length of 7.5 cm and a height of 7 cm³ (Pl. II.1).

In 2017, an extensive monographic study appeared on the bronze vessels from *Dacia Porolissensis*, in which this category of vessels was also analysed, mainly represented by handles. The

author, Silvia Mustață, describes the basin as a vessel with a diameter greater than its height, usually provided with two or more small handles, placed diametrically opposite, under the rim of the vessel, fixed directly or with the help of an attachment⁴. The discoveries from *Dacia Porolissensis* are catalogued, the author accurately describing and typologically classifying them. From the settlements of *Dacia Porolissensis* come 10 discoveries, from Gherla (4 pieces), Ilișua (3 pieces), Orheiul Bistriței, Buciumi and *Porolissum* (one discovery each). Of these, a number of 7 are attachments of vessels in the shape of an elongated leaf (3 at Gherla, 2 at Ilișua⁵ with analogies at *Tibiscum* and Pianu de Câmpie⁶ and 1 from *Porolissum*⁷) or the shape of a vine leaf (Buciumi⁸), 2 fragmentary handles (Gherla, Ilișua⁹) and 1 fragmentary vessel (Orheiul Bistriței¹⁰).

Of these, we will focus only on one of the handles discovered at Gherla¹¹, having the dimensions of 9.12 / 8 cm, in the shape of the letter omega, having the attachment in the shape of a swan placed on a fruit basket (Pl. II.2). From a typological point of view, the author classifies it as Eggers 103. The same category includes a basin handle presented in the work of K. Elschek regarding the discoveries from Zohor (western Slovakia). Thus, from the settlement from Zohor comes a basin handle framed by the author in type E 99–106, having the shape of the letter omega, with a length of 10.4 cm and a height of 7.4 cm, undecorated (Pl. II.3). The play dates from the 1st–2nd centuries (the reign of Trajan – Antoninus Pius¹²).

Bronze vessels of this kind (Eggers type 99–106) discovered in Eastern Europe were included in 2020 in a synthesis analysis belonging to M. Treister¹³, which notes their presence mainly in funerary contexts in the Sarmatian environment, over an extended area and over a chronological period from the middle of the first century – the middle of the third century AD.

As can be easily seen, neither in size, nor in

⁴ Mustață 2017, 130.

⁵ Mustață 2017, 132, nr. 60–63, 66, Pl. XXXIV/60–63, LXXXII/60–63, XXXVII/66.

⁶ Mustață 2017, 134.

⁷ Mustață 2017, 136, nr. 68, Pl. XXXVII/68, LXXXIV/68a-b.

⁸ Mustață 2017, 136, nr. 65, Pl. XXXV/65, LXXXII/65a-b.

⁹ Mustață 2017, 136, nr. 67, Pl. XXXVII/67, LXXXIV/67.

¹⁰ Mustață 2017, 135, nr. 64, Pl. XXXVI/64, LXXXIII/64a-b.

¹¹ Mustață 2017, 130, nr. 59, Pl. XXXIV/59, LXXXII/59.

¹² Elschek 2002, 248, Abb 4:5, Ob. 27/95.

¹³ Treister 2020.

¹ Ștefănescu-Onițiu 2008, 218; Moga 1985, 71, nr. 2.

² Ștefănescu-Onițiu 2008, 219.

³ Mustață-Cociș 2015, 301–302, Cat. Nr. 3, Pl. II/3, V/3

decoration or typology, there are no similarities between the pieces described above and the handle from the Pongrácz collection.

In these conditions, being of the opinion that the hypothesis from which we started (that it is a Roman basin handle / basin) is not validated, we tried to look for another possible interpretation of the piece. Thus, we advanced the hypothesis that this is not a Roman piece, but a piece of Greek origin, more precisely coming from a *podanipter* type basin.

Our hypothesis was kindly confirmed by the researchers Marina Castoldi and Chiara Tarditi. The arched handle has analogies regarding the lizards decoration with two Athenian pieces discovered on the Acropolis¹⁴ and two other unique pieces from Dodona. According to the information provided by Chiara Tarditi, both the volutes and the leaves on the sides are unusual, but they have some similarities with palmettes also present on Athenian vessels. The dating in the case of the piece from the Pongrácz collection, proposed by the two authors, would be from the middle of the 5th century BC¹⁵.

Thus, the piece from the Pongrácz collection, a unique piece we could say at this time, does not seem to come from the ancient *Dierna*, has nothing to do with the commercial activity of the Roman settlements in the Danube area, but it is rather a collector's item whose place of discovery we do not know and which, in fact, hides many other unknowns.

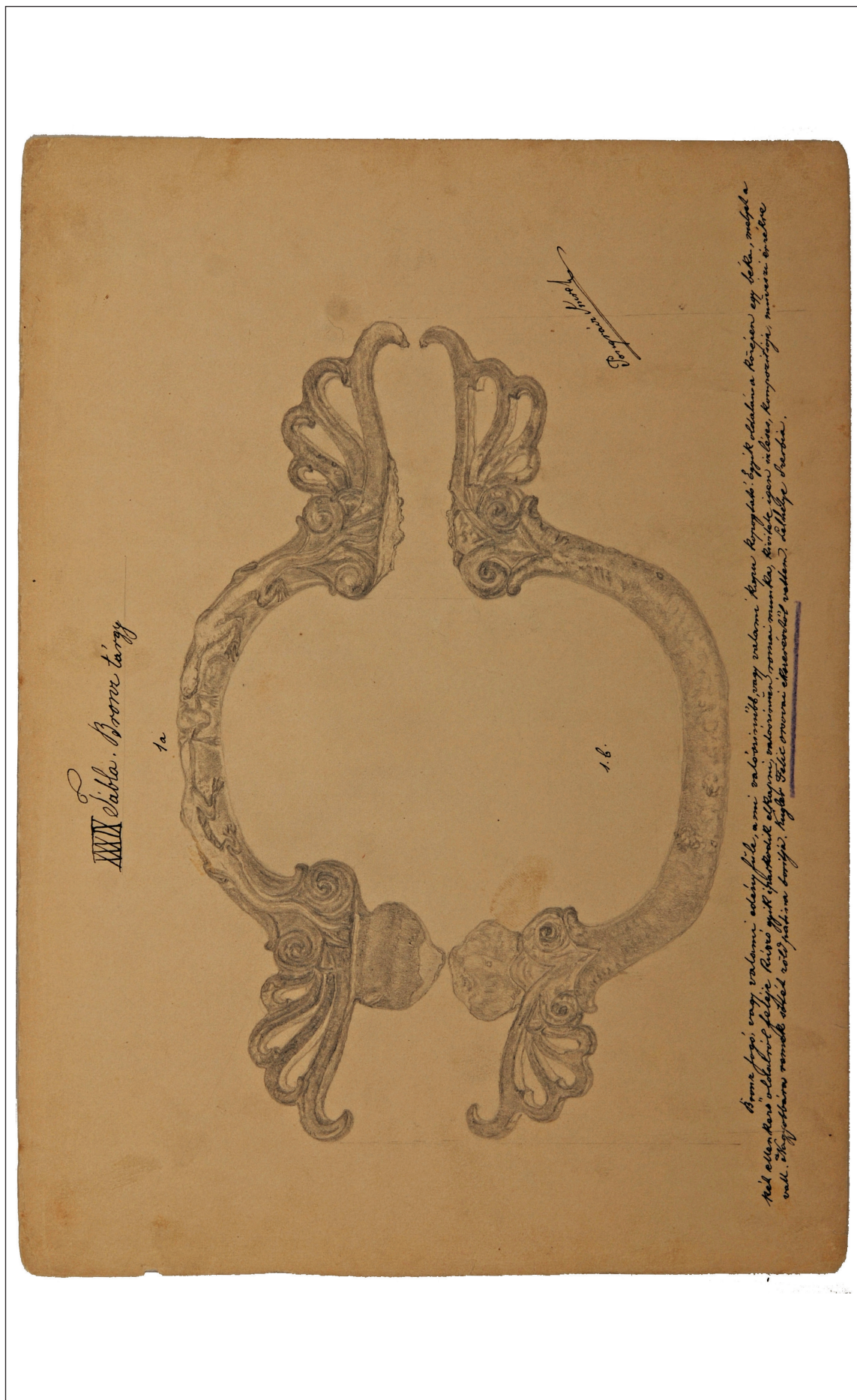
REFERENCES

- Elschek 2002,
K. Elschek, *Ein Hortfund von römischen Bronzegefäßbruchstücken, neue Grab- und Siedlungsfunde aus Zohor (Westslowakei)*. In: Zwischen Rom und dem Barbaricum, Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra (2002), 245–260.
- Jilek 2016,
Jan Jilek, *Grooved metal vessels from the Roman Period. Comments on the variability and contemporary state of research*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 31 (2016), 35–53, <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6034.31.03>
- Moga 1985,
Vasile Moga, *Vase de bronz descoperite la Apulum*, Apulum 22 (1985), 71–75.
- Mustață 2011,
Silvia Mustață, *Remarks on the Use and Misuse of Latin Terms in the Study of Roman Bronze Vessels*, Studii de Arheologie și Istorie. Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani, Editura Mega, Cluj-Napoca (2011), 233–239.
- Mustață, Cociș 2015,
Silvia Mustață, Sorin Cociș, *A Roman Bronze Basin Found at Micia (Mintia, Veșel Commune, Hunedoara County)*, AD FINEM IMPERII ROMANI. Studies in honour of Coriolan H. Oprean. Editors: Sorin Cociș, Vlad-Andrei Lăzărescu, Monica Gui, Dan-Augustin Deac, Ed. MEGA, Cluj-Napoca (2015), 301–310.
- Mustață 2017,
Silvia Mustață, *The Roman Metal Vessels from Dacia Porolissensis*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca (2017).
- Petrovsky 1996,
Richard Petrovsky, *Die Bronzegefäße von Mahdia Nachträge und neue Überlegungen, Neue Forschungen zum Schiffsfund von Mahdia*, Sonderdruck aus Bonner Jahrbücher 196 (1996), 321–336.
- Ștefănescu-Onițiu 2008,
Atalia Ștefănescu-Onițiu, *Vasele de bronz din Dacia romană. Între import și producție locală*, Doina Benea, Mariana Crînguș-Balaci, Simona Regep Vlascici, Atalia Ștefănescu-Onițiu, Călin Timoc, *Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, BHAUT IX, Ed. Excelsior Art, Timișoara (2008), 214–228.
- Tarditi 2006,
Chiara Tarditi, *La diffusione del vasellame bronzeo greco in Italia e in Europa: modalità e limiti. Dalla Grecia all'Europa. La circolazione di beni di lusso e di modelli culturali nel VI e V secolo a.C.* Atti della giornata di studi, Brescia, Università Cattolica, 3 marzo 2006, 23–52.
- Трейстер 2020,
М.Ю. Трейстер, *РИМСКИЕ БРОНЗОВЫЕ ТАЗЫ EGGER 99–106 В ВОСТОЧНОЙ*, Journal of Historical, Philological and Cultural Studies, 3 (69) (2020), 5–48, DOI: 10.18503/1992-0431-2020-3-69-5-48

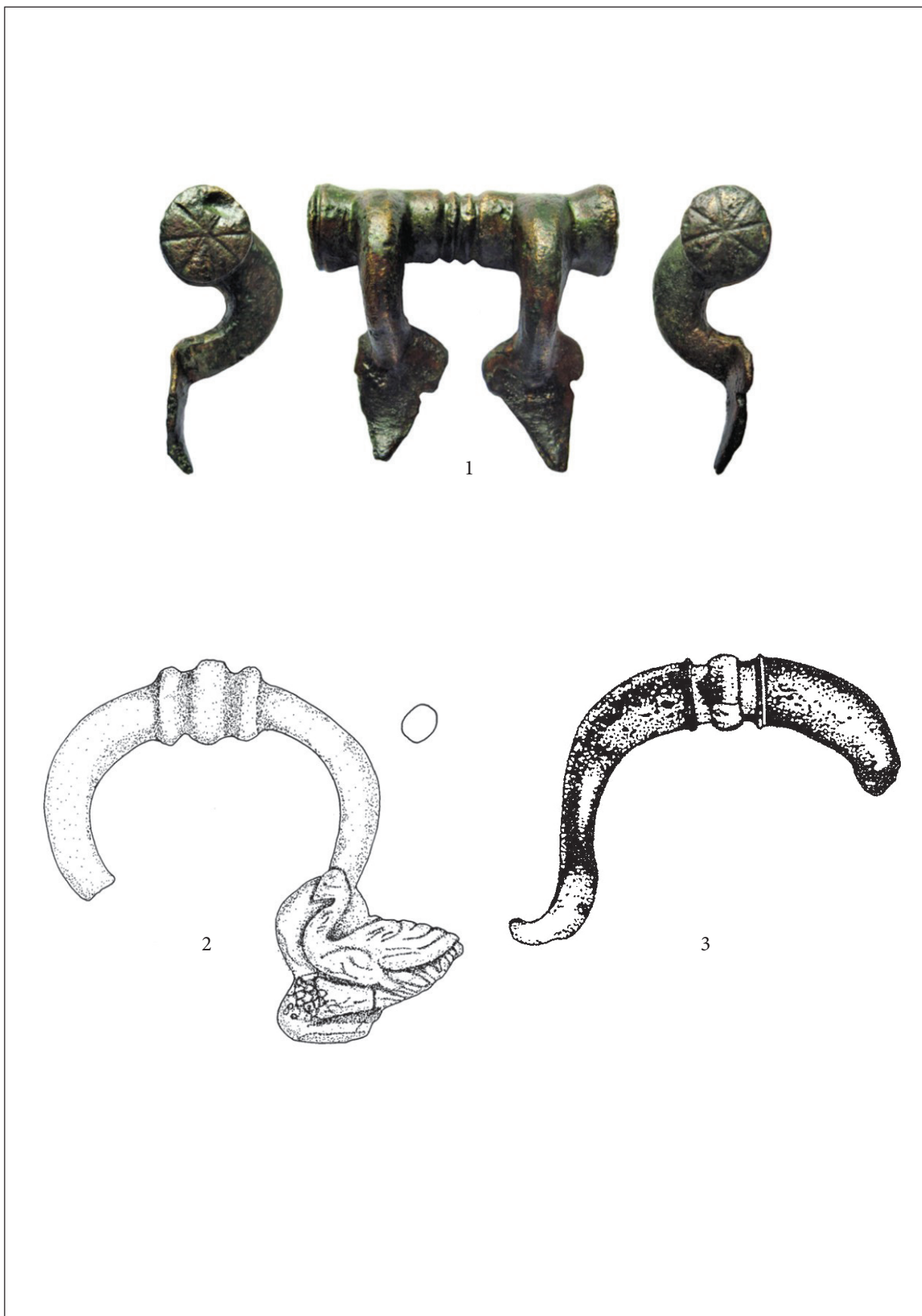
¹⁴ Tarditi 2016, 172, 261.

¹⁵ We are very grateful to Mrs. Marina Castoldi and Chiara Tarditi for their valuable help regarding the piece from the Pongrácz collection.

Pl. I. Drawing of a bronze handle from the Pongrácz collection, the National Museum of Banat, Timișoara

Pl. II.1. Basin handle from Micia (after Mustață, Cociș 2015, Pl. V); 2. Basin handle from Gherla (after Mustață 2017, Pl. XXXXIV/59); 3. Basin handle from the settlement of Zohor (after Elschek 2002, Abb 4:5)

1

2

Pl. III.1–2. Podanipter handles from the Athenian Acropolis (Chiara Tarditi's photographs)

DELIBERATELY DEFORMED SHEARS FROM EARLY AND MIDDLE LA TÈNE GRAVES IN THE CARPATHIAN BASIN

Andrei Georgescu*

Keywords: Late Iron Age, shears, tools, ritual destruction, Carpathian Basin
Cuvinte cheie: a doua epocă a fierului, foarfece, unelte, distrugeri rituale, Bazinul Carpatic

Abstract

Shears are commonly found in La Tène burials from the Carpathian Basin. The earliest such finds known in Europe date from the early 4th century BC Mediterranean cultural milieu. Towards the end of the same century they are adopted by the La Tène communities, where their morphology and meaning in the funerary process is changing. The purpose of these tools during the burial ritual seems to be similar to the one played by the swords. This fact can be deduced from several treatments that were applied to them like: position in the grave, similar decoration as some of the weapons or deliberately mutilation of the objects.

The earliest shears in Europe

During the early and middle La Tène period, certain burial rites rituals were common throughout the entire Carpathian Basin while others show regional or even intracommunal variations¹. These custom variations reflect different means of expressing various layers of identity. They also reflect different traditions and cultural interactions that are characteristic of each area. One of these customs, which is found throughout the entire Carpathian Basin, is the placing of shears as grave offering. In Europe, these items appear in the early 4th century BC in Greek or Punic contexts from the Peloponnese², Magna Graecia³, Sicily⁴, Sardinia⁵ or Ibiza⁶, where they are found in female burials as part of toiletry sets. The custom is also known in the Black Sea area, in the Greek colony from Apollonia Pontica (Sozopol, Bulgaria), where, starting from the second quarter of the 4th century BC, shears are found in toiletry sets from female burials⁷. Most of these tools have a similar morphology. Their length is rather small, ranging

between 11–13 cm and their handle is often longer than the blade.

Around the same period shears appear in the La Tène milieu. Among the earliest finds are the ones found in grave 141 from Dürrenberg (Salzburg, Austria)⁸ or in grave 180 from Pişcolt (jud. Satu Mare, Romania)⁹, both dated to the La Tène B1 period. The custom becomes more frequent in the subsequent periods.

The morphology of the La Tène shears is somewhat different than the ones from the Mediterranean world (Pl.I.1). Their average length is between 18 and 23 cm, while the handle and the blades are roughly equal in size. Their shape remains unchanged until the end of the first millennium BC when various types of handles and blades appear¹⁰.

Unlike the ones from southern Europe, shears from the Celtic environment are more frequently found in male graves, placed alongside a razor or a whetstone¹¹. Their functionality has often been debated being thought to have been used for body hygiene¹² or textile production¹³. A different approach has been proposed by Jenny Kaurin in her study about shears found in the cemeteries of

* Muzeul Național al Banatului-Timișoara, Bastionul Maria Theresia, Strada Martin Luther 4, Timișoara 305500, e-mail: andreigva@yahoo.com.

¹ Berecki 2006; Némethi 2012; Ramsel 2012.

² Kovacsics 1990, T. 30/4.

³ Prohászka 1995, 142–143.

⁴ Bechtold 1999, 172.

⁵ Levi 1950, Tav. XI.

⁶ Gómez Bellard 1984, 46; Fig. 13/15.

⁷ Bogdanova 2016, 72–73.

⁸ Tiefengraber – Wilschke-Schrotta 2012, 134–140.

⁹ Némethi 1988, 62, Fig. 9.

¹⁰ Jacobi 1974, Abb.24; Kaurin 2011, Fig. 2.

¹¹ Georgescu 2018.

¹² Jacobi 1974, 87.

¹³ Grömer 2012, 55.

the Treveri¹⁴. Her research method combines the morphological variations of the tools with their grave position in relation to the human remains. The study is relevant for attempting to identify the functionality of these tools in everyday life. However, this method would not be so relevant for the shears dated to the early and middle La Tène period due to their lack of morphological variations. It also doesn't provide an answer for the role of shears in the funerary context.

Concerning their position in graves several rules have been noticed. In inhumation burials, shears have been placed either in connection with some of the vessels or in the proximity of the body. In the latter case, they are more frequently found on the right side of the body; near the head, the arm or the hand of the deceased. In some cases, like graves 520¹⁵ and 562¹⁶ from Pottenbrunn (Niederösterreich, Austria), or the grave 181¹⁷ from Mannersdorf (Burgenland, Austria), shears have been placed alongside swords, near the right hand of the deceased. The close association between swords and shears is also visible in some cremation burials. In grave 12 from Zvonimirovo (Virovitičko-podravská županija, Croatia) a triple cremation burial was found¹⁸. The remains belonged to an adult male, an adult female and an infant. Among the grave goods, a complete panoply of weapons (sword, spearhead and shield-boss) and a toolset comprising of two razors, a pair of shears and a whetstone were found. Unlike in most of the cases when such toolsets are found, the shears were not placed together with the razor and whetstone, but on top of the weapons heap¹⁹. A similar situation was encountered in grave 10 from Dobova (Občina Brežice, Slovenia)²⁰. In this case, the weapons were grouped in two heaps. The shears were placed along with one of the swords, a slashing knife and a spearhead, while another sword and a shield-boss were placed on the opposite side of the grave. The razor was placed in the middle of the grave among the cremated bones²¹. Another example where shears show a strong connection with the weapons is grave 30 from Dubník (Nitriansky kraj, Slovakia). The cremation burial contained a sword with a scabbard decorated with

a pair of dragons, a sword-chain with a decorated loop-end, a spearhead with decorated shaft, a razor and a pair of shears which were decorated in a similar manner to the spearhead. The decorated shears are unique in the entire Carpathian Basin and are rarely known in the entire Late Iron Age²².

All these examples seem to indicate that shears had a similar role in expressing the deceased's identity as the weapons did. Another treatment that can be observed on both weapons and shears is the ritual 'killing' of the object.

Ritually destroyed shears in graves from the Carpathian Basin

Out of the 93 shears discovered in early and middle La Tène graves in the Carpathian Basin, only six of them were intentionally destroyed before being placed in the grave. The roughly 5% prevalence show that this custom was not common for everybody in that period. Although it is found in the entire Carpathian Basin, most of the cases (5) were encountered in the western part of the area (Pl. I.2).

Two of the finds come from the cemetery at Pottenbrunn. Grave 854 (Pl. II/a) was a cremation burial dating from the end of the LTB1 period, which also contained a bent sword, a fragment from a razor and two brooches²³. The shears were deformed by pulling the blades outwards. The second grave from Pottenbrunn containing deformed shears was grave 975 (Pl. II/b). It was also a cremation burial which contained a folded sword, a spear-head, a fragmentary razor, two brooches and a bracelet²⁴. The shears were deformed by twisting the blades outwards. The burial is also dated roughly at the end of the LTB1 phase.

Two more finds come from south-western Slovakia. The first one comes from the cremation grave 274 found in the cemetery from Malé Kosihy (Nitriansky kraj, Slovakia) (Pl. II/d). The burial inventory was composed of seven brooches, fragments from a bronze anklet, a fragment of tweezers, an armlet and several fragments from a belt chain²⁵. The shears and most of the metal inventory were placed in the south-western corner of the

¹⁴ Kaurin 2011.

¹⁵ Ramsel 2002, Taf. 58.

¹⁶ Ramsel 2002, Taf. 64.

¹⁷ Ramsel 2011, Taf. 188.

¹⁸ Dizdar 2013.

¹⁹ Dizdar 2013, Fig. 157.

²⁰ Guštin 1981.

²¹ Guštin 1981, Abb. 1–2.

²² Another decorated pair of shears was found in Hertfordshire, UK. (Hill – Crummy 2005) They were made from copper alloy which, together with the decoration raises questions about their use in ceremonial practices, for which some metals might have been considered impure (Aldhouse-Green 2010, 1–3; 167).

²³ Ramsel 2002, Taf. 71/5–9; Taf. 72.

²⁴ Ramsel 2002, Taf. 76–77.

²⁵ Bujna 1995, 63–65.

pit, on top of some of the cremated remains²⁶. Anthropological analysis was not able to establish the gender of the deceased but determined that they belonged to a mature person. However, judging from the grave inventory we can assume that the buried person was a female. The grave can be dated to the middle La Tène period. The shears were deformed through a slight bending of the blades. In the same region, another cremation burial containing deformed shears was unearthed at Sv. Michal (Pl. II/c). Grave 17 contained two brooches, a razor, a whetstone and a shield-boss, the entire inventory being placed in one heap²⁷. Based on the inventory, the burial can be dated to the LTC1 period. The shears were deformed by folding the blades towards the handle.

In south-western Hungary, a deformed pair of shears was found in the disturbed grave 10 from Szabadi (Somogy megye, Hungary) (Pl. II/e)²⁸. Other grave goods recovered were a chain-belt and an armlet²⁹. Unfortunately the burial rite could not be determined, although it was presumed to be cremation. The shears were deformed by bending the blades to a nearly 90 degrees angle.

Finally, in the eastern Carpathian Basin, in the cemetery from Pişcolt, a pair of intentionally deformed shears was found in the cremation grave 158 (Pl. II/f)³⁰. The burial also contained three brooches, three small knives of different shapes, a spear-head and a sword scabbard belt-hanger. The grave can be dated to the early middle La Tène period. The shears were placed underneath the spear-head, with the rest of the metal inventory positioned nearby. They were deformed by folding the blades towards the handle in the same manner as the ones from Sv. Michal.

In the end of this survey we can conclude that all of the ritually deformed shears from the Carpathian Basin were found in cremation burials (if we include here the disturbed grave from Szabadi). Most of the burials belonged to males and also contained military equipment. Only one grave could have belonged to a woman. The earliest manifestation of this custom comes from the cemetery from Pottenbrunn, in eastern Austria. Here, both the shears and the swords that were placed in the grave have been ritually 'killed'. The destruction of the shears was done in most cases

by bending or folding. Only at Pottenbrunn, the shears were twisted or pulled apart.

The ritual destruction of graves goods in the La Tène period

The custom of destroying grave goods is known throughout different periods of time and in numerous cultures. The reasons behind these acts are various ranging from repulsion caused by the use of the objects in preparing the body for funeral or fear of contamination in the case of persons dying of diseases³¹. In the case of objects thought to indicate the status of the individual, they have often been connected with the life of the deceased, sharing the same faith as their owners³².

In the Late Iron Age the most frequent destroyed objects found in graves are weapons³³ or pots³⁴. In the Carpathian Basin they are mainly associated with cremation burials. This custom is missing in cemeteries like Mannersdorf³⁵ or Chotín³⁶, where inhumation was the dominant burial rite. In bi-ritual cemeteries, like Dubník³⁷, Pottenbrunn³⁸, Sajópetri³⁹ or Pişcolt⁴⁰, ritually killed weapons are found only the cremation burials. In this context, it seems highly likely that the custom of ritual destruction of iron tools or weapons was linked to the act of cremation. The preference of burial rite was often linked with ethnic identity. However, the preference for cremation or inhumation was more likely determined by other factors like the status of the deceased, certain events that occurred in life or even the season in which the burial took place⁴¹. In this respect, it is worth mentioning that within the same community we may encounter both cremation burials with weapons that have or have not been ritually 'killed'. This situation is noticed in the cemeteries both in the western (e.g. Dubník) or eastern Carpathian Basin (e.g. Pişcolt). This aspect suggests that some burial rituals were perhaps determined by deeds or events from one's life⁴². It could also infer a hierarchical stratification of the elite, where some burial rituals were only reserved for a certain class.

²⁶ Bujna 1995, Abb. 55.

²⁷ Benadik 1958, Obr. 199/4-7.

²⁸ Horváth – Németh 2009, 9. kép/6.

²⁹ Horváth – Németh 2009, 140.

³⁰ Némethi 1992, 97; Fig 28/M158.

³¹ Grinsell 1961, 476-479.

³² Åström 1987, 216; Lloyd 2015, 22.

³³ Măndescu 2012.

³⁴ Repka 2018.

³⁵ Ramsl 2011.

³⁶ Ratimorská 1981.

³⁷ Bujna 1989.

³⁸ Ramsl 2002.

³⁹ Szabó *et alii* 2018.

⁴⁰ Némethi 1988; Némethi 1989; Némethi 1992.

⁴¹ Rebay-Salisbury 2017, 56-57.

⁴² Lloyd 2015, 22.

A similar explanation can be used for the deformation of shears. Their connection to cremation graves seems to be prevalent, while the rare occurrence of the custom could suggest a use reserved for people of special deeds or special class.

Conclusions

Shears appear in European funerary contexts around the early 4th century BC in the Mediterranean world. Here, they are part of toiletry sets and seem to express women identity. Around the end of the same century they are adopted by the La Tène communities, who adapt the morphology of these tools to better suit their needs. The symbolic meaning of these objects is also different, being mostly associated with male burials which often contained weapons. These tools are found throughout the entire Carpathian Basin in the early and middle La Tène period burials. Their role during the funeral procession was probably to signal the membership of the deceased to a certain social class. This could be argued by the small proportion of graves that contained these objects, their position in relation with the human remains and also by the special treatment that sometimes was applied to them. One such treatment is the deliberate destruction before the burial. There have been numerous attempts at identifying the reason for killing the grave goods but, as P. Åström already expressed over three decades, an explanation might never be found. This could be owed to the fact that there isn't just one explanation valid for every community that practiced this custom throughout time. As the research conducted by L.V. Grinsell showed, different communities could have their own motivation for destroying the goods that accompanied the deceased in the afterlife.

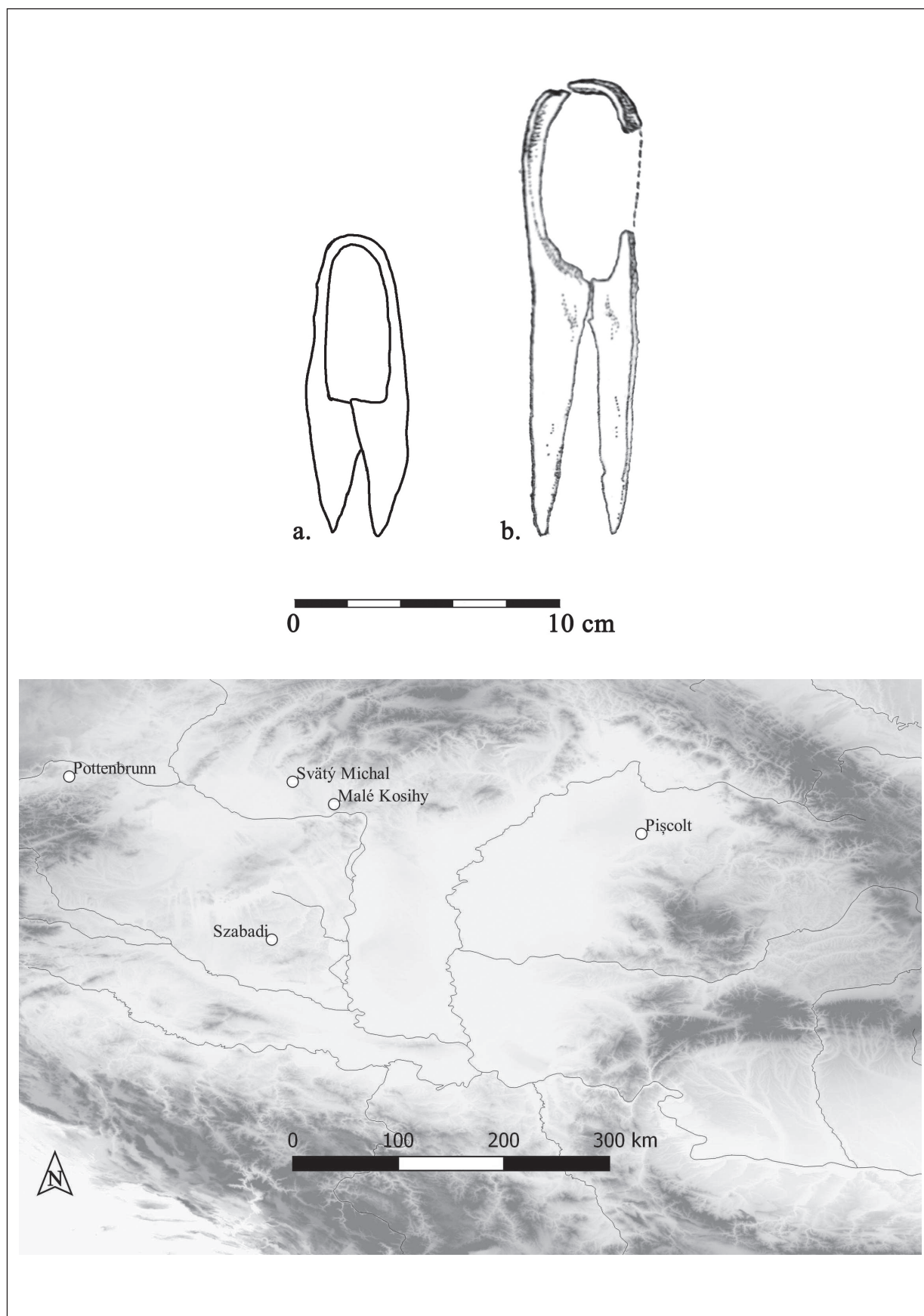
REFERENCE LIST

- Aldhouse-Green 2010
M. Aldhouse-Green, *Caesar's Druids: Story of an ancient priesthood*. New Haven & London (2010)
- Åström 1987
P. Åström, *Intentional Destruction of Grave Goods*. (R. Laffineur), *Thanatos: Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du Bronze. Actes du Colloque de Liège*, Liège (1987), 213–217.
- Bechtold 1999
B. Bechtold, *La necropoli di Lilybaeum*. Palermo (1999)
- Benadik 1958
B. Benadik, Dve nové keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku, *Archeologické rozhledy* 10, 1958, 508; 520–525; 533; 534.
- Berecki 2006
S. Berecki, *Rite and ritual of the Celts from Transylvania*, (V. Sirbu, D.L. Vaida), *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18–20 May 2006*. Cluj-Napoca (2006), 51–76
- Bogdanova 2016
T. Bogdanova, Metal instruments associated with woman's beauty care (based on data from the necropolis of Apollonia Pontica). *Proceedings of the National Museum of History XXVIII* (2016), 59–80
- Bujna 1989
J. Bujna, Das latènezeitlichen Gräberfeld von Dubník I. *Slovenská Archeológia XXXVII* –2 (1989), 245–354
- Bujna 1995
J. Bujna, *Malé Kosihy: latènezeitliches Gräberfeld: Katalog*. Nitra (1995)
- Dizdar 2013
M. Dizdar, *Zvonimirovo-Veljiko Polje. A cemetery of the La Tène period*. Zagreb (2013)
- Georgescu 2018
A. Georgescu, A Warrior's Beauty? Variations of a Burial Custom in the Carpathian Basin. S. Berecki, A. Rustoiu, M. Egri) *Iron Age Connectivity in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca (2018), 165–174
- Gómez Bellard 1984
C. Gómez Bellard, *La necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Campaña de 1946*. Madrid (1984).
- Grinsell 1961
L. V. Grinsell, The Breaking of Objects as a Funerary Rite. *Folklore* 72–3 (1961), 475–491.
- Grömer 2012
K. Grömer, Austria: Bronze and Iron Ages. (M. Gleba, U. Mannering), *Textiles and Textile Production in Europe: From Prehistory to AD 400*. Oxford (2012), 27–64.
- Guštin 1981
M. Guštin, Keltische Gräber aus Dobova, Slowenien. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 11 (1981), 223–229.
- Hill – Crummy 2005
J. D. Hill, N. Crummy, Late Iron Age shears from Hertfordshire. *Lucerna* 30 (2005), 2–4,
- Horváth – Németh 2009
L. Horváth, P. G. Németh, Kelta temető leletei Szabadiból (Somogy megye), *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2009), 133–178.

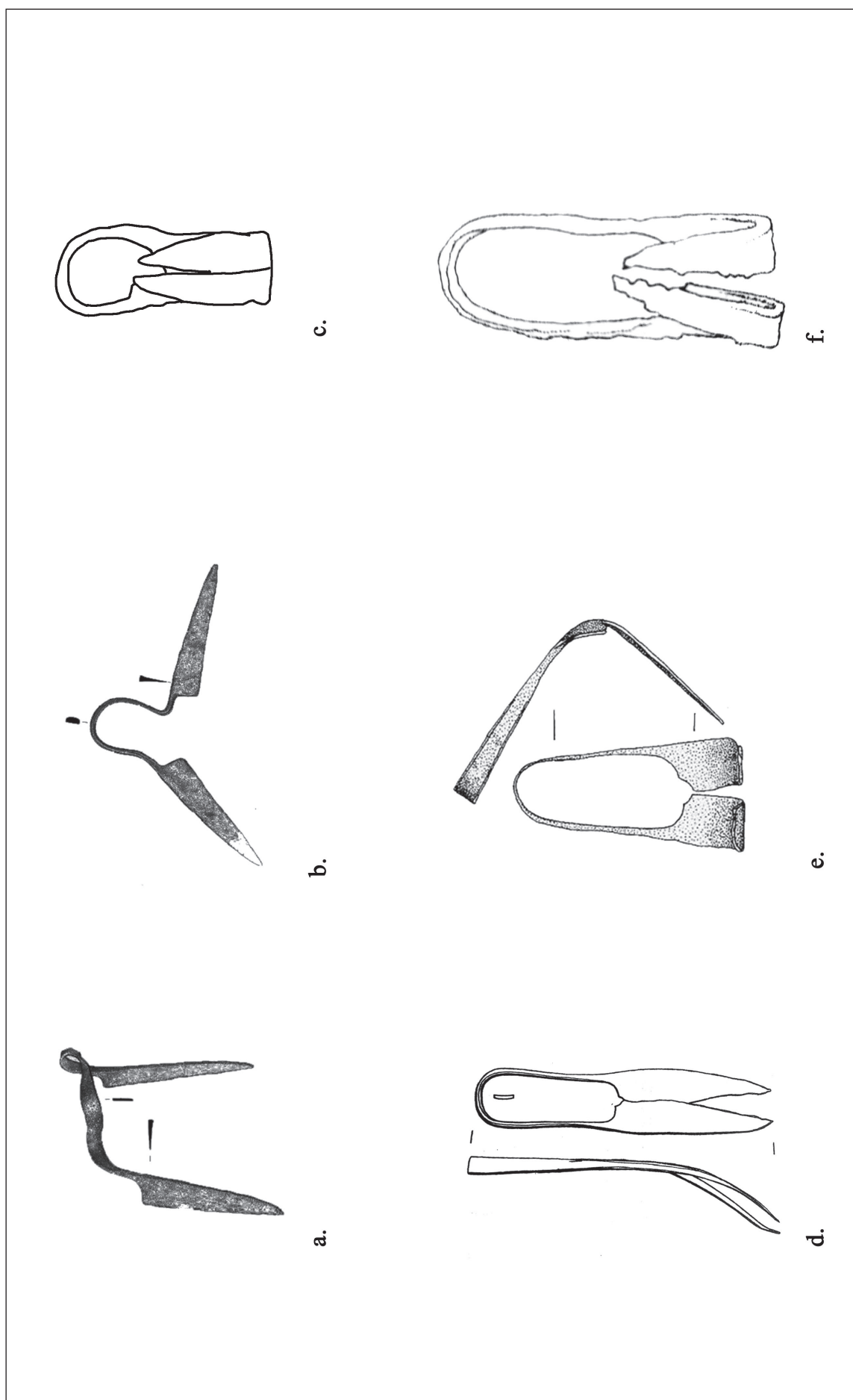

- Jacobi 1974
G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*. Wiesbaden (1974).
- Kaurin 2011
J. Kaurin, Approche fonctionnelle des forces de la fin de l'âge du fer et du début de l'époque romaine. L'exemple des forces dans les nécropoles trévires. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 41/2 (2011), 231–247.
- Kovacsovics 1990
W. K. Kovacsovics, *Die Eckterrasse an der Gräberstrasse des Kerameikos*. Berlin-New York (1990).
- Levi 1950
D. Levi, Le necropole puniche di Olbia. *Studi Sardi* IX/ I–III (1950), 5–120.
- Lloyd 2015
M. Lloyd, Death of a Swordsman, Death of a Sword: the Killing of Swords in the Early Iron Age Aegean (Ca. 1050 To Ca. 690 B.C.E). (G. Lee – H. Whittaker – G. Wrightsone), *Ancient Warfare: Introducing Current Research*. Cambridge (2015), 14–31.
- Măndescu 2012
D. Măndescu, Killing the Weapons. An Insight on Graves with Destroyed Weapons in Late Iron Age Transylvania. (S. Berecki), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 7–9 October 2011*. Târgu Mureş (2012), 343–356.
- Németi 1988
I. Németi, Necropola Latene de la Pişcolt, jud. Satu Mare. I. *Thraco-Dacica* IX, 1–2 (1988), 49–74.
- Németi 1989
I. Németi, Necropola Latene de la Pişcolt, jud. Satu Mare. II. *Thraco-Dacica* X, 1–2 (1989), 75–114.
- Németi 1992
I. Németi, Necropola Latene de la Pişcolt, jud. Satu Mare. III. *Thraco-Dacica* XIII, 1–2 (1992), 59–112.
- Németi 2012
I. Németi, Funerary Rites and Rituals of the Celtic Cemeteries in North-Western Romania and a Comparison with the Funerary Discoveries in the Tisza Plain and Transylvania. (S. Berecki) *Iron Age Rites and Rituals. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş (7–9 October 2011)*. Târgu Mureş (2012), 295–302.
- Prohászka 1995
M. Prohászka, *Reflections from the dead: the metal finds from the Pantanello Necropolis at Metaponto : a comprehensive study of grave goods from the 5th to the 3rd centuries B.C.* Jonsered (1995).
- Ramsl 2002
P. C. Ramsl, *Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. Forschungsansätze zu wirtschaftlichen Grundlagen und sozialen Strukturen der latenezeitlichen Bevölkerung des Treisental, Niederösterreich*. Wien (2002).
- Ramsl 2011
P. C. Ramsl, *Das latènezeitlichen gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich*. Wien (2011).
- Ramsl 2012
P. C. Ramsl, Late Iron Age Burial Rites in Eastern Austria. (S. Berecki) *Iron Age Rites and Rituals. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş (7–9 October 2011)*. Târgu Mureş (2012), 183–188.
- Ratimorská 1981
P. Ratimorská, Keltské Pohřebisko v Chotíe I. *Západné Slovensko* 8 (1981), 15–88.
- Rebay-Salisbury 2017
K. Rebay-Salisbury, Rediscovering the Body Cremation and Inhumation in Early Iron Age Central Europe. (J. Cerezo-Román – A. Wessman – H. Williams) *Cremation and the Archaeology of Death*. Oxford (2017), 52–71.
- Repka 2018
D. Repka, Intentionally broken vessels in Celtic graves Evidence of funerary rites in the la Tène period. *Archeologické Rozhledy* 70, 2 (2018), 239–259.
- Szabó et alii 2018
M. Szabó – Z. Czajlik – K. Tankó, *La nécropole celtique à Sajópetri – Homoki-szőlőskert*. Paris (2018).
- Tiefengraber – Wiltshcke-Schrotta 2012
G. Tiefengraber, K. Wiltshcke-Schrotta, *Der Dürrenberg bei Hallein. Die Gräbergruppe Moserfeld-Osthang*. Rahden (2012).

Pl. I.1. Morphological differences between shears from the Mediterranean environment and the La Tène milieu: a. Shears from Kerameikos cemetery (after Kovacovics 1990); b. Shears from Pişcolt (after Némethi 1988); 2. Map of deliberately deformed shears in early and middle La Tène burials from the Carpathian Basin.

Pl. II. Deformed shears from early and middle La Tène burials from the Carpathian Basin (not at scale): a. Pottenbrunn grave 854 (after Ramsl 2002); b. Pottenbrunn grave 975 (after Ramsl 2002); c. Sv. Michal grave 17 (after Benadik 1958); d. Malé Kosihy grave 274 (after Bujna 1995); e. Szabadi grave 10 (after Horváth, Németh 2009); f. Pişcolt grave 158 (after Némethi 1992).

THOSE MEN AND THEIR SHACKLES. A RARE DISCOVERY FROM ROMAN DACIA

Ana Cristina Hamat*

Cuvinte cheie: Dacia Romană, Banat, cătușă, sec. II.

Keywords: Roman Dacia, Banat Region. Shackle, IInd century AD.

Ces hommes et leurs manilles. Une découverte rare de la Dacie romaine

(Abstract)

Dans la collection du Musée du Banat Montan de Reșița, il y a aussi un artefact plus spécial, découvert dans l'un des camps romains sur le territoire de Banat, ayant le numéro d'inventaire 34614. Il s'agit d'une menotte romaine, trouvée dans le camp romain de Vărădia Chiliz en 2006. Du point de vue typologique, le spécimen découvert à Vărădia-Chiliz est certainement une menotte de l'époque romaine, qui appartient au type 4 chez W. H. Manning et au type dit Kunzing chez F. H. Thompson. Elle fait partie d'une série d'artefacts assez rares dans l'Empire, illustrés en Dacie par les découvertes faites dans les camps de Călugăreni, Buciumi, Ilișua, Mehădia et Bologa ainsi que dans les recherches effectuées dans le vicus militaire de Porolissum, et aussi dans le mithraeum à Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Grâce au contexte, il est clair que l'artefact a été utilisé par les militaires stationnés ici pour sécuriser des prisonniers de guerre ou même des éléments non soumis à l'intérieur de l'armée et peut être daté du début du deuxième siècle, entre la conquête de Dacia et les années 117–118 après JC. En outre, sur la base du diamètre intérieur assez grand, il semble que la menotte découverte à Vărădia fixât les pieds de l'homme menotté.

Those men and their shackles. A rare discovery from Roman Dacia

(Abstract)

In the collection of the Highland Banat Museum from Reșița, we can find a special artefact with the inventory number 34614, discovered in one of the Roman forts, from Banat region. It is a Roman shackle, found in the Roman fort of Vărădia Chiliz, in 2006. From a typological point of view, the specimen found here, is certainly a shackle from the Roman period, which belongs to type 4 in W.H. Manning and to the type known as Kunzing in F. H. Thompson. It is part of a series of rather rare artefacts in the Empire, illustrated in Dacia by the discoveries made in the forts from Călugăreni, Buciumi, Ilișua, Mehădia and Bologa as well as in the research carried out in the military vicus from Porolissum, and also in the Ulpia Traiana Sarmizegetusa mithraeum. From the context, it is clear that the artifact was used by the military troops stationed here to secure prisoners of war or even non-submissive individuals from inside the military and can be dated to the beginning of the second century, between the conquest of Dacia and the years 117–118 AD. Furthermore, based on the fairly large inner diameter, it appears that the shackle found in Vărădia, fixed the feet and it is called fetter.

Introduction

The collection of the Museum of the Highland Banat from Reșița¹, includes among many other objects with heritage value, a rather special artefact, discovered in one of the Roman camps from Banat. We are referring to shackle from the Roman period discovered in the

Roman camp from Vărădia – *Chiliz* (jud. Caraș-Severin, România)(Pl. I/2), one of the forts located on the border of south-western Roman Dacia. The shackle has the inventory number 34614 and it was briefly published in 2011² under the name of *shackle for tethering animals*. Given the rarity of such discoveries in Dacia, but also in the rest of the Roman Empire, knowing the discussions from the specialised literature connected to this type of arte-

* Independent researcher; e-mail: anahamat@yahoo.com.

¹ We fondly remember the specialist and the man Dumitru Țicu, who, while serving as manager of MBM Reșița, facilitated our republishing of this artefact.

² Bozu–Bozu 2011, pl. VIII/4.<http://primariavaradiacs.ro/turism>

facts, the present article aims to bring this special artefact once more into focus.

The discovery context

The Inventory Registry of the MBM Reșița records this artefact as shackle and in the details section it is mentioned: *for tethering animals*. The details regarding the place of discovery were written down as: „Vărădia-Chilii, 2006/S.XXXI, c.20, ad-0,60 m”. Thus, the artefact was discovered in 2006, in section S XXXI, square 20, at a depth of 0,60 m.

We feel the need to discuss in a few sentences the place where the artefact was found, besides the exact discovery place, which will help to further narrow the chronological frame.

The Roman camp from Vărădia-Chilii captured the interest of the researchers very early, the settlement Vărădia being located in the west of the Banat region. The Roman fortifications discovered in the settlement's territory were located on the limes of the Roman Empire since the creation of the province and at the same time on one of the main communication roads from this area³ (Pl. I/1). Field surveys have resulted in the documentation of two Roman camps. We are referring, firstly, to the point Vărădia-Pustă or Rovină, where a Roman camp with stone walls was identified. This fort has two habitation phases and was probably in use until the beginning of the 3rd century.

The Roman camp from Vărădia-Chilii was built on the hill located in close proximity to the former. The hill was named *Chilii* by the locals. This is a rectangular Roman camp, with rounded corners, with a ditch and an earth rampart and was dated at the beginning of the Roman rule in Dacia, in the years 117–118⁴. It was researched in several stages by a team lead by E. Iaroslavschi, including O. Bozu and E. Nemeth. This fortification was probably used to defend a Roman garrison during unforeseen events, as D. Benea suggested⁵. With regards to the troop that camped here, there were several controversies between the Romanian researchers, during the course of time; such controversies have not led so far to an unanimously accepted conclusion. Still, given that during the excavations, a fragmentary brick stamped with LEG IIII[...] was discovered, along with the fact that the study of the Roman military equipment and weapons that were unearthed here has revealed

that it was one mostly used by the legions⁷, we can assume that the camp was build and used by vexillations or even by the legion IV Flavia Felix while on its way to conquer Dacia.

The archaeological excavation of the Chilii hill was conducted in several stages, based on the interest of the local authorities and the private investments in the area. Thus, even before systematic and salvage excavations were conducted and in accordance to the customs of his period, F. Milleker wrote a report based on the field surveys of the Roman ruins from Chilii in 1901⁸.

In a first stage, between 1974–2010, the hill area underwent a systematic research, with interruptions⁹, afterwards, starting with 2010 a contractual preventive research campaign was initiated; the result was that most of the Roman camp was cleared from the archaeological point of view and the building authorisations were released.

Very little recorded information has remained that could offer a reconstructed image of the ancient ruins from Chilii hill, despite these many years during which the research was conducted. What we know for certain, based on this research, is that here we are faced with a fortification with a ditch and earthen rampart, with the dimensions of 214x132 m, oriented north-south and that overlaps at least a habitation level characterised through complexes that are dated in the Hallstatt period¹⁰. A single issue appears in the discussion concerning the recorded information, namely that if the shackles were found at a depth of 0,60 m they, based on the preliminary report from 2003, they cannot belong to the Roman level, because it is stated that the Roman level has a maximum depth of 0,50 m¹¹. Thus, the discussion concerning the typology and analogies are even more important in order to establish the chronology of the piece.

Description. The chronological and typological classification

The inventory registry from MBM Reșița is listed as *shackle for tethering animals*, with the number 34614. They are described as having *two iron arms, twisted, mobile* and connected in a *hinge system* (Pl. II/ 1,2).

The arms form an oval inner shape, and as far as the locking mechanism is concerned, the artefact

³ Benea 2016, 131–138.

⁴ Benea 2016, 139.

⁵ Benea 2016, 139.

⁶ Benea 2016, 138.

⁷ Dinulescu–Hamat 2018, 186–187.

⁸ Iaroslavschi–Bozu 2003, 295; Nemeth–Bozu 2005, 201.

⁹ Iaroslavschi–Bozu 2003, 295; Nemeth–Bozu 2005, 201.

¹⁰ Dinulescu–Hamat 2018, 182.

¹¹ Iaroslavschi–Bozu 2003, 296.

has at its end two round slots formed by the arms, in which the padlock bar or an iron chain was inserted, as part of the activity restriction mechanism¹². The two twisted arms are joined in the middle through a nut and spring system, stapled by a double-headed rivet. The shackle was manufactured by hammered while heated and afterwards twisted for hardening and increasing the resistance of the artefact.

The conservation status is good, with the shackle completely preserved. It has a maximum length, from the hinge to the end of the shackle of 132 mm, with a maximum inner diameter of 72/80–50 mm, the thickness of the bar is 7 mm and the weight is 200 grams. Several complete artefacts discovered at Künzing (lkr. Deggendorf, Germany) have allowed researchers to discern that the two rings from the end of the arms were brought together and closed with an extra ring. Also, some items could have an extra ring on their body that allowed for an added restriction¹³. The type where the end of the arms formed loops is known even before the Roman conquest¹⁴.

The shackles were used to secure and firstly to make it more difficult for humans to move, be they slaves, war prisoners, *coloni*, or even those accused of various crimes. Another category refers to animal shackles, but in this context we do not know for sure whether they were necessarily made of metal because when it came into contact with the animal's skin, the metal caused wounds that could become infected at any time and afterwards could even lead to the animal's death. It is more logic that the iron elements, such as chains, were attached with an iron ring to a leather or textile collar or leash that would not wound the animal or would at least minimise this aspect. In the case of an iron leash, the animal might not have been immobilised in this manner the entire time; otherwise one can notice a stress wound on the skin in that area and thus the iron leash might have been rather used to immobilize animals meant for the arena or for slaughter or as a means of identification. We cannot exclude for certain that animals were not secured using iron shackles, but we believe that such situations involved rather wild animals, or those soon to be sacrificed and thus their long-term survival was no longer considered.

Because of their rarity, at least in the current stage of research, such artefacts are considered

special in the spectrum of Roman discoveries both from Dacia and the whole of the Roman Empire.

Still, we are fortunate that the Roman art has preserved several representations of shackles, connected either with the imperial propaganda, or the funerary art or even with special artistic representations or even monetary representations. It is in such representations, depicting shackled men, a certain category stands out, that of the convicted either awaiting judgement or punishment but also of the war prisoners waiting for the winners to decide their fate. Thusly we should not be surprised that the scenes depicting war prisoners are the same scenes where our shackles are present. Such monuments are either official – like the columns from Roma or the triumphal arches and honorific or votive monuments discovered inside the Roman camps or, more rarely, funerary monuments. Such representations are the ones from Septimius Severus' triumphal arch from the roman forum, depicting the chained prisoners¹⁵. There are scenes also with shackled prisoners with the help of neck straps on Trajan's column – the scenes XLI and XLIII¹⁶, but also on the column raised by Marcus Aurelius. We are referring also to scenes LXVIII and LXIX, where there are depicted several prisoners, probably from the Germanic tribes or even from the Cotini tribe; they are very poorly preserved. On their necks there can be seen rings fashioned from a twisted metal bar¹⁷. Another famous monuments is the one from Adamclisi (Constanța county, Romania), where the metopes XLVII and XLVIII show the characteristic image of shackle chains, and the fact that the hands are towards the prisoners' back, alongside the specific traces of neck straps, allow to us think about this form of restraint.

There is a similar scene to the metope XLVII from Adamclisi¹⁸, but much more dramatic, that is presented on a relief from a column based discovered in the legionary camp from Mainz: two naked captives are shown with the hands tied behind their backs and restrained with a chain that holds them together and is attached to neck straps¹⁹. The image of two chained prisoners of war is depicted on a funerary relief from Nickenich (Kr. Mayen-Koblenz, Germany)²⁰, and the image of a naked, chained slave is depicted on another funer-

¹² Manning 1985, 82–83.

¹³ Thompson 1993, 102.

¹⁴ Thompson 1993, 88–98.

¹⁵ Forgét 1996, 52.

¹⁶ Thompson 1993, 105; Droberjar 2014.

¹⁷ Čambal 2014.

¹⁸ Forgét 1996, 50.

¹⁹ Jackson 2005, fig. 4.

²⁰ Thompson 1993, 79.

ary relief from Neumagen (Kr. Mayen-Koblenz, Germany)²¹. In terms of the image typology, there is a correspondence on coins. Those who have minted coins where the reverse depicts such scenes include Marius²², Caesar²³, Augustus, Marcus Aurelius, Lucius Verus, until Constantine²⁴.

A funerary stela discovered at Amphipolis in Macedonia belongs to the so called Aulus Caprius Timotheus – *somateporus*, meaning a slave trader²⁵.

The artistic representations, small statuettes of chained slaves or war prisoners are also known across the territory of the Roman Empire. In a 2005 article R. Jackson inventoried 16 such small statuettes, made from bronze or calcedony, discovered in Vindobona, Argentorate, Carnuntum, Colonia Claudia Ara Agrippinensium and with the majority of them originating from different areas across Britannia²⁶. A special statuette representing a Sueb slave comes from Mušov-*Burgstall* (okr. Břeclav, Czech Republic)²⁷.

It is worth mentioning here the description of the incarceration of some of the most famous prisoners, the saints Peter and Paul who were imprisoned, chained probably with shackles around their wrists²⁸. In this context, the neck straps preserved at San Pietro in Vincoli are famous and according to the Christian tradition they were used to hold Saint Peter in the Tullianum prison²⁹.

As far as the publishing of such artefacts are concerned, the number of such discoveries across the Roman Empire is still very small, a consequence of both the stage of discoveries or because some of them were wrongly identified. Today, the preoccupation for the study of such small finds is on an ascending trend, also supported by the new discoveries.

With regards to the shackle typology, firstly we must mention that, based on their size, one can speculate whether they held the wrists – the smallest ones, the legs³⁰ or even the neck – the largest ones³¹.

The third type, the one for the neck, called neck

rings / neck straps was not used in pairs but several individuals could be chained together with several such rings and a single chain, facilitating the transport and better securing the prisoners³². Also there can be differentiated between several types based on the locking mechanism – with direct locking with a padlock or spring, those locked with a chain, or a bolt. Shackles can come in pairs or for just one body member. Several typologies that could help to place the artefacts in a certain category were established, among others, by P. Halbout, C. Pilet and C. Vandour in 1986³³, W. H. Manning in 1985³⁴, F. H. Thompson in 1993³⁵. At the same time E. Kunzl distinguished between two main types of shackles³⁶. The next important step in the evolution of the bibliography focused on this subject is the article of J. Henning and recently, Martin Schönfelder³⁷ has established a typology for shackles dated before the Roman conquest.

But the discoveries of such artefacts are not limited to the Roman period, slavery being widely spread even before the Roman conquest. It is due to similar typological forms, that the La Tène period shackles are difficult to distinguish from the Roman conquest period shackles but also from the medieval ones³⁸, at least in the case of the very simple ones.

With regards to the map of this type of discoveries, we will first mention the La Tène period discoveries and even older discoveries, afterwards we will present the most important discoveries dated during Roman Europe and until the 4th century.

In the context of pre-Roman Europe several artefacts are known, such as the ones from Zemplín (okr. Trebišov, Slovakia)³⁹, Piatra Roşie (jud. Hunedoara, Romania)⁴⁰, as well as the IV/89 deposit from Plavecké Podhradie-*Pohanská* (okr. Malacky, Slovakia)⁴¹, alongside those discovered at Manching (lkr. Pfaffenhofen, Germany)⁴². Martin

²¹ Thompson 1993, 105.

²² Forgét 1996, 45.

²³ Jackson 2005, fig. 5.

²⁴ Droberjar 2014, 37–38; Forgét 1996, 45–46.

²⁵ Thompson 1993, 79–80.

²⁶ Jackson 2005.

²⁷ Droberjar 2014, 37.

²⁸ *Fapte* 12:6, 7 şi 16: 26; 21: 33, 22: 29, 26:29, 28: 20.

²⁹ Thompson 1993, 78.

³⁰ Mustăţă-Nyulas 2018, 113; Manning 1985, 82; Thompson 1993, 58–59.

³¹ Čambal 2014, 25; Thompson 1993, 59.

³² Mustăţă-Nyulas 2018, 113; Manning 1985, p. 82; Thompson 1993, 59.

³³ Halbout *et alii* 1986, 108.

³⁴ Manning 1985.

³⁵ Thompson 1993, 58–59.

³⁶ Kunzl 1993.

³⁷ Schönfelder 2015.

³⁸ See an artefact from the BM collection, BM, no. 1985, 1101.703, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1985-1101-703 (accessed 23.05.2021)

³⁹ Lamiová 1993, 14 – 15, Obr. 8. Mustăţă-Nyulas 2018, 113

⁴⁰ Sirbu *et alii* 2005, 25, 83; fig. 12, 100; fig. 29. Mustăţă-Nyulas 2018, 114.

⁴¹ Čambal 2014, 25.

⁴² Dannheimer-Gebhard 1993, 268.

Schönfelder wrote a study in 2015 where he inventoried around 24 places where such discoveries were made, especially in Western Europe, dated in the La Tène C-D, falling in the three main categories, for hands (manacles), feet (fettors) and neck (neck straps). Thus in pre-Roman France 14 artefacts were discovered in 10 locations, in Switzerland there are four discoveries in just as many locations, in Italy there are six discoveries from one location and across the territory of Germany there were five artefacts discovered in five areas, among them are included the ones from Manching. We add to this list of discoveries four more artefacts coming from the two already mentioned areas from Slovakia and five artefacts from two locations in Great Britain⁴³. This article aims to complete the information that exists at F. H. Thompson, who also made an inventory of such discoveries⁴⁴. Their presence is connected to the existence of slavery and especially the slave commerce, both of them documented for the La Tène period, particularly in the relations between communities and kingdoms with Rome as the shackles were used to restrain slaves obtained through different means and afterwards sold further on.

The slavery and the situation of the slaves are much better documented after the Roman conquest, both through archaeological discoveries and the descriptions that exist in the Latin literature. Many sources recall or describe in great detail the image of the unfortunate majority of persons from this category⁴⁵. Outside of Dacia, the highest number of such discoveries is in the Empire's western provinces, both in military and civilian locations⁴⁶; this is due first of all to the research stage of this category. Thus, such artefacts were discovered at Künzing⁴⁷, Neupotz (lkr. Gernersheim, Germany) and Heidenheim (lkr. Heidenheim, Germany), typologically placed in the 3rd century⁴⁸ but also in the Roman forts from Zugmantel (lkr. Rheingau-

Taunus, Germany) and Pfünz (lkr. Eichstätt, Germany), as well as Butzbach (lkr. Wetteraukreis, Germany)⁴⁹. At Cologne and Mainz they were dated in a later context, from the 4th century⁵⁰. In the Roman fort from Strasbourg – Argentoratum a pair of shackles later dated in the first half of the 3rd century was discovered. Also we have such discoveries in the Roman forts from Niederbieber, at Straubing (lkr. Straubing-Bogen, Germany) and Munzingen (lkr. Donau-Ries, Germany)⁵¹.

Other artefacts were discovered in Raetia at Oberhausen- Augusta Vindelicorum (Augsburg, Germany)⁵², but also in a location near Bratislava⁵³. They were discovered also in what is present-day France, in the Roman theatre from Lillebonne-Iuliobona (dep. Seine-Maritime, France) in Gallia Lugdunensis⁵⁴, but also in Giséy-sous-Flavigny-*Maison Lebreau* (dep. Côte-d'Or, France), Arceau (dep. Côte-d'Or, France), Caudebec-lès-Elbeuf (dep. Seine-Maritime, France), Malemort-sur-Corrèze (dep. Corrèze, France), Millau-*La Graufesenque* (dep. Aveyron, France), Saintes (dep. Charente-Maritime, France), Sombernon (dep. Côte-d'Or, France), Les Cras, Ymonville (dep. Eure-et-Loir, France), Les Petites Vallées and La Chapelle-Saint-Mesmin-*Placeau-Chesnats-Patrie* (dep. Loiret, France)⁵⁵, at Aulnay-de-Saintonge-*Aunedonnacum* (dep. Loiret, France), in the Roman camp from Rocherou⁵⁶, Caen (dep. Calvados, France)⁵⁷ and Louviers (dep. Eure, France)⁵⁸, Sainte-Colombe, le Bourg, Tours-*Palais des Congrès* (dep. Centre-Val de Loire, France)⁵⁹. In Hispania shackles were discovered near Emporiae, the modern settlement of Ampurias in L'Escala (prov. Gerona, Spain)⁶⁰. In England, shackles were

⁴³ Schönfelder 2015, 84–85.

⁴⁴ Thompson 1993, 60–74, 88–97.

⁴⁵ Ulpianus mentions that run-away slaves were chained (*Digest* 11, 4.1); also see Columella, *De Re Rustica*, I. VI. 3; I III. 12; I. VIII. 16; Plinius, *Epist.* III, 19.

⁴⁶ Mustață-Nyulas 2018, 113. According to J. Henning, many of the iron artefacts inventories of the villas from the 2nd–4th centuries included also shackles; also there are discoveries, including funerary ones, of slaves/ prisoners buried with iron rings. In a later period the Codex Theodosianus mentioned that such shackles could also be used for the coloni who tried to run away from their fields, see Henning 2008, 36–37 and Thompson 1993, 97.

⁴⁷ Herrmann 1969, 139 – 141; Manning 1985, 82.

⁴⁸ Schiavone 2011, 234.

⁴⁹ Manning 1985, 82–83.

⁵⁰ Henning 2008, 36, see footnote 11.

⁵¹ Thompson 1993, 103.

⁵² Droberjar 2014, 35; Čambal 2014, 25.

⁵³ Turčan 1999.

⁵⁴ Halbout *et alii* 1986, 108.

⁵⁵ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4001&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign>. (accessed 23.05.2021)

⁵⁶ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4020&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign>. (accessed 23.05.2021)

⁵⁷ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4014&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign>. (accessed 23.05.2021)

⁵⁸ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4015&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign>. (accessed 23.05.2021)

⁵⁹ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ANS-4004&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign>. (accessed 23.05.2021)

⁶⁰ <https://artefacts.mom.fr/en/result>.

discovered in London⁶¹, at Bigbury Camp (Kent county, England) and from the possible *ergastulum* from Chalk (Kent county, England)⁶² as well as in the deposit layer from the 4th century from the so-called mithraeum from Colchester (Essex county, England) – others believe that this was in fact a public prison (*carcer*) or a slave prison (*ergastulum*)⁶³. Neck rings / neck straps were discovered at Llyn Cerrig Bach in Wales (Gwynedd county, Wales)⁶⁴ and at Bigbury Camp⁶⁵. In Italy, the most famous artefacts come from Pompeii, many of them used for the household slaves⁶⁶. Also related to the household slavery is the famous discovery of the Zoninus necklace, located in Rome but also the ring belonging to the prostitute slave from Bulla Regia⁶⁷.

In 2008, J. Henning who processed F. H. Thompson's information had identified approximately 400 pieces across Europe, dated from the Iron Age until 1500⁶⁸. Given Henning's curve we can conclude that most of the iron shackle finds belong to Roman period, the 1st – 4th centuries, in Europe⁶⁹.

The number of such discoveries across Romania's territory is very small and includes shackles dated before and after the Roman conquest. Such an artifact was recently published by S. Mustață and D. Nyulas, discovered in the Roman camp from Călugăreni (jud. Mureș, Romania)⁷⁰; it is the discovery that probably benefits from the best documented context. It refers to the interior of the *principia* and is related to one of the objects used in conducting military trials, inside the tribunal. The latter was presumed to be in the place where the shackles were discovered, based both on the inventory and the plan for this part of the *principia*⁷¹. Another specimen, wrongly identified, comes from barrack no. 5 from the Roman auxiliary camp from

Buciumi (jud. Sălaj, Romania)⁷². Chains for shackles were found during the research conducted in the military vicus from Porolissum but also in the Roman auxiliary camps from Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud, Romania) and Mehădia (jud. Caraș-Severin, Romania) as well as the mithraeum from Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁷³, while a shackle key was identified in the Roman auxiliary camp from Bologa (jud. Cluj, Romania)⁷⁴. As one can notice, the discoveries of this type of artefacts from Roman Dacia made up to this period have been associated with the army, being discovered in Roman camps or *vicos*, with the only exception being the location from Sarmizegetusa.

From the typological point of view, the artefact discovered at Vărădia-*Chilii* is certainly a Roman period shackle, falling in the type four at W. H. Manning⁷⁵ and in the so-called type Kunzing at F. H. Thompson.

The two artefacts discovered at Caen and Saintes⁷⁶ as well as the one from Saintes- 10 rue Port-Larousselle⁷⁷ are good analogies for our artefact. While the first two are dated from the 1st century until the half of the 5th century, the last one was chronologically dated between the end of the 2nd century and the 4th century. Another analogy comes from the deposit layer dated in the 4th century of the Colchester mithraeum⁷⁸, as well as from Kunzing – dated in the first half of the 3rd century but also in the Roman camp from Zugmantel and Pfünz, as well as at Butzbach⁷⁹. Good analogies are found also at Augsburg- *Oberhausen*⁸⁰. We must also acknowledge the fact that there are several Republican artefacts and especially dated before the Roman conquest and that might represent the starting point for this type⁸¹.

The evidence for the use of the Kunzing type resides in a bone fragment that was still preserved

php?id=ENT-4001&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign. (accessed 23.05.2021)

⁶¹ BM, no. 1934, 1210.88, see https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1934-1210-88 (accessed 23.05.2021); Manning 1985, 83.

⁶² <https://museum.maidstone.gov.uk/staff-pick-slave-chains/> (accessed 23.05.2021); Manning 1972, 230; Thompson 2003, 225; Bates 2017, 398; Thompson 1993, 75.

⁶³ Manning 1989, 82; Thompson 1993, 74–76.

⁶⁴ https://museum.wales/iron_age_teachers/artefacts/gang_chain/ (accessed 23.05.2021); Thompson 1993, 68.

⁶⁵ Bates 2017, 398.

⁶⁶ Henning 2008, 35.

⁶⁷ Trimble 2016, 447–448, 457.

⁶⁸ Henning 2008, 35, see footnote 6.

⁶⁹ Henning 2008, 46, fig. 2.5.

⁷⁰ Mustață- Nyulas 2018, 111–118.

⁷¹ Mustață- Nyulas 2018, 115.

⁷² Chirilă *et alii* 1972, 79, no. 14, Pl. CVI/2. Mustață- Nyulas 2018, 113.

⁷³ Tamba 2008, 134, Fig. VI.2.5; Protase *et alii* 1997, Pl. LXXI/17; Macrea *et alii* 1993, 104, Pl. XXII/5; Szabó 2014, 141, no. 14, Fig. 8; Mustață- Nyulas 2018, 114.

⁷⁴ Gudea 1973, 124, Fig. 17/2; Mustață- Nyulas 2018, 114.

⁷⁵ Manning 1985, 82.

⁷⁶ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4014&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign;> Halbout *et alii* 1986, 109, no. 201; Feugère *et alii* 1992, 52, no. 103.

⁷⁷ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4019&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign;> Feugère, Thauré, Vienne *et alii* 1992, 50, n°97.

⁷⁸ Manning 1985, 82; Thompson 1993, 78–79.

⁷⁹ Manning 1985, 82–83; Thompson 1993, 98–100.

⁸⁰ Thompson 1993, 105.

⁸¹ Thompson 1993, 105.

in a shackle discovered in the *praetorium* of the Roman camp from Pfunz- Raetia, dated in the 3rd century. The discoveries from the so-called Colchester mithraeum were also accompanied by human bones⁸².

The distribution of this type is reflected particularly in the discoveries located around the limes, for the year 1993⁸³, the situation remaining the same also in the present-day.

Conclusions

Slavery in the ancient world is today a field that is very well documented. The restraining and punishment of persons that belonged to this social stratum required proper instruments, among them are the shackles. One must take great care when considering their typology, in order to distinguish between the animal restraints and the shackles used for people⁸⁴. Regarding the restriction of freedom of movement, the shackles secured with chain and padlock offered a greater freedom of movement than, for example, those with spring or those with bar. Also, the double or even triple restraint, for hands, feet and neck was used based on the degree of danger represented by the prisoner and several prisoners could easily be transported and handled with the help of chains.

Our shackle was discovered in one of the best-known Roman camps, located on what will become Roman Dacia's western limes, in a Roman camp connected to the conquest wars and probably used by the legion IV Flavia Felix. With regards to the location of the discovery we must mention several aspects. Firstly, based on analogies, it is clear that we are dealing with shackles meant to restrain people and not animals.

Secondly, we are dealing with a discovery located in a Roman camp. But, keeping in mind, that sites dated in the Early Iron Age were located on Chiliz hill⁸⁵, and it is not certain if the La Tène period⁸⁶ is represented⁸⁷ here.

Based on context of finding, our artefact is certainly connected with the Roman camp built

on this hill. Thus, these were used in the military environment, by the army located in Roman Dacia, which should come as a surprise, given the discovery from military environment, illustrated by specimens found at the forts from Călugăreni, Buciumi, Ilișua, Mehădia and Bologa as well as in the research carried out in the military vicus from Porolissum. We also mention the fact that many such finds were discovered in the Empire, also inside of Roman camps⁸⁸. This can be explained away through the laws that applied to soldier. Although according to them soldiers could not be sentenced to work in the mines and could not be tortured, unlike the superior officers and the veterans, they could still be sentenced to death, death by facing wild animals in the arena or could be subjected to very brutal physical punishments or even fall in disgrace⁸⁹. Many punishments involved the restraining of the soldier until he was judged by the commander and we must not forget that at least as far as the auxiliary troops are concerned, we are not dealing with Roman citizens, in most cases. Also, shackles were needed to restrain and subdue war prisoners who, thusly, became slaves. It was also the army who handled them, at least initially.

It is thus certain that the artefact discovered at Vărădia-*Chiliz* was used by soldiers camped here, to restrain prisoners of war or even unruly elements from the army.

F.H. Thompson has named the type of shackle, the Künzing type and the shackle from Vărădia-*Chiliz* also falls in this category; it is dated between the 1st century and the middle of the 3rd but it is still in use afterwards. As far as the one from Vărădia is concerned it is clear that the possible dating is the beginning of the 2nd century, because of the Roman camp where it was found. But if we were to date it based strictly on the typology, we could note that the joining of the two arms in the nut and spring system, stapled by a double-headed rivet corresponds also to earlier artefact, just like the one from Renieblas or even from the La Tène period⁹⁰.

Furthermore, if we are to consider the size put forward by F. H. Thompson who states that the diameter for the manacle should be 65 mm and for fetters 80 mm⁹¹, there is the possibility that we are dealing with fetters.

⁸² Thompson 1993, 141.

⁸³ Thompson 1993, 146- 147.

⁸⁴ Thompson 1993, 146- 147.

⁸⁵ Bozu 2011.

⁸⁶ <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=varadia-varadia-caras-severin-situl-arheologic-de-la-varadia-dealul-chiliz-cod-sit-ran-54519.02> (accessed 17.05.2021).

⁸⁷ There are very few La Tène materials that were discovered during the excavation of the Roman fort thus we consider that we are dealing with Dacian ceramic that was used right after the Roman conquest, see <http://cronica.cimec.ro/detaliiu.asp?k=1735>.

⁸⁸ <https://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=ENT-4020&find=shackle&pagenum=1&affmode=vign> Thompson 1993, 105.

⁸⁹ Phang 2008, 131.

⁹⁰ Thompson 1993, 85-89.

⁹¹ Thompson 1993, 59.

The importance of the discovery is all the greater since until the present-day only two such artefacts from pre-Roman and Roman Dacia have been published properly. All of these artefacts serve to remind us that the conquest of Dacia was followed by the period of the conquerors and put forward both the dark face of the Roman Empire – the slavery – and also, the all-mighty Roman law.

BIBLIOGRAPHY

- Fapte*
Biblia, *Faptele Apostolilor*, <https://old.ebible.ro/biblia/romana/ortodoxa/faptele-apostolilor/12/>, (access 17.05.2021).
- Bates 2017
A. Bates, *Making the invisible visible; New Survey and investigation of the Iron Age Hillforts of Bigbury and Oldbury in Kent*, Doctoral Thesis (mss), University of Kent, Kent (2017).
- Benea 2016
D. Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, București (2016).
- Bozu 2010
P. F. Bozu, Archaeological rescue excavations on the south slope of Chiliz hill in Vărădia village, Caraș-Severin country. *Banatica* 20/1 (2010), 223–236.
- Bozu-Bozu 2011
O. Bozu, P.F. Bozu, *Arcidava–Vărădia 2011*, <http://primariavaradiacs.ro/turism/>, (accessed 17.05.2021).
- Čambal 2014
R. Čambal, Torques or shackles? Cotini or Germans? To interpretation of ethnic origin of the captives from the column of Marcus Aurelius, displayed in the scenes LXVIII and LXIX. *Zbornik Slovenskeho narodneho muzea, Supplementum* 8 (2014), 25–33.
- Chirilă et alii 1972
E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes der Dacia Porolissensis*, Cluj (1972).
- Codex Theodosianus*
Theodosiani Libri XVI. Cum Constitutionibus Sirmondianis, The Latin Library, https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Codex_Theod.htm, (accessed 17.05.2021).
- Columella *De Re Rustica*
Lucius Iunius Moderatus Columella, *De Re Rustica*, The Latin Library, <https://www.thelatinlibrary.com/columella.html>, (access 17.05.2021).
- Dinulescu–Hamat 2018
P. Dinulescu, A. C. Hamat, Roman weapons and military equipment discovered in the Roman fort at Vărădia Chiliz. (C. Petolescu, C. Galinier, F. Matei–Popescu) *Divus Traianus. M. Travaux du Colloque International de Drobeta-Turnu Severin 16–17 Juin 2017*, București (2018), 181–191.
- Dannheimr–Gebhard 1993
H. Dannheimer, R. Gebhard, *Das keltische Jahrtausend*, Mainz am Rhein (1993).
- Droberjar 2014
E. Droberjar, Shackles on the column of Marcus Aurelius and finds from Mušov, (V. Turčan), *Stĺp Marca Aurelia a stredné Podunajsko. Štúdiel Column of Marcus Aurelius and the Middle Danube area. Studies. Zbornik Slovenského Národného Múzea, Supplementum* 8 (2014), 35–40.
- Feugère et alii 1992
M. Feugère, M. Thauré, G. Vienne 1992 *Les objets en fer dans les collections du Musée Archeologique de Saintes (I–XV siècle)*, Saintes (1992).
- Forgét 1996
A.-M. S. Forgét, *The Roman Captive: An Iconographical and Cultural Study*, MA Thesis, University of Victoria, Ottawa (1996).
- Gudea 1973
N. Gudea, Castrul roman de la Bologa. Săpăturile arheologice din anul 1969. *Crisia* 3 (1973), 109–137.
- Halbout et alii 1986
P. Halbout, C. Pilet, C. Vaudour, Corpus des objets domestiques et des armes en fer de Normandie. Du Ier au XVe siècle. *Cahier des Annales de Normandie* 20 (1986), 1–255.
- Henning 2008
J. Henning, Strong Rulers – Weak Economy? Rome, the Carolingians and the Archaeology of Slavery in the First millennium AD. (Jennifer R. Davis, Michael McCormick) *The Long Morning of Medieval Europe, New Directions in Early Medieval Studies*, Ashgate. (2008), 33–53.
- Herrmann 1969
F. R. Herrmann, Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzing. Vorbericht, *Saalburg Jahrbuch* 26 (1969), 129–141.
- Iaroslavschi–Bozu 2003
E. Iaroslavschi, O. Bozu, Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe Dealul Chiliz (comuna Vărădia, județul Caraș-Severin), *Banatica* 16/ I (2003), 295–300.
- Jackson 2005
R. Jackson, Roman bound captives: symbols of slavery? (Crummy N.) *Image, craft and the classical world. Essays in honour of Donald Bailey and Catherine Johns, Monographies Instrumentum* 29. Montagnac (2005), 143 – 156.

- Künzl 1993
E. Künzl, Schlösser und Fesseln, in Künzl E., Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien, Teil 1 – 4. *Monographien des Römisch- Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/1 – 4, Bonn (1993), 365 – 378.
- Lamiová 1993
M. Lamiová, *Zemplín: obec s bohatou minulosťou*, Košice (1993).
- Macrea et alii 1993
M. Macrea, N. Gudea, I. Moșu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București (1993).
- Manning 1972
W.H. Manning, Ironwork hoards in Iron Age and Roman Britain, *Britannia* 3 (1972), 224–50.
- Manning 1985
W. H. Manning, *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, London (1985).
- Mustață–Nyulas 2018
S. Mustață, D. Nyulas, A New Iron Shackle from the Military Fort at Călugăreni (Mureș County, Romania). (Oana Tutilă Cătălin Cristescu Nicolae Cătălin Rîșcuța Antoniu Tudor Marc) *Archaeological Small Finds And Their Significance. Proceedings of the International Symposium from Deva – Geoagiu Băi, 23rd – 25th of March 2017*, Cluj-Napoca (2018), 111–118.
- Nemeth–Bozu 2005
E. Nemeth, O. Bozu, Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-„Pustă” (jud. Caraș-Severin), *Banatica* 17 (2005), 201–210.
- Nemeth et alii 2011
E. Nemeth, Fl. Fodorean, D. Matei, D. Blaga, Kastele und landschaft an der südwestgrenze des römischen Dakien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2011), 331–352.
- Phang 2008
S. E. Phang, *Roman Military. Ideologies of discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge (2008).
- Plinius, *Epist*
C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistularum Libri Decem*, The Latin Library, <https://www.thelatinlibrary.com/pliny.html>, (access 17.05.2021).
- Protase et alii 1997
D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua*, Bistrița (1997).
- Sîrbu et alii 2005
V. Sîrbu, N. Cerișer, V. Romulus, *Un depozit de piese dacice din fier de la Piatra Roșie (sat Luncani, com. Boșorod, județul Hunedoara) – A Deposit of Dacian Iron Objects in Piatra Roșie (Luncani village, Boșorod commune, Hunedoara County)*, Bibliotheca Septemcastrensis 15, Sibiu (2005).
- Schiavone 2011
R. Schiavone, Agens at latrunculum. Strafverfolgung im römischen Reich. (M. Reuter, R. Schiavone), *Gefährliches Pflaster. Kriminalität im römischen Reich, Xantener Berichte* 21, Mainz am Rhein (2011). 225 – 239.
- Schönfelder 2015
M. Schönfelder, Sklaven und Sklavenketten in der jüngeren Latènezeit: zu neuen Nachweismöglichkeiten, *BUFM* 79 (2015), 83–91.
- Szabó 2014
C. Szabó, Notes on the Mithraic small finds from Sarmizegetusa, *Ziridava* 28 (2014), 135 – 147.
- Tamba 2008
D. Tamba, *Porolissum. Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman IV*, Cluj-Napoca (2008).
- Thompson 1993
F. H. Thompson, Iron Age and Roman Slave-Shackles, *Archaeological Journal* 150 (1993), 57–168.
- Thompson 2003
F. H. Thompson, *The Archaeology of Greek and Roman Slavery*, London (2003).
- Trimble 2016
J. Trimble, 2016, The Zoninus collar and the Archaeology of Roman Slavery. *American Journal of Archaeology* 120/ 3 (2016), 447–472.
- Turčan 1999
V. Turčan, Nalezky vybagrovane z Dunaja. *Zbor. SN M* 93. *Arch.* 9 (1999), 73–84.
- Ulpianus Digest*.
Gnaeus Domitius Annianus Ulpianus, *Digesta*, https://droitromain.univgrenoblealpes.fr/Anglica/D47_Scott.htm, (accessed 17.05.2021)

84

Pl. II. 1 Roman shackle discovered at Vărădia Chilii, photos from personal archive, for which we thank Dumitru Țicu, former manager of MBM Reșița, who facilitated our republishing of this artefact; 2 Roman shackle discovered at Vărădia Chilii, drawings of G. Văcuță, for which we thank Dumitru Țicu, former manager of MBM Reșița, who facilitated our republishing of this artefact.

SITURI ȘI DESCOPERIRI DE EPOCĂ ROMANĂ DIN ÎMPREJURIMILE POTAISSEI (IV). DATE NOI ȘI CLARIFICĂRI PRIVIND TOPOGRAFIA SITURILOR DE PE TERITORIUL COMUNEI TURENI

Andrei-Cătălin Dîscă*

Cuvinte cheie: Provincia Dacia, Potaissa, comuna Tureni, situri de epocă romană, cartografie arheologică.
Keywords: Dacia Province, Potaissa, Tureni parish, Roman age sites, archaeological mapping.

Roman Sites and Discoveries Around Potaissa. (IV). New Data and Clarifications Regarding the Topography of the Sites from Tureni Parish (Abstract)

In 106 A.D. the kingdom of Decebalus was conquered by the roman emperor Trajan and upon its ruins was created the Roman province of Dacia. In about one century and a half the newly created province was so deeply transformed, that when Dacia was abandoned by the Roman administration around 275 A.D., the material culture dominating this area was the Roman one. These transformations are well illustrated by two roman sites located several kilometres northwest of the junction between the Arieș and Mureș Rivers, namely the Roman town of *Potaissa* and the legionary fortress of *Legio V Macedonica*. In the area where these two sites are located, only a small indigenous settlement is presumed to have existed prior to the Roman conquest. Nonetheless, at the end of second century A.D., both the town of *Potaissa*, and the legionary fortress reached their peak, making this area of the highest importance for Roman Dacia. For this reason, these two sites were intensely investigated by the scholars over the last decades. In contrast with these sites, the large majority of the numerous rural settlements which developed around the abovementioned town and fortress were investigated to a much lower degree. In the current stage of research there are lacking essential data about these settlements, as for example: their exact locations, dimensions and archaeological inventories.

To improve the current stage of research it is necessary to sum up the information from the literature, to conduct new field surveys in this area, and to create accurate maps with all the sites and discoveries. These are the goals of a project that started a couple of years ago and envisaged all Roman-Era sites around *Potaissa*. Starting with 2019 the results of this project have been published in a series of studies, the present study, dealing with the Roman age sites from Tureni parish, belonging to this series.

The parish of Tureni is located between the Roman urban centres *Potaissa* and *Napoca*, along one of the most important roads of Dacia, the one connecting the Danube and the northern limes of the province. Over the decades were identified several Roman sites in this area, in addition to the already mentioned road, in the literature being indicated two possible watchtowers and several rural settlements and villas. These statements are supported by the volume of the discoveries, on the one hand, and by the location of these discoveries along one of the main arteries of the province, on the other hand, although, in the current stage of research, the topography of the Roman-Era finds from Tureni is rather poorly known, as most of the discovery spots are not located with precision in the field. In order to decide the degree to which the statements in the existing literature still stand, over the last years I have performed a series of field surveys aimed at identifying and mapping the spots with discoveries. This initiative has indicated that these spots form eight consistent clusters where the finds consisted of masonry traces, pottery, tools, and even coins and inscriptions, located as follows: three clusters on the territory of Ceanu Mic *village*, one cluster on the territory of Micești *village*, one cluster on the territory of Mărtinești *village* and two clusters on the territory of Tureni *village*. The Roman road mentioned in this area crosses the territory of both Ceanu Mic and Tureni villages.

Cadrul general

Situată pe DN 1 (E81) între municipiile Cluj-Napoca (*Napoca* romană) la nord – nord-vest și Turda (*Potaissa* romană) la sud-est, de o parte și de altă a Văii Turului, la nord de spectaculoasele Chei ale Turenilor, comuna

Tureni, ocupă în prezent o suprafață de 74,04 km² (Fig. 1)¹. Teritoriul comunei este relativ bogat în

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești, România. E-mail: catalindisca@yahoo.com.

¹ <https://comunatureni.ro/comuna-tureni/> . (accesat 09.05. 2021)

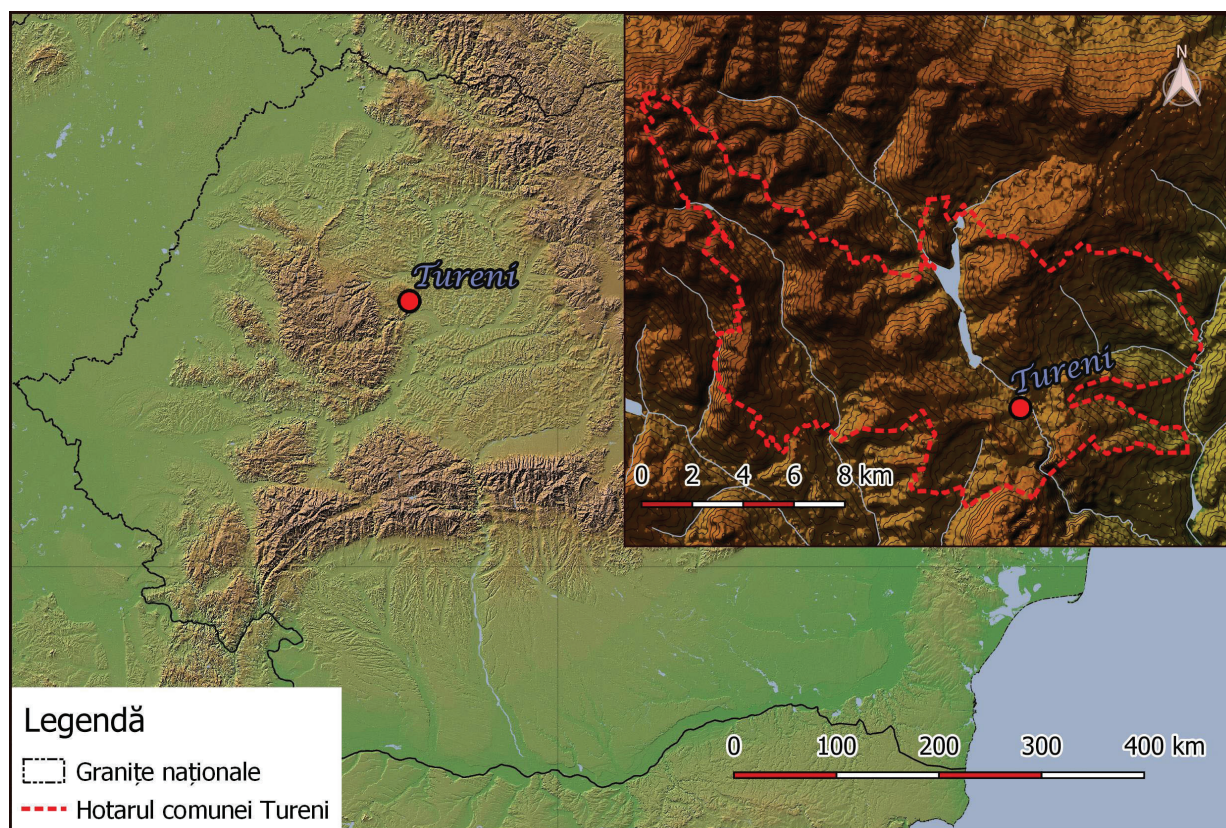

Fig. 1. Localizarea satului și comunei Tureni (Model Digital de elevație). / The location of the village and parish of Tureni (Digital Elevation Model).

vestigii arheologice, fiind cunoscut în special datorită necropolelor tumulare preistorice descoperite în număr mare în mai multe puncte².

În perioada romană teritoriul actualei comune Tureni se găsea pe una dintre cele mai importante artere de circulație ale Daciei, mai exact pe drumul care făcea legătura între Dunăre și *limes-ul* de nord al provinciei, trecând prin importante centre urbane *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Potaissa* și *Napoca*. Situația pe această arteră de circulație a contribuit la dezvoltarea mai multor așezări în acest areal, o parte a vestigiilor acestor așezări mai fiind sesizabile chiar și în prezent. Existența acestor vestigii a încurajat demararea investigațiilor arheologice în zonă chiar de la începutul secolului XX³, aceste eforturi continuând pe tot parcursul secolului trecut⁴ și în primele decenii

ale acestui secol⁵. În decursul timpului aici au fost întreprinse mai multe cercetări de suprafață, sonde arheologice și cercetări preventive. Cu toate acestea, în stadiul actual al cercetărilor, cele mai multe dintre descoperirile de epocă romană nu pot fi localizate cu exactitate pe teren, fiind destul de dificil de făcut precizări referitoare la tipurile de situri care s-au dezvoltat aici în perioada menționată. În literatura de specialitate se discută despre un drum roman⁶, două turnuri de observație⁷, precum și despre mai multe așezări rurale⁸ și *villae*⁹. Multe dintre aceste interpretări rămân la stadiul unor ipoteze insuficient argumentate din lipsă de date cu privire la topografia, tipul și densitatea descoperirilor.

⁵ Bajusz 2005; Fodorean 2006; Fodorean 2014; Fodorean 2017.

⁶ 1980 Winkler *et alii*, 1980, 63–73; Ursuț – Petrică 1994, 209–214; Winkler 1982, 587–589; Fodorean 2006, 129.

⁷ Lazarovici, Kalmar 1985–1986, 723–754; Lazarovici, Kalmar-Maxim 1987–1988, 949–996.

⁸ *RepCj.* 93, Ceanu Mic, com. Tureni, no. 1; 268, Mărtinești, com. Tureni, no. 1–2; 272, Micești, com. Tureni, no. 1; Popa 2002, 53. nr. 145; 117–118, nr. 393; 124. nr. 408; Nemeti *et alii* 2003 70–73; Tudor 1968, 218.

⁹ Ferenczi 1974, 29–30; Tudor 1968, 219, Fodorean 2014, 463.

² *RepCj.* 93, Ceanu Mic, com. Tureni; 96–101, Cheile Turenilor; 158–159, Comșești, com. Tureni; 268–270, Mărtinești, com. Tureni; 272–275 Micești, com. Tureni; 409–411, Tureni.

³ Teglás 1902; Teglás 1903; Teglás 1906; Teglás 1911.

⁴ Daicoviciu 1933; Russu 1959; Ferenczi 1962; Russu – Milea 1967; Ferenczi 1972; Ferenczi 1974; Winkler *et alii*, 1980; Lazarovici – Kalmar 1985–1986; Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988; Alicu *et alii*, 1989–1993; Ursuț – Petrică 1994.

Metodologia și obiectivele cercetării

Pentru a clarifica, cel puțin în parte aceste aspecte, în ultimii ani acest areal a fost atent investigat în cursul unor cercetări de suprafață. Aceste cercetări au fost derulate în contextul unui proiect mai amplu care are în vedere toate siturile de epocă romană din împrejurimile Potaissei¹⁰. Începând din 2019 rezultatele acestor cercetări sunt publicate într-o serie de studii, materialul prezent fiind parte a acestei serii¹¹.

Din punct de vedere metodologic proiectul de cercetare mai sus menționat a fost structurat în trei mari etape după cum urmează: într-o primă etapă au fost sintetizate informațiile existente în literatura de specialitate cu privire la descoperirile din arealul avut în vedere; în cea de-a doua etapă au fost strânse noi informații prin intermediul unor cercetări de suprafață care au avut ca scop identificarea, delimitarea și cartografierea siturilor de epocă romană folosind dispozitive GPS și programe de cartografiere de tip GIS; în cea de-a treia și ultima etapă au fost confruntate informațiile din literatura de specialitate cu informațiile obținute prin propriile cercetări de suprafață.

Obiectivele acestui proiect în cazul comunei Tureni au fost, pe de o parte, de a determina în ce măsură afirmațiile existente în literatura de specialitate în legătură cu siturile de epocă romană de aici se susțin și pe de altă parte, de a evidenția statutul acestor așezări, atât în cadrul provinciei Dacia, cât și a Imperiului Roman, prin identificarea unor analogii apropiate, pornind de la topografia siturilor și de la caracteristicile descoperirilor.

¹⁰ Acest proiect este parte a unei teze de doctorat cu tema *Perioada romană în bazinul hidrografic al Arieșului*, derulată sub coordonarea conf. dr. habil. Florin Fodorean, în cadrul Universității „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca.

¹¹ Discă 2019, 87–102; Discă et alii 2019, 103–29; Discă 2020, 259–276.

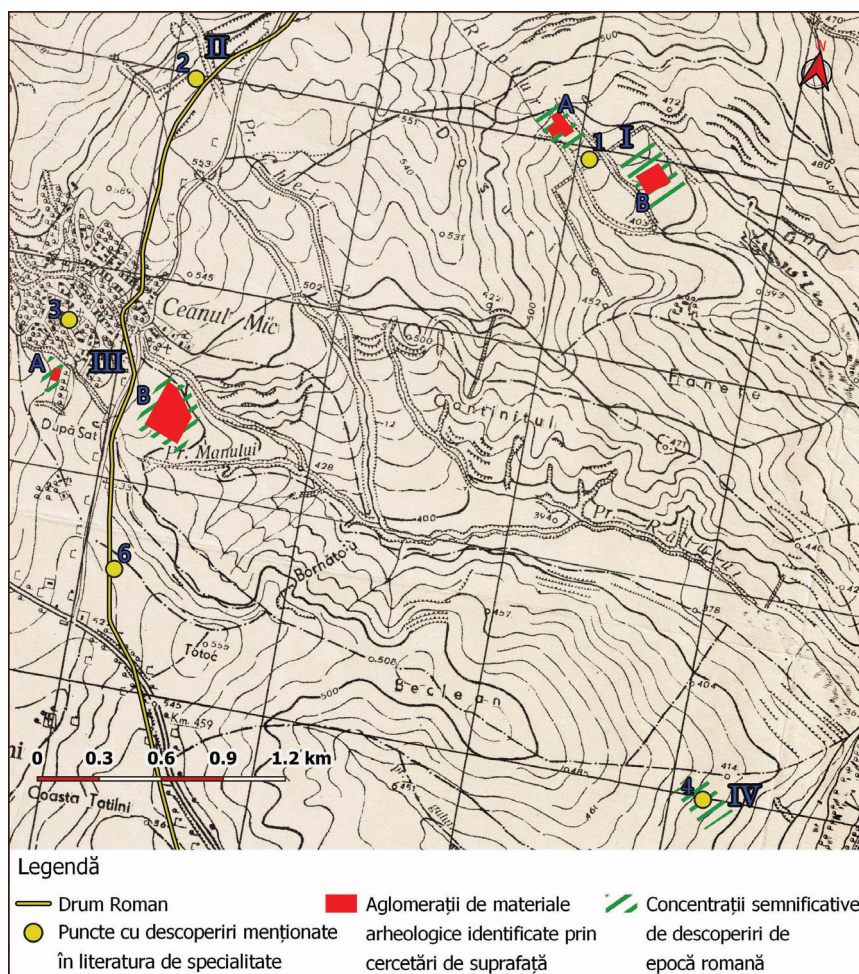

Fig. 2. Situri și puncte cu descoperiri de epocă romană în împrejurimile satului Ceanu Mic. / Roman sites and discoveries around the village of Ceanu Mic.

Puncte cu descoperiri menționate în literatură

Deoarece datele cu privire la descoperirile de epocă romană din arealul avut în vedere sunt împrăștiate în mai multe studii publicate în decurs de peste un veac, în rândurile următoare va fi prezentat succint fiecare punct cu descoperiri menționat în literatura de specialitate, precizând pentru fiecare caz în parte datele esențiale cu privire la localizare și materialele descoperite. Urmând, într-o ordine aproximativă, dispunerea lor de la est la vest, pe teritoriul comunei Tureni sunt menționate următoarele puncte cu descoperiri:

Ceanu Mic

1) Pe teritoriul Ceanului Mic, în punctul *La Rupturi*, la cca. 2 km nord-est de vatra satului și 1,2 km (în linie dreaptă) sud – sud-est de drumul județean DJ 103G, pe partea stângă a pârâului care dă și numele acestui punct, au fost identificate numeroase blocuri de piatră, țigle, olane, precum și fragmente ceramice de epocă romană¹² (Fig. 2/1¹³).

¹² Fodorean 2014, 461–462.

¹³ Suportul cartografic folosit în studiul de față pentru ilustra

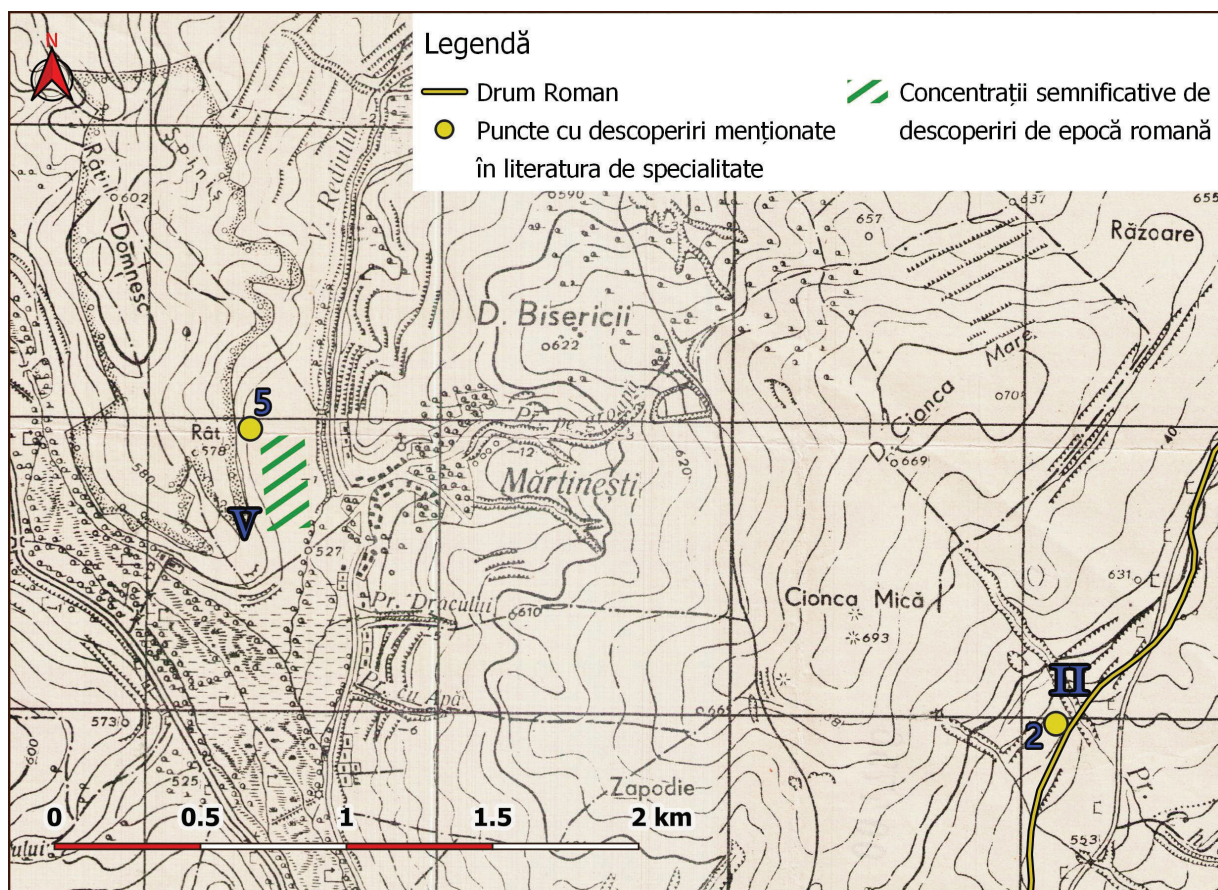

Fig. 3. Situri și puncte cu descoperiri de epocă romană în împrejurimile satului Mărtinești. / Roman sites and discoveries around the village of Mărtinești.

2) La aproximativ 1,6 km (în linie dreaptă) vest de punctul La Rupturi, în vecinătatea Pârâului Cheii, la cca. 100 de m nord-vest de podul drumului județean DJ 103G peste pârâul menționat, au fost identificate urmele drumului roman în cursul unui sondaj realizat la sfârșitul anilor '70 ai secolului trecut¹⁴ (Fig. 2/2).

3) În vatra satului, pe locul unde la începutul secolului trecut se găsea școala greco-catolică din localitate, au fost identificate mai multe cărămizi de epocă romană care au făcut parte din pardoseala unei biserici vechi de lemn care a existat în acest punct¹⁵. Unele dintre aceste cărămizi erau marcate cu ștampila Legiunii V Macedonica¹⁶ (Fig. 2/3).

4) Pe hotarul de est al satului cu terenul grofului Bethlen, acolo unde locuiește paznicul, în vecinătatea drumului care duce spre lacul de la Turda, în 1903, au fost descoperite fragmente ceramice de epocă romană, cărămizi, resturi de zidărie și

fragmente arhitectonice¹⁷ din aceeași perioadă¹⁸. În același loc în 1910 a fost descoperit un altar de piatră dedicat lui Mithras, care purta inscripția *Inv[cto Mithrae]/ V[alerius?] Va[lerianus?] bo[tum] po[suit]*¹⁹. I. I. Russu afirma că aceste descoperiri se găsesc la 1 km sud-est de Ceanu Mic, pe malul Văii Rozelor²⁰ (Fig. 2/4).

Mărtinești

5) În punctul Bisericoi²¹ sau Gura văii Rediului²², la vest de vatra satului Mărtinești, pe partea dreaptă a Văii Rediului, în apropiere de locul în care aceasta se varsă în Valea Racilor (cunoscută și ca Valea Turului sau Valea Vâlcelelor), au fost făcute de-a lungul timpului numeroase descoperiri

¹⁷ Bajusz 2005, 285.

¹⁸ Cod RAN: 59782.01; Cod LMI: CJ-I-s-A-07001.

¹⁹ Bajusz 2005, 285; Russu 1959, 877–878; În 1959 când I. I. Russu publică această inscripție altarul era deja pierdut, analiza sa bazându-se, pe o fotografie, un desen și o notiță informativă privitoare la acest monument realizate de la István Tégglás.

²⁰ Russu 1959, 877–878.

²¹ Tégglás 1906, 361–362; Bajusz 2005, 86, 286–287; Lazarovici, Kalmar-Maxim 1987–1988, 965–966.

²² Ferenczi 1972, 392; Ferenczi 1974, 28.

localizarea pe teren a punctelor cu descoperiri menționate sunt Planurile Directoare de Tragere – <http://geo-spatialii.org/harti/#/viewer/openlayers/10> (accesat 09.05.2021).

¹⁴ Winkler *et alii* 1980, 69; Ursuț – Petrică 1994, 209–214.

¹⁵ Bajusz 2005, 285.

¹⁶ Tégglás 1911, 502–503, nr. 3, a-c.

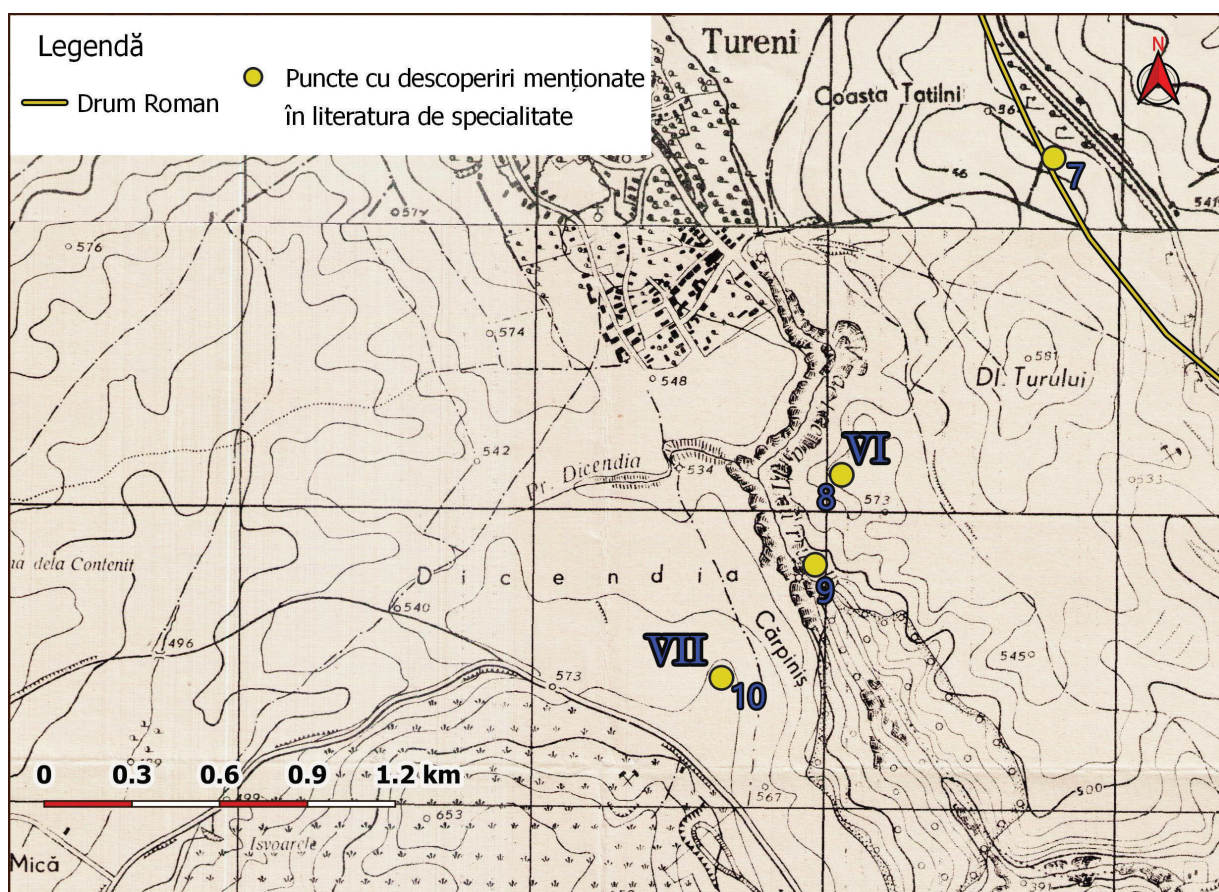

Fig. 4. Situri și puncte descoperiri de epocă romană în împrejurimile satului Tureni. / Roman sites and discoveries around the village of Tureni.

de epocă romană²³ (Fig. 3/5). Printre aceste descoperiri sunt amintite: materiale de construcție²⁴, fragmente ceramice²⁵, decorațiuni arhitectonice, țigle, cărămizi ștampilate, o cheie de fier, o parte dintr-o posibilă cataramă de bronz și o monedă de la Antoninus Pius²⁶. În literatura de specialitate mai sunt atribuite alte câteva descoperiri monetare acestui punct²⁷ dar, în realitate, acestea provin de pe situl aflat în vecinătatea hotarului dintre satele Mărtinești și Reditu, la cca. 1,6 km nord-est de punctul Bisericoi²⁸.

Tureni

6) Imediat la E de sat și de intersecția dintre drumul național DN 1 (E81) cu drumul județean DJ 103G, în contextul unor cercetări arheologice

preventive, determinate de construirea pe acest amplasament a unui depozit, a fost identificată, prin cercetări arheologice preventive, o porțiune de cca. 70 m lungime din drumul roman care făcea legătura între *Potaissa* și *Napoca* (Fig. 2/6). Până în momentul de față rezultatele acestor cercetări nu au fost publicate²⁹.

7) La cca. 1,5 km sud – sud-est de punctul mai sus menționat și 0,65 km (în linie dreaptă) nord – nord-vest de hotarul dintre comunele Tureni și Săndulești, pe partea dreaptă a drumului național DN 1 (E81) dintre Cluj-Napoca și Turda, în dreptul kilometrului 7 + 700 m, a fost realizat la începutul anilor '80 ai secolului trecut un sondaj arheologic pe o suprafață de 7 × 1 m și o adâncime de 0,90 m. În acest sondaj a fost, de asemenea, identificat drumul roman dintre *Potaissa* și *Napoca*³⁰ (Fig. 4/7).

8) În cursul unui sondaj arheologic realizat la jumătatea anilor '80 ai secolului trecut, pe partea stângă a Cheliilor Turenilor, în apropierea

²³ Cod RAN: 59808.03; Cod LMI: CJ-I-m-B-07102.02.

²⁴ Bajusz 2005, 86, 286–287; Ferenczi 1972, 392.

²⁵ Bajusz 2005, 286–287; Ferenczi 1962, 45; Ferenczi 1972, 392; Ferenczi 1974, 28; Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 965–966.

²⁶ Bajusz 2005, 86, 286–287; Winkler – Hopârtean 1973, 128, nr. 9.4.

²⁷ Winkler – Hopârtean 1973, 128, nr. 9.1–3.

²⁸ Téglás 1906, 361; Discă 2019, 90.

²⁹ Fodorean 2006, 129; Fodorean 2014, 463.

³⁰ Winkler 1982, 587.

hotarului dintre comunele Tureni și Săndulești, pe promontoriul din punctul *Rotogol*, au fost identificate urmele unui turn cu plan patruleter, având fundații de piatră și elevație din lemn (Fig. 4/8). Având în vedere faptul că acest punct se află în imediata vecinătate a cheilor, că locul oferă o vizibilitate bună, atât spre nord, de-a lungul drumului roman, până la Aiton, cât și spre sud, până la castrul de legiune de la Turda și că în cursul săpăturilor au fost identificate aici fragmente de rășniță și ceramică din epoca romană, structura a fost atribuită perioadei romane³¹.

9) În Cheile Turenilor, în apropierea hotarului dintre comunele Tureni și Săndulești, în punctul *Poderei*, au fost descoperite câteva fragmente ceramice care se datează, probabil, în epocă romană³² (Fig. 4/9).

10) Pe partea dreaptă a Cheliilor Turenilor, în apropierea hotarului dintre comunele Tureni și Săndulești, imediat la est de autostrada A3, pe un tumul de pe dealul Ghicenghe, în punctul *La Furci*, a fost cercetată o platformă de piatră cu un plan patruleter³³ (Fig. 4/10). Având în vedere că platforma menționată a „ras” vârful tumulului, că locul oferă o bună vizibilitate spre castrul de la Turda, Valea Hășdatelor, Creasta Miceștilor, Valea Racilor și Culmea Feleacului și că în acest punct au fost descoperite și câteva fragmente ceramice de epocă romană, această structură a fost interpretată ca o posibilă bază a unui turn de observație de epocă romană³⁴.

De pe teritoriul satului Tureni mai sunt menționate din descoperiri întâmplătoare o monedă mică de argint de la Iulia Domna și o monedă de bronz de la Iulia Mama³⁵.

Micești

11) La nord-vest de vatra satului Micești, în apropiere de Pădurea Monasteria, la cca. 18 km nord-vest de Turda, pe o terasă de pe partea stângă a Văii Micușului, între pârâu și versantul de sud-vest al Dealului Spânului, în punctul *La Căramidă*³⁶, István Téglás amintea la începutul secolului al XX-lea ruinele unei clădiri din piatră și

căramidă cu dimensiunile de aproximativ 7 × 12 m (Fig. 5/11). Numeroase alte descoperiri au fost făcute în acest loc, printre acestea regăsindu-se mai multe monumente de piatră, fragmente arhitectonice, cărămizi cu ștampila *L V M*, piese de port și podoabă, obiecte de metal, precum și mai multe descoperiri monetare. Din perioada romană sunt menționate 3 monede de bronz (una de la Faustina Senior sau Faustina Iunior, una de la Commodus și una cu bustul lui Caracalla) precum și un denar de potin³⁷. Așa cum reiese din relatările lui Téglás, atât clădirea, cât și restul sitului, au fost puternic afectate, pe de o parte, de acțiunile unor localnici care au folosit aceste ruine ca sursă de materiale de construcție și, pe de altă parte, de căutătorii de comori care au săpat în mod repetat în acest punct³⁸.

Din același punct C. Daicoviciu amintea la începutul anilor '30 ai secolului trecut un sarcofag roman de piatră descoperit de localnici. Din relatările acestora peste sarcofag erau așezate lespezi de piatră, în jurul său țigle cu ștampila *L V M*, iar în interior său două schelete umane. Craniile acestor schelete și o parte dintre oase au fost duse la Muzeul din Cluj, în vreme ce sarcofagul (cu dimensiunile 2,07 m lungime, 0,97 m lățime și 0,40 m adâncime), urma să fie transportat la Turda³⁹.

În a doua jumătate a secolului al XX-lea István Ferenczi a întreprins o serie de cercetări de suprafață în punctul *La Căramidă*, identificând cu acest prilej numeroase țigle, cărămizi și fragmente ceramice de epocă romană⁴⁰.

În cursul anului 1987, în contextul unor lucrări de amenajări funciare, a fost realizată o săpătură de salvare în cursul căreia a fost parțial cercetat un edificiu de zidărie de perioadă medievală, câteva bordeie și câteva morminte. Pe baza inventarului ceramic bordeiele au fost datate într-un interval de timp cuprins între secolul al XII-lea și secolul al XIV-lea, iar edificiul de zidărie (probabil o biserică) într-o fază ulterioară secolului al XIV-lea. Mormintele, M2 și M5–10, sunt dispuse în jurul bisericii, fiind, probabil, contemporane cu aceasta, în vreme ce mormintele M1 și M3–4 intersectează edificiul și se datează, probabil, în intervalul de timp cuprins între secolul al XVI-lea și secolul al XVII-lea. În cursul acestor cercetări au mai fost descoperite numeroase materiale de construcție de epocă romană (țigle, olane și cărămizi), însă este de remarcat că ceramica sau alte categorii de artefacte

³¹ Lazarovici – Kalmar 1985–1986, 732–736; Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 956; *RepCj.* 99, Cheile Turenilor, nr. 5.

³² Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 951; *RepCj.* 98, Cheile Turenilor, nr. 1, i.

³³ Cod RAN 59773.01; Cod LMI: CJ-I-m-A-07212.03.

³⁴ Lazarovici – Kalmar 1985–1986, 732–736; Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 957; *RepCj.* 409–410, Tureni, no. 4.

³⁵ Winkler – Hopârtean 1973, 128–129, nr. 24.1–2.

³⁶ Cod RAN 59817.01; Cod LMI: CJ-I-m-B-07105.03.

³⁷ Bajusz 2005, 255; Winkler – Hopârtean 1973, 128–129, nr. 10.1–4.

³⁸ Téglás 1902, 79–80; Bajusz 2005, 249–256.

³⁹ Daicoviciu 1933, 59.

⁴⁰ Ferenczi 1972, 395–396; Ferenczi 1974, 29–30.

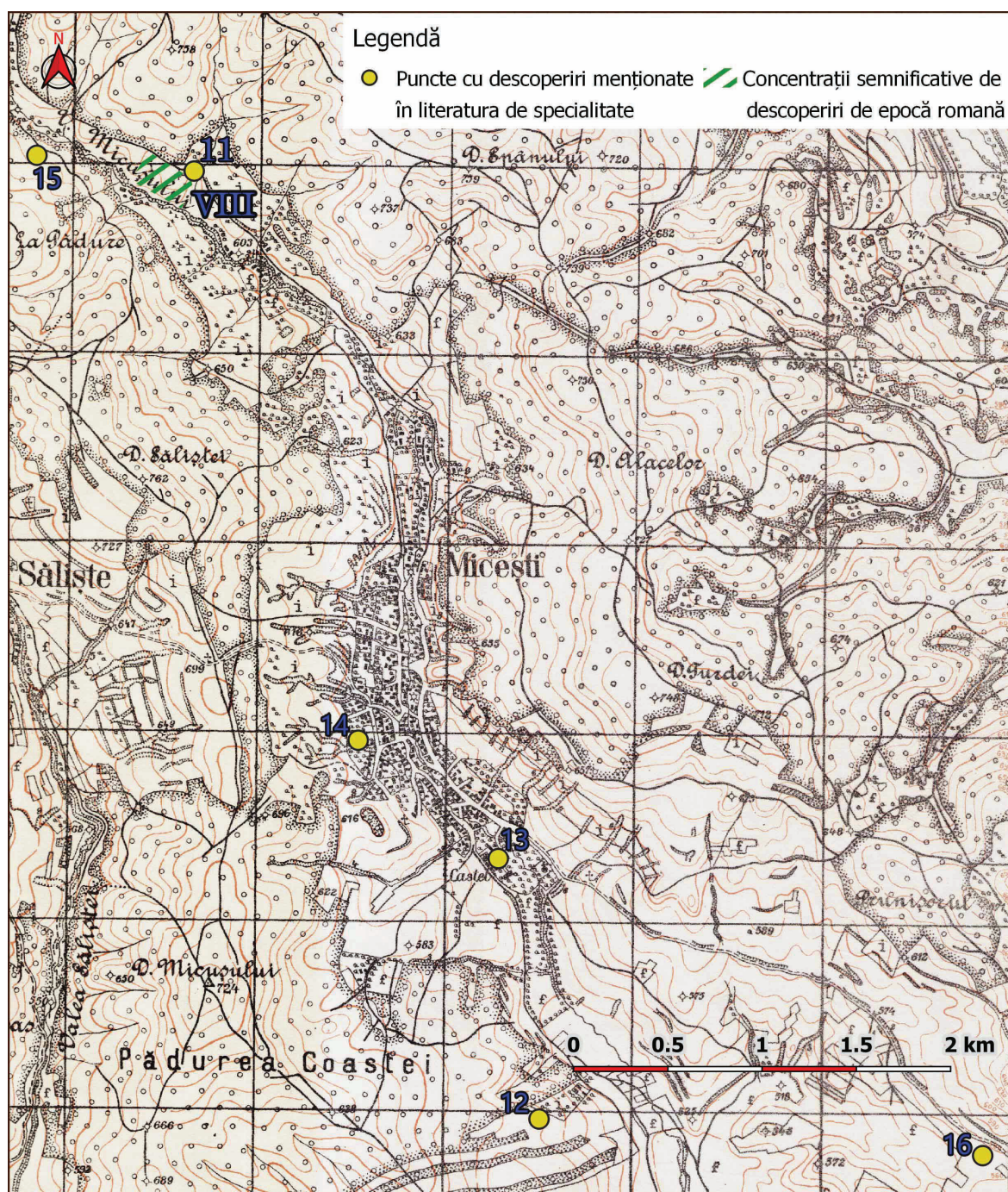

Fig. 5. Situri și puncte descoperiri de epocă romană în împrejurimile satului Micești. / Roman sites and discoveries around the village of Micești.

de epocă romană nu sunt amintite printre descoperiri. Este, de asemenea, important de menționat că dintre cele 23 de cărămizi de epocă romană descoperite, 16 poartă ștampila *L VM*⁴¹.

12) În afară de punctul La Cărămidă, pe teritoriul satului Micești mai sunt menționate alte câteva locuri în care au fost făcute descoperiri de epocă romană. Unul dintre acestea se găsește lângă șanțul Pârâul Fagului, pe Coasta Roșie, unde în anul

1861 a fost identificat un posibil tezaur de monede romane de argint⁴² (Fig. 5/12).

13) O altă descoperire de epocă romană provine chiar din vatra satului de unde în anul 1966 a fost recuperat un altar votiv de calcar închinat de colegiul meșteșugarilor din *Potaissa* lui Volkanus Augustus⁴³ (Fig. 5/13). Monumentul, considerat a fi adus la Micești de la *Potaissa*, a fost realizat

⁴¹ Alicu et alii 1989–1993, 495–497.

⁴² Téglás 1903, 277; Winkler – Hopârtean 1973, 128–129, nr. 10.5.

⁴³ Russu – Milea 1967, 165–166.

Fig. 6. Vedere din partea de nord-est a a sitului La Rupturi spre sud-est, spre Turda. / The landscape observed from the north-eastern corner of the site La Rupturi pointing to the south-east toward Turda

în anul 197 p. Chr., după cum reiese chiar din inscripția: *Volk(ano) Aug. / pro salii, imp. / L. Sep. Severi / Pert. Aug. et. / M. Aur. Anton[i]/ni Caes. destin(ati) / colleg. fabr. / munic. Po[t.] .....⁴⁴*. În perioada modernă altarul a fost folosit, mai întâi, ca material de construcție la un mausoleu de mici dimensiuni de la castelul Josika, iar mai apoi, la o anexă gospodărească⁴⁵.

14) La finalul anilor '80 ai secolului trecut altarul bisericii din localitate era încă pavat cu cărămizi de epocă romană, unele dintre acestea purtând ștampila *L V M*⁴⁶ (Fig. 5/14).

15) În punctul *La Mănăstire*, la 200 m sud de barajul lacului aflat la nord-vest de Micești, este posibil să se fi descoperit unele materiale de epocă romană⁴⁷ (Fig. 5/15).

16) Într-un punct aflat undeva între hotarele satelor Micești și Tureni au fost identificate o serie de materiale arheologice care este posibil să provină din perioada romană⁴⁸ (Fig. 5/16).

Rezultatele cercetărilor de teren

Prin cercetările de teren desfășurate pe teritoriul comunei Tureni s-a urmărit atât, identificarea punctelor cu descoperiri de epocă romană menționate în literatura de specialitate, cât și identificarea

unor eventuale puncte noi. Cartografierea tuturor acestor puncte indică existența a opt situri cu descoperiri consistente de epocă romană pe teritoriul comunei. Într-o ordine aproximativă de la est la vest aceste situri sunt:

Ceanu Mic

I) Situl La Rupturi – a fost identificat pe teren în locul descris în rândurile de mai sus la nr. 1), fiind reprezentat prin două concentrații de materiale arheologice (Fig. 2/I; Fig. 6). Prima dintre acestea se găsește în apropiere de confluența dintre pâraul La Rupturi și un torent aflat la nord-est de acesta, suprafața cu materiale arheologice fiind delimitată de pârau la vest și de torent la est. Suprafața pe care aici apar frecvent materiale arheologice în arătură măsoară 0,90 ha⁴⁹. Cea de-a doua concentrație se găsește la cca. 350 m sud-est de prima, fiind delimitată la vest de torentul mai sus menționat, iar la est de un alt torent care merge paralel cu primul, la o distanță de cca. 200 m de acesta. Suprafața pe care aici apar frecvent în arătură materiale arheologice măsoară 1,70 ha⁵⁰.

În concentrația etichetată cu litera *A* (Fig. 2/I/A) au fost identificate bucăți de piatră fasonată,

⁴⁴ Ardevan 1998, 430, nr. 447.

⁴⁵ Russu – Milea 1967, 165–166.

⁴⁶ Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 968.

⁴⁷ Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 967–969.

⁴⁸ Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988, 967–969.

⁴⁹ Coordonate geografice: 1) 46°39'17.38"N, 23°43'59.59"E; 2) 46°39'19.89"N, 23°44'2.46"E; 3) 46°39'15.42"N, 46°39'15.42"E; 4) 46°39'12.96"N, 23°44'5.50"E.

⁵⁰ Coordonate geografice: 1) 46°39'12.52"N, 23°44'17.16"E; 2) 46°39'16.61"N, 23°44'22.36"E; 3) 46°39'11.57"N, 23°44'32.34"E; 4) 46°39'6.69"N, 23°44'26.74"E.

Fig. 7. Materiale arheologice identificate pe teren, în punctul La Rupturi. / Archaeological discoveries identified through fieldwalking on the site La Rupturi.

cărămizi (inclusiv unele de tipul celor folosite pentru stâlpii de hipocaust), olane, țigle (Fig. 7/1), fragmente ceramice, tuburi din conducte pentru aducțiunea apei (Pl. II/5, 7, 9; Pl. IV/15–16, 19; Catalog nr. 14, 16, 18) și tuburi pentru cofraj de boltă (Pl. II/10; Pl. IV/14; Catalog nr. 19). O parte din ceramica identificată în acest punct este specifică epocii romane (Pl. I/9; Pl. II/1–10; Pl. III/7, 11; Pl. IV/4, 6, 8–10, 13–16, 19; Catalog nr. 9–19, 24–28, 30), în timp ce o altă parte este specifică epocii migrațiilor (III/5–6, 8–9; Pl. IV/17, 20–22; Catalog nr. 24–25, 27–28). Dintre vasele de epocă romană identificate se remarcă un bol, derivat din tipul Dragendorff 44 (Pl. II/1; Pl. IV/6; Catalog nr. 10). Acest tip de vas a circulat în imperiu între secolele II–IV p. Chr., cunoscând apogeul între jumătatea secolului II și jumătatea secolului III. La *Napoca* formele derivate din tipul Dragendorff 44 se numără printre cele mai frecvente⁵¹. Sunt de menționat, de asemenea, un ulcior (Pl. II/3; Pl. IV/10; Catalog nr. 12) pentru care a fost identificată la *Napoca* o analogie datată datat în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.⁵² și un vas de tip dolium (Pl. II/4; Pl. IV/4; Catalog nr. 13), cu analogii care se datează între mijlocul secolului al II-lea și secolul al III-lea p. Chr.⁵³.

În concentrația etichetată cu litera B (Fig. 2/I/B) au fost identificate cu precădere materiale de construcție și ocazional ceramică. În cele două torente și în pâraul care delimitează aceste două concentrații de materiale arheologice au fost identificate

numeroase blocuri de piatră fasonată de mari dimensiuni (0,90 × 0,60 × 0,45 m – Fig. 8/2).

Din punct de vedere topografic principalele avantaje ale sitului sunt reprezentate de proximitatea drumului roman, aflat la numai 1,4 km spre nord-vest, de importante resurse de apă din zonă, de buna expunere la radiația solară, datorată amplasării pe versantul sud-estic al Dealului Cionca Mare și de protecția ridicată față de deplasările maselor de aer asigurată de culmile dealurilor dispuse în jurul sitului, singura latură mai expusă fiind cea de sud-est. Principalele dezavantaje sunt legate de faptul că relieful din zonă este unul destul de fragmentat, fiind afectat de alunecări de teren și străbătut de numeroase torente și pâraie și de faptul că solurile sunt mai puțin productive⁵⁴.

II) Drumul roman trecea, după cum am menționat deja, la circa 1,4 km nord-vest de situl La Rupturi (Fig. 2/II). În cursul cercetărilor de teren urmele acestuia fost identificate în două puncte distincte. Primul punct se găsește în vecinătatea hotarelor dintre satele Aiton și Ceanu și se întinde pe o porțiune de cca. 2,3 km⁵⁵, care pornește din apropierea hotarului dintre cele două sate și continuă până la intrarea în vatra satului Aiton⁵⁶. Al doilea punct se află la sud-vest de vatra satului Ceanu Mic, înspre DN 1 și se întinde pe o porțiune de 0,6 km⁵⁷. Pe teren aceste porțiuni s-au evidențiat în arătură prin pietrișul și dale de piatră care erau

⁵¹ Rusu-Bolindeț 2007, 384–386, catalog nr. 488, Pl. LXXXVII/488.

⁵² Rusu-Bolindeț 2007, 424, catalog nr. 617, Pl. C/617.

⁵³ Rusu-Bolindeț 2007, 427, catalog nr. 638, Pl. CV/638.

⁵⁴ Florea *et alii* 1983, 523–526; Barbu 1983, 515–522; Harta pedologică a României scara 1:200.000.

⁵⁵ Discă 2020, 265–266.

⁵⁶ Coordonate geografice: 1) 46°39'43.22"N, 23°43'6.87"E; 2) 46°40'43.63"N, 23°43'50.28"E.

⁵⁷ Coordonatele geografice: 1) 46°38'11.60"N, 23°42'36.80"E; 46°37'52.08"N, 23°42'41.74"E.

Fig. 8. Vedere de la nord-vest de Ceanu Mic spre sud, spre drumul roman și punctul După Sat. / The landscape observed from the north-west of Ceanu Mic pointing to the south toward the Roman road and the site După Sat.

împânzite pe lungimile menționate pe o lățime de aproximativ 20 de m.

III) *După Sat* – de o parte și de alta a drumului roman, imediat la sud de Ceanu Mic, în locul în care Planurile Directoare de Tragere indică topo-

arheologice, de o parte și de alta a drumului județean DJ 103G Tureni – Ceanu Mic (Fig. 2/III). Este posibil ca materialele semnalate mai sus la nr. 3 să fie în legătură cu acest sit, chiar dacă din relatarea lui Téglás reiese că țiglele și cărămizile din

Fig. 9. Vedere de pe situl După Sat spre nord, spre Ceanu Mic. / The landscape observed from the site După Mic pointing to the north toward Ceanu Mic.

nimul menționat, a fost identificat un sit arheologic cu materiale de epocă romană. În acest punct au fost identificate două concentrații de materiale

curtea bisericii greco-catolice erau acolo în poziție secundară, fiind refolosite ca materiale de construcție în perioada modernă.

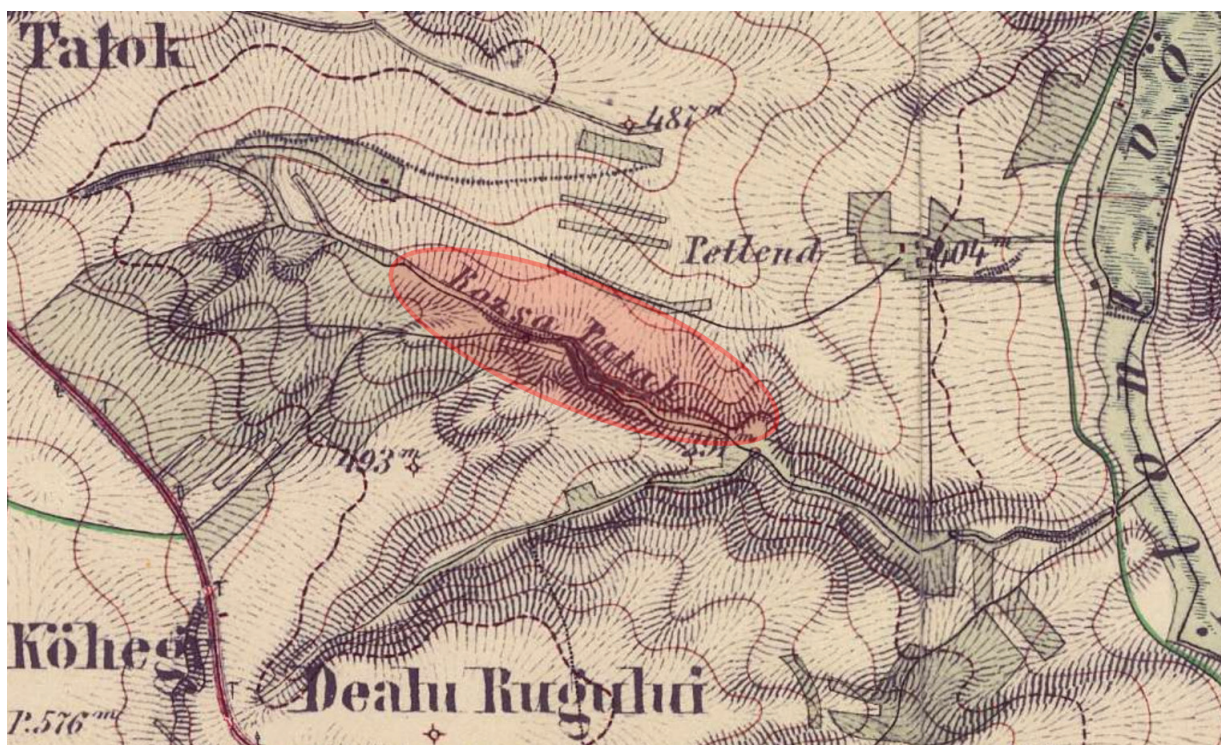

Fig. 10 – Valea Rozelor (zona evidențiată cu roșu) pe a doua ridicare topografică austriacă. / Valea Rozelor (spotted with red) on the Second military survey of the Habsburg Empire

Prima concentrație de materiale arheologice menționată se găsește pe partea stângă a drumului județean DJ 103G Tureni – Ceanu Mic, la sud – sud-vest de vatra satului (Fig. 2/III/A; Fig. 8). În acest punct, pe o suprafață de 0,30 ha, pe o terasă de pe partea dreaptă a Pârâului Manului⁵⁸, au fost identificate bucăți de piatră, țigle și fragmente ceramice de epocă romană.

A doua concentrație se găsește pe partea dreaptă a drumului menționat, la sud – sud-est de vatra satului. Aici, pe o suprafață de 2,5 ha, pe o terasă de pe partea dreaptă a pârâului care trece prin mijlocul satului⁵⁹, apar frecvent bucăți de piatră și fragmente ceramice (Fig. 2/III/B; Fig. 9). O parte din ceramica identificată în acest punct este specifică epocii romane (Pl. I/1–8; Pl. III/1–4; Pl. IV/1–3, 5, 7, 11–12; Catalog nr. 1–8, 20–23), în timp ce o altă parte este specifică epocii migrațiilor (III/10; Pl. IV/18; Catalog nr. 29). Dintre vasele de epocă romană identificate se remarcă două boluri. Primul dintre acestea derivă din tipul Dragendorff 37 (Pl. I/1; Pl. IV/3; Catalog nr. 1),

care a circulat în imperiu din perioada flaviană, până în secolul al IV-lea p. Chr., reprezentând una dintre cele mai răspândite forme ceramice⁶⁰. Cel de-al doilea derivă din tipul Dragendorff 44 (Pl. I/2; Pl. IV/1; Catalog nr. 2), datele cu privire la răspândirea acestui tip de vas fiind deja prezentate mai sus⁶¹. Sunt de asemenea de menționat o amforetă (Pl. I/5; Pl. IV/; Catalog nr. 5) pentru care a fost identificată la *Napoca* o analogie datată în nivelul traianic⁶² și o cană (Pl. I/3; Pl. IV/11; Catalog nr. 3), cu analogii (tot de la *Napoca*) datate în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.⁶³

Din punct de vedere topografic situl dispune de o poziție satisfăcătoare, fiind amplasat chiar pe traseul drumului roman, în proximitatea celor două pâraie care traversează Ceanul Mic, beneficiind de o bună expunere la radiația solară, ca urmare a amplasării pe versantul sud-estic al Dealului Cionca Mică și de proximitatea unor terenuri agricole cu o productivitate medie.

Având în vedere modul în care este dispus acest punct, este foarte probabil ca suprafețele identificate prin cercetări de suprafață să reprezinte doar

⁵⁸ Coordonate geografice: 46°38'17.32"N, 23°42'25.75"E; 46°38'19.98"N, 23°42'26.07"E; 46°38'19.87"N, 23°42'27.81"E; 46°38'17.26"N, 23°42'27.48"E.

⁵⁹ Coordonate geografice: 1) 46°38'20.64"N, 23°42'43.97"E; 2) 46°38'25.93"N, 23°42'46.11"E; 3) 46°38'25.39"N, 23°42'51.87"E; 4) 46°38'19.07"N, 23°42'49.76"E.

⁶⁰ Rusu-Bolindeț 2007, 383–384, catalog nr. 456, Pl. LXXXV/456.

⁶¹ Rusu-Bolindeț 2007, 384–386, catalog nr. 487, Pl. LXXXVII/487.

⁶² Rusu-Bolindeț 2007, 426, catalog nr. 633, Pl. CIV/633.

⁶³ Rusu-Bolindeț 2007, 430, catalog nr. 625, Pl. CIII/625.

periferiile unui sit care continuă în vatra satului Ceanu Mic, spre drumul roman.

IV) Valea Rozelor – la sud-est de punctul După Sat este menționat situl Valea Rozelor (în maghiară *Rózsa patak*)⁶⁴. În pofida eforturilor făcute și a faptului că, atât pe a doua, cât și pe a treia ridicare topografică austro-ungară, toponimul Valea Rozelor apare indicat cât se poate de clar⁶⁵ (Fig. 10), acest sit nu a fost identificat pe teren.

Sintetizarea și interpretarea datelor disponibile în literatura de specialitate, a scos în evidență o serie de neconcordanțe între indicațiile referitoare la localizarea acestui punct. I. Téglás, primul care menționează acest punct, a vizitat locul de cel puțin două ori, odată în 1903 și odată în 1910. El afirma că situl se găsește „pe hotarul de est al satului”⁶⁶. I. I. Russu, care a consultat manuscrisele și arhivele lui I. Téglás, a mai adăugat că punctul se găsește „la 1 km sud-est de vatra satului, pe Valea Rozelor”⁶⁷. Ulterior, în literatura de specialitate s-a făcut referire în repetate rânduri la acest sit, fiind citate scrierile lui I. Téglás și I. I. Russu, doar că, în unele lucrări punctul este indicat la sud-vest de sat⁶⁸, iar în altele la sud-est de acesta⁶⁹.

Pentru „reconcilierea” datelor prezentate de I. Téglás și I. I. Russu au fost consultate o serie de ridicări topografice și hărți administrative pentru a verifica toponimia zonei și modul în care hotarele satului Ceanu Mic s-au modificat, din secolul al XIX-lea, până în prezent. Principala neconcordanță între datele prezentate de I. Téglás și cele prezentate de I. I. Russu se referă la faptul că primul indică situl pe hotarul de est al satului, în vreme ce al doilea îl menționează la 1 km sud-est de vatra satului. În prezent, în orice punct ar fi măsurat, hotarul de est al Ceanului Mic nu se găsește la o

distanță mai mică de 3 km de vatra satului. Din sursele consultate rezultă că hotarul de est al satului a rămas, în mare parte neschimbat, fiind dispus de-a lungul Văii Calde Mari (Aitonului), a Văii Calde Mici și a Dealului Argilos (Agyagos). În schimb, hotarul de sud-est a cunoscut unele modificări. Astfel dacă în 1910, Ceanu Mic avea hotarul de sud-est pe Valea Rozelor, învecinându-se direct cu Tureniul⁷⁰, în prezent hotarul de sud-est al satului Ceanu Mic se găsește pe cumpăna apelor dintre Văile Cheița și Rozelor (în medie cu 1 km mai spre nord-est), între hotarele satelor Ceanu Mic și Tureni fiind intercalată o fâșie cu o lungime de cca. 2,85 km care aparține de Turda⁷¹. Pornind de la aceste date se poate presupune că este vorba despre o greșală de tehnoredactare care apare la I. I. Russu în legătură cu distanța dintre sat și sit, întru-cât posibilitatea ca hotarul de est al Ceanului Mic să fi fost în ultimele două secole mult mai aproape de vatra satului decât în prezent este exclusă. În aceste circumstanțe se poate argumenta că zona în care trebuie căutat situl se găsește pe partea stângă a Văii Rozelor, în apropiere de vărsarea acesteia în Valea Caldă Mare (Aitonului), în zona în care se întâlnește hotarul satului Cenu Mic cu cel al orașului Turda⁷² (Fig. 2/IV). Această interpretare este în acord cu afirmațiile lui I. Téglás care mai menționa că situl se află pe terenul grofului Bethlen, acolo unde locuiește paznicul, pe drumul spre lacul de la nord de Turda. Zona indicată mai sus corespunde acestei descrieri, pe aici trecând un drum de culme care pornește de la Cenu Mic, se unește cu drumul de pe Valea Aitonului și ajunge până la Turda. Drumul exista și în secolele trecute, după cum se poate observa atât pe ridicările topografice austro-ungare⁷³ cât și pe Planurile

⁶⁴ Acest toponim apare atât pe a doua, cât și pe a treia ridicare topografică militară (<https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2640579.3915043543%2C5879215.294556577%2C2646613.139424615%2C5881126.2202637065&map-list=1&layers=129>; <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?bbox=2639970.0516397264%2C5879675.468896943%2C2646003.799559987%2C5881586.394604073&map-list=1&layers=54>) (accesat 09.05.2021).

⁶⁵ <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?bbox=2641076.883808209%2C5879439.363201373%2C2647110.63172847%2C5881350.288908503&map-list=1&layers=54>; <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2641514.2433724734%2C5879157.561728251%2C2647547.991292734%2C5881068.487435381&map-list=1&layers=129>. (accesate 09.05.2021)

⁶⁶ Bajusz 2005, 285.

⁶⁷ Russu 1959, 877–878.

⁶⁸ *RepCj.* 93, Ceanu Mic, com. Tureni, nr. 1; Popa 2002, 53, nr. 145; Fodorean 2014, 463.

⁶⁹ Tudor 1968, 218.

⁷⁰ https://mapire.eu/en/map/magyarorszag_1910-etnikai/?bbox=2624903.838729791%2C5874856.126229699%2C2673173.82209188%2C5890143.531886733&map-list=1&layers=126 (accesat 09.05.2021).

⁷¹ Este posibil ca fâșia menționată, care astăzi aparține de Turda, să fie tocmai terenul care la începutul secolului trecut se afla în posesia grofului Bethlen; <https://geoportal.ancpi.ro/portal/apps/webappviewer/index.html?id=6fcbd33e7ca64215985b478e94cbab64> (accesat 09.05.2021).

⁷² Coordonaatele geografice aproximative ale acestui areal sunt: 1) 46°37'24.59"N, 23°44'9.19"E; 2) 46°38'6.37"N, 23°44'21.05"E; 3) 46°37'57.22"N, 23°45'47.20"E; 4) 46°37'5.38"N, 23°45'29.07"E.

⁷³ <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?bbox=2636901.98156126%2C5880384.085403352%2C2648969.4774017823%2C5884205.936817612&map-list=1&layers=54>; <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2636978.4188811285%2C5880409.564461376>

Fig. 11. Vedere de pe dealul Bisericoi spre nord-est, spre Rediu / The landscape observed from the site Bisericoi pointing to the north-east toward Rediu.

Directoare de Tragere⁷⁴. Din relatarea lui I. Téglás se mai poate deduce că în zonă ar fi existat cel puțin o clădire, în care locuia paznicul grofului. Pe a doua și a treia ridicare topografică în zona menționată apare un mic grup de clădiri și toponimul *Petlend*⁷⁵, care apare și pe Planurile Directoare de Tragere sub forma *Beclean*⁷⁶. Din documentele și literatura de specialitate consultate reiese că acest areal a făcut parte din domeniul familiei nobiliare *Petlendi*⁷⁷, care apare în numeroase documente, începând cu ultima parte a epocii medievale și prima parte epocii moderne, aici existând și o așezare, astăzi dispărută, care se numea,

după familia menționată, *Petlend*⁷⁸, *Pethlend*⁷⁹ sau *Betlend*⁸⁰.

Mărtinești

V) Bisericoi – la circa 3,5 km nord-vest de drumul roman și punctul După Sat (în linie dreaptă) se găsește situl Bisericoi (Fig. 3/V; Fig. 11). În literatura de specialitate există o serie de neclarități în legătură cu locul în care este amplasat acest sit, confuziile fiind generate de faptul că, în general, s-a considerat că toponimele Bisericoi și Dealul Bisericii sunt unul și același⁸¹, când de fapt acestea fac referire la două locuri distincte⁸², primul gășindu-se la vest de Mărtinești, în timp ce al doilea la nord – nord-est de Mărtinești. Dacă toponimul Dealul Bisericii apare pe numeroase ridicări topografice, începând de la a doua ridicare topografică austriacă⁸³, la Planurile Directoare de

%2C2649045.914721651%2C5884231.415875635&map-list=1&layers=129. (accesat 09.05.2021).

⁷⁴ <http://geo-spatial.org/harti/#/viewer/openlayers/10>. (accesat 09.05.2021).

⁷⁵ Coordonate geografice: 46°37'26.34"N, 23°44'47.02"E; <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?bbox=2640805.91910292%2C5879796.939577411%2C2646839.667023181%2C5881707.865284541&map-list=1&layers=54>; <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000/?bbox=2641159.440650323%2C5879812.864006903%2C2647193.1885705837%2C5881723.789714033&map-list=1&layers=129>. (accesat 09.05.2021).

⁷⁶ <http://geo-spatialii.org/harti/#/viewer/openlayers/10>. (accesat 09.05.2021).

⁷⁷ DRH-C, X, 21-23; DRH-C, XI, 228; DRH-C, XII, 127-128; 288; DRH-C, XIII, 79; 126; 170; DRH-C, XV, 263-264; 683-684; Fejér *et alii* 2003, no. 56; 153; M. Diaconescu 2013, 50, 91, 123, 124, 258, 335-337, 312, 377, 392, 467.

⁷⁸ Fejér *et alii* 2003, 153

⁷⁹ Orbán 1889, 116-117.

⁸⁰ Csánki 1913, 726-727.

⁸¹ Ferenczi 1962, 45; Tudor 1968, 219; *RepCj.* 268, Mărtinești, com. Tureni 268, nr. 1-2; Popa 2002, 117-118, nr. 393/1, 393/2; Nemeti *et alii* 2003, 73; Fodorean 2017, 191-193; RAN, cod: 59808.03.

⁸² Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987-1988, 965-966 – în acest studiu se atrăgea deja atenția că aceste două toponime par a desemna două locuri distincte.

⁸³ <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?bbox=2630853.430594704%2C5885534.930123851%2C2642920.9264352266%2C5889356.78153811&map-list=1&layers=54>. (accesat 09.05.2021).

Fig. 12. În prim plan: urmele celor două secțiuni „în cruce” de pe situl din punctul Rotogol. / In the foreground: marks of the cross sections from the site Rotogol.

Tragere⁸⁴, toponimul Bisericoi nu apare pe hărți. Totuși, localizarea acestui toponim este descrisă cât se poate de precis, atât de Balázs Orbán⁸⁵, cât și de Téglás István⁸⁶, în scrierile acestora numele de *Bisericoi* fiind pus în legătură cu ruinele unei vechi biserici care se găsea pe acest loc. Amintirea acestei biserici este păstrată și astăzi în memoria locuitorilor din Mărtinești printr-o troiță pe care se menționează acest lucru⁸⁷. La est de această troiță și de locul fostei biserici a fost identificat în cursul cercetărilor de teren situl arheologic. Pe suprafața acestuia au fost observate fragmente ceramice, bucăți de chirpici și fragmente osteologice, însă din cauza faptului că la momentul respectiv cea mai mare parte a zonei era acoperită de culturi perene și pășuni (Fig. 11), volumul acestor materiale a fost destul de redus. În prezent perimetrul sitului este delimitat dinspre vest, sud și est de lacurile aflate în vecinătatea satului Mărtinești, iar dinspre nord de culmea dealului Râțul Domnesc⁸⁸.

Din punct de vedere topografic situl este bine

poziționat, arealul în care acesta se găsește oferind mai multe beneficii. Printre acestea se numără: faptul că locul este ușor accesibil, atât dinspre nord-vest și sud-est, pe Valea Racilor (Turului), cât și dinspre est – nord-est pe Valea Rediului; faptul că locul se bucură de o bună expunere la radiația solară, datorită poziționării pe panta sud-estică a Dealului Bisericoi, fiind, în același timp, însă, protejat împotriva deplasărilor maselor de aer, dinspre vest nord și est de culmile Dealului Chendra (sau Pleșa)⁸⁹ iar dinspre sud-est de Dealul Bisericii; și în fine faptul că pe Valea Racilor și Valea Rediului zona dispune, atât de importante resurse de apă, cât și de soluri cu o productivitate satisfăcătoare.

Tureni

VI) Situl din punctul Rotogol a fost identificat pe teren, pe partea stângă a Cheilor Turenilor, la 0,60 km sud – sud-est de vatra satului Tureni și 1,35 km (în linie dreaptă), vest de drumul DN 1 (E81)⁹⁰ (Fig. 4/VI). La momentul în care situl a fost identificat, locul era complet acoperit de ierburi, însă contururile celor două secțiuni dispuse în

⁸⁴ <http://geo-spatialii.org/harti/#/viewer/openlayers/10>. (accesat 09.05.2021).

⁸⁵ Orbán 1889, 455–456.

⁸⁶ Téglás 1906, 361–362; Bajusz 2005, 286.

⁸⁷ Discă 2019, 88–89; pe troița menționată se poate citi că a fost ridicată de mai mulți localnici împreună cu Consiliul Local al comunei Tureni „pe meleagurile Mărtineștilor pe locul unde în urmă cu 254 de ani creștinii se rugau de ziua Învierii”.

⁸⁸ Coordonate geografice: 1) 46°39'49.82"N, 23°40'32.09"E; 2) 46°39'47.81"N, 23°40'38.19"E; 3) 46°39'24.71"N, 23°40'36.75"E; 4) 46°39'25.58"N, 23°40'28.14"E.

⁸⁹ Pe ridicările topografice din perioada austro-ungară acest deal apare cu numele „Kendrő hegy” – <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-transylvania/?bbox=2630294.6552178697%2C5887996.938607699%2C2642362.151058392%2C5891341.058595176&map-list=1&layers=54>.

⁹⁰ Coordonatele geografice: 1) 46°36'32.70"N, 23°42'35.91"E; 2) 46°36'32.41"N, 23°42'37.11"E; 3) 46°36'31.73"N, 23°42'37.01"E; 4) 46°36'31.83"N, 23°42'35.60"E.

Fig. 13. În prim plan: cele două cadrane rămase din tumulul din punctul La Furci. / In the foreground: the two still standing quadrants of the tumulus from the site La Furci.

cruce, realizate la finalul secolului trecut, se puteau, încă, observa cu ușurință pe teren (Fig. 12).

VII) Situl La Furci – a fost identificat pe teren, pe partea dreaptă a Cheilor Turenilor, la 1,05 km sud – sud-vest de vatra satului Tureni și 0,13 km (în linie dreaptă), nord-vest de autostrada A3⁹¹ (Fig. 4/VII). La momentul în care situl a fost identificat, locul era complet acoperit de ierburi, însă, două dintre cele patru cadrane în care a fost împărțit tumulul la momentul cercetărilor din secolul trecut, sunt încă bine conservate, doar două dintre acestea fiind cercetate prin săpături la acea dată (Fig. 13).

Micești

VIII) Situl din punctul La Căramidă a fost identificat pe teren pe partea stângă a văii Micușului, la o distanță de 0,20 km nord de pârau și 0,50 km nord-vest de ultimele case din Micești (Fig. 5/VIII). În prezent zona este complet acoperită de pășuni și arbuști, din acest motiv doar câteva fragmente de cărămidă fiind observate în acest punct în cursul cercetărilor de teren⁹² (Fig. 15). Totuși, din analiza informațiilor existente în literatura de specialitate reiese, cât se poate de clar, că situl a

fost corect identificat, un argument în plus în acest sens fiind localizarea săpăturilor arheologice efectuate aici în cursul anilor '80 ai secolului trecut. Secțiunile cercetate la acea dată se puteau observa destul de clar și din satelit la începutul acestui secol, după cum reiese din imaginile Google Earth din 27.03.2003 (Fig. 14). În aceste imagini se mai poate observa că, în urmă cu douăzeci de ani, zona nu era încă acoperită atât de puternic de arbuști și plante perene.

Din punct de vedere topografic locul prezintă o serie de beneficii, fiind amplasat de-a lungul Văii Micușului, într-o zonă ușor accesibilă, cu o bună expunere la radiația solară, dar în același timp protejată împotriva deplasărilor maselor de aer din toate direcțiile de culmile dealurilor care o înconjoară. Zona este mai puțin propice pentru cultivarea plantelor dar compensează prin bogăția în păduri și pășuni. După cum se poate observa pe prima ridicare topografică austriacă, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, teritoriul satului Micești era încă acoperit în mare parte de păduri, singura excepție notabilă fiind terenurile aflate în imediata vecinătate a Văii Micușului⁹³. Aceste terenuri, aflate de o parte și de alta a pârauului, formau un culoar despădurit care se întindea de la izvoarele Micușului, până la vărsarea acestuia în Hășdate.

⁹¹ Coordonatele geografice: 1) 46°36'9.79"N, 23°42'17.15"E; 2) 46°36'11.09"N, 23°42'19.16"E; 3) 46°36'9.66"N, 23°42'21.37"E; 4) 46°36'8.48"N, 23°42'19.49"E.

⁹² Coordonatele geografice: 1) 46°40'11.41"N, 23°35'35.23"E; 2) 46°40'16.72"N, 23°35'40.78"E; 3) 46°40'10.08"N, 23°36'1.37"E; 4) 46°40'3.94"N, 23°35'56.56"E.

⁹³ <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-transylvania/?bbox=2622666.052319229%2C5881395.50384945%2C2646801.044000273%2C5889039.206677967&maplist=1&layers=here-aerial%2C142>. (accesat 09.05.2021).

Fig. 14. Amplasarea săpăturilor arheologice din punctul La Cărmidă pe imaginile Google Earth. / The location of the archeological excavations from the site La Cărmidă on Google Earth images.

Chiar și în prezent, după cum se poate observa pe imaginile satelitare din aplicația Google Maps, cea mai mare parte a teritoriului satului Micești este acoperit de păduri și pășuni⁹⁴.

Observații și interpretări privind siturile de pe teritoriul comunei Tureni

Pornind de la caracteristicile topografice, de la densitatea și tipul descoperirilor, siturile prezentate pot fi, teoretic, încadrate în una dintre categoriile de situri atestate în cadrul lumii romane. În practică însă, stadiul actual al cercetărilor, permite doar pentru o parte dintre situri precizarea, cu un oarecare grad de certitudine, a categoriei în care acestea se încadrează, în vreme ce, pentru o altă parte trebuie luate în calcul mai multe ipoteze de lucru. În prima grupă de situri intră drumul roman, punctul După Sat și de cele două puncte din vecinătatea Cheilor Turenilor. În ceea de-a doua, punctele La Rupturi, Valea Rozelor, Bisericoi și La Cărmidă.

În rândurile care urmează va fi discutată situația fiecărui sit în parte, urmând aceeași ordine ca la prezentarea rezultatelor cercetărilor de teren.

I) Situl La Rupturi reprezintă, probabil, o *villa* sau un grup de clădiri oficiale cu rol administrativ ori economic (Fig. 16/B/I). În literatura de specialitate nu a fost stabilit un set de criterii foarte riguroase după care un sit poate fi interpretat ca *villa*, dar există un oarecare consens în ceea ce privește caracteristicile pe care trebuia să le aibă o astfel de așezare. Astfel, este în general acceptat că o *villa* era o fermă sau o locuință rurală⁹⁵, formată din punct de vedere morfologic dintr-o clădire centrală (cu mai multe încăperi), realizată după regulile arhitecturii romane, cel puțin parțial din zidărie de piatră. În unele cazuri, o astfel de așezare putea fi înzestrată chiar și cu hipocaust și băi. Din punct de vedere relațional *villa* era integrată în sistemul socio – economic al lumii romane⁹⁶, iar nucleul său era format, de cele mai multe ori, în jurul unei singure familii care se susținea cu precădere din

⁹⁴ <https://www.google.ro/maps/place/Turda/@46.6710353,23.578149,7990m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x47496620aa78a95b:0xc7f433dbd893f8a3!8m2!3d46.564676!4d23.7971063>. (accesat 09.05.2021).

⁹⁵ Wightman 1970, 139.

⁹⁶ Roymans – Derks 2011, 2.

Fig. 15. Vedere din punctul La Cărămidă spre nord, spre drumul comunal DC 85. / The landscape observed from the site La Cărămidă pointing to the north toward de local road DC 85

producția agricolă⁹⁷. Dimensiunile împrejmuirilor acestor așezări puteau varia destul de mult, de la un caz la altul și de la o regiune la alta. Între Maas și Rin, de exemplu, cele mai multe dintre siturile cercetate au dimensiuni cuprinse între 1 și 2,6 ha. În schimb, în Germania Superior cele mai multe *villae* au o suprafață împrejmuită de peste 1,5 ha, media fiind între 3 și 5 ha⁹⁸. În Dacia, cazurile sigure, mai bine documentate, sunt reprezentate prin *villae* de dimensiuni ceva mai mici, al căror zid de incintă delimitează o suprafață sub 1 ha⁹⁹.

În studiul în care au fost publicate inițial, descoperirile din punctul La Rupturi au fost interpretate ca o *villa*¹⁰⁰. Această interpretare este susținută de topografia sitului, densitatea și tipul descoperirilor. După cum a fost menționat deja, pe suprafața sitului în discuție, care se găsește la numai 1,4 km sud-est de drumul roman, au fost identificate doar două aglomerații de materiale arheologice, care

măsoară 0,90 ha, respectiv 1,70 ha. Inventarul arheologic al sitului are un caracter unitar în sensul că în ambele aglomerații principalele descoperiri sunt reprezentate de materiale de construcție, tipurile de materiale construcție identificate sunt aceleași, iar caracteristicile stilistice și tehnice ale acestor materiale sunt identice. Dimensiunile masive ale blocurilor de piatră, cărămidile (dintre care unele de tipul celor folosite pentru stâlpii de hipocaust), țiglele, fragmentele de conducte ceramice pentru aducțiunea a apei și tuburile ceramice pentru cofraj de boltă sunt indicii clare că în acest punct au existat două grupuri impunătoare de clădiri cu arhitectură de zidărie (eventual chiar cu două nivele constructive), înzestrate cu elemente de confort specifice vieții urbane.

Pentru a doua posibilitate de interpretare a sitului de La Rupturi, cea după care acesta ar reprezenta un grup de clădiri oficiale cu rol administrativ sau economic, principalele argumente sunt reprezentate de masivitatea neobișnuită a resturilor de zidărie, de distanța mică față de drumul roman și de faptul că terenul din zonă este destul de fragmentat, dificil și „inestetic” pentru a construi o

⁹⁷ Czysz 2013, 266.

⁹⁸ Rind 2015, 63.

⁹⁹ Mitrofan 1973, 133–136; 142–144; Branga 1986, 189–201.

¹⁰⁰ Fodorean 2014, 463.

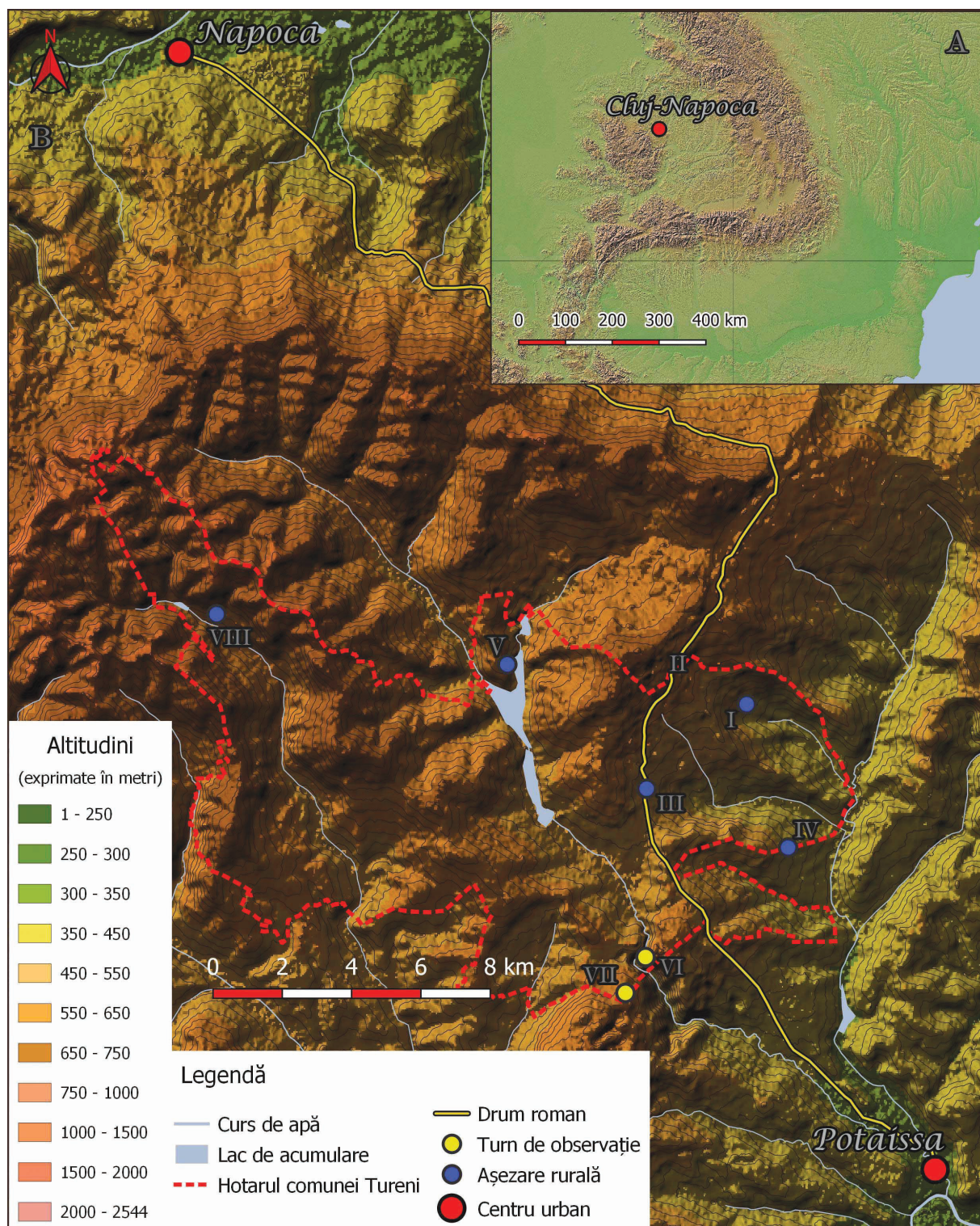

Fig. 16. Situri de epocă romană pe teritoriul comunei Tureni: I – Ceanu Mic, La Rupturi; II – Drumul roman; III – Ceanu Mic, După Sat; IV – Ceanu Mic, Valea Rozelor; V – Mărtinești, Bisericoi; VI – Tureni, Rotogol; VII – Tureni, La Furci; VIII – Micești, La Cărmămidă (Model digital de elevație). / Fig. 16. Roman age sites on the territory of Tureni parish: I – Ceanu Mic, La Rupturi; II – The Roman road; III – Ceanu Mic, După Sat; IV – Ceanu Mic, Valea Rozelor; V – Mărtinești, Bisericoi; VI – Tureni, Rotogol; VII – Tureni, La Furci; VIII – Micești, La Cărmămidă (Digital Elevation Model).

reședință de asemenea anvergură. În plus, solurile din zonă sunt mai puțin propice pentru agricultură, după clasificarea din 1980 predominante în acest areal fiind erodisolurile și solurile negre

clinohidromorfe, mai potrivite pentru pășuni și fânețe¹⁰¹.

¹⁰¹ Florea *et alii* 1983, 523–526; Barbu 1983, 515–522; Harta pedologică a României scara 1:200.000.

Existența unor astfel de clădiri, cu rol administrativ sau economic, este documentată în multe dintre provinciile imperiului. Pe partea dreaptă a Rinului, de pildă, la cca. 12 km sud de Heidelberg și 17,5 km est de Speyer, pe o suprafață de cca. 4 ha, închisă de o incintă de formă trapezoidală (într-o primă fază din lemn, mai apoi din piatră), au fost identificate până în prezent urmele a 16 clădiri și a mai multor drumuri pietruite. O parte dintre clădiri, au funcționat ca depozite și magazine, altele, înzestrate cu hipocaust, au avut destinații rezidențiale. Multe dintre construcții sunt de foarte mari dimensiuni, unele chiar o suprafață de peste 1000 m², având caracteristici specifice pentru horea din mediul militar. Datorită dimensiunilor neobișnuite și dotărilor s-a avansat ipoteza că acest sit ar fi aparținut domeniului public, fiind o bază de aprovizionare a statului, poate în legătură cu armata¹⁰². În Britania, în zona Flintshire, situl *Pentre Farm*, de pe teritoriul localității Flint, a fost interpretată, mai curând, ca o structură oficială, asociată administrației locale, decât ca o *villa*. Se presupune că acest punct avea legătură cu activitatea de extragere a plumbului, fiind o potențială reședință oficială, ocupată de oameni responsabili cu administrarea zonei și resurselor ei¹⁰³.

II) Drumul roman, identificat atât în cursul propriilor cercetări de suprafață, cât și în cursul unor sondaje și săpături preventive, are un traseu destul de bine documentat în literatura de specialitate iar urmele sale sunt încă destul de vizibile pe terenurile agricole de pe teritoriul comunei Tureni (Fig. 16/B/II).

III) Situl După Sat se încadrează în categoria așezărilor rurale dispuse de-a lungul drumurilor principale (Fig. 16/B/III). Densitatea, topografia și tipul descoperirilor făcute până în momentul de față, sugerează prezența unei așezări mai modeste, în care predomina, probabil, arhitectura de lemn. Deși în mod tradițional civilizația romană este asociată cu arhitectura de zidărie, datele arheologice acumulate în ultimele decenii scot în evidență scara la care arhitectura de lemn era întrebuințată în întreg Imperiul. În provincia Germania Superior, de exemplu, pe teritoriul localității Stettfeld, în zona Karlsruhe, la intersecția dintre drumule romane Basel – Mainz și Augsburg – Speyer, a fost identificată o așezare rurală cu mai multe nuclee de locuire dispuse de o parte și de alta a celor două drumuri. Multe dintre structurile identificate în cursul cercetărilor arheologice în cadrul acestei

așezări, care se datează între prima parte a secolului al II-lea p. Chr. și ultima parte a secolului al III-lea, au aparținut unor construcții cu fundații de piatră și elevație din lemn și chirpici din categoria așa-numitelor „*Streifenhäuser*”¹⁰⁴.

IV) Situl Valea Rozelor reprezintă, probabil, o *villa* sau o așezare rurală cu arhitectură de zidărie (Fig. 16/B/IV). Este important de subliniat aici că în literatura de specialitate există o mare diversitate de clasificări și diferențieri între așezările rurale, însă de cele mai multe ori contribuția acestor taxonomii la o mai bună cunoaștere a realităților lumii romane rămâne destul de redusă¹⁰⁵. În studiul de față eticheta de „așezare rurală” a fost folosită, în principal, pentru a diferenția siturile prezentate, pe de o parte de centrele urbane, iar, pe de altă parte, de *villae* și ferme. Revenind la situl de pe Valea Rozelor, argumentele care susțin interpretările propuse sunt reprezentate de topografia sitului și de inventarul descoperirilor. În literatura de specialitate acesta a fost interpretat, de regulă, ca o așezare rurală¹⁰⁶.

V) În punctul Bisericoi a existat probabil o *villa* sau o fermă (Fig. 16/B/V). Aceste ipoteze se susțin, pe de o parte prin densitatea și caracteristicile descoperirilor iar, pe de altă parte, prin localizarea și dimensiunile sitului. Este important de menționat că întreaga terasă pe care se află situl măsoară în jur de 8,5 ha, dar așa cum reiese, atât din informațiile din publicații, cât și din propriile cercetări de teren, materialele arheologice sunt concentrate în special în partea de vest a terasei. În literatura de specialitate situl a fost interpretat, fie ca o așezare rurală¹⁰⁷, fie ca o *villa*¹⁰⁸.

VI-VII) Turnurile din punctele Rotogol și La Furci, în cazul în care într-adevăr datează din epoca romană, au avut mai curând rolul de a supraveghea Cheile Turenilor, decât acela de supraveghea teritoriile din împrejurimile Potaissiei și a drumului roman, întru-cât, din observațiile de teren și analizele topografice făcute, reiese că aceste puncte nu erau nici cele mai înalte din zonă, nici nu ofereau cea mai bună vizibilitate (Fig. 16/B/VI-VII). Altfel spus, la 0,70 km est de punctul Rotogol, cu o altitudine sub 520 m, Dealul Turului (Cheia) se ridică la altitudini de peste 575 m, în vreme ce la

¹⁰² Rabold 2005, 356–358.

¹⁰³ Brindle 2016, 299.

¹⁰⁴ Knötzele 2005, 340–343.

¹⁰⁵ Oltean 2007, 143.

¹⁰⁶ Tudor 1968, 218; *RepCj.* 93, Ceanu Mic, com. Tureni, no. 1; Popa 2002, 53. nr. 145; Nemeti *et alii* 2003, 70; Fodorean 2014, 463.

¹⁰⁷ *RepCj.* 268, Mărtinești, com. Tureni, no. 1–2; Popa 2002, 117–118, nr. 393; Nemeti *et alii* 2003, 73, indicată ca „Mărtinești-Rediu”.

¹⁰⁸ Tudor 1968, 219, indicată ca „Rediu-Mărtinești”.

aproximativ 1 km vest de punctul La Furci, cu o altitudine medie de 580 m, limita estică a culmii Petridului trece de 650 m.

VIII) Situl La Căramidă reprezintă, probabil, o *villa* sau o așezare rurală cu arhitectură de zidărie (Fig. 16/B/VIII). La o primă vedere o astfel de ipoteză este în neconcordanță cu datele publicate în urma săpăturilor arheologice de la finalul anilor '80 ai secolului trecut. După cum am menționat mai sus în cursul acelor săpături în acest punct au fost identificate mai multe complexe datate în perioada medievală, printre care și un posibil edificiu eclesiastic cu arhitectură de zidărie¹⁰⁹, dar nu a fost identificată nici o structură de epocă romană. Totuși, dimensiunile săpăturilor au fost destul de restrânse iar, într-un anumit sens, lipsa complexelor arheologice de epocă romană compensează prin volumul foarte mare de materiale de construcție romane recuperate în cursul acestor săpături. Volumul mare al materialelor de construcție de epocă romană, alături de celelalte tipuri de descoperiri făcute în decursul timpului în zonă (ceramică, monede, monumente sculpturale și epigrafice)¹¹⁰, sugerează cât se poate de clar că la Micești a existat un sit de epocă romană, chiar dacă nu exact în locul în care au fost făcute săpăturile arheologice. De altfel, terasa pe care se găsește punctul La Căramidă, a cărei parte vestică a fost ocupată în a doua jumătate a secolului trecut de un lac, măsura inițial în jur de 20 de hectare iar săpăturile arheologice s-au concentrat doar pe o mică porțiune de pe limita de est a acesteia.

Așezarea din perioada romană s-a dezvoltat, probabil, în legătură, resursele forestiere locale (reprezentate în principal de păduri de foioase), pentru *Potaissa* acesta fiind una dintre cele mai accesibile surse din zonă.

În decursul timpului sitului i-au fost atribuite mai multe funcționalități. I. Téglás era de părere că în acest punct a existat un turn roman de supraveghere¹¹¹, în vreme ce într-un studiu publicat la începutul anilor '40 ai secolului trecut s-a avansat chiar ipoteza că în punctul La Căramidă a existat un *burgus* care s-ar fi găsit pe granița de vest a Provinciei Dacia¹¹². Pe baza datelor obținute în cursul unor cercetări de suprafață, întreprinse aici într-o perioadă în care o bună parte din terasa pe

care se află situl era încă folosită ca teren arabil, István Ferenczi a contestat această ipoteză, arătând, în special, că nici din punct de vedere strategic, nici din punct de vedere topografic, existența unui *burgus* în acest punct nu se justifică. În opinia sa descoperirile în discuție ar proveni mai curând de la o *villa*¹¹³. În ultimele decenii situl a fost interpretat ca așezare rurală¹¹⁴.

Catalog¹¹⁵

1. Bol derivat din tipul Dragendorff 37 (Pl. I/1; Pl. IV/3) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5YR 8/3¹¹⁶) acoperit de o angobă de bună calitate pe toate suprafețele (Munssel 7.5YR 5/6); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 0,55 cm; G.b. = 1,45 cm; D. ext. b. = 26 cm; vasul prezintă urme de ardere secundară la exterior, în zona buzei; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 383–384, Bol de tip CC 3 DR 37, catalog nr. 456, Pl. LXXXV/456.

2. Bol derivat din tipul Dragendorff 44 (Pl. I/2; Pl. IV/1) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 7/8); acoperit de o angobă de bună calitate pe toate suprafețele (Munssel 2.5YR 6/8); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 0,85 cm; G.b. = 1,5 cm; D. ext. b. = 20,5 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 384–386, Bol de tip 3 DR 44, catalog nr. 487, Pl. LXXXVII/487.

3. Cană (Pl. I/3; Pl. IV/11) – lucrat la roată rapidă; ardere reductantă, uniformă (Munssel 5Y 8/1); pastă grosieră; structură ușor poroasă; G.p. = 0,75 cm; G.b. = 1,45 cm; D. ext. b. = 9,5 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 430, Cană de tip 14 C, catalog nr. 625, Pl. CIII/625, exemplar datat în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.

4. Perete de vas (Pl. I/4; Pl. IV/2) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5 YR 7/8); acoperit de o angobă de bună calitate pe toate suprafețele (Munssel 5YR 7/8); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 1,1 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

¹¹³ Ferenczi 1974, 29–30.

¹¹⁴ *RepCj.* 272, Micești, com. Tureni, no. 1; Popa 2002, 124. nr. 408; Nemeti *et alii* 2003.

¹¹⁵ Abrevieri folosite la descrierea ceramicii: D. ext. b. = diametru exterior buză; D. ext. f. = diametru exterior fund; G.b. = grosime buză; G.f. = grosime fund; G.p. = grosime perete.

¹¹⁶ Munsell 1994.

¹⁰⁹ După toate probabilitățile acest posibil edificiu este același turnul indicat de I. Téglás; Bajusz 2005, 250, Fig. 24/120; Alicu *et alii* 1989–1993, Pl. III; vezi mai sus și Fig. 15.

¹¹⁰ Vezi mai sus nr. 11.

¹¹¹ Bajusz 2005, 249.

¹¹² Szilagyi 1943, 94.

5. Amforetă (Pl. I/5; Pl. IV/7) – lucrată la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 8/3); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 0,6 cm; G.f. = 0,8 cm; D. ext. f. = 9,5 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 426, Amforetă de tip 15 E, catalog nr. 633, Pl. CIV/633, exemplar datat în nivelul tarianic.

6. Perete de vas (Pl. I/6; Pl. IV/12) – lucrat la roată rapidă; ardere reductantă, uniformă (Munssel 10YR 6/2); pereții vasului sunt acoperiți atât la interior, cât și la exterior de o angobă de bună calitate (Munssel 10YR 4/2); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă; G.p. = 1,1 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

7. Vas cu fundul inelar (Pl. I/7; Pl. IV/5) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5YR 8/6); suprafață netedă; pastă semifină; structură compactă dar cu numeroase fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 0,8 cm; G.f. = 1,1 cm; D. ext. f. = 9 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

8. Perete de vas (Pl. I/8) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă de tip sandwich, pe suprafețe – Munssel 5YR 8/4; miez – 7.5 YR 7/6; la exterior mai pot fi observate urme de angobă (5 YR 7/8); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 1,45 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

9. Perete de vas (Pl. I/9) – lucrat la roată rapidă; ardere reductantă de tip sandwich (suprafețe – Munssel 2.5YR 7/4, miez – Munssel 2.5YR 5/1); pastă grosieră; suprafețe netezite; structură compactă; D. ext. = 9,5 cm; G.p. = 0,8 cm; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

10. Bol derivat din tipul Dragendorff 44 (Pl. II/1; Pl. IV/6) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 2.5YR 7/6); acoperit de o angobă de bună calitate pe toate suprafețele (Munssel 2.5YR 6/6); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 0,75 cm; G.b. = 1,35 cm; D. ext. b. = 32,5 cm; se mai păstrează doar un fragment format din buză și o parte din peretele vasului pe o suprafață de cca. 25 cm²; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 384–386, Bol de tip 3 DR 44, catalog nr. 488, Pl. LXXXVII/488.

11. Bol (Pl. II/2; Pl. IV/9) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/8); pastă semifină, structură compactă; G.p. = 1,15 cm; G.b. = 1,75 cm; D. ext. b. = 31,5 cm; pe suprafața vasului se observă depuneri moderate de calcar; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

12. Ulcior (Pl. II/3; Pl. IV/10) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5YR 7/6); vasul este acoperit de o angobă de bună calitate pe toate suprafețele (Munssel 7.5YR 2.5/2); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă; G.p. = 0,5 cm; G.b. = 0,85 cm; D. ext. b. = 14 cm; din vas se mai păstrează doar buza și o parte din perete; locul de descoperire: locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 424, Ulcior de tip 13 H, catalog nr. 617, Pl. C/617, exemplar datat în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.;

13. Vas de tip dolium (Pl. II/4; Pl. IV/4) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/6); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă dar cu numeroase fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 0,50 cm; G.b. = 2,2 cm; D.b. = 19,5 cm; se mai păstrează doar un fragment format din buză și o parte din peretele vasului pe o suprafață de cca. 14 cm²; locul de descoperire: locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură; analogii: Rusu-Bolindeț 2007, 427, Dolium de tip 16 B1, catalog nr. 638, Pl. CV/638, exemplar datat între mijlocul secolului al II-lea și secolul al III-lea p. Chr.

14. Tub ceramic pentru conducte de aducțiune a apei (Pl. II/5; Pl. IV/15) – lucrat la roată rapidă; ardere reductantă bizonală, cu o nuanță mai deschisă spre exterior (Munssel 5YR 6/3,) și cu o alta mai închisă spre interior (Munssel 5YR 3/2,); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă dar cu numeroase fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 1,25 cm; diametrul exterior la buză = 9,5 cm; diametrul interior sub buză = 6 cm; se mai păstrează doar un fragment format din buză și o parte din peretele vasului pe o suprafață de cca. 26 cm²; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

15. Fund de vas (Pl. II/6) – lucrată la roată rapidă; ardere reductantă uniformă (Munssel 10YR 8/1); pe suprafața exterioară a vasului se mai observă urme sporadice de angobă (Munssel 10YR 3/1); pastă grosieră; suprafață netezită; structură compactă; G.p. = 0,90 cm; G.f. = 1,2 cm; D. ext. f. = 9,5 cm; din vas se mai păstrează ceva mai mult de jumătate din fund și o mică parte din perete; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

16. Tub ceramic pentru conducte de aducțiune a apei (Pl. II/7; Pl. IV/19) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/8); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă în care apar sporadic fisuri, pori și cavități; G.p. = 1,35 cm; diametrul exterior la buză = 9,5 cm;

diametrul interior sub buză = 5,5 cm; se mai păstrează doar un fragment format din buză și o parte din peretele vasului pe o suprafață de cca. 22 cm²; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

17. Vas cu fundul inelar (Pl. II/8; Pl. IV/8) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5YR 8/6); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă dar cu unele fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 0,7 cm; G.f. = 0,9 cm; D. ext. f. = 15 cm; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

18. Tub ceramic pentru conducte de aducțiune a apei (Pl. II/9; Pl. IV/16) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/6); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă în care apar sporadic fisuri, pori și cavități; G.p. = 1,05 cm; diametrul maxim măsurat la exterior = 8,5 cm; se mai păstrează doar un fragment din peretele vasului pe o suprafață de cca. 16 cm²; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

19. Tub pentru cofraj de boltă (Pl. II/10; Pl. IV/14) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/6); pastă semifină; suprafață netedă; structură compactă dar cu numeroase fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 1,05 cm; diametrul exterior în zona umărului = 10 cm; se mai păstrează doar un fragment cu o suprafață de cca. 25 cm²; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

20. Perete de vas (Pl. III/1) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 7.5YR 8/4); pe suprafața exterioară a vasului mai pot fi observate urme de angobă (Munssel 10YR 3/6); pastă semifină; structură compactă dar cu unele fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 1,35 cm; vasul prezintă urme de ardere secundară; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

21. Perete de vas (Pl. III/2) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă la exterior (Munssel 7.5YR 8/3), reductantă la interior (Munssel 10YR 7/3); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 0,95 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

22. Perete de vas (Pl. III/3) – lucrat la roată rapidă; ardere oxidantă uniformă (Munssel 5YR 6/6); pe pereții vasului mai pot fi observate urme de angobă (Munssel 5YR 5/8); suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă dar cu numeroase fisuri, pori și cavități în peretele vasului; G.p. = 1,3 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

23. Perete de vas (Pl. III/4) – lucrat la roată

rapidă; ardere oxidantă de tip sandwich, la exterior – Munssel 7.5YR 8/6, miez – Munssel 7.5YR 7/4; suprafață netedă; pastă semifină, structură compactă; G.p. = 1,05 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

24. Oală (Pl. III/5; Pl. IV/17) – lucrat la roată înceată; ardere reductantă, uniformă (Munssel 7.5YR 3/2); pastă grosieră; structură ușor poroasă; suprafețele exterioare sunt netezite; G.p. = 0,8 cm; G.b. = 1 cm; D. ext. b. = 23,5 cm; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

25. Perete de vas (Pl. III/6; Pl. IV/22) – lucrat la roată înceată; ardere reductantă la exterior (Munssel 10YR 5/1), oxidantă la interior (Munssel 5YR 6/8); pastă grosieră; suprafețe netezite; structură ușor poroasă; G.p. = 0,75 cm; pe peretele exterior al vasului, la intervale de 1,75 cm, apare un decor vălurit format din grupuri de câte 3–5 linii paralele incizate; din vas se mai păstrează doar un mic fragment de formă rectangulară cu dimensiunile de cca. 7×6 cm; fragmentul păstrat prezintă urme de ardere secundară la exterior; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

26. Oală (Pl. III/7; Pl. VI/13) – lucrată la roată rapidă; ardere reductantă uniformă (Munssel 10YR 8/2); pastă grosieră; suprafață netezită; structură compactă; G.p. = 0,7 cm; G.f. = 0,85 cm; D. ext. f. = 23 cm; din vas se mai păstrează doar o mică parte din fund și o parte din perete; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

27. Perete de vas (Pl. III/8; Pl. IV/20) – lucrat la roată înceată; ardere oxidantă uniformă (Munssel 2.5YR 7/8); pastă grosieră; structură ușor poroasă; G.p. = 0,65 cm; pe peretele exterior al vasului, la intervale de 1 cm, apare un decor vălurit format din grupuri de câte 4–6 linii paralele incizate; din vas se mai păstrează doar un mic fragment de formă rectangulară cu dimensiunile de cca. 3×4 cm; fragmentul păstrat prezintă urme de ardere secundară la interior; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

28. Perete de vas (Pl. III/9; Pl. IV/21) – lucrat la mână; ardere reductantă la exterior (Munssel 7.5YR 4/2), oxidantă la interior (Munssel 5YR 6/8); pastă grosieră; structură ușor poroasă; G.p. = 1,5 cm; atât peretele interior, cât și cel exterior sunt decorate la intervale de 2,5 cm cu linii în zigzag incizate; se mai păstrează doar un mic fragment de formă poligonală cu o suprafață de cca. 20 cm²; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

29. Oală (Pl. III/10; Pl. IV/18) – lucrat la mână; ardere reductantă, uniformă (Munssel 10YR 2/1); pastă grosieră; structură ușor poroasă; suprafețele

exterioare sunt netezite; G.p. = 0,7 cm; D. ext. b. = 13 cm; locul de descoperire: punctul După Sat, în arătură.

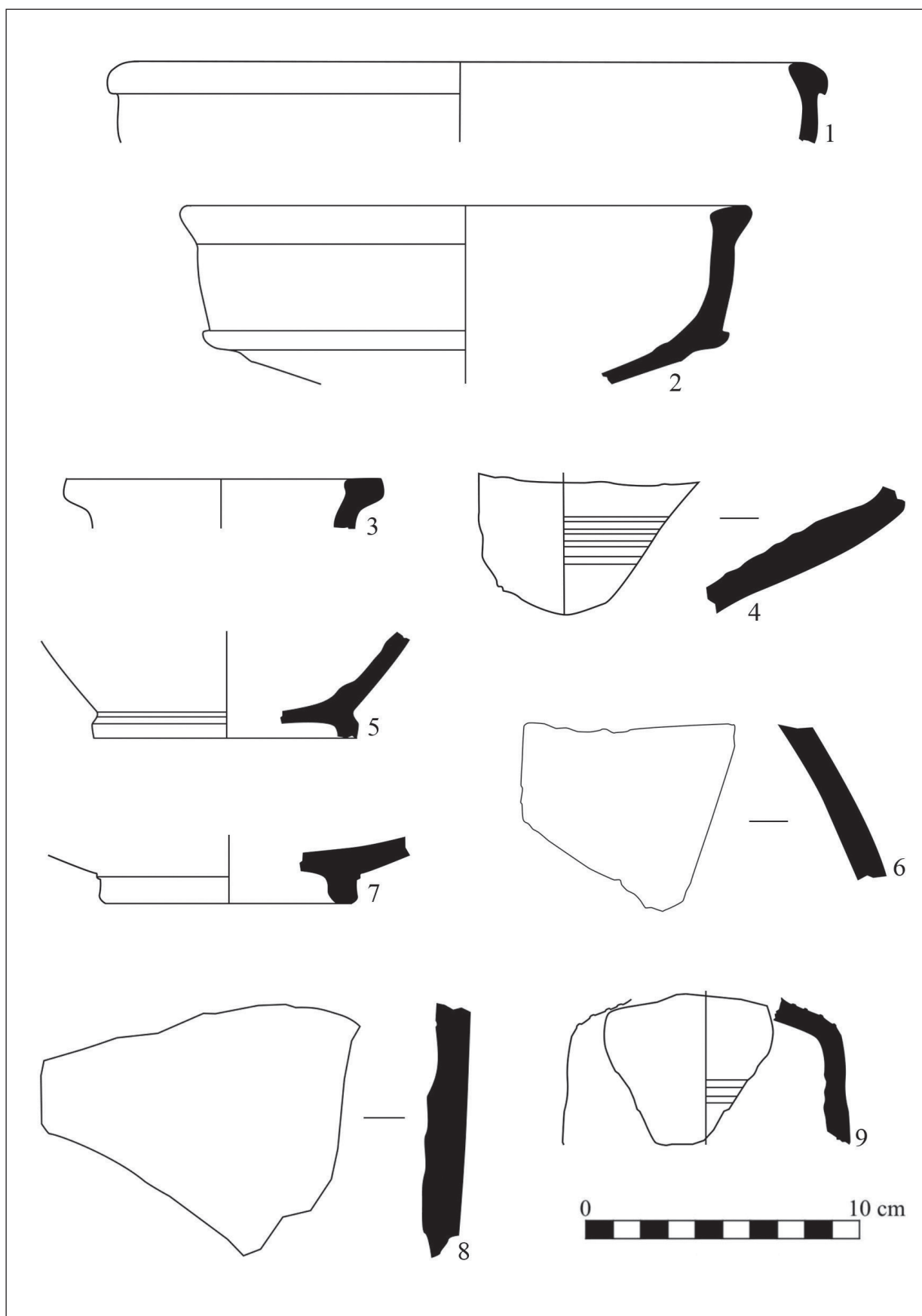
30. Oală (Pl. III/11) – lucrată la roată rapidă; ardere reductantă uniformă (Munssel 10YR 5/3); pastă grosieră; suprafață netezită; structură ușor poroasă; G.p. = 0,85 cm; G.f. = 0,8 cm; D. ext. f. = 9,5 cm; din vas se mai păstrează doar o mică parte din fund și o parte din perete; locul de descoperire: punctul La Rupturi, în arătură.

BIBLIOGRAFIE

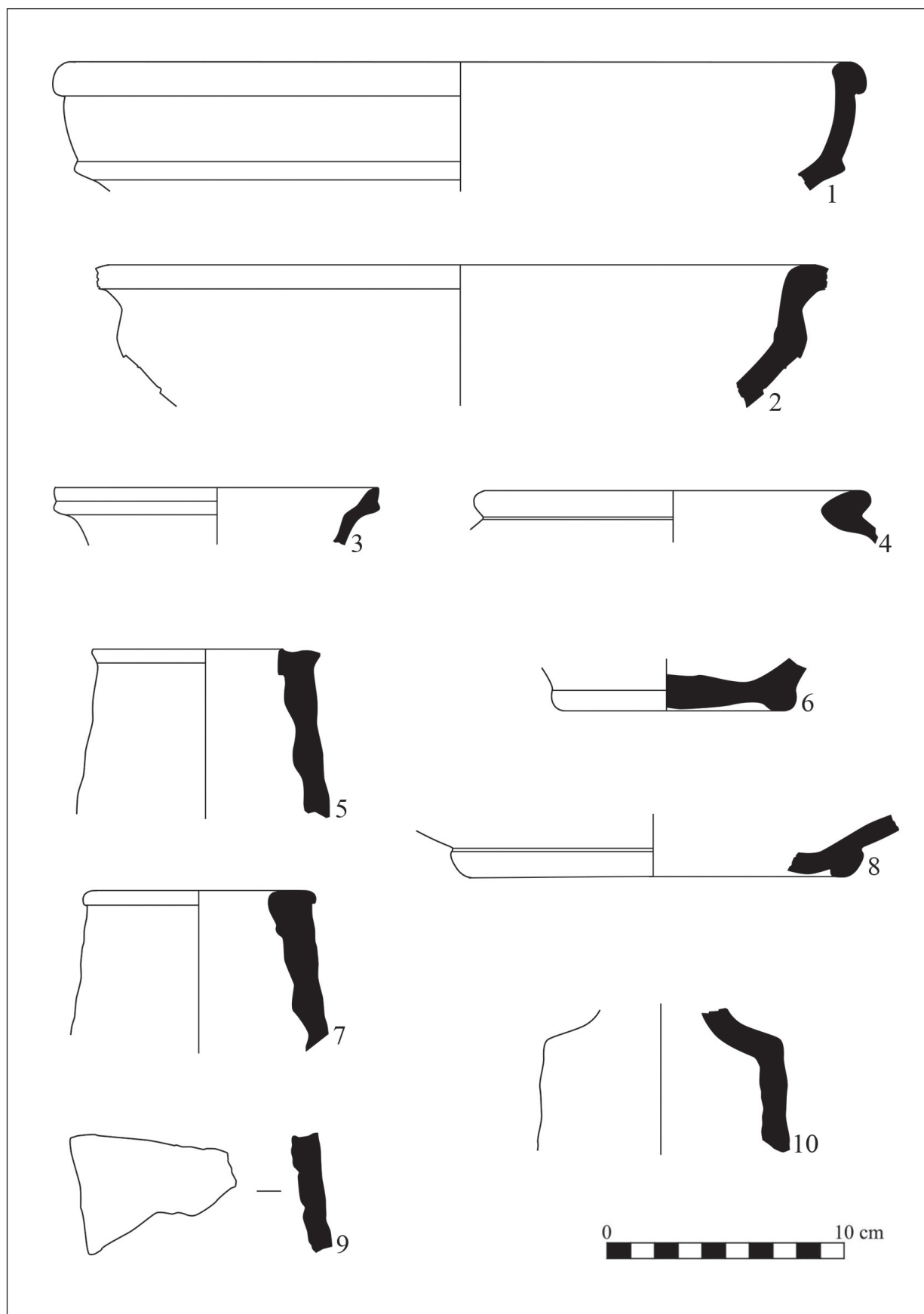
- Alicu *et alii* 1993
D. Alicu, S. Cociș, A. Paki, Raport privind cercetările arheologice efectuate în satul Micești, jud. Cluj. *ActaMN* 26–30/1.2 (1989–1993), 495–514.
- Ardevan 1998
R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara (1998).
- Bajusz 2005
I. Bajusz, *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések I/1*, Kolozsvár (2005).
- Barbu 1983
N. Barbu, Clasa solurilor hidromorfe. (L. Badea – P. Gâțescu – V. A. Velcea), *Geografia României. I. Geografia fizică*, București (1983) 515–522.
- Braga 1986
N. Braga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara (1986).
- Brindle 2016
T. Brindle, The Central West. A. Smith, M. Allen. (T. Brindle – M. Fulford), *New Visions of the Countryside of Roman Britain. 1. The Rural Settlement of Roman Britain*, London (2016), 282–307.
- Csánki 1913
D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V*, Budapest (1913).
- Czysz 2013
W. Czysz, Zwischen Stadt und Land – Gestalt und Wesen römischer Vici in der Provinz Raetien. (A. Heising) *Neue Forschungen zu zivilen Kleinsiedlungen (vici) in den römischen Nordwest-Provinzen. Akten der Tagung Lahr 21. – 23.10.2010*, Bonn (2013), 261 – 377.
- Daicoviciu 1933
C. Daicoviciu, Notițe arheologice și epigrafice. *AISC* 1/2 (1933) 58–63.
- Diaconescu 2013
M. Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Cluj-Napoca (2013).
- Discă 2019
A. C. Discă, Situri și descoperiri de epocă romană din împrejurimile Potaissei (I). Date noi despre situl dintre hotarele satelor Rediu și Mărtinești. *Sargetia S.N.* 10 (2019), 87–102.
- Discă *et alii* 2019
A. C. Discă, Ș. Vasilache, D. I. Bereteu, Situri și descoperiri de epocă romană din împrejurimile Potaissei (II). Date noi și clarificări privind siturile de la Vâlcele. *Sargetia S.N.* 10 (2019), 103–129.
- Discă 2020
A. C. Discă, Roman Sites and Discoveries Around Potaisa (III). New Data and Clarifications Regarding the Topography of the Sites in Aiton. *Ziridava S.N.* 34 (2020), 259–276.
- DRH-C
Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania. X-XV. București, (1968-2006).
- Fejér *et alii* 2003
T. Fejér, E. Rácz, A. Szász, *János Zsigmond királyi könyve 1569–1570. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. 1. Erdélyi Történelmi Adatok, VII/1*. Kolozsvár (2003).
- Ferenczi 1962
I. Ferenczi, Régészet-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén (I). *Studia* 2 (1962), 31–58.
- Ferenczi 1972
Șt. Ferenczi, Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea II/1). *ActaMN* 9 (1972), 387–411.
- Ferenczi 1974
Șt. Ferenczi, Contribuții la problema limes-ului de vest al Daciei (partea a II-a/3)* Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947–1957 și în 1966. II. Concluzii. *ActaMN* 11 (1974), 23–39.
- Florea *et alii* 1983
N. Florea, N. Barbu, I. D. Ilie, Clasa solurilor neevoluate, trunchiate sau desfundate. (L. Badea – P. Gâțescu – V. A. Velcea) *Geografia României. I. Geografia fizică*, București (1983), 523–526.
- Fodorean 2006
F. Fodorean, *Drumurile din Dacia Romană*, Cluj-Napoca (2006).
- Fodorean 2014
F. Fodorean, Cartografierea siturilor romane din Dacia Porolissensis. Noi descoperiri la Tureni și Aiton (jud. Cluj). (S. Forțiu – A. Cântar), *Simpozion Arheo Vest, Ediția a II-a. În Onoarea Gheorghe Lazarovici. Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014*, 1, Arheologie, Szeged (2014), 457–464.
- Fodorean 2017,
F. Fodorean, Archaeological sites recorded by Téglás

- István in the territory of Potaissa. (C. Szabó *et alii.*), *Adalbert Cserni and his contemporaries. The pioneers of urban archaeology in Alba Iulia and beyond. Proceedings of the international conference "Adalbert Cserni and his contemporaries. The pioneers of urban archaeology in Alba Iulia and beyond"*, Cluj-Napoca (2017), 187–204.
- Knötzele 2005
R. Knötzele, Ubstadt-Weiher, Stettfeld (KA). Straßensiedlung. D. Plank, (Ed.), *Die Römer in Baden-Württemberg*, Augsburg (2005), 340–343.
- Lazarovici – Kalmar 1985–1986
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj. *ActaMN* 22–23 (1985–1986), 723–754.
- Lazarovici – Kalmar-Maxim 1987–1988
Gh. Lazarovici, Z. Kalmar-Mazim, Săpături arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986. *ActaMN* 24–25 (1987–1988), 949–996.
- Mitrofan 1973
I. Mitrofan, Villae rustice în Dacia Superioară (I). *ActaMN*, 10 (1973), 127–50.
- Munsell
Munsell Soil Color Charts, revised edition, New Windsor (1994).
- Nemeti *et alii* 2003
S. Nemeti, I. Nemeti, F. Fodorean, Territorium Potaissae. *Revista Bistriței* 17 (2003), 69–75.
- Oltean 2006
I. A. Oltean, *Dacia. Landscape, Colonization and Romanization*, London and New York (2007).
- Orbán 1889
B. Orbán, *Torda város és környéke. 33 nagy és 12 szövegképpel*, Budapest (1889).
- Popa 2002
D. Popa, *Villae, vici, pagi. Asezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu (2002).
- Rabold 2005
B. Rabold, Walldorf (HD). Römisches Landgut oder kaiserliche Domäne?. (D. Plank), *Die Römer in Baden-Württemberg*, Augsburg (2005), 356–358.
- RepCj*
I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca (1992).
- Rind 2015
M. Rind, *Die römische Villa als Indikator provinzieller Wirtschafts- und Gesellschaftsstrukturen*, Oxford (2015).
- Roymans – Derks 2011
N. Roymans, T. Derks, Studying Roman villa landscapes in the 21st century. A multi-dimensional approach. (N. Roymans – T. Derks) *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture and Lifestyles*, Amsterdam (2011), 1–44.
- Russu 1959
I. I. Russu, Inscriptii din Dacia. *MCA* 6 (1959), 871–895.
- Russu – Milea 1967
I. I. Russu, Z. Milea, Volkanus Augustus în Dacia, *StComBrukenthal* 13 (1967), 165–173.
- Rusu-Bolindeț 2007
V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2007).
- Szilagyi 1943
J. Szilagyi, Dácia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrségei. *Közlemények Koloswar* 3 (1943), 88–98.
- Téglás 1902
I. Téglás, A mikesi római romok szétdulása és a közelebből Tordán talált római föliatokról. *ArchÉrt* 22 (1902), 79–83.
- Téglás 1903
I. Téglás, Mikesi leletekről. *ArchÉrt* 23 (1903), 277–278.
- Téglás 1906
I. Téglás, Pusztaszentmártoni és röödi épületmaradványokról. *ArchÉrt* 26 (1906), 361–362.
- Téglás 1911
G. Téglás, Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakien. *Klio* 11 (1911), 499–510.
- Tudor 1968
D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București (1968).
- Wightman 1970
E. Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, London (1970).
- Winkler 1982
I. Winkler, Drumul roman Napoca-Potaissa (II). *ActaMN* 19 (1982), 587–589.
- Winkler *et alii* 1980
I. Winkler, M. Blăjan, T. Cerghi, Drumul roman Napoca-Potaissa. I. *Potaissa* 2, (1980), 63–73.
- Winkler – Hopârtean 1973
I. Winkler, A. Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj (1973).

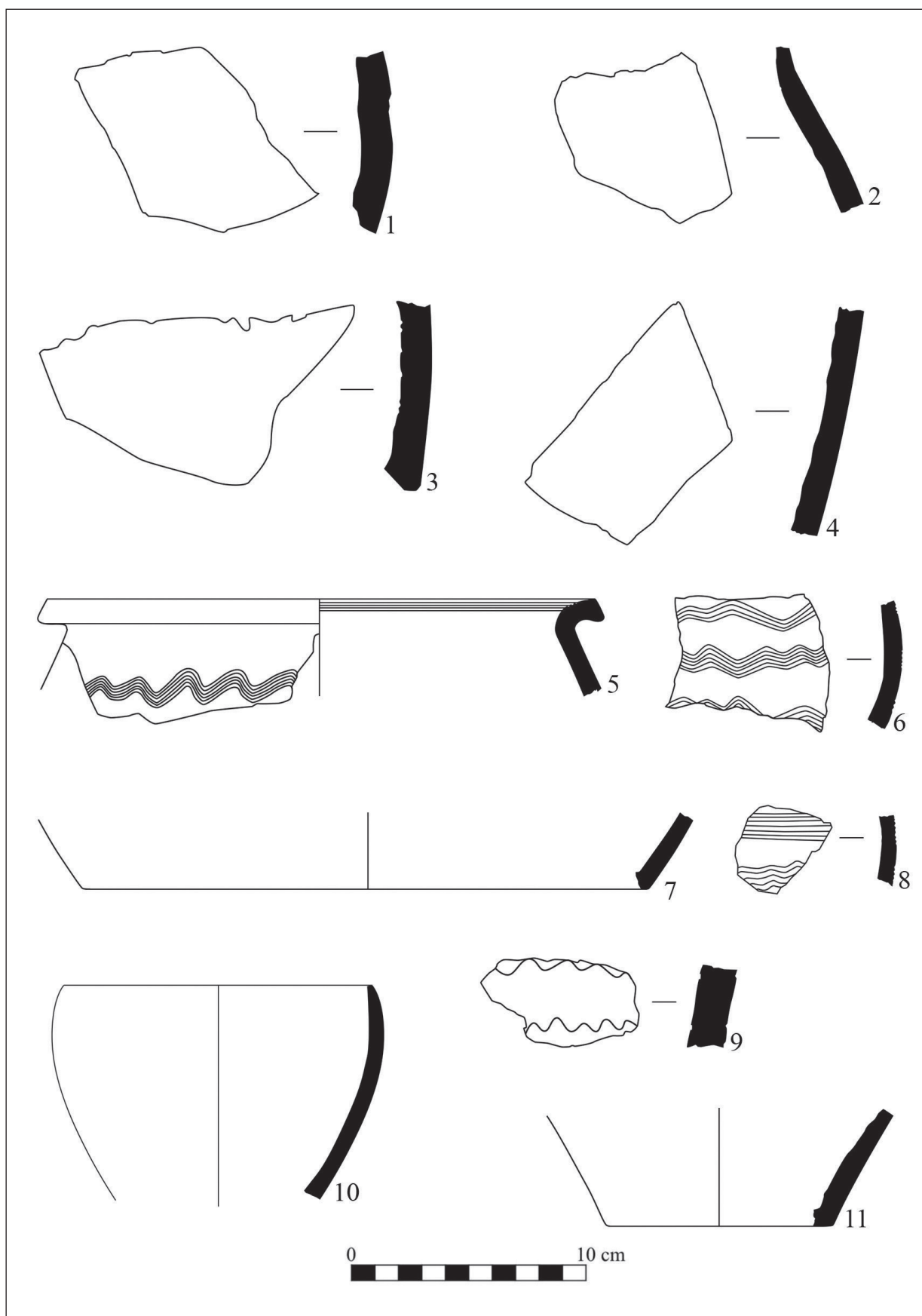

Pl. I – Materiale arheologice identificate în cursul cercetărilor de suprafață./ *Archaeological discoveries identified through fieldwalking.*

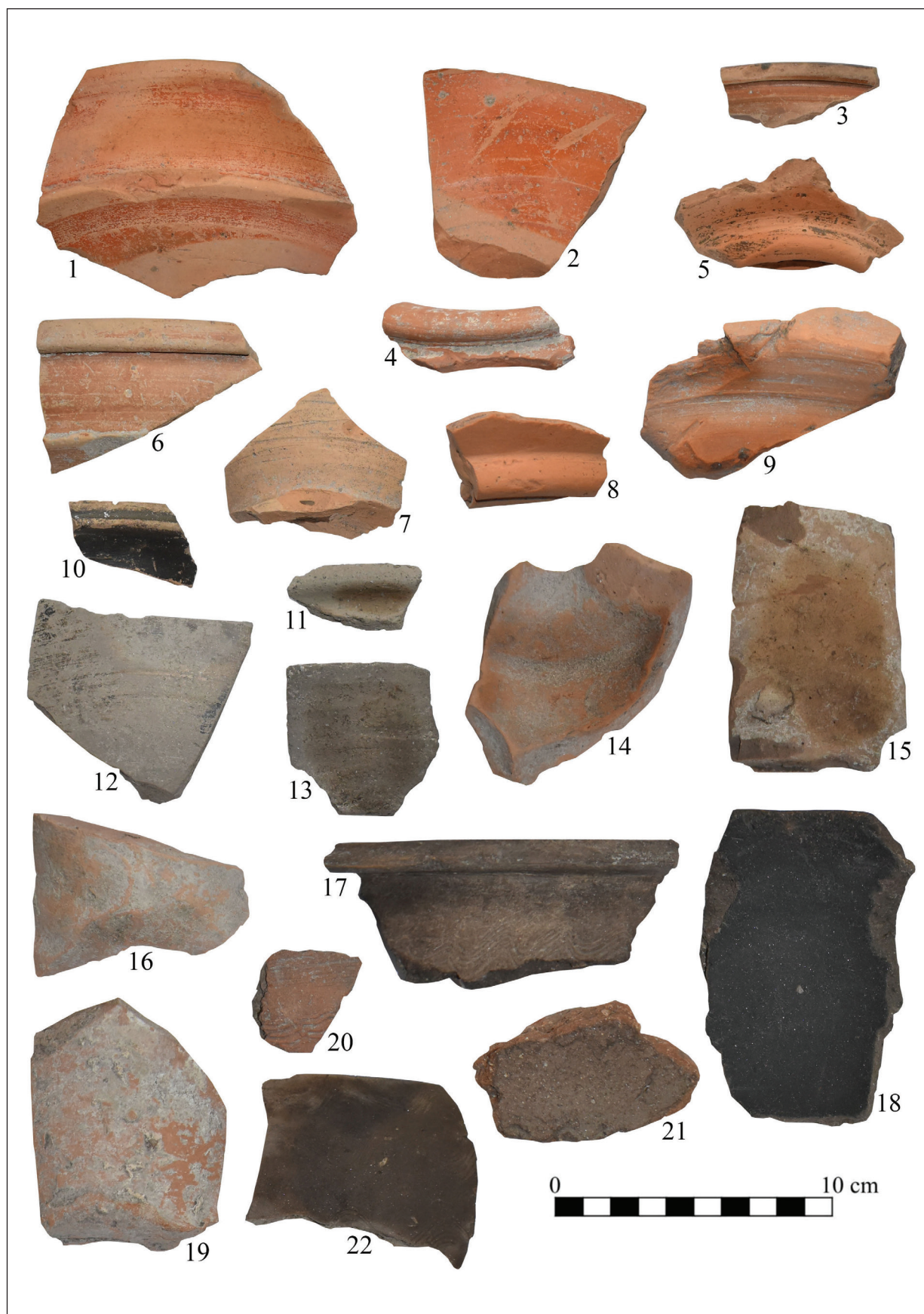

PL. II – Materiale arheologice identificate în cursul cercetărilor de suprafață./ *Archaeological discoveries identified through fieldwalking.*

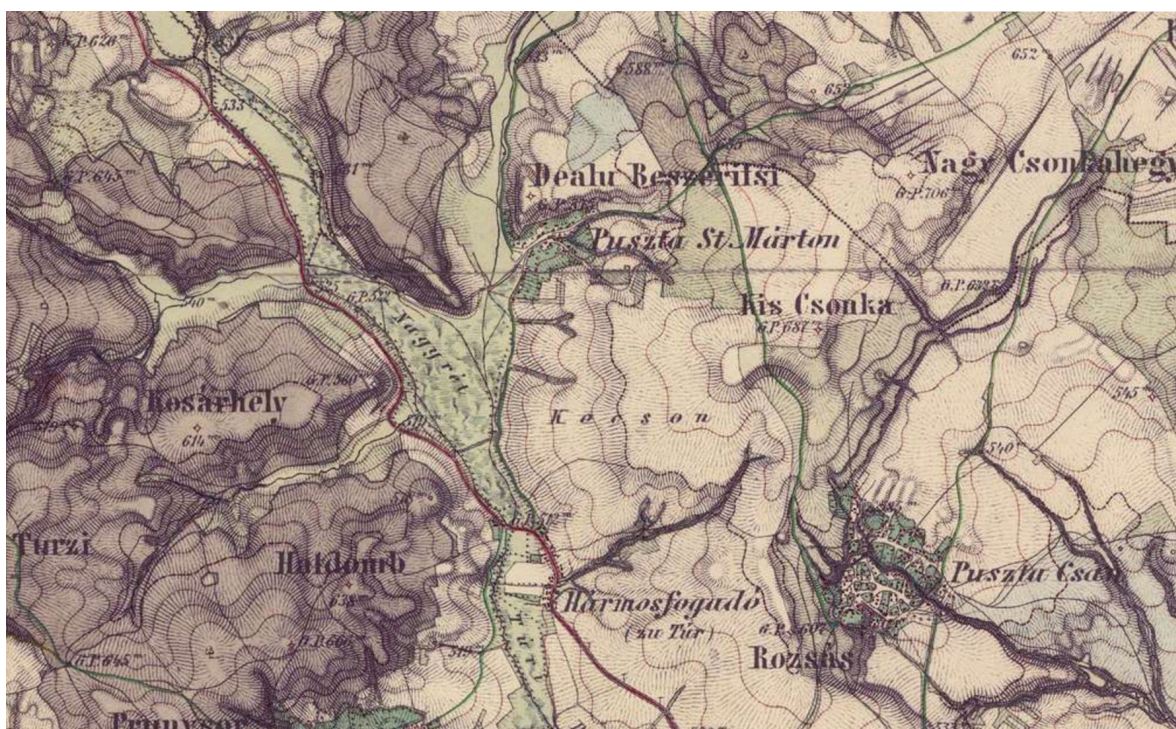
Pl. III – Materiale arheologice identificate în cursul cercetărilor de suprafață./ *Archaeological discoveries identified through fieldwalking.*

Pl. IV – Materiale arheologice identificate în cursul cercetărilor de suprafață. / *Archaeological discoveries identified through fieldwalking.*

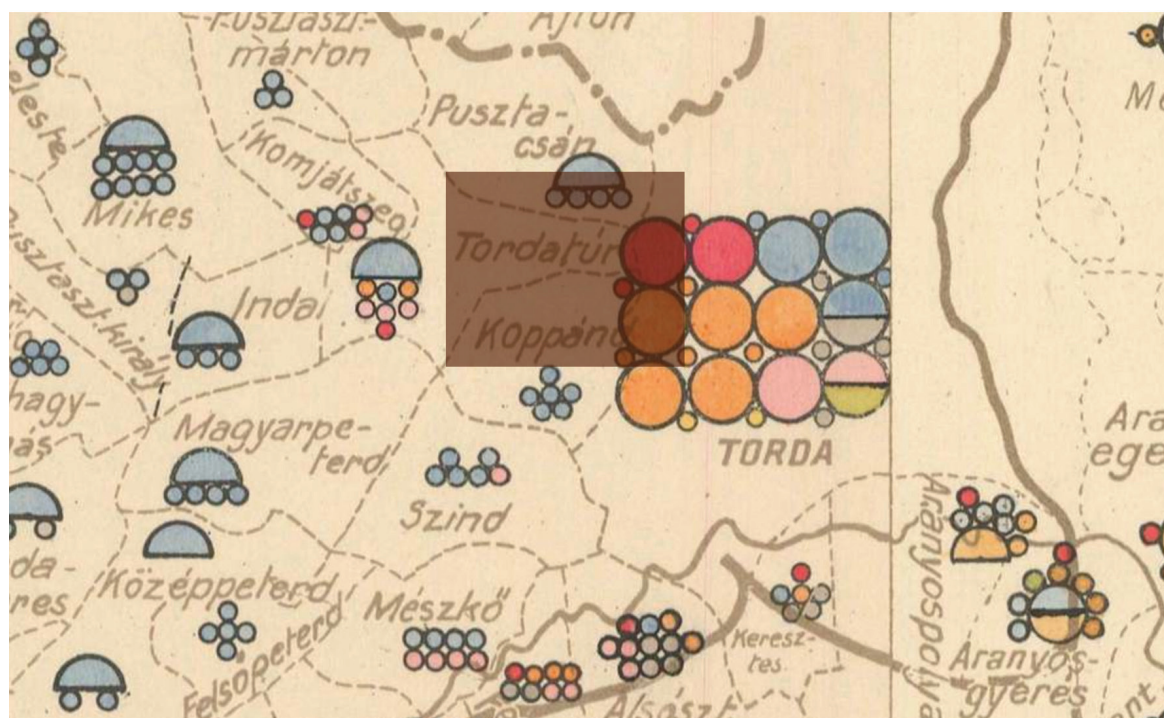

Pl. V. 1 – Toponimul Dealu Beszeritsi pe a doua ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic; 2 – Satul Micești și împrejurimile pe prima ridicare topografică militară a Marelui Principat al Transilvaniei. / 1 – *The toponym Dealu Beszeritsi on the Second military survey of the Habsburg Empire*; 2 – *Micești village and its landscape on the First military survey of the Grand Principality of Transylvania.*

1

2

Pl. VI. 1 – Hotarele dintre Unitățile Administrativ Teritoriale, Tureni, Săndulești și Turda în prezent; 2 – Hotarele dintre localitățile Ceanu Mic (Pusztacsán), Tureni (Tordatúr), Copăceni (Koppánd) și Turda (Torda) în 1910. / 1 – The borders between the Territorial Administrative Units, Tureni, Săndulești and Turda at present; 2 – the borders between the villages Ceanu Mic (Pusztacsán), Tureni (Tordatúr), Copăceni (Koppánd) and Turda town (Torda) in 1910.

SCHILDBUCKEL UND IHRE ENTWICKLUNG IM KARPATENBECKEN DES 5. JAHRHUNDERTS*

Attila P. Kiss**

Schlüsselwörter: Schildbuckel, Fund von Horgos, Hunnenzeit, Waffen, Waffengräber des 5. Jahrhunderts, frühe Phase der Reihengräberfriedhöfe des Karpatenbeckens.

Keywords: shield boss, found of Horgos, Hunnic period, weaponry, weapon burials of the 5th century, early phase of the row-grave cemeteries of the Carpathian Basin.

Shield bosses and their development in the Carpathian Basin of the 5th century

(Abstract)

This study presents the 5th century shield bosses types known from the material of burials in the Carpathian Basin and their development. A wide range of objects spread throughout the area during the late Roman Imperial and the early migration periods (Type of Dobrodzień/Zieling T-Varianten, Csongrad/Zieling L, Misery/Zieling H1, Vermand, Horgos/Libenau; Kiszombor). It is typical that the graves in which shields were placed are known mainly from the eastern part of the Carpathian Basin (we do not know any such burials from Transdanubia). Among the conical shield bosses, specimens ending in a spike also appear during the middle third of the 5th century, evoking earlier forms (ancient Germanic traditions). Unfortunately, previous research has often classified certain types into one type based only on similar characteristics (form of the cone). In the present writing, in order to avoid this, I tried to separate the pieces previously classified only for the Horgos/Libenau type. In the case of the latest pieces (second half and end of the 5th century), the spike should be hammered (Grave Kiszombor-B 308). In the latest pieces, which appear in the earliest graves of the row-grave cemeteries, the spike was hammered. At the end of the 5th century, pieces of Merovingian culture known in the west appear, which spread very rapidly in the area and in the local material of row-grave cemeteries.

In der Periode der römischen Kaisers- und Völkerwanderungszeit haben die Schildzubehöre sich hauptsächlich aus/von den Teilen der Schutzbewaffnung in den Bestattungen des Barbaricums erhalten. Die Schildbuckel und-Fesseln wurden während der römischen Kaiserzeit vorwiegend an den Fundplätzen des germanischen Barbaricums im Karpatenbecken gefunden. Im quadischen Barbaricum (die heutige West- und Mittelslowakei) war eine höhere Anzahl bewaffneter Bestattungen zwischen den in den Brandgräberfeldern begrabenen Eliten in der späteren Kaiserzeit gekennzeichnet, aber das Brauchtum der Waffendeponierung entstanden selten nach Markomannenkriege. Infolgedessen stammen die meisten Schildfunde aus den Gräbern hier aus dem böhmischen Gebiet einwandernden Gründungsgeneration (B1–B2 Periode)¹. Bei dem Fall der Brandbestattungen

von der Przeworsk-Kultur im nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens sind Waffenbefestigungen auch in den Gräbern der früher eingewanderten Generation (B2/C1a) häufiger anzutreffen, aber wir haben immer noch viele. Daten über die Verwendung des Rituselements im 3. Jahrhundert².

Forschungsteam für östliches Erbe, PPKU-Geschichte und Archäologie; TKP2020-NKA–11) mit Unterstützung des Thematic Excellence Program, Nationales Büro für Forschung, Entwicklung und Innovation und NKFI PD–16 121341 durchgeführt. Se mai adauga: Für die sprachliche Korrektur bin ich Herrn Csaba Göncöl (ELKH–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport) zu Dank verpflichtet.

** Katholische Péter-Pázmány-Universität, Fakultät für Geisteswissenschaften und Gesellschaftswissenschaften Institut für Archäologie, Wissenschaftlicher Assistent, e-mail: lord-kiss@gmail.com.

¹ Kolník 1980, Taf. LIV, 187a, LVIII, 205d, LXXV, 3b, LXXVI, 2f, LXXIX, 9d, LXXXII, 10l, LXXXIII, 12d, 14e, LXXXVIII, 23i, LXXXIX, 21d, XC, 24f, XCIII, 25f, XCIV, 26f, XCVII, 32e, CI, 36c, CII, 37d, CIV, 39d, CVIII, 47Ae, CIX, 48d, CX, 53d, CXII, 57d, 62c, CXXXI, 13e, CXLII, 35g; Verčák 2007, 140–142, 155–156.

² Kobály 1998, Hullám 2012. Ab der zweiten Hälfte des

* Das Forschungsprojekt wurde im Rahmen des Projekts mit dem Titel: Archäologische Forschung zu den Kontakten zwischen Ungarn und dem Osten (unser interdisziplinäres

Während der zweiten Hälfte des 3. und während des 4. Jahrhunderts beobachteten wir jedoch auch immer weniger bewaffnete Bestattungen in diesen Gebieten, was vermutlich mit der Änderung des Ritus zusammenhängt. Im Gegensatz dazu war das Brauchtum der Waffendeponierung unter den Sarmaten, die die östliche Hälfte des Karpatenbeckens besaßen, hinzuzufügen, ein seltenes Phänomen in der gesamten Kaiserzeit³. Schildbuckel kamen in der frühen und mittleren sarmatischen Zeit (anhand der Chronologie der Karpatenbecken von Andrea Vaday) – Ende des 2. und erste Hälfte des 3. Jahrhunderts – hauptsächlich aus der an die Germanen angrenzenden Kontaktzone zum Vorschein⁴. Die Beigebensitte von Waffen und natürlich von Schildern zu den Gräbern auf dem Gebiet der ungarischen Tiefebene wird sich erst im Zeitalter der frühen Völkerwanderungszeit (D1 Periode) verstärken.

Die Sammlung und Klassifikation von den im kaiserzeitlichen germanischen Barbaricum gefundenen Schildbuckeln wurde von Norbert Zielsing durchgeführt⁵. Aus seiner Arbeit geht es auch hervor, dass einige Typen eine lange Lebensdauer haben und in verschiedenen Regionen einige ältere Stücke fast aus dem Nichts erscheinen. Es gab mehrere Analysen von diesem Waffentyp in Mittel- und Osteuropa, aber insgesamt verwendet die Forschung heutzutage die Systematisierung von Michel Kazanski, der die Werke von Zielsing zu mit den Zeiträumen von der frühen Völkerwanderung gefolgt und hinzugefügt hat⁶. Die Schildbuckel aus dem östlichen Teil des Karpatenbeckens im Zeitalter des Kaiser- und der frühen Völkerwanderungszeit wurden von Eszter Istvánovits und Valéria Kulcsár gesammelt und klassifiziert⁷.

Das Material, das sie sammelten, wurde auch von Objekten aus germanischen Beziehungen

dominiert, aber auch römische und orientalische Einflüsse und Ursprünge können auf einigen Fällen festgestellt werden. Leider erhalten einige Details der Schildbuckel in den verschiedenen Publikationen – insbesondere in den ungarischen – nicht genügend Beachtung, so dass in den Beschreibungen häufig nur eine kurze „Bekanntgabe“ der Haube enthalten ist. In diesem Zusammenhang mit der Nomenklatur bestimmter Teile des Schildbuckeltyps halte ich die zuletzt von Norbert Zielsing und Matthias Friedrich verwendeten Begriffe für meine Arbeit (Taf. I. 2.)⁸.

In der frühen Völkerwanderungszeit kamen verschiedene Typen der Schildbuckel – im Vergleich zur Vorperiode – wieder aus dem archäologischen Material des Karpatenbeckens zum Vorschein. Hinter dem Auftreten der verschiedenen neuen Schildbuckelformen und der Zunahme der Anzahl der Waffengräber können wir die größeren Migrationen vermuten, die im späten 4. und frühen 5. Jahrhundert begannen⁹. Im Karpatenbecken erschienen dank Neuankömmlingen in dieser Übergangszeit sowohl neue Rituselemente als auch neue Objekte erscheinen¹⁰. Einige Arten von Objekten sind sowohl nördlich als auch östlich von unserem Gebiet bekannt, so dass die Bestimmung ihrer Herkunft häufig eine Reihe von Problemen aufwirft. Im Gegensatz dazu sind einige der in Bestattungen bemerkbaren Waffendeponierung und die damit verbundenen Waffentypen, wie Schildbuckel, während dieser Zeit stark mit der späten Przeworsk-Kultur verbunden¹¹. Die frühesten Stücke sind bereits in der D1-Zeitstufe aufgetreten, die in der sogenannten Dobrodzień/Zielsing T-Varianten zugeordnet werden können (Taf. II. 1.)¹². Sie haben steilkonische und gewölbte Haube, die facettiert ist, mit einer leichten abgerundeten Spitze. Diese stammen hauptsächlich aus den voll bewaffneten Gräbern (Schwert-Lanzespitze-Schildbuckel Kombination) der Tiszadob-Gruppe, obwohl ihre Stücke manchmal aus Siedlungen (Außerhalb des Karpatenbeckens Mušov) bekannt sind¹³. Der Typ wurde zuletzt von Michel Kazanski eingehend bearbeitet¹⁴. Zusätzlich sind die Typen Csongrad/Zielsing L und Misery/Zielsing H1

3. Jahrhunderts (C2) tauchen Waffenbeigaben in den Bestattungen der Przeworsk-Kultur im Karpatenbecken kaum auf. Im Gegensatz zu Friedhöfen kann der größte Teil des Siedlungsmaterials viel besser datiert und die Kontinuität bis zum 5. Jahrhundert nachgewiesen werden (Bei Friedhöfen sind derzeit nur wenige Standorte vom Typ Dobrodzień bekannt). Dazu: Soós 2019.

³ Zum Beispiel: Tari 1994; Kulcsár 1998, 64–65; Istvánovits–Kulcsár 1992; Istvánovits–Kulcsár 1994; Istvánovits – Kulcsár 2011; Grumeza 2014, 114–122.

⁴ Vaday 1989, 115–116; Kulcsár 1998, 45; Istvánovits–Kulcsár 2017, 300–302.

⁵ Zielsing 1989.

⁶ Kazanski 1994. Seine Typologie wurde bei der Verarbeitung von Waffenfunde aus dem Balkan gefolgt: Glad 2015.

⁷ Istvánovits–Kulcsár 1992.

⁸ Zielsing 1989; Friedrich 2016, 113.

⁹ Tejral 2000, 6–12; Pinar–Jiřík 2019, 447–452.

¹⁰ Tejral 2000, 6–12

¹¹ Garam–Vaday 1990, 206–210. Pinar–Jiřík 2019, 447–452.

¹² Kazanski 2019.

¹³ Tejral 2011, 120–123, Abb. 79; Istvánovits 1993, 138–139.

¹⁴ Kazanski 2019.

aufgestoßen, die ebenfalls ein Schildbuckel mit klassischer konischer Haube aufweisen¹⁵. Der Typ Csongrad/Zieling L hat kuppelförmige hohe Haube, doppelkonische oder vertikale Krage (leicht nach außen geneigt) und seine Krempe steigt mehr oder weniger an (Taf. II. 1.). Dieser Typ ist auch hauptsächlich aus der Zeit der D1-Stufe bekannt, aber ihre Exemplare wurden zusätzlich zur nördlichen ungarischen Tiefebene (Fundorte der Tiszadob-Gruppe) auch aus der südlichen Tiefebene gefunden¹⁶. Diese Schildbuckel treten vorwiegend in Begleitung von Lanzenspitzen auf. Der Typ Misery/Zieling H1 hat flachkonische oder kegelförmige Haube mit gerader Wandung, die in eine kegelförmige Spitze endet. Seine Krage ist niedrig und vertikal und seine Krempe ist horizontal, oder er steigt sehr wenig an (Taf. II.3.). Das letztgenannte Form kann eindeutig als Stücke von D1 Stufe (oder kurz vorher) klassifiziert werden, aber – basierend auf Funden aus dem Imperium und Barbaricum – ihre Verwendung ist auch im ersten und mittleren Drittel des 5. Jahrhunderts (D2/D3) kontinuierlich¹⁷.

Michel Kazanski hat die Ursprünge von konischen Schildbuckel (Dobrodzień) anhand der Darstellung des berühmten Diptychon von Monza auf die römische Umgebung zurückgeführt¹⁸. Der Vorschlag regt zum Nachdenken an, kann aber leider nicht ohne Zweifel angenommen werden, da keine Funde aus römischem Gebiet vorliegen (aufgrund von Bestattungstraditionen). Bei den konischen Formen der D1-Zeit sind römische Einflüsse ebenfalls nicht auszuschließen. Es muss jedoch berücksichtigt werden, dass die Auswertung von römisch-germanischen Hin- und Her-Effekten aufgrund der Charakteristika des Quellenmaterials ebenfalls eine schwierige Aufgabe ist¹⁹.

Im Karpatenbecken treten reichere Waffenangräber und vielfältige Waffenkombinationen aus der klassischen Hunnenzeit (D2 und D2 / D3 Stufe) – im Gegensatz zu früheren Epochen – auf, sowohl bei großen und kleinen Bestattungsplätzen als auch in Einzelgräbern²⁰. In der

Zeit, die in der archäologischen Literatur oft als Attila-Zeitalter bezeichnet wird, sind hauptsächlich Schwert-Kurzsax/schmaler Langsax im den Elitengräbern enthalten, wurden jedoch die Elemente von Schutzwaffen selten in diesen Bestattungen deponiert. In den Fundorten von Transdanubien sind nur wenige ähnliche Grabfunde bekannt, weil die Waffen hier vielmehr nur in den männlichen Elitengräbern und in Totenopfer gelegt wurden und die Waffendeponierung – vorwiegend die Schildbuckel – der vorhergehenden Periode (spätromische Zeit) war selten in dieser Region²¹. Dieses Brauchtum war häufiger im Gebiet des ehemaligen Barbaricum, hauptsächlich an der Verbindungspunkt der ungarischen Tiefebene und der Berge (Léva, Tarnaméra-Urak-dűlője, Szirmabesenyő), in der Region von Fluss Kőrös (Ártán-Kisfarkasdomb und Nagyfarkasdomb, Oradea). Die Grenzzone des Hunnenreichs und des ehemaligen oströmischen Reiches ist auch zu erwähnen, wo mehrere Funde mit ähnlichen Zusammenhängen (vielfältige Waffenkombinationen) aus den letzten Jahrzehnten bekannt geworden sind.

Trotz der Fortsetzung der Barbaricum-Traditionen gibt es in dieser Zeit nur wenige Schilde im Material der Gräber in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens. Die auf Horgos vorkommenden Waffenkombinationen sind auch im Material der Gräber aus dem 5. Jahrhundert selten, aber die Kombination eines zweischneidigen östlichen Schwerts – kurzes Sax – Schildbuckel ist jedoch im Material dieser Zeit nicht beispiellos. Ähnliche können in dem Grab von Singidunum 2006/2, Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky utca und Grab 28 und 30 von Ártánd-Kisfarkasdomb beobachtet werden²². Trotz der Ähnlichkeiten der Waffenkombinationen soll man auch erwähnen, dass es keine genaue Übereinstimmung nach Untertyp der Waffen in diesen Gräbern gibt, da nur die Grundformen gleich sind. Obwohl die in der Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky Straße und in Singidunum ausgegrabenen Bestattungen als die besten Parallelen der obenerwähnten Exemplare angesehen werden können, trotzdem Pfeilspitzen (im Fall von Singidunum noch auch

¹⁵ Kazanski 1994, 441–447; Glad 2015, 132–133.

¹⁶ Garam-Vaday 1990, 192–194, Abb. 19.; Párducz 1963, 20.

¹⁷ Dieser Typ der Schildbuckel erschien auch im Grab 42 von Mezőszemere-Kismarfen, das zwischen der zweiten Hälfte und dem Ende des 4. Jahrhunderts datiert werden kann (Vaday-Domboróczy 2001, 100, 122–123). Das spätesten Stück (D2/D3 Periode): Singidunum 2006/2 (Ivanišević-Kazanski 2007, 122).

¹⁸ Kazanski 2019, 163–164.

¹⁹ Bishop-Coulston 2006, 216–217; Nabbefeld 2008, 45–47.

²⁰ Tejral 2011, 357–374.

²¹ Spätromische Waffenbestattungen in der Provinz von Pannonia enthalten hauptsächlich Schwertbeigabe (und Bogenknochenplatten kamen aus Aquincum zum Vorschein). Tejral 2015, 139–151. Außer der Grabfunde sind Waffenfunde (Schildbuckel, Schwerter) noch aus dem Material des späten Horizonts von spätromischen Festungen bekannt. Gróf 1992, 131, Tafel V.

²² Istvánovits-Nepper 2005, 46–47; Ivanišević-Kazanski 2007; Tejral 2015, 213.

Bogenknochen!) und eine Lanzenspitze auch neben dem Verstorbenen – mutmaßlich wegen der Sitte der „Überbeawaffung“ – gelegt wurden (Taf. V.). Diese bewaffneten Gräber sind wahrscheinlich ähnlich, weil sie auf einen engen Zeithorizont (D2/D3–D3) datiert werden können. Das Grab 28 von Ártánd-Kisfarkasdomb bietet eine fast exakte Analogie zum Fund von Horgos mit dem rituellen gebogenen Schwert, dem kurzen Sax und dem Schildbuckel, aber die Schutzwaffe zeigt jedoch nur teilweise Übereinstimmung mit dem serbischen Exemplar. Aufgrund der oben beschriebenen Verbindungen und Übereinstimmungen ist auch klar, dass es im mittleren Drittel des 5. Jahrhunderts eine Gruppe gab, die eine ähnliche gemeinschaftlich Representation von Kriegereliten wegen eines gemeinsamen Denkhintergrunds durch die Todenzeremonie und die Waffen-/Trachtbestandteile an verschiedenen Punkten im Karpatenbecken folgt²³.

Die nächste Stufe der Entwicklung (D2; D2/D3) der in der Mitte der Schilde erscheinenden Zubehöre ist die Dornschildbuckel. Einer der bekanntesten Funden unter diesem größeren Formengrupp ist der Fund von Horgos (Serbien) (Taf. III. 1.)²⁴, für den verschiedene Forschern unterschiedliche Namen verwenden: Die Schildbuckel mit der starken konischen-konkaven Haube und mit der in einen Dorn endenden Spitze werden von Polnische Forscher aufgrund des serbischen Fundorts als Horgos-Typ bezeichnet, während diese hauptsächlich von deutschsprachigen Werken als Rhenen-Vermand und Libenau/

Zieling E2 Typ genannt werden²⁵. Leider wurden in der Forschung die einzelnen Formen und die damit verbundenen Exemplare nicht konsistent getrennt.

Wir kennen mehrere ähnliche Exemplare aus dem Karpatenbecken des 5. Jahrhunderts. Die engsten Parallelen zum Fund von Horgos sind die Stücke auf Ártánd-Kisfarkasdomb (Gräber 28 und 30) (Taf. III. 2–3.)²⁶. Sie zeigen größere Ähnlichkeiten sowohl in ihrer Grundform als auch und in einigen Details des Umbo (charakteristischer freistehender Dorn, konisch-konkave Haube). Es ist jedoch wichtig darauf hinzuweisen, dass die östlichen zusammengebogenen Schwerter mit rhombischer Parierstange aus dieser Epoche nur aus diesen Bestattungen und jene von Horgos bekannt sind²⁷. Sei es an dieser Stelle auf jedoch auf ein sehr wichtiges methodisches Problem hingewiesen: In vielen Fällen behandelten frühere Arbeiten diese Schildbuckel anhand der einzelnen ähnlichen Elementen (z. B. Haube, Dorn) der Gegenstände als einen einzigen Typ, trotzdem zeigen diese einzelnen Details keine genaue typologische Übereinstimmung. Bereits bei den oben genannten Stücken von Ártánd fällt eine Reihe von Unterschieden zwischen den einzelnen Details auf. Während das Exemplar des Grabes 28 in eine konisch-konkaven längliche Form und eine nicht starke konkave Haube ohne langem abgetrenntem Dorn enden, können wir im Grab 30 ein Stück mit einer stark konkaven Form und einem langen Dorn begegnen. Als nahezu exakte Analogie des untersuchten Exemplars von Horgos können wir daher der Schildbuckel aus Grab 30 betrachten. Ein gemeinsames Merkmal beider Schildbuckel ist ihre relative niedrige Krage. Obwohl beide Variationen von einer gemeinsamen formalen Basis ausgehen, sind die Unterschiede in den einzelnen Details immer noch ziemlich signifikant, weswegen diese in denselben Typ nicht eingeordnet werden können.

Andere gute Analogien der Dornschildbuckel sind hauptsächlich aus dem Gebiet von Szolnok (Szolnok-Vár und Szolnok-Vegyiművek) bekannt und diese Gegenstände sind mit der wenigen konkaven Form der Haube besser zu beschreiben

²³ Vor kurzem interpretierte Gergely Szenthe die Hunnenopferfunde mit einer ähnlichen Idee: Szenthe *et alii*. 2018.

²⁴ Die Forschung interpretiert die Horgos-Funde hauptsächlich als Brandbestattung. Godłowski 1994, 81–82; Istvánovits – Kulcsár 1992, 50–55. Im Jahr 1894 grub Gyula Tergina einen Friedhof aus der Periode der ungarischen Landnahmenzeit an der Grenze zu Horgos aus, aber als die Funde des 5. Jahrhunderts zum Vorschein kamen, war er noch im Fundort nicht persönlich anwesend (Tergina 1894, 206; Kovács 1994, 58–60). Aufgrund ihrer anschließenden Rekonstruktion können wir den Schluss ziehen, dass die Arbeiter eine partielle Pferdbestattung aus der Periode der ungarischen Landnahmenzeit und ein weiteres Grab aus dem 5. Jahrhundert gefunden haben können, von denen Tergina bereits publiziert hat, dass sie aus einem einzigen Grab stammen. Bei persönlicher Untersuchung der Funde stellte ich fest, dass die Patina-Spuren, die auf eine Einäscherung hinweisen, auf der Oberfläche der Objekten, die auf nicht festgestellt werden können. Während dieser Zeit (D2 und D2/D3) konnte die Existenz der Brandbestattungen aus dem Karpatenbecken an keinem Fundort nachgewiesen werden. Über das Fund von Horgos: Kiss 2021.

²⁵ Böhme 1974, 112–113, Dickinson–Härke 1992, 17–19; Kazanski 1994, 445–446; Glad 2015, 133–134.

²⁶ Tejral 1999, 260–261; Tejral 2015, 213. Nach den vorläufigen Daten wurde ein Fragment einer Schildbuckel im Grab 36 gefunden, aber man findet darüber kein Foto oder keine Zeichnungsmittteilung in Werken von Tejral.

²⁷ Tejral 2015, 175, 213.

(Taf. III. 4.)²⁸. Leider ist die genaue Datierung dieser Funde mangels unvollständiger fachkundigen Beobachtung und Dokumentation schwer anzugeben, man kann aber vermuten, dass diese Exemplare um das mittlere Drittel bzw. die Mitte des 5. Jahrhunderts begraben wurden.²⁹ Neben dem Gebiet der ungarischen Tiefebene sind ähnliche Stücke aus der Mitte des 5. Jahrhunderts aus Gräberfeldern oder Gräbern in den südlichen Gebieten des Karpatenbeckens bekannt, die mit den sich auf der anderen Seite der Grenze (die ehemaligen römischen Gebiete/Städte) angesiedelten Barbarengruppen in Verbindung gebracht werden können. Die Fundmaterialien von Illyricum sind die Bestattungen 301 des Gräberfelds von Singidunum III sowie das Grab 1607 des Gräberfelds von Vininacium zuzuzählen, die ebenfalls auf die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts datiert werden können³⁰.

Bei Untersuchung der Funde hat sich erwiesen klar, dass bei dem Fall der Dornschildbuckel zwei verschiedene Typen nach formaler Sicht erkannt werden können: Horgos/Libenau und Vermand. Die beiden Typen unterscheiden sich hauptsächlich in der Form der Haube sowie in der Gestalt und den Proportionen des Dorns. Der Typ Horgos/Libenau hat flachkonische oder weniger konkave Haube mit gerader Dachwandung, die in einen deutlich langen ausgezogenen Dorn endet. Die niedrige oder mittelhohe Krage ist vertikal und die Krempe ist horizontal. Die Form der Haube unterscheidet sich kaum im Fall vom Typ Vermand, weil sie hoch steilkonisch – konkav ist und sie endet nur in einen kurzen oder eingedeuteten Dorn, der im Grunde eine Fortsetzung des Endes der Wand ist. Exemplare der Typen Horgos/Libenau

und Vermand sind aufgrund anderer Funde in den Gräbern auf die D2-Periode zu datieren, im Fall des Fundes von Horgos kann jedoch auch die D2/D3 oder frühe D3-Periode auftreten/ergeben. Die beiden sehr ähnlichen Typen, vermutlich mit derselben Belegungszeit, könnten sich aufgrund ihrer übereinstimmenden Kampfnutzung auf der Grundlage desselben Hintergrunds entwickelt haben.

Diese Exemplare siegel einen Übergangszustand in der Entwicklung von Schildbuckeln wider, da wir in ihnen eindeutig den letzten Vertreter einer Ära und eines Kampfstils sehen können (in Ende des römischen Kaiserzeit und Beginn der Völkerwanderungszeit). Die Grundform selbst mit der starken konkaven Haube, die in einem Dorn endet, können in der germanischen Antike als wiederkehrende Form behandelt werden, weil ihre Geschichte bis der vorrömischen Eisenzeit – bis zum Ende der frühen Kaiserzeit – zurückgeht³¹.

Die in der frühen Kaiserzeit verwendeten Schildbuckel, deren charakteristisches Merkmal einer in der Spitze befindliche Dorn war (der auch zum Angriff eine Verwendung finden), verschwanden vom 3. bis zum 4. Jahrhundert (Zieling E2–F2), jedoch ähnlich geformte Stücke (Vermand-and-Libenau-Typ) erscheinen aus (bisher) unbekannten Gründen zwischen der Elbe und Loire im 5. Jahrhundert³². Dieser Typ der Schutzaffen wird erst in den ehemaligen römischen Gebieten und sogar in Großbritannien erscheinen, wo ihre innere Entwicklung auch gut zu beobachten ist (der Kragen werden auch höher). Vermutlich können wir in den verschiedenen Regionen sehr ähnliche Entwicklungsprozesse beobachten, da die starken konkaven Formen sich im Laufe der Zeit ändern und auch die Dorne verschwinden, die sich in einen Stangen mit einem einfachen flachen Ende verwandelten³³. Hinter der Entstehung der Formen, die im Zeitalter der frühen Völkerwanderungszeit wieder in den Vordergrund traten, können wir die Veränderungen im Kampfstil erraten. In den Händen ehemaliger Krieger könnten diese „martialen Geräte“ nicht nur als Schutzaffe, sondern häufig auch als Angriffswaffe fungieren. Vermutlich

²⁸ Cseh 2005, 17; Cseh 2014. Man verwendete in der Fachliteratur mehrere Benennung für Szolnok–Vegyiművek, was zu mehreren Missverständnissen führte. Das Problem wurde schließlich von Zsófia Masek in ihrer Doktorarbeit geklärt. Masek 2018, 415–417.

²⁹ Masek 2018, 415–417.

³⁰ Beide Bestattungen können anhand der Beifunde und der im ihren Fundort Lage (hiányzik valami innen, ebben a formában nem jó a mondat) zu der frühen Phase der Gräberfelder, dh dem mittleren Drittel des 5. Jahrhunderts, in Verbindung gebracht werden. Ivanišević–Kazanski 2002, 123, 139; Ivanišević–Kazanski–Mastykova 2006, 212. In diesen Fällen ist es natürlich unmöglich zu entscheiden, ob die Besitzer der Funde nach der Expansion der Hunnen unter ihrer Herrschaft oder zu einer späteren Zeit (nach dem Fall des Nomadenstaates (454–455)) unter oströmischer Führung im Grenzgebiet sich niederlassen haben. Für eine Interpretation der Friedhöfe aus dem 5. bis 6. Jahrhundert mit barbarischen Elementen in römischen Siedlungen auf dem Nordillyricum, siehe: Ivanišević–Bugarski 2018.

³¹ Zieling 1989, 91–94.

³² Böhme 1974, 113.

³³ Süddeutsche Stücke: Koch 2001, 270–271; Friedrich 2016, 114. Die frühere Forschung deutete auch die obenerwähnten Entwicklung im Fall der angelsächsischen Schildbuckel aufmerksam hin. Laut Heinrich Härke und Taina Dickinson kann der Typ I. 2. als die typologische-genetische Weiterentwicklung des Schildbuckel Typ IV. (Typ von Vermand und Libenau) behandelt werden. Dickinson–Härke 1992, 12, 19.

war der Krieg zu dieser Zeit – neben der Taktik der geschlossenen Formationen – von persönlichen Mut einzelner Waffenträger, Körper-zu-Körper-Kämpfen geprägt, wo die Doppeleigenschaft dieser Buckel während der Schlacht als ein hervorragendes Werkzeug verwendet werden könnte³⁴.

Marek Olędzki und Lubomira Tyszler befassen sich zuletzt mit den auf dem Gebiet des Weströmischen Reiches von aufgetretenen Schildbuckeln, die an den frühkaiserzeitlichen Formen erinnern³⁵. Ihrer Ansicht nach waren die frühesten Versionen der konisch-konkav geformten Stücke mit Dorn-Ende im spätesten Horizont der Przeworsk-Kultur in Mittel- und Südpolen aufgetreten, und von dort ist dieses Waffentyp durch die Migration der germanischer Gruppe im Karpatenbecken und im Westen angekommen (Taf. IV.). Es ist jedoch zu beachten, dass dieser Objekttyp von der Autoren vermutlich auf frühere Zeit (D1 möglicherweise D2 Periode) datiert ist³⁶. Die Funde aus Horgos und Ártánd können aufgrund ihrer begleitenden Beifunde deutlich auf die Zeiträume D2 und D2/D3 datiert werden. Im Fall des Funds von Horgos ist diese Datierung hauptsächlich durch die chronologische Position der Taschenschnalle gerechtfertigt³⁷. In Bezug auf die Herkunft des Objekttyps und die Verbreitung der Grundform müssen wir uns jedoch definitiv an den Ergebnissen der polnischen Autoren anschließen.

In der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts ist der Zahl der bewaffneten Bestattungen in der Karpatenbecken deutlich zurückgefallen. Wir kennen nur wenige Waffenfunde aus Transdanubien und haben derzeit keine Daten über das Vergraben von Schildbuckel³⁸. Zu dieser Zeit sind auch wenige bewaffnete Bestattungen in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens bekannt. Die meisten davon sind hauptsächlich die Einzelgräber der

Elite aus dem zweiten Hälfte oder Ende des 5. Jahrhunderts oder die frühesten Bestattungen von Reihengräberfeldern³⁹. Das Waffenmaterial dieser Ära ist von den Prunkschwertern und der schmalen Langsaxen dominiert⁴⁰. Exemplare, die dem Umbo von Horgos sowohl im Karpatenbecken, als auch in den westlichen Gebieten ähnlich sind, wie ich bereits in Bezug auf angelsächsische Analogien angedeutet habe, gehen ebenfalls einen weiteren Entwicklungsweg. Der sehr charakteristische Dorn, der hauptsächlich für Angriff verwendet werden können, nehmen mit der Zeit eine zunehmend stumpfe Form an, er wird verlassen oder die Enden der aus der Haube ausgehenden Stangen einfach flachgehämmert. Aus unserer Region finden wir zwei Beispiele für diese Art der Weiterentwicklung: das Grab von Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky utca und Grab 308 von Kiszombor-B (Taf. VI. 1–2.)⁴¹. Während das Erste aufgrund seines Fundgutes hauptsächlich auf die D3 Stufe datiert werden kann, weist das Stück von Kiszombor auch die Möglichkeit der späten Benutzung (vom Ende des 5. Jahrhunderts bis zur Zeitwende des 5. und 6. Jahrhunderts) anhand seines Beifunde hin⁴². Man kann daher im Fall der Stücke, die in der D3-Periode erschienen, über einen unabhängigen Entwicklungsweg sprechen, innerhalb dessen der Kiszombor-Typ aufgrund des archäologischen Materials als die späteste Form bezeichnet wer-

³⁴ Steuer 1970, 381; Hallsal 2003, 167–168.

³⁵ Olędzki–Tyszler 2019.

³⁶ Olędzki–Tyszler 2019, 203–206.

³⁷ Die genauen Analogien der Taschenschnallen sind noch nicht bekannt, aber ähnliche Exemplare und die Hauptelemente des Objekts (zB. der rippenverzierte Bügel, die eiserne funkenschlägerförmige Beschlägplatte) erscheinen sowohl im Westen als auch im Karpatenbecken, hauptsächlich in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts. Straub 2001, 307–311; Müller 2010, 223–224; Roes 1962, 289. Böhme 1994, 88–89, 102–103., Abb. 24.; Kiss 2021;

³⁸ Die folgenden Waffenfunde sind derzeit aus Transdanubien in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts bekannt: zwei schmale Langsaxe (Hács-Bédepuszta und Tolna-Mőzs-icsei dűlő), ein Schwertgrab aus Tács/Gorsium, und die Streufunde von anderen Fundorten (Dunaújváros, Felpéc). Ódor 2001, 34; Ódor 2011, 349; Kiss 1995, 86.; Fitz 1960, 159; Kiss 1981, 147.

³⁹ Zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts: Hajdúszoboszló–Bajcsy-Zsilinszki utca (Istvánovits–Nepper 2005); Tiszavasvári-Dancs Tehenész (Körösfői 2016); Érmihályfalva/Valea Lui Mihai (Roska 1930, 230–232); Grab von Gyula-Fövényes (Bóna 2002, 29–30). Der früheste Horizont der Waffengräber auf Reihengräberfelder beginnt vielmehr um die Wende des 5. und 6. Jahrhundert. Z. B.: Turda/Torda (Németi 2008, 360–365); Grab 37 von Szentes-Berekhat (Csallány 1961, 74); Grab 30 von Szolnok-Szanda (Bóna 2002, 206); Grab 90 von Szolnok-Szanda (Bóna 2002, 213–214); Grab 17 von Szolnok-Zagyvart-Alcsi (Cseh 2005, 21–22).

⁴⁰ Über die Gräber von Prunkschwertern (die Exemplare von Goldgriffspatha-Horizont in Karpatenbecken): Pieta 1987, 415; Kidd 1990; Quast, 1996, 535; Stanciu 2011, 526–528. Über die schmalen Langsaxe aus der Karpatenbecken: Kiss 2014.

⁴¹ Istvánovits–Nepper 2005, 46–47; Csallány 1961, 188; Török 1936, 117.

⁴² Im Grab von Kiszombor-B findet man eine Gürtelschnalle mit Kolbeldorn, die mit endständigen Querrillen verziert ist, dessen korrekte formale Analogien liegen zwischen dem letzten Drittel des 5. Jahrhunderts und den ersten Jahrzehnten des 6. Jahrhunderts. Martin 2000, 166; Siegmund 1998, 204; Mússemeier *et alii.* 2003, 16. Ähnliche Schildbuckel findet man im Fundmaterial der angelsächsischen Großbritannien, die auch auf längere Zeiträume datiert werden können. Dickinson–Härke 1992, 17–19.

den kann⁴³. Aufgrund der konkaven Form und Höhe des Daches kann man annehmen, dass sich die Exemplare der Typ Vermand in den Typ Kiszombor entwickelt haben können.

In der östlichen Hälfte der Region tauchten die Schutzwaffen um die Wende vom 5. zum 6. Jahrhundert wieder im archäologischen Material auf. Einige von ihnen folgen teilweise den stark konischen Traditionen der Mitte des 5. Jahrhunderts, aber sie sind bereits teilweise transformiert. Es ist charakteristisch für mehrere Exemplare, dass das lange, stabförmige Ende einfach in einem flachen Knopf geschmiedet wurde (Taf. VI. 4.). Dieser Typ ist typisch für das späte 5. Jahrhundert und das erste Drittel des 6. Jahrhunderts. Die Schildbuckel wurden niedriger und der charakteristische Dorn, der auch für Angriff verwenden werden konnte, verwandelten sich im Laufe der Zeit. Diese Art der Entwicklung scheint ein allgemeiner Trend in ganze Europa verbreitet gewesen zu sein, von den britischen Inseln bis zum Karpatenbecken⁴⁴. Auf merowingischen Reihengräberfeldern tauchen Schilde in größerer Zahl wieder auf, ähnlich wie in der frühromischen Kaiserzeit. In Transdanubien wurden die charakteristischen Metallbeschläge des Schildes erst mit dem Auftreten der Langobarden wieder in das Bestattungsmaterial eingeführt⁴⁵.

Das Stück von Kiszombor ist vielleicht eines der letzten Exemplare in der Entwicklung von Schildbuckeln des 5. Jahrhunderts (Taf. VII.). Derzeit ist es schwierig zu entscheiden, ob die Stücke von konischen Schildbuckeln, die in Stäben mit Knopf enden, mit dem Ende dieser Entwicklung verbunden werden können. Höchstwahrscheinlich können diese jedoch bereits mit dem lokalen Auftreten von Formen der Merowingerzeit in Verbindung gebracht werden. Von der Zeitenwende des 5. und 6. Jahrhunderts sind die für die merowingischen Gebiete typischen Waffentypen – wie andere kulturelle Elemente – im Karpatenbecken weit verbreitet und nur wenige Objekttypen des 5. Jahrhunderts (z. B. schmale Langsaxe, dreifüllige Pfeilspitzen) weisen Kontinuität auf. Vermutlich spiegelten die Schildbuckel von dieser Zeit an auch Anzeichen einer universellen merowingerzeitlichen Entwicklung wider.

⁴³ Vielleicht können die Stücke des Typs auch sein: Grab 90 von Szolnok–Szanda (Bóna 2002, 213–214).

⁴⁴ Dickinson–Härke 1992, 17–19; Koch 2001, 270–271; Friedrich 2016, 114.

⁴⁵ Keresztes 2015, 478–479.

BIBLIOGRAPHIE

- Bishop–Coulston 2006
M. C. Bishop, J. C. Coulston: *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, second edition, Oxford (2006).
- Bóna 1961
I. Bóna, Az újhartyáni germán lovassír. *ArchÉrt* 88 (1961), 192–209.
- Bóna 2002
I. Bóna, Gyula–Fövényes, Szonok–Szanda. (I. Bóna, M. Nagy) *Gepidisches Gräberfeld am Theissgebiet I.*, Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1., Budapest (2002), 29–30, 197–239.
- Böhme 1974
H. W. Böhme, *Germanische Grabfunde des 4.–5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire*, Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte, Münchner Beiträge Vor- und Frühgeschichte 9, München (1974).
- Böhme 1994
H. W. Böhme, Der Frankenkönig Childerich zwischen Attila und Aëtius. Zu den Goldgriffspathen der Merowingerzeit. (C. Dobiat) *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16, Marburg (1994), 69–110.
- Csallány 1961
D. Csallány: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.)*, ArchHung 38, Budapest (1961).
- Cseh 2005
J. Cseh: Szolnok–Vegyiművek. (J. Cseh, E. Istvánovits, E. Lovász, K. Mesterházy, M. Nagy, I. M. Nepper, E. Simonyi) *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.* Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest (2005), 16–17.
- Cseh 2014
J. Cseh: Egy Szolnok városi gepida sírlelet pajzsáról (ún. Horgos típusú umbók a Merowing-kor alföldi emléktanyagában). *Redemptio* XXI/1 (2014. február) 2–4.
- Dickinson–Härke 1992
T. Dickinson, H. Härke: *Early Anglo-Saxon shields*. *Archaeologia*, Monograph 110, London (1992).
- Fitz 1960
J. Fitz, Gorsium. Első jelentés a táci római település feltárásáról, 1958/59. Gorsium. Erster Bericht über die Ausgrabungen der römischen Siedlung bei Tàc, 1958/59. *AlbaRegia* 1 (1960), 154–164.
- Fodor 1997
L. Fodor: Szihalom–Budaszög, (P. Raczky, T. Kovács, A. Anders) Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti

leletmentései/Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway, Budapest (1997), 120–123.

Friedrich 2016

M. Friedrich, *Archäologische Chronologie und historische Interpretation: Die Merowingerzeit in Süddeutschland*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 96, Berlin–Boston (2016).

Garam–Vaday 1990

É. Garam, A. Vaday, Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. *ComArchHung* (1990), 171–219.

Glad 2015

D. Glad, *L'armement dans la région balkanique à l'époque romaine tardive et protobyzantine (284-641): héritage, adaptation et innovation*, Bibliothèque de l'Antiquité tardive 30, Turnhout (2015).

Gróf 1992

P. Gróf, Népvándorláskori vonatkozások egy későrómai erőd és temető kapcsán. (Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der Erschließung einer spätrömischen Festung und eines Gräberfeldes). *JAMÉ* 30–32 (1987–1989), 129–144.

Grumeza 2014

L. Grumeza, *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*, Cluj–Napoca (2014).

Halsall 2003

G. Halsall, *Warfare and Society in the Barbarian West, 450-900*, London (2003).

Hullám 2012

D. Hullám, A Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek időrendi vizsgálata a Kárpát-medence északkeleti részén. (Zs. Petkes) *Hadak Útján XX. A Népvándorláskor Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. (Budapest-Szigethalom 2010. október 28-30., Budapest* (2012), 83–97.

Istvánovits 1993

E. Istvánovits, Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *ActaArchHung* 45 (1993), 91–146.

Istvánovits–Kulcsár 1992

E. Istvánovits, V. Kulcsár, Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbarikumban. *JAMÉ* 30-32 (1987-1989), 47–96.

Istvánovits–Kulcsár 1995

E. Istvánovits, V. Kulcsár, Szálfe gyverek és íjak a Dunától keletre fekvő kárpát-medencei szarmata Barbarikumban [Stichwaffen und Bögen östlich der Donau gelegenen sarmatisches Barbaricum des Karpatenbeckens]. *Altum Castrum IV*, Visegrád (1995), 9–32.

Istvánovits–Kulcsár 2011

E. Istvánovits, V. Kulcsár, A Kárpát-medencei

szarmaták gyűrűs markolatú kardjai. (Á. Somogyvári, V. Gy. Székely) *A Barbaricum ösvényein. A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai. ArchCum 1.*, Kecskemét (2011), 63–78.

Istvánovits–Kulcsár 2017

E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Sarmatians History and Archaeology of a Forgotten People*, Monographien des RGZM 123, Mainz (2017).

Istvánovits–Nepper 2005

E. Istvánovits, M. I. Nepper, Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky u. 60. J. Cseh, E. Istvánovits, E. Lovász, K. Mesterházy, M. Nagy, I. M. Nepper, E. Simonyi) *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II.*, Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest (2005), 46–49.

Ivanišević–Kazanski 2002

V. Ivanišević, M. Kazanski, La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum. *Singidunum* 3 (2002), 101–157.

Ivanišević–Kazanski 2007

V. Ivanišević, M. Kazanski, Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum. *Starinar* LVII (2007), 113–135.

Ivanišević–Kazanski–Mastykova 2006

V. Ivanišević, M. Kazanski, A. V. Mastykova, *Les Nécropoles de Viminacium à l'époque des grandes migrations*, Collège de France–CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civilisation de Byzance Monographies 22, Paris–Beograd (2006).

Ivanišević–Bugarski 2018

V. Ivanišević, I. Bugarski, Transformation of burial space in the cities of Northern Illyricum during the Late Antiquity. *Anteus* 35–36 (2018), 91–118.

Kaczanowski 1994

P. Kaczanowski, Einige Bemerkungen über die „barbarischen“ Waffenfunde von römischem Boden. *Specimina Nova* 9 [(1993) 1994], 131–156.

Kazanski 1994

M. Kazanski, Les éperons, les umbo, les manipules de boucliers et les haches de l'époque romaine tardive dans la région pontique: origine et diffusion. (C. von Camarbornheim) *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg Sonderband 8., Lubin–Marburg (1994), 429–485.

Kazanski 2019

M. Kazanski, Умбоны типа Добродзень эпохи переселения народов: распространение, происхождение и датировка. In: Меч Марса, Ed. Олег В. Шаров. *Stratum plus*. 4 (2019), 155–167.

- Keresztes 2015
N. N. Keresztes, Fegyveres langobardok Magyarországon I. Típusok és fegyverkombinációk. (Türk Attila) *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája. 1. Kötet*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1., Budapest–Esztergom (2015), 469–498.
- Kidd 1990
D. Kidd, Gilt-Silver and Garnet-Inlaid sheath fittings from Hungary. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 20 (1990), 125–127.
- Kiss 1981
A. Kiss, Völkerwanderungszeitliches, germanische Langschwert von Dunapentele/Dunaújváros. *Alba Regia* 19 (1981), 145–165.
- Kiss 1995
A. Kiss, Das germanische Gräberfeld von Hacs-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *ActaAntiquaHung* 36 (1995), 275–342.
- Kiss 2014
A. Kiss P., Huns, Germans, Byzantines? The origins of the narrow bladed long seaxes. *ActaArchCarp* 49 (2014), 111–144.
- Kiss 2021
A. Kiss P., Egy régi lelet nyomában. A horgosi 5. századi együttes és helye a hun kor művelődésében (erscheinende Veröffentlichung).
- Kobály 1998
J. Kobály, A Przeworsk-kultúrához tartozó harcossírok és fegyverleletek a Kárpátalján. *JAMÉ* 39-40 (1997/1998), 113–134.
- Koch 2001
U. Koch, *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60, Stuttgart (2001).
- Kolník 1980
T. Kolník, *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei*. Bratislava (1980).
- Kovács 1994
L. Kovács, A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé, (Csóka). *MFME* 1991/92-1 (1992), 37–74.
- Körösfői 2016
Zs. Körösfői, Egy kora népvándorlás kori fegyveres sír Tiszavasvári határából. *JAMÉ* LVIII (2016), 145–153.
- Kulcsár 1998
V. Kulcsár, *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Múzeumi Füzetek 49., Aszód (1998).
- Lovász 1987
E. Lovász, A tiszakarádi germán temetőről. In: Régészeti kutatások Északkelet-Magyarországon. *HOMK* 24 (1987), 10–14.
- Martin 2000
M. Martin, Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Krajn (Slowenien). (R. Bratož) *Slovenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche Anfänge der slowenische Ethnogenese*, Situla 39., Ljubijana (2000), 143–198.
- Masek 2018
Zs. Masek, A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely értékelése alapján. Doktori disszertáció kézirat (Manuscript der Doktorarbeit). Budapest (2018).
- Müller 2010
R. Müller, *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*, Castellum Pannonicum Pelsonense 1., Budapest–Leipzig–Keszthely (2010).
- Müssemeier et alii. 2003
U. Müssemeier, E. Nieveler, R. Plum, H. Pöppelmann, *Chronologie der merowingerzeitlichen Grabfunde vom linken Niederrhein bis zur nördlichen Eifel*, Materialien zur Bodendenkmalpflege im Rheinland 15, Köln (2003).
- Nabbefeld 2008
A. Nabbefeld, *Römische Schilde. Studien zu Funden und bildlichen Überlieferungen vom Ende der Republik bis in die späte Kaiserzeit*, Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen 10., Rahden/Westf. (2008).
- Németi 2008
S. Németi, *Potaissa im 5.–6. Jh. n. Chr.* (ed. Mihail Bărbulescu), Mormântul princiar germanic de la Turda/ Das germanische Fürstengrab von Turda, Publicațiile Institutului de Studii Clasice 10., Cluj-Napoca (2008), 328–385.
- Ódor 2001
J. G. Ódor, V. századi település és temető Mözs határában. (A. Gaál) *Tolna megye évszázadai a régészet tükrében*, Szekszárd (2001), 33–34.
- Ódor 2011
J. G. Ódor, The 5th-century cemetery and settlement at Mözs (Tolna Country, Hungary) – some issues concerning the „East-Germanic” period in Transdanubia. (O. Heinrich-Tamáska) *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Castellum Pannonicum Pelsoense Vol. 2., Budapest–Leipzig–Keszthely (2011), 347–360.
- Olędzki–Tyszler 2019
M. Olędzki, L. Tyszler, The shield bosses of the Horgos type in the light of new finds from the Przeworsk culture. *EphNap* XXIX (2019), 201–214.

- Párducz 1963
M. Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. *StudArch* I. Budapest (1963).
- Pieta 1987
K. Pieta, Die Slowakei im 5. Jahrhundert. (W. Menghin, T. Springer, E. Wamers) *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, Nürnberg (1988), 385–397.
- Pinar–Jiřík 2019
J. G. Pinar, J. Jiřík, Late Przeworsk and post-Przeworsk, Elbian and Danubian. Vandals, Suebi and the dissemination of Central European elements of material culture in the Western Provinces. (K. Kot-Legieć, A. Michałowski, M. Olędzkiego, M. Piotrowskiej) *Przeworsk culture Transformation processes and external contacts*. Łódź (2019), 405–489.
- Quast 1996
D. Quast, Schmuckstein- und Glasschnallen des 5. und frühen 6. Jahrhunderts aus dem östlichen Mittelmeergebiet und dem „Sasanidenreich“. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26 (1996), 333–345.
- Roes 1962
A. Roes, Taschenbügel und Feuerstähle. *Bonner Jahrbücher* 167 (1967), 285–299.
- Roska 1930
M. Roska, Az érmihályfalvai germán sír. *ArchÉrt* 44 (1930), 229–232.
- Siegmund 1998
F. Siegmund, *Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*, Rheinische Ausgrabungen 34., Köln–Bonn (1998).
- Soós 2019
E. Soós, A császárkori germán Przeworsk kultúra kutatásának legújabb eredményei Magyarországon. (New advances in the research of the Germanic Przeworsk culture of the Roman Period in Hungary). *ArchÉrt* 144 (2019), 67–95.
- Stanciu 2011
I. Stanciu, *Locuirea teritoriului Nord-Vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii. / The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century-early 7th century)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4, București (2011).
- Steuer 1970
H. Steuer, Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel- und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. *Frühmittelalterliche Studien* 4 (1970), 348–383.
- Straub 2001
P. Straub, Eiserne Taschenbügel in Gräbern des 5. Jahrhunderts von Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* 52 (2001), 303–318.
- Szenthe et alii. 2018
G. Szenthe, V. Mozgai, E. Horváth, B. Bajnóczi, Ritual deposit from the hun period from Telki (Central Hungary) A preliminary report. *HA* 2019/1 (Spring), 9–19
- Tari 1994
E. Tari, Korai szarmata sír Újszilváson. (G. Lőrinczy), *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*, Szeged (1994), 259–261.
- Tejral 1999
J. Tejral, Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde. (T. Fischer, P. Gundolf, J. Tejral), *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*, Spisy Archeologického Ústavu av Čr Brno 14., Köln–Brno (1999), 217–292.
- Tejral 2000
J. Tejral, The Problem of the primary acculturation at the beginning of the Migration Period. (M. Maczynska, T. W. Grabarczyk), *Die spätromische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź (2000), 5–31.
- Tejral 2008
J. Tejral, Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes“ im Mitteldonaunraum aus der Sicht der Archäologie. (J. Tejral), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*, Spisy Archeologického Ústavu av cr Brono 26., Brno (2008), 55–119.
- Tejral 2011
Tejral, Jaroslav: Einheimische und Fremde. Das nord-danubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brono. Band 33, Brno (2011).
- Tejral 2015
J. Tejral, Spätantike Körperbestattungen mit Schwertbeigabe in römisch-barbarischen Grenzzonen Mitteleuropas und ihre Deutung. (T. Vida), *Romania Gothica 2. The Frontier World: Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1-2 October 2010.*, Budapest (2015), 129–236.
- Tergina 1894
Gy. Tergina, Horgosi ásatások. *ArchÉrt* 14 (1894), 198–206.
- Török 1936
Gy. Török, A kizombori germán temető helye a népvándorláskori emlékeink között. *Dolgozatok* XII (1936), 101–154.

Vaday 1989

H. A. Vaday, Die sarmatischen Denkmäler der Sarmatenzeit des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums, *Antaeus* 17–18 (1988–1989), 1989.

Vaday–Domboróczki 2001

H. A. Vaday, L. Domboróczki, Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. *Agria* 37 (2001), 5–206.

Váradi 1997

A. Váradi, Szihalom–Pamlényi-tábla, (P. Raczky, T. Kovács, A. Anders), *Utak a múltba. Az M3-as autópálya*

régészeti leletmentései/Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway, Budapest (1997), 117–119.

Verčík 2007

M. Verčík, Die germanische Bewaffnung der älteren römischen Kaiserzeit aus dem Gebiet der südwestlichen Slowakei. *AArchR* 2 (2007), 131–188.

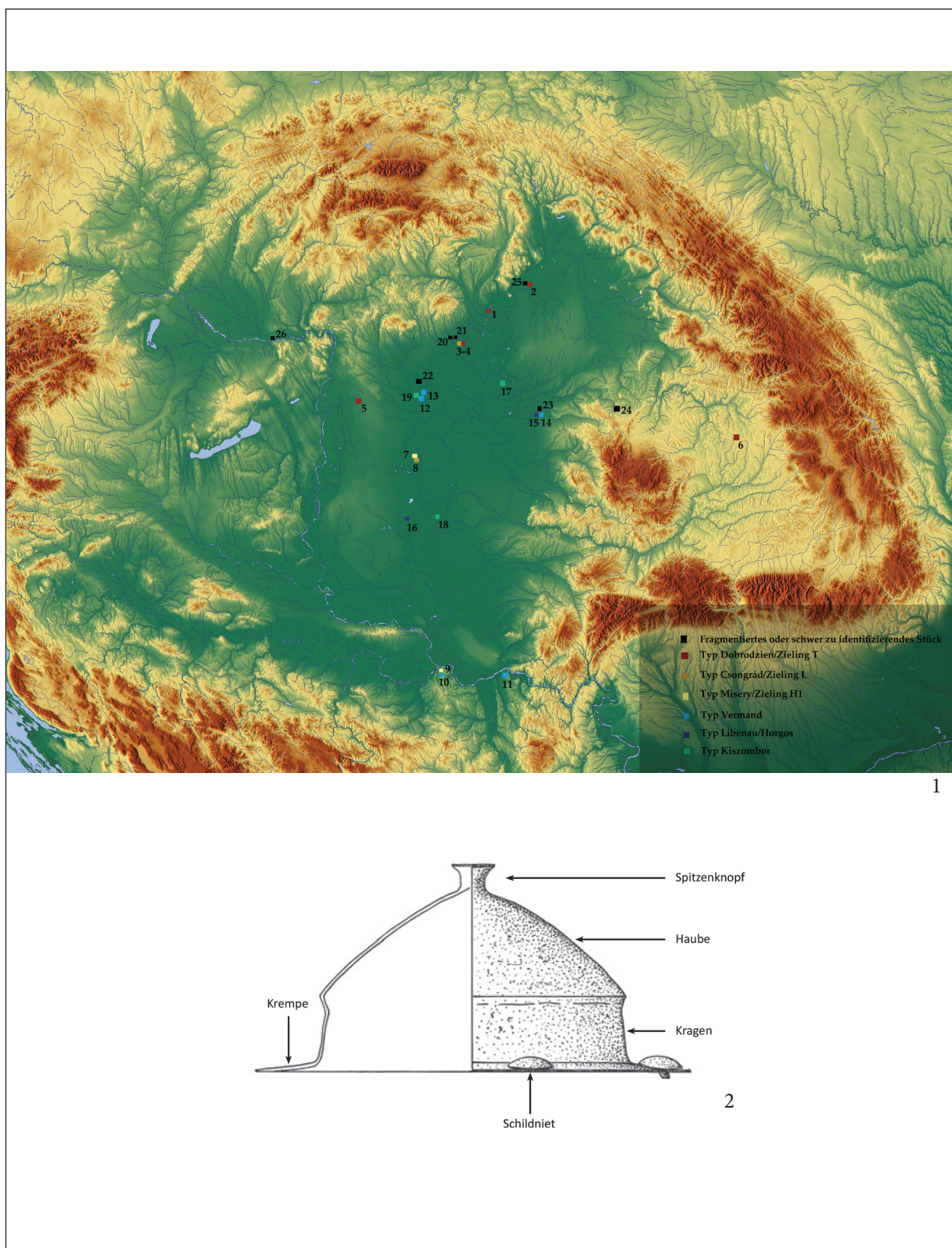
Ziling 1989

N. Ziling, *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*. BAR Int. Ser. 505., Oxford (1989).

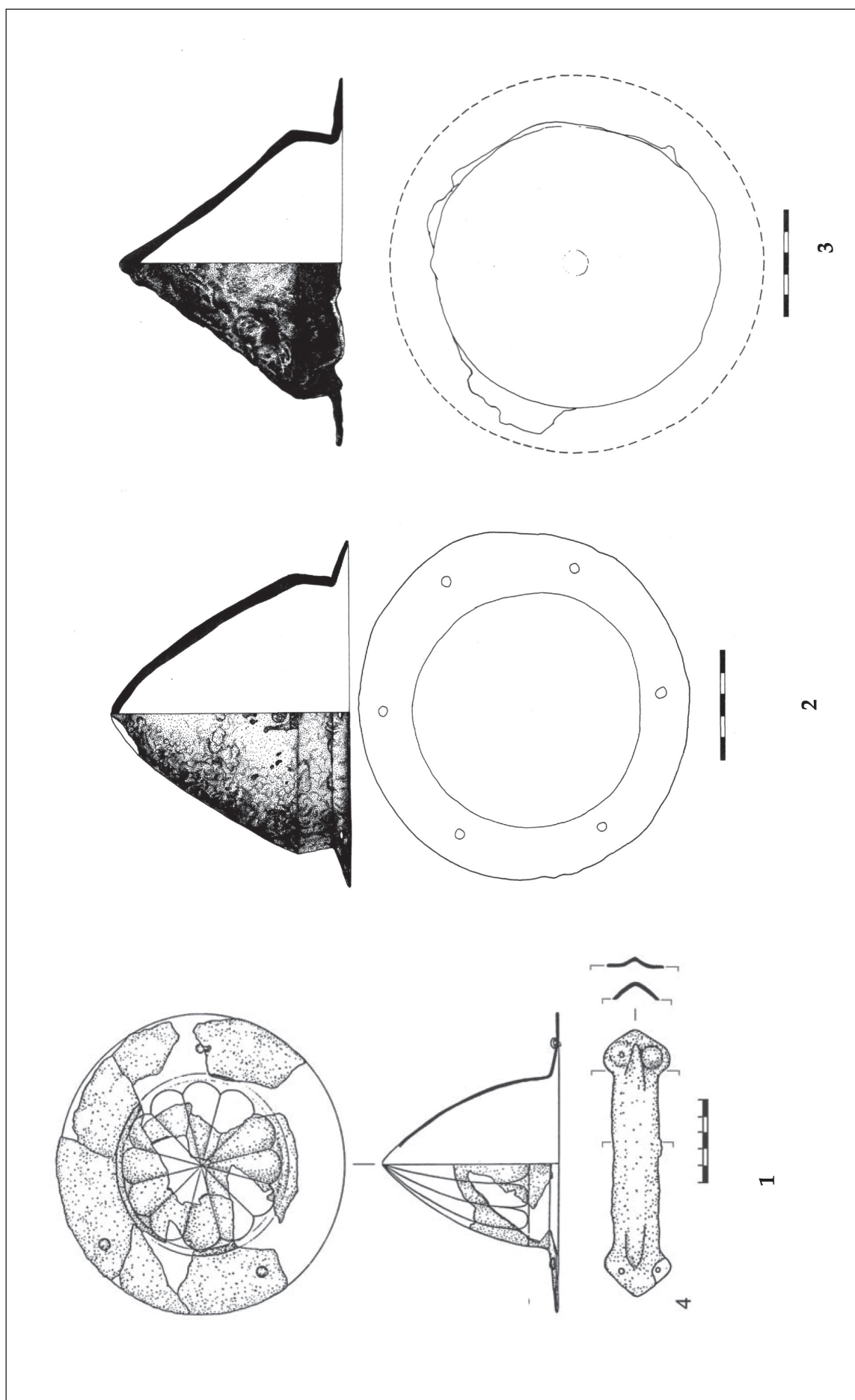
Grab	Orientierung des Grab	Schwert	Lanzenspitze	Kurz-sax	schma-ler Langsax	Pfeilspitze	Bo-genknoche	Messer	Schnalle	Knochenkamm	Münze	Fibel	Eimer	Ge-fäß	Kandelaber	Glas-becher	Zaun-zeug	Datierung	Typ des Schildebuckels	Literature
Ártánd-Kisfarkasdomb 28		x	x	x					x									D2	Vermund	TEJRAL 1999, 260–261; TERJ-RAL 2015, 213
Ártánd-Kisfarkasdomb 30		x	x															D2	Libenau/Horgos	TEJRAL 1999, 260–261; TERJ-RAL 2015, 213
Ártánd-Kisfarkasdomb 36		x	x															D2	Fragmentiert	TEJRAL 1999, 260–261; TERJ-RAL 2015, 213
Budeşti/Budatelke																		D1	Dobrodziń/Zieling T	Hoređt 1982, 146, Abb 59, 2.
Csongrád-Berzsenyi u. 4.	SSO-NWW		x					x	x			x						D1	Csongrád/Zieling L	Párducz 1963, 20.
Csongrád-Werbóczy u. 9			x															D1	Misery/Zieling H1	Párducz-Korek 1946/48, 2982–99; Istvánovits-Kulcsár 1992, 49, Abb. 4.
Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky utca	NW-SO	x	x	x				x	x									D3	Kiszombor	Istvánovits-Nepper 2005, 46–47
Horgos	W-O	x		x				x	x				x					D2/D3	Libenau/Horgos	Tergina 1984, 204–206.
Jászsószentgyörgy-Borsahalom 2. halom	N-S (?)															x		D1	Östliche Ursprung?	Vaday 1989, 233–234, Kat. 21. Taf. 11–12.
Jászsószentgyörgy-Borsahalom 3. halom	N-S										x				x			D1	Östliche Ursprung?	Vaday 1989, 234, Kat. 21, Taf. 13–14.
Kiszombor-B 308	SSW-NNO							x	x	x								Wende des 5. und 6. Jahrhunderts	Kiszombor	Csallány 1961, 188.
Marcelová	W-O		x															D1 – oder D3	Rhenen oder Kiszombor?	Kaczanowaki 1994, 146–151, Abb. 9f.
Şimleu Silvaniei/Szilágysomlyó	?	x (?)	x					x	x								x	D1	?	Bóna 1961; Istvánovits – Kulcsár 1992, 61–63, Abb. 12.

Grab	Orientierung des Grab	Schwert	Lanzenspitze	Kurz-sax	schma-ler Langsax	Pfeilspitze	Bo-genknoche	Messer	Schnalle	Knochenkamm	Münze	Fibel	Eimer	Ge-fäß	Kandelaber	Glass-becher	Zaun-zeug	Datierung	Typ des Schildbuckels	Literature
Singidunum 2006/2	SW-NO	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x				x		D2/D3	Misery/Zieling H1	IVANIŠEVIĆ-KAZANSKI 2007.
Singidunum III/103	W-O																	D2/D3 – D3	Vermand	IVANIŠEVIĆ-KAZANSKI 2002, 139.
Szihalom-Budaszög X/1/B	SO-NW	x							x					x				D1?	?	Fodor 1997, 121, 192.
Szihalom-Pam-lényi tábla			x	x														D1?	?	Váradi 1997, 117.
Szolnok-Szanda 90																		Wende des 5. und 6. Jahrhunderts	Kiszombor	BÓNA 2002, 213 – 214
Szolnok-Vár		x																D2 – D2/D3	Vermand	Cseh 2014.
Szolnok-Vegyiművek	S-N		x															D2 – D2/D3	Vermand	Cseh 2005, 16–17.
Tiszadob-Sziget 34	S-N	x	x					x	x		x	x				x		D1	Dobrodzień/Zieling T	Istvánovits 1993, 107–110, Abb. 15.
Tiszakarád-In-asa 35	S-N		x															D1	Dobrodzień/Zieling T	Lovász 1987, 11, Abb. 1; Istvánovits – Kulcsár 1992, 63.
Tiszakarád-In-asa 49	S-N		x															D1	?	Lovász 1987, 11.
Tiszavalk 17	S-N		x					x			x	x		x				D1	Csongrád/Zieling L	Garam-Vadai 1990, 192–194, Abb. 19.
Tiszavalk 6	S-N	x	x					x	x			x		x				D1	Dobrodzień/Zieling T	Garam-Vadai 1990, 182–188, Abb. 11.
Újhartyán	NW-SO	x												x (2)			x	D1	Dobrodzień/Zieling T	Bóna 1961
Viminacium 1607	W-O		x					x										D2/D3 – D3	Vermand	IVANIŠEVIĆ-KAZANSKI-MASTYKOVA 2006, 212.

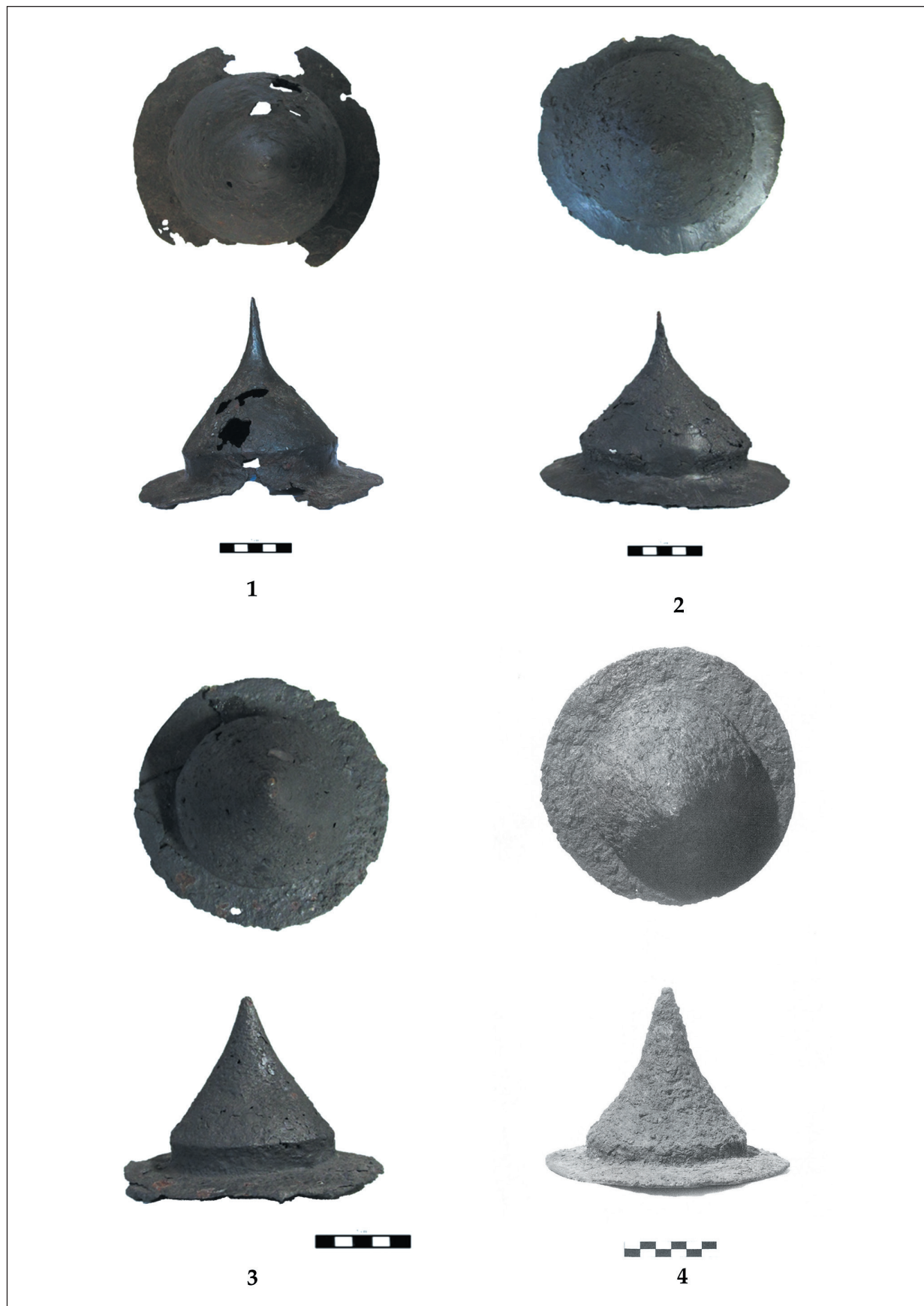

Taf. I.1.: Fundorte der Schildbuckel des 5. Jahrhunderts. 1. Tiszadob-Sziget 2. Grab 35 von Tiszakarád-Inasa 3. Grab 17 von Tiszavalk 4. Grab 6 von Tiszavalk 5. Újhartyán 6. /Budatelke 7. Csongrád-Werbőczy utca 8. Csongrád-Berzsenyi utca 9. Singidunum 2006/2 10. Grab 103 von Sungidunum III 11. Grab 1607 von Viminacium 12. Szolnok-Vegyművek 13. Szolnok-Vár 14. Grab 28 von Ártánd-Kisfarkasdomb 15. Grab 30 von Ártánd-Kisfarkasdomb 16. Horgos 17. Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky utca 18. Grab 308 von Kiszombor B. 19. Grab 90 von Szolnok-Szanda 20. Szihalom-Pamlényi tábla 21. Szihalom-Budaszőg X/1/B 22. Jászsószentgyörgy-Borsahalom 23. Grab 36 von Ártánd-Kisfarkasdomb 24. Șimleu Silvaniei/Szilágysomlyó 25. Grab 49 von Tiszakarád-Inasa 26. Marcelová. Taf. I. 2. Typologische Elemente eines Schildbuckels (nach Friedrich 2016, Abb. 56)

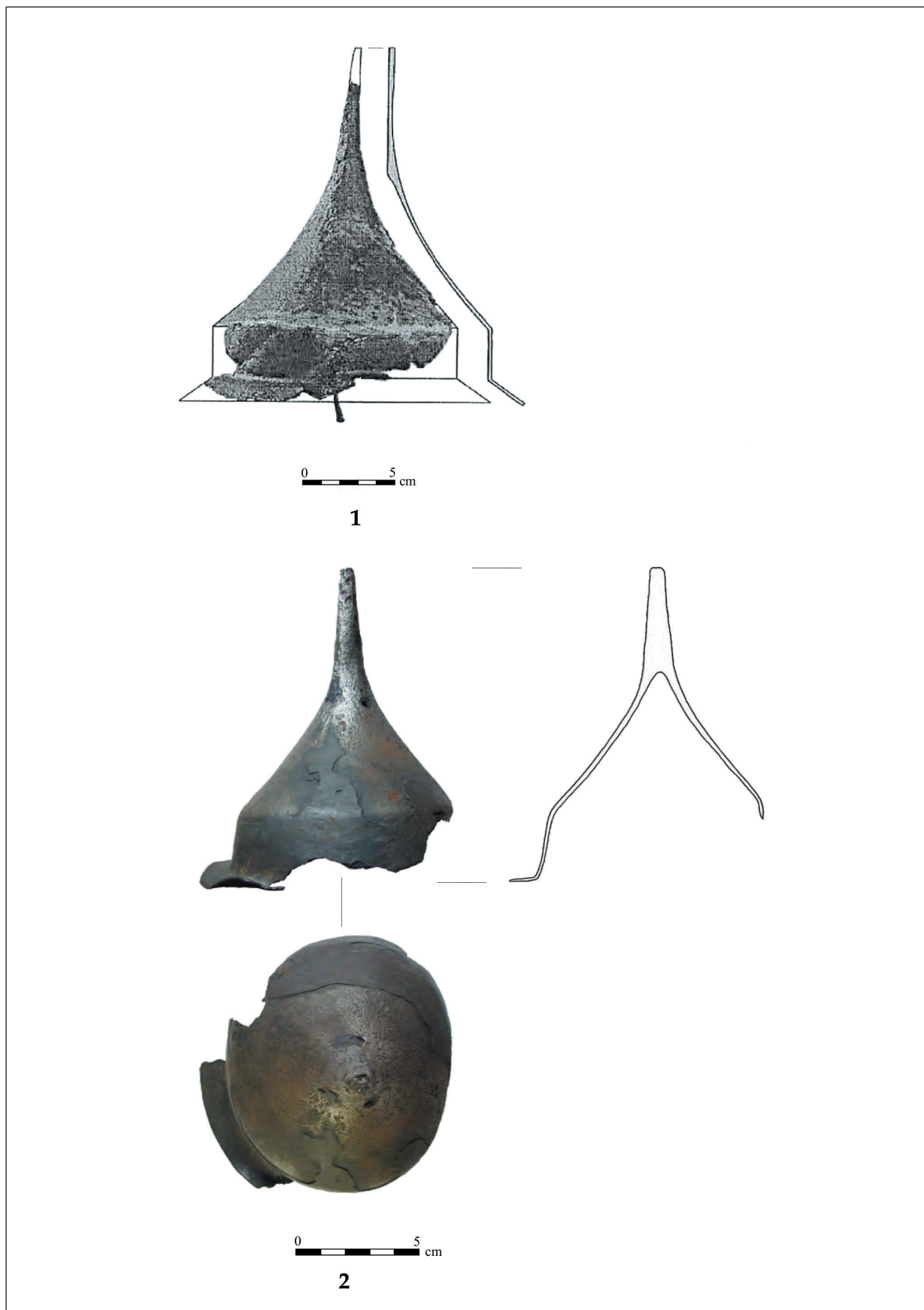

Taf. II. Typen der D1 Periode (Dobrodzien/Zieling T; Csongrád/Zieling L; Misery/Zieling H1). 1. Grab 6 von Tiszavalk (Garam-Vaday 1990, Abb. 11.) 2. Grab 4 von Csongrád-Berzsenyi u. (Istvánovits-Kulcsár 1992, Abb. 3.) 3. Csongrád-Werbőczy u. (Istvánovits-Kulcsár 1992, Abb. 4.).

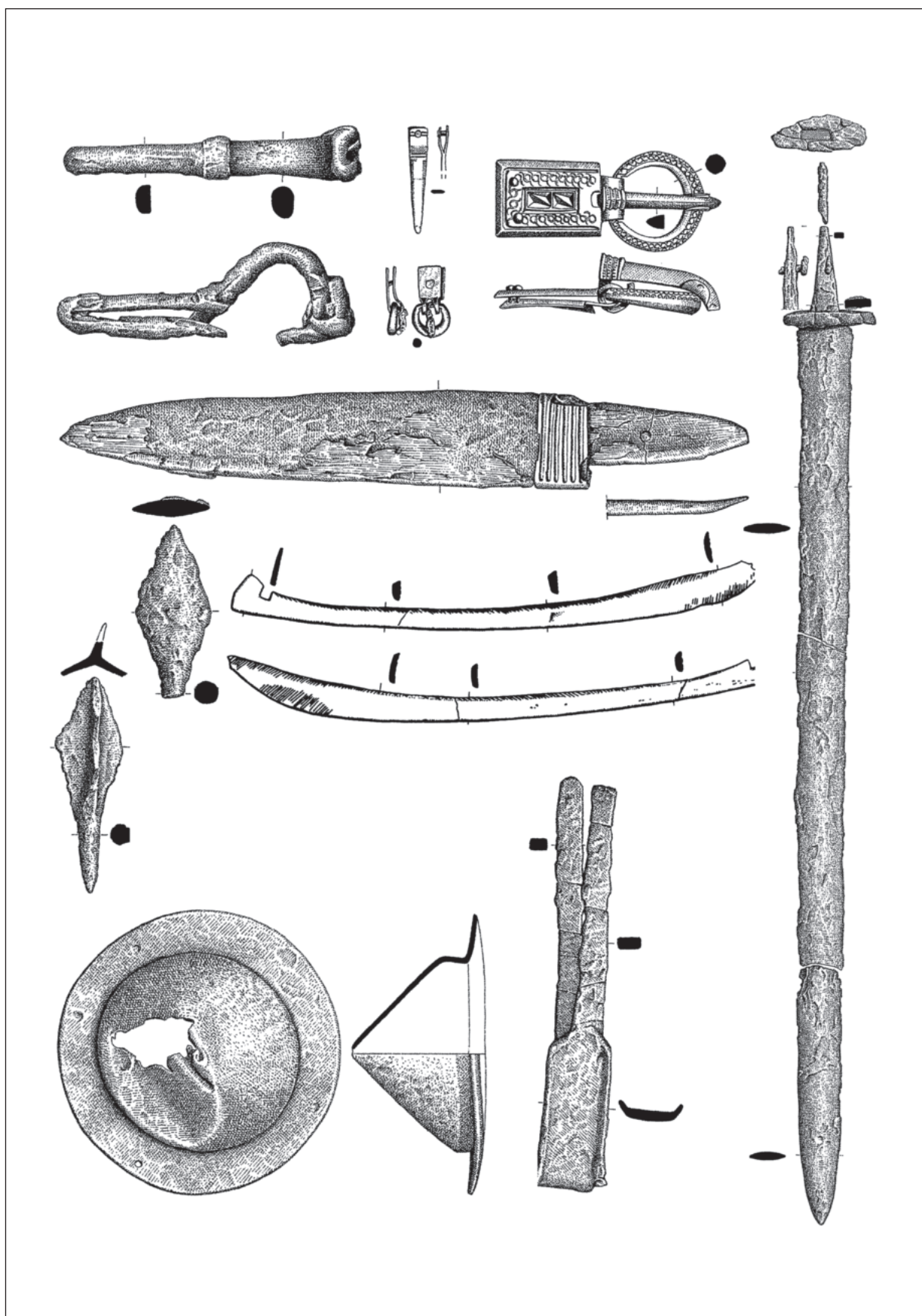

Taf. III. Typen der D2 Periode (Horgos/Libenau; Vermand). 1. Horgos (Foto von Autor; @ Móra Ferend Múzeum, Szeged) 2. Grab 30 von Ártánd-Kisfarkasdomb (Foto von Autor, @ Déri Múzeum, Debrecen) 3. Grab 28 von Ártánd-Kisfarkasdomb (Foto von Autor, @ Déri Múzeum, Debrecen) 4. Szolnok-Vegyiművek (Cseh 2005, Taf. 96)

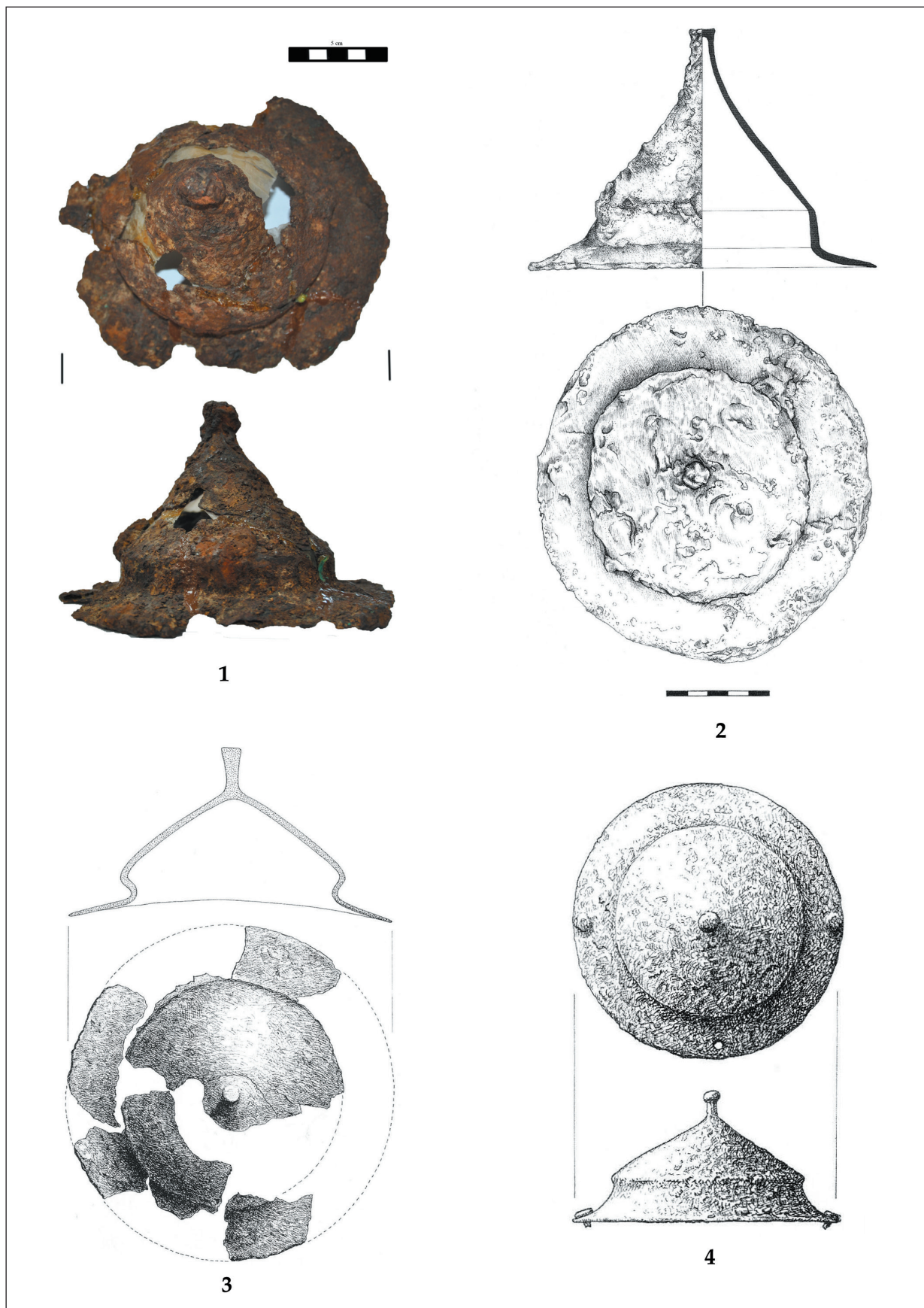

Taf. IV. Die Vorläufer des Horgos/Libenau-Typs im Material der späten Przeworks-Kultur. 1. Mokra (Olędzki–Tyszler 2019, Fig. 5.1.) 2. Pludwiny (Olędzki–Tyszler 2019, Fig. 6a).

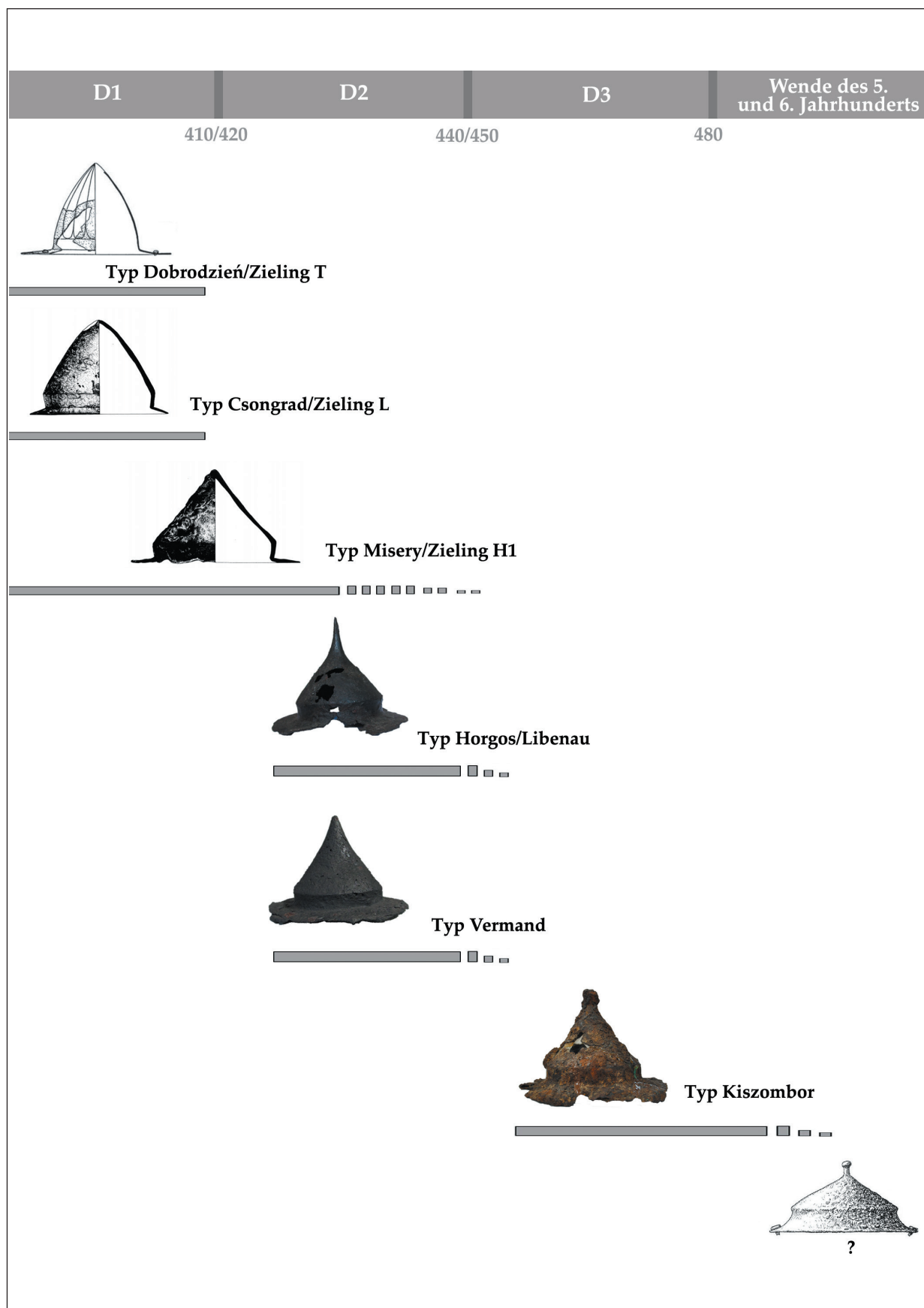

Taf. V. Funde des Grabes 2006/2 von Singidunum (Ivanišević–Kazanski 2007).

Taf. VI. Typen der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts (Kiszombor). 1. Grab 308 von Kiszombor-B (Foto von László Haraszi; @ Móra Ferenc Múzeum, Szeged) 2. Grab von Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky utca (Istvánovits-Nepper 2005, Taf. 18. 1.) 3. Grab 90 von Szolnok-Szanda (Bóna 2002, Taf. 40. 90. 1.) 4. Grab 17 von Szolnok-Zagyvart-Alcsi (Cseh 2005, Taf. 38. 17. 6.)

Taf. VII. Chronologie der Schildbuckel im Karpatenbecken des 5. Jahrhunderts

DESPRE CE NE VORBESC HĂRȚILE? PROBLEMA LIPSEI NECROPOLELOR DIN PERIOADA SECOLELOR VIII–X ÎN TRANSILVANIA ESTICĂ ȘI CENTRALĂ, RESPECTIV ÎN NORDUL ȘI CENTRUL OLTENIEI ȘI MUNTENIEI: ÎNTRE STADIUL CERCETĂRII, CONTEXTUALIZARE REGIONALĂ, STATUTUL PERIFERIC ȘI HABITUSUL CULTURAL

Erwin Gáll*, Mihály Huba Högyes**, Réka Fülöp***

In memoriam Gheorghe Baltag

Keywords: 8–10th Centuries, Transylvanian Basin, Muntenia, Oltenia, funerary sites, lack of burial sites, cultural habitus.

Cuvinte cheie: secolele VIII–X, Bazinul Transilvaniei, Muntenia, Oltenia, siturile funerare, lipsa siturilor funerare, habitusul cultural.

What do maps tell us about the lack of burial sites in Eastern and Central Transylvania, respectively in North and Central of Oltenia and Muntenia? A comparative analysis of the state of research, regional contextualisation, peripheral status, and cultural habitus.

(Abstract)

In the scientific debates published to this date, there is a huge number of contributions addressing the archaeological spectrum of burial sites in the Transylvanian Basin and Muntenia from a general and comprehensive perspective, however, without taking into account regional or microregional conditions.

This omission is mainly caused by an anachronistic presumption of uniformity, perpetuated in the theoretical approaches in archaeology, the roots of which can be traced back to the 18th–19th century dogmatics about the nation as the primary human organizational form.

This article proposes to debate – perhaps in a non-classic way – the lack of burial sites in certain regions of the Transylvanian Basin, Oltenia and Muntenia, and attributes this hiatus to a lesser extent to the current state of research and to a greater extent to the differences in burial customs, respectively to the differently demographical indexes between these regions.

Introducere

În dezbaterile științifice, publicate până în zilele noastre, s-a realizat un număr uriaș de contribuții, care au abordat în mod generalizant și unitar spectrul arheologic al siturilor funerare din Bazinul Transilvaniei și din Muntenia, fără să fi ținut seamă de realitățile (arheologice) regionale sau microregionale. Articolul de față își propune să dezbată – într-un mod neconvențional – o problemă nedezbătută și neatinsă a arheologiei

din estul și centrul Bazinului Transilvaniei, respectiv din nordul și centrul Olteniei și Munteniei. Cauzalitatea hiatului de dezbateri științifice privind acest fenomen (arheologic și nu numai) sunt multiple. Rădăcinile acestuia le putem găsi în gândirea uniformizantă practică în metodologia abordărilor teoretice în arheologie, însă bazele mentale ale acestuia rezidă în dogmatica privind națiunea modernă, ca formă de organizare umană (începând din secolele XVIII–XIX), strâns legată de capitalism¹. În acest sens analizele au abordat într-o manieră uniformizantă spațiile geografice

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Academia Română, București; erwin.gall@iabvp.ro;

** University of Debrecen, Debrecen, doctorand, Ungaria; misihuba@yahoo.com;

*** Hungarian National Museum, Archaeological Heritage Protection Directorate, asistent de museologie, Budapesta, Ungaria; fulop.reka@mnmu.hu

¹ Anderson 2006; Gellner 1983; Hobsbawm 1990. Privind evoluțiile diferite ale teritoriilor și populațiilor europene – care au determinat și caracterul diferit ale naționalismelor, vezi: Szűcs 1999.

(frecvent doar în cadrul granițelor statului național modern), nevoia problematizării importanței analizelor micro- sau medioregionale în arheologie, abordările bazate pe teoria rețelelor², ca tendințe de cercetare au început să apară în mediile noastre de specialitate doar în ultima perioadă. Ca urmare scopul demersului nostru este în concordanță – dacă putem să formulăm astfel – cu aceste tendințe, și anume analiza contextualizată ale izvoarelor arheologice în specificul lor medio- sau microregional.

Înainte de a aborda problema propriu-zisă pe scurt, dorim să prezentăm aspectele geografice ale regiunilor care vor fi analizate.

1. Realitățile geografice

Bazinul Transilvaniei

În centrul teritoriului actual al României se situează Podișul Transilvaniei, mărginit la vest de Carpații Apuseni și înconjurat de arcul carpatic. Carpații Orientali formează granița cu Podișul Moldovei, Carpații Meridionali cu Câmpia Română. Munții Banatului, împreună cu Munții Apuseni și Munții Poiana Ruscă, formează Carpații Apuseni. Aceștia delimitează regiunile centrale ale teritoriului Transilvaniei de Câmpia Mare.

Transilvania ni se înfățișează astăzi ca o zonă deluroasă și colinară, care se află la altitudinea de cca. 300–600 m, unele dealuri având chiar 800 m deasupra nivelului mării. Podișurile sunt irigate de râurile Mureș și Someș, afluenți ai Tisei și deci ai Dunării mijlocii, precum și de râul Olt, afluent al Dunării inferioare.

Podișul Transilvaniei se împarte în cinci subunități de relief: în nord Podișul Someșean, în centru Câmpia Transilvaniei, în sud-est și sud Podișul Târnavelor și Podișul Hârtibaciului, în sud-vest Podișul Secașelor. La marginile podișului Transilvaniei se situează mai multe zone depresionare.

Câmpia Transilvaniei, o zonă cu multe iazuri, este formată din dealuri scunde, cu o altitudine medie de 500 m și văi largi. Ea se situează aproximativ între Someșul Mare, Someșul Mic și Mureșul Superior.

Podișurile Târnavelor și Hârtibaciului sunt străbătute de râurile Târnavă Mare, Târnavă Mică și Hârtibaciu. Cele două podișuri sunt formate dintr-o suită de dealuri și văi înguste, cele principale fiind orientate est-vest, iar cele secundare aproximativ nord-sud, dispuse aproape paralel.

Podișul Secașelor este situat între râul Târnavă Mare la nord, Munții Cindrelului și Depresiunea Sibiului la sud; la est este delimitat de Podișul Hârtibaciului, iar la vest de cursul mijlociul al Mureșului.

Versanții vestici ai Carpaților Orientali sunt mărginiți de mai multe depresiuni, dintre care cele mai importante sunt: depresiunea Maramureșului, a Giurgeului, a Ciucului și a Târgului Secuiesc. Lor li se adaugă alte câteva depresiuni situate la nord de Carpații Meridionali: depresiunea Sibiului, depresiunea Făgărașului și Țara Bârsei în bazinul hidrografic al Oltului, precum și Țara Hațegului în cel al Mureșului.

Transilvania era legată de regiunile sud-carpătice prin pasurile Buzău, Tabla Buții, culoarul Bran – Rucăr – Dragoslavele și pasurile Turnu Roșu, Lainici, Poarta Orientală (Pasul Domașnea) și Poarta de Fier a Transilvaniei.

Muntenia

Muntenia este regiunea istorică din sudul României, delimitată la nord de Munții Carpați (care o separă de Transilvania), la vest de râul Olt (care o separă de Oltenia); la sud și est fluviul Dunărea o delimitează de Bulgaria și Dobrogea. Cursurile Milcovului și ale Siretului Inferior formau granița tradițională a Munteniei cu Moldova.

La exteriorul Munților Carpați se află un inel de dealuri – Subcarpații și Dealurile de Vest –, locurile cele mai populate, datorită bogatelor resurse de subsol (petrol, cărbuni, sare) și condițiilor favorabile culturii viței-de-vie și pomilor fructiferi.

La sud de Carpați se află Subcarpații Getici, un sector subcarpatic, care se întinde de la Valea Dâmboviței în est până la Valea Motrului în vest. Se învecinează cu Podișul Mehedinți (în vest), Podișul Getic (în sud), Munții Făgăraș, Munții Iezer-Păpușa, Munții Cozia, Munții Bucegi și Munții Parâng (în nord). O însușire specifică Subcarpaților Getici este aceea că nu se cunoaște clar trecerea din Podișul Getic în Subcarpații Getici. În componența Subcarpaților se află mai multe depresiuni: Târgu Jiu – Târgu Cărbunești, Câmpulung Muscel ș.a.

Podișul Getic sau Piemontul Getic este situat între Subcarpații Getici (la nord), râul Dâmbovița (la est), Câmpia Română (la sud), Dunărea (la vest) și Podișul Mehedinți (nord). Altitudinile sunt cuprinse între 200 și 600 m, ele scad de la nord la sud, sunt asemănătoare deci dealurilor joase. Podișul Getic este un piemont, format din depuneri sedimentare pe locul unui fost lac, înclinate ușor spre sud. El atinge în partea de nord până la

² „Network methods work at the small scale, looking for nodes and links at the level of individual members of a framework.” Harding 2013, 391.

Fig. 1. Realitățile geografice și bazinele hidrografice în zona estică a Dunării mijlocii și inferioare (după Harhoiu et alii 2011, Fig. 1).

700 m, iar în sud coboară până la 200 m. Râurile își taie văi adânci și formează dealuri alungite cu spinări domoale.

În partea sudică a Munteniei se află Câmpia Română, parte a mării stepe euro-asiatice, și care se desfășoară de-a lungul Dunării inferioare. Sectorul estic al Câmpiei Române este ocupat de Câmpia Bărăganului. Este delimitată în sud și est de Dunăre, iar în nord de râul Buzău. Limita vestică este un aliniament, care unește localitățile Buzău, Urziceni, Budești și Oltenița. Datorită absenței pădurilor, Bărăganul a fost un important culoar de trecere pentru diferite populații mereu atrase de mirificele civilizații ale sudului. Stepa Bărăganului, folosită în trecut ca pășune de către ciobanii din Carpați (inclusiv din Transilvania) în perioada de transumanță, a fost transformată în teren arabil abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Muntenia a format, împreună cu Oltenia, principatul medieval al Țării Românești (Valahia/

Ungro-Vlahia). Până în secolul al XVIII-lea, teritoriul Olteniei a fost cunoscut sub numele de «Marea Bănie a Craiovei» (sau «Banatul Craiovei»), unitate administrativă subordonată domniei. Denumirea «Oltenia» s-a încetățenit abia după scurta perioadă de stăpânire habsburgică (1718-’39). Tot autorităților habsburgice le datorăm și distincția dintre «Valahia Mică» (Oltenia) și «Valahia Mare» (Muntenia).

Oltenia

Oltenia este străjuită în nord de Carpații Meridionali, iar în vest, sud și est de cursurile Dunării, respectiv ale Oltului. Râul Jiu străbate regiunea în direcția nord-sud și o împarte în două părți aproape egale, în care relieful uneia pare să se oglindească în cealaltă. Nordul Olteniei este muntos, fiind prezente aici două masive: Parâng (la est de râul Jiu) și Retezat-Godeanu (la vest de râul Jiu). La sud de Carpați se află zona subcarpatică,

reprezentată printr-un șir de dealuri și depresiuni. În nord-vest se află Podișul Mehedinți, dealurile Coșuștei și depresiunea Severin. La sud de Subcarpați se află Podișul Getic, iar și mai la sud se întinde Câmpia Olteniei, cel mai vestic sector al Câmpiei Române³.

Am prezentat atât de detaliat geomorfologia acestor regiuni cu scopul de a înțelege, spre final, mai bine diferențele privind rezultatele care se ivesc atât din stadiul cercetării, cât și din diferențele geografice ale acestor regiuni.

Fără îndoială, atât în cazul Munteniei, cât și al Olteniei sudice, o unitate aparte de relief este constituită de lunca Dunării, ce reprezenta, înainte de îndiguire, o asociere de grinduri, brațe părăsite, privaluri și bălți⁴.

2. Stadiul cercetării

În deschiderea studiului trebuie să răspundem la anumite întrebări privind stadiul cercetării:

1. Care este nivelul cercetărilor arheologice în general în aceste regiuni?

2. Câte situri funerare avem înregistrate în Transilvania, Oltenia și Muntenia, respectiv care este calitatea cercetărilor și publicațiilor arheologice?

Primul punct, evident, ar putea fi dezvoltat în volume întregi care să cuprindă de la prezentarea infrastructurii muzeale din toate aceste regiuni până la istoricul săpăturilor arheologice privind epoca medieval timpurie, încă din secolul al XIX-lea și până în zilele noastre. Sintetizarea situației este foarte problematică, dat fiind faptul că apariția instituționalizată și modernizarea infrastructurii arheologice în aceste regiuni prezintă o evoluție foarte diferită în timp. Mișcarea, respectiv instituționalizarea muzeală a descris o evoluție antagonistică în aceste spații: încă din secolul al XIX-lea, în orașe ca Alba Iulia, Cluj-Napoca, Sfântu Gheorghe, Sibiu, s-au înființat muzee și asociații orașenești și, ca o consecință a acestui fapt, au început cercetări arheologice, unele de nivel înalt (practic nivel european), în special în partea vestică a Transilvaniei⁵. Astfel cercetările arheologice ale siturilor caracteristice regiunilor Dunării mijlocii, databile în secolele VII/VIII–X, au debutat

încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX în regiunile vestice ale Transilvaniei⁶. În restul Transilvaniei (practic teritoriul analizat în acest studiu) în schimb, respectiv Muntenia și Oltenia au rămas pete albe pentru arheologie. Situația nu s-a schimbat nici între cele două războaie mondiale, cercetarea epocii medievale timpurii nu a reprezentat un interes științific cu predicție nici în acea perioadă⁷.

Din punct de vedere instituțional, fără îndoială, schimbările fundamentale impuse, cu multe aspecte negative (precum toate modernizările în general!), de regimul comunist de după 1946 (iar după 1958 mai degrabă naționalist-comunist, fără să semene cu regimul lui Lenin, să nu mai vorbim de filosofia lui Marx sau Rosa Luxemburg⁸) au adus modernizarea fără precedent al României⁹. Astfel, extinderea rețelelor muzeale și crearea de posturi de arheologi în aceste instituții culturale au avut un rol benefic și asupra cercetării arheologice epocii post-romane: după 1946 practic numărul descoperirilor din Muntenia și Oltenia, dar și din Transilvania pur și simplu a explodat!

Repertorierea punctelor arheologice privind secolele VIII–X din Muntenia îi aparține lui Bogdan Ciupercă. În lucrarea lui de doctorat a identificat 558 de puncte atribuite secolelor VIII–X/XI. În articolul publicat în 2012 menționează: în 34 de situri s-au întreprins cercetări arheologice sistematice, în 15 cazuri au fost efectuate sondaje arheologice de mai mare sau mai mică amploare, în 67 de puncte au fost realizate cercetări arheologice preventive, iar restul de 442 puncte au fost identificate în urma unor cercetări de teren sau a unor descoperiri întâmplătoare¹⁰. După analiza lui Ciupercă din 2009 – din păcate rămas nepublicată – au mai fost executate săpături de calitate tehnică foarte bună în mai multe locuri din București sau din jurul acestuia. Rezultatele acestora însă s-au soldat cu cercetarea ale unor noi puncte ce pot fi legate doar de așezări, fără să se fi putut înregistrat vreun sit funerar¹¹:

⁶ Privind istoria cercetării din Transilvania ale secolelor VII–VIII, vezi: Horedt 1958, 61–91; Harhoiu 2004–2005, 283–334; Gáll 2012, 127–165; Cosma 2018; privind analiza critică a cercetării secolelor X–XI: Gáll 2010a, 271–274; Gáll 2013a, Vol. I: 563–592.

⁷ În acest sens, vezi: Ciupercă 2009, 133–162; Gáll 2010b, 281–306; Ciupercă 2012, 362.

⁸ În acest sens, vezi spre exemplu: Tamás 2021.

⁹ Ban 2014, 41–81.

¹⁰ Ciupercă 2012, 363.

¹¹ De multe ori abordată, născând teorii diverse, „*mormântul*” de la București-Tei nu demult a fost supus unei analize critice, aici menționăm doar rezultatele demersurilor: lotul de

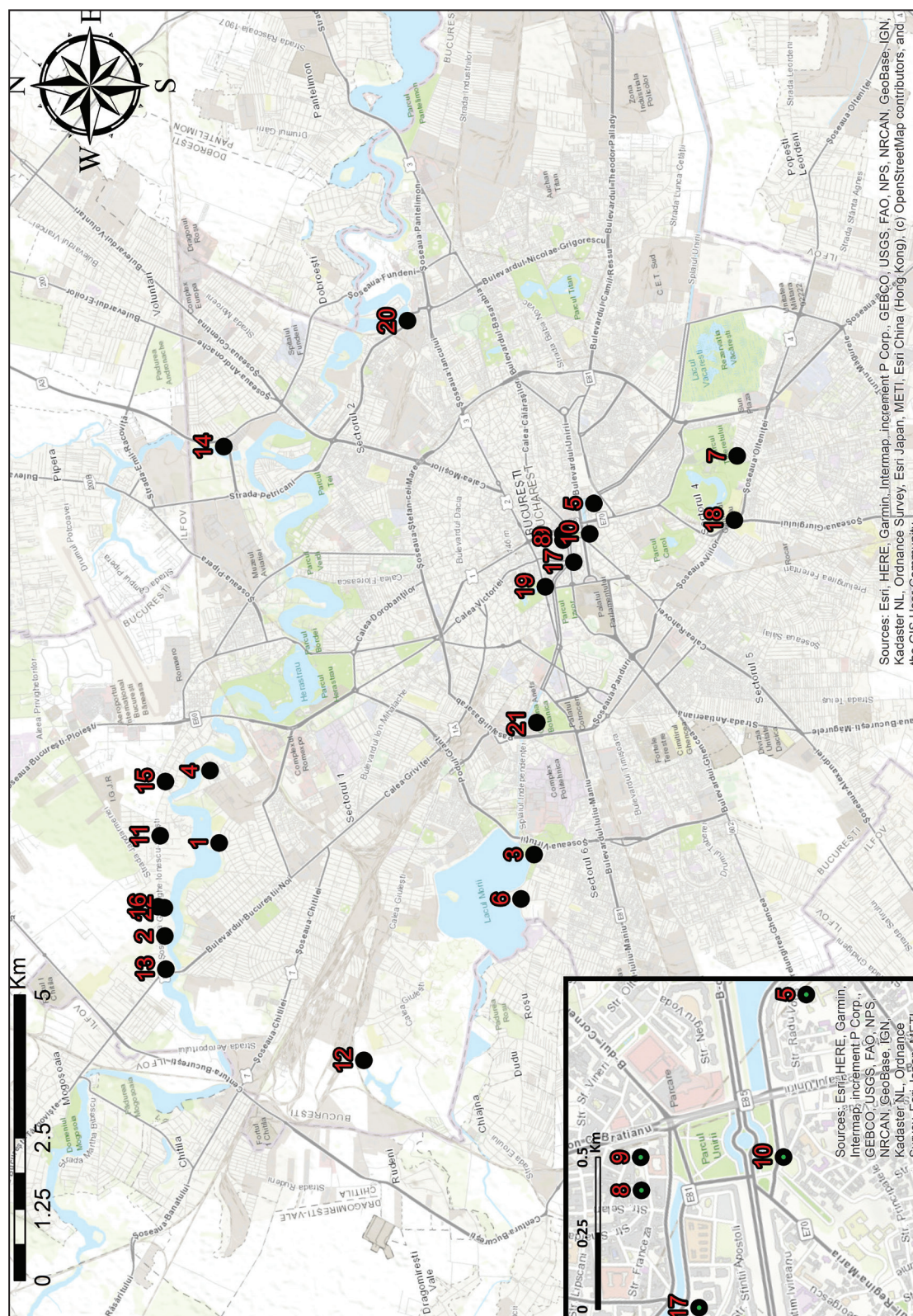
³ Privind descrierea geografică, vezi: Harhoiu *et alii* 2011, 7–18.

⁴ Gâștescu *et alii* 1976, 25–33.

⁵ În acest sens trebuie amintite, fără îndoială, școala arheologică din cadrul Universității Regale de Știință „Franz Joseph” din Cluj, condusă de Béla Pósta (1899–1919), respectiv săpăturile lui Márton Roska și István Ferenczi. Vezi: Vincze 2014; Szabó 2017, 373–400; Szabó 2018.

Fig. 2. Siturile arheologice al oraşului Bucureşti databile în secolele VIII–XI (pe baza datelor din RAN şi din literatura de specialitate): 1. Bucureşti-Dămăroaia; 2. Srauleşti-Lunca; 3. Dealul Ciurel; 4. Băneasa Lac; 5. Radu Vodă; 6. Miliari-Câmpul lui Boja; 7. Dealul Piscului; 8. Curtea Veche; 9. Piaţa Sf. Anton; 10. Palatul Brâncoveanu; 11. Vatra Nouă; 12. Giuleşti; 13. Srauleşti-Măicâneşti; 14. Pipera; 15. Băneasa; 16. Băneasa-La stejar; 17. Piaţa Naţiunile Unite (în lit. Piaţa Splaiului); 18. Bellu; 19. Dealul Mihai Vodă; 20. Fundenii Doamnelor; 21. Dealul Grozăveşti; 22. Bucureştii Noi/Alba.

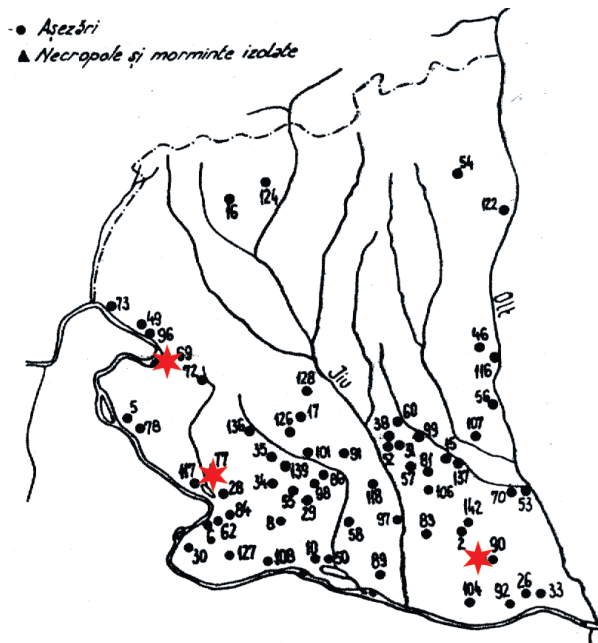

Fig. 3. Descoperirile arheologice din Oltenia între secolele VII/VIII-X (după Toropu 1976, Fig. 33) (cu steluță roșie am marcat necropolele listate de către Toropu)

Spre deosebire de Muntenia, teritoriul actual al Olteniei este mult mai puțin documentat, siturile databile în perioada secolelor VIII-X fiind mult mai puțin cercetate. Astfel, a fost semnalat un număr total de 65 de puncte arheologice în care au fost descoperite materiale databile în secolele VIII-X. Trebuie să menționăm însă că ultimul repertoriu a fost realizat în anii '70 ai secolului XX¹² (vezi Fig. 3).

piese care au ajuns în muzeu în perioade diferite (și inventariate în consecință), chiar dacă au fost publicate aparținând inventarului unui mormânt, pe de o parte de fapt aparține de epoci diferite (toporul cu braț scurt se datează în contexte funerare clare în secolele VI-VIII, iar sărița de sa în formă de pară în secolele IX/X-XI), ori nu a ajuns niciodată în muzeu, chiar dacă fusese menționat în articolul original (ex. sabia, care putea fi și spadă cu una sau cu două tăișuri). În consecință am propus ca acest „sit funerar” până la urmă inventat (cum se practica în perioada respectivă) să fie șters de pe lista înmormântărilor din secolul XI! Gáll 2020, 407-414.

¹² Toropu 1976, 151-160, fig. 33. Față de repertoriul lui Octavian Toropu avem un număr redus de situri arheologice menționate în RAN, cum sunt cele de la Crivina (necropolă de înhumare datată în secolele IX-XII) (<http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=4434&d=Crivina-Burila-Mare-Mehedinti-Km-fluvial-894-2009>), Devesel-Cetățuie (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=tismana-devesel-mehedinti-situl-arheologic-de-la-devesel-cetatuie-cod-sit-ran-111541.02>), Găneasa - Vilcea (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=ganeasa-ganeasa-olt-situl-arheologic-de-la-ganeasa-vilcea-cod-sit-ran-127073.01>), Izvoarele (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=izvoarele-gruia-mehedinti-situl-arheologic-de-la-izvoarele-km-fluvial-860-5-cod-sit-ran-112058.02>), Pristol-Stația de pompare (<http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=4470&d=Pristol-Mehedinti-Statia-de-pompare-km-fluvial-847-2009>), Romanesti/Târgu Jiu (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=romanesti-municipiul-targu-jiu-gorj-asezarea-din-epoca-fierului-de-la-romanesti-km-0+780-0+850-si-km-0+950-1+200-est-lunca-romanesti-sit-6-cod-sit-ran-77885.01>), Rogova II-La Cazărmi (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=rogova-rogova-mehedinti-situl-arheologic-de-la-rogova-ii-la-cazarmi-cod-sit-ran-113475.02>), Svinia (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=svinita-svinita-mehedinti-situl-arheologic-de-la-svinita-cod-sit-ran-113616.06>), Ștefănești (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=stefanesti-maciuca-valcea-situl-arheologic-de-la-stefanesti-cod-sit-ran-171183.01>), Vlădila-La islaz (<http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=4014>). Majoritatea acestor puncte arheologice (unele cu fără nici un fel de informație sau cu datări suspect de exacte!) sunt în linia sau în regiunea apropiată a Dunării!

Dacă avem o imagine relativ exactă în zonele de peste Carpați, nu putem spune același lucru despre Bazinul Transilvaniei. Cauzele sunt multiple: prima este, fără îndoială, interesul specialiștilor cu predilecție pentru orizonturile funerare, mormintele având un inventar mult mai spectaculos¹³. Chiar dacă există un repertoriu, destul de sumar întocmit, putem doar presupune cantitatea siturilor arheologice databile între secolele VII/VIII-X/XI. Astfel, în lucrarea lui Victor V. Vizauer, singurul care până acum a încercat să repertorieze așezările și urmele de habitat din secolele VIII-X în Transilvania, Banat și Crișana, au fost înregistrate 212 de situri definite ca așezări (inclusiv locuirea în peșteri)¹⁴. Însă, în repertoriul realizat pentru

Practic singura excepție pentru secolele VII-X le avem de la Sfântu Gheorghe (Cipău)-Pe Șes, unde au fost cercetate câteva locuințe de tip bordei. Aflate la cca 32/40 km de zonele salifere din zona Ocna de Mureș impregnate de necropole cu caracteristici „avare”, inventarul acestor bordeie se remarcă printr-o diferență sensibilă față de cultura materială „avară”, având analogii în ținuturile nord-vestice ale Dunării mijlocii! Cosma 2020, 377-410. (Și) aceasta subliniază din nou eterogenitatea culturală a zonei.

¹⁴ Vizauer 2008, 174-281, 311-332, 335, 339. Însă multe situri din aceste secole care pot fi puse în legătură cu habitatul uman nu apar în repertoriul realizat de Victor V. Vizauer. Siturile arheologice care pot fi citate (nu includem aici cele 50 de situri din zona Someșului Mici): Bădeni, Bârcea Mare, Blaj, Boholt, Bulzești de Sus, Cerișor, Ciunga, Crăciunești, Crăguș, Fărcădin, Gura Arieșului, Hațeg, Hopârta, Lunca Mureșului, Meșcreac, Ohaba-Streiului, Rădești, Râu Bărbat, Râu de Mori, Ruda, Sântămăria Orlea, Silvașu de Jos, Șpălnaca, Strei, Tâmpa, Turdaș, Tureni, Uroi, Vălioara. RepCovasna 1998, 125, 127; Moga, Ciugudean 1995, 57-58, 105, 121, 125, 151, 193; Luca 2005, 31, 33, 37, 44, 57, 57, 67, 84, 111, 129, 130, 133, 141, 144, 146, 153, 157, 161, 166. Mai merită menționate spre exemplu și așezările cercetate sau publicate în ultimii ani de la Luna-Nod Rutier și Luna-Tarlaua din secolele VIII-IX (<http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=luna-luna-cluj-situl-arheologic-de-la-luna-tarlaua-nr.-1-cod-sit-ran-58320.01>; <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=5760&d=Luna-Cluj-Nod-Rutier-2016> (25.10.2020), respectiv de la Sighișoara-Weinberg-„Necropolă”.

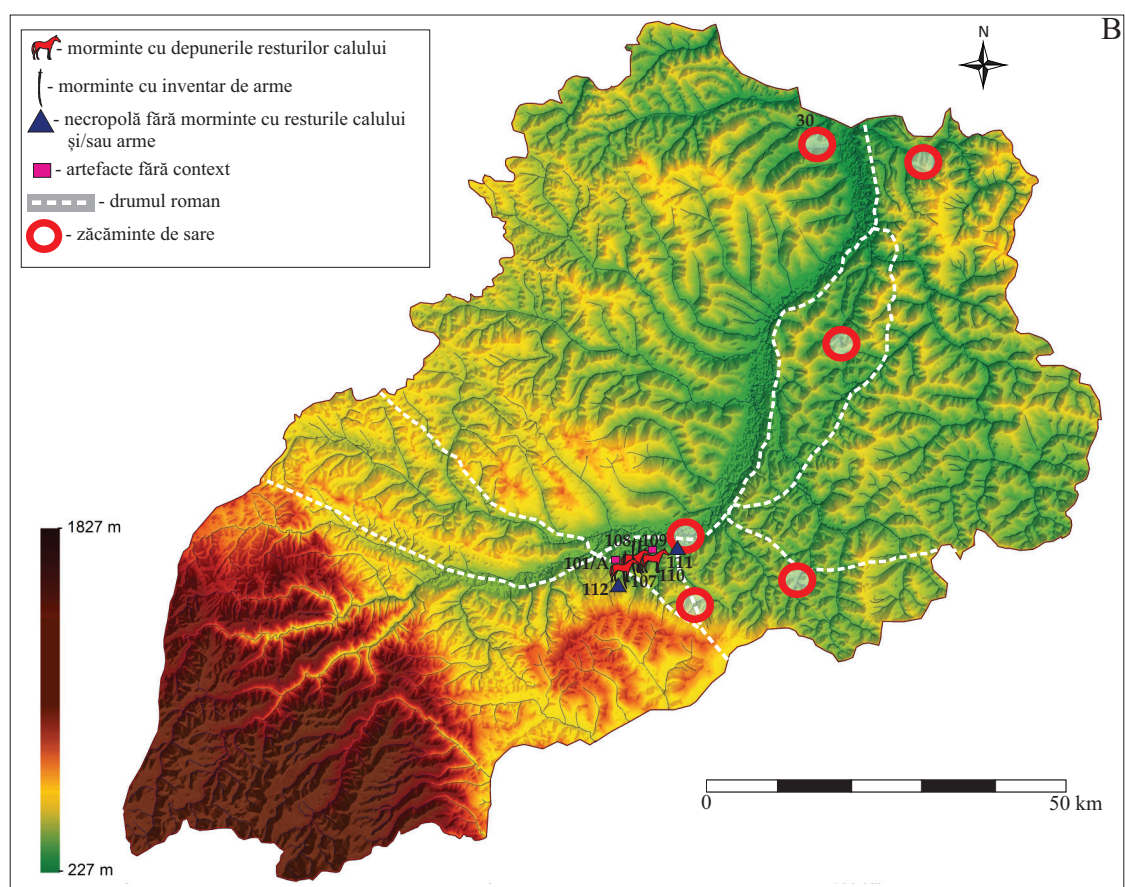
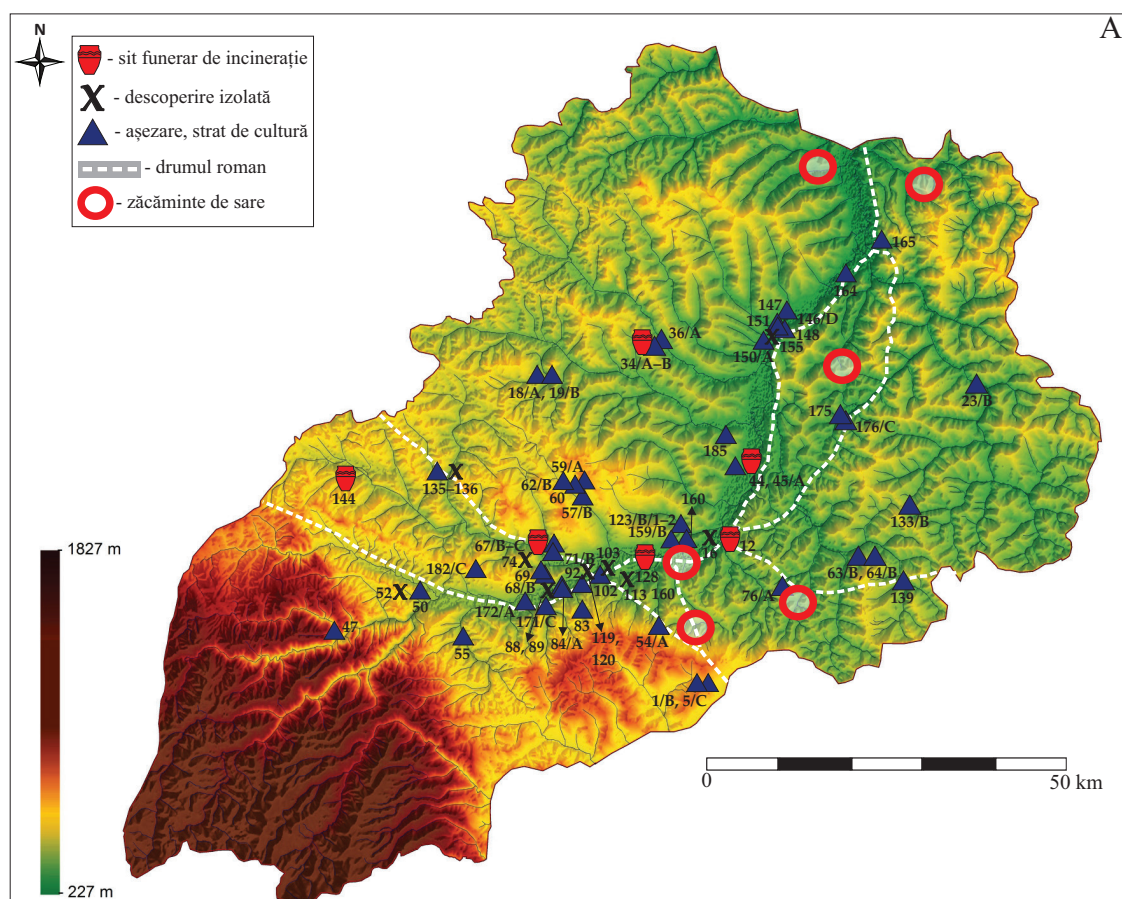

Fig. 4/A-B. Descoperirile arheologice din bazinul Someșului Mic datate în secolele VII/VIII-X (A: secolele VII/VIII-IX/X; B. Secolul X) (după Gáll et alii 2017, Map 4-5)

Necropole în ordine cronologică	Caracteristici	Caracteristici neclase	Bazinul Transilvaniei	Muntenia/Oltenia
<i>Habitusul</i> funeral „avar” (sf. secolului VII / secolele VIII–IX)	Inhumație, orientare: NV–SE, arme, schelete întregi de cai sau resturile cailor, piese de harnașament		■	X
Necropole de incinerare sau birituale (grupul „Mediaș” și „Nușfalău-Someșeni”, secolele VII/VIII–IX/X)	A. Incinerare, dominantă în necropole plane (urne, în groapă); B. Incinerare, în necropole tumulare, cu camere funerare	1. Morminte cu schelete de cai / Bratei 2. centură decorată cu aplici în stil „avar” / Someșeni 3. cameră funerară / Someșeni	■	■
Siturile funerare cu caracteristici „sud-dunărene” (secolele VIII/IX– prima jumătate a secolului X)	A. Inhumație predominantă; B. Schelete întregi de animale sau unele părți din animale B. Una sau două amfore cenușii modelate la roata rapidă, uneori ornamentate cu un decor lustruit		■	■
Necropolele din secolul X	A. Inhumație, orientare V–E, resturile cailor, inventar funeral: arme, piese de harnașament;	1. în unele necropole se observă <i>varietatea orientării mormintelor</i> (E–V, V–E, S–N, N–S), precum și depunerea pe mormânt a unui strat de piatră	■	X

Fig. 5. Sistematizarea siturilor funerare din Bazinul Transilvaniei și din Muntenia, respectiv din Oltenia pe baza caracteristicilor funerare și cronologice

o regiune medie, Someșul Mic (vezi Fig. 4/A–B), am înregistrat 57 de situri și descoperiri legate de habitat, spre deosebire de Vizauer, în al cărui reperoriu apare 8¹⁵, explicația acestei deosebiri frapante fiind foarte simplă: cele mai multe descoperiri le-am putut depista în urma consultării registrelor de inventare al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, respectiv ale materialelor arheologice în depozitul instituției amintite.

Pe baza acestor date, comparând extinderea teritorială a regiunii Someșului Mic, tindem să evaluăm un număr de circa 500–800 de situri și descoperiri arheologice în Bazinul Transilvaniei (în baza noastră de date neterminată încă am înregistrat 431 de situri arheologice, în aceasta fiind incluse și siturile funerare)!

Astfel, în aceste 3 regiuni, putem calcula cu mult peste 1000 de situri arheologice, pe care le putem lega de epoca medievală timpurie. Dacă încercăm să cuantificăm însă siturile funerare, lucrurile stau altfel, atât statistic, în ceea ce privește regiunile, cât și în ceea ce privește numărul publicațiilor privind aceste obiective arheologice.

3. Siturile funerare înregistrate în Transilvania, Oltenia și Muntenia, databile în secolele VIII–X

În cele trei regiuni avem la dispoziție, în totalitate, un număr sigur de 62 de situri funerare, la care se adaugă încă vreo 5 cu multe semne de întrebare. Astfel, putem vedea că, dacă calculăm cu circa 1500 situri (și descoperiri arheologice), doar în jur de **4,6%** reprezintă situri funerare.

Siturile funerare, pe care le putem data în aceste secole pe baza literaturii de specialitate, așa cum putem urmări în Fig. 5–6, le-am sistematizat în 4 grupuri, pe baza cronologiilor și a caracteristicilor de rit și ritual funeral. S-au folosit în continuare termeni încetățeniți în literatura de specialitate¹⁶ – „avar”, „bulgar”, „maghiar cuceritor (*hungarian conqueror*)” –, aceștia fiind *terminus technicus*, folosiți în sens structuralist al exprimării *habitusului* cultural¹⁷ funeral al diferitelor populații integrate în cadrul structurilor de putere în epoca medievală timpurie, fiind o adevărată *replică culturală ale acestor structuri*.

Fără îndoială în cazul „avar”, „maghiar cuceritor”, dar într-o mai mică parte și „bulgar”, *habitusul*

¹⁶ Despre diferite denumiri de populații, vezi: Pohl 2018b, 5–17.

¹⁷ Bourdieu 2002, 27–34.

¹⁵ Gáll *et alii* 2017, Fig. 50.

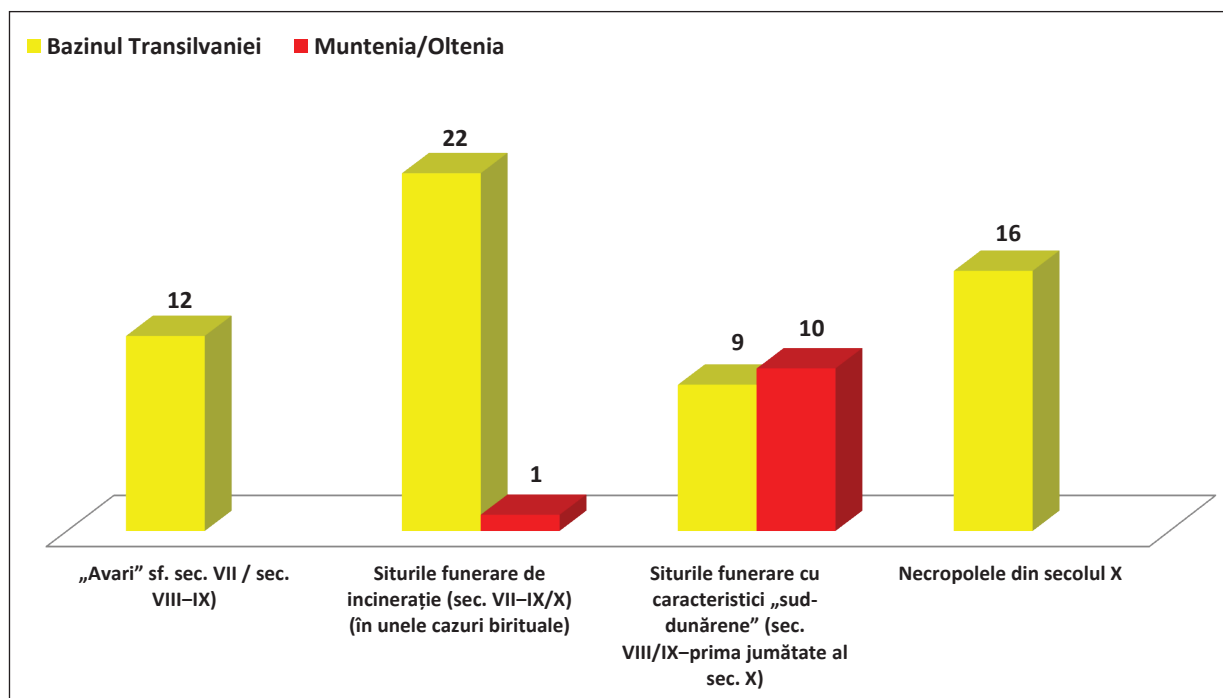

Fig. 6. Sistematizarea și cantitatea siturilor funerare din Bazinul Transilvaniei și din Muntenia, respectiv din Oltenia

cultural funerar este strâns legat de ceea ce numim *nomad* sau *stepic*, fără să fi avut aceste comunități neapărat mod de viață nomadă, pastorală¹⁸. Astfel, chiar dacă comunitățile de nomazi „*avari*”, „*maghiari cuceritori*” au abandonat stilul și modul lor de viață în favoarea sedentarismului în secolele VII–VIII, respectiv în secolul X, siturile funerare cu caracteristici nomadice (mai ales înmormântare cu cal) de la Bratei până în Bazinul Vienei în aceste secole se prezintă ca o „*marcă*” ale elitelor microregiunilor legate una de alta de plasa rețelelor de tradiție nomadă. Cei înmormântați cu cai sau resturile calului în secolul VIII erau deja membrii unor comunități stabile, practicarea tradițiilor de *habitus* nomad însă aveau rolul de a marca poziția socială, iar prin aceasta erau o manifestare ale elitelor în microcomunități pe de o parte, dar pe de altă parte semnalizarea prin ritual a apartenenței la rețeaua elitei chaganatului.

Peisajul arheologic din Bazinul Transilvaniei, spre deosebire de cel din Muntenia și Oltenia, este mult mai „colorat”, dat fiind faptul că *habitusul funerar* al populațiilor, definit pe bază de rit și ritual funerar din Transilvania, prezintă în secolele VII–IX legături atât cu Bazinul Dunării mijlocii (orizontul funerar „*avar*”¹⁹), cât și cu Europa

de est, respectiv centrală (orizontul funerar de incinerare)²⁰, dar și cu aspectele de rit și ritual caracteristic Dunării Inferioare²¹, prezentând astfel un adevărat „*clash of civilizations*” în peisajul arheologic transilvănean.

Totodată, așa cum putem prezenta în Fig. 5, ar fi putut exista o strânsă legătură *de habitus cultural* între populația necropolelor de tip „*Mediaș*” și anumite necropole cu caracteristici „*sud-dunărene*” (populație cu un rit funerar asemănător), dat fiind faptul că ritul incinerării în urne și în gropi este cunoscut în perioada anterioară atât în Bazinul Transilvaniei, cât și în zona Dunării de Jos. Rămâne încă fără răspuns întrebarea dacă populația singurului cimitir (de incinerare) din Muntenia, cel de la Sărata Monteoru²², datat în secolele VI–VII, are sau nu legătură cu cimitirele birituale din zona Dunării de Jos, cu un număr însemnat de morminte de incinerare din secolele VIII–IX.

4. Poziția geografică și caracteristicile culturale ale siturilor funerare

Cartarea necropolelor din regiunile Munteniei,

vezi: Pohl 2018a. Privind arheologia epocii avară o prezentare generală ne oferă Daim 2003, 463–570; Curta 2019, 51–62.

²⁰ În acest sens, privind Bazinul Transilvaniei, vezi: Horedt 1976, 35–57; Țiplic 2002–2003, 9–22; Harhoiu 2004–2005, 283–334; Țiplic, Tomegea 2016.

²¹ Fără îndoială, lucrare de referință este cea a lui Uwe Fiedler (Fiedler 1992), urmate de alte lucrări, mai ales al regretatului Raso Rashev (Рашев 2008).

²² Fiedler 1992, Vol. I: 74–88.

¹⁸ Habitusul stilului de viață spre exemplu s-a schimbat total în secolele VI–VII, cu toate acestea *habitusul cultural* în funeralitate nu numai că s-a păstrat, dar s-a și extins și printre alte populații. În acest sens, vezi: Vida 2016, 361–422.

¹⁹ În general despre structura de putere și identitate avară,

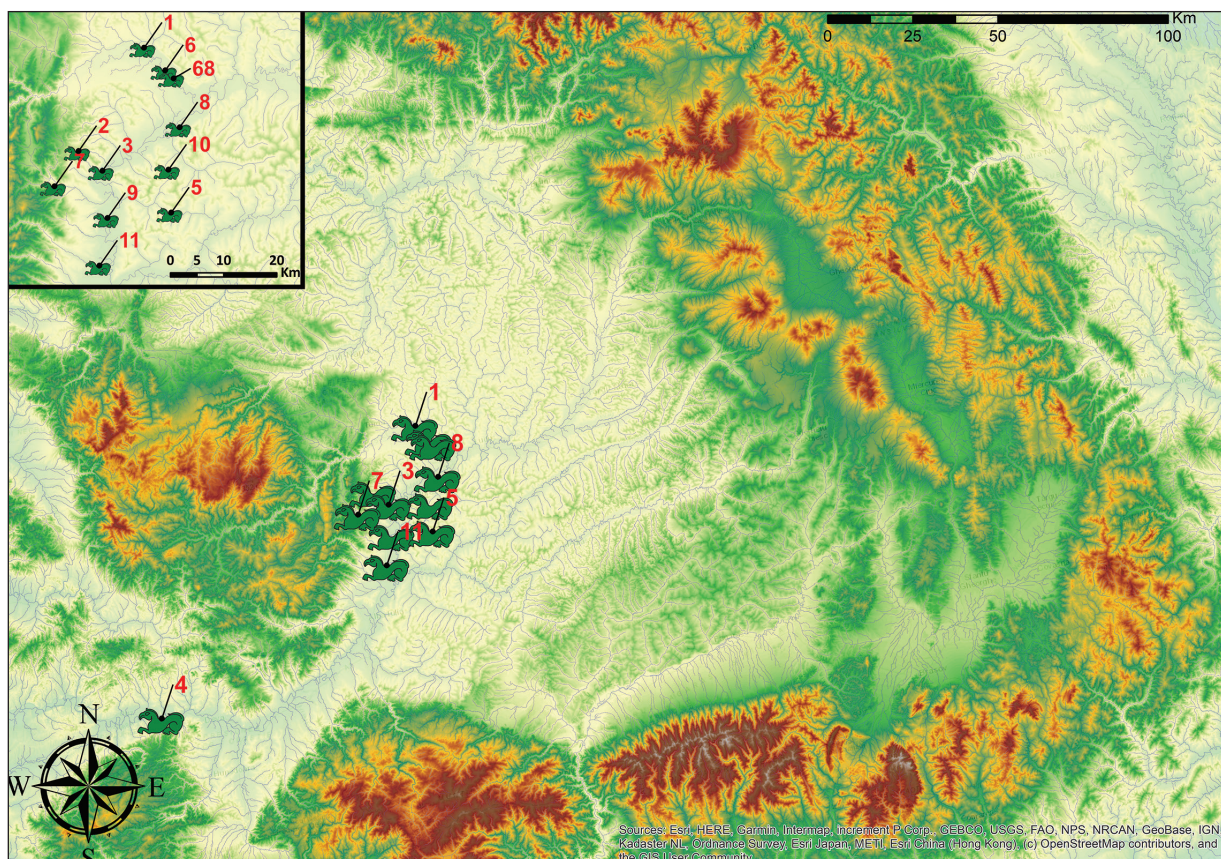

Fig. 7. Macrotopografia grupului „avar” în Bazinul Transilvaniei (sfârșitul secolului VII/secolele VIII – prima jumătate al secolului IX) (pentru numerotare vezi Lista 1)

Olteniei, respectiv din Bazinul Transilvaniei are scopul de a urmări răspândirea macrospațială a acestor situri funerare în regiunile cercetate, cu scopul de a înțelege extinderea, respectiv în anumite cazuri concentrarea acestora în spații geografice restrânse.

4.1. Bazinul Transilvaniei

Un exemplu de acest gen ne este oferit, fără îndoială, de habitusul funerar stepic denumit „avar” din Bazinul Transilvaniei, al cărui înruditare strânsă cu orizontul funerar „avar” târziu din Bazinul Dunării Mijlocii este evidentă²³. Acest grup arheologic, reprezentat prin situri funerare cu morminte de înhumare orientate VSV–ENE, SV–NE, având de multe ori calul întreg lângă defunct sau în groapă separată (Luna-Nod Rutier²⁴, Șpălnaca²⁵, Teiuș²⁶, Noșlac²⁷), sau numai părți din el (Aiudul de Sus²⁸). Defuncților li s-au alăturat

garnituri de centură turnate, arme (săbii, vârfuri de lance sau vârfuri de săgeți) sau piese de harnășament, respectiv ofrande în recipiente de lut sau de lemn. Concentrarea acestora în zona Mureșului Mijlociu pare să aibă o explicație legată de resursele de sare din zonă, care au determinat o concentrare de populație însemnată. În acest sens spre exemplu siturile funerare de la Luna (Tarlaua nr. 1²⁹ – Nod Rutier³⁰) ne atrag atenția asupra existenței unui fond demografic mult peste ce s-a estimat mai demult în această zonă.

Spre deosebire de grupul denumit „avari” (de fapt populații cu un *habitus funerar stepic*), al căror habitat era o zonă limitată, mai ales în regiunea saliferă a Mureșului mijlociu, siturile funerare denumite de tip „Mediaș” s-au răspândit pe un areal mult mai larg, din nordul zonei Someșului Mic (Dăbâca), până în zona Oltului, limita lor de extindere spre est fiind centrul Transilvaniei, în zona Bratei, respectiv spre nord, dacă datele sunt corecte, până în zona râului Bistrița. Însă

²³ În acest sens vezi: Daim 2003, 463–570.

²⁴ <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=5245&d=Luna-Cluj-Nod-rutier-2013> (08.03.2021).

²⁵ Cosma 2019, 200–203.

²⁶ Harhoiu *et alii* 2011, 60, 130; Cosma 2018, 80, 87–88.

²⁷ Cosma 2018, 64–65, Pl. 26.

²⁸ Harhoiu *et alii* 2011, 60, 79; Cosma 2018, 47.

²⁹ <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=luna-luna-cluj-situl-arheologic-de-la-luna-tarlaua-nr.-1-cod-sit-ran-58320.01> (08.03.2021).

³⁰ <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=5245&d=Luna-Cluj-Nod-rutier-2013> (08.03.2021).

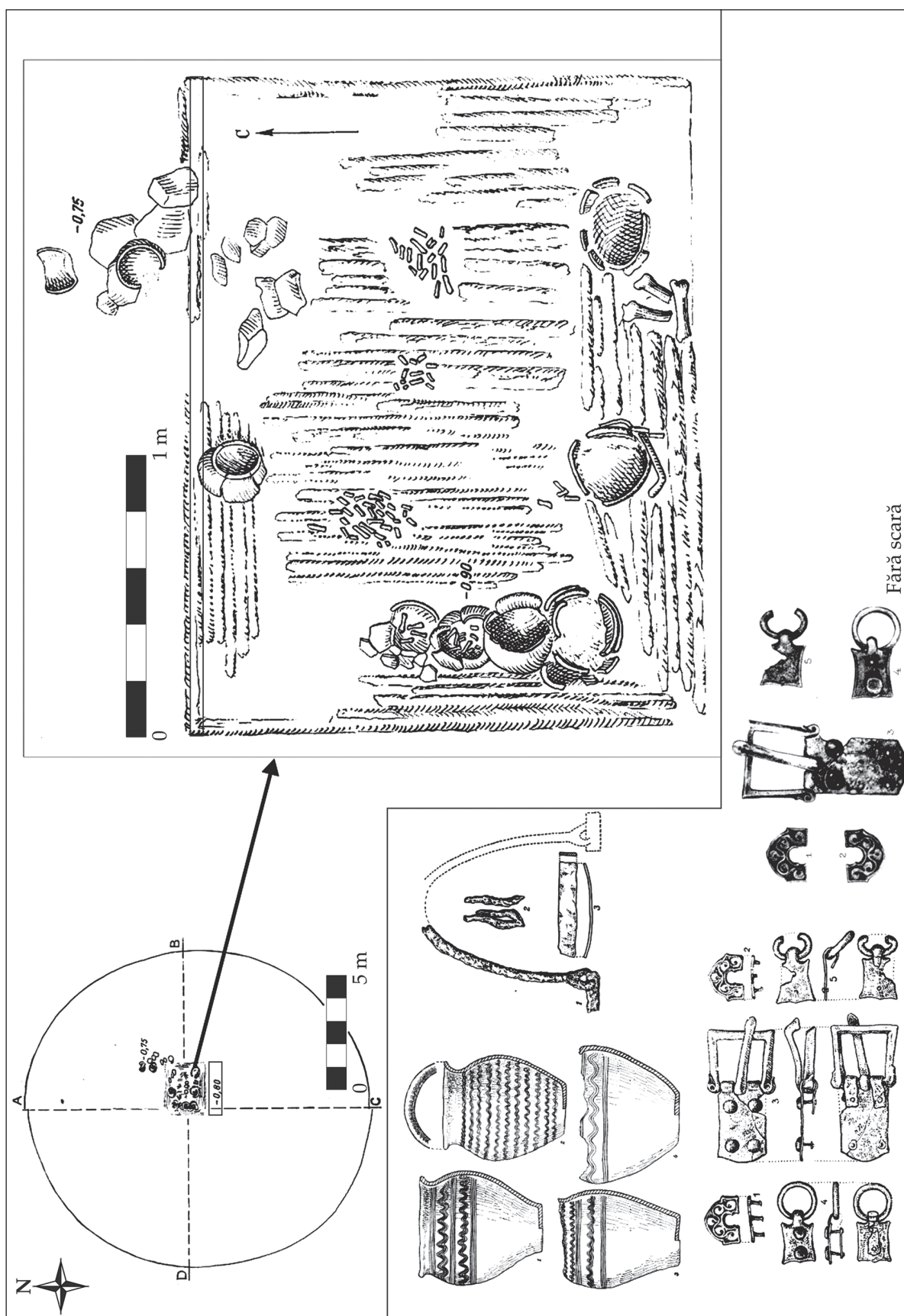

Fig. 8. Cluj-Napoca-Someșeni-Movila I (redesenat după Macrea 1958, Puc. 4 și Macrea 1959, Fig. 1-5; Gáll et alii 2017, Pl. 15)

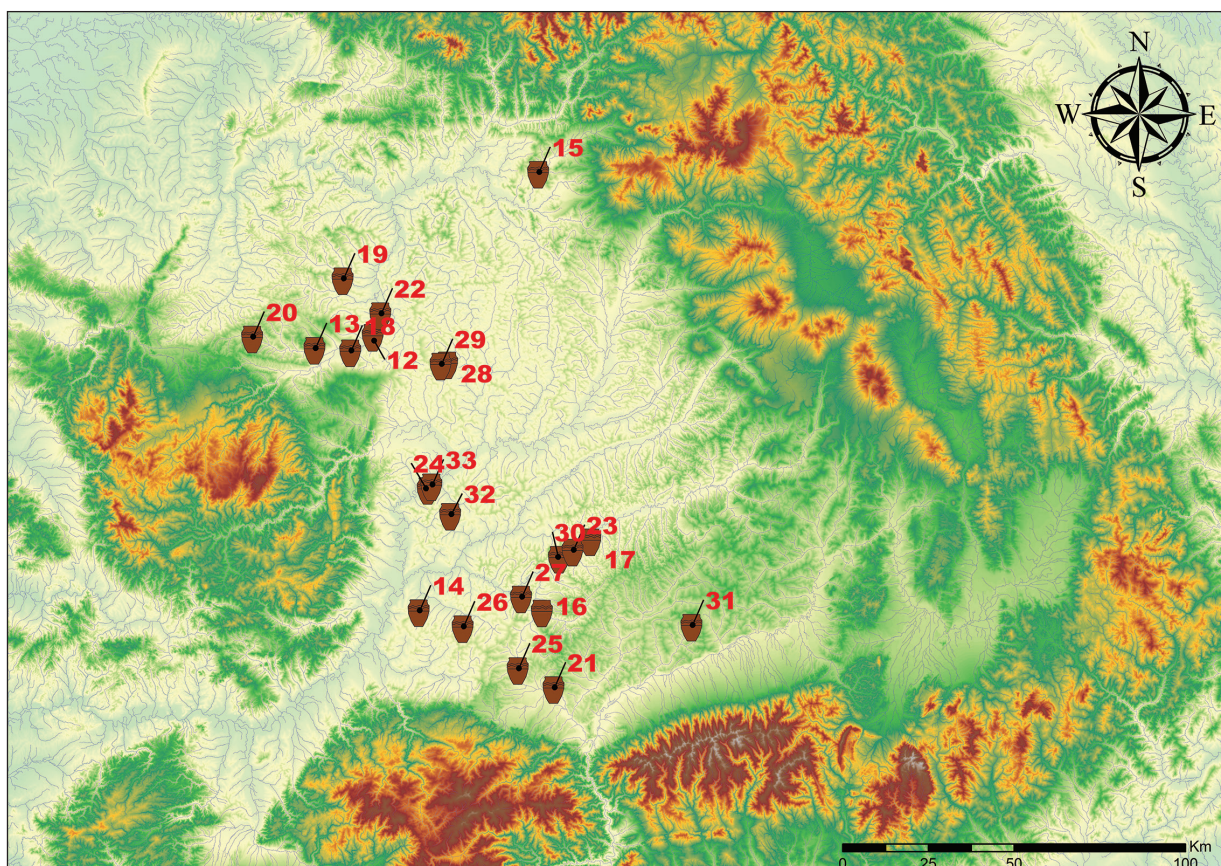

Fig. 9. Macrotopografia necropolelor de incinerare din grupul „Mediaș” și „Nusfalău” în Bazinul Transilvaniei (pentru numerotare vezi Lista 1)

necropolele acestui grup funerar se concentrează în cea mai mare parte la sud de Mureș, în bazinele Târnavelor și la nord de Olt. Astfel, pe baza distribuției lor se conturează două zone de habitat ale populației care practica ritul incinerării și al înmormântării: arealul Mureș – Târnave și regiunea Someșului Mic.

În ceea ce privește necropolele dominate de incinerare, imaginea se întregeste cu mormintele tumulare de la Apahida și Cluj-Napoca-Someșeni, de pe valea Someșului Mic, caracterizate de morminte tumulare cu camere funerare având platforme de lemn, pe care s-au depus, în mijloc, oase incinerate și piese de port (printre care și accesorii de centură turnate), iar lateral urne cu oase incinerate, dar și găleți de lemn³¹. Aceste situri funerare sunt sigur legate de fenomenul apariției, în urma concurenței sociale, a unei noi elite în rândul populațiilor care incinerau morții³², având în vedere că acest comportament (camera funerară) apare și în mediul elitei „avare”³³.

³¹ Horedt 1986, 72.

³² O nouă reinterpretare a acestor situri, vezi: Gáll 2015–2016, 285.

³³ Szenthe, Gáll 2021.

Astfel, – ca rezultat al existenței rețelelor de comunicare – imitația habitusului cultural-funerar „avar” în mediul necropolelor birituale sau de incinerare o putem depista arheologic în două cazuri:

1. la Bratei cimitirul 2³⁴ au fost descoperite un schelet întreg de cal, fără alte inventare³⁵, respectiv un mormânt distrus cu oase umane, de cal și inventarul clasic ale epocii avare târzii³⁶;

2. la Cluj-Napoca-Someșeni în tumulul I a fost documentat, pe lângă centură cu aplici turnate, o cameră funerară, care fusese „modă” elitei „avare” în secolele VIII–IX³⁷.

Față de acest grup funerar, cel pe care îl putem data în secolul IX și circa primul sfert al secolului X, denumit grupul cu caracteristici „sud-dunărene”, este localizat în zona mijlocie al Mureșului,

³⁴ Aplici de centură au mai fost înregistrate și în mormintele de incinerare (m. 151, m. 182) și înmormântare (m. 244). Zaharia 1977, Fig. 29/7–8, fig. 34/2a–b.

³⁵ Privind problema înmormântării cu cal fără inventare, evaluat ca un posibil sacrificiu, vezi: Cociș et alii 2016, 42–43.

³⁶ Spre deosebire de publicația inițială (Zaharia 1977, 88–89), mormântul distrus – pe baza inventarelor sale, mai ales scărița decorată cu găuri triunghiulare, centură cu aplică decorată prin metoda poansonării – poate fi datat mai degrabă în prima jumătate al secolului IX.

³⁷ Макрѣ 1958, 351–370; Macrea 1959, 519–527.

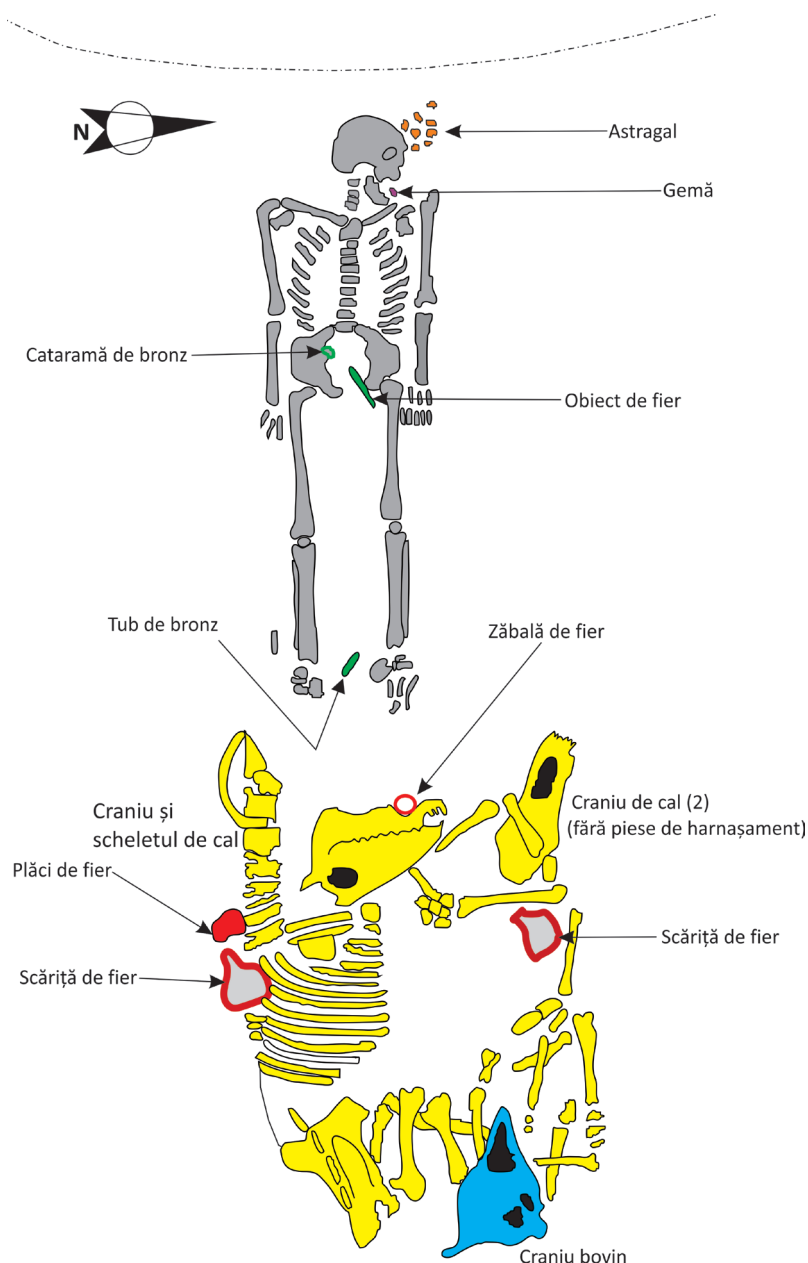

Fig. 10. Mormântul 2 de la Blandiana necropola „A” (redesenat după Ciugudean et alii 2006, 68 / Fig. 1)

pe o fâșie de 70 km, pe ambele maluri ale râului, de la Orăștie până la Ciumbud. Legăturile strânse cu obiceiurile de înmormântare și cu repertoriul formal al Dunării de Jos sunt mai mult decât evidente³⁸.

³⁸ După părerea lui Florin Curta biserica datată de Daniela Marcu în a doua parte al secolului X (Marcu 2016), s-ar putea data puțin mai timpuriu, spre mijlocul secolului X, dar în orice caz înainte de anul 971 (Curta s. t.). După părerea noastră o lumină în această problemă ne-ar oferi, chiar dacă indirect, analizele de ¹⁴C ale mormintelor săpate nu departe de biserică, având depuse părțile de cai, dar ale căror încadrări cronologice nu sunt clare, fiind datate în general în secolul X. Fiind vorba de simbolisme clare ale habitusului cultural păgân, analiza mormintelor ar fi o metodă de control care s-ar

În necropolele grupului dominantă este înhumarea în morminte orientate V-E. Inventarul modest este alcătuit din cercei, cuțite, recipiente modelate la roata înceată, dar și amfore cenușii modelate la roata rapidă, uneori ornamentate cu un decor lustruit. Toate aceste tipuri de piese de inventar au fost datate în cea de a doua jumătate a secolului al IX-lea și (eventual) la începutul/prima parte al secolului următor³⁹.

Fenomenul socio-arheologic, care a marcat secolul al X-lea în Bazinul Dunării mijlocii, un fenomen arheologic unic în Europa (ne referim evident la zonele mai spre vest de Carpați, *Europa Occidens*) secolului X⁴⁰, este cel denumit „epoca cuceririi maghiare”, caracterizat în mod exclusiv prin situri funerare clasice ale „maghiarilor cuceritori” cunoaștem următoarele aspecte ale funeralității: orientare V-E, depunerea resturilor calului și/sau ale pieselor care alcătuiau harnașamentul⁴², acestea fiind întregite cu diferite categorii de arme (sabia, arc, componente ale arcului, tolba și vârfurile de săgeți, topoare și de foarte puține cazuri și lancea)⁴³. Mormintele femeilor sunt caracterizate prin diferite costume funerare împodobite cu aplici turnate, iar în cazul în care în mormânt au fost depuse și resturile calului, de multe ori harnașamentul a fost împodobit

putea să dea informații în plus privind elucidarea construirii acestui lăcaș de cult. Privind bisericile din Bulgaria din secolele IX-X, vezi: Дончева 2008.

³⁹ Fiedler 1992, Vol. I: Beilage 1.

⁴⁰ Wiczorek et alii 2000, II.

⁴¹ Privind istoria cercetării acestei perioade, respectiv termenul de „maghiar cuceritor”, vezi: Langó 2005, 175-340.

⁴² Tipul I: înmormântare doar cu piese de harnașament, fără resturile cabaline; tipul II: înmormântări cu resturi ale calului, împăiate în piele și depuse la picioare; tipul III: resturile calului împăiate, tibiile și capul calului fiind înșirate pe toată lungimea gropii în formă anatomică, cu intenția de a reda (imaginea) animalul(ui) viu; tipul IV: ofranda de cabalină cu pielea de cal îndoită sau împachetată. Bálint 1969, 107.

⁴³ AH 1996, 37-56.

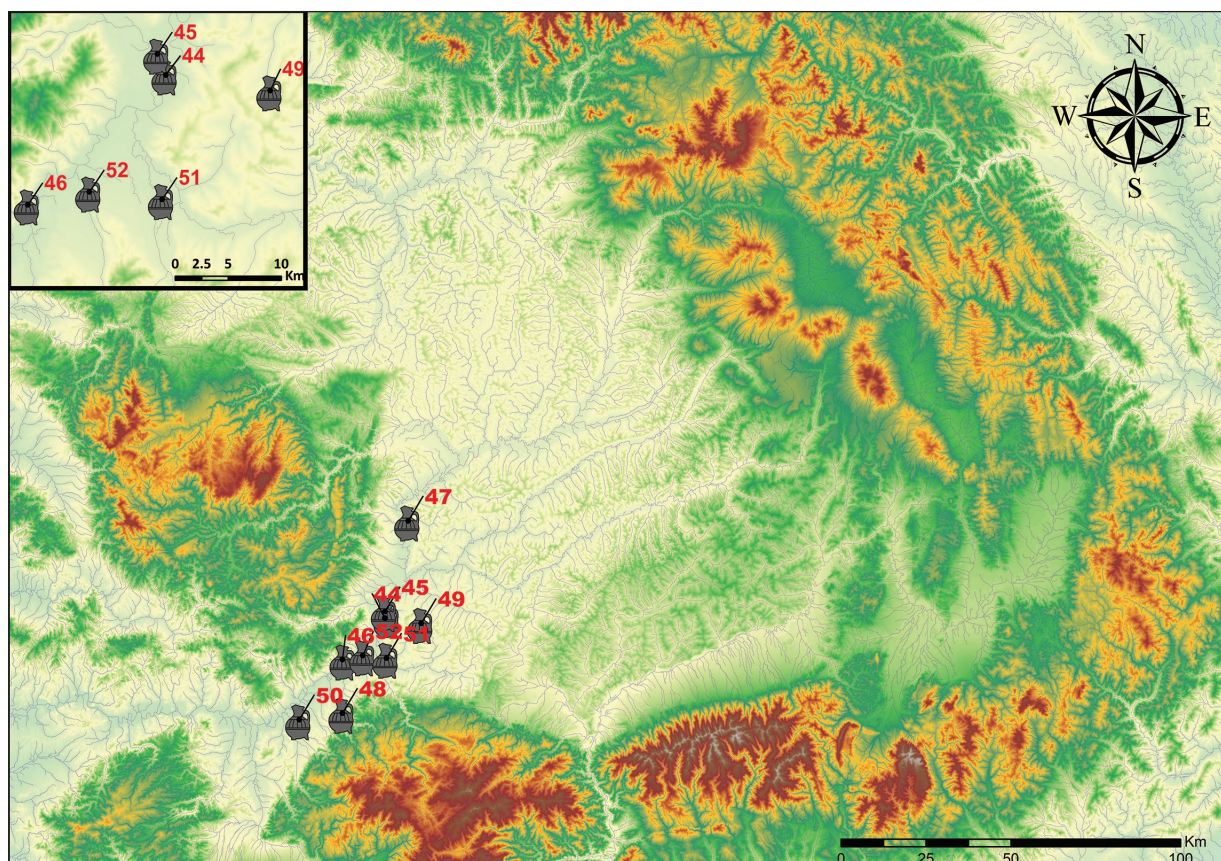

Fig. 11. Macrotopografia siturilor funerare cu caracteristici „sud-dunărene” (secolele IX-X) în Bazinul Transilvaniei (pentru numerotare vezi Lista 1)

cu aplice în formă de rozete. După părerea noastră, acesta este *nucleul* cercului orizontului, al ariei culturale a *epocii cuceririi* (un fel de „Traditionskern”), aceste obiceiuri fiind însoțite de altele, mai generale mult mai răspândite, cum sunt depunerile de ceramică, sicriul (în acest sens vezi în Bazinul Transilvaniei: Cluj-Napoca, str. Zápolya, str. Plugarilor, str. Kalevala, Gâmbaș, Orăștie, Alba Iulia-Stația de Salvare, Izvorul Împăratului).

Cel mai departe de acest obicei se situează elementele orizontului funerar depistate în zona Albei Iulia și databile în secolul al X-lea. Se caracterizează prin *varietatea orientării mormintelor* (E-V, V-E, S-N, N-S), precum și prin depunerea pe *mormânt a unui strat de piatră sau a unor pietre mici în groapa mormântului* sau chiar pe decedat. Observațiile noastre, efectuate în tot spațiul est-european, subliniază faptul că acest comportament funerar caracterizează necropolele ale căror populații încep să treacă de la *ritul incinerăției la cel al înmormântării*⁴⁴. Lipsește în totalitate orice tip de *armament* sau practica *depunerii resturilor calului*. Inventarul mormintelor se prezintă foarte sărăcăcios, artefac-

tele clasice fiind inelele de buclă, care la rândul lor caracterizează și necropolele clasice ale „*maghiarilor cuceritori*”, subliniind, foarte probabil, statutul lor social inferior față de aceștia!

Într-un singur caz, la Alba Iulia-Stația de Salvare, cele două practici funerare distincte, și anume într-un mormânt cu orientare E-V apar resturile oaselor de cal. Cum putem interpreta situația când aceste obiceiuri funerare sunt înregistrate în unul și același mormânt? Putem trage concluzia că este vorba de un semn al procesului de structurare integrală și de aculturație (individuală și de grup) reflectată în cazul acestui individ (indirect se referă evident la [micro]comunitate)⁴⁵?

Topografic, siturile funerare al orizontului funerar pot fi documentate concentrate în zona Someșului Mic și a Mureșului mijlociu.

Astfel siturile funerare din regiunea Someșului Mic, sunt cunoscute doar din orașul Cluj-Napoca, în zona fostului drum roman⁴⁶, unde au fost

⁴⁵ Gáll 2010a, Fig. 18.

⁴⁶ „The topographical position of the cemeteries makes this situation even more unequivocal: these sites are situated on the higher terraces of the Someș River along the Roman roads, which indicates the continuity of infrastructure. From there, they could control the whole Someș valley” Gáll 2013b, 480.

⁴⁴ Cu foarte multe exemple începând din secolele VI-VII, vezi: Gáll 2010a, 271-314.

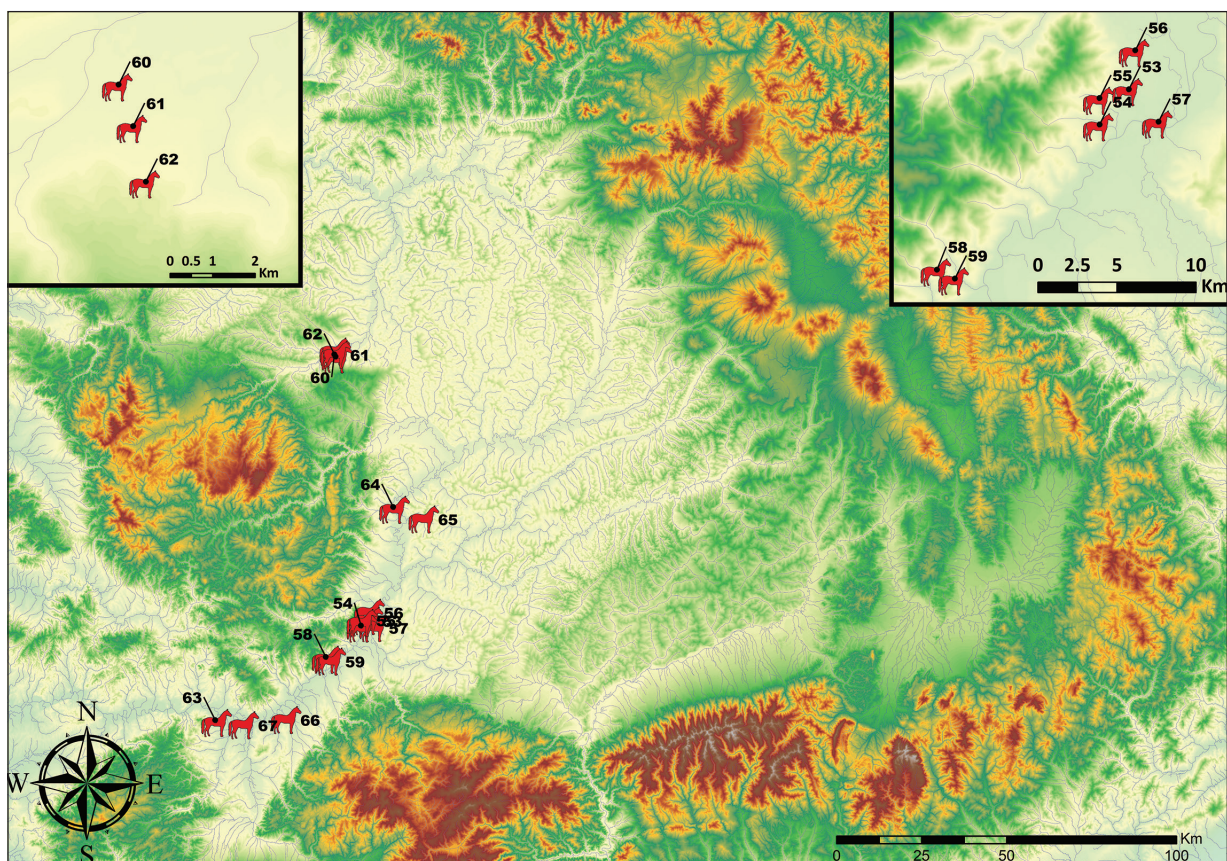

Fig. 12. Macrotopografia siturilor funerare al „maghiarilor cuceritori” și ale populațiilor diferite de aceștia prin ritual în Bazinul Transilvaniei databile în secolul X (pentru numerotare vezi Lista 1)

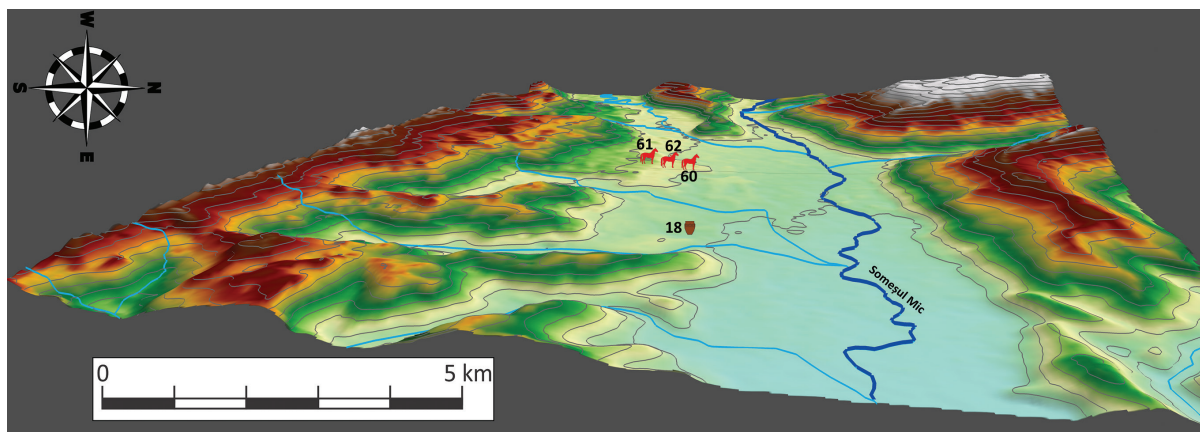

Fig. 13. Siturile funerare din secolele VIII-X de la Cluj-Napoca (pentru numerotare vezi Lista 1)

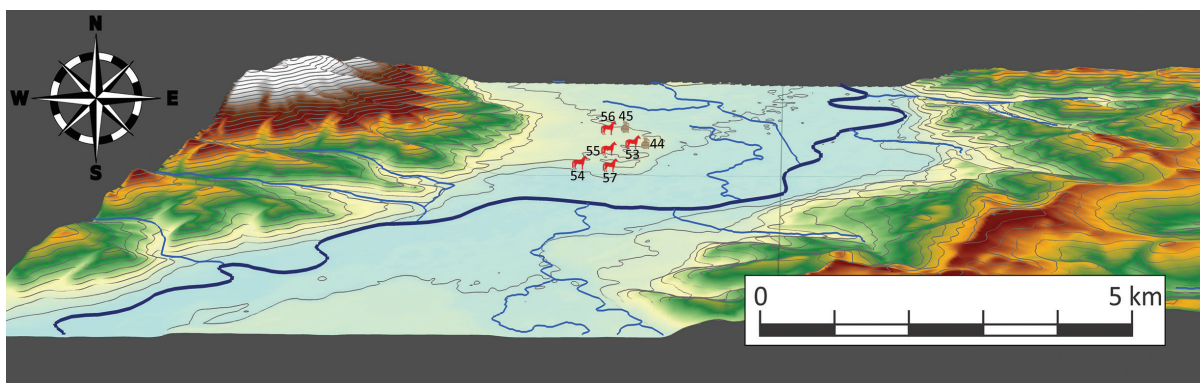

Figura 14. Siturile funerare din secolele X-XI de la Alba Iulia

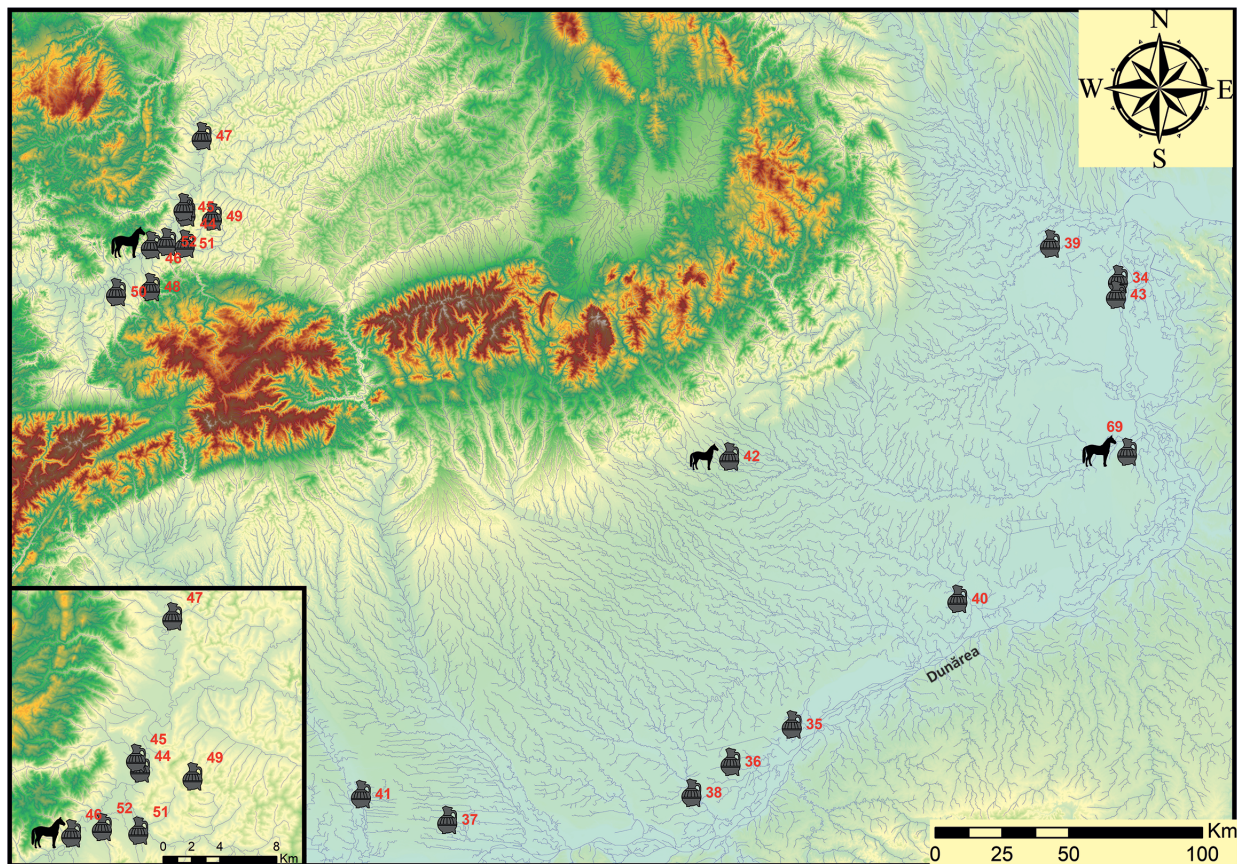

Fig. 15. Macrotopografia siturilor funerare cu caracteristici „sud-dunărene” (secolele VIII/IX– prima jumătate a secolului X) în Bazinul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia (semnul calului reprezintă morminte cu depunerea integrală sau parțială a calului) (pentru numerotare vezi Lista 1)

înmormântați reprezentanți ai unor comunități militare organizate în zonă în cursul secolului al X-lea, unde și-au dezvoltat independent valori specifice, care se reflectă prin anumite ritualuri funerare⁴⁷. Totodată, în regiune nu sunt cunoscute necropole pe care le putem data sigur în secolul X, în schimb avem un număr important de necropole de incinerare, ale căror datare – fără argumente solide – le-au restrâns în secolele VIII–IX. Un alt aspect important este faptul, că spre exemplu la Jucu-Tetarm necropola de incinerare este suprapusă nu de o necropolă din secolul X, ci de una din secolele XI–XII. Totodată la Cluj-Napoca analizele

de ¹⁴C sugerează o datare mai timpurie⁴⁸, decât în zona Mureșului mijlociu.

Siturile funerare din zona Mureșului mijlociu prezintă o concentrare importantă la Alba-Iulia, prezentând însă aspecte funerare mult diferite față de cele din Cluj-Napoca. Procentual au fost înregistrate mult mai puține arme în morminte, cum și resturile cailor sunt cunoscute într-un număr destul de mic față de numărul de morminte. Nu au fost descoperite săbii, respectiv ca o descoperire unică în Bazinul Transilvaniei s-a înregistrat o spadă cu mâner de sabie (Izvorul Împăratului). Aglomerația și caracterul siturilor funerare cu un număr mare de morminte seamănă cu cele din orașul actual Székesfehérvár, unde înmormântările identice cu cele de la Alba Iulia, pot fi datate doar din a doua jumătate al secolului X⁴⁹. Totuși, rămân multe semne de întrebare, mai ales în cazul necropolei de la Stația de Salvare:

1. în ce măsură există continuitate între populația/populațiile necropolei din secolul IX cu cea din

⁴⁷ „These two observations concerning the Cluj communities might lead to the supposition that, firstly, the area of the Little Someș might have been occupied by a population with various burial traditions, which might indicate the varied origin of this population. This is quite firmly supported not only by archaeological but also anthropological research. Secondly, the sabre is the primary status symbol in the graves of mature males and can be identified as a symbol creating group identity. From these observations concerning the professional warrior class of the 10th century power centre, one can see a greatly varied population with individuals of different origins. These communities are organised here, in the Cluj region, and their statuses are indicated by the weapons placed in their graves.” Gáll 2013b, 479–480.

⁴⁸ Privind analizele de ¹⁴C de la Cluj-Napoca-str. Zăpolya vezi, Gáll et alii 2019, 177–195.

⁴⁹ Bakay 1965–1966, 43–88; Bakay 1968, 57–84.

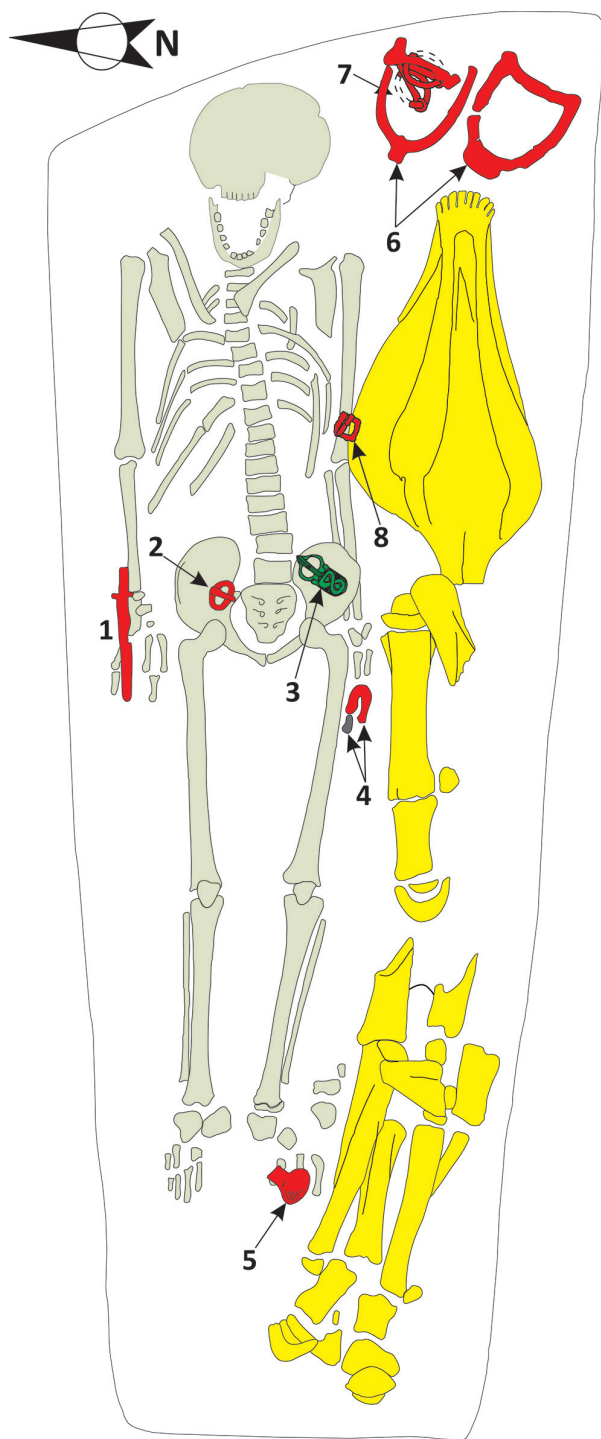

Fig. 16. Mormântul de la Târgșor (redesenat după Diaconu, Diaconu, 1962, 166 / fig. 1)

secolul X (un asemenea model avem spre exemplu la Čakajovce⁵⁰);

2. cât de mare era necropola din secolul X;

3. mormintele de incinerare descoperite în arealul necropolei se datează în secolul VIII sau mai târziu, în secolul IX?

⁵⁰ Reiholcová 1995.

4.2. Regiunile Munteniei și Olteniei

Spre deosebire de grupurile de populații care au practicat în Transilvania culturi funerare policolore, în zonele Olteniei și Munteniei, mai slab cercetate (cu o rețea de infrastructură arheologică sub cea transilvană), se remarcă grupul funerar cu caracteristici, fără îndoială, preponderent „sud-dunărene”. Dacă în cazul necropolei de la Chișcani putem vorbi mai degrabă de o populație cu o manifestare foarte apropiată de orizontul funerar „Mediaș”⁵¹, în cazul celorlalte 9 situri funerare legăturile „sud-dunărene” sunt mai mult decât elocvente. Mormântul 374 de la Platonești având un cal înhumat în poziție inversă față de scheletul uman ne arată că acest tip de înmormântare nu este cunoscut numai din spațiul Dunării mijlocii, unde înmormântările după modelul nomad au devenit dominante din secolul VIII⁵². Totodată, în mormântul 299, înhumatul având orientare E–V, cu spadă sau sabie printre inventare, a fost înregistrat o altă înmormântare cu cal⁵³, sau după alte informații doar părțile calului (craniul și picioarele) (foarte apropiat ritualului mormântului de la Târgșor)⁵⁴. Răspândirea necropolelor în spațiul bazinului Dunării inferioare și evoluția lor cronologică⁵⁵ s-a aflat fără îndoială în strânsă legătură cu structura politică a *khaganatului* (mai târziu țarat) bulgar, fiind un semn indirect al acesteia. Persistă totodată întrebarea cum pot fi interpretate aceste cazuri totuși rare de *habitus funerar nomad*.

Inventarul lor funerar, care nu excelează printr-o bogăție deosebită, este alcătuit, cum de altfel și în Bulgaria, din recipiente (oale, amfore) modelate fie la roata rapidă, din pastă cenușie și ornamentate uneori cu ornamente lustruite, fie la roata înceată (mai ales oale), din pastă zgrunțuroasă, decorate cu motive incizate. Lor li se adaugă piese de port și de podoabă, accesorii ale centurii (printre care piese de centură turnate, cu analogii și în mediul avar de la Dunărea mijlocie, considerate în secolul XX ca avar de specialiști), diferite unelte și ustensile (seceri, cuțite, amnare, fusaiole). Siturile funerare sunt interesante nu numai din această cauză, ci și din prisma poziției lor macrospațiale: aceste situri funerare se înșiră pe lângă Dunăre.

⁵¹ Fiedler 1992, Vol. II: 418.

⁵² În tipologia lui Attila Kiss aceasta reprezintă tipul 1. Kiss 1962, 153–162.

⁵³ <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=538>.

⁵⁴ Luca, Mândescu 2001, 85.

⁵⁵ Totuși ni se pare mult prea timpuriu datarea lui Uwe Fiedler în ceea ce privește sfârșitul necropolelor orizontului funerar *sud-dunărean*, acestea – în opinia noastră – au fost abandonate mai degrabă spre sfârșitul secolului X. Fiedler 1992, Vol. I.

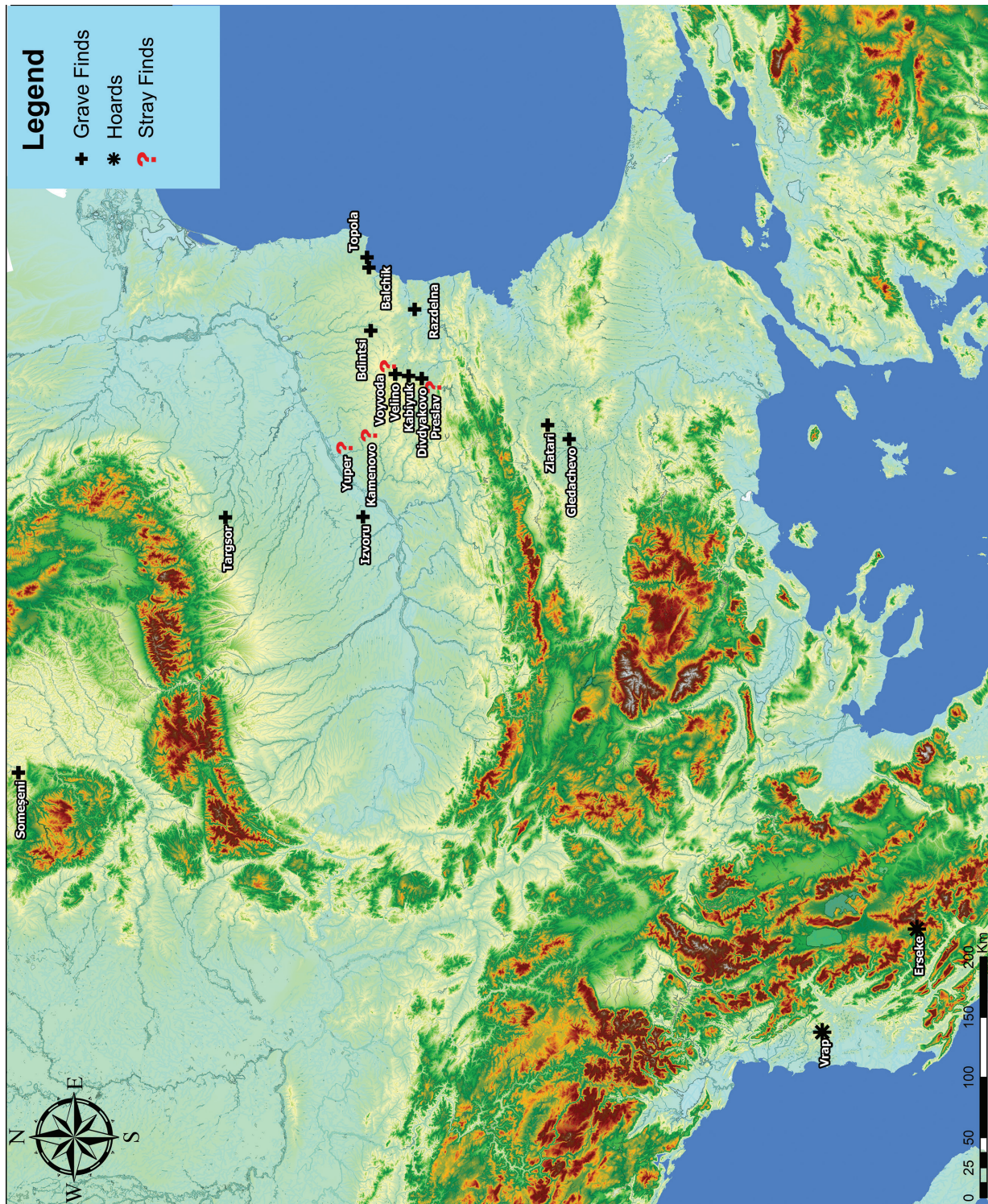

Fig. 17. Distribuția geografică a aplicilor de centură ale grupului „Vrap-Erseke” (redesenată după Езическа България/ Pagan Bulgaria 2017, 44: Fig. 1)

Asemenea situri funerare pot fi urmărite de la râul Jiul în cursul părții stângi a Dunării până la Brăila, în zonele de luncă ale Dunării; doar mormântul cu resturile calului de la Târgșoru Vechi a fost descoperit la o distanță considerabilă de Dunăre (114 km). Mormântul cu pricina a fost considerat mult timp unul „avar”⁵⁶ și datat în secolul al VII-lea, mai apoi în secolul al VIII-lea⁵⁷, însă în urma analizelor realizate în ultima perioadă a devenit destul de clar că acest mormânt singular, databil în prima parte a secolului al VIII-lea⁵⁸ prezintă analogii, chiar dacă nu foarte clare, cu ritualurile funerare din Bulgaria. Depunerea resturilor de animale este cunoscută din mai multe situri funerare din Bulgaria (Devnja-nec. 3, Kiulevca, Balchik etc)⁵⁹, astfel legătura „avară” a acestui mormânt trebuie scrisă pe seama stadiului cercetării.

Ritualul depunerii resturilor de cal, cum este cel de la Târgșor, nu mai este cunoscut în secolul al VIII-lea în Bazinul Dunării mijlocii, dar și orientarea E–V a mormântului reprezintă în secolul al VIII-lea o orientare foarte rară în acele regiuni, direcționarea NV–SE, NNV–SSE sau N–S fiind cea predominantă⁶⁰. Totodată, catarama care provine din mormânt reprezintă, din punct de vedere al culturii materiale⁶¹, parte integrantă a orizontului funerar cu caracteristici „sud-dunărene”⁶² (vezi Fig. 17).

5. Cum poate fi explicată lipsa siturilor funerare din estul și centrul Bazinului Transilvaniei, respectiv din Oltenia și Muntenia?

În partea anterioară a articolului ne-am ocupat și am încercat să prezentăm nivelul, valoarea, cantitatea și calitatea documentației arheologice ale siturilor funerare, respectiv extinderea lor macrospațială în Bazinul Transilvaniei, Muntenia și

Oltenia. Cum se poate vedea și mai bine pe *Hărțile 1–3*, siturile funerare din Transilvania, în marea lor majoritate, au fost documentate în partea vestică, în zona râurilor Someșul Mic și Mureșul mijlociu, doar necropolele în care predomină incinerarea într-o cantitate însemnată, până la Bratei în zona Târnavelor și până la Toarcia în valea Oltului. Cu alte cuvinte, până în regiunile respective avem dovezi palpabile privind existența umană în Bazinul Transilvaniei.

Situația este și mai dramatică în regiunile de sud ale Carpaților: situri funerare, în afara de un mormânt singular de la Târgșor, au fost depistate doar pe lângă cursul Dunării (lunca fluviului) și în zonele limitrofe ale acestuia, în schimb în zonele aflate la nord de zona apropiată a Dunării până spre Carpați nu cunoaștem nici un sit funerar, cu toate că, spre exemplu, județul Prahova a fost și este cercetat intens arheologic, inclusiv în zilele noastre.

Înainte de a încerca să dăm explicații privind lipsa necropolelor din perioada secolelor VII/VIII–X, în câteva rânduri dorim să prezentăm problematica siturilor funerare din epoca post-romană, până în secolul VII.

Transilvania estică

A. *Secolele III–IV*: în estul Transilvaniei au fost înregistrate un număr de cca. 10 necropole (interpretate ca aparținând *culturii Sântana de Mureș* și cele cu „influențe străine”), situri funerare, cele mai estice puncte fiind Sărățeni în Bazinul Târnavei Mici, Rugănești în Bazinul Târnavei Mari, respectiv Cernat și Sfântu-Gheorghe-Epreșetă în bazinul Oltului⁶³. Lipsesc cu desăvârșire siturile funerare din zona depresiunii Gheorgheni, respectiv în bazinul Oltului Superior, adică Bazinul Ciucului.

B. *Secolele V–VI*: în perioada așa numita hunică din estul Transilvaniei nu avem nici o descoperire certă, mormântul de altfel senzațional de la Sîngeorgiu de Mureș – ‘Kerekkomb’ se poate data în a doua parte a secolului V⁶⁴. Tot din a doua jumătate a secolului V, avem un număr important de necropole din zona orașului Târgu-Mureș (Morești-Podei, Morești-Hulă, Ernei-Köles kert), respectiv în bazinul Târnavei Mari (Cristuru Secuiesc, Sighișoara-Bajendorf; Dealul Viilor, Herteș). În zona nordică, respectiv în Bazinul Sieului – care reprezintă mai degrabă zona mijlocie a bazinului transilvan – am înregistrat doar o necropolă (Șintereag)⁶⁵. Și în această perioadă lipsesc

⁵⁶ Este de menționat faptul că în zonele unde s-au așezat clanurile avare, adică teritoriul dintre Dunăre și Tisa, respectiv zona Balatonului, nu cunoaștem ritualul depunerii resturilor de calului în morminte, asemenea ritual fiind caracteristic unei populații eterogene, aflată într-o relație de vasalitate cu elitele *khaganatului*. În acest sens, vezi Bende 2017, 250–251.

⁵⁷ Diaconu, Diaconu 1962, 165–171; Ciupercă, Mirea 2010, 125.

⁵⁸ Szenthe 2014, 61–76.

⁵⁹ Fiedler 1992, Vol. II: 507, Taf. 105/11. O analiză critică a arheologiei bulgare în contextul necropolei de la Balchik, vezi la Коматарова-Балинова 2018, 47–92.

⁶⁰ Bende 2017, 250; Szenthe, Gáll 2021.

⁶¹ Catarama de la Târgșor își găsește cea mai apropiată analogie la Zlatari, la nici 200 km de Târgșoru Vechi. Борисов 2012, Рис. 1/b.

⁶² O analiză de ansamblu vezi și la Szenthe 2013, 303–320. Noi descoperiri la: Csiky et alii 2017, 165–172.

⁶³ Harhoiu 2020c, 155, 157 (Beilage 3), Abb. 3, abb. 47.

⁶⁴ Gál 2016, 43–51 (datare în perioada hunică).

⁶⁵ Станчу 2015, Рис. 1; Dobos 2019, Fig. 4.

în totalitate siturile funerare din zona depresiunii Gheorgheni, respectiv bazinul Oltului.

C. *Secolele VI–VII*: se constată o restrângere importantă a numărului de situri funerare. În estul Transilvaniei doar din bazinul Mureșului cunoaștem situl de la Târgu-Mureș, și necropola de la Band, în valea Lechința, un confluent al râului anterior amintit. În același timp, în partea nordică, în zona Someșul Mare – Șieu în această perioadă apar noi necropole (Archiud-Hânsuri, Bistrița, Galații Bistriței), ca semn al unei migrații medieregionale? Totodată, practic la est de Bratei și de Târgu-Mureș nu avem nici un sit funerar documentat⁶⁶.

În concluzie, vedem că în anumite zone nici în această perioadă nu sunt documentate situri funerare, în schimb în altele, chiar dacă într-un număr mai mic, au fost înregistrate necropole.

Oltenia nordică

Pe baza repertoriului realizat de către Octavian Toropu, din nordul Olteniei între secolele III – VII nu avem înregistrat nici un sit funerar. Doar în zona Craiovei, la Almăj, au fost descoperite probabil un grup de morminte databile în secolul IV⁶⁷, în rest avem doar descoperiri răzlețe – unele spectaculoase (cazanele de la Desa, Hotărani) – pe lângă Dunăre⁶⁸.

Muntenia nordică

Spre deosebire de spațiul Olteniei în zona mijlocie-nordică a Munteniei orizontul funerar îl putem documenta până în secolul VII.

A. *Secolele III–IV*: necropolele comunităților de populații sunt cunoscute mai ales până la Carpați, la Târgșoru Vechi – din păcate publicată doar parțial – fiind cercetat unul dintre cele mai mari locuri de înmormântare ale comunităților secolelor III–IV⁶⁹.

B. *Secolul V*: în perioada așa numita hunică din regiunile Munteniei cunoaștem alături de o serie de descoperiri superbe, practic unicate (cazanele de la Boldești, Ionești și Târgșor, tezaurul de la

Pietroasele) morminte de inhumație, cum ar fi cele de la Chiojdu, Gherăseni, Pietroasele, Târgșoru Vechi⁷⁰.

A. *Secolele VI–VII*: odată cu dispariția orizontului funerar nomad, până în secolul VIII⁷¹ din zona mijlocie-nordică al Munteniei cunoaștem doar necropola de la Sărata Monteoru. Cercetată într-o zonă deja deluroasă-muntoasă, la circa 10 km la nord-vest de Buzău, situl funerar are peste 1500 de morminte, din care majoritatea sunt de incinerare în groapă, cu un inventar relativ divers – mărgelile de sticlă, așa numitele fibule digitate slave, cercei cu pandantivi în formă de stea, cataramă bizantine, de tip Păpa sau Corint, etc. – care permit încadrarea cronologică pe parcursul secolului al VI-lea și în prima jumătate a secolului al VII-lea⁷².

Astfel, vedem că într-un procent mai redus, în zonele est-centrale ale Transilvaniei, respectiv în unele zone ale Munteniei nordice în anumite perioade putem înregistra situri funerare, ceea ce reprezintă o situație profund antagonistică față de hiatul din secolele VII/VIII–X/XI.

Cum poate fi deci explicată această lipsă de situri în centrul și estul Transilvaniei, respectiv în Muntenia și Oltenia?

După părerea noastră, nici în acest caz nu există un singur răspuns, ci un set complex de explicații, pe care mai jos încercăm să le sistematizăm în străduința de a găsi o explicație/mai multe explicații privind acest fenomen arheologic:

1. Fără îndoială, stadiul cercetării poate să reprezinte un impediment important, având în vedere că, din motive ideologice, epoca medievală timpurie nu a fost cercetată arheologic practic până în epoca comunistă în Muntenia și Oltenia, iar în Transilvania cercetările au fost abordate mai serios, dar la fel de ideologic până la 1918, respectiv între 1940–1944⁷³. Crearea instituțiilor de cercetare arheologică poate fi urmărită până în 1918, mai ales în orașele mai mari din vestul Transilvaniei, estul bazinului fiind lipsit de aceste foruri cultural-științifice (singura excepție fiind Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe). Această situație s-a schimbat radical după apariția sistemului muzeal național de după 1946, astfel

Ernei-Köles kert (72 de morminte): <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=ernei-ernei-mures-situl-arheologic-de-la-ernei-situl-7-cod-sit-ran-116661.02>. Ținem să amintim de o descoperire izolată, și anume o brătară de aur de la Mujna, care probabil a făcut parte din inventarul unui mormânt foarte bogat. Nyárádi 2010–2011, 332.

⁶⁶ Станчу 2015, Рис. 2; Dobos 2019, Fig. 5.

⁶⁷ Toropu 1976, 41.

⁶⁸ Toropu 1976, 125.

⁶⁹ Foarte sugestive sunt hărțile privind răspândirea culturii arheologice *Sântana de Mureș-Cerneahov*. Harhoiu 2020a, Fig. 1/B, fig. 5/A.

⁷⁰ Vezi în acest sens Harhoiu 2020a, Fig. 9, 151–155 cu literatura aferentă.

⁷¹ Perioada a fost abordată de un număr foarte mare de lucrări, cel mai cunoscut printre ele fiind al lui Florin Curta 2006.

⁷² Fiedler 1992, Vol. I: 74–88.

⁷³ Langó 2013, 397–418; Petruș, Gáll 2016.

lipsa siturilor funerare din estul Transilvaniei nu poate fi pusă total pe seama acestei diferențe de dezvoltare instituțională⁷⁴.

2. Atât în cazul Bazinului Transilvaniei, cât și în cazul Olteniei și Munteniei, imaginea arheologică nu poate fi înțeleasă, decât dacă analiza ia în considerare un context teritorial mult mai larg. Așa cum a fost specificat de mai multe ori de către Radu Harhoiu⁷⁵, de-a lungul multor perioade istorice, în constituirea ariilor culturale rolul determinant l-au avut bazinele hidrologice. În acest sens, o parte din estul Bazinului Transilvaniei, mai precis Bazinul Oltului, face parte din bazinul Dunării Inferioare, în schimb cealaltă parte a regiunii din Bazinul Dunării Mijlocii. Oltenia și Muntenia constituie evident zonele nordice ale Bazinului Dunării Inferioare. În consecință, analiza arheologică cere imperios ca Bazinul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia să fie analizate ca regiuni medii ale Bazinului Dunării Mijlocii și Bazinului Dunării Inferioare, totodată documentația arheologică să fie comparată cu celelalte regiuni care aparțin acestor bazine hidrologice (vezi Fig. 1).

Din punctul de vedere al evoluției structurilor politico-militare, încercând evitarea etnicizării, în secolele VI, VII și VIII–X în spațiul Bazinului Dunării mijlocii și inferioare s-au pus bazele unor structuri de putere bazate pe relații și concurență de clan, teritoriile respective fiind dominate de grupuri aflate sub conducerea unui clan suprem, formând sistemul de clan⁷⁶: în cazul Bazinului Dunării mijlocii, clanul avarilor lui Bayan a pus în 568 bazele unei structuri de putere, care a dăinuit până la începutul secolului al IX-lea, și în mare parte același lucru s-a întâmplat în secolul al X-lea cu apariția maghiarilor sub conducerea lui Árpád. În Bazinul Dunării Inferioare, pe teritoriul nord-estic al Bulgariei de azi, clanul lui Asparuch a creat, practic în hinterlandul imperiului bizantin, o structură de putere care, preluând o serie de elemente instituționale, a devenit la rândul ei un

imperiu, iar din a doua parte a secolului al IX-lea, unul creștin.

Extinderea geografică a acestor structuri a fost dezbătută intens încă din secolul al XIX-lea, ceea ce a implicat de multe ori și ideologiile politice ale perioadei respective. Implicarea pronunțată a arheologiei, din secolul XX, în cercetarea epocii medievale timpurii a dus, de asemenea, la o schemă de abordare metodologică privind extinderea acestor structuri: habitatul, respectiv teritoriile dominate de structurile de putere au fost trasate pe baza extinderii macrotopografice ale acelor situri arheologice care prezentau trăsături culturale apropiate. Dacă în cazul „*bulgar*” fortificațiile pot fi incluse în discuțiile privind extinderea geografică a structurii de putere politică, în cazul „*avar*” și „*maghiar cuceritor*” au putut fi luate în considerare doar siturile funerare, de altfel foarte specifice din punctul de vedere al ritului și al ritualurilor. Trebuie însă atrasă atenția că în cazul „*avar*”, „*maghiar cuceritor*” caracterul cuceririi, ca la orice grup nomad, nu trebuie privit teritorialfrontalier⁷⁷, scopul fiind în principal acapararea *resurselor din zonele respective (mai ales a resurselor salifere)*, respectiv *pășunatul*, facilitat de rețeaua de drumuri din perioada romană, doar în cazul „*bulgar*” tendințele de cucerire în secolele IX și X putând fi legată de structură politică de tip teritorială.

În contradicție cu această abordarea amintită sus și care urmărea fenomenele social-politice ale unor societăți nomade dintr-o perspectivă modernistă (ale statului național teritorial frontalier⁷⁸), odată cu dezvoltarea metodologiei de interpretare științifică, în alte zone europene (Vestul Europei, Scandinavia) s-a observat de mult timp că este imperios necesar să se separe aceste concepte. Elitele conducătoare în epoca medievală timpurie și-au putut extinde dominația pe un teritoriu mult mai mare, pe care au putut organiza, respectiv unde au putut impune sistemul de habitat aflat sub stăpânirea lor. Astfel termenii „*Machtbereich*” (zona de stăpânire) și „*Siedlungsbereich*” (zona de habitat) în cazul tuturor structurilor din epoca medievală

⁷⁴ Orizontul funerar „maghiar” din secolul X din estul Transilvaniei și care constă din descoperiri izolate suspecte (se pune întrebarea despre originalității scăriței așa zise trap-zoidale de la Eresteghin-Zádogostető, deoarece prin caracteristicile sale rămâne un unicat!) sau chiar inventate (Dârjiu) trebuie șters de pe lista siturilor funerare. În acest sens, Gáll 2013a, Vol. I. La fel de critic: Révész 2019, 94, dar cu toate acestea în Fig. 27, 95/a-b–96/a-b a au fost introduse descoperirile izolate de la Jigodin-Ciuc și Eresteghin ca situri funerare (cimitire, morminte).

⁷⁵ Ultima oară vezi harta foarte ilustrativă: Harhoiu 2020a, Fig. 8. Vezi și Harhoiu et alii 2011, Fig. 1.

⁷⁶ Somfai-Kara 2017, 343–355.

⁷⁷ În acest sens, vezi Szűcs 1997, 314.

⁷⁸ Întrebări de acest gen nu își au rostul din cel puțin două motive: 1. în viziunea de cucerire a conducătorilor structurilor nomade un loc primordial ocupa *mărimea populației, numărul animalelor posedate*, respectiv *resursele* (în cazul bazinului Someșului Mici și a Mureșului mijlociu, sarea), nu organizarea teritorială de tip frontalier, concept politic vest-european și bizantin în această perioadă în zonele apropiate regiunii noastre (Szűcs 1997, 314; Róna-Tás 1999, 87–100; Pohl 2018a, 34–44); 2. „*Transilvania*” este un concept geopolitic necunoscut la nivelul secolelor VII–XI, abordarea din acest punct de vedere fiind una anistorică.

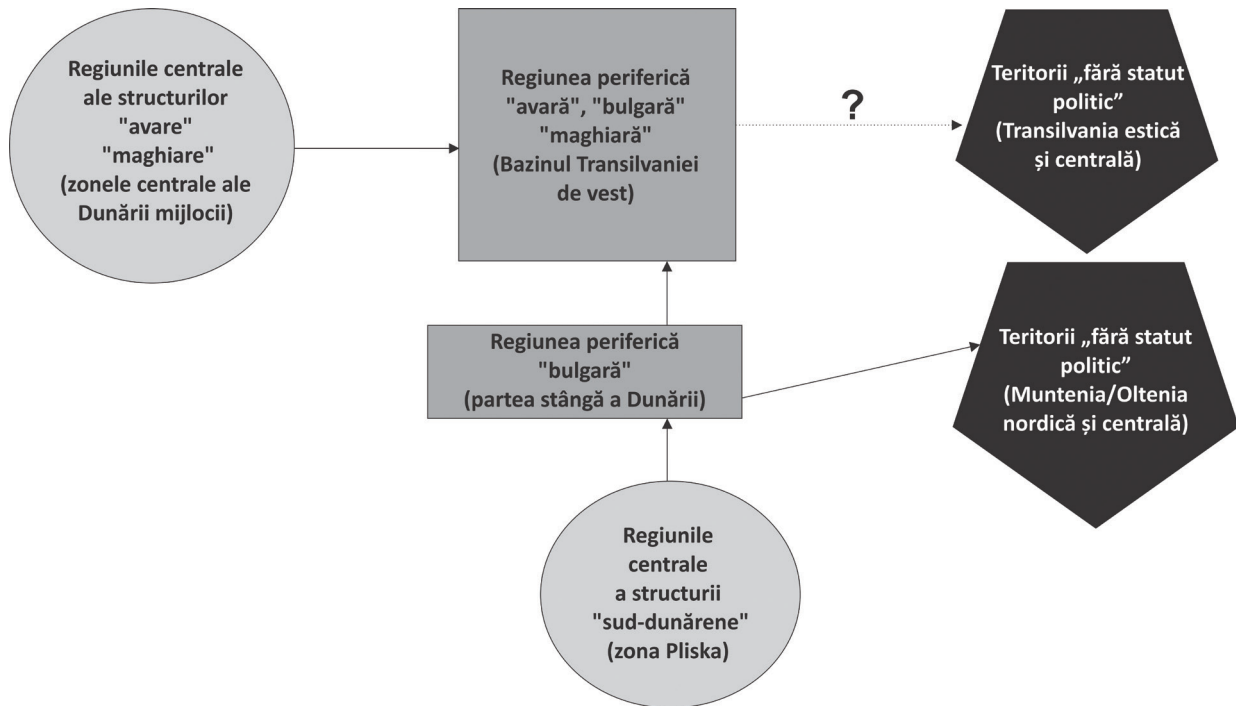

Fig. 18. Grafica caracterului relației pe baza datelor arheologice între centralitate, periferie și teritoriile „fără statut politic”, respectiv relațiile asimetrice ale puterilor politico-militare și populațiile diferitelor teritorii

timpurie trebuie clar separați⁷⁹. Din acest punct de vedere, „*Siedlungsbereich*”-ul acestor structuri, chiar dacă relativ, este simbolizat în cazul „*avar*” și „*maghiar cuceritor*” de siturile funerare în Bazinul Dunării mijlocie, respectiv în cazul „*bulgar*” în Bazinul Dunării inferioare, pe lângă necropole și morminte, uneori și fortificații.

Dacă luăm în considerare cele spuse anterior, atât Bazinul Transilvaniei, cât și regiunile de la sud de Carpați au reprezentat periferiile ariilor culturale ale unor structuri politico-militare care nu s-au organizat – cu excepția Țaratului Bulgar – în sens teritorialist, ci pe relații și concurență de clanuri⁸⁰. Din regiunile centrale comportamentul nucleului comunităților elitelor a ajuns mult mai sărăcăcios și cantitativ într-un procent mult mai redus la comunitățile periferice, aflate sub ei în ceea ce privește organigrama politico-militară.

Astfel, siturile funerare din Bazinul Transilvaniei au reprezentat periferia unor arii culturale mult mai largi geografic, care au pornit în vest din zona Vienei și pot fi urmărite până în zona mijlocie a Mureșului (în cazul „*avar*” și „*maghiar cuceritor*”), respectiv în cazul celei „*bulgare*” (secolele VIII–X) de la Munții Balcani (și mai la sud de acestea) până în zona Ciumbrudului. Totodată, într-un articol

recent publicat, am greșit când am vorbit – într-un sens evoluționist – de o periferie a comunităților marginale⁸¹. Fără îndoială în acest caz se poate observa aplicația greșită (în sens modernist) a sistemului de gândire *Centru – Semiperiferie – Periferie*, care nu se justifică, deoarece pe de o parte nu avem absolut nici o dovadă că toate comunitățile din bazinul Dunării mijlocii ar fi funcționat ca un sistem, ale cărui rezultat ar fi fost exploatarea sistemică a semiperiferiei de către centralitate, respectiv urmată de exploatarea resurselor periferiei de către semiperiferie. Totodată o relație asimetrică a existat între elitele regiunilor centrale și cele din vestul Transilvaniei atât în cazul „*avar*”, cât și „*maghiar*”, respectiv „*bulgar*”.

În acest sens, am încercat să ilustrăm procesul de centralitate, periferie și teritoriile de margine, din afara periferiei, în contextul relației politico-militare între zonele de forță ale Dunării mijlocii și cele inferioare (vezi Fig. 18).

Pentru cele spuse sunt relevante macrotopografia, atât a siturilor „*avare*”, cât și a celor din secolele IX, respectiv X. Cel mai frapant este tabloul care ne arată perspectiva secolului al X-lea. Harta răspândirii privind *depunerea resturilor calului* din Bazinul Dunării mijlocie ne demonstrează, mai mult decât clar, acest caracter periferic al Bazinului Transilvaniei: dintre cele 688 de situri funerare

⁷⁹ Takács 2013, 641–643, cu literatură aferentă.

⁸⁰ Despre această problemă, vezi: Somfai-Kara 2017, 343–355.

⁸¹ Gáll et alii 2020, 385–413.

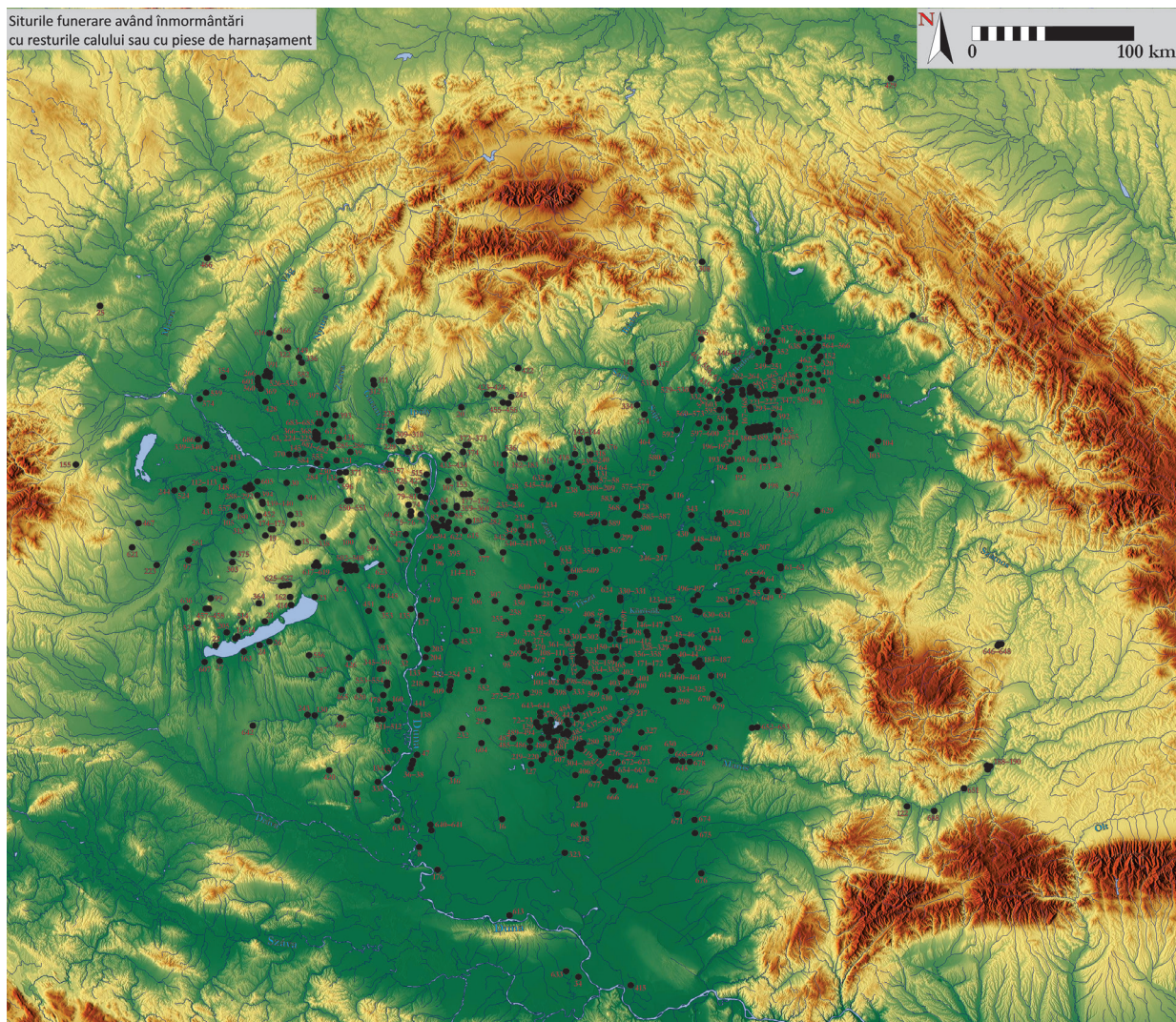

Figura 19. Răspândirea depunerii resturilor calului în secolul al X-lea în Bazinul Dunării mijlocii (baza de date alcătuită de R. Fülöp și E. Gáll)

doar 9 situri provin din Bazinul Transilvaniei, iar dintre acestea toate din zona Someșului Mic și a Mureșului mijlociu!

Astfel, numărul mic de situri funerare „*avare*” și „*maghiare*” din vestul Bazinului Transilvaniei, respectiv orizontul „*sud-dunărean*” la nord de Dunăre, poate fi explicat cu statutul periferic ale comunităților de pe aceste teritorii în cadrul structurilor militaro-politice și sociale ale epocii medievale timpurii.

Fortificația cu mai multe faze ale cetății de la Slon⁸², respectiv mormântul de la Târgșoru Vechi (vezi Harta 1, fig. 15–16) reprezintă, fără îndoială, dovezile arheologice ale coridorului khaganatului bulgar spre Transilvania, un teritoriu „*in-between*” între zonele transilvănene (vezi Harta 1) și nucleul impresionant al primului stat bulgar

din secolele VII–VIII de la Pliska⁸³. Restul terito-

⁸³ „While not as densely populated, with a total enclosed area of 23 square kilometers it was substantially larger than Constantinople, capital of the Byzantine (Eastern Roman) Empire, or Aachen, capital of Charlemagne’s Carolingian Empire. Recent discoveries have shown^a that Pliska was inhabited as early as the Bronze Age. As the First Bulgarian Empire officially adopted Christianity in 864–865 AD, Pliska also became the home to one of the largest churches and monastery complexes in Europe known as the Great Basilica^b. Up until now, Bulgarian archaeologists and historians had been aware of two satellite towns of the Ancient Bulgar capital Pliska – the Kabiuk Fortress, and the Stan Fortress. An archaeological team, however, has now **discovered a third satellite town of Pliska** located barely 10 kilometers outside the first capital south of the Danube River of the First Bulgarian Empire.”^c Privind Pliska mai vezi capitolele V și VI din lucrarea editată de Joachim Henning (Henning 2007, 209–704).

^a <http://archaeologyinbulgaria.com/2016/09/27/bronze-age-discoveries-reveal-ancient-bulgar-capital-pliska-was-settled-much-earlier-than-middle-ages/> (25.10.2020).

^b <http://archaeologyinbulgaria.com/2016/07/28/restoration-of-great-basilica-in-pliska-gets-cath>

⁸² Comșa 1969, 21–29; Damian 2003, 483–496; Чуперкѡ 2020, 313–328.

riilor din Muntenia și Oltenia, la fel Transilvania estică și centrală, probabil aveau acest statut de teritorii neorganizate de puterea politică, cu un statut incert sau pur și simplu fără statut, erau „*no man's landuri*” ale epocii medievale timpurii, populate slab demografic, fără o organizare social-politică adecvată, fără artere de comunicații controlate, întreținute, unde viața era și mai periculoasă, spre deosebire de zonele organizate, stăpânite direct de rețelele structurilor de putere.

3. Distribuția geografică a siturilor arheologice relevă concentrarea acestora în zonele limitrofe ale cursului Dunării, respectiv în văile râurilor Mostiștea, Colentina și Dâmbovița în direcția nordică, spre Ploiești, ceea ce seamănă cu distribuția sus amintită a necropolelor (vezi și Fig. 3, fig. 15). Concentrarea de așezări în zona Ploieștiului înspre direcția Slon (în zonă fiind singurul monument funerar al epocii, și anume la Târgșor) explică parțial și indică foarte probabil prezența structurilor de organizare politico-militară în cetatea amintită. Relațiile „*sud-dunărene*”, chiar dacă palide, pot fi depistate și în sud-estul Transilvaniei, așa cum ne indică foarte clar de exemplu și vasul cu ornament lustruit de la Poian-Panta de piatră-B26⁸⁴.

Totodată apariția din a doua parte al secolului X, mai ales în nordul câmpiei muntene, a unui orizont funerar în mare parte tipic nomad subliniază probabil schimbarea statutului politic, militar și economic al acestor regiuni.⁸⁵

4. Observațiile anterioare nu sunt în contradicție cu următoarea întrebare, cele două puncte putând fi chiar complementare. Astfel poate fi pusă întrebarea dacă nu cumva lipsa siturilor funerare, evident strâns legată și de stadiul cercetării, poate fi explicată și prin practica funerară diferită a comunităților din aceste regiuni, și anume practicarea *incinerăției în groapă*, care din cauza unei cercetări mai lacunare nu a fost depistată până acum? Nu trebuie să uităm că, printre altele, în secolele

VI–VII la Sărata Monteoru s-a practicat acest mod de înmormântare cu o incidență mare⁸⁶.

5. O ultimă observație, care este una complementară, se referă la situația demografică a acestor regiuni. Astfel, până în zilele noastre, regiunile muntoase și de deal prezintă un fond demografic mai redus⁸⁷, spre deosebire de zonele mai joase, mult mai propice pentru viață. Ca urmare, un fond demografic mult mai scăzut poate să fie o altă explicație plauzibilă a lipsei numărului de situri funerare, iar schimbările climaterice au putut contribui pe parcursul secolelor la oscilația fondului demografic. Numărul așezărilor în zonele respective nu sunt oglinzile fidele ale realităților demografice, deoarece în cazul unei agriculturi rudimentare trebuie luată în considerare și fenomenul de pendulare a comunităților. Astfel o comunitate de exemplu de cca. 30 de persoane pe un areal restrâns, în urma pendulării continue din cauza epuizării ogoarelor într-o generație (cca. 25–30 de ani, dacă luăm în considerare speranța de viață în epoca medieval timpurie) a putut să „producă” mai multe așezări.

În concluzie, cele cinci puncte, prin care am încercat să explicăm acest fenomen probabil, reprezintă doar unele din șirul explicațiilor posibile și plauzibile. Totodată, așa cum arată mai multe descoperiri, respectiv săpăturile de așezări din Transilvania estică sau Muntenia (de ex.: Poian⁸⁸, Cernatul de Jos⁸⁹, Comana de Jos⁹⁰, Bucov⁹¹), precum și depozite în Muntenia (Bârlogu), este clar că a existat o populație, probabil mult mai neînsemnată decât în zonele bogate în resurse și propice vieții.

Astfel, lipsa siturilor funerare în estul și centrul Transilvaniei, respectiv în centrul și nordul Munteniei și Olteniei, în secolele VIII–X pot fi puse în primul rând pe seama faptului că *aceste zone au fost un fel de „stateless”, neintegrate în „networkul” puterilor epocii medieval timpurii („avar”, „bulgar” sau „maghiar”), regiuni și comunități „fără istorie” în amurgul epocii medieval timpurii.*

Identificarea și în aceste zone a comportamen-

olic-church-donation-to-mark-1150-years-of-bulgaria-vatican-relations/ (25.10.2020).

^c <http://archaeologyinbulgaria.com/2020/10/12/third-satellite-town-of-early-medieval-bulgarian-empires-capital-pliska-found-during-digs-for-turkish-stream-natural-gas-pipeline/> (25.10.2020).

⁸⁴ Székely 1992, 278, Fig. 19: B26.2; RepCovasna 1998, 116: nr. 2 (422) cu literatura aferentă.

⁸⁵ Ioniță 2005; Frînculeasa et alii 2012, 139–163; Frînculeasa et alii 2020, 199–228. Trebuie să atragem atenția, că analizele de ¹⁴C de la Ploiești-Triaj mov. II și Târgșoru Vechi ne arată o datare pentru secolul XI.

⁸⁶ Fiedler 1992, Vol. I: 74–88.

⁸⁷ Astfel spre exemplu în recensământul din 2011 în județul Gorj au fost numărați 341594 de persoane, în Harghita 310867, în Covasna 210177, în schimb spre exemplul în județul Cluj și Dolj 691106 și 660544. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>. (15.03.2021).

⁸⁸ Székely 1992, 246–279.

⁸⁹ Székely 1992, 286–290.

⁹⁰ Glodariu et alii 1980.

⁹¹ Comșa 1978.

tului funerar a acestor populații rămâne una din provocările viitoare pentru arheologii epocii medieval-timpurii din România (și nu numai). Astfel, prin această scurtă contribuție am dorit să atragem atenția specialiștilor privind această problemă practic necercetată și nedezbătută. Fără îndoială *arheologia montană* („cultura plaiurilor” cum le-a denumit Gheorghe Baltag⁹²) care va deveni și în România un trend în viitor⁹³, ne va oferi o provocare substanțială de a pune în dezbatere cu o atitudine modernă, degajată și mai sofisticată, problemele spinoase moștenite din veacul națiunilor.

Lista 1. Siturile funerare în Bazinul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia (numerotarea este valabilă în cazul hărților figurilor 7, 9, 11–15 și la Harta 1–2)

1. Câmpia Turzii; 2. Cicău; 3. Gâmbaș; 4. Leșnic; 5. Lopadea Nouă; 6. Luna-Nod Rutier; 7. Măgina; 8. Noșlac; 9. Sâncrai; 10. Șpâlnaca; 11. Teiuș (A: *necropole/morminte cu caracteristici „avare” din Bazinul Transilvaniei, sfârșitul secolului VII/secolele VIII–IX* [bibliografia lor vezi: Cosma 2018; Cosma 2019, 199–226; Harhoiu 2020b, 226–233; Beilage 6]); 12. Apahida; 13. Baci; 14. Berghin; 15. Bistrița (?); 16. Boarta; 17. Bratei nec. 2; 18. Cluj-Napoca-Someșeni; 19. Dăbâca; 20. Dorolțu; 21. Gușterița; 22. Jucu; 23. Mediaș; 24. Ocna Mureș; 25. Ocna Sibiului; 26. Păuca; 27. Șeica Mică; 28. Sopor de Câmpie-s. I; 29. Sopor de Câmpie-s. II; 30. Târnava-Pălămor; 31. Toarcia; 32. Tordoș; 33. Uioara de Jos – Itardeu, La Pârloage (B: *necropolele de incinerare, respectiv birituale grupul „Mediaș”/„Nusfalău-Someșeni” din Bazinul Transilvaniei, secolele VII/VIII–IX/X* [bibliografia lor vezi: Horedt 1976, 35–57; Tiplic 2002–2003, 9–22; Harhoiu 2004–2005, 283–334; Станчу 2015, Puc. 25; Tiplic, Tomegea 2016; Gáll et alii 2017; Harhoiu 2020b, 226–233; Beilage 6]); 34. Chișcani (B: *Harțușe et alii* 1967, 137–178; Fiedler 1992, Vol. II: 418); 35. Frătești; 36. Izvorul; 37. Obârsia Nouă; 38. Păuleasca; 39. Sihleanu; 40. Sultana; 41. Tâmburești; 42. Târgșorul Vechi; 43. Tichilești (C: *necropole cu caracteristici „sud-dunărene” din Muntenia/Oltenia, secolele VIII/IX–X* [bibliografia lor vezi: Toropu, Stoica 1972, 163–188; Fiedler 1992, Vol. I–II; Popescu 2010, 83–88; Ciupercă 2015–2016, 179–184]); 44. Alba Iulia-Cetate/Catedrala Romano-Catolică; 45. Alba Iulia-Stația de Salvare nec. II; 46. Blandiana nec. „A”; 47. Ciumbrud; 48. Cugir; 49. Ghirbom; 50. Orăștie-Dealul Pemilor X8; 51. Sebeș;

52. Sibișeni (C: *necropole cu caracteristici „sud-dunărene” din Bazinul Transilvaniei* [bibliografia lor vezi: Pinter, Boroffka 2001, 319–346; Ciugudean et alii 2006]); 53. Alba Iulia-Catedrala Romano-Catolică; 54. Alba Iulia-Izvorul Împăratului; 55. Alba Iulia-Str. Brândușei; 56. Alba Iulia-Stația de Salvare nec. III; 57. Alba Iulia-Stația de Orange; 58. Blandiana situl funerar „B”; 59. Blandiana situl funerar „C”; 60. Cluj Napoca-Str. Kalevala situl I (str. Semenicolui, nr. 4); 61. Cluj Napoca-Str. Plugariilor; 62. Cluj Napoca-Str. Zápolya (azi str. General Traian Moșoiu, nr. 76, 78); 63. Deva-Micro 15; 64. Gâmbaș-Măgura Mică; 65. Lopadea Nouă-Gorgani; 66. Orăștie-Dealul Pemilor X2; 67. Simeria Veche (D: *necropolele din secolul X din Bazinul Transilvaniei* [bibliografia lor vezi: Gáll 2013a, Vol. I–II; Dragotă 2018, 325–351; Dragotă 2019, 107–124]); 68. Luna-Tarlaua nr. 1 (A: <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=luna-luna-cluj-situl-arheologic-de-la-luna-tarlaua-nr.-1-cod-sit-ran-58320.01> [08.03.2021]); 69. Platonești (C: <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=platonesti-platonesti-ialomita-necropola-dridu-de-la-platonesti-cod-sit-ran-94410.01>).

BIBLIOGRAFIE

- AH 1996
The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. (ed. I. Fodor). Budapest (1996).
- Anderson 2006
B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York (2006).
- Bakay 1965–1966
K. Bakay, Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. – Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. *Alba Regia* 6–7 (1965–1966), 43–88.
- Bakay 1968
K. Bakay, Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz II. – Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. *Alba Regia* 8–9 (1968), 57–84.
- Baltag 1994
Gh. Baltag, Așezarea de la Albești-Sighișoara. Elemente inedite de cultură materială din sec. IX–X. *Revista Bistriței* 8 (1994), 75–79.
- Baltag 2000
Gh. Baltag, *Sighișoara înainte de Sighișoara. Elemente de demografie și habitat în bazinul mijlociu al Târnavii Mari din preistorie până în sec. XIII*. București (2000).

⁹² Conceptul respectiv nu a fost teoretizat în mod profund, probabil de aceea a fost categorizat mai degrabă în sens negativ de către unii și practic uitat – *total pe nedrept*. Baltag 1994, 77; Baltag 2005, 205, 272–273.

⁹³ Vezi în acest sens și problematica așa ziselor șanțuri de apărare pe linia Munților Gurghiu, Perșani și Harghita. Sófalvi 2013, 89–93.

- Bálint 1969
Cs. Bálint, A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1969/1), 107–114.
- Ban 2014
C. Ban, *Dependență și dezvoltare. Economia politică a capitalismului românesc*. Cluj-Napoca (2014).
- Bende 2017
L. Bende, *Temetkezési szokások a Körös –Tisza–Maros közén az avar kor második felében*. Studia ad Archaeologiam Pazmeniesia 8. Budapest (2017).
- Bourdieu 2002
P. Bourdieu, *Habitus*. (J. Hillier – E. Rooksby), *Habitus: A Sense of Place*. Burlington – Chesterfield (2002), 27–34.
- Ciugudean et alii 2006
H. Ciugudean, K. Z. Pinter, G. T. Rustoiu, *Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*. Alba Iulia (2006).
- Ciupercă 2009
B. Ciupercă, Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. *Apariția, evoluție și controverse*. *Istros* 15 (2009), 133–162.
- Ciupercă 2012
B. Ciupercă, Așezările din Muntenia în secolele VIII–X. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologice* 63 (2012), 361–372.
- Ciupercă 2015–2016
B. Ciupercă, O nouă descoperire aparținând secolelor VIII – X p. Chr. din Oltenia. *Oltenia. Studii și Comunicări. Arheologie-Istorie* 22–23 (2015–2016), 179–184.
- Ciupercă, Mirea 2010
B. Ciupercă, P. Mirea, Vestul Munteniei secolele VIII–X. *Buletinul Muzeului Județean Teleorman Seria Arheologie* 2 (2010), 115–162.
- Cociș et alii 2016
S. Cociș, E. Gáll, M. Urák, A. Ursuțiu, The Periphery of the Centre? The Late Avar cemetery part from Nădlac (Germ.: Nadlak; Hung.: Nagylak; Slov.: Nadlak). *Archaeologia Bulgarica* 20/1 (2016), 1–96.
- Comșa 1969
M. Comșa, Cercetările de la Slon. *Studii și Materiale privitoare la trecutul istoric al județului Prahova* 2 (1969) 21–29.
- Comșa 1978
M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII–X de la Bucov-Ploiești)*. București (1978).
- Cosma 2018
C. Cosma, *Graves of Avar military chiefs in Transylvania/Morminte de sefi militari avari din Transilvania*. Cluj-Napoca (2018).
- Cosma 2019
C. Cosma, Două morminte cu cai descoperite în cimitirul din secolele VII–VIII de la Șpălnaca/Șugud (jud. Alba). *Apulum* 56 (2019), 199–226.
- Cosma 2020
C. Cosma, Dwellings with Weapons from the Early Medieval Settlement in Sfântu Gheorghe (Mureș county). *Ziridava – Studia Archaeologica* 34 (2020), 377–410.
- Curta 2006
F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII*. Târgoviște (2006).
- Curta 2019
F. Curta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300)*. Brill's Companions to European History 19. Leiden – Boston (2019).
- Curta s.t.
F. Curta, Bulgaria beyond the Danube: water under the bridge, or is there more in the pipeline. (F. Curta), *Christianization in medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretation*. care va fi volumul 80 (cred) din seria „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450” Vol. 80. Leiden–Boston (sub tipar).
- Csiky et alii 2017
G. Csiky, P. Langó, O. Pelevna, A. Patay-Horváth, B. Totev, A. Türk, Finds related to the Vrap-Erseke-group from the stara Bulgaria collection (Varna). (A. Türk), *Hadak Útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája* Esztergom, 2014. november 4–6/ Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4–6, 2014. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3/1. Budapest-Esztergom (2017), Vol. 2, 165–172.
- Daim 2003
F. Daim, Avars and avar archaeology an introduction. (H. W. Goetz, J. Jarut), *Regna and gentes. The relationship between late antiqua and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the roman world*. Leiden–Boston (2003), 463–570.
- Damian 2003
O. Damian, Considerations sur la citadelle en brique de Slon-Prahova. *SAA IX* (2003) 483–496.
- Diaconu, Diaconu 1962
P. Diaconu, G. Diaconu, Un mormânt de călăreț din secolul VII descoperit la Târgșor. *Studii și cercetări de istorie veche* 13 (1962), 165–171.

Dobos 2019

A. Dobos, On the edge of the Merovingian culture. Row-grave cemeteries in the Transylvanian Basin in the 5th–7th centuries. (T. Vida, D. Quast, Zs. Rácz, I. Koncz), *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches*. Budapest (2019), 111–142.

Дончева 2008

С. Дончева, *Кръстокуполните църкви в първото българско царство*. Фабер (2008).

Dragotă 2018

A. Dragotă, Tipologia inventarului din cimitirul de la Alba Iulia-Izvorul Împăratului (sec. X–XI). *Apulum* 55/1 (2018), 325–351.

Dragotă 2019

A. Dragotă, Morminte cu echipament militar din orizontul II al necropolei de la Alba Iulia-Stația de Salvare (1979–1981). *Transilvania* (2019/5–6), 107–124.

Fiedler 1992

U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau I–II*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn (1992).

Gál 2016

Sz. S. Gál, A Hun Age burial with artificial cranial deformation from Singeorgiu de Mureș – 'Kerekkomb'. (Sz. S. Gál), *The talking dead. New results from Central and Eastern European Osteoarchaeology. Proceedings of the First International Conference of the Török Aurél Anthropological Association from Târgu Mureș. 13–15 November 2015*. Bibliotheca Musei Marisiensis, Series Archaeologica 11. Cluj-Napoca (2016), 43–51.

Gáll 2010a

E. Gáll, Burial Customs and the Question of the 10th Century Populations in the Transylvanian Basin. *Acta Archaeologica Carpathica* 45 (2010), 271–314.

Gáll 2010b

E. Gáll, Márton Roska și cercetare secolelor X–XI. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologia* 61/3–4 (2010), 281–306.

Gáll 2012

E. Gáll, Márton Roska and archaeology in Transylvania. from early 20th to 21st century. Some critical notes to the Hungarian-Armenian scholars early medieval studies and recent evolution of archaeology on Transylvania. *Acta Archaeologica Carpathica* 47 (2012), 127–165.

Gáll 2013a

E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírletei 6. Vol. I–II. Szeged (2013).

Gáll 2013b

E. Gáll, The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in

Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises. (O. Heinrich-Tamáska), 23. *Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Macht des Goldes, Gold der Macht Herrschafts- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt (2013), 461–481.

Gáll 2015–2016

E. Gáll, Archaeology and Nationalism. The Endless Struggle for Dăbâca (g.: Dobeschdorf; h. Doboka). Thoughts on Research Development and Archaeological Realities. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2015–2016), 257–323.

Gáll 2020

E. Gáll, The Grave of an Allegedly "Conquest Period Hungarian Warrior" Found in 1959, at Tei Lake near Bucharest. (R. A. Rabinovich, N. P. Telnov), *ONE HER WING IS SILVER, THE OTHER ONE IS MADE OF GOLD...* 'Selected papers in memory of Svetlana Ryabtseva'. Kishinev (2020), 407–414.

Gáll et alii 2017

E. Gáll, D. Petruș, A. Dobos, N. Kapcsos, F. Wanek, E. Piroška, Sz. Nagy, A. Iván, „Daciától Ultrasilvaniáig” A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai. 3/4–12/13. század. Kolozsvár (2017).

Gáll et alii 2019

E. Gáll, A. Türk, Sz. Nagy, S. Peter, F. Wanek, Can One Use the Results of ¹⁴C Analyses to Perform Historical Interpretations? The Case of the Tenth-century Funerary Site in Cluj-Napoca-Zăpolya Street. (F. Mărginean, I. Stanciu, K. László), *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results*. Orbis Medievalis II. Cluj-Napoca (2019), 177–195.

Gáll et alii 2020

E. Gáll, R. Fülöp, M. H. Hőgyes, „Periferiile periferilor”? Fenomen arheologic sau stadiul cercetării: de ce nu au fost descoperite necropole din perioada secolelor VIII–X în Transilvania estică și centrală, respectiv în nordul și centrul Olteniei și Munteniei? (S. Forțiu), *In Honorem Alexandru RĂDULESCU*. ArheoVest VIII. Szeged (2020), 385–413.

Găstescu et alii 1976

P. Găstescu, C. Rusenescu, A. Breier, *Județul Teleorman*. București (1976).

Gellner 1983

E. Gellner, *Nations and Nationalism*. Oxford (1983).

Glodariu et alii 1980

I. Glodariu, F. Costea, I. Ciupea, *Comăna de Jos. Așezările de epocă dacică i prefeudală. Contribuții la istoria Țării Făgărașului*. Făgăraș (1980).

Harding 2013

A. Harding, World Systems, Cores, and Peripheries in

Prehistoric Europe. *European Journal of Archaeology* 16/3 (2013), 378–400.

Harhoiu 2004–2005

R. Harhoiu, Allgemeine Betrachtungen zum Bestattungssittenbild Siebenbürgens im 4. und bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts. *Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 48–49 (2004–2005), 283–334.

Harhoiu 2020a

R. Harhoiu, *Huni și goți hunici la Dunărea de Jos*. Târgoviște (2000).

Harhoiu 2020b

R. Harhoiu, Der Befund 359. Ein spätpawarischer Wohnbau. In: Harhoiu et alii 2020, 207–233.

Harhoiu 2020c

R. Harhoiu, Gräberfeld 2. Ein Gräberfeld des 4. Jhs. N. Chr. In: Harhoiu et alii 2020, 119–158.

Harhoiu et alii 2011

R. Harhoiu, D. Spănu, E. Gáll, *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca (2011).

Harhoiu et alii 2020

R. Harhoiu, N. Boroffka, R. Boroffka, E. Gáll, A. Ioniță, D. Spănu, *Schäßburg – Weinberg / Sighișoara – Dealul Viilor II*. Târgoviște (2020).

Harțuche et alii 1967

N. Harțuche, F. Anastasiu, I. Broșcățean, Necropola de incinerare feudală-timpurie de la Chișcani sat – Brăila. *Danubius* 1 (1967), 137–178.

Henning 2007

J. Henning, *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Berlin – New York (2007).

Hobsbawm 1990

E. J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge (1990).

Horedt 1958

K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. București (1958).

Horedt 1976

K. Horedt, Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Archäologie* 10 (1976), 35–57.

Horedt 1986

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Antiquas 28. Bonn (1986).

Kiss 1962

A. Kiss, Az avarkori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1962), 153–162.

Langó 2005

P. Langó, Archaeological Research on the Conquering Hungarians: A review. (G. B. Mende), *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*. Varia Archaeologica Hungarica 18. Budapest (2005), 175–340.

Langó 2013

P. Langó, The Study of the Archaeological Finds of the Tenth-Century Carpathian Basin as National Archaeology: Early Nineteenth-Century Views. (J. P. Geary, G. Klaniczay), *Manufacturing Middle Ages Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. National cultivation of culture 6. Leiden – Boston (2013) 397–418.

Luca 2005

S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hubedoara*. Sibiu (2005).

Luca, Măndescu 2001

A. Luca, D. Măndescu, *Rituri și ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII–X*. Brăila (2001).

Macrea 1959

M. Macrea, Necropola slavă de la Someșeni (r. și reg. Cluj). *Materiale și Cercetări Arheologice* 5 (1959), 519–527.

Marcu 2015

D. Marcu, Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn of the millennium. The pillared church of Alba Iulia. *Dacia N. S.* LIX (2015) 177–213.

Moga, Ciugudean 1995

V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*. Alba Iulia (1995).

Nyárádi 2010–2011

Zs. Nyárádi, *Gepidák a Nagy-Küküllő felső folyásának dombközi medencéiben*. (Zs. Körösfői), *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum kiadványai 3. Székelykeresztúr (2010/2011), 321–375.

Petruț, Gáll 2016

D. Petruț, E. Gáll, *From aristocratic internationalism to romantic nationalism. Notes on the ideological background of antiquarian and archaeological activities in 19th century Transylvania*. In: ADALBERT CSERNI AND HIS CONTEMPORARIES. *The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*. Alba Iulia, 2016. 14–17 aprilie, 2016 (conference presentation).

Pinter, Boroffka 2001

K. Z. Pinter, N. G. O. Boroffka, Necropola de tip Ciumbrud de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X8. *Apulum* 38/1 (2001), 319–346.

Pohl 2018a

W. Pohl, *The Avars, A Steppe Empire in Central Europe*. Ithaca – London (2018).

Pohl 2018b

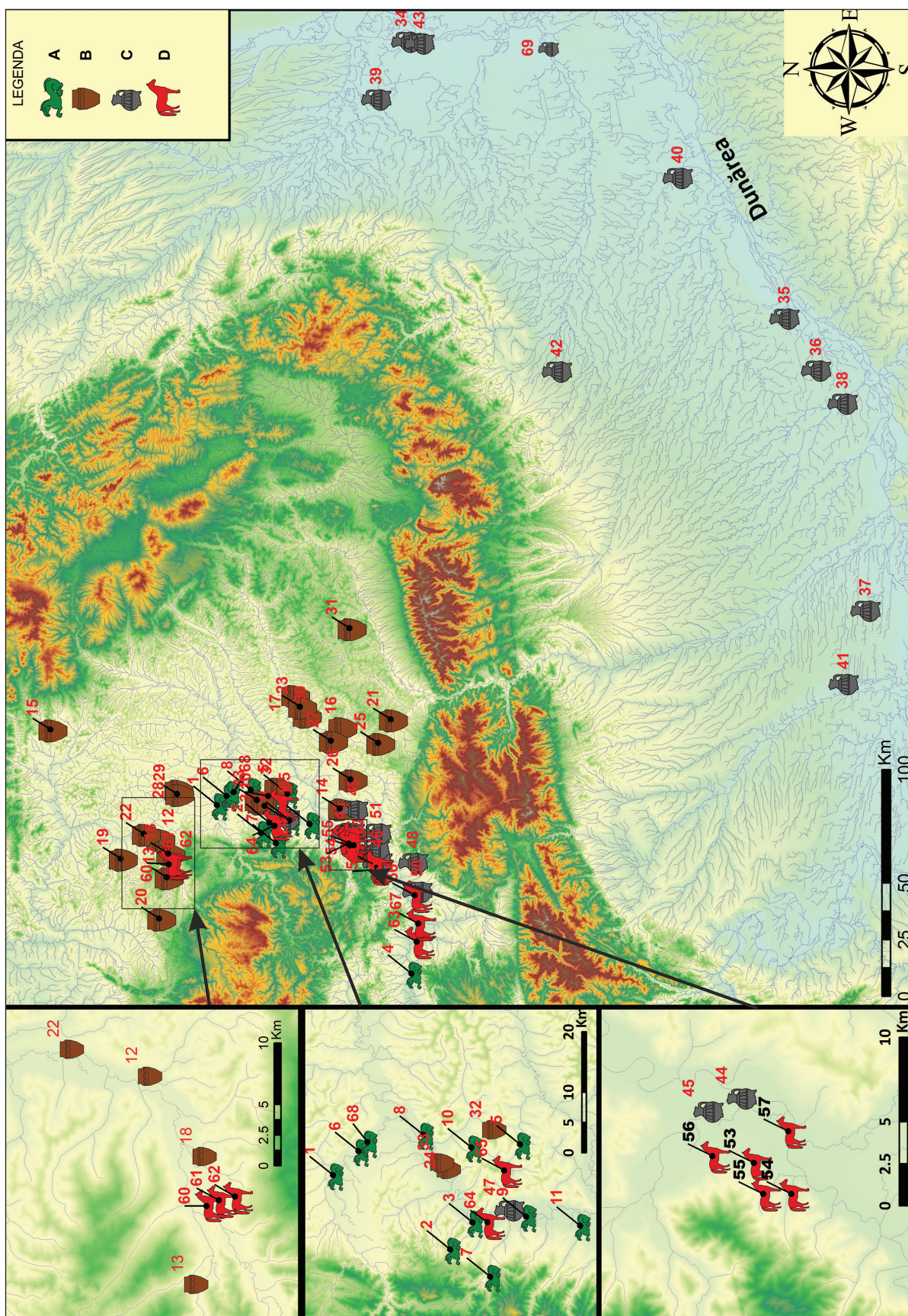
W. Pohl, Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity:

- Methodological Reflections. *The Hungarian Historical Review* 7 (2018), 5–17.
- Popescu 2010
I. Popescu, The Cemetery from Obârșia Nouă – the Last Archaeological Campaigns. *Oltenia, Studii și comunicări, Arheologie-istorie* 17 (2010), 83–88.
- Reiholcová 1995
M. Reiholcová, *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie)*. *Katalog I*. Nitra (1995).
- RepCovasna 1998
Repertoriul arheologic al județului Covasna. (V. Căvruc). Monografii Arheologice I. Sfântu Gheorghe (1998).
- Révész 2019
L. Révész, *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged – Budapest (2020)
- RónaTas 1999
A. RónaTas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. New York (1999).
- Somfai-Kata 2017
A. Somfai-Kata, Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában. (B. Sudár), *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Budapest (2017), 343–355.
- Sófalvi 2013
A. Sófalvi, Ramparts in the Görgényi, Hargita and Persányi Mountains. (Z. Czajlik, A. Bödöcs), *Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic*. Budapest (2013) 89–93.
- Szabó 2017
Cs. Szabó, Histories of archaeology in Transylvania. A short overview. (V. R. Bolindeț, G. T. Rustoiu, M. Gligor), *Adalbert Cserni and his contemporaries. The pioneers of archaeology in Alba Iulia and beyond*. Cluj-Napoca (2017), 373–400.
- Szabó 2018
Cs. Szabó, Béla Pósta (1862–1919). (C. Smith), *Encyclopedia of Global Archaeology*. (2018).
- Szenthe 2013
G. Szenthe, Vegetal ornaments in the Late Avar decorative arts. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituti Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Ser. 3 (2013), 303–320.
- Szenthe 2014
G. Szenthe, Contributions to the connections of the Vrap-Velino horizon and the Late Avar material. (L. Docheva-Petkova, Cs. Balogh, A. Türk), *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. Budapest (2014), 61–76.
- Szenthe, Gáll 2021
G. Szenthe, E. Gáll, *The early medieval cemetery at Hortobágy-Árkus. A 8th–10th century elite group from the north eastern Carpathian Basin*. Budapest (manuscript).
- Székely 1992
Z. Székely, Așezări din secolele VI – XI p. Chr. în bazinele Oltului Superior. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 43/3 (1992), 245–306.
- Szűcs 1997
J. Szűcs, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest (1997).
- Szűcs 1999
J. Szűcs, *Trei regiuni istorice europene*. In: I. Bibó, J. Szűcs, *Între Occident și Răsărit*. Sfântu Gheorghe (1999), 138–244.
- Takács 2013
M. Takács, A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. (L. Révész, M. Wolf), *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged – Budapest (2013), 641–666.
- Tamás 2021
G. M. Tamás, *Antitézis*. Budapest (2021).
- Țiplic 2002–2003
M. Țiplic, Necropolele de tip Mediaș din Transilvania. *Acta Musei Napocensis* 39–40/II (2002–2003 [2005]), 9–24.
- Țiplic, Tomega 2016
M. Țiplic, G. Tomega, Păuca. *Necropola de incinerare (secolele VIII–IX)*. *Catalog de expoziție*. Sibiu (2016).
- Toropu 1976
O. Toropu, *Romanitatea țirzie și străromânii în Dacia traiană sud carpatică*. Craiova (1976).
- Toropu, Stoica 1972
O. Toropu, O. Stoica, La nécropole préféodale d'Obârșia-Olt (note préliminaire). *Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 16 (1972), 163–188.
- Vida 2016
T. Vida, Vida, Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67 (2016), 361–422.
- Vincze 2014
Z. Vincze, *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919)*. Kolozsvár (2014).

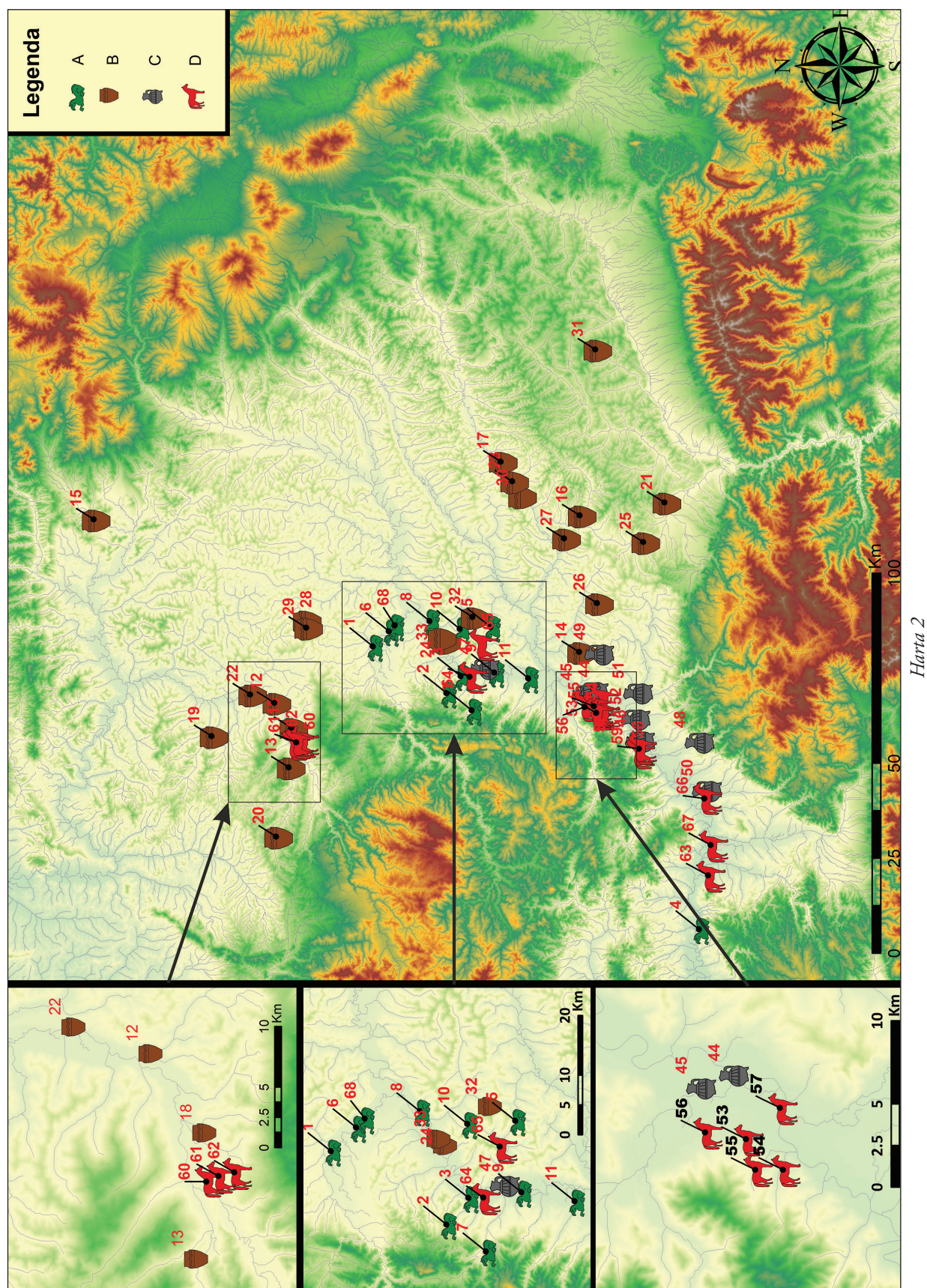
- Vizauer 2008
V. V. Vizauer, *Așezări și locuințe medievale timpurii în Transilvania (sec. VI/VII–IX/X)*. Cluj-Napoca (2008).
- Wieczorek et alii 2000
A. Wieczorek, J. Fried, M. Müller-Wille, Europas Mitte um 1000. (A. Wieczorek, H. M. Hinz), *Europas Mitte um 1000*. Stuttgart (2000).
- Zaharia 1977
E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII*. București (1977).
- Борисов 2012
Б. Д. Борисов, Археологические свидетельства праболгарского присутствия на территории Южной Болгарии. *Поволжская археология* 2 (2012), 50–65.
- Коматарова-Балинова 2018
Е. Коматарова-Балинова, „Прабългарите” при Балчик и номадитев полето на „прабългарската” археологи / The „Protobulgars” at Balchik and the Nomads in the Field of the „Protobulgar” Archaeology. *Приноси към българската археология VIII / Contributions to Bulgarian Archaeology*. В памет на доц. д-р Ирина Щерева. София (2018), 47–92.
- Езическа България/Pagan Bulgaria 2017
Езическа България: власт и общество/ Pagan Bulgaria: Power and Society (М. Даскалов, С. Горянов, М. Райчева, Г. Грозданова). София (2017).
- Макря 1958
М. Макря, Славянский могильник в Сомешени. *Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 2 (1958), 351–370.
- Рашев 2008
Р. Рашев, *Българската езическа култура VII–IX век*. София (2008).
- Станчу 2015
И. Станчу, Ранние славяне в румынской части Карпатского бассейна. *Stratum plus* (2015/5), 163–216.
- Чуперкэ 2020
Б. Чуперкэ, Крепости Слона и присутствие адрианополитан к северу от Нижнего Дуная. *Stratum Plus*, 2020/5, 313–328.

Harta 1

A HOARD OF 12TH CENTURY BYZANTINE COINS

Cristiana Tătaru*

Keywords: hoarding, coin circulation, Banat, Byzantine Empire, Middle Ages, Komnenos dynasty.
Cuvinte cheie: teaurizare, circulație monetară, Banat, Imperiul Bizantin, Evul Mediu, dinastia Comnenă.

Abstract

The aim of this paper is to present a hoard, which is most likely a fragment of a more extensive treasure and which was recovered by the Romanian judicial authorities in 2014. The finding place of the hoard remains unknown, most of the recovered information indicating that it was found in Banat, somewhere in the area of Timiș and Caraș-Severin Counties. The first part of this paper is dedicated to the presentation of the hoard which consists of 17 billion coins struck by John II Komnenos and 15 billion coins struck by Manuel I Komnenos, the latest coin of the hoard being dated between the years 1160 and 1164. In the second part of the paper an analysis of the similar findings from the Banat area is proposed, alongside with the sketching of a historical context for the hiding of this batch of coins and an analysis of the impact had by the byzantine coin in the local monetary circulation.

Introduction

In 2014 the Romanian judicial authorities managed to seize numerous archaeological and numismatic artifacts, bringing to the National History Museum of Romania over 3000 medieval coins for expertise. The material brought to the museum was distributed in separate packages according to the name of the person from whom they were collected. The hoard fragment to which this study is dedicated to was preserved in a batch consisting of almost 230 medieval and modern coins. Most of the coins were minted for the kings of the Hungarian Kingdom or in the name of Austro-Hungarian Empire rulers, being common coins that circulated in the Transylvanian area. Considering this structure of the batch, the concave-convex bronze coins stood out immediately. Of all the coins only 62 were preserved in a binder with transparent plastic sheets, while the rest of the pieces were preserved in five bags. The coins were not distributed according to the identification of the pieces, of their state of conservation or even of their date, a fact that might suggest that the owner was not quite interested in the actual collecting activity. Despite the fact that the byzantine coins were scattered in all the six packs, the reasons for which I considered that these specific byzantine pieces might be in fact a hoard or a fragment of a more extensive hoard are, on one hand, related

to the state of preservation of the coins and, on the other hand, with the chronologically homogeneous structure of the batch. With obvious traces of mechanical abrasion determined by their intense circulation and use in the past, the coins are characterized by a uniform color of the surface, indicating that the coins were preserved for a long time in the same environment. It is sure that they were not chemically or mechanically cleaned, because their surface was still preserving significant soil traces.

With regards to the structure of the hoard a number of 32 pieces of stamena denomination byzantine coins were identified, struck for the emperors John II Komnenos (17 pieces) and Manuel I Komnenos (15 pieces).

Catalog of the coins

1. Byzantine Empire, John II Komnenos, Stamena, Constantinopolis, 1122 – cca. 1137

Obverse. Bust of Christ, bearded and nimbate, with Gospel in his left hand. One pellet in each limb of nimbus cross.

Reverse. Bust of John II Komnenos, bearded, wearing stemma, divitision, collar and paneled loros, with scepter cruciger in his right hand and globus cruciger in his left hand.

1. Bill., 2.93 g, 27.3 × 28.1 mm, ob./rv. 6

Reference: DOC 4.1 – 10 var. A.

2. Bill., 2.89 g, 28.8 × 29.1 mm, ob./rv. 6

Reference: DOC 4.1 – 10 var. A.

3. Bill., 2.80 g, 29.3 × 28.6 mm, ob./rv. 6

* National History Museum of Romania, Calea Victoriei 12, Bucharest, e-mail: cristiana.tataru@mnir.ro.

Reference: DOC 4.1 – 10 var. A
 4. Bill., 2.78 g, 27.7 × 28.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. A

II. Byzantine Empire, John II Komnenos, Stamena, Constantinopolis, cca. 1137 – 1143

Obverse: Bust of Christ, bearded and nimbate, with Gospel in his left hand. One pellet in each limb of nimbus cross.

Reverse: Bust of John II Komnenos, bearded, wearing stemma, divitision, collar and paneled loros, with scepter cruciger in his right hand and globus cruciger in his left hand. Perpendicular line on the shaft of the scepter, under the cross.

- 5. Bill., 3.83 g, 27.9 × 31.5 mm, ob./rv. -
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 6. Bill., 3.60 g, 28.1 × 29.5 mm, ob./rv. -
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 7. Bill., 3.60 g, 29.6 × 27.4 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 8. Bill., 3.59 g, 30.3 × 28.6 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 9. Bill., 3.32 g, 28.7 × 32.3 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 10. Bill., 2.99 g, 28.4 × 31.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 11. Bill., 2.91 g, 28.4 × 31.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 12. Bill., 2.73 g, 27.6 × 26.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 13. Bill., 2.51 g, 28.7 × 27.0 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B
- 14. Bill., 2.55 g, 29.1 × 28.9 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. B

III. Byzantine Empire, John II Komnenos, Stamena, Constantinopolis, cca. 1122 – 1143

Obverse: Bust of Christ, bearded and nimbate, with Gospel in his left hand. One pellet in each limb of nimbus cross.

Reverse: Bust of John II Komnenos, bearded, wearing stemma, divitision, collar and paneled loros, with scepter cruciger in his right hand and globus cruciger in his left hand. Perpendicular line on the shaft of the scepter, under the cross.

- 15. Bill., 2.18 g, 26.8 × 22.8 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10
- 16. Bill., 2.10 g, 27.6 × 26.7 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10
- 17. Bill., 1.93 g, 21.1 × 27.8 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10

IV. Byzantine Empire, Manuel I Komnenos, Stamena, Constantinopolis, 1143 – cca. 1152

Obverse: Bust of Christ Emanuel, wearing kolobion and tunic, with scroll in his left hand. One or two pellets in each limb of nimbus cross.

Reverse: Bust of Manuel I Komnenos, imberb, wearing stemma, divitision and chlamys, with labarum in his right hand and globus cruciger in his left hand.

- 18. Bill., 4.06 g, 30.9 × 29.7 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 19. Bill., 3.44 g, 26.1 × 29.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 20. Bill., 3.25 g, 28.1 × 28.3 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 21. Bill., 3.21 g, 29.2 × 27.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 22. Bill., 3.16 g, 29.1 × 29.3 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 23. Bill., 2.97 g, 30.4 × 28.1 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 24. Bill., 2.47 g, 26.8 × 29.7 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 25. Bill., 2.29 g, 27.9 × 31.1 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. a
- 26. Bill., 3.61 g, 28.2 × 27.1 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. b
- 27. Bill., 3.54 g, 27.8 × 28.7 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. b
- 28. Bill., 3.20 g, 28.1 × 28.2 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 10 var. b

V. Byzantine Empire, Manuel I Komnenos, Stamena, Constantinopolis, 1152 – cca. 1160

Obverse: Christ Pantocrator, sitting on a throne, with Gospels in his right hand. Pellet in each limb of nimbus cross.

Reverse: Full-length figure of Manuel I Komnenos, bearded, wearing stemma, divitision, loros and sagion, with scepter in his right hand and globus cruciger in his left hand.

- 29. Bill., 2.63 g, 30.9 × 28.6 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 11 var. b
- 30. Bill., 2.58 g, 26.7 × 28.7 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 11 var. b
- 31. Bill., 1.64 g, 26.6 × 24.8 mm, ob./rv. 6
 Reference: DOC 4.1 – 11

VI. Byzantine Empire, Manuel I Komnenos, Stamena, Constantinopolis, 1160 – cca. 1164

Obverse: Virgin Mary, sitting on a throne.

Reverse: Full-length figure of Manuel I Komnenos, bearded, wearing stemma, divitision and chlamys, with labarum in his right hand and globus cruciger in his left hand.

- 32. Bill., 3.95 g, 28.1 × 29.5 mm, ob./rv. 6

All the coins are constituted as a homogenous group of Constantinopolitan stamena denomination pieces. With the exception of the last four pieces described in the catalog, the coins were identified following the details of the clothes worn by the emperors represented on the reverse of the coins, as the obverses are extremely worn out. The pieces can be classified in two main groups, the first one comprising the monetary issues of John II Komnenos belonging to the both variants of the so-called secondary coinage, according to the classification of Hendy¹. The second group consists of monetary issues of Manuel I Komnenos. Most of them belong to the first coinage, variant A, being followed by three stamena of variant B, three stamena of the second coinage and one stamenon of the third coinage minted during the long reign

John II Komnenos	Third Coinage	1122 – cca. 1137	Var. A	4
		cca. 1137 – 1143	Var. B	10
		1122–1143	Var. A/B	3
Manuel I Komnenos	First Coinage	1143 – cca. 1152	Var. A	8
			Var. B	3
	Second Coinage	1152 – cca. 1160	Var. B	2
			Var. A/B	1
	Third Coinage	1160 – cca. 1164		1

Table 1. Distribution of the coins according to the minting periods

of Manuel I Komnenos. As it can more easily be seen in the table no. 1, the core of the hoard is constituted of the coins issued in the last part of the reign of John II Komnenos and the first decade of the reign of Manuel I Komnenos.

The billon coinage of Manuel I Komnenos seems to have started to suffer a constant devaluation around the year 1160², a fact which might be also illustrated by the hoarding of more coins from the reign of John II Komnenos and from the first half of Manuel's reign, than the coins belonging to the later issues.

It is important to mention that most probably the hoard wasn't entirely recovered. However, in the absence of a larger group of hoards, it is hard to tell for the Romanian Banat region if it can be taken into discussion the existence of a hoarding horizon that would allow the hypothetical reconstruction of the partially recovered hoards.

Discussion

The first question to which this article should try to answer is why do I indicate the region of Banat as the place of discovery for this batch of byzantine coins. For one thing, the information provided by the judicial authorities specified that the items were recovered from a person living in Timiș County. From the same person, who used to own the coins, were also seized a series of archaeological artifacts. According to the evaluation of the archaeologists, similar items were found during the archaeological research that took place in some medieval necropolises of 11th and 12th century located in Caraș-Severin County. However, probably the most important reasons for locating the place of discovery in this area is represented by the similar findings concentrated in the Banat region.

From the point of view of the historical context of the 12th century, it is important to mention that in the early period of the Komnenos dynasty many previous territorial losses were restored and the stabilization of the Danube line was one of the most important achievements of the first emperor of Komnenos dynasty, Alexios I. Starting with the sixth decade of the 12th century one of the main concerns of the Byzantine emperor Manuel I Komnenos was to maintain a stable

climate in the Balkans area, especially in regard to Serbia and Hungary, where the local rulers proved to be hostile to the byzantine authority³. In this context, several military events must be pointed out. Firstly, the military campaign lead against the Serbian leaders in 1162, 1168 and 1172, which were successful for Manuel I Komnenos and, secondly, the diplomatic and military conflicts which followed the death of the Hungarian king Geza II in 1162, for almost five years. From the chronological point of view, the last coin of the hoard assigned to the third coinage of Manuel I, indicates that the hoard couldn't be hidden before the year 1164. This observation could be used as evidence to support the hypothesis that the hoard was buried with the occasion of the byzantine presence in the area, as they attacked several times between 1166 and 1167 the Hungarian Kingdom in order to recover Dalmatia and Sirmium⁴, military interventions being made also in the South-Eastern area of Hungary, including the Banat.

¹ DOC 4.1, 265–266.

² Metcalf 1979, 110–111.

³ Magdalino 2002, 79, Stephenson 2000, 229–234.

⁴ Magdalino 2002, 79–81.

The hoard is all the more interesting as it is a batch of coins which captures the monetary circulation in a period and area in which the Hungarian coinage become dominant in the monetary mass. Therefore, in this context another important question that concerns the presence of the byzantine coins in Banat area during the 12th century is if the byzantine coins were a constant presence in the local monetary mass or their presence is only occasioned by the byzantine military activity in the area.

Even if this topic has not been approached with predilection in the literature, the presence of byzantine coins in Banat is not surprising at all. The most recent classification of the byzantine findings in Transylvania, including the Banat region as well, was made by Ana-Maria Velter. By resorting to this synthesis of the monetary circulation in the Transylvanian space, I classified the coins issued by John II Komnenos and by his son Manuel I Komnenos found in Banat in three main groups comprising: the coins found in necropolises, the coins found in the local settlements and the hoards.

Concerning the coins found in funerary context, there were identified five stamena in the following sites: one billon coin identified as a concave-convex coin struck during the Komnenos Dynasty period and which I only supposed that was issued by one of the two mentioned emperors, was found in the grave number 132, from the medieval necropolis in Sfögea (*Cuptoare* – Cornea, Caraş-Severin County), during the archaeological research lead in the year 1981⁵, one billon coin issued by Manuel I Komnenos was found in the year 1989 in the tomb number 60 of the necropolis from Căuniţa de Sus (Gornea, Şicheviţa, Caraş-Severin County)⁶, one billon coin struck in the name of Manuel I Komnenos was found in the necropolis from Şopotu Vechi (Dalboşet, Caraş-Severin County), in the tomb number 37⁷, while two billon coins issued by the same emperor were found during the archaeological excavations organized between the years 1975 and 1977 in the necropolis from Ilidia (Ciclova Română, Caraş-Severin County)⁸. The findings that come from the settlements are a little more numerous. Therefore, three coins issued during the 12th century were found in 1948 in the settlement from Frumuşeni (Arad County)⁹, one stamena from Manuel I Komnenos was found in Liubcova (Berasca,

Caraş-Severin County)¹⁰, in the medieval settlement from Moldova Veche (Caraş-Severin County) comes one stamena from Manuel I Komnenos¹¹, but it is important to mention that the historian István Berkeszi speaks in 1907 about several 12th century byzantine coins found in this settlement¹². Another stamena struck by John II Komnenos was found in Pecica (Arad County)¹³ and one isolated stamena from Manuel I Komnenos was found in Şviniţa-*Tricule* (Mehedinţi County) in the year 1970¹⁴. István Berkeszi mentions in his paper another stamena piece found in the year 1869 in Timişoara¹⁵.

Unfortunately, up to this moment, based on what I managed to document, only one hoard consisting of coins struck in the names of John II Komnenos and Manuel I Komnenos is mentioned in the literature as found in the Romanian Banat area¹⁶. The mission to identify similarities in structure and chronology with the hoard presented in this paper is quite difficult, due to the lack of information about the identification of the coins. The hoard found in Teremia Mare (Timiş County), at some point before 1900, is briefly published, from the hoard formed of 130 coins, being identified by the Hungarian numismatist Ödön Gohl only 66 coins, as it follows: 37 pieces from John II Komnenos, 14 pieces from Manuel II Komnenos and 15 pieces extremely worn out, but attributable to the Komnenos dynasty coinage¹⁷.

¹⁰ Velter 2002, 293, cat. LII/78.

¹¹ Velter 2002, 294, cat. LIX/89.

¹² Berkeszi 1907, 28.

¹³ Velter 2002, 297, cat. LXXVI/138.

¹⁴ Velter 2002, 300, cat. XCVI/167.

¹⁵ Berkeszi 1907, 41.

¹⁶ Another three hoards were found in Transylvania, but I consider that is difficult to connect these treasures with the hoarding phenomenon or byzantine coins presence in Banat. One hoard was found in Făgăraş and was consisting initially of 60 coins, from which only 17 were recovered. They were struck by: John II Komnenos (one piece), Manuel I Komnenos (three pieces), Isaac II Angelos (five pieces), Alexios III Angelos (five pieces) and two Bulgarian imitations – see Oberländer-Târnoaveanu 1981, 287–289. The second seems to have been found around the year 1970, there are no information that it was entirely recovered, 22 billon coins being purchased by the collector Octavian Luchian. The hoard comprises one stamena from Manuel I Komnenos, two stamena from Isaac II Angelos, to stamena from Alexios III Angelos, 12 Bulgarian imitations and five monetary issues of the Latin Empire of Constantinople – see Oberländer-Târnoaveanu 1990, 80–81. The third hoard was found in 1892, in Sibiu Streza-Cârţişoara, Sibiu County, and consists of five coins struck by John II Komnenos and several silver jewelries – See Sabău 1958, 295, cat. 46.

¹⁷ Velter 2002 301, cat. CIV/177; Sabău 1958, 296, cat.

⁵ Velter 2002, 290, cat. XXXI/35.

⁶ Velter 2002, 292, cat. XLIV/60.

⁷ Velter 2002, 300, cat. CI/173.

⁸ Velter 2002, 293, cat. LI/74–75.

⁹ Velter 2002, 291, cat. XLI/50–51.

As it was mentioned before, the arpadian coinage was already present in the monetary mass from the Banat area. Therefore, for some of the places mentioned before as finding contexts for the billon byzantine coins, were identified eleven arpadian coins and one hoard. Therefore, in the Căunița de Sus necropolis from Gornea (Sichevița, Caraș-Severin County) were found four 12th century arpadian coins in four different tombs¹⁸, in two different points of Ilidia settlement (Ciclova, Caraș-Severin County) were found two arpadian silver denars, also struck during the 12th century¹⁹. In Moldova Veche (Caraș-Severin County) was found one bronze coin from Bella III (1172–1196)²⁰. Another arpadian denar was found in the medieval necropolis from Pecica (Arad County)²¹, while three 12th century silver Hungarian coins and one of bronze come from the medieval necropolis from Șopotu Vechi (Dalboșeț, Caraș-Severin County)²². For Timișoara were identified according to the literature only two coins bearing the name of the king Bella III (1172–1196)²³. The settlement from Teremia Mare is again individualized by the presence of another hoard, constituted of 1291 arpadian coins struck between the second half of the 12th century and the first half of the 13th century²⁴. From a quantitative perspective, the Hungarian coinage dominates the monetary mass from Banat, coins struck in the 12th century by the kings of the Arpad dynasty, being found in a larger quantity and in much more points than the byzantine coins. The hoard recovered by the judicial authorities and brought to the National History Museum of Romania does not bring any changes in the understanding of the coin circulation in Banat area and comes in the continuation and completion of the demonstration made by Ana-Maria Velter for the penetration of the byzantine coin in Banat in the second half of the 12th century, who suggests that the presence of the byzantine billon coins struck by John II Komnenos and Manuel I Komnenos is connected with the military actions of Manuel I in this area²⁵.

Unfortunately, due to the fact that it is impossible to establish if the hoard had in its structure

coins issued at a later date, it is difficult to place it in a clearer historical context and to establish if it is part of a more complex hoarding horizon, as it can be observed for the 12th century byzantine coins hoards in the Lower Danube area. Four hoarding horizons from this area draw the attention²⁶. The first one is constituted of hoards consisting of coins struck by John II Komnenos and Manuel I Komnenos and buried around the year 1140, while the second one gathers hoards with coins from the same emperors but whose last coins can be dated around 1170–1180. The third horizon comprises hoards which alongside the coins of the two Komnenos emperors are present also coins from the Isaac II Angelos, indicating that they were hidden at some point between 1185 and 1195. In the end, the fourth hoarding horizon unites those hoards that ends with coins struck by Alexios III Angelos, a fact which suggests that they were buried due to a series of events happening between the years 1195 and 1203. I consider that it was important to shortly mention this hoarding phenomenon, due to the fact that it might be partially illustrative for Banat space, as similar coin treasures in structure with the hoards from Teremia Mare and the hoard described in this paper might be anytime discovered.

As a conclusion, most of the known evidence about the hoard recovered in 2014 indicates that it was found somewhere in the Banat area. The hoard is quite important for the analysis of the local monetary circulation, revealing penetration of the byzantine origin cultural goods north of Danube, in a troubling period for the Byzantine Empire diplomatic relations with Serbia and Hungarian Kingdom. It is clear that in the Banat area the Hungarian coinage started to play a prevailing role in the local economy during the 11th–12th centuries, but even if the emergence in the future of similar byzantine hoards would not change the information we have at this moment about the monetary landscape in Banat, they would help at the establishing of a clearer image of the historical events that determined the presence of this quite homogenous hoards constituted exclusively of byzantine coins.

ABREVIERI

CN – Cercetări Numismatice
RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Européennes
SCN – Studii și Cercetări de Numismatică
SCB – Studii și Comunicări – Muzeul Brukenthal

51.

¹⁸ Velter 2002, 346, cat. XXIX/160–163.

¹⁹ Velter 2002, 346, cat. XXXIII/177–178.

²⁰ Velter 2002, 347, cat. XXXIX/196.

²¹ Velter 2002, 348, cat. XLVII/232.

²² Velter 2002, 351, cat. LXVI/269–271.

²³ Velter 2002, 352, cat. LXVIII/273–274.

²⁴ Velter 2002, 351–352, cat. LXVII/272

²⁵ Velter 2002, 93–95.

²⁶ Oberländer-Târnoaveanu 1992, 41–60.

REFERENCES

- Berkeszi 1907
I. Berkeszi, *Délmagyarország Éremleletei*, Temesvár (1907).
- DOC 4.1
M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume 4 Part 1*, Washington D.C. (1999).
- Magdalino 2002
P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180*, Cambridge (2002).
- Metcalf 1979
D. M. Metcalf, *Coinage in the South-Eastern Europe 820–1396*, London (1979).
- Oberländer-Târnoveanu 1981
E. Oberländer-Târnoveanu, Tezaurul de la Făgăraș, *SCMB* 21 (1981), 287–289.
- Oberländer-Târnoveanu 1990
E. Oberländer-Târnoveanu, Câteva observații asupra structurii și datării unor tezaure bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie a României. *CN VI* (1990), 76–83.
- Oberländer-Târnoveanu 1992
E. Oberländer-Târnoveanu, Numismatic and Historical Remarks on the Byzantine Coin Hoards from the 12th Century at the Lower Danube, *RESEE XXX* (1992), 41–60.
- Sabău 1958
I. Sabău, Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumina izvoarelor numismatice. *SCN II* (1958), 269–300.
- Stephenson 2000
P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans*, Cambridge (2000).
- Velter 2002
A.-M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII*, București (2002).

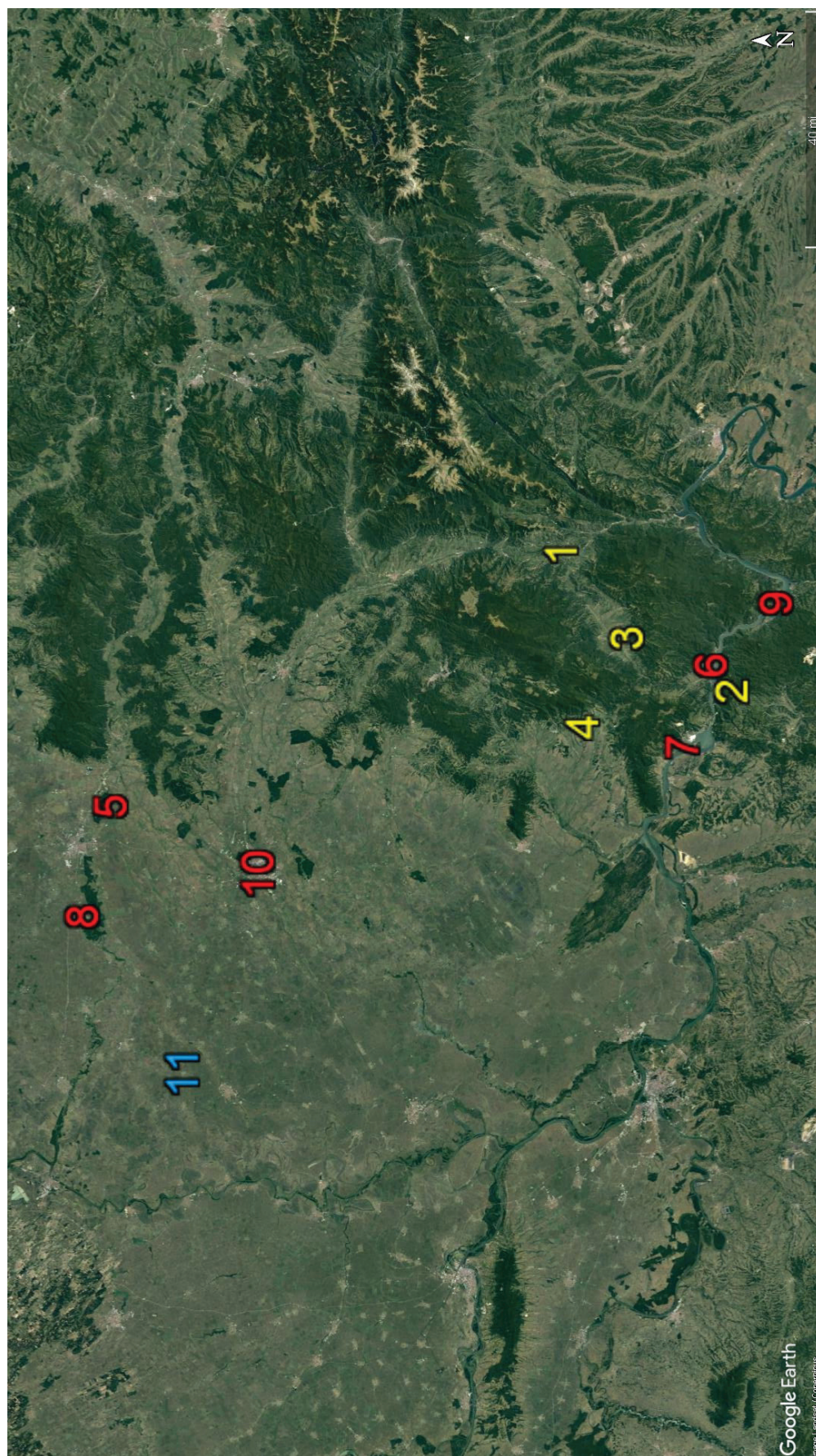

Plate 1 – Map illustrating the findings of 11th and 12th century Byzantine coins in the Romanian Banat Region (nos. 1-4 coins found in necropolises; nos. 5-10 coins found in settlements; no. 11 hoard) – 1. Sfogea (Cuptoare – Cornea Commune, Caraș-Severin County); 2. Căunița de Sus (Gornea, Sichevița Commune, Caraș-Severin County); 3. Șopotu Vechi (Dalboșeț Commune, Caraș-Severin County); 4. Ilidia (Ciclova Română, Caraș-Severin County); 5. Frumușeni (Arad County); 6. Liubcova (Berzasca Commune, Caraș-Severin County); 7. Moldova Veche (Caraș-Severin County); 8. Pecica (Arad County); 9. Șvinița-Tricule (Mehedinți County); 10. Timișoara; 11. Teremia Mare (Timiș County).

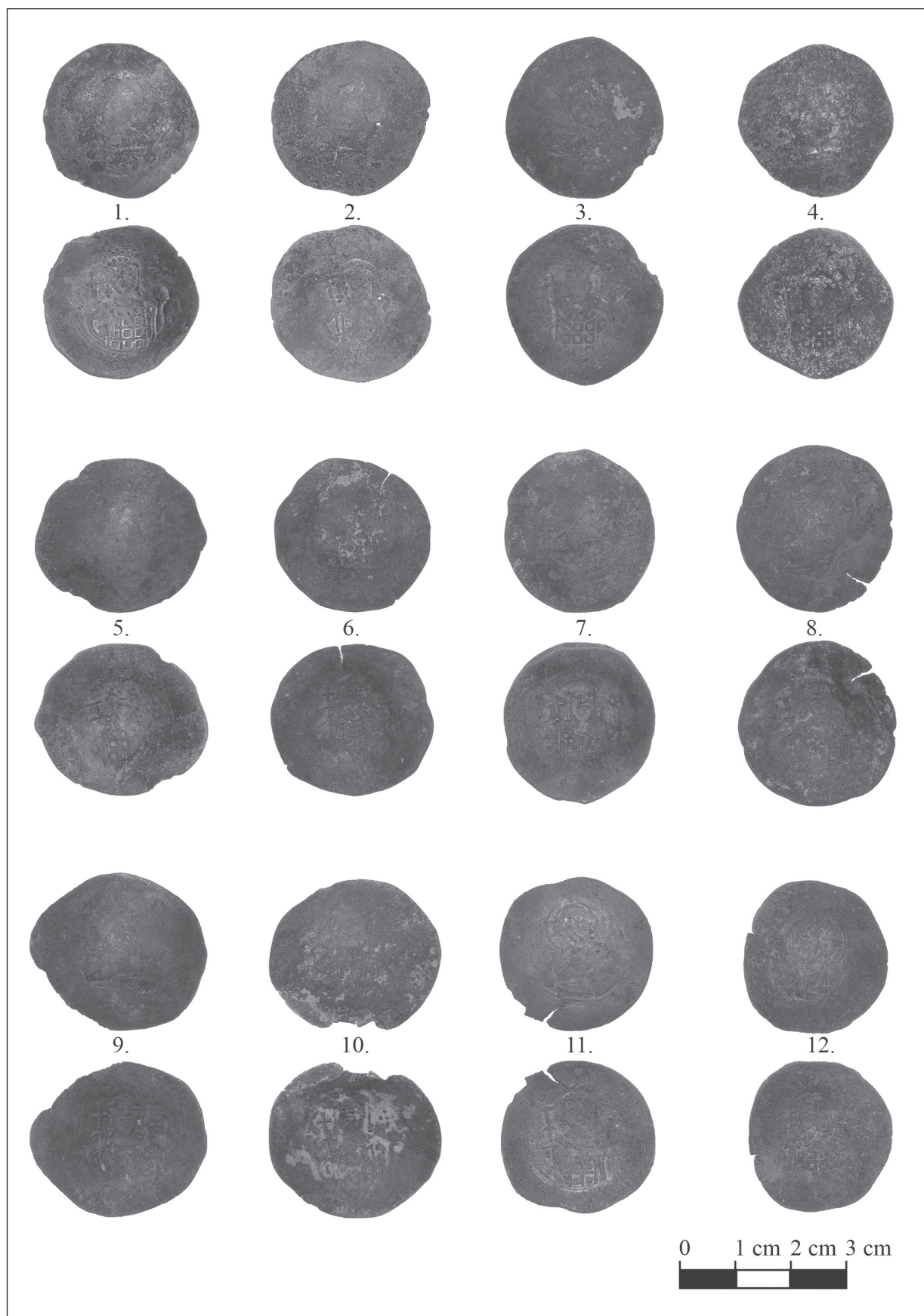

Plate 2 – John II Komnenos, Byzantine stamena coins (fig. 1-12).

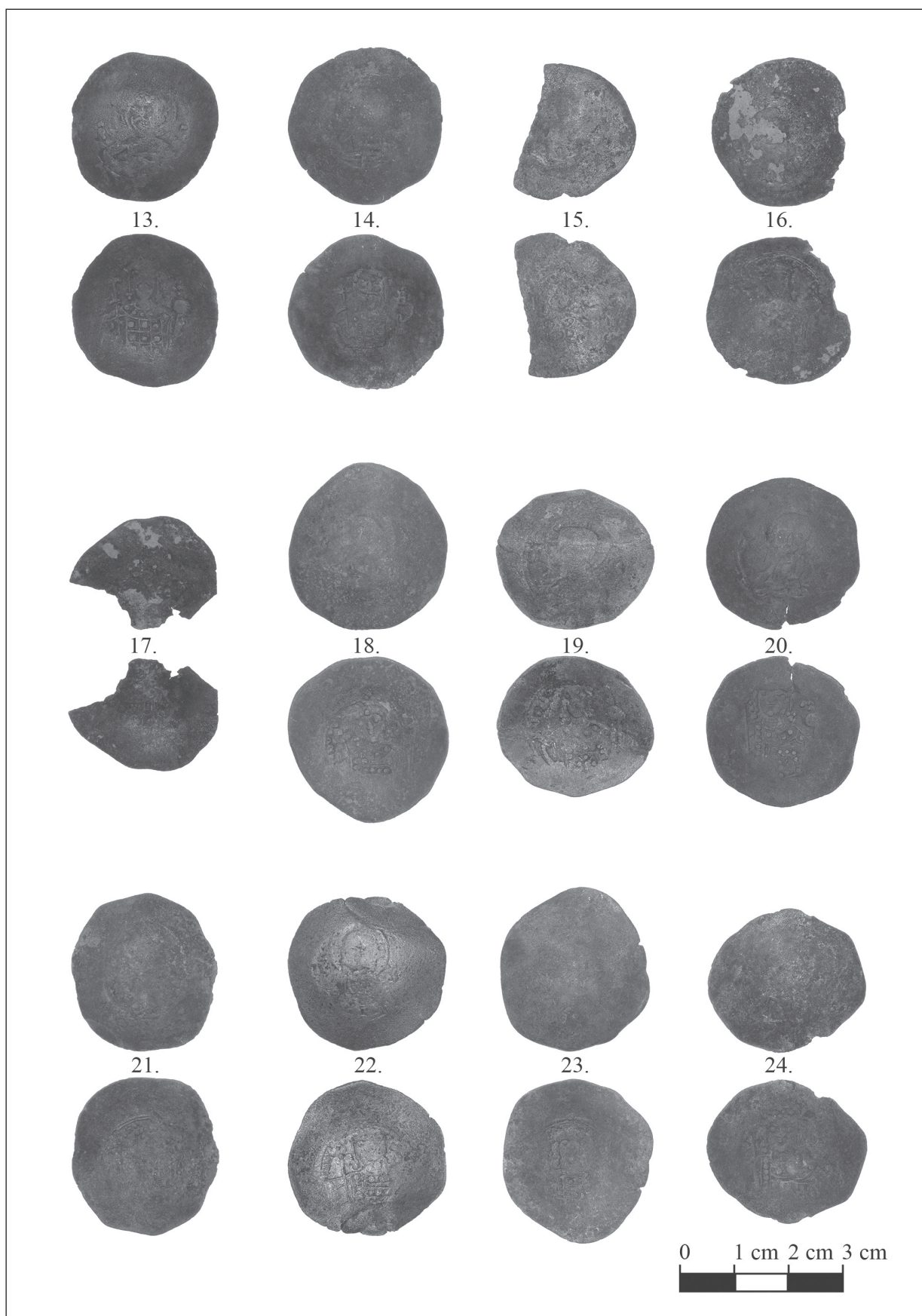

Plate 3 – John II Komnenos, Byzantine stamena coins (fig. 13-17); Manuel I Komnenos, Byzantine stamena coins (fig. 18-24.)

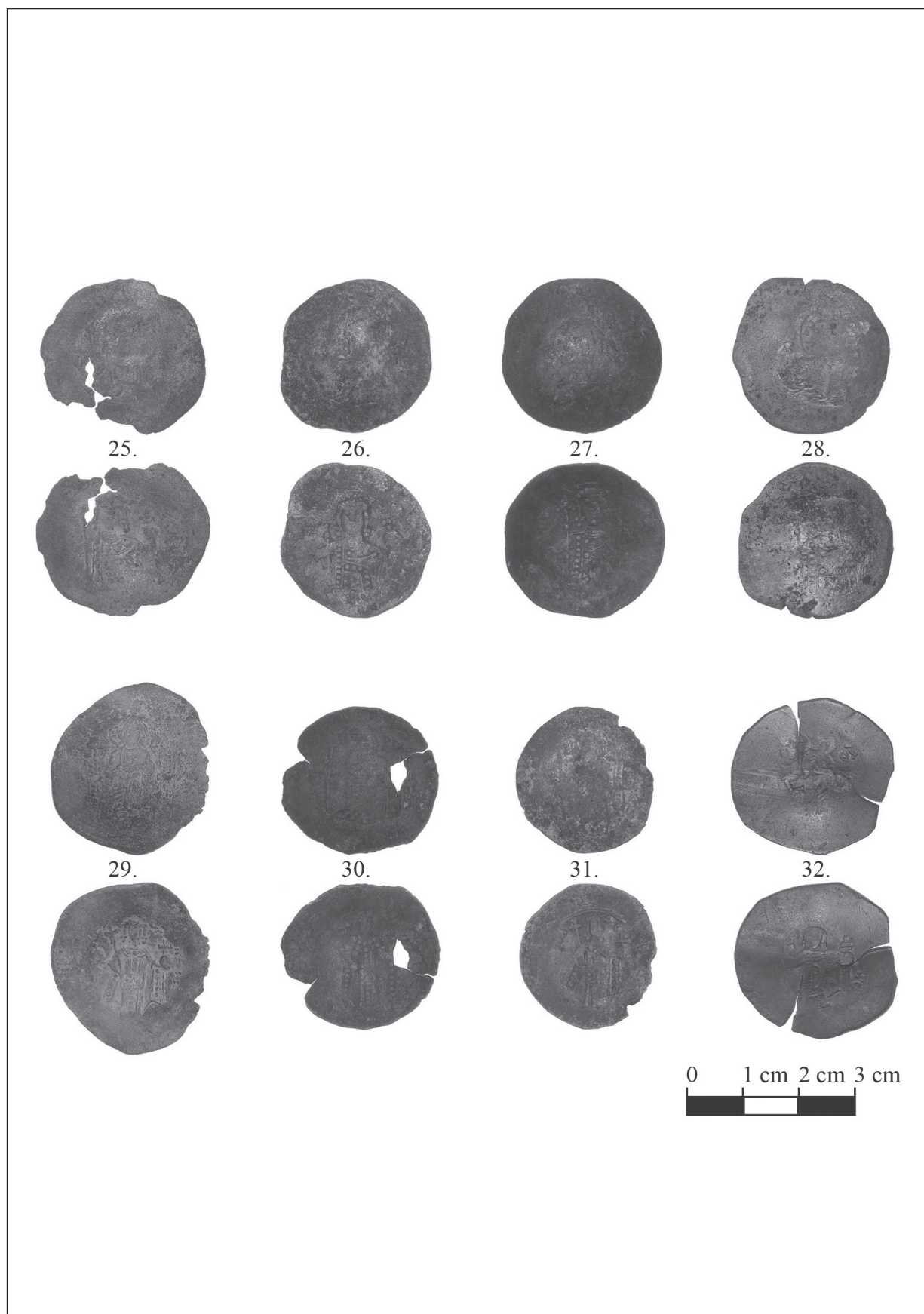

Plate 4 – Manuel I Komnenos, Byzantine stamena coins (fig. 25-32).

„SOCIETATEA DE COMERȚ DIN TIMIȘOARA” (“TEMESWARER COMMERCIEIEN-SOCIETÄT”) – UN EXPERIMENT EȘUAT AL MERCANTILISMULUI AUSTRIAC ÎN BANATUL IMPERIAL (1723–1730)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: „Temeswarer Commerciën-Societät”, guvernatorul Mercy, generalul Wallis, Banatul imperial, comerțul cu Imperiul otoman.

Keywords: „Temeswarer Commerciën-Societät”, governor Mercy, general Wallis, Imperial Banat, trade with the Ottoman Empire.

„The Commercial Society at Timișoara” („Temeswarer Commerciën-Societät”) – a failed experiment of the Austrian Mercantilism in the Imperial Banat (1723–1730)

(Abstract)

Occupied *de facto* in 1716–1717 by the imperial forces, the Banat of Timișoara (Temeswar) became *de iure* a province of the Habsburg monarchy as stipulated by the Treaty of peace at Passarowitz (July 21, 1718) concluded with the Ottoman Empire. Enjoying the status of a direct estate of the Austrian Crown and Court-Chamber, the new acquired territory proved soon to be an excellent field to test the mercantilistic precepts prevailing at the Court in Vienna. Trade was among the favorite domains for these experiences seeking not only an active export of local merchandises but also a positive balance of trade to attract cash in the country and avoid his exportation. The Treaty of commerce concluded with the Ottoman Porte at Passarowitz (July 28, 1718) offered in this view a favourable frame to the commercial relations of the Imperial Banat. In order to restrain and check the deals of the foreign Turkish merchants as well as of the local ones (Greeks/ Macedo-Romanians, Jewish and Serbs), general of cavalry (since 1723 fieldmarshal) count Claudius Florimond de Mercy, the first military and civilian governor of the Banat, a close friend and partner to Prince Eugene of Savoy, president of the Court War Council, recommended 1722 to Emperor Charles VI the establishment of a trade company at Timișoara (Temeswar), the capital-city of the new imperial province. A first temporary agreement was signed on August 23, 1723, the final one was concluded at Timișoara on November 11, 1723 (see the full text in attachment). Among the 14 shareholders (one share being 3000 florins) to the „Commercial Society at Timișoara” subscribed governor Mercy, lieutenant general (fieldmarshal-lieutenant) count Wallis, commander of the fortress of Timișoara and military counsellor to the Banatic Administration (appointed as well as managing director of the trade company), the civilian counsellors Rebentisch and Haan and even a Serbian merchant, Jovan Bibitsch (Bibić). The amount of the subscribed capital raised to 49.000 florins. As for the trade articles, wax and honey ranged on the top. As a consequence of the auspicious start, the „Commercial Society at Timișoara” got a substantial support from the Court Chamber. Therefore, on March 8, 1725, on governor Mercy’s initiative, at Vienna was signed a new company-agreement (see the full text in attachment). According to this, the subscribed capital of the 21 shareholders – among them the Imperial Office of State Revenues with three shares of 3000 florins each, and three civilian and military advisors to the Imperial Court – raised to 86.000 florins. The commercial house owed by the brothers Palm at Vienna (having subscribed for one share) was appointed to manage all trade operations of the „Commercial Society” abroad, while at Timișoara were left only the pay office and two officials to deal with the acquisition and sending of merchandises. Following governor Mercy’s insinences, the new company-agreement was stipulating the establishment of a manufacture for tweed and textile (effectively built in 1726) in order to provide the local market an to try a trade abroad. According to the company-agreement, the main merchandises to commerce were yellow and white wax, salted sturgeon and sturgeon-roe, honey and lard. A special attention was payed to the trade with copper, produced by the foundries in the Imperial Banat and put at the disposition of the „Commercial Society” by the Court Chamber through the Banatic Administration. Inspite the substantial support of the Court Chamber, the businesses of the trade company decreased constantly, especially after 1728, due to the stiff competition, to hazardous deals or to governor Mercy’s longe absence from home (the governor and fieldmarshal was killed 1734 in a battle near Parma). Deprived of any official support, this mercantilist experiment in the Imperial Banat failed

* Cercetător independent (București); e-mail: costinfenesan@yahoo.com

after 1730. In the very large report on the Banat and its problems presented in 1734 to general count Hamilton, the new governor, no more word is lost about the „Commercial Society at Timișoara”.

O dată cu semnarea Tratatului de pace de la Passarowitz (21 iulie 1718), Banatul, aflat deja *de facto* sub stăpânirea Imperiului habsburgic încă de la jumătatea anului 1717, i-a revenit acestuia și *de iure* în cuprinsul hotarelor sale istorice (Mureș, Tisa, Dunăre, munții spre Transilvania și Țara Românească). O săptămână mai târziu, la 28 iulie 1718, a fost semnat, tot la Passarowitz, Tratatul de comerț între Imperiul habsburgic și Poartă, instrument diplomatic care avea să se aplece la baza reglementării viitoare a relațiilor comerciale bilaterale până la finele secolului al XVIII-lea¹. Potrivit prevederilor acestui tratat, a fost garantată libertatea reciprocă de comerț pentru negustorii aparținând celor două părți contractante. S-a stabilit ca negustorii din Imperiul otoman urmau să plătească pentru mărfurile aduse pe teritoriul imperial o taxă de 3% *ad valorem*, căreia i se adăuga un supliment de 2% plătit și anterior sub numele de *mastaria*, astfel că totalul taxei vamale se ridica la un cuantum de 5% *ad valorem*. De asemenea, Tratatul de comerț i-a asigurat Imperiului habsburgic dreptul de a înființa în Levantul otoman consulate menite să le asigure protecția necesară negustorilor imperiali. În acest fel Imperiul habsburgic a reușit să obțină un statut de favoare, de care se bucurau încă din secolul al XVII-lea negustorii francezi și olandezi².

În cazul Banatului, care a dobândit statutul de domeniu nemijlocit al Coroanei și Camerei Aulice, punerea în practică a politicii comerciale, înlesnită de prevederile Tratatului de comerț de la Passarowitz, a stat sub semnul dogmelor/principiilor doctrinei economice mercantiliste dominante pe atunci în cercurile de conducere ale monarhiei³. Se poate afirma cu deplină temei că,

în Banat, mercantilismul pus în operă la ordinele Vienei se cuvine socotit drept o manifestare pe plan economic și comercial a politicii de centralizare promovate de Camera Aulică și de Consiliul Aulic de Război sub influența decisivă a principelui Eugeniu de Savoia, cu susținerea și aprobarea deplină a împăratului Carol al VI-lea. În Banat aplicarea politicii mercantiliste i-a fost încredințată generalului de cavalerie conte Claude Florimond de Mercy, primul guvernator militar și civil al provinciei, un colaborator foarte apropiat și de mare încredere al principelui Eugeniu de Savoia. De altfel, prin modul în care a acționat în timpul mandatului său de guvernator până la moartea sa survenită în 1734, generalul Mercy (din 12 octombrie 1723 feldmareșal) și-a dorit ca prin aplicarea dogmelor/principiilor mercantiliste, a punerii cât mai eficiente în valoare a resurselor provinciei, să realizeze o adevărată autarhie a Banatului imperial, o economie contrapusă celorlalte „țări de coroană” învecinate (Ungaria, Transilvania). Or, aplicarea, inclusiv în domeniul comercial, a cerințelor politicii mercantiliste îndreptăteau din plin speranțele lui Mercy. De aceea, guvernatorul Banatului n-a ezitat – după cum vom avea prilejul să constatăm – să urmărească realizarea unei balanțe comerciale și de plăți active a provinciei pe care o administra, cea care să determine sporirea rezervei și masei monetare interne, un deziderat atât de mult prețuit de mercantiliști. Urmând cu convingere preceptele doctrinei mercantiliste, Mercy, susținut de Camera Aulică, a dispus – de cele mai multe ori fără ezitare – investirea unor sume considerabile de bani pentru înființarea și dezvoltarea unor manufacturi destinate, pe de o parte, producerii unor mărfuri aducătoare de venit, pe de altă parte, ca un mijloc de a valorifica resursele interne ale Banatului. În strânsă conexiune cu dezvoltarea producției agrare și manufacturiere, Mercy a susținut cu toată convingerea aplicarea politicii populaționiste

¹ Vezi textul Tratatului de comerț de la Passarowitz la Marianne v. Herzfeld, *Zur Orienthandelspolitik Österreichs 1740–1771*, *Archiv für österreichische Geschichte*, 108 (1919), 453 și urm.

² Cu privire la punerea în aplicare a prevederilor Tratatului de comerț de la Passarowitz, vezi Numan Elibol, Abdullah Mesud Küçükcalay, *Implementation of the Commercial Treaty of Passarowitz and the Austrian Merchants 1720–1750* (*The Peace of Passarowitz, 1718*, eds. Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, *Central European Studies*, West Lafayette IN, 2011), 159–178.

³ În legătură cu mercantilismul austriac promovat prin scrierile lui Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm v. Hörnigk și Wilhelm v. Schröder, vezi excelenta monografie datorată lui Louise Sommer, *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, I-II (Viena, 1920–1925) (*Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte*,

12/13). Vezi și Ingomar Bog, *Der Reichsmercantilismus. Studien zur Wirtschaftspolitik des Heiligen Römischen Reichs im 17. und 18. Jahrhundert* (Stuttgart, 1959) (*Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1); Fritz Bläich, *Die Epoche des Merkantilismus* (Wiesbaden, 1973) (*Wissenschaftliche Paperbacks*, 3) și, mai nou, Thomas Simon, *Merkantilismus und Kameralismus. Zur Tragfähigkeit des Merkantilismusbegriffs und seiner Abgrenzung zum deutschen Kameralismus* (*Merkantilismus. Wiederaufnahme einer Debatte*, hrsg. von Moritz Isenmann, Fritz Steiner Verlag, Stuttgart, 2014), 65–82 (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte – Beihefte*, Bd. 228).

propovăduite de teoreticienii mercantilismului, pe care și-o însușise pe deplin, pentru a crește numărul populației active/productive, sporind pe această cale și numărul de contribuabili ai statului. Domeniul comerțului s-a aflat încă din primele luni ale stăpânirii imperiale în Banat în atenția Camerei Aulice și a Comisiei Neoacquistice din subordinea acesteia, ca un for consultativ mai ales în problema administrării economico-financiare a provinciilor dobândite de Casa de Habsburg prin pacea de la Passarowitz. Această atenție specială era cu atât mai justificată, cu cât comerțul în noua provincie imperială se afla exclusiv în mâna negustorilor din Imperiul otoman și deopotrivă a celor greci (în speță aromâni), evrei și sârbi rămași în Banat după 1716. Buni cunoscători ai pieții, ai limbilor și obiceiurilor zonei, activitatea acestora a trebuit să fie însă tolerată atât de Camera Aulică, de Colegiul Principal de Comerț (*Haupt-Commerzien-Collegium*, înființat în 1718), cât și de guvernatorul Mercy și de consilierii săi civili și militari din Administrația Banatului. „Compania de comerț oriental” (*Orientalische Handlungskompagnie*), înființată în 1719 la Trieste⁴, nu a dispus de personalul calificat capabil să poată contracara activitatea negustorilor Porții pe piața Levantului și în zona limitrofă acesteia (inclusiv Banat). De aceea, în căutarea unei soluții, împăratul Carol al VI-lea, susținut cu toată convingerea de principele Eugeniu de Savoia, președintele Consiliului Aulic de Război și de contele Franz Anton von Walsegg, președintele Camerei Aulice, i-a trimis Administrației Banatului, la 28 iunie 1718, instrucțiuni cu privire la modul în care trebuia să intervină în problemele comerciale ale provinciei până la primirea unei linii directoare din partea Colegiului Principal de Comerț: „Deoarece experiența de până acum a dovedit că negustorii turci scot din țară o cantitate mare de bani prin mărfurile pe care le aduc, negustorii noștri neaducând în țară aproape nimic, socotim că nu ar fi lipsit de folos ca în localitățile de la graniță, acolo unde va fi mai potrivit, să se constituie două antrepozite, iar agenții celor două părți să vegheze ca atât negustorii noștri cât și cei turci să-și depoziteze mărfurile acolo și să supravegheze prin urmare personal schimbul reciproc de mărfuri sau de bani. Vom cumpăni însă în continuare această problemă prin comisia noastră aulică însărcinată cu treburile

⁴ În legătură cu companiile imperiale implicate în comerțul levantin, vezi Josef Dullinger, *Die Handelskompagnien Österreichs nach dem Oriente und nach Ostindien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte*, 7 (1900), 44–83.

comerciale și vom aștepta apoi raportul preasuspus în funcție de situația înregistrată, urmând să vă comunicăm apoi hotărârea noastră definitivă în această privință. În același timp, se recomandă că ar fi cât se poate de oportun, ca vămile să nu mai fie încasate la atâtea rubrici precum vamă, tricesimă, adaos de țară și altele asemenea, ci să fie percepute, pe cât va fi cu putință, sub un singur titlu”⁵.

În această vreme Mercy, guvernatorul Banatului, aflat mai mult în capitala imperială decât la Timișoara, a examinat la rândul lui soluțiile posibile prin care să poată dobândi măcar în parte controlul asupra comerțului Banatului, limitând cât mai mult cu putință efectele nedorite și păgubitoare ale activității negustorilor din Imperiul otoman și ale celor asociați cu aceștia. La începutul anului 1722 Mercy i-a adresat Comisiei Neoacquistice propunerea de constituire a unei companii de comerț la Timișoara. Propunerea lui Mercy i-a fost supusă la 12 martie 1722 spre examinare și decizie împăratului Carol al VI-lea: „Administrația imperială de la Timișoara s-a gândit că este cât se poate de potrivit ca în vederea promovării comerțului și a unei comercializări mai active a mărfurilor și bunurilor produse în țară este necesar să-i reunească pe capitaliștii (cu înțelesul de deținătorii de capital bănesc – C. F.) și pe negustorii din această provincie, cu ajutorul cărora să fie exportate cu un câștig considerabil mărfurile care le sunt necesare altor țări, urmând ca astfel să poată fi aduși în țară banii-ghiață primiți pentru acestea”⁶. În rezoluția sa din 15 martie 1722 pe

⁵ Hofkammerarchiv Wien, *Banater Akten*. Noi am folosit copia realizată în 1896 de Max Jelinek, arhivarul orașului Timișoara, copie aflată în colecția noastră: „Nachdem bishero die Erfahrung gegeben, daß die türkischen Handelsleute durch ihre herbeibringende Waren ein großes Geldquantum aus dem Lande tragen und dagegen von unseren Kaufleuten fast gar keines hereingebracht wird, so gedünket uns zwar nicht undiensam zu sein, wann auf denen Gränitzorten, wo es zum bequemlichsten sein wird, zwei Niederlagen ausgesuchet und durch beiderseitige Factores veranstaltet würde, damit sowohl unsere als die türkischen Kaufleute ihre Waren depositiren und folgendes die Gegenwechslung durch die Waren selbst oder das Geld observiren. Wir werden jedoch solches durch unsere in Commmercium-Wesen angeordnete Hof-Commission noch weiters überlegen und darüber nach denen sich äußerenden Umständen den gehorsamsten Vortrag abwarten, folgar Euch unsere endliche Resolution dieweil zu wissen machen. Gleichergestalten dürfte wohl dahin anzutragen sein, daß die Mauthen nicht unter so vielerlei Rubriken als Mauth, Dreißigst, Landaufschlag und dergleichen, sondern soviel möglich sub uno titulo eingefordert werden”.

⁶ Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (München, 1967), 65 (*Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, 17): „Ferners

raportul adresat de Mercy cu mai multe propuneri legate de dezvoltarea Banatului, împăratul Carol al VI-lea avea să-și exprime deplina satisfacție, inclusiv prin încurajarea activității comerciale: „Îmi place ceea ce s-a făcut până acum și ceea ce s-a propus să se facă pe mai departe, dar înainte de toate va fi necesară luarea unor măsuri ca impopularea (cu înțelesul de colonizarea – C. F.) să nu fie efectuată prea intens, dar în rest să se acorde toată susținerea necesară lucrărilor la fortificații, mineritului și comerțului.”⁷ Dorința lui Mercy de a înființa la Timișoara o societate de comerț s-a bucurat de altfel peste puțin timp de susținerea principelui Eugeniu de Savoia, președintele Consiliului Aulic de Război și a contelui Johann Franz Gottfried von Dietrichstein, noul președinte al Camerei Aulice. În raportul comun pe care cei doi înalți demnitari i l-au înaintat la 12 mai 1722 împăratului Carol al VI-lea cu privire la bilanțul din 2 ianuarie 1722 al Administrației Banatului și deopotrivă ca urmare a discuțiilor avute la Viena cu guvernatorul Mercy, aceștia au susținut fără rezerve propunerea de înființare la Timișoara a unei societăți de comerț: „Administrația ar face cât se poate de bine să urmărească promovarea comerțului și sporirea vânzării mărfurilor și bunurilor care sunt produse în țară, să se străduiască a-i reuni pe capitaliștii (cu înțelesul de deținători de capital bănesc – C. F.) și pe comercianții din această provincie cu scopul ca aceștia să exporte cu câștiguri considerabile produsele necesare altor țări, aducând în țară în schimbul acestora bani-ghiață, așa cum a dovedit-o în acest an în mod concret exportul de ceară, miere și untură. De aceea, aceasta (adică Administrația Banatului – C. F.) va trebui să vegheze cu strictețe, ca în țară să nu mai pătrundă nimic din ceea ce există acolo din abundență, iar pentru celelalte mărfuri și alimente să fie stabilit un preț convenabil, avându-se în vedere faptul că, în cazul unui câștig mai redus, veniturile ar spori în mod considerabil cu cât mai mare va fi cantitatea de produse vândute”⁸.

hat die kayserliche Temesvarer Administration zu Beförderung des Commerci und mehreren Verschleisses deren im Lande erzeugenden Waaren und Sachen am füglichsten zu seyn erachtet und sich beworben, die Capitalisten und Handelsleuth dieser Provinz zu vereinigen, durch welche mit namhaftem Nutzen diejenige Gattungen, [so] den andern Ländern bedürftig auszuführen und dafür das bahre Geldt in das Landt zu bringen möglich seyn wird”.

⁷ *Ibidem*, 74: „Placet was bis jetzt vorgekehret und weiters zu vollziehen projektiret worden und vorderist zu sehen, die Impopulation nicht allzu hart zu treiben und sonst dem was zu fortification, bergwerge und commercium hilfreich allen vorschub zu geben.“

⁸ Hofkammerarchiv Wien, *Banater Akten*. Noi am folosit

Bucurându-se de susținerea la cel mai înalt nivel, guvernatorul Mercy a intervenit în septembrie 1722 cu deosebită insistență pe lângă Comisia Neoacquistică în vederea avizării cât mai grabnice a constituirii unei societăți de comerț la Timișoara, cu scopul de a promova comercializarea produselor agrare din Banat⁹. Insistențele lui Mercy au fost însă încununete de succes abia la sfârșitul anului 1723. La 11 noiembrie 1723 s-a semnat la Timișoara contractul de constituire a „Societății de comerț” (*Commerciens-Societät*)¹⁰, socotită ca un fel de filială/sucursală *sui generis* a „Companiei de comerț oriental” din Viena¹¹. Dintru bun început semnatarii contractului și, în același timp, viitorii acționari ai societății de comerț timișorene au ținut să exprime cât se poate de limpede scopul asocierii lor: pe de o parte, promovarea unui comerț consistent cu ceară și cu alte produse naturale ale Banatului, pe de altă parte, în cel mai autentic spirit mercantilist, împiedicarea ieșirii masive de masă monetară practică de negustorii turci, deopotrivă cu realizarea unui export activ propriu, care să atragă în țară importante sume de bani. Inițiatorii companiei timișorene și-au declarat intenția ca, începând chiar cu anul 1722, să întreprindă cu ajutorul sumelor de bani pe care le subscriau, o încercare de comerț, urmând ca în anul următor să sporească, în funcție de rezultatele înregistrate, capitalul companiei în vederea achiziționării unor cantități mai mari de ceară și untură și deopotrivă

copia realizată în 1896 de Max Jelinek, arhivarul orașului Timișoara, copie aflată în colecția noastră: „Ferners thäte die Administration zur Beförderung des Commerci und mehreren Verschleiß deren im Land erzeugenden Waren und Sachen am füglichsten trachten und sich bewerben die Capitalisten und Handelsleut dieser Provinz zu vereinigen und daß selbe mit namhaften Nutzen diejenigen Gattungen deren andere Länder bedürftig ausführen und dafür das bare Geld in das Land bringen thun, gleichwie dieses Jahr mit Ausführung des Wachses, Honig und Schmalz sich dieses Absehen realiter gezeigt hätte, zu welchem Ende auch selbe auf das Genaueste zu invigiliren veranstaltet habe, damit nichts in das Land hineingehe woran es von selbst abundire, wobei auch die übrigen Waren und Viktualien auf einen billigmäßigen Preis gesetzt sein, in Beobachtung daß bei einen geringeren Gewinne durch die Menge des Verschleißes sich das Gefäll ansehnlich augmentire”.

⁹ Josef Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739* (München, 1958), 67 (*Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks*, Reihe B, 11).

¹⁰ Vezi doc. 1. Textul contractului de constituire, publicat acum mai bine de un secol (vezi K..., „A temesvári kereskedelmi társaság alapító levelei 1723–25-ből”, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 4 (1897), 446–450, a fost din păcate ignorat cu totul de cercetarea istorică.

¹¹ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 65.

de alte produse naturale din Banat. La conducerea companiei de comerț a fost desemnat – fără îndoială la sugestia imperativă a guvernatorului Mercy – generalul conte Franz Paul Wallis, comandantul cetății Timișoara și unul din cei doi consilieri militari ai Administrației Banatului. Fără autorizația acestuia nu putea fi încheiat niciun contract de vânzare sau cumpărare și nici efectuată vreo plată din casieria companiei. Evidența contabilă a afacerilor companiei timișorene, ducerea oricărei corespondențe interne sau externe, efectuarea operațiunilor bănești, legătura cu fiecare acționar și întocmirea unor rapoarte periodice au fost încredințate unui controlor, a cărui integritate și calificare fuseseră verificate cu grijă. La încheierea fiecărui an, pe temeiul bilanțului financiar, fiecare acționar urma să-și primească partea de câștig în funcție de mărimea capitalului subscris. Fiecare acționar avea dreptul ca înainte de sfârșitul unui an și de încheierea bilanțului să-și retragă capitalul fie parțial, fie în întregime. Mărirea de capital nu se putea însă face fără aprobarea prealabilă a tuturor membrilor societății comerciale, după cum niciun asociat nu putea fi obligat să se retragă. Capitalul depus de fiecare acționar era garantat în caz de război sau de producere a unor evenimente neprevăzute. De asemenea, asupra capitalului depus de un acționar nu se putea pune poprire și nici formula vreo pretenție. În cazul în care vreun acționar ar fi dorit să-și înstrăineze capitalul subscris, fie parțial, fie în întregime, tranzacția se putea efectua doar cu aprobarea tuturor membrilor companiei de comerț. În ședințele de lucru ale „Societății de comerț” hotărârile urmau să fie luate cu majoritatea de voturi ale acționarilor sau ale împuterniciților acestora. Fiecare vot trebuia să reprezinte o participație de cel puțin 3000 de florini, astfel că un acționar cu 6000 de florini dispunea de două voturi, iar unul cu 9000 de florini subscriși de trei voturi, dar nicidecum mai multe, oricât ar fi fost de mare suma subscrisă. În cazul în care la votare în ședința acționarilor se înregistra egalitatea, votul decisiv îi revenea generalului Wallis în calitate de președinte al „Societății de comerț”, în afara votului pe care îl exprima ca simplu acționar. Pentru a proteja interesele societății de comerț, în contractul de constituire s-a stipulat ca niciun membru al ei să nu efectueze operațiuni comerciale cu mărfurile principale operate de Societate. Prin contractul de societate s-a mai stabilit ca fiecărui acționar să-i fie eliberat un atestat semnat de generalul Wallis și de controlorul companiei pentru fiecare mie de florini subscriși. Estimând că mărimea capitalului subscris era pentru moment suficientă pentru a

asigura operațiunile comerciale avute în vedere, contractul din 11 noiembrie 1723 a mai prevăzut ca după data de 1 noiembrie orice nou acționar să fie acceptat doar după ce va depune pe lângă suma subscrisă un spor de 1% în beneficiul „Societății de comerț”, urmând ca la calcularea dividendelor să fie luată în seama data la care a depus capitalul. Valoarea unei acțiuni a noii companii urma să fie stabilită din timp în timp în funcție de succesul comercial înregistrat, acesta fiind criteriul de distribuire al dividendelor.

Având ca obiectiv declarat prin contractul de constituire să asigure prin navigația pe Dunăre și Sava tranzitul mărfurilor între Imperiul otoman, Țara Românească și Veneția – acesta desfășurându-se până atunci prin Bosnia și Ragusa – prin Banat, Serbia imperială, Slavonia, Croația și Ungaria, societatea timișoreană de comerț avea speranța că, așa cum îi fusese promis chiar de împăratul Carol al VI-lea, i se va permite importul și exportul de mărfuri cu o taxă de 3% *ad valorem*, la fel ca aceea percepută de la negustorii turci. În același timp, „Societatea de comerț” din Timișoara avea speranța că va beneficia din partea suveranului de toate privilegiile menite să-i faciliteze activitatea „care să poată împiedica exportul considerabil de bani practicat de turci din țările noastre”. Din contractul de societate încheiat la 11 noiembrie 1723 mai aflăm că o înțelegere preliminară privind constituirea companiei de comerț fusese convenită cu titlu interimar la 23 august 1722.

Prin actul constitutiv din 11 noiembrie 1723 „Societatea de comerț” din Timișoara a înregistrat prezența unui număr de 14 acționari cu un capital total subscris de 49.000 de florini. Doi acționari – guvernatorul Mercy și căpitanul Lyla din Craiova (în Oltenia imperială) – subscriseseră câte 6000 de florini, un acționar – generalul baron von Schmettau – participa cu 4000 de florini, în vreme ce restul de acționari depuseseră fiecare 3000 de florini: generalul conte Wallis, comandantul cetății Timișoara și unul dintre cei doi consilieri militari ai Administrației Banatului, dar și locțiitor al guvernatorului Mercy pe timpul absenței acestuia din provincie; Ignaz Bartholomäus Haan (Hahn), comisarul militar suprem și consilier civil al Administrației Banatului; baronul Franz Samuel von Rebentisch, inspector cameral și consilier civil al Administrației Banatului, Johann Anton Deschan (de Jean), tricesimator suprem și perceptor suprem al sării în Banat; marele negustor sârb Jovan Bibitsch (Bibić), generalul conte Reinhard von Neipperg (reprezentat de generalul Wallis), colonelul conte von Bourg; comisarul militar Georg Joseph von

Kitzing (reprezentat de comisarul militar suprem Haan); Sigismund Edelspacher, funcționar camelal din Arad (reprezentat de consilierul administrativ Rebentisch), doamna Consilly, văduva lui Johann Consilly, fost administrator suprem al districtului Orșova (reprezentată de comisarul militar Anton Matthias Nikolaus Philipp von Dötsch); colonelul conte Mollart (reprezentat de generalul Wallis). După cum rezultă cu limpezime din lista acționarilor, „Societatea de comerț” timișoreană a beneficiat de la bun început de premisele cele mai favorabile pentru a-și desfășura cu succes activitatea. Ca *spiritus rector* a acționat inițiatorul ei, guvernatorul Mercy, susținut îndeaproape de consilierul său cel mai apropiat, generalul Wallis, cei doi fiind secondăți de consilierii civili Rebentisch și Haan și de tricesimatorul suprem Deschan. Toate căile spre o reușită cât mai deplină păreau să fie larg deschise. Documentele – atâtea câte ni s-au păstrat – confirmă această supoziție. Astfel, ne este cunoscut că la 20 octombrie 1724 împăratul Carol al VI-lea a acordat societății de comerț timișorene un privilegiu în virtutea căruia i s-a aprobat ca, plătiind taxa obișnuită de 3% *ad valorem*, să exporte de probă 2000 de mierțe vieneze¹² de ceară, 1000 de mierțe vieneze de tutun, 11000 de mierțe vieneze de diferite grâne, 4000 de vedre de vin, 2000 de vedre de rachiu și 1000 de mierțe vieneze de nisetrul afumat și icre de nisetrul în porturile de la litoralul imperial al Mării Adriatice (Trieste, Fiume, Buccari), iar de acolo mai departe. În privilegiul imperial s-a specificat în mod deosebit că ceara, tutunul și icrele nu trebuiau să provină din Ungaria, ci urmau să fie achiziționate din Banat, Transilvania, Țara Românească sau Serbia¹³. La 15 noiembrie 1724 guvernatorul Mercy i-a mulțumit suveranului pentru privilegiu, afirmând că scopul societății timișorene de comerț era să exporte produsele care prisoseau în Banat, aducând bani în țară. În acest context Mercy a socotit cu cale să-i amintească împăratului, că nu era oportună impunerea „Societății de comerț” la aceleași obligații ca negustorii turci, mai ales că aceștia nu plăteau cu bani-ghiață, ci aduceau mărfuri în schimbul cărora scoteau bani în afara Banatului. Mai mult, aceiași negustori turci exportau din Banat diferite mărfuri pe care le vindeau apoi cu un profit considerabil,

societatea de comerț timișoreană fiind afectată și de faptul că taxele pe care le plătea ajungeau uneori până la 7,5% în loc de 3%¹⁴.

Pe deplin lămuritor pentru modul în care s-a desfășurat activitatea „Societății de comerț” din Timișoara este bilanțul pe anul 1724, întocmit la 31 decembrie 1724. Din acest document deosebit de sugestiv aflăm că, la finele aceluși an, debitele societății timișorene se ridicau la 71.151 florini 53 de creițari, reprezentând prețul achitat pentru diferite mărfuri aflate în depozit (ceară la Regensburg, Ravensburg, Veneția, Timișoara și Caransebeș; tutun la Veneția; boi la Timișoara) sau în stoc (953 de ocale à 16 cr., în sumă de 762 fl. 24 cr.; 144 piei de bou în valoare de 448 fl. 12 cr.; 60 de perechi de boi în valoare de 3277 fl. 7 cr.; diferite cantități de tutun, untură, icre de nisetrul și pânzeturi)¹⁵. Bilanțul de la finele anului 1724 ne mai dezvăluie și modificările survenite în structura acționariatului „Societății de comerț”: în rândul acționarilor nu-i mai regăsim pe comisarul militar Kitzing și nici pe văduva Consilly, în schimb apar șase acționari noi, unii dintre aceștia cu certă putere de influență: consilierii von Harrucker și von Salvay de la Camera Aulică, fiecare cu o investiție de 3000 de florini, consilierul von Brockhausen de la Consiliul Aulic de Război care a subscris tot 3000 de florini, la fel ca și colonelul iniginer von Doxat și generalul conte Jörgen. Giorgio Zandiri din Veneția a investit 74,21 de ducăți, adică 93 fl. 20 cr. De asemenea, mai constatăm că, dacă generalul baron Schmettau subscrisesse la înființarea societății de comerț 4000 de florini, la finele anului 1724 suma se mărise cu încă 2000 de florini. În schimb căpitanul Lyla, care subscrisesse inițial 6000 de florini și-a retras în cursul anului jumătate din sumă. În noua ei structură, „Societatea de comerț” din Timișoara a dispus la sfârșitul anului 1724 de un capital de lucru de 71.151 fl. 53 cr. Se mai cuvine amintit faptul că societatea timișoreană construise pe cheltuială proprie o presă pentru ceară la Timișoara și o presă pentru miere la Panciova. De asemenea, pentru transportarea mărfurilor sale, „Societatea de comerț” cumpărase un vas mare de transport (*große Polisan*) și mai mult vase mici și plute, plătiind pentru toate suma de 587 fl. 17 cr. La cheltuielile de regie se mai adăuga cumpărarea de diferite cazane, cântare, linguri, clești, butoaie și găleți, al căror preț s-a ridicat la suma de 3748 fl. 17 cr.¹⁶

Căștigul societății de comerț timișorene s-a ridicat la sfârșitul anului la 13.344 fl. 31 cr., din care

¹² O mierță vieneză (*Wiener Metze*) era o unitate de măsură pentru grâne cu o capacitate de 61,487 de litri, vezi Hans Joachim von Alberti, *Maß und Gewicht. Geschichtliche und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Berlin, 1957), II, 311.

¹³ Takáts Sándor, *A temesi kereskedelmi társaság útlevele 1724-ből, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 9 (1902), 432.

¹⁴ *Ibidem*, 432.

¹⁵ K..., *A temesvári kereskedelmi társaság*, 451–452.

¹⁶ *Ibidem*, 454–456.

3748 fl. 17 cr. o reprezentau rechizitele, 513 fl. 44 cr. lichiditățile din casierie și 9082 fl. 30 cr. plata dividendelor către acționari. Astfel, în funcție de durata de când figurau ca acționari (de la 8½ luni până la 16 luni) și în funcție de capitalul subscris, acționarii au primit ca dividende între 960 de florini (guvernatorul Mercy, generalul Schmettau), 840 de florini (căpitanul Lyla), 480 de florini (generalul Wallis, comisarul militar Haan, consilierul administrativ Rebentisch, tricesimatorul suprem Deschan, negustorul Jovan Bibitsch) sau 420 de florini (generalul Neipperg, colonelul conte Mollart, colonelul conte Bourg, funcționarul camel Edelpacher). Acționarii de dată mai recentă au primit ca dividende între 255 și 375 de florini¹⁷.

Guvernatorul Mercy, mereu preocupat să găsească noi oportunități pentru promovarea afacerilor societății de comerț timișorene și în același timp a economiei Banatului, s-a adresat la 17 februarie 1725 Camerei Aulice și Comisiei Neoacquistice cu o propunere caracteristică pentru spiritul său întreprinzător, în concordanță cu principiile mercantile. Pornind de la constatarea pe deplin justificată, „cât de mult depinde bunăstarea și prosperarea unei țări de faptul de a scăpa de lucrurile de prisos care pot fi vândute, aducându-se în schimb bani-ghiață, drept urmare locuitorii fiind în stare să-și achite prestațiile”, guvernatorul Banatului a propus construirea unei manufacturi de aba și pânzeturi, mai ales că la Timișoara existau deja suficienți meșteșugari germani, fiind asigurate și surse de aprovizionare cu lână, materia primă. Mercy a argumentat apoi Comisiei Neoacquistice, că noua manufactură, pe care putea să o ridice „Societatea de comerț” din Timișoara, nu numai că ar putea furniza în Ungaria produse mai ieftine decât cele aduse din Imperiul otoman, ba chiar le-ar putea exporta acolo pe cele fabricate în Banat¹⁸. După cum se va vedea, propunerea lui Mercy a ajuns să trezească interes la Viena și să grăbească punerea ei în aplicare.

La 19 martie 1725 – probabil întemeindu-se și pe contractul „Societății de comerț” timișorene, revizuit și întregit la Viena la 8 martie 1725, document pe care îl vom prezenta ceva mai încolo – guvernatorul Mercy a propus Camerei Aulice construirea mai multor manufacturi în Banat. În

opinia sa, exploatarea acestora ar fi urmat să fie asigurată de societatea de comerț timișoreană în beneficiul Fiscului imperial, acesta sprijinind-o prin acordarea unor avansuri bănești și a unui privilegiu de exclusivitate (*privilegium privativum*)¹⁹. Pentru a preveni însă orice risc pe seama companiei timișorene, Mercy a propus Camerei Aulice ca Administrația Banatului să participe în numele Fiscului imperial cu trei sau patru acțiuni de câte 3000 de florini la „Societatea de comerț”, astfel ca interesele statului să fie mereu sub un control strict. Camera Aulică s-a declarat de acord cu propunerea lui Mercy, dar a cerut informații suplimentare în vederea raportului pe care avea să-l înainteze împăratului. Deja în iunie 1725 guvernatorul Banatului a putut raporta Camerei Aulice, că „Societatea de comerț” din Timișoara lucra din plin la construirea manufacturii de aba și pânzeturi din suburbia Fabric. Mai mult, Mercy își exprima speranța că încă în cursul aceluiași an acolo vor putea fi puse în funcțiune cele 35 de războaie de țesut²⁰. În anul următor, 1726, manufactura din Timișoara-Fabric și-a diversificat producția datorită noii manufacturii de ciorapi și pălării, aici fiind realizate produse care au ajuns să fie chiar exportate²¹. Nu e mai puțin adevărat că, până în 1728, costurile legate de construirea și exploatarea manufacturii de aba și pânzeturi s-au ridicat la 36.712 florini: 3082 florini pentru construirea manufacturii de aba, 2900 de florini pentru cumpărarea lânii necesare producției, 8531 florini pentru construirea și utilizarea țesătoriei de pânzeturi și a două cazărmi pentru adăpostirea lucrătorilor și 7368 fl. reprezentând salariile și alte cheltuieli de producție în cursul unui an²². În 1728 Camera Aulică, alarmată de cheltuielile mari reclamate de manufactura de aba și pânzeturi, a decis să nu o mai susțină financiar. Drept urmare, tot atunci „Societatea de comerț” din Timișoara a hotărât să se retragă de la administrarea manufacturii de aba și pânzeturi²³, aceasta fiindu-i arendată întreprinzătorului particular Samson Bacherach. În vara anului 1729 Mercy a mai încercat să intervină la Camera Aulică în favoarea manufacturii de aba și pânzeturi, dar s-a lovit de un refuz categoric din partea acesteia: „Fiscul nu are din parte-i nici o intenție să continue cu aceasta”²⁴. În consecință, manufactura a rămas arendată pe mai departe lui

¹⁷ *Ibidem*, 456–457.

¹⁸ Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, 60: „wie sehr die Wohlfahrt und Aufnahme einer Landschaft von dem abhänge, daß sie sich der überflüssigen kaufbaren Sachen entlade und dagegen baares Geld einfließen mache, folgbahr die Inwohner zur Abführung ihrer Praestandorum in aufrechtem Stand erhalten werden können“.

¹⁹ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 52.

²⁰ Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, 60.

²¹ *Ibidem*, 61.

²² *Ibidem*.

²³ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 53.

²⁴ Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, 61: „Daß man ex parte aerarii dise keiner Dingen zu continuiren gedenke“.

Bacherach, fiind luată în arendă în 1733 de negustorul timișorean Andreas Flamm și reluată apoi din nou de primul arendaș.

Așa cum am amintit, la 8 martie 1725 s-a semnat la Viena un contract revizuit și întregit al „Societății de comerț” din Timișoara. Credem că această acțiune trebuie pusă în legătură cu constituirea în același an și tot în capitala Banatului a „Companiei de comerț sârbești și grecești” înființate cu aprobarea Camerei Aulice pentru a se ocupa de comercializarea celui mai important articol de export de atunci al Banatului – vitele. Reunind 76 de negustori sârbi și greci (fără îndoială aromâni), această companie era condusă de negustorul timișorean Jovan Bibitsch (Bibić), nimeni altul decât unul dintre acționarii „Societății de comerț” a guvernatorului Mercy. Pentru a reglementa raporturile între „Societatea de comerț”, „Compania de comerț sârbească și grecească” și „Compania de comerț oriental” și a evita concurența neloială între acestea, Camera Aulică a emis în 1725 un set de norme de conduită comercială (*Norma regulativa*)²⁵.

Rămâne acum să deslușim rosturile contractului revizuit al „Societății de comerț” din Timișoara, demers care a avut loc după un an și jumătate de activitate marcată de realizări și deopotrivă de ezitări și eșecuri. Vom adăsta mai puțin la prevederile preluate din contractul încheiat la 11 noiembrie 1723 pe temeiul convenției inițiale din 23 august 1723 și ne vom opri mai cu seamă la inovațiile pe care acționarii societății timișorene au socotit necesar să le introducă în statutul din 8 martie 1725²⁶.

Dintru bun început s-a specificat că la conducerea „Societății de comerț” rămânea pe mai departe, la Timișoara, generalul conte Wallis. Din dorința de a-l degreva însă pe acesta de corespondența comercială tot mai copleșitoare, s-a hotărât ca, la Viena, firma comercială a fraților Palm²⁷, care se bucura de un bun renume și devenise prin subscrierea unui capital de 3000 de florini coacționară a societății timișorene, să-i reprezinte interesele în capitala imperială. În schimbul a 1500 de florini

pe an, precum și a banilor necesari salarizării unui contabil, firma fraților Palm urma să se ocupe de toată corespondența externă legată de comercializarea mărfurilor societății timișorene, să încaseze sumele cuvenite în contul acesteia și să trimită banii casieriei de la Timișoara. Tot firma fraților Palm avea obligația să țină la zi registrele de socoteli și documentele „Societății de comerț”, să elaboreze bilanțul anual și să întocmească situația dividendelor cuvenite acționarilor. În acest fel societății timișorene îi revenea doar obligația de a achiziționa mărfurile destinate comercializării, expedierea acestora în locurile indicate de firma fraților Palm și evidența corectă a banilor folosiți la cumpărarea și expedierea mărfurilor. În tranzacțiile importante, care vizau vânzări din stocul de mărfuri, firma fraților Palm era datoare să țină legătura cu membrii prezenți la Viena ai „Societății de comerț”, care o mandatau apoi să trateze cu potențialii parteneri străini de comerț. Pentru ca și la Timișoara achiziționarea mărfurilor, expedierea acestora și evidența contabilă legată de aceasta să se desfășoare cât mai lesnicios, s-a decis ca, în afară de controlorul Kammermeyer, să mai fie angajat un contabil sau contabil-girant aflat sub controlul generalului Wallis și al controlorului titular, cu misiunea de a se ocupa în Banat de diferite probleme ale „Societății de comerț”. Atât controlorul cât și contabilul urmau să primească un salariu anual de 500 de florini. În conformitate cu noul statut, generalul Wallis, președintele „Societății de comerț” era scutit de orice răspundere personală și materială pentru actele financiare emise până la încheierea noului contract de societate. În schimb, ceilalți acționari, inclusiv firma fraților Palm, urmau să răspundă pe viitor în mod solidar, în funcție de capitalul subscris, de orice pierdere înregistrată din diferite cauze. Statutul revizuit al societății de comerț timișorene se referă – în concordanță cu intenția ei de a se impune pe piață – și la diversificarea portofoliului de mărfuri destinate spre comercializare. Astfel, având în vedere fluctuațiile ofertei de ceară disponibilă la achiziționare – principala marfă de până atunci – „Societatea de comerț” a socotit oportun ca pe viitor „să aibă în vedere în toate împrejurările o marfă constantă și inalterabilă – arama care se produce în Banat, pentru a avea prin comercializarea acesteia garanția că întreg capitalul aflat în casierie circulă în permanență și este activ”. Drept urmare, Administrația Banatului convenise cu Camera Aulică transportarea în depozit la Panciova, în vederea exportului ulterior, a unei cantități cât mai mari de aramă produsă în Banat, la prețul de 44 de florini pentru

²⁵ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 53.

²⁶ Vezi doc. 2. Textul acestui nou contract, publicat acum mai bine de un secol (vezi K..., *A temesvári kereskedelmi társaság*, 457–463), a fost din păcate cu totul ignorat de cercetarea istorică.

²⁷ Cu privire la activitatea fraților Palm, vezi Heinrich Ritter v. Srbik, *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia* (Viena, 1907), 408; vezi și Gert Kollmer, *Die Familie Palm. Soziale Mobilität in ständischer Gesellschaft* (Ostfildern, 1983) (Beiträge zur südwestdeutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Veröffentlichungen des Wirtschaftsarchivs Baden-Württemberg, 1).

un centenar vienez²⁸. Camera Aulică urma să plătească Administrației Banatului cu anticipație câte 20.000 de florini pentru fiecare o mie de centenari vienezi de aramă pe care îi va prelua în contul „Societății de comerț” în vederea exportului și a comercializării. De asemenea, sesizând interesul deosebit al Administrației Banatului pentru a impulsiona construirea și exploatarea cât mai multor manufacturi pe cheltuiala Fiscului – și aici poate fi recunoscută cu ușurință implicarea determinantă a guvernatorului Mercy – mizând fără îndoială și pe deplina susținere din partea oficialității centrale a statului, „Societatea de comerț” a decis să înființeze la Timișoara o manufactură de aba și pânzeturi. Potrivit contractului de societate din 8 martie 1725, noua manufactură urma să fie extinsă treptat „pentru a prelucra manufacturier, spre folosul supușilor, lâna care se produce în țară și în vecinătate, iar prin asta să împiedice scurgerea însemnată de bani care s-a produs până acum spre Turcia pentru abaua amintită, îndreptând astfel către sine foloasele de care s-au bucurat până acum turcii.” De asemenea, pentru a putea ține sub control și a spori comerțul deosebit de profitabil cu icre de nisetru, societatea timișoreană și-a propus încheierea unui contract ferm de preluare a întregii cantități de icre cu arendașii pescuitului de nisetru pe Dunăre. În ceea ce privește comerțul la fel de profitabil cu miere și untură, acesta urma să fie continuat prin căutarea unor soluții cât mai bune de comercializare. Anticipând și o vânzare profitabilă a tutunului bănățean pe piața din Italia, societatea de comerț timișoreană a prevăzut achiziționarea unei cantități cât mai mari din această marfă.

În noul statut al „Societății de comerț” a fost socotită necesară – aceasta fără îndoială în urma unor experiențe anterioare – aducerea unor precizări legate de drepturile acționarilor. Astfel, dacă un acționar ar fi dorit să-și retragă capitalul subscris, el era obligat să lase în beneficiul societății de comerț 10% din dividendul anual care i-ar fi revenit. În același timp, un astfel de fost acționar se angaja să renunțe la orice pretenție asupra imobilelor, efectelor și rechizitelor care aparțineau societății, precum și asupra oricărui câștig obținut de pe urma acestora. Chiar dacă se confrunta cu concurența „Societății de comerț sârbești și grecești”, totuși „Societatea de comerț” din Timișoara a decis să nu renunțe la comerțul cu vite cornute, pledând pentru încheierea unor contracte ferme de livrare a acestora în convoaie cu direcția Szeged, Pesta și

²⁸ Un centenar vienez (*Wiener Zentner*) având 100 de livre (*Pfund*) făcea 56,006 kg, vezi Alberti, *Maß und Gewicht*, II, 371.

chiar Vác. Ca argument al acestei decizii era adus succesul scontat de pe urma vânzării a 187 de boi procurați din Oltenia imperială.

În final, statutul revizuit al societății timișorene de comerț a trecut în revistă, probabil în ordinea importanței, mărfurile pe care intenționa să le comercializeze în viitor: ceara galbenă, ceara albă, arama, nisetruul sărat și icrele de nisetru, mierea, untura, tutunul, abaua și păturile (cu care urma să se întreprindă în anul 1725 o tentativă de comercializare) și vitele cornute (în speță boii achiziționați în Oltenia imperială și în Banat).

Deoarece Fiscul imperial devenise prin intermediul Administrației Banatului acționar al „Societății de comerț” prin subscrierea a 9000 de florini, iar între timp i se alăturaseră și alți acționari, în vreme ce alții își sporiseră capitalul investit, în statutul din 8 martie 1725 a fost definitivată și lista celor 23 de acționari. Din rândul vechilor acționari îi regăsim pe guvernatorul Mercy, pe generalii Wallis, Schmettau, Neipperg și Jörger, pe comisarul militar suprem Haan, pe consilierii administrativi Rebentisch și Deschan, pe marele negustor Jovan Bibitsch, pe colonelii conte Mollart și Bourg, pe căpitanul Lyla din Craiova, pe tricesimatorul Edelspacher din Arad, pe consilierii Harrucker și Salvay de la Camera Aulică, pe consilierul Brockhausen de la Consiliul Aulic de Război și pe colonelul inginer Doxat. În rândul acționarilor revenise între timp și văduva Consilly. Ca noi acționari figurau în primul rând Fiscul imperial reprezentat de Administrația Banatului, contesa Fuchs, baroneasa Rebentisch, frații Palm, frații Franz și Paul Domenanin. Grădinile, casa și alte imobile procurate între timp de societate erau socotite aport de capital în sumă de 3500 de florini. La data semnării contractului revizuit din 8 martie 1725, capitalul depus al „Societății de comerț” din Timișoara însuma 86.000 de florini²⁹.

Așa cum am menționat, arama produsă la minele și topitoriile din Banat s-a numărat printre mărfurile cu ajutorul cărora „Societatea de comerț” din Timișoara a sperat să facă afaceri cât mai profitabile. Încă în iunie 1725 societatea de comerț timișoreană a preluat anumite cantități de aramă pentru a le exporta la Veneția, Napoli, în Sicilia, în Silezia și în Germania superioară³⁰. La 12 noiembrie 1725 „Societatea de comerț” a vândut, cu aprobarea Camerei Aulice, aramă brută (*Schwarzkupfer*),

²⁹ În noul contract este menționată suma capitalului vechi investit de fiecare acționar, dobânda cuvenită fiecăruia la 31 decembrie 1724, depuneri respectiv retrageri de capital, suma totală investită de fiecare acționar, vezi doc. 2.

³⁰ Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, 68.

aramă comercială (Rosettenkupfer) și plăci de aramă (Plattenkupfer) cu prețul de 36 de florini centenarul. În anul următor Societatea de comerț timișoreană a solicitat Administrației Banatului punerea la dispoziție a unei cantități mai mari de aramă pentru export, deoarece era o marfă foarte căutată la Trieste, Fiume și Regensburg³¹. De altfel, succesul de comercializare al aramei bănățene nu s-a lăsat așteptat. La 6 iulie 1726 Camera Aulică a adus la cunoștința Administrației Banatului că cei 1100 de centenari de aramă bănățeană aflați în depozit la Breslau (în Silezia) fuseseră vânduți de agentul Hirschl cu 50.000 de florini³². La rândul ei, Bancalitatea vieneză (un fel de bancă a statului) a comunicat la 14 august 1726 Administrației Banatului că pentru arama vândută la Trieste, Buccari și Regensburg fuseseră încasați 30.171 fl. 12 cr., sumă care urma să-i parvină. În fine, la 12 octombrie 1726 Administrația Banatului a pus la dispoziția „Societății de comerț” din Timișoara încă 1500 de centenari de aramă bănățeană în vederea exportului la Trieste, Buccari și Regensburg³³. La 8 mai 1728 Camera Aulică a încheiat un contract cu „Societatea de comerț” din Timișoara cu privire la plata sumei de 65.444 de florini pentru arama brută și arama comercială primită din Banat și pentru preluarea a încă 1000 de centenari la prețul de 41 de florini centenarul³⁴. Afacerile societății de comerț timișorene păreau să se afle pe o pantă ascendentă, mai ales după ce – la sugestia guvernatorului Mercy – Camera Aulică se arătase dispusă să mai participe cu 3–4 acțiuni de câte 3000 de florini la capitalul acesteia, interesele urmând să-i fi reprezentate de un consilier³⁵. De altfel și bilanțul de activitate al „Societății de comerț” pe perioada 1723–1729 părea să îndreptățească speranța într-un curs pozitiv: în acești ani societatea timișoreană exportase doar în teritoriile neoacquistice mărfuri pentru care plătise o jumătate de milion de florini (4000 de centenari de ceară, 2500 de centenari de tutun, 3000 de centenari de nisetru sărat și icre de nisetru, 6000 de centenari de aramă brută și

comercială, 1200 de centenari de miere, pături, pânzeturi, pălării și ciorapi)³⁶. Numai că aceste cheltuieli au ajuns să pună în dificultate balanța de plăți a „Societății de comerț” – între timp, din motive care nu ne sunt cunoscute, firma fraților Palm renunțase la implicarea în afacerile societății – aceasta fiind nevoită să facă doar tranzacții riscante în Imperiul otoman. Solicitând un ajutor urgent din partea Camerei Aulice, „Societatea de comerț” s-a plâns acesteia de taxele vamale mult prea mari, amintindu-i că se străduise mereu „să-i ajute cu bani-ghiață pe locuitorii din Banat și Serbia, valorificând prin export produsele lor naturale precum mierea, ceara și tutunul, anume în așa fel că locuitorii au câștigat mai mult decât Societatea, în vreme ce turcii și-au plasat mărfurile, iar Fiscul a pierdut destul de mult prin fraudarea taxelor vamale”³⁷. Mai mult, în 1730 costurile de transport și tarifele vamale ridicate au influențat în mod negativ exportul de miere în Boemia, produsele din Banat ale societății de comerț timișorene fiind concurate de siropul mai ieftin, importat de la Hamburg³⁸.

Din ceea ce ne este cunoscut până în prezent, „Societatea de comerț” din Timișoara s-a afundat destul de rapid în incapacitatea de a mai reacționa la imperativele pieței. De altfel în raportul foarte cuprinzător care i-a fost înaintat în 1734 generalului conte Hamilton cu privire la situația și problemele Banatului imperial după ce acesta preluase funcția de guvernator militar și civil al provinciei, despre „Societatea de comerț” nu se mai menționează absolut nimic, o dovadă că între timp aceasta își încheiase existența. Ne rămâne să dăm acum un răspuns la întrebarea cu privire la cauzele care au dus la dispariția atât de neașteptată a unui proiect pornit sub semnul inconfundabil al mercantilismului vestitor al lumii precapitaliste în epoca preindustrială a Banatului. În opinia noastră, credem că trei au fost motivele de căpetenie. Dacă la începutul proiectului suveranul împreună cu Camera Aulică și Comisia Neoacquistică îi acordaseră „Societății de Comerț” o încredere aproape nelimitată, odată ce au sesizat creșterea cheltuielilor bănești făcute de Fiscul imperial fără

³¹ Szentkláray Jenő, Mercy kormányzata a Temesi Bánságban (Budapesta, 1909), 140 (*Értekezések a történet-tudomány köréből*, XXII, 4).

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*. Cu privire la exportul de aramă din Banat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, vezi Costin Feneșan, Der Banater Kupferhandel in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zur Frage des österreichischen Merkantilismus in einem Grenzland, *Rumanian Studies*, 3 (1973–1975), Brill, Leiden, 1976, 149–162.

³⁴ Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez, II (Timișoara, 1900–1904), 586–587.

³⁵ Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 65.

³⁶ *Ibidem*, 66, nota 44.

³⁷ Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat*, 69: „... dem im Banat und Serbien etablirten Landmann mit barem Geld unter die Arme zu greifen und seine erzeugende Naturalien als Honig, Wachs und Tabac außer Landes zu führen und auf einem Fuß zu versilbern, daß der Landmann dabei mehr als die Sozietät profitiert habe, während die Türken nur Ware gegeben und auch das Aerarium durch die Defraudirung der Mauten ein Zimbliches eingebüßt hätte“.

³⁸ *Ibidem*, 69.

obținerea rezultatelor scontate, această împrejurare a dus la diminuarea treptată a oricărei implicări, până la retragerea completă a susținerii oficiale. Nu e mai puțin adevărat că și fluctuația defavorabilă și de multe ori imprevizibilă a conjuncturii economice în aria de activitate a Societății de comerț timișorene a influențat negativ destinele ei. În fine, dar nicidecum în ultimul rând, moartea guvernatorului Mercy (1734), cel care fusese inițiatorul, sufletul, promotorul și omul-orchestră al proiectului atât în capitala imperială, cât și în cea a Banatului, a condamnat la naufragiu acest proiect mercantilist pentru care noua provincie imperială se dovedise un excelent teren de încercare. Oricum, ceva mai târziu și în alte circumstanțe, istoria s-a repetat: cea a „Companiei bănațene privilegiate imperial-regale de comerț” din anii 1759–1775³⁹.

1 1723 noiembrie 11, *Timișoara*. Contractul de constituire al „Societății de comerț” din Timișoara.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F. 234: *Erdélyi fiscalis levéltára*.

Ediție: K..., *A temesvári kereskedelmi társulat alapítólevelei 1723–25-ből*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 4 (1897), 446–450.

Societaets-Contract

Nacheme man in Consideration gezogen, wie aus dem Bannat von Temeswar sowohl durch das allda erzeugt werdende als auch per Transitum durchführende Wax und andere Kaufmanns-Waaren ein ansehnliches commercium könnte eingeführt werden, welches zugleich dem kaiserlichen Aerario als auch den Inwohnern höchst nützlich sein würde, dann auch mit guter Einrichtung besagten commercii die große Geldausfuhr so die Türken dermahlen aus unseren Landen thun könnte gehemmet und der Nutzen so auf die ein- und ausführende Waaren kann gemacht werden denen eigenen kayserlichen Unterthanen könnte zugewendet werden, als hat auf Approbation einer hochlöblichen Administration sich eine unterschriebene Societaet zusammen gethan, um vorerst mit der unterschriebenen und bey eines jeglichen Nahmen designirten Summa Geldes dieses Jahr einen Anfang und Proba zu machen, solches

³⁹ În legătură cu aceasta, vezi Ferenc Eckhart, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában* (Budapesta, 1922), 227–241; Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik*, 160–177; Costin Feneșan, *Die Aktieninhaber der Temesvarer „Privilegierten kayserlich-königlichen banatischen Commerzien-Compagnie” und ihr Handelsversuch nach Russland* (1763), *Banatica*, 25 (2015), 259–282.

Commercium mit der Hilfe Gottes zu stabiliren und nach erfolgenden glücklichen Anschlag künftiges Jahr dero Capital also zu vermehren wie es die Umstände des Einkaufs, vornemlich aber nach Proportion des im Bannat erzeugt werdenen Wax, Honig und Schmalzes erfordere. Nachem auch der Herr General Graf von Wallis als in loco, zu Temeswar residirend, auf Ansuchung der anderen Mitgliedern dieser Societaet Ihnen die Freundschaft gethan die Oberdirection obbesagter Unternehmung des commercii im Banat auf sich zu nehmen, als ist beschlossen worden, daß ohne dessen Verordnung kein Gled aus der commercii-Cassa bezahlt, kein Contract, es seye zum Kauf oder Verkauf im Bannat geschlossen, noch sonsten im demselbigen zu Nutz oder Schaden dieser Societaet unternommen werden könne. Ein Contralor, von dessen Integritaet und Capacitaet man versichert seye, solle die Rechnung und Bücher dieses commercii in Ordnung halten, die Resolution dieser Societaet, soviel an ihm ist, zur Execution befördern, die ein- und auswärtig nöthige Correspondenz richtig unterhalten, die Cassa-Gelder (welche unter des Herrn Generalen Grafen v. Wallis und unter seinen Schlüssel stehen) einnehmen und ausgeben, die einkommende Waaren wohlgeuogen und gemessen in den commercii-Magazin in Empfang nehmen, solche nach Resolution der Societaet gehörig und wohl conditionirt spediren, alle Quartal mit den substituirtten Speditorn, Einkäufern und Verkäufern richtige Abrechnung pflegen und invigilirn, daß nichts zu der Societaet Schaden und Nachtheil geschehen könne, sondern alles mit der bestmöglichsten Oeconomie unternommen werde. Auch soll er quartaliter einem jeglichen Interessenten oder dessen in Temeswar anwesenden Bevollmächtigten einen Extract der Societaet-Cassa sammt einer kurzen Relation des commercii Zustands, der Quantitaet [der] eingekauften Waaren und wohin solche versandt worden, wie nicht weniger was an Extra-Spesen bis dahin aufgeloffen schriftlich erweisen.

Zu dem Ende eines jeden Jahres aber solle die Hauptrechnung geschlossen, ein richtiger Billanz gezogen unde einem jeden Interessenten sodann von dem abgeworfenen Gewinn sein Quantum nach Proportion seiner Einlage ausgetheilet werden, nach welchem Schluss der Rechnung immediate die Societaet ihre Resolution nehmen muß, wie sie vor das nachfolgende Jahr ihr Capital vermehren oder verringern wolle, dabey es dann einem jeden Glied der Societaet frey stehen solle, mit seinem Capital pro parte vel toto sich aus diesem Commercio zu retiriren, welches aber vor Ende des

Jahrs und geschlossenen Bilanz nicht geschehen kann. Die Vermehrung aber eines jeglichen seinen Capitals mag ohne der Societaet Approbation nicht geschehen, auch solle kein Interessent, wer er auch seyn mag, wider seinen Willen aus der Societaet zu treten obligirt werden, und solle sich Niemanden wegen Kriegs oder andere Zuständen eines Praejudicii seines Capitals noch Interesse zu befürchten haben, sondern zu jeder Zeit sein Capital darinn zu lassen oder nach geschlossenen Bilanz frey und wohin er will darmit abzuziehen authorisirt seyn. Auch soll kein Arrest, noch einige Praetension so jemand gegen eines Interessenten in dieser Societaet habenden Capitals formiren könnte stattfinden, es seye dann daß der Interessent selbst sein Capital und diesfalls in Handen habende Societaets Praecognition all oder zum Theil an jemand anderen vernegoziren wollen, welche Transaction dannoch der Verkäufer mit der Societaet Vorwissen und Willen zu thun, auch besagter Societaet frey zu stellen und solches in die Bücher richtig eintragen zu lassen haben wird, als bis dahin die Societaet keinen andern Interessenten erkennen würde.

In denen richtigen Consultationen solle alles nach Mehrheit der Stimmen der Interessenten oder deren Bevollmächtigten geschlossen werden. Damit aber eine gute Harmonie und Ordnung (als woran alles gelegen) zu halten seye, so ist resolvirt worden, daß eine jegliche Stimme, so in denen Consultationen votiren will, 3000 Gulden wenigst in diesem Commercio haben muß, foglich derjenige Interessent der 6000 Gulden 2 Stimmen und der 9000 Gulden darinnen hat 3 Stimmen, nicht aber mehr, wie hoch sein Capital auch seyn könnte, in denen Deliberationen zu haben gestattet werden. Und damit keine Dubia in denen zu nehmenden Resolutionen dieser Societaet seyn mögen, so soll in denen Fällen wo die Meinung in zwey gleichen Theilen partagirt seynd der Herr General Graf von Wallis als Commercii Praesident, exclusive der seines Capitals wegen habenden Stimme, eine à parte Decisions-Stimme haben. Keinem von der Societaet solle erlaubt seyn mit deren Haupt-Waaren, womit die Societaet negoziert, ein particulares Negotium oder Interesse zu machen, es seye dann, daß die Societaet in ein oder andern Jahr, da sie in ein oder andern Genere nicht genugsames Capital zu emploiren nöthig findet, daß ihm vor eine bestimmte Zeit und auf gewisse Conditiones Erlaubnis ertheilet.

Mit denen Wexel-Briefen, auch Geld-Species-Agio und Interesse so damit zu machen seyn, solle alles in der Societaets-Cssa und zu gemeinschaftlichen Nutzen einfließen. Vor die Summa so ein

jeglicher Interessent in besagten Commercio einlegen wird, solle ihnen vor jegliche 1000 Gulden eine Recognition unter Hand und Sigl des Herrn Generalen Grafen von Wallis und von dem Contralor signiret ausgefertigt werden. Gesagtem Contralor (welcher sich jemanden zu subjungiren hat, den er zu Verschickungen und anderer Obachthung bey diesen Commercio gebrauchen kann) sind quartaliter zu seiner Besoldung 100 Gulden rheinisch von der Societaet ausgeworfen und placedirt worden. Und da nun das Capital der Societaet vorerst insoweit sufficient ist, die vor der Hand seyende Negozien darmit zu bestreiten, auch die Interessenten selbst im Stande seyn das Capital (wann sie größere Summa mit Nutzen zu emploirn finden werden) soviel nöthig sein wird zu augmentiren, als hat man von Seithen der Societaet die Resolution gefasset, von dato 1. Novembris an Niemandan mehr in die Societaet einzunehmen, es seye dann daß er sein einzulegendes Capital mit einem Procento zu Nutzen der jetzigen Societaet an die Cassam abführe, hingegen aber den Dividenten zu Ende des Jahres nur à dato seiner Einlage zu genüßen habe, wie dann der Valor der Societaets-Action nach Proportion ihrer Commerciens Success von Zeit zu Zeit billanzirt und die Societaet regulirt werden muß. Weilen nun diese Societaet zur großen Aufnahm des Bannats und kayserlichen Aerarii dieses commercium zu introduziren und florirend zu machen, auch durch die Navigation auf der Donau und Sau die Waaren zwischen der Türckhey, Walachey und Venedig (welche bis dato über Posnien und Ragusa gegangen) durch die kayserliche Provinzien Temeswar, Servien, Slavonien, Croatien und Hungarn zu transitiren suchen wird, als lebet sie der ungezweifelten Hoffnung, Ihre kayserliche Mayestät werden dieser Societaet, gleichwie sie es ihr zum Theil schon placedirt hat, also auch in toto, gleich denen türckhischen Unterthanen ihre Waaren à 3 per Cento ein – und auszuführen gestatten, übrigen auch alle Privilegia, so den Success dieses ansehnlichen Commercii facilitiren und deren Türckhen große Geldausfuhr aus unsern Landen hemmen können, allergnädigst ertheilen werden.

Die Interessenten dieser Societaet haben beschlossen obbesagten Contract treulich und sonder Gefährde zu halten, alles vorkommende unter sich amicabiler zu entscheiden und haben sich eigenhändig mit beygedruckten Insigl und exprimten Quanto eines jeglichen seines Capitals folgendermaßen unterschrieben.

Und nachdeme vermög aufgerichteten Contract de dato 23-ten Augusti jüngsthin solcher des

mehreren zu extendiren vor nöthig erachtet worden und all obenstehendes von gesamter Societaet vor gut befunden und erkannt worden, als wird obbemelter Contract vom 23. Augusti, so interim aufgerichtet worden, hiermit annulliret und dieser unter heutigen dato von denen Herrn Interessenten Nomine und Gevollmächtigten ratificiret.

Temeswar, den 11-ten Novemvrie 1723.

L. S. Le Comte de Mercy mit 6000 Gulden

L. S. Gr. v. Wallis mit 3000 Gulden

L. S. Baron de Schmettau mit 4000 Gulden

L. S. M. B. v. Hann mit 3000 Gulden L. S.

H. v. Rebentisch mit 3000 Gulden

L. S. F. A. de Jean mit 3000 Gulden

L. S. Jovan Bibitsch mit 3000 Gulden

L. S. Fg. v. Wallis nomine Herrn Generaln Neipperg mit 3000 Gulden

L. S. Graf von Bourg mit 3000 Gulden

L. S. M. B. v. Hann nomine Kriegs-Commissarii v. Kitzing mit 3000 Gulden

L. S. H. v. Rebentisch nomine Herrn Edelspacher zu Arrath mit 3000 Gulden

L. S. Lyla Capitaine mit 6000 Gulden

L. S. Dötsch nomine Frauen Consilin, verwittibten Ober-Verwalterin zu Orsova mit 3000 Gulden

L. S. Fg. von Wallis nomine Herrn Obristen Grafen v. Mollarth mit 3000 Gulden

Traducere

Contract de societate

După ce a fost avut în vedere modul în care ar putea fi inițiat din Banatul Timișoarei un comerț considerabil atât cu ceară și cu alte mărfuri produse acolo cât și cu acelea care sunt tranzitate, lucru care ar putea fi de cel mai mare folos atât pentru Fiscul imperial cât și pentru locuitori, apoi fiindcă printr-o bună organizare a comerțului amintit s-ar putea împiedica scoaterea masivă de bani practică în prezent de turci iar astfel să se obțină un câștig care să le revină supușilor noștri imperiali de pe urma mărfurilor importate și exportate, prin urmare, cu aprobarea preastimatei Administrații [a Banatului] s-a constituit societatea mai jos subscrisă care să întreprindă cu ajutorul lui Dumnezeu, mai întâi în cursul acestui an, cu suma de bani subscrisă și menționată nominal în dreptul fiecăruia, o acțiune și tentativă de comerț, iar după ce se va înregistra un succes să-și mărească în anul viitor capitalul în măsura în care o vor cere condițiile de achiziționare [a mărfurilor], mai ales în funcție de cantitatea de ceară, de miere și de untură obținută în Banat.

După ce și domnul general conte von Wallis, care

își are reședința permanentă la fața locului, adică la Timișoara, a acceptat cu bunăvoință să preia la solicitarea celorlalți membri ai Societății direcțiunea supremă a sus-amintitei întreprinderi comerciale din Banat, s-a hotărât prin urmare, ca fără ordinul acestuia să nu poată fi plătit vreun ban din casieria comercială, să nu se poată încheia vreun contract de cumpărare sau de vânzare în Banat și nici să nu poată fi întreprins ceva spre folosul sau spre paguba acestei Societăți. Un controlor, despre a cărui integritate și capacitate există garanții, urmează să țină în ordine contabilitatea și registrele comerciale, să pună în aplicare, atât cât depinde de el, hotărârile luate de această Societate, să poarte cu rigurozitate corespondența internă și externă necesară, să încaseze banii în casierie (aflată sub autoritatea și sub cheia domnului general conte von Wallis) și să-i cheltuiască, să preia în magazia comercială mărfurile intrate, bine cântărite și măsurate, să le expedieze cu exactitate și în bune condiții așa cum a hotărât Societatea, să efectueze în fiecare trimestru decontările corecte cu expeditorii desemnați, cu cumpărătorii și vânzătorii, veghind ca Societatea să nu înregistreze vreo pagubă sau vreun prejudiciu, ci totul să se desfășoare cu gospodărirea cea mai bună cu putință. De asemenea, el este dator ca trimestrial să-i comunice în scris fiecărui asociat sau împuternicitului acestuia prezent la Timișoara un extras de casierie al Societății împreună cu o informare scurtă despre situația comerțului desfășurat, despre cantitatea de mărfuri cumpărate și despre destinația la care acestea au fost trimise, precum și despre cheltuielile extraordinare survenite până atunci.

La sfârșitul fiecărui an urmează să fie însă încheiată socoteala generală, să fie făcut un bilanț corect și să-i fie repartizat fiecărui asociat partea care îi revine din câștigul înregistrat, proporțional cu investiția sa. După încheierea socotelilor, Societatea va trebui să ia deîndată decizia cu privire la modul în care dorește să-și mărească sau să-și diminueze capitalul în anul care urmează. Cu acest prilej, fiecare membru al Societății are libertatea să-și retragă fie în parte, fie în întregime capitalul din acest comerț, lucru pe care nu-l poate însă face înainte de sfârșitul anului și de încheierea bilanțului. Mărirea capitalului de către unul din asociați nu se poate însă face fără aprobarea Societății. De asemenea, niciun asociat, oricare ar fi acesta, nu poate fi obligat să iasă din Societate contrar voinței sale. De asemenea, nimeni să nu aibă temeri în legătură cu prejudicierea capitalului său și a câștigurilor sale care ar putea fi cauzate de război sau de alte împrejurări, urmând să-și lase capitalul la Societate sau fiind autorizat

ca, după încheierea bilanțului, să plece liber cu acesta, acolo unde va socoti de cuviință. De asemenea, nimeni nu va putea face vreo poprire și nici formula vreo pretenție asupra capitalului vreunui asociat al Societății. Dacă asociatul însuși ar dori să-și înstrăineze capitalul, în întregime sau în parte, către altcineva, el o va putea face cu anunțarea în prealabil a Societății. Tranzacția poate fi efectuată de vânzător cu anunțarea și aprobarea Societății, aceasta având datoria să o înregistreze corect în registru. Până atunci Societatea nu va recunoaște însă vreun alt asociat. În ședințele care se desfășoară în mod corect, hotărârile vor fi luate cu majoritatea de voturi ale asociaților sau ale împuterniciților acestora. Pentru a fi însă păstrată buna înțelegere și ordinea (de care depinde totul), s-a decis ca fiecare vot exprimat la ședință trebuie să reprezinte o participare de cel puțin 3000 de florini. Prin urmare, la luarea hotărârilor, asociatul cu 6000 de florini va avea două voturi, iar cel cu 9000 de florini trei voturi, dar nu mai multe de atâtea, oricât de mare i-ar fi capitalul. Iar pentru a nu exista dubii în legătură cu luarea deciziilor în această Societate, s-a stabilit ca, în cazul în care opiniile se divid în două părți egale, domnul general conte von Wallis, în calitate sa de președinte al Societății de comerț, va avea un vot decisiv, separat, pe lângă votul care îi revine ca urmare a capitalului său.

Niciunuia dintre membrii Societății nu îi este îngăduit să facă negoț separat sau să aibă vreun interes particular cu mărfurile principale pe care le comercializează Societatea. În cazul în care Societatea nu ar socoti necesar ca în vreun an sau în altul să folosească un capital mai mare pentru achiziționarea unuia sau altuia din sortimentele de marfă, unui asociat i se poate permite să efectueze pe un anumit timp și în anumite condiții comerțul cu acea marfă.

Polițele, scrisorile de agio [diferențele de curs bănesc – C. F.] și scrisorile de dobândă vor intra toate în casieria Societății, spre folosință comună. Pentru suma pe care o va investi fiecare asociat în comerțul amintit i se va elibera, sub semnătura și cu pecetea domnului general conte von Wallis și contrasemnat de controlor, un document de atestare pentru fiecare o mie de florini. Amintitului controlor (căruia i se vor subordona cei pe care îi folosește la expedierea mărfurilor și la alte acțiuni de supraveghere ale acestui comerț) Societatea i-a stabilit și acordat un salariu trimestrial de 100 de florini rhenani.

Deoarece, pentru moment, capitalul Societății este suficient de mare pentru a asigura comerțul care urmează să se facă, iar asociații înșiși sunt capabili să-l mărească atâta cât va trebui (dacă vor socoti necesar să folosească sume mai mari în

vederea profitului), Societatea a hotărât ca, începând cu 1 noiembrie nu va mai primi în Societate decât pe acela care depune în casierie, în beneficiul Societății, și un cuantum de 1% din capitalul său. Unul ca acesta se va bucura de dividende la sfârșitul anului doar începând cu data de la care a depus banii, după cum valoarea unei acțiuni a Societății va trebui stabilită din timp în timp, în funcție de succesul ei comercial. Societatea urmează să fie reglementată în acest fel.

Deoarece această Societate va porni și va căuta să facă înfloritor acest comerț spre marele folos al Banatului și al Fiscului imperial, iar prin navigația pe Dunăre și pe Sava va încerca să asigure tranzitul mărfurilor spre Turcia, Țara Românească și Veneția (care s-a desfășurat până acum prin Bosnia și Ragusa) prin provinciile imperiale Timișoara, Serbia, Slavonia, Croația și Ungaria, există fără îndoială speranța, că Maiestatea Sa Imperială îi va permite acestei Societăți, așa cum i-a și aprobat de altfel atât în parte cât și cu totul, să importe și să exporte mărfurile cu o taxă de 3%, la fel ca supușii turci, acordându-i de altfel preamilostiv toate privilegiile care să înlesnească acest comerț considerabil, în stare să împiedice scoaterea înseamnă de bani practică de turci din țările noastre.

Asociații din această Societate au hotărât să respecte contractul amintit mai sus cu bună-credință și fără să-l pună în primejdie, să decidă între ei în mod amical cu privire la tot ceea ce se face și au subscris cu propria lor mână și prin punerea sigiliului mărimea capitalului, așa cum urmează.

Și, deoarece potrivit cu contractul redactat în data de 23 august s-a socotit recent că este necesară extinderea acestuia, toate cele de mai sus au fost considerate oportune și recunoscute ca atare de întreaga Societate, iar sus-amintitul contract din 23 august, întocmit cu titlu interimar, este anulat prin cel de față, fiind ratificat sub data de azi în numele domnilor asociați și al împuterniciților.

Timișoara, la 11 noiembrie 1723.

L. S. Le Comte de Mercy, cu 6000 de florini

L. S. Contele von Wallis, cu 3000 de florini

L. S. Baronul von Schmettau, cu 4000 de florini

L. S. M. B. von Haan, cu 3000 de florini

L. S. Domnul von Rebentisch, cu 3000 de florini

L. S. F. A. de Jean, cu 3000 de florini

L. S. Jovan Bibitsch, cu 3000 de florini

L. S. Fg. von Wallis în numele domnului general Neipperg, cu 3000 de florini

L. S. Contele von Bourg, cu 3000 de florini

L. S. M. B. von Haan în numele comisarului militar von Kitzing, cu 3000 de florini
 L. S. Domnul von Rebentisch în numele domnului Edelspacher din Arad, cu 3000 de florini
 L. S. Căpitanul Lyla, cu 6000 de florini
 L. S. Dötsch în numele doamnei Consilly, văduva administratorului suprem din Orșova, cu 3000 de florini
 L. S. Fg. von Wallis în numele domnului colonel conte von Mollart, cu 3000 de florini

2 1725 martie 8, Viena. Contractul revizuit și întregit al „Societății de comerț” din Timișoara

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F. 234: *Erdélyi fiscalis levéltár*.

Ediție: K..., *A temesvári kereskedelmi társaság alapító levelei 1723–1725-ből*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 4 (1897), 457–463.

Nachdeme im verfloßenen 1724. Jahr die in dem Bannat von Temeswar zusammen getretene Commerciens-Societaet einen glücklichen Anfang ihrer Negotii gemacht und mit Ende obbesagten Jahres ihre Bücher und Conti zu aller zeitheriger Interessenten Vergnügen geschlossen und billanziret, künftighin aber dieser Societaet Negotia viel considerabler zu werden das Ansehen gewinnen und derothalben nöthig seyn will sowohl zur Sicherheit und Satisfaction eines jedwedern Interessenten in particulari als auch bessern Nutzens und Ordnungs halber in generali, den de dato 23. Augusti 1723 errichteten und den 11. Novembre ejusdem anni erläuterten Societaets-Contract zu erneuern und nach denen bis anhero vorgefallenen Umständen mit denen neu darzu getretenen Mitgliedern festzustellen, als seynd allerseits unterschriebene Interessenten hiermit und Krafft dieses vor sich, ihre Erben und Erbnehmern, Bevollmächtigten und Cessionarien übereingekommen und haben nach reiflicher Überlegung beschlossen, daß zwar der sub dato Temeswar den 11-ten Novembris ratificirte und hier angeheftete Societaets-Contract pro Basi dieses Commercii dienen soll, jedennoch aber die hierauf folgende Puncta, vornemlich in denen Stückhen worin sie besagten alten Contract entgegen zu seyn scheinen, vor gültig und praeferabel gehalten werden sollen, als:

1. Bleibet es in puncto des Directorii in Temeswar mit Genehmigung des Herrn General-Feldmarschall-Lieutenant Grafen v. Wallis in allem beydeme wie in dem alten Contract stipuliret worden. Weilen aber erstgemelter Herr General Graf v.

Wallis selbstengesuchet, damit die Societaet die allzugroße Beschwerlichkeit wegen der Correspondenz soviel thunlich von ihm abnehmen möchte, auch die Societaet die billige Discretion zu haben nicht umbhin kann und demselben es nicht länger zuzumuthen sich getrauet, als hat mehr bemelte Societaet resolviret allhier zu Wienn ein stabilirtes und accreditirtes Haus, nemlich das von der Ragon der Herr Gebrüder Palm, welche sich mit einem Capital von 3000 fl. interessiret, anzustellen und zu bevollmächtigen, damit sie vermittelst eines Genusses von jährlich 1500 fl. vor sich und zu Unterhaltung eines Buchhalters sich aller auswärtigen Correspondenz so zum Verschleuß der Societaets-Effecten vonnöthen seyn wird anzunehmen, alle Gelder für der Societaet Rechnung und Gefahr sowohl einzucassiren als nach Temeswar hin widerumben zur daselbstigen Cassam zu verabfolgen, die ordentliche Bücher und Scritturen der Societaet zu halten, die Rechnungen ultimo Octobris jedwedern Jahres zu schlüssen, auch die Billanz und den Dividenten einzurichten haben sollen. Als wofür ihnen Herren Gebrüder Palm weiter keine Provision gegeben wird, jedoch was die à parte die Societaet wirklich angehende Spesen seyn, die solche besonders der Societaet anzurechnen befugt seyn sollen, also daß zu Temeswar hinführo nichts als die Obsorge des Einkaufs, wie solcher mit der besten Oeconomie geschehen könne, annebst wegen der Spedition nach denjenigen Orten, wohin die Herrn Gebrüder Palm die Waaren verlangen, und dann auf die richtige Rechnung über die baaren Gelder sowohl als erkaufte und wiederum abgesandte Materialien zu attendiren seyn wird.

2. In denen considerablen Unternehmungen, so in Essitirung der Societaets-Feylschaften vorkommen möchten, werden die Herrn Gebrüder Palm mit denen zu Wienn anwesenden Mitgliedern communicative gehen. Hingegen hat die löbliche Societaet dergestalten das Vertrauen in dieselbe, daß sie wegen des Verschleusses ihrer Effecten in auswärtigen Ländern und Stabilirung der Correspondenz mit denen auswärtigen Negotianten, in welche sie sich zu vertrauen vor gut befinden werden, der vollkommenen Gewalt und alle Vollmacht denenselbigen überlasset und selbige wegen ihres Thun und Lassens hiebey ausser allem Obligo haltet.

3. Damit aber auch zu Temeswar der Einkauf des Materialis dessen Versendung und darüber zu führende Rechnungen mit mehrerer Facilitaet geschehen könne, so hat die Societaet resolviret, ausser dem Contralor Cammermayer (jedoch unter desselben, überhaupt aber unter des

Herrn Feldmarschall-Lieutenant Grafen v. Wallis Obsicht) noch einen Buchhalter oder Material-Rechnungsführer zu halten und zu salariren, welcher auch überdem zu denen nöthigen Verschickungen im Bannat in der Societaets Angelegenheiten kann employret werden. Und seynd diesem, und zwar jeglichem derenselben, für ihren anwendenden Fleiß des Jahrs hindurch 500 fl. zusammen aber beyden 1000 fl. ausgeworfen und bewilliget worden, mehrgemelten Herrn Feldmarschall-Lieutenant Grafen v. Wallis aber, vor dessen Bemühung und Sorge (als welche die löbliche Societaet vor eine lautere Freundschaft erkennt) keiner Verantwortung oder Verrechenschaft zu unterwerfen, als erkläret sich hierdurch die sämtliche löbliche Societaet und will denselben wegen dessen bishero extradirten Capital-Quittungen allerdings sichergestellt und schadlos gehalten haben, also zwar daß er so wenig vor Schaden und Unkosten schlechterdings vor sein particulari responsabel, dabey aber alle Societaets-Mitglieder vor eines und eines vor alle für soviel ihr Einlags-Capital haftend seyn, umsoviel mehrers als sie zu seiner Obsicht vollkommenes Vertrauen und anbey genugsame Versicherung haben, daß alles dasjenige so er verordnen wird, nach seiner Intention zum besten der Societaet gereichen werde. Eine gleiche Verständnis hat es auch mit dem allhier zu Wienn denen Herrn Gebrüder Palm aufgetragenen Directorio in puncto des suchenden Verschleisses und auswärtig zu habenden Credits auch aller andern derselben Operationen, wie auch mit denen andern Societaet-Mitgliedern so in communione zu den Societaets-Angelegenheiten sich employren, von welchen insgesamt, im Fall (da Gott vor seye) Schaden, Unglückh, unverhoffte Unkosten etwa entstehen sollten, jeglicher nichts anders oder mehrers wie ein jedwedens anderes Mitglied der aequalen Proportion gemäß und pro rata seiner Einlags-Summa zu tragen haben solle.

4. Ob nun zwar diese löbliche Societaet das Haupt-Fundament ihres Negotii auf den Einkauf des Waxes und dessen Verschleiß gerichtet hat, so considerirt sie doch billich, daß sie nicht alle Jahr auf die Quantitaet Wax Rechnung machen könne, so ihr nunmehr stärker gewordenen Capital requiriret, weilen diese Genuß nicht alle Jahr gleich gerathen thut, sie dann auf das im Banat erzeugt werdende Kupfer als eine beständig, unverderblich, in allen Gelegenheiten beyzuladende Waare zu gedenken nöthig erachtet hat, umb durch dieses Negotium die Sicherheit zu haben, beständig das in Cassa habende Capital circuliren und lebendig zu machen, derohalben dann mit Approbation

einer hochlöblichen kaiserlichen Hof-Cammer dergestalten mit der Administration zu Temeswar accordiret, daß die Societaet nach bestmöglichsten Fleiß das Kupfer gegen 44 fl. jeden Center Wiener Gewichts zu Panczowa gelegter auszuführen suchen und auf jegliche 1000 Centner, welche sie zu verschleußen und zu verkaufen übernimmt, 20.000 fl. der Administration anticipiren wolle.

5. Es hat auch eine löbliche Societaet nach reiflicher Überlegung deren ihre diesfalls gethanen Propositionen, wie nemlich eine löbliche kayserliche Administration zu mehrerer Facilitirung ein und anderer Manufactur die darzu nöthige Gehäuse ex aerario machen zu lassen, und auch sonst den Societaet sowohl in dergleichen als andern nützlichen Unternehmungen allen möglichen Vorschuß thun wolle, vor gut befunden die Abba und Kotzen-Fabrique zu introduciren und solche allgemählig alldar einzurichten, umb die im Land und in der Nachbarschaft erzeugt werdende Wolle zu Nutzen der Unterthanen zu vermanufacturiren, die große Extraction von Geld, so vor besagte Abba bis dato in [die] Türckhey gegangen, dadurch zu steuern und das Utile, so die Türckhen davon bis dato genossen, an sich zu ziehen.

6. Zugleichen und auch umb das Negotium mit dem Hausen-Roggen weiter empor zu bringen sollte wohl ein sicherer Contract wegen käufflicher Überlassung alles des erzeugt werdenden Hausen-Roggens mit denen Arrendatoren zu schließen zu suchen seyn, weilen bemeltes Capo im verwichenen Jahr nicht allein mit gutem Nutzen essitiret worden, sondern man auch nach denen nunmehr bekannten Umständen sich auch dessen weitershin versichern kann.

7. Das Honig- und Schmalz-Negotium solle forthin mit besten Fleiß continuiret und dasjenige, was darinnen zu verbessern seynd wird, auch wie man den Verkauf zum besten Nutzen der Societaet fernerhin werde thun können, gesucht werden.

8. Und gleich wie man auch in Italien einen nützlichen Verkauf des Tabaks sich versprechen kann, auch darzu bereits einige Correspondenz eingerichtet hat, als will die Societaet den Einkauf dessen auch mit bester Menage zu continuiren sich angelegen seyn lassen.

9. Obschon übrigens und derjenige Articulus des alten Contracts samt andern in seinen Vigore verbleibt, daß nemlich ein jeglicher Interessent zu Ende eines jeglichen Jahrs sein eingelegtes Capital heraus zu ziehen Vollmacht haben soll, so hat dennoch eine löbliche Societaet was diesen Punct angehet beschlossen, daß ein solcher nicht allein dem 10-ten Theil des in abgelaufenen Jahr seinem

Capitali zutheil kommenden Dividentens zu Nutzen der übrigen Societaet zurücklassen, sondern auch an denen Immobilien, der Societaet gehörigen Effecten und Requisiten, auch auf aus solchen fallenden Nutzen gar keine Praetension haben solle, welches umbso viel billiger ist, als alle dergleichen Requisiten und viele von der Societaet ausgelegte Unkosten nicht auf das Utile eines sondern mehrerer Jahren gerichtet seyn.

10. Wegen eines Ochsen-Negotii hat die löbliche Societaet unter sich deliberiret und beschlossen, daß man ein solches keinerdings verwerfen sondern sich bewerben und trachten solle also sichere Bestellung zu bekommen, daß von der Societaet das Horn-Vieh im Bannat selbst oder aber unweith dessen, nemlich zu Segedin, Pest oder höchstens bis Waizen gelieferter Zug vor Zug mit Nutzen an [den] Mann gebracht werden könnte, und wird nun der nächst erfolgende Verkauf der 187 Stückh wallachischer Ochsen die Probe geben, mit was Vortheil diese gegen der Societaet in [die] Türckhey verschließenen Waaren als Honig und Schmalz erhandelt worden, mithin ob künftig in der Türckhischen Wallachey und Moldau noch mehrere derley Gegenhandlungen zu tentiren wären, daß also die löbliche Societaet vor dieses

1725. Jahr und fernerhin bis auf weitere Verfügung ihr Capital in hinnach specificirten generibus zu verkehren gedenket, nemlich:

1. In gelben Wax. 2. Weißen Wax, soviel der Verschleiß und die Umstände des Jahres, wie das Wax gerathen, mit sich bringen werden. 3. Dann kayserliches Kupfer, insoweith die Societaet solches zu verschleiffen Gelegenheit findet.

4. Mit gesaltzenen Hausen und dessen Roggen. 5. Honig. 6. Schmaltz. 7. Tabak. 8. In Abba- und Kotzen-Fabricirung, mit welcher jedoch dieses Jahr nur die Probe zu thun, ob solche à Conto torniret.

9. Mit Horn-Vieh, als walachischen und bannatischen Ochsen. 10. Weilen dann auch die löbliche kayserliche Administration zu Temeswar nomine Aerarii Antheil an dieser Societaet genommen und sich auf das Fundament sowohl des ersteren de dato 11. Novembris 1723 errichtet hindurch aber erläuterten und bekräftigten Contracts mit einer Summa von 9000 Gulden interessiert, auch theils noch einige neue Interessenten beygetreten, theils alte auch ihr Capital vermehret haben, als folget hierauf die Specification derer Interessenten samt der designirten Summa, wieviel ein jeglicher pro anno 1725 an Capital erlegt hat, als:

Urkund dessen allen seind hievon zwey

Interessentes Capitalis	altes Capital	Interesse bis ultimo Dbris 1724	neue Zulag	nimmt bar hinaus ex cassa	Summa des pro anno 1725
	fl.	fl.	fl.	fl.	fl.
Des Herrn Generalen Feldmarschallen Graf von Mercy Excellenz	6000	960	40		7000
Herr Feldmarschall-Lieutenant Graf von Wallis	3000	480	20		3500
Herr General-Wachtmeister Baron v. Schmettau	6000	960	40		7000
Herr Ober-Kriegs- Commissari von Haan	3000	480	20		3500
Herr Ober-Cameral-Inspector Baron v. Rebentisch	3000	480	20		3500
Herr Ober-Einnehmer de Jean	3000	480		480	3000
Herr Jovan Bibitsch	3000	480		480	3000
Herr General Baron v. Neipperg	3000	420		420	3000
Herr Obrist Graf von Mollart	3000	420	80		3500
Herr Obrist Graf von Bourg	3000	420		420	3000
Herr Edlspacher zu Arrath	3000	420		420	3000
Herr Capitain Lyla zu Crajova	6000	840		3840	3000
Herr Hofkammer-Rath von Harrucker	3000	397 30 kr.	602 30 kr.		4000
Herr Hofkriegs-Rath von Prockhausen	3000	375	1200	75	4500
Herr Hofkammer-Rath von Salvay	3000	330		330	3000
Herr Ingenieur Oberst von Doxat	3000	330		330	3000
Herr General Graf Jörger	3000	255	245		3500
Frantz und Paul Domenanin	3000	375		3375	-
Frau Consilin, Wittib	3000	360		3360	-
Eine löbliche Administration zu Temeswar nomine Aerarii			9000		9000

Interessentes Capitalis	altes Capital	Interesse bis ultimo Dbris 1724	neue Zulag	nimmt bar hinaus ex cassa	Summa des pro anno 1725
Sr. Exzellenz Frau Gräfin von Fuxin			3000		
Herren Gebrüder Palm			3000		
Frau Baronin v. Rebentisch			3000		
SUMMA	66.000	9.262 30 kr.	20.347 30 kr.	13.110	82.500
An Garten, Häusern und andern Immobilien et Requisiten welche die alte Societaet beygeschafft, als ein baares Capital consideriret und sich künftig allein zu Nutzen bringet					3.500
SUMMA					86.000

gleichlautende Exemplaria von allen Interessenten mit Handschrift und Petschaft gefertigt worden, wovon eines in Händen titulirten Herrn Grafen von Wallis in Temeswar, das andere aber bey denen Herrn Gebrüder Palm allhier verbleiben und einem jeden Interessenten eine Copia, als denen allhier zu Wien unter besagter Herr Gebrüder Palm Fertigung und denen im Bannat unter Herr Cammermayer Signatur, jedoch gegen Zurückgebung deren schon von titulirten Herrn Grafen v. Wallis ihres Einlags-Capitals wegen signirt habenden Recognitionen (gestalten statt solcher besagte gefertigte Copien ihnen zur Legitimation, daß jedens Einlags-Capital von soviel als hier stehet und nicht mehr noch weniger seyn, dienen kann und wird) ertheilet werden solle, alles getreulich, ohne Gefährde.

Wienn, den 8-ten Martii 1725.

L. S. Le Comte de Mercy für 7000 Gulden
 L. S. Gf. V. Wallis mit 3500 Gulden
 L. S. Baron de Schmettau für 7000 Gulden
 L. S. Frantz Graf Jörger mit 3500 Gulden
 L. S. Neipperg mit 3500 Gulden rheinisch
 L. S. Leopold Graf von Mollarth mit 3500 Gulden
 L. S. Johann Georg von Harruckher mit 4000 Gulden
 L. S. H. v. Rebentisch mit 3500 Gulden
 L. S. M. B. von Haan mit 3500 Gulden
 L. S. S. B. Conr. de Salvay p. fiorini 3000
 L. S. Charlotte verwittibte Gräfin von Fuchs, gebahren Gräfin von Mollarth mit 3000 Gulden
 L. S. M. v. Brockhausen mit 4500 Gulden
 L. S. Gebrüder Palm für 3000 Gulden rheinisch
 L. S. Maria Freyin v. Rebentisch gebohrene Freyin von Kallaneckh mit 3000 Gulden
 L. S. Le Comte de Mercy und Herr Freyherr v. Rebentisch nomine Aerarii mit 9000 Gulden rheinisch
 L. S. Graf von Bourg mit 3000 Gulden L. S. v. Doxat mit 3000 Gulden

L. S. Johann Ant. de Jean mit 3000 Gulden rheinisch

L. S. Sigismund Edlspacher mit 3000 Gulden

L. S. Lyla Capitaine mit 3000 Gulden L. S. Jovan Bibitsch mit 3000 Gulden

Traducere

După ce în anul ce a trecut, 1724, Societatea de comerț constituită în Banatul Timișoarei a înregistrat un început bun al comerțului ei, iar toate registrele și socotelile au fost încheiate și s-a făcut bilanțul la finele anului tocmai încheiat spre satisfacția tuturor acționarilor de la acea vreme, cum, după toate aparențele, afacerile acestei Societăți vor deveni în viitor mai ample, este necesară – atât pentru siguranța și mulțumirea fiecărui acționar în parte, cât și, în general, pentru câștiguri și o rânduială mai bună – reînnoirea contractului Societății încheiat la data de 23 august 1723 și revizuit la 11 noiembrie a aceluiași an, pentru ca, potrivit cu împrejurările care s-au manifestat până acum, să se reglementeze totul cu membrii noi care i s-au alăturat, așa că prin cele de față toți acționarii care au subscris au hotărât după o matură chibzuință pentru sine, moștenitorii și succesorii, împuterniciții și cesionarii lor ca temeiul fundamental al acestui comerț să-l constituie pe mai departe contractul de societate ratificat la Timișoara în data de 11 noiembrie 1723 și anexat prezentei, dar ca prevederile care urmează – mai ales cele ale căror referiri par să fie contrare contractului vechi – să fie socotite în vigoare și să fie avute în vedere în mod preferențial, și anume:

1. În ceea ce privește conducerea Societății, în fruntea ei rămâne în continuare, la Timișoara, domnul general feldmareșal-locotenent conte von Wallis, așa cum s-a stabilit prin vechiul contract. Dar, deoarece amintitul domn general conte von Wallis a solicitat personal ca Societatea să-l degrezeze pe cât posibil de corespondența care îl

copleșește și cum Societatea nu se poate lipsi de binevenita sa abilitate dar nici nu cutează să-l împovăreze, mult-amintita Societate a decis să angajeze aici, la Viena, o firmă reputată și acreditată, anume cea a fraților Palm, care participă ca acționar cu un capital de 3000 de florini, dându-i împuternicirea ca, în schimbul unui venit anual de 1500 de florini pentru sine și pentru salarizarea unui contabil, să se ocupe de toată corespondența externă legată de vânzarea mărfurilor Societății, să încaseze banii în contul și pe seama Societății și să-i trimită apoi casieriei de la Timișoara, să țină în ordine registrele și documentele Societății, să încheie socotelile în ultima zi a lunii octombrie din fiecare an și să elaboreze bilanțul și situația dividendelor. Pentru aceasta frații Palm nu vor primi comision, dar vor avea dreptul să-și treacă la socoteală din contul Societății cheltuielile aparte care privesc Societatea în mod efectiv, astfel că, de acum înainte, aceasta să nu mai aibă în grijă decât cumpărarea mărfurilor, anume modul în care aceasta se poate realiza cu cea mai bună economie. Pe lângă asta, Societatea va trebui să se ocupe de expedierea mărfurilor în locurile solicitate de frații Palm și să se îngrijească de evidența corectă a banilor-ghiață atât pentru mărfurile cumpărate cât și pentru cele expediate.

2. În tranzacțiile importante privind exporturile din stocul de mărfuri al Societății, frații Palm vor ține legătura cu membrii aflați la Viena, în schimb onorata Societate va avea în așa fel încredere în ei, încât să le încredințeze autoritatea cea mai deplină și întreaga plenipotență de a purta corespondența cu comercianții străini în legătură cu mărfurile pe care cred și socotesc oportun să la vândă în țări străine, socotindu-i scutiți de orice obligație în legătură cu modul lor de acțiune.

3. Dar, pentru ca și la Timișoara cumpărarea mărfurilor, expedierea acestora și socotelile în această privință să se desfășoare mai lesnicios, Societatea a decis ca, în afară de controlorul Kammermayer (dar sub supravegherea acestuia și îndeosebi sub cea a domnului feldmareșal-locotenent conte von Wallis), să mai fie angajat cu salariu un contabil sau contabil-girant pentru mărfuri, care va putea fi folosit pe lângă asta să rezolve în Banat diferite probleme ale Societății. Acestora, anume fiecăruia dintre ei, li se stabilește și aprobă pentru activitatea lor suma de 500 de florini pe an, cu totul 1000 de florini pentru amândoi. Ținând însă seama de strădaniile și de grija manifestate de mult-amintitul domn feldmareșal-locotenent conte von Wallis (recunoscute de onorata Societate cu cea mai mare grațitudine), pentru a nu-l expune vreunei răspunderi sau justificări, întreaga onorata Societate

declară prin prezenta că îl socotește în orice chip ferit și scutit de orice răspundere în legătură cu chitanțele principale eliberate până acum, astfel că personal nu trebuie să dea seama în niciun fel de pierderi și cheltuieli, ci toți membrii Societății – unul pentru toți și toți pentru unul – vor răspunde de acum înainte în funcție de capitalul investit, iar aceasta cu atât mai mult cu cât sunt pe deplin convinși și au garanții suficiente cu privire la grija pe care o manifestă [domnul conte von Wallis], în sensul că tot ceea ce va dispune este doar cu intenția de a asigura binele Societății. Aceeași încredere este manifestată și față de conducerea încredințată aici, la Viena, fraților Palm, în legătură cu găsirea unor oportunități de vânzare și a creditului necesar în străinătate, precum și referitor la toate celelalte operațiuni efectuate, la fel și față de ceilalți membri ai Societății care sunt folosiți laolaltă în rezolvarea unor probleme ale Societății, aceasta pentru cazul în care (ferească Dumnezeu) s-ar produce cumva pierderi, nenorociri sau cheltuieli neprevăzute, urmând ca fiecare să răspundă, la fel ca oricare alt membru, în mod proporțional și în funcție de suma de bani pe care a investit-o.

4. Chiar dacă această onorabilă Societate și-a orientat comerțul în principal spre cumpărarea și vânzarea de ceară, ea socotește cu toate acestea că există posibilitatea să nu-și poată procura în fiecare an cantitatea de ceară dorită de care ar putea beneficia datorită capitalului ei care a crescut, aceasta fiindcă producția de ceară nu este aceeași în fiecare an. De aceea, Societatea a socotit necesar să aibă în vedere în toate împrejurările o marfă constantă și neperisabilă – arama care se produce în Banat, pentru a avea prin comercializarea acesteia garanția că întreg capitalul aflat în casierie circulă și este activ. De aceea, cu aprobarea preanonatei Camere Aulice imperiale s-a convenit în așa fel cu Administrația [Banatului] de la Timișoara, ca Societatea să se străduiască să exporte pe la Panciova aramă la prețul de 44 de florini pentru un centenar vienez, urmând a-i plăti anticipat Administrației [Banatului] câte 20.000 de florini pentru fiecare o mie de centenari pe care îi preia în vederea exportului și vânzării.

5. De asemenea, după o matură chibzuință onorata Societate a socotit drept binevenite propunerile care i-au fost făcute, anume văzând că onorata Administrație [a Banatului] dorește să stimuleze cât mai mult diferite manufacturi în Banat și a pus să fie construite pe cheltuiala Fiscului clădirile necesare oferindu-i Societății tot sprijinul cu putință în această privință dar și pentru alte acțiuni folositoare, această Societate a decis să înființeze aici o fabrică de aba și pături, pe care să o extindă treptat, pentru

a prelucra manufacturier spre folosul supușilor lâna produsă în țară și în vecinătate și a împiedica astfel scurgerea înseamnă de bani produsă până acum spre Turcia pentru a fi procurată abia amintită, îndreptând pe această cale spre sine câștigurile de care s-au bucurat până acum turcii.

6. De asemenea, pentru a spori comerțul cu icre de nisetru, va trebui încheiat un contract ferm cu arendașii [pescuitului de nisetru] în legătură cu cumpărarea întregii cantități de icre de nisetru, deoarece produsul amintit nu numai că a fost exportat cu câștig bun în cursul anului trecut, ci, în împrejurările cunoscute din prezent, oferă garanții pe mai departe.

7. Comerțul cu miere și untură trebuie să fie continuat cu deosebită stăruință, fiind corectat ceea ce este necesar și văzut cum poate fi îmbunătățită pe mai departe vânzarea cu un câștig sporit pentru Societate.

8. Deoarece este anticipată o vânzare profitabilă de tutun în Italia, în acest sens fiind deja inițiată corespondența, Societatea va trebui să se îngrijească de cumpărarea unei cantități mari din acest produs.

9. Chiar dacă rămâne în vigoare prevederea din vechiul contract, potrivit căreia la sfârșitul fiecărui an oricare acționar are deplina libertate să-și retragă capitalul investit, totuși onorata Societate a decis cu privire la această prevedere, ca respectivul acționar să fie obligat nu numai să lase în beneficiul Societății a zecea parte din dividendul care îi revine pe anul scurs în urma capitalului său, ci să nu aibă nici o pretenție asupra imobilelor, a efectelor și rechizitelor aparținându-i Societății și nici asupra câștigului obținut de pe urma acestora. Aceasta se justifică cu atât mai mult cu cât toate rechizitele de acest fel și numeroasele cheltuieli făcute de Societate nu sunt utile doar un singur an ci mai mulți.

primi comenzi ferme de vânzare cu câștig a vitelor cornute, convoi după convoi, chiar în Banat sau nu departe de acesta, la Szeged, Pesta sau cel mult la Vác. Vânzarea care urmează a 187 de boi din Țara Românească va arăta dacă profitul făcut de Societate în această acțiune este mai mare în comparație cu cel de pe urma mărfurilor vândute în Turcia, precum mierea și untura, asta pentru a ști dacă vor mai fi întreprinse astfel de afaceri comerciale în Țara Românească turcească⁴⁰ și Moldova. Onorata Societate intenționează prin urmare ca în acest an 1725 și mai departe, până la dispoziții ulterioare, să pună în circulație capitalul său prin următoarele categorii de mărfuri:

1. Ceară galbenă
2. Ceară albă, în măsura în care o permite achiziționarea ei și producția de ceară din anul respectiv
3. Aramă imperială, în măsura în care Societatea va găsi oportunități de vânzare
4. Nisetru sărat și icre de nisetru
5. Miere
6. Untură
7. Tutun
8. Fabricarea de aba și pături, cu care se va face în acest an doar o încercare, pentru a vedea dacă aceasta este rentabilă
9. Cu vite cornute, anume boi din Țara Românească și din Banat
10. Deoarece la această Societate a devenit partașă în numele Fiscului și onorata Administrație imperială a Banatului și, potrivit cu contractul din data de 11 noiembrie 1723, explicat și confirmat prin contractul de față, acesta a devenit acționar cu suma de 9000 de florini, iar între timp s-au mai alăturat câțiva acționari noi, iar o parte dintre cei vechi și-au mărit capitalul, urmează specificarea acționarilor cu suma de bani subscrisă, anume cât capital a depus fiecare în anul 1725, anume:

acționar	capital vechi	dobândă la 31 dec. 1724	investiție nouă	extragere din casierie	suma capitalu- lui pe 1725
	fl.	fl.	fl.	fl.	fl.
Excelența Sa domnul general-feldmareșal conte Mercy	6000	960	40		7000
Domnul feldmareșal-locotenent conte von Wallis	3000	480	20		3500
Domnul general-maior baron von Schmettau	6000	960	40		7000
Domnul comisar militar suprem von Haan	3000	480	20		3500
Domnul inspector cameral suprem baron von Rebentisch	3000	480	20		3500
Domnul perceptor suprem de Jean	3000	480		480	3000

10. În ceea ce privește comerțul cu boi, membrii onoratei Societăți au deliberat între ei și au hotărât ca acesta să nu fie nicidecum abandonat, ci să fie luate măsuri și întreprinse demersuri pentru a se

⁴⁰ Potrivit Tratatului de pace de la Passarowitz (1718), partea apuseană a Țării Românești (Oltenia) a fost anexată de Imperiul habsburgic și transformată în provincie imperială. Restul Țării Românești (Muntenia) a rămas sub suzeranitate otomană.

acționar	capital vechi	dobândă la 31 dec. 1724	investiție nouă	extragere din casierie	suma capitalu- lui pe 1725
Domnul Jovan Bibitsch	3000	480		480	3000
Domnul general baron von Neipperg	3000	420		420	3000
Domnul colonel conte von Mollart	3000	420	80		3500
Domnul colonel conte von Bourg	3000	420		420	3000
Domnul Edlspacher din Arad	3000	420		420	3000
Domnul căpitan Lyla din Craiova	6000	840		3840	3000
Domnul consilier aulic von Harrucker	3000	397 30 cr.	602 30 cr.		4000
Domnul consilier aulic von Brockhausen	3000	375	1200	75	4500
Domnul consilier aulic von Salvay	3000	330		330	3000
Domnul colonel inginer von Doxat	3000	330		330	3000
Domnul general conte Jörger	3000	255	245		3500
Franz și Paul Domenanin	3000	375		3375	-
Doamna Consilly, văduvă	3000	360		3360	-
Onorata Administrație din Timișoara în numele Fiscului			9000		9000
Excelența Sa doamna contesă von Fuchs			3000		
Frații Palm			3000		
Doamna baronesă von Rebentisch			3000		
TOTAL	66.000	9.262 30 cr.	20.347 30 cr.	13.110	82.500
Grădini, casa și alte imobile procurate de vechea Societate și socotite drept capital care va fi valorifi- cat în viitor					3.500
TOTAL					86.000

Drept mărturie a tuturor acestora au fost întocmite două exemplare identice, întărite cu semnătura și pecetea tuturor acționarilor, dintre care un exemplar se află la Timișoara, la onoratul domn conte von Wallis, celălalt a rămas aici, la frații Palm. Fiecărui acționar i s-a eliberat o copie, adică celor aflați aici, la Viena, sub semnătura fraților Palm, iar celor din Banat sub cea a domnului Kammermayer, urmând ca onoratul domn conte von Wallis să semneze documente de atestare pentru cei cărora li s-a restituit capitalul investit (pentru ca aceste copii semnate să le servească drept dovadă că fiecare a investit atâta capital cât figurează acolo și nici mai mult, nici mai puțin). Totul s-a întocmit cu bună credință și fără de orice risc.

Viena, la 8 martie 1725.

L. S. Contele de Mercy pentru 7000 de florini
L. S. Contele von Wallis pentru 3500 de florini
L. S. Baronul de Schmettau pentru 7000 de florini
L. S. Franz conte Jörger cu 3500 de florini
L. S. Neipperg cu 3500 de florini rhenani
L. S. Leopold conte von Mollart cu 3500 de florini
L. S. Johann Georg v. Harrucker cu 4000 de florini

L. S. Domnul v. Rebentisch cu 3500 de florini

L. S. M. B. von Haan cu 3500 de florini

L. S. S. B. Conr. de Salvay pro fiorini 3000

L. S. Charlotte contesă văduvă von Fuchs, născută contesă von Mollart cu 3000 de florini

L. S. M. v. Brockhausen cu 4500 de florini

L. S. Frații Palm pentru 3000 de florini rhenani

L. S. Maria baronesă v. Rebentisch, născută baronesă von Kallanek pentru 3000 de florini

L. S. Contele de Mercy și domnul baron von Rebentisch în numele Fiscului cu 9000 de florini rhenani

L. S. Contele von Bourg cu 3000 de florini

L. S. von Doxat cu 3000 de florini L. S. Johann Anton de Jean cu 3000 de florini rhenani

L. S. Sigismund Edlspacher cu 3000 de florini

L. S. Căpitanul Lyla cu 3000 de florini

L. S. Jovan Bibitsch cu 3000 de florini

O PRIVIRE CRITICĂ ASUPRA UNEI DESCRIERI INEDITE A TIMIȘOAREI LA 1821 ÎN JURNALUL DE CĂLĂTORIE A LUI MINDSZENTHY ANTAL

Zsuzsanna Kopeczny*, István Pánya**

Cuvinte cheie: Mindszenty Antal, Timișoara, Imperiul Habsburgic, secolul XIX, jurnal de călătorie, inscripții otomane, steag medieval târziu, cazarma de artilerie, Castelul Huniade.

Keywords: Mindszenty Antal, Timișoara, Habsburg Empire, XIXth century, travel diary, Ottoman inscriptions, late medieval flag, artillery warehouse, Huniade Castle.

A critical approach regarding an unknown description of Timișoara from 1821 within the travel diary of Mindszenty Antal

(Abstract)

Mindszenty Antal (1786–1859?) was a Hungarian erudite who travelled across Europe and Hungary, leaving behind a diary about his trip across the Hungarian Plane. The first part of his descriptions was published in 1831 and 1832, but due to the censorship of the period, the second part of his manuscript, the description of his trip from Titel to Pest, was not allowed to be printed. The diary of Mindszenty is kept in the Széchenyi National Library from Budapest, Hungary and was entirely published recently by the Katona József Museum from Kecskemét. Due to the fact that the travel route included regions of Banat that are to be found today within the borders of Romania, one of the stops being the center of the region, namely Timișoara, we thought it would be of great interest to publish the description of the city, both in Hungarian language and translated into Romanian. Timișoara has underwent several reconstructions through the centuries (and it witnessed three major sieges in 1551/1552, 1718 and 1849), consequently the major part of its architectural heritage dates from the end of the 19th century, but especially from the beginning of the following century. Such narrations from eye witnesses are very scarce in the first part of the 19th century, a period when illustrations are as well extremely rare. A local priest, Nicolae Stoica de Hațeg has written his chronicle about the region of Banat a few years after Mindszenty, between 1825–1827. Apparently for both of them the work of Francesco Grisellini stood as a model.

The original text has been annotated with comments and interpretations of the authors in order to establish the veridicity of the descriptions of the diary and to provide further information regarding the subject of the account. Since the diary did not include any illustration, for a better understanding we completed it with several images representing either the city plan or buildings, mainly dating from the 19th century or earlier, trying to illustrate the descriptions as faithfully as possible.

The text also offered the authors the opportunity to discuss about some historical relics it refers to: an Ottoman inscription that was inaccurately translated until now, the Horros Kapi (Rooster or later Forforosa Gate) of the Ottoman fortification of Timișoara and a presumably medieval flag kept in the artillery warehouse.

Introducere

Primele descrieri detaliate ale Banatului și Timișoarei, notate sub forma unor jurnale de călătorie, datează din perioada când regiunea se afla sub ocupație otomană (1551/1552–1718). Descrierile sunt foarte bine cunoscute atât în mediul științific cât și în rândul celor interesați de trecutul acestui teritoriu și au fost fructificate în

numeroase studii de specialitate, fiind corelate și cu realitățile din teren descoperite în urma unor cercetări arheologice¹. Este vorba despre Evliya Celebi și a sa Carte a călătoriilor (Seyahatname) și Heinrich von Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663* care a fost republicată cu note explicative în anul 2006 în patru limbi (germană, română, maghiară și sârbă) sub îngrijirea lui Ioan Hațegan, descrierea reintrând astfel în atenția publicului.

* Muzeul Național al Banatului, e-mail: zsuzsakopeczny@gmail.com.

** Katona József Museum, Kecskemét, e-mail: panyaistvan@gmail.com.

¹ Ne referim în special la Timișoara, unde în ultimele două decenii au avut loc ample cercetări arheologice în vatra veche a orașului.

O lucrare mai amplă, ce îmbină istoria politică și descrierea geografică, de această dată redactată sub forma unor scrisori este cea scrisă de Francesco Grisellini. O parte a scrierilor lui au apărut încă în timpul vieții sale între 1776–1779 în revista italiană *Giornale d'Italia* și *Nuovo Giornale d'Italia*, intenția sa fiind să publice monografia dedicată Banatului scrisă prin prisma șederii sale în regiune timp de peste doi ani (între 1774 și 1777) chiar la Timișoara. Lucrarea sa a fost în cele din urmă publicată în limba italiană într-un singur volum în anul 1780², apărând în același an și traducerea în limba germană³, în limba română fiind tradusă ediția germană a lucrării⁴.

Un jurnal de călătorie mai puțin cunoscut, publicat de asemenea sub forma unor scrisori, este cel semnat de baronul Inigo Born, cancelar al minelor regale din Boemia, care a întreprins în anul 1770 o călătorie prin Ungaria, Banat și Transilvania⁵.

Nicolae Stoica de Hațeg a așternut pe hârtie a sa cronică a Banatului între 1825–1827, adunându-și datele pe parcursul perindărilor în regiune în calitate de preot sau ca participant la războiul austro-turc din 1788–1791.

Recent a fost descoperit manuscrisul inedit al lui Antal Mindszenty care se înscrie în genul literar al jurnalelor de călătorie și care conține și descrierea Timișoarei. Manuscrisul este păstrat în Biblioteca Națională Széchényi de la Budapesta. Autorul nu este necunoscut, primul volum al scrierii sale văzând lumina tiparului încă în timpul vieții sale. Lucrarea integrală, atât prima parte tipărită de însuși Mindszenty, cât și partea de manuscris a fost publicată la sfârșitul anului 2020, editată de Muzeul Katona József din Kecskemét⁶.

Mindszenty Antal s-a născut la data de 25 august 1786 la Komárno (Slovacia de azi), fiind

fiul preotului reformat Mindszenty Sámuel (Püspökladány, 1751? – Komárno, 5 noiembrie 1806) și al lui Thaly Klára⁷. Mindszenty Sámuel a manifestat un interes pentru științe și istoria religiilor, fiind cunoscut și pentru activitatea sa literară. A fost colaborator la colecția *Mindenes Gyűjtemény* și membru al Societății Științifice de la Komárno. A tradus, apoi în 1793 a și editat lexiconul în trei volume despre istoria religiilor semnat de Broughton, completându-l totodată cu date referitoare la poporul maghiar⁸.

În perioada șederii sale la Komárno, poetul maghiar Csokonai Vitéz Mihály a legat o prietenie cu Mindszenty, exprimându-și considerația față de acesta în poezia intitulată „*Broughton religioi lexiconára*” (trad. Pentru lexiconul lui Broughton).

Opera principală a lui Mindszenty Sámuel o reprezintă traducerea în maghiară a lexiconului istoric Ladvocat, scris în limba franceză, fiind considerat primul lexicon de istorie universală apărut în limba maghiară. Primele șase volume ale acestuia au fost editate de Mindszenty Sámuel, volumele 7–8 fiind tipărite după moartea sa, în 1809 la Bratislava de către fiul său Antal, care a inclus și biografia tatălui său.

Mindszenty Sámuel a pregătit pentru fiul său o carieră de negustor. Antal, în calitate de negustor de vinuri, a cutreierat Europa făcând cunoștință cu limbile și obiceiurile diferitelor popoare. El și-a notat experiențele trăite și observațiile într-un jurnal. Tânărul Antal era preocupat de științe și petrecea mult timp în compania cărților. Cu timpul și-a neglijat munca, a abandonat negoțul și a trăit retras la Komárno până la sfârșitul vieții sale. În 1840 a devenit bibliotecarul noului Casino înființat la Komárno, în același timp fiind ales și judecător al comitatului Komárom.

Mindszenty fiul a cunoscut istoria Ungariei și a Europei, precum și literatura antică datorită bibliotecii tatălui său. Pe parcursul jurnalului său face dese referiri la *Notitia* lui Mathias Bel, la scrierile lui Korabinszky, la Cronica lui Thuróczy și Bonfinius.

Mindszenty făcea parte dintre acei intelectuali ai epocii reformelor cărora le făcea plăcere să își etaleze în fața publicului propriile cunoștințe și opinii despre lume. Scrierile sale au fost tipărite în perioada 1830–1833 în reviste precum *Tudományos Gyűjtemény* și *Sas*⁹.

² *Lettere odepliche. Ove suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all storia naturale ai costumi di vari popoli e sopra piu altri interessanti oggetti si descrivono*. Milano (1780).

³ *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats im Briefen an Standespersonen und Gelehrten*, (trad. Ignaz von Born), Teil I-II, Wien (1780).

⁴ Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei, (trad. Costin Feneșan), 1984, 8–12; Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei, (trad. Costin Feneșan), ed. II revăzută, Timișoara (2006).

⁵ *Travels through the Bannat of Temeswar, Transylvania, and Hungary in the year 1770*. London, 1777. Jurnalul a stârnit mai puțin interes în rândul istoricilor deoarece autorul a pus accent pe elementele naturale, legat de Timișoara insistând asupra climei și aerului nesănătos care afectează populația de aici, p. 11.

⁶ Mindszenty Antal, *Egy fordulás az Alföldön*, (ed. István Pányai), Kecskemét (2020).

⁷ Balogh-Bárdos 1993, 239.

⁸ Broughton–Mindszenti 1793.

⁹ A' Marokkói Császárság, és az afrikai Algier, Tunis, Tripolis, és Barca státusok le írása. *Tudományos Gyűjtemény* 1831/II, 58–92; Az ó- és új-budai szöllők. *Tudományos Gyűjtemény*

Fig 1. Traseul parcurs de A. Mindszenty

La fel ca Stoica de Hațeg, Mindszenty a folosit ca model lucrarea lui Grisellini. În timp ce Grisellini însă era adeptul monarhiei absolutiste, Mindszenty era un critic al acesteia, motiv pentru care a doua parte a lucrării sale nici nu a mai văzut lumina tiparului. Din punctul de vedere al instruirii trebuie menționat că Mindszenty nu a fost cu adevărat un om al științelor și nu a avut preocupări în cercetare precum Grisellini.

Pe parcursul călătoriilor sale Mindszenty a aflat că existau numeroase descrieri și jurnale de călătorie despre Europa vestică, din care puteau fi cunoscute obiectivele turistice, atracțiile naturale ale locurilor și care relevau date despre locuitorii diferitelor regiuni și despre datinile lor. El reproșa faptul că la data respectivă nu apăruseră încă asemenea lucrări despre țara sa, Regatul Ungariei, parte a Imperiului Habsburgic, iar cele care existau prezentau, în opinia sa, țara ca fiind mai puțin dezvoltată față de occident și inferioară inclusiv din punctul de vedere al aspectelor geografice și sociale. El a publicat prima parte a jurnalului său de călătorie în revista *Tudományos Gyűjtemény* cu titlul „*Egy fordulás az Alföldön*” (Un periplu în Câmpie). Cea de-a doua parte, conținând detalii sensibile și ofensatoare pentru clasa conducătoare austriacă contemporană, nu a putut fi făcută publică. Așa cum a procedat și în cazul altor scrieri științifice literare sau de altă natură, cenzorul de la Buda, Drescher Frigyes, a analizat în detaliu acest jurnal, refuzând să își dea acordul pentru tipărirea acestuia.

Mindszenty Antal a publicat prima parte a jurnalului său de călătorie din 1821 în volumele din anii 1831 și 1832 ale revistei *Tudományos Gyűjtemény*, împărțindu-le în patru secțiuni¹⁰. El a pornit de la Kalocsa spre sud, ajungând prin Baja și Zombor la Titel. În punctul cel mai sudic al periplului său, în dreptul Belgradului pe malul Dunării a făcut un mic popas. De aici a pornit spre nord, trecând râul Tisa și a traversat câmpiile roditoare ale Banatului ajungând la Timișoara. Și-a continuat drumul spre vest către Subotica, atingând Becicherecul Mare și Beței. A ajuns la Pesta urmând traseul Kiskunhalas, Kecskemét și Ócsa

(vezi harta). Călătoria sa a însumat de fapt un parcurs de 650 kilometri.

Mindszenty și-a așternut pe hârtie jurnalul în limba maghiară, vocabularul folosit și modul de formulare reflectând însă influențele înnoirilor lingvistice din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Descrierile obiective din dreptul relatării unor evenimente și fenomene sunt înlocuite de formulări compuse într-un mod artistic. El își etala cunoștințele literare cu ajutorul citatelor latine sau germane împrumutate din scrieri de secol XVIII. Jurnalul lui Mindszenty Antal, scris într-un limbaj foarte fluid prezintă date de interes nu doar pentru cercetătorii de istorie, etnografie sau geografie, ci și pentru cei interesați de istoria și societatea perioadei pe care o prezintă.

Observații pe marginea textului

În fragmentul referitor la Timișoara, redat mai jos, autorul aduce în discuție câteva relicve istorice extrem de interesante atât din punct de vedere științific, cât și prin prisma poveștilor care s-au împletit în jurul lor. În rândurile următoare dorim să venim cu câteva precizări și clarificări care, considerăm noi că sunt importante pentru a se corecta greșeli perpetuate timp de decenii și care s-au întipărit atât în literatura de specialitate, cât și în scrierile de popularizare sau chiar în memoria colectivă locală.

Unul dintre cele mai interesante pasaje ale descrierii lui Mindszenty este cel referitor la cazarma de artilerie (*Artillerie Zeughaus* pe hărțile contemporane), cunoscută în prezent sub denumirea de Castelul Huniade, locul în care erau adăpostite aceste obiecte. Relatarea este deosebit de valoroasă pentru că redă aspectul original al clădirii, așa cum a fost construită în deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea și păstrată ca atare până la 1856, când în urma distrugerilor suferite în timpul asediului din 1849 a primit o înfățișare cu totul diferită, în stil romantic eclectic. Noul aspect al clădirii a readus în conștiința localnicilor un capitol mai vechi al istoriei amplasamentului, pe locul cazarmii fiind în Evul Mediu castelul sau fortăreața interioară a Timișoarei, după cum se făcea referire la aceasta în cronicile contemporane (Pl. I.1). Dispunem și de planuri de construcție și de reconstrucție a cazarmii din primele decenii ale secolului al XVIII-lea, respectiv din 1856, a cărei fațadă nordică a fost capturată și sub forma unei stampe (Pl. I.2). Este vorba despre o clădire construită într-un stil baroc adaptat funcției militare, fără prea multe elemente arhitectonice decorative,

1831/I, 28–69; Némely bodrogközi szóknak följegyzése s magyarázatja, *Tudományos Gyűjtemény* 1831/VII, 73–81; Hazafiúi észrevétel, *Sas* 1831/8, 123–133; Kisétálás Posonból az austriai határra. *Sas* 1831/3, 117–135; 1831/5, 35–73; 1831/6, 117–142; 1831/7, 29–58; Magyarország földének és a hozzá tartozó tartományoknak története Szent-Istvánig. *Sas* 1832/12, 33–59; 1832/13, 133–140; 1832/14, 60–68.

¹⁰ *Tudományos Gyűjtemény*, nr. 15 (1831), vol. IX, 1–68; vol. X, 3–51; nr. 16 (1832), vol. V; 3–35; vol. VI, 3–43.

tratarea golurilor fiind singurele elemente care trădează maniera constructivă. În istoriografie s-a susținut multă vreme că această construcție încă păstrează părți din castelul medieval, vorbindu-se în special despre sala cavalerilor aflată la etajul clădirii,¹¹ presupusă a fi fost amenajată încă din timpul lui Ioan de Hunedoara. În lipsa unor studii de parament, cercetările arheologice au arătat că se poate vorbi cel mult de păstrarea unor porțiuni din traseele fundațiilor medievale și în special de epocă otomană, cea mai mare parte a incintei castelului medieval fiind distrus spre sfârșitul secolului al XVI-lea¹². În reprezentarea grafică a clădirii mai sus menționată se poate observa că s-a înglobat într-o oarecare măsură turnul de artilerie de pe colțul NE, accesul principal în clădire fiind poziționat asimetric, probabil pe locul vechiului turn de poartă. În exteriorul clădirii, în colțul de nord-est, apar două anexe despre care nu cunoaștem informații. Anexa dreptunghiulară ar putea fi o încăpăre a gărzii de poartă, iar cea circulară, cu o cupolă, posibil să fi fost o capelă. Odată cu refacerea din 1856, tractul nordic al clădirii a fost prelungit peste anexa dreptunghiulară.

Imaginea romantică a unei săli a cavalerilor ne este înfățișată și de descrierea lui Francesco Grisellini din ediția italiană a lucrării sale. În scrisoarea a IX-a, în care descrie cetatea Timișoarei și cazarma de artilerie, se regăsește un pasaj care face referire la „o sală de arme, între cari arme, agățate în formă de trofee, se păstrează multe luate de la turci”¹³. Nu știm în ce măsură a consultat Antal Mindszenty ediția italiană a lucrării lui Grisellini, în condițiile în care în notele sale citează doar ediția germană. În orice caz el consemnează o imagine similară cu cea descrisă de autorul italian intrigat de femurul fosil gigant, și aduce în discuție un steag medieval adus, după cum relatează, tocmai de pe câmpul de bătălie de la Mohács.

Laitmotivul salvării unor steaguri din luptele desfășurate în prima jumătate a secolului al XVI-lea, îndeosebi cu referire la Mohács, pare să fi fost perpetuat în tradiția orală în mai multe zone ale fostului regat al Ungariei. Un asemenea steag medieval este expus în cetatea Güssing (Németújvár), despre care legenda familiei Batthányi susține că a fost adus de la Mohács de Francisc Batthyányi, fiind înfășurat în jurul brâului acestuia¹⁴. Descrierea steagului de la Timișoara este realistă,

iar iconografia – imaginea Măicii Domnului stând pe o semilună cu pruncul Iisus în brațe pe o față și stema Ungariei pe cealaltă, precum și inscripționarea – se înscrie în tipicul vexilologic al Ungariei din perioada de sfârșit a Evului Mediu¹⁵. Cronicarul Istvánffy consemna pe scurt în dreptul bătăliei de la Mohács faptul că Ioan Drágffy purta un steag de dimensiuni mari cu imaginea Sfintei Maria brodată cu fir de aur¹⁶. Așadar, nu putem stabili cu exactitate în ce măsură se împletește în descrierea lui Mindszenty legenda cu realitatea. Însă având în vedere detaliile la care face referire, posibil să fie vorba despre un steag din cetatea Timișoarei păstrat după asediul de la 1552,¹⁷ a cărui poveste se întretese la Mindszenty, cunoscător al lucrării lui Istvánffy, cu episodul tragic al sfârșitului Regatului Maghiar, înfrângerea de pe câmpul de la Mohács.

O a doua relicvă expusă în aceeași încăpăre a cazarmei, descrisă de Mindszenty, este o inscripție cu litere arabe, pe suport de piatră, prinsă cu un lanț de perete. Informația privind proveniența inscripției dintre dărâmăturile cetății otomane, descoperită după eliberarea Timișoarei de către trupele austriece, este preluată probabil de la Grisellini care a relatat în descrierea sa mai multe evenimente din timpul pașei Ali (*Halil*)¹⁸. Grisellini nota că inscripția se păstra într-unul dintre arsenalurile din Timișoara, în ediția italiană fiind menționată și în dreptul descrierii sălii de arme a cazarmei de artilerie¹⁹. În prezent avem cunoștință despre două inscripții otomane referitoare la anumite lucrări edilitare întreprinse în perioada pașalâcului. Una dintre ele este încastrată în zidul exterior al clădirii care adăpostea Vechea Primărie (Pl. II.1–2), însă nu este identică cu cea menționată de Grisellini și Mindszenty, așa cum presupunea Costin Feneșan în nota critică din traducerea lucrării lui Grisellini, și vom arăta mai jos de ce. István Berkeszi în articolul său despre inscripțiile otomane descoperite pe teritoriul Timișoarei și în împrejurimi susține că mai există o piesă (nr. 3), despre care, pe baza lecturii lui Hammer, spune că este un fragment din piatra funerară a lui Suleiman, aga ienicerilor din

¹⁵ Tomisa 2015, 184–188.

¹⁶ Istvánffy 2001, vol. I/1, (cartea VIII), 223. Steagul avea culoare albastră și era considerat de istoricul maghiar Bernát Kumorovitz ca fiind singurul steag medieval târziu păstrat până în zilele noastre. Ilona Tomisa consideră că și steagul păstrat la Németújvár se datează în secolul al XVI-lea. Tomisa 2015, 185.

¹⁷ Steagurile inamicului erau considerate prade de război importante, cu o valoare simbolică ridicată. Tomisa 2015, 184.

¹⁸ Grisellini 1984, 92, nota 8.

¹⁹ Grisellini 1780, Lettera IX, 79.

¹¹ Opreș 1987, 17; Roșiu 1998, 34; Hațegan 2008, 211–212.

¹² Kopeczny 2012, 258–259.

¹³ Miloia 1928, 69.

¹⁴ Tomisa 2015, 185.

Timișoara, care a murit în anul 1646²⁰. Hammer²¹, care își publică cartea în 1839, scrie și el că această piatră se află în sala de arme a castelului și, din moment ce dă o altă lectură a inscripției decât Grisellini, putem presupune că a văzut-o personal²². Berkeszi însă la 1909 nu mai știa nimic despre ea, ca urmare aceasta cel mai probabil nici nu a intrat în colecția Societății de Istorie și Arheologie, pierzându-se poate cu ocazia asediului din 1849 care a afectat grav clădirea reconstruită după acest eveniment. Revenind la inscripția otomană de la vechea primărie, aceasta este amintită și de Barát Armin în a sa monografie a orașului liber regesc publicată în anul 1902, care o traduce și textul a fost considerat până la zilele noastre drept o dovadă a existenței unei băi turcești pe amplasamentul clădirii. În articolul său Berkeszi descrie însă două inscripții foarte asemănătoare: cea de care am amintit mai sus, încastrată în zidul vechii primării, numerotată cu 2. în articol, și numărul 6. cu textul „Tarihi Binay, der Zeman Sultan Ibrahim Chan, fi Senne Selasset, we hamsune, we elf”. Textul a fost tradus în momentul descoperirii în anul 1843 de către translatorul oriental al Consiliului de război imperial, baronul Testa, în felul următor: data reparației cetății în timpul domniei sultanului Ibrahim Chan, 1053. Textul este de fapt identic cu cel de pe prima inscripție și nu face referire nici la un *hamam* (baie), nici la cetate, ci la o clădire (*binay*), inscripția fiind descifrată recent de către istoricul Mehmet Tütüncü în corpusul de inscripții otomane aflat în curs de apariție²³.

Întrebarea este dacă cele două inscripții sunt de fapt una și aceeași? Pe baza verificărilor bibliografice putem confirma acest lucru. Piatra cu nr. 6 din articolul lui István Berkeszi a fost descoperită în 1843 în timpul pietruirii străzii dintre Piața Prințul Eugeniu (Piața Libertății) și casa Demeterffy²⁴. Descoperirea piesei a fost consemnată în ziarul *Temeswarer Wochenblatt*²⁵, unde s-au notat dimensiunile plăcii: lungime și diagonală de cca 2 picioare (~ 31 cm), apropiate de dimensiunile date de Berkeszi pentru inscripția din zidul

primăriei și măsurate de noi: 36 × 50 cm. Atunci când Hammer își scria lucrarea, anterior acestei date, susținea că singurul vestigiu păstrat din timpul ocupației otomane este piatra funerară a lui Suleiman, astfel că inscripția greșit atribuită băii turcești cu siguranță nu era încă vizibilă pe fațada primăriei vechi. Hammer însă, la descrierea clădirii, menționa că ea a fost construită pe ruinele unei băi turcești, iar Preyer, în harta publicată în monografia sa, menționa de asemenea acest fapt dar fără să facă referire la inscripția descoperită cu un an înainte de a fi numit el primar. Drept urmare putem concluziona că inscripția a fost probabil încastrată în zidul clădirii primăriei cândva după 1849, edificiul fiind afectat în timpul revoluției.

La final, dorim să aducem câteva completări referitoare la unul dintre turnurile de poartă ale fortificației medievale și de epocă otomană, Poarta Cocoșului (Horoz Kapîsî) sau Poarta Seghedinului (Forforos, ori Poarta Prințului Eugeniu cum a fost redenumit după intrarea triumfătoare în urma înfrângerii otomanilor în 1716 a prințului de Savoya prin acest punct de acces în cetate) (Pl. III.3). Poarta Cocoșului este una dintre cele cinci porți ale cetății Timișoarei din perioada ocupației otomane, situată în partea nord-vestică a ei. Descrierile de epocă, trei la număr, plasează data construirii turnului porții în perioada medievală, înainte de cucerirea din 1552²⁶. Heinrich Ottendorf menționa că turnul era construit din piatră de talie, avea un foișor acoperit și un orologiu, fiind reprezentat și în desenul cu vederea orașului dinspre vest ce însoțea lucrarea sa, marcat cu „I” (Pl. IV.1)²⁷. Evliya Celebi consemna, la rândul lui, că poarta dublă avea deasupra o clădire deschisă pe toate părțile, construită doar din lemn, referindu-se probabil la foișor²⁸. În plus, el citează și inscripțiile amplasate pe turnurile de poartă²⁹. La 1716 János Tutovitz, judele Seghedinului, ca iscoadă a armatei habsburgice a reușit să pătrundă în interiorul fortificației Timișoarei despre care a

²⁰ Berkeszi 1909, 149–153.

²¹ Hammer 1839, 106.

²² Hammer 1839, 106: “der arme Suleiman, Aga der Janitscharen in der Besatzung zu Temeswar, 1056”.

²³ Mehmet Tütüncü, *Ottoman Inscriptions along the Danube. Romania-Hungary-Serbia-Croatia-Slovenia-Slovakia-Austria-Germany-Poland, s.t.* Îi mulțumim și pe această cale pentru lămuririle suplimentare.

²⁴ Nu am reușit deocamdată să identificăm această stradă, știm doar că un anumit cetățean Josef Demeterffy a avut într-adevăr casa în interiorul cetății. Preyer 1853, 182.

²⁵ Nr. 23, anul 1843, 184.

²⁶ Se dă chiar o datare mai exactă, fiind denumit Castaldo ca inițiator al construcției turnului, însă cel mai probabil acesta a fost realizat mai devreme, în contextul asediului lansat de otomani executându-se doar niște elemente defensive din lemn și pământ (bastioanele din fața incintei orașului nu au putut fi terminate conform unor surse, vezi Kopeczny 2014, 281).

²⁷ Ottendorf 2006, 13.

²⁸ Călători străini, 6, 499.

²⁹ „Allah, să nu ne lipsești niciodată de mila ta, / Să înveselești și să dai din nou viață inimilor căzute în deznădejde. / Hatif și Abidi, împreună cu oamenii mari ai lui Allah, au spus data: / Ajută Allah și apără această cetate de viclenia dușmanului!”

întocmit un raport³⁰. Acesta relatează că poarta se afla în dreptul rundelei nr. 1, avea ziduri groase și boltă construită încă de creștini și acoperiș amplasat direct pe ziduri, ca urmare amplasarea de tunuri era imposibilă³¹. Reputatul istoric Costin Feneșan presupune că acest raport de maximă importanță pentru pregătirea asediului Timișoarei de către Eugeniu de Savoya era însoțit și de o hartă, schițată de căpitanul Perrette, căruia îi pot fi atribuite două planuri ale orașului, unul datat chiar în toamna anului 1716, al doilea realizat în 1717³². Planul Perette confirmă faptul că turnul porții Cocoșului se poziționează în spatele unei runde, prin care se face accesul spre un pod ce traversează primul șanț de apărare (Pl. IV.2), pe latura vestică și nordică a fortificației, între poarta mică și poarta Aradului (Azapilor) acesta fiind dublat de un al doilea șanț. Descrierile ne prezintă deci un turn de poartă medieval care dispunea la ultimul nivel și de o galerie acoperită. Era și turnul cu ceas al orașului, ceas care bătea la orele fixe, însă care era stricat în perioada administrației otomane, după cum relatează Ottendorf³³.

Conform istoriografiei, turnul porții a fost demolat abia în anul 1817, iar din materialul de construcție rezultat a fost clădit pe același amplasament un imobil³⁴. Între 1755–1760, turnul a fost folosit de Uniunea germano-spaniolă a comunității evreiești ca lăcaș de cult până la construirea sinagogii de pe strada actuală Mărășești în anul 1865.

În cvartalul respectiv s-a construit prima dată imobilul din dreapta turnului, așa cum apare pe un plan datat după 1740 și pe un altul din 1752 (Pl. III.3)³⁵, mai apoi, cândva în jurul anului 1768, s-a trasat parcela aflată la nord de turnul porții, dată la care pe frontul dinspre strada Eugeniu de Savoya apare deja un corp de clădire, iar în spatele acestuia, în curte, este încă marcat turnul. Considerăm că este vorba despre casa tâmplarului Anton Müller, ridicată în 1777 conform lui Preyer sau mai degrabă în 1767 conform lui Volkmann³⁶, casă ce se numea „La Poarta lui Eugeniu”, proprietarul fiind însărcinat să amplaseze pe frontonul casei sale o reprezentare a turnului porții (Pl. III.2)³⁷. Pe alte hărți din 1787 și 1791, în curtea

imobilului în discuție apare încă reprezentat, având orientare diferită de cea a clădirii³⁸. Pe hărți din 1812 și 1828³⁹, cvartalul este reparcelat fără să fie marcat și turnul, desenele fiind probabil planuri de construcție ce urmau să fie puse în practică⁴⁰.

Relatarea lui Antal Mindszenty permite plasarea mai exactă în timp a acestor lucrări edilitare și totodată corectarea datei demolării turnului după anul 1821, deoarece în momentul vizitei sale la Timișoara acesta era încă folosit ca atelier. Abia după această dată urma să fie reconstruit sau completat spre curte corpul de clădire existent până atunci înspre frontul stradal, ceea ce a dus la demolarea turnului. În orice caz, stema de pe frontonul casei era vizibilă la această dată, o eventuală refacere a acesteia, așa cum s-a stabilit în urma intervenției de conservare-restaurare, putând fi legată tot de această etapă⁴¹. Fundația turnului porții a fost identificată cu ocazia unui sondaj arheologic efectuat în curtea imobilului, descoperindu-se un tronson de zid construit din blocuri de piatră fasonate, așa cum apare și în sursele descriptive menționate mai sus⁴². Turnul Porții Cocoșului este de altfel singurul localizat cu exactitate, urmele celorlalte puncte de acces în fortificația medievală a Timișoarei nefiind deocamdată depistate arheologic.

Concluzii

Sursele vechi literare, la fel ca reprezentările grafice, pot furniza date importante pentru cercetarea istorică și arheologică, însă acestea trebuie tratate cu circumspecție⁴³. Așa cum am putut observa și în cazul de față, în text se împletesc tradițiile vechi cu mărturiile oculare. Informațiile referitoare la perioade anterioare au fost preluate de Mindszenty din cronicile medievale scrise de Istvánffy sau Bonfinius și din scrieri asemănătoare ca gen literar cu lucrarea sa, precum cea a lui Griselin, pe care cu siguranță l-a considerat un model de urmat în elaborarea jurnalului său de călătorie.

Completările cu informații inedite pe care

---

sinteză privind datele referitoare la această poartă a cetății la Stancovici 2016, 257–270.

³⁸ Hărți păstrate în Arhivele Militare din Viena. Îi mulțumesc pe această cale domnului György Domokos, istoric în cadrul Institutului de Istorie Militară Budapesta pentru generozitatea cu care ne-a pus la dispoziție mai multe informații cartografice.

³⁹ Opriș 1987, fig. 115, 116.

⁴⁰ Opriș 1987, fig. 115 și 116.

⁴¹ Stancovici 2016, 261–262.

⁴² Stancovici 2016, 260, foto 1.

⁴³ O analiză a surselor scrise și grafice referitoare la Timișoara perioadei medievale și premoderne: Kopeczny 2014, 277–287.

³⁰ *Bemerkungsbericht über die Festung Temesvar, August 1716*, păstrat la Arhiva militară de la Viena, v. Feneșan 2014, 295–299.

³¹ Feneșan 2014, 298.

³² Feneșan 2014, 297, Opriș 2007, 16–18.

³³ Ottendorf 2006, 13.

³⁴ Preyer 1853, 57.

³⁵ Opriș 2007, fig. 29, 30.

³⁶ Volkmann 2001, 85.

³⁷ Un studiu amplu despre această stemă, totodată și o

el însuși le-a observat par să fie veridice, precum faptul că spațiul de la parterul turnului Porții Cocoșului era folosit ca atelier de tâmplărie, lucru de care nu avea cum altfel să știe. De asemenea, inscripția otomană pomenită și de Griselini, dispărută între timp, reprezintă o mărturie importantă a patrimoniului cultural-istoric al Timișoarei, provenit din perioada în care orașul și regiunea din jurul lui se aflau sub ocupație otomană. În afară de aceste inscripții otomane descoperite în urmă cu mai bine de un secol, deși în centrul istoric al Timișoarei au fost efectuate recent cercetări arheologice preventive de amploare, nu au mai fost înregistrate piese asemănătoare⁴⁴.

Remarcăm totuși inacuratețea unor detalii din relatarea autorului, de exemplu atunci când scrie despre castelul medieval al Timișoarei că se afla în partea estică a orașului. Posibil să fi fost influențat în descrierea sa de binecunoscutele vedute cu Timișoara, în care castelul apare în partea dreaptă a imaginii, de unde și orientarea greșită a planului întocmit pe baza acestor vedute publicat de Jenő Szentkláray în monografia Timișoarei editată de Samuel Borovszky⁴⁵.

Totodată, se distinge atitudinea subiectivă a autorului atunci când descrie anumite evenimente istorice, edificii sau detalii observate de el, de care fascinat fiind, le-a acordat mai multă atenție. În fragmentul jurnalului publicat de noi se observă interesul față de trecutul medieval al locului, zugrăvit într-o manieră romantică atunci când relatează vizitarea cazarmei de artilerie, iar la ieșire evocă scena binecunoscută din lucrarea cronicarului Istvánffy, a întâlnirii dintre Elisabeta Szilágyi și regele Ladislau al V-lea, în care văduva lui Ioan de Hunedoara cerea grațierea fiului său.

Cele două relicve, steagul și inscripția, păstrate într-un loc cu o mare încărcătură istorică, în clădirea pe locul căreia se ridica odinioară palatul regal folosit mai târziu ca reședință și de Ioan de Hunedoara pe când era comite de Timiș, sunt prezentate drept mărturii ale unor perioade istorice apuse, din timpul cărora doar turnul Porții Cocoșului a mai supraviețuit o vreme ca aducere aminte a arhitecturii medievale a orașului.

Anexă

TEMESVÁR⁴⁶

egyenes ronaszagon fekszik a Böge csatornája mellett; hajdan mocsárokkal volt körülveve, de a melyek már a mai idöken mind ki szárittattak. Mind a régibb mind az ujjabb idökben nevezetes erős vár és királyi város, 's hazánk történetében fő helyet foglal el. Hogy a város mikor eredt, 's kivolt a fundáloja⁴⁷? Bizonytalan.⁴⁸ Severini, 's ő utánna Griselini⁴⁹ és Sultzer azt állították, hogy a hajdani Dacusoknak Zambara nevü városjok ezenn a helyenn állott, 's annak a maradéka a mái Temesvár. Istvánfy azt irtá⁵⁰, hogy a régi Magyar királyok a várost a Bolgárok, Tatárok 's a Kunoknak az országba való bé csapásaik ellen oltalomul építették. Mások Szt. Lászlónak tulajdonitják, hogy az a Kunoktól nyert zsákmánybol épittette volna⁵¹, de mind ezen állítások bizonytalanok: Béla király nevezetlen jegyzöje, ott hol a mái Temesi vidékröl ira, ámbár más várakat meg nevez, Temesvárról hallgat⁵², ugy szinte Thuroczy⁵³ is mikor arrol irt, hogy Kálmán király 1096ban az erre Konstantinápolynak által ment keresztes hadakat a Temes mellett seregeivel meg akarta támadni, Temesvárról nem emléke-

⁴⁶ *N.a.: Textul original, scris în limba maghiară este redat în mod identic cu varianta tipărită în volumul care cuprinde jurnalul integral, cu notele critice ale editorului: Mindszenty Antal, Egy fordulás az Alföldön* (ed. Pánya István), Kecskemét (2020), la care am adăugat trimiterile la ilustrația care însoțește această lucrare.

⁴⁷ Sz: alapítója

⁴⁸ Joh. Severini Pannonia Veterum Mon. illustrata. libro I. Cap. 15. pag. 41.

⁴⁹ Griselini Gesch. d. Temesvarer Banats. 1. thl. 1 brief seite 5. – Sultzer Gesch. d. Tans. Alp. Daciens. 1. b. 181. seite 50 Libro XVIII. pag. 324. Edio. Hierati Coloniae. 1622.

⁵¹ Vályi a Magyar Ország le irásában 2ik D. 477ik laponn, 's még azt is irta, hogy Bonfin Dec. II. Libro I. pag. 180. Szt. Istvánnak tulajdonította Temesvár építettését. En Bonfiniusban sem a ki jelölt helyen, sem másott valahol a Szt. István élete meg irásában Temesvárról leg kevesebbet sem találtam.

⁵² Hist. Ducum Hungariae Cap. XLIV. Ha azt tudhatni lehetne hogy a nevezetlen jegyzö mikor élt? ugy ezen dologrol is bizonyosabbat lehetne tudni. Munkájában csak I. Béláig történt dolgokrol emlékezik, 's ebböl ugy lehetne vélekedni hogy annak a Cancellarius volt, – I. Béla 1060–1063ig uralkodott. Leg inkább vagy IIik vagy IIIik Béla jegyzöjének tartják. Cornides a Vind. An. Belae R. Not. czimü munkájában III. Béla jegyzöjének, PaSznak és Benedek nevezetünek gondolja lenni. Fő tisztelendő praepost Fejér György urnak az 1828. eszt. Tud. Gyüjt. 6. kötetében Béla királyunk jegyzöjének idejekoráról itt derék értekezése szerént, az eddig nevezetlen jegyzöt Péternek neveztek, 1135–1142ik Györi Püspök volt, a mikor meg holt, 's II. Béla király jegyzöje volt.

⁵³ Chronica Hung. Parte II. Cap. LX. pag. 219. in. Coll. Schwandtnari Script. Hung. Tomo. I.

⁴⁴ Au mai apărut pietre de morminte, fără inscripții însă. Gașpar 2014, 209–224.

⁴⁵ Borovszky 1914, 9.

zett, és csak ekképpen értekezett „*Rex congregavit exercitum suum circa Temes*”; „*Rex autem in Temes utiliori confilio usus*”⁵⁴, ezen ki fejezésekből, hogy *circa Temes* és *in Temes*, még nem lehet azt hozni ki, hogy Thuroczi Temesvárról beszélt, mert érthette a Temes vizét, mint szinte a Temes vize vidékét. II. András király alatt 1212ben az a törvény tétetett, hogy a Temesi Bánság csak vitézségekről és érdemeikről esméretes hazafiaknak adassék⁵⁵, azonban meg lehet, hogy ez a törvény sem a várost értette, hanem a Temesi Bánságot, mely nevezetét nem a várostól hanem a Temes vizétől vehette. Hogy IV. Béla idejében meg volt-e már a város? ez is bizonytalan, mert *Rogierius a Miserabile Carmenjában*⁵⁶ rola nem emlékezett, ámbár azt megírta, hogy ezt a vidéket a Tatárok elpusztították. Hogy IV. László Király idejében Temesvár nehezen lehetett még meg, abból gyanítom, hogy egy-némely 1273ban költ oklevélben a Temesi Bánról mint Kevei és Krassoi Grofrol van emlékezet, a pedig tudni való, hogy a Temesi Bánságot először Horomi Herczegségnek, és Kevei Grofságnak és Bánságnak is nevezték, és a Grof vagy Bán Kevénn lakott, ha tehát 1273ban a Bán Kevei Grofnak írta magát, úgy Kevénn is lakott, nem lévén még akkor Temesvár építve. 1311ben I. Károly király Temesvárott mulatott⁵⁷, és így akkor már ha nem is nevezetes, de legalább meg lehetős városnak kellett lenni néki: Thuroczi⁵⁸ azt írta, hogy I. Károly király első felesége Mária 1313ban Temesvárott holt meg, úgy szinte 1330ban is ide vette magát minek utánna Havas Al-földén az oláhok megverték. Zsigmond király alatt is nevedezett a város: ez a Király tette 1442ben Hunyadi Jánost Temesi Bánná, aki innét a Törökökönn sok és nevezetes győzelmeket nyert. 1457ben V. László király Belgrádból Szegedre szándékozván Hunyady öze-gyét a ki Temesvárott lakott meg látogatta. – 1500 tájján itt volt a nevezetesebb országos foglyok tömlöczök. – 1514ben Dozsa György a keresztes parasztokkal ostromlotta a várost, de azt Bátori István Bán vitézül védelmezte mind addig, míg Zápolya János Erdélyi Vajda el nem érkezett, és egyesült erővel Dozsát és a paraszto-kat meg nem verték: Az ütközetben Dozsát magát, és testvér öcscsét és több más előkelőbb czimboráit el fogták a Zápolya katonái. Dozsát magát először a kinzo padonn meg kinozták, azután tüzes vas

királyi székbe ültették, tüzes vas koronát tettek a fejébe, és tüzes vas királyi pálczát adtak a kezébe; akkor eret vágtak rajta, és a belőle kivett vért az öcsével itatták meg, a többi czimborái körülötte állottak, a kiknek, harmadnapig éheztetvén őket, Dozsa sült husát adták enni, melyet a hohér tüzes vassal csipkedett ki a testéből. A czimborái közül hármann nem akartak a husából enni, ezeket mindjárt ott elevenenn fel nyársalták, a többieket pedig akik ettek, még rövid ideig életben hagyták: ennyi kinok között Dozsa még csak nem is sohajtott, csak mikor utoljára a hohér a hasát felhasította és a belét ki vágta, akkor iszonyodott el és reszketett. Holt testét el darabolták, és rész szerint rostélyon süttették meg, rész szerint kazánban meg főzték és a többi fogoly czimboráival meg étették, a kiket ezen vendégség után mind megölt a hohér, legutoljára pedig Dozsa öcscsét: végre a meggyilkoltakat, és a gyilkoló és kinzo szerszámokat a hohér megégette, és a hamvakat rész szerint a Temesnek vagy is inkább a Bögének itt folyó ágába és a levegőbe szorta.⁵⁹ Valóban hallatlan kegyetlenség! Ha azonban valaki megolvassa azon kegyetlenségeket melyeket a parasztok az Országban véghez vittek úgy azok tökéletesen megérdemlették ezen büntetéseket.

A Mohácsi veszedelem után Zápolya János kezére került, a kinek Isabella felesége. 1544ben az 1538ik esztendei kötés⁶⁰ szerint I. Ferdinándnak adta. Ez a király ama híres Losonczy Istvánt tette Temesi Bánná, a ki a várost igen vitézül oltalmazta a Törökök ellen. 1551ben a Törökök Temesvárt meg támadták, de Losonczy elűzte őket a vár alól⁶¹. 1552ben ismét ostrom alá fogták a Törökök, és ámbár Losonczy akkor is vitézül oltalmazta a várost, végre még is a Német és az Olasz katonák békételenségek miatt kéntelen volt a várost a Törököknek egyezés mellett által adni,

⁵⁹ Grisellini I. Band. Seite 58. – Sigleri Chronologiae Rer. Hung. Libro. I. Cap. V. – más irok ellenben azt írták, hogy minek utánna Dozsát négyfelé vágták volna, egy részét Budánn, másikat Pesten, harmadikat Fehérváron, negyediket Nagy-Váradon karokra függesztették a parasztok ijjesztésekre.

⁶⁰ Sz: *váradai béke*

⁶¹ Korabinszky a Geographiai vr. Lexiconiában a 758ik lapon, és Szerdahelyi a Chorogr. Celebr. Hung. Urb. et. Opp. pad. 252. Edio 2ik, ezt a Losonczy István hibásan Antalnak nevezték., – Ebben a meg szállásban történt az is, hogy egy ki ütés alkalmatosságával Forgács Simon a kapott sok sebei miatt a holtak számokban feküdt a vár előtt: egy Török a ki az előtt Forgács atyafainál volt fogva, reá esmért, ötöt sátorába vitte, és a már erősedni kezdett, sebeiből meggyógyította, felgyógyulván pedig Forgács, ötöt a városba vissza eresztette, melyért Forgács a magánál volt és 800 forintot ért holmiját a Törököknek ajándékozta. Grisellini I. thl. pag. 68.

⁵⁴ Sz: „A király seregét a Temes körül gyűjtötte össze...”, illetve „A király pedig Temesben hasznosabb tanácsra hallgatva...”

⁵⁵ Timon Imago Novae Hungariae pag 46.

⁵⁶ Sz: *Siralmas énekek*

⁵⁷ Grisellini Gesch. d. Tem. Banat. I. theil. Seite 22.

⁵⁸ Chronica Hung. Parte II. Cap. XCI.

de a melyet a Törökök nem tartván meg, a várból ki jött őrizetet le vagdalták, a mikor Losonczy is a Törököket meg támadta, a kiktől meg sebesülve el fogatott, 's feje vétetvén bőre Konstantinápolyba küldetett. Így került Temesvár a törökök kezére a kik azt száz hatvan négy esztendőig birták. – 1577ben nagy kárt szenvedett a város, meg gyuladván a benne volt száz mázsa puskaapor melyet akkor vittek oda Budáról⁶². – 1586ban Báthory Zsigmond, 1597ben Josika István, 1695ben és 1696ban Szakszoniai Friedrich Választo Fejedelem haszontalan szállották meg a várost, míg végre 1716ban ama hires Eugenius Savoyai Herczeg a törököktől végképpen vissza nem vette.

Temesvár nevezetét a Temes vizétől vette, ámbár tulajdonképpen a Böge vize mellett fekszik s a levegő hajdan egészségtelen volt benne a várost körülvevő mocsároknak kigőzölgéseik miatt, mind az által népes volt. Négy részekre osztatott fel, u. m.⁶³ a Várra, a Palánkra, a Városra és a Szigetre: ez az utolsó dél felé feküdt, széles árok és palánkok vették körül 's egy mocsár kerítette [IV.2. tábla]. Ez, 's a város között feküdt a vár a Böge bal partján, mely a várostól el választotta. A város, a vár 's a palánk között feküdt, és jól meg volt erősítve; három mély árkaik voltak, melyek közül egy a külső sánczok előtt, a másikké pedig ezek 's a város között volt, mind a három árok pedig erős tölgyfa palánkokkal erősített meg: kemény falak 's erős tornyok vették körül. A palánk végre a város körül éjszakra félkerékben feküdt, leg nagyobb, és népesebb volt mint a belső város, mindössze három ezer házak voltak benne: ezt egy mély árok vette körül melyben a Böge folyott, azonn kívül pedig egy magas sáncz mely palánkokkal volt meg erősítve, mind ezekenn kívül pedig a mocsárok vették a várost körül melyek a leg nagyobb erősséget tettek [IV.1. tábla]. A sánczok árkaikat is, melyek éjszakra feküdtek és szárazak voltak külömben, a föld vízenyőssége miatt, csak egy napi esső is könnyen bé töltötte vízzel. Leg erősebb bástyája volt a városnak az úgy nevezetett Vizi-torony. A hajdani Temesvár sánczai felényi ki terjedésűek alig voltak mint a mostaniak, jól lehet a külső városok sokkal nagyobbak voltak a belsőnél, kivált a mostani Bécsi kapu felől. A hajdani időkben, mindég az ezen a tájon való szomszéd országok kulcsának tartották a várost.

A mai Temesvár a Törököktől való vissza vétele után egészen újra épült, úgy, hogy most a város nem is hasonlít a hajdani formájához [V.1.

tábla]. Az erősség az újabb hadi építtetés mestersege szerint van építve, Feldmarsall Grof Mercy a Bánság akkori fő igazgatója 1718ban kezdette építtetni a maga planuma⁶⁴ szerint, el végezte pedig Generalis Báro Engelshofen a Bánság akkori fő igazgatója 1743 körül; a vár erősítés – fortificatio – minden rendszabályai szerint tökéletesen el van készítve, a belső falak alatt casamata⁶⁵, a külső sánczok alatt pedig minék⁶⁶ ásattak [V.2. tábla]. A kapuk erősek, formáik porta⁶⁷ modra igen szépek, 's hozzájuk illő modra kőből való faragásokkal ki is vagynak ékesítve. Három kapuk vagynak rajta, melyeknek az el neveztetések is már most ujj, mivel a régieket másképpen nevezték 's máshelyeken is állottak azok mint a mostaniak, melyek a *Bécsi*, *Pétersvári* és *Erdélyi* kapuknak neveztetnek, melyeket éjjelre mindég be szokják zárni [VI.1–3. tábla]. Az egész erősséget széles vizárkok veszik körül, a melyeken fa hidak visznek bé a városba. Maga a belső város nem igen nagy, de rendes, csinosan, 's oly szépen épült, hogy Hazánk legszebb városai között Pest után az első helyet érdemli. Két szép piacza van, úgy, hogy a Pesti vásár állást kivéven országunkban talánn egy város piaczat sem lehet az egyikhez hasonlítani: egyik az el adoknak s vevőknek szolgál vásárhelyül, hosszszukás négy szegletet formál 's nagy, a Csanádi Püspökség cathedrale templomja, az itt való O hitü Püspök Temploma, 's a legszebb emeletes házak veszik körül, melyek között szembe tűnőbbek a pompás vármegye-háza, az O hitü Püspök lakása 's t. e. f. [VII.1. tábla]. A másik a parade piacz, melyet a Temesvári Főhadi kormány épülete, a fő strázsa hely, a Városháza, 's más szép és nagy épületek keritenek bé: ez is jokora nagyságu [VII.2. tábla]. – Az utszák egyenesek, rendesek, kövekkel ki vagynak rakva, elég tágasak 's mindnyájjan, egyik a másikkal egyenes szegletet formálnak; éjjel lámpásokkal kivagynak világítva.

Legszebb Templom Temesvárban a Csanádi Káptalan Temploma, melyet Maria Therezia Király Asszonyunk 1742ben építtetett: a Templom nagy, két szép tornyai rézzel fedettek, alatta pedig csinos és tiszta 's világos temető boltok vagynak. Belőlről igen szép, úgy, hogy a Magyar Országi leg szebb templomok közzé tartozik, az ékesítése együgyü és nincsen czifraságokkal el terhelve. – Az O hitűek Püspöki Templomjuk szép. – Az Irgalmas szerzeteseknek, a Franciscanusoknak, 's a Kegyes Oskolabéli szerzeteseknek Templomjaik 's ezeknek

⁶⁴ Sz: *tervek*

⁶⁵ Sz: *olasz casamatta szóból, a várak, erődök földalatti járata, helyisége, illetve börtöne*

⁶⁶ Sz: *aknagödrök*

⁶⁷ Sz: *kapu*

⁶² Iselius Hist. Geogr. vr, Lexicon VI. Band, seite 672. in folio Basel 1744.

⁶³ Sz: *úgy mint*

A világi épületek között minden Magyarra nézve leg nevezetesebb épület a *Vár-kastély*, melyet a nagy Hunyadi János 1443ban építtetett⁶⁸ a városnak nagyobb erősségére, a maga Familiájának pedig lakohelyül, mely az előtt Erdélyben Kolozsvárott lakott. Ama halhatatlan emlékezetű Mátyás király is, a ki ugyan abban az esztendőben Kolozsvárott születtetett itt neveltetett gyermek korában. A hajdani Temesvár épületeiből már ma csak ez az egy épület van még meg, sőt a régi időkben sem volt benne több valamire való épület ennél, a honnét ha a régi irokban a Temesi várrol van szo, mindég ezt kell csak érteni. Ez a várkastély a város napkeleti részén fekszik, 's ma is a nagy erősségnek egyik szegeletében belől erős várat formál. A mai formája öt szegeletű, erős és nagy négyszegletű kövekből van építve, 's hajdani formájához nem egészen hasonlít, mivel a rajta tett sok igazítások 's változtatások, kivált belső elosztását csak nem egészen el változtatták. Leg először Castaldo, I. Ferdinánd király fő hadivezére tett rajta igazítást 1551ben mikor Ulimán Bégh Boszniai Basa a várost meg szállotta: a régi kerítés falak helyett ujjakkal négyszegleltre körülvétette, 's mindenik szegeletére egy erős kerek bástyát – rondella – csináltatott⁶⁹ [I.1. tábla]. Most az artilleria⁷⁰, a fegyvertárok, 's a fegyvereket készítő műhelyek vagynak benne [I.2. tábla]. A mint a kapunnál bé meg az itt járó, a balról, 's a kapuval által ellenben való hátulso osztályokban a fegyvertárhoz tartozó személyek laknak, jobbról a kapu mellett földszint a fegyvereket készítő műhelyek vagynak. Az épület Déli osztályának dereka tályán régiforma széles grádics⁷¹ visz fel az emeletben egy tornácba, a honnét egy kétfelé nyíló nagy ajtonnal által a vár hajdani palotájába lép bé az itt járó, számtalan, mindenféle nemű hajdani és újj fegyverek vagynak itt szép renddel külömb külömb forma figurákban, 's egymástól külömböző formákban el rakva. A régibb időkben élt, 's az itt lakott hiresebb vitézeknek fegyvereik, vas páncéljaik, sisakjaik, czimeres és czimernélkül⁷²

⁶⁹ Herchenhahn *Belagerung von Belgrad unter Eugen* pag. 123.

71 Sz: lépcső

⁷² A hajdani időkben a vitézek sisakjaikra külbömbféle czifraságokat raktak fel p. o. [Sz: példának okáért] szarvakat, sas szárnyakat, vad állatok fejüket 's t. e. f. [Sz: s több e fél] ijjesztő dolgokat, melyeket francziaul *cirmi*nek neveznek, 's mely nevezet más nyelvekbe is által ment, úgy a magyarba is, melyben most is a nemesi jeles jegyeket *czírmek*nek

215

járatossak, különös érzéseket gerjesztenek. Reám nézve leg nevezetesebb tárgy volt egy hajdani Magyar gyalogság zászlója a Mohácsi szerencsétlen ütközetből: Zápolya János hozta ezt ide, 'egy oly csata osztályé volt, mely az ütközetben megmaradván ő hozzá csatolta magát, 's egy ide való Templomban az oltár mellé áldozatul fel szurta; ez előtt a Jesuiták Templomában volt, Maria Theresia Király Asszonyunk alatt el adattatván a Jesuitáknak mindenek a többetigérés utjánn, ez a zászlo is pénzért el adattatott, melyet szerencsére a fegyvertár akkori commendánsa⁷³ öt forintokonn meg vett, 's az örökre való el veszéstől meg mentett. A mint a nagy ajtonn a palotába bé lép valaki, jobbról az ajtó megett 's az első ablak között lóg négy szegeletes a lobogója, 's nagyobb mint a mostani gyalog zászlok, setétveres vagy is megygy szín selyem damasztból van készítve, 's a széle setét zöld selyemmel ki csipkézve úgy, mint a mostani gyalog zászloké: egyik felől a Magyar czimer van reá kivarva latin körül írással – ha jól jut eszembe *Pro Rege et Patria*⁷⁴ –, a másik felől pedig a Boldogságos szűz a fél holdonn állva, ölében a csecsemő Krisztust tartja, körülötte arany betűkkel ki varva *Szűz Maria Patrona Hungariae*, alatta pedig *Ora pro nobis*⁷⁵. Kár hogy jobban gondját nem viselik ennek az emlékezetes és ritka régiségnek, a por bé lepte 's az óság és a molyok oly rosszszul gazdálkodtak benne, hogy midönn a lobogóját fel emeltem azonnal bé repedt. A zászlo fa nyele zöld és veres pántlikákkal van bé fonva. –

Az első ablak bolthajtásában egy szegről vaslánconn egy Török kő lógg, melyen arabs írás 's Haly Basa neve van a ki 1660 tájján Temesvári Igazgato volt: ezt a téglát 1716ban mikor a várost a törököktől volt meg vétele után az omladékokból tisztogatni kezdték a várfalainak omladéki között találták, melyből meg tetszik, hogy Haly Basa is igazított valamit ezenn a váronn. A fegyvertár két palotából áll, 's minden közfal nélkül egymásból folyik, az egyik az épület Délre való osztályának felét, a másik a napnyugodti vagy a város felől való homlok osztályt egészen magában foglalja, mind az által meg látszik, hogy a hajdani időkben ezek a paloták másképp voltak el rendelve. – Az épület átaljában két emeletű. – A mint ki jövet a kapu bolthajtása alá értem, meg állottam 's széljel tekintettem: itt fogadta Hunyady özvegye Szilágyi Erzsébet V. László Királyt 1456ban, mikor az Belgrádból Szegedre menvén Temesvárótt meg

látogatta Erzsébetet, itt esett térdre, 's itt könyörgött Erzsébet László fiának kegyelmet a Királytól Cilleji Ulriknak Belgrádban történt meg ölettetéséért: ezek hát azok a kövek melyekenn térdelt, 's melyeket a bus anya könnyei áztattak? 's ezek a bolt-hajtások hangzottak vissza esdeklő sohajtásaitól? magamat azokba az időkbe képzeltem vissza, 's el fogodva hagytam el ezen, minden Magyarra nézve emlékezetes helyet, a hol fejlődtek ki elméleti tehetségei, a még most is ohajtva emlegettető Mátyás Királyunknak.

A Temesvári Bánság *Főhadi Kormányának Épülete*, melyet Feldmarsal Grof Mercy Olasz építő mesterek által építtetett 1732ben, nagy, két emeletű, 's most a Temesvári katona Igazgato is benne lakik: fekszik a parade piaczon a Pétervári kapuhoz közel. Csak nem előtte a piac Napkeleti végében [VIII.1. tábla].

A *Fő Ör hely* pompás épülete van, alól az ört állo katonák tanyázo szobáik 's az ör tiszté, ezek előtt pedig az kö oszlopok által tartato bolthajtások tornácok vagynak. Fent az emeletben a Temesvári *Genie Directio*⁷⁶ cancelláriája⁷⁷ van. Az épület homloka mindenféle hadi jegyekkel ékesíttetett. Mind ez a fő ör hely, mind a főhadi kormány épülete Grof Mercynek az építésben volt jó izlését bizonyítják.

A *Királyi Kaszárnyák*, melyek Napkeletről a várost körülveszik a bástya falakkal parallele⁷⁸, azokon belől 's azok mellé épültek: nagyok, alkalmaztossak, 's a mint mondják 30000 ember el fér benne, de ezt alig lehet el hinni; a régi vártól, vagy is a Pétervári Kaputól fogva az Erdélyi Kapuig nyulnak el, középpen rézzel fedett magos tornyok van [VIII.2. tábla]. 1719ben Grof Mercy kezdette éppíttetni, 's 1730ban végeződtek el ugyan csak az ő Fő Igazgatosága alatt. – Ezekenn a már elő számlált katonai épületekenn kívül vagynak még több más katonai épületek is, u.m. az úgy nevezett *Ingenieur Kaszárnya*⁷⁹, *Ispótyok*⁸⁰, *gabona tárházak*, *sütőházak* 's e.⁸¹ melyeket mind itt elő számlálni sok volna.

A *Temesi Kamarai Fő Igazgatás épülete*, a Vármegye háza végében a nagy piacchoz közel egy utszában mely ezen piacra megy ki. Az épület nagy, derék és szép, két emeletű, az elsőben mindég a Temesvári Kamarai Fő Igazgato lakik, földszint

⁷³ Sz: *parancsnoka*

⁷⁴ Sz: *a királyért és az orszáért!*

⁷⁵ Sz: *Szűz Mária, Magyarország védelmezője könyörögj érettünk!*

⁷⁶ Sz: *(fő)mérnökség*

⁷⁷ Sz: *hivatal, iroda*

⁷⁸ Sz: *párhuzamosan*

⁷⁹ Sz: *mérnöki laktanya*

⁸⁰ Sz: *kórház*

⁸¹ Sz: *s egyéb*

a pénz és leveles tárok, a második emeletben a cancelláriák 's t e f. vagynak.

A *Vármegye háza* a Nagy piaczon fekszik, hoszszu és nagy, 's pompásságára nézve Királyi épület, 1752ben Grof Perlas Bánsági fő igazgato kezdette építtetni a Bánsági Fő igazgatás 's az Elölülő számára, ugy, hogy a felsőbb emeletekben az Elölülő 's egyéb tisztviselők, a földszint való szobákban a Cancellariák⁸² 's az expeditio⁸³ foglaljanak helyet. Grof Clery fő igazgatása alatt 1774ben az épület még akkoráig hoszszabbított meg mint a mekkora ez előtt volt, 's ebben az állapotban van most is. 1779ben mikor Maria Theresia Király Aszszonyunk alatt a Temesi Bánság egy része a hajdani három vármegyére ismét fel osztott, ez a pompás és nagy épület a vármegyének által adatott, hogy a Köz-gyűlések, leveles és pénz tárok, benne tartassanak, 's a vármegye tisztviselőinek szállásul szolgálják. Az épület hoszszukás négyszegetű, két emeletes, 's a Nagy piac felől a homlok oldalán két nagy kapuk vagynak melyek az épület belsejébe visznek. – Ezen kívül egy másik utzában van még a vármegyének egy másik derék háza is.

A *Ráczok Városháza* a parade piaczon a Hadi Fő Kormány épületének csak nem eránnyában áll, egy emeletre épült, 's derék [VII.2. tábla]: a homlok falán a hajdani Temesvár palánkos sáncaival van le ábrázolva, mely egy uttal a város czimere, ezen alól írással

Olim quid fuenim, praesens insigne docebit,
Moenia, quae circum turcica structa vides,
Caesaris vicit Princeps Eugenius armis,
Quae tibi nunc fulgent, Mercius arte tulit,
Dent autem Superi, postrema in Saecula Mundi,
Operata hac semper conditione fruar,
Qua fruor Augustis Aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec Sceptra Austria diva suis.⁸⁴

Közönséges épületek itt még a Királyi Harminczadé, Postáé, só, fa 's t e f hivataloké, Fő biztosságé, a polgári ispotály, a Zsidok Zsinagógája. A Csanádi Püspöki Megye Papnevelő háza is itt van, az ugyan ezen megye káptalanjának lako házai.

⁸² Sz: iroda

⁸³ Sz: küldöttek

⁸⁴ Sz:

*Mi egykor voltam, most a címer fogja elárulni tudatni felfedni
A várfal, amit a török épületek körül látsz,
Jenő fejedelem császári fegyverekkel vett be,
Amik most neked csillognak, azt Mercius hozzáértéssel emelte,
Adják aztán az égiek, hogy utolsóként a világ
örökkévalóságában,
Működésében mindig ezen kívánatos állapotnak örvendjek
Míg rajtam a császári sas, addig oltalmazok másokat,
Amíg uralja ezt jogaraival az isteni Ausztria.*

A lakosok házaik a belső városban vagy az erősségben – Festung – nagyok, szépek 's mind egy, vagy több emeletűek: ez előtt mind egy emeletűek 's egy formák voltak, de már a mostani időkben sokann mind kiterjedésekre nézve nagyobbították fundusaikat⁸⁵ több házakat öszve vévén, mind pedig magosságokra nézve, az épületeket két 's három emeletekre fel vevén.

A lakosokra nézve igen nagy alkalmatlanság az, hogy az egész belső városban való kutakban a víz rossz, meszes és émelygős édességű, ahonnét majd meg ihatatlan, erre való nézve Gorf Mercy fő igazgatosága kezdetén mindjárt a Fábrika nevezetű külső városban egy oly szivárványt⁸⁶ készíttetett, mely a Böge csatornájából a vizet föld alatt való csatornákon a belső város nagy piacza közepére hajtja egy ott való nagy vízfogoba, a melyből a szükségesen felyül való víz másfelé ki folyván a föld alatt a városbol a csunyaságokat ki viszi. Kár hogy ezt a gödörforma víz fogot a város csinosabb formába nem véteti, 's valamely, köből készült alkotmánnyal nem fedeti bé mely ennek a szép piacznak még nagyobb ékességét adna.

A Zsido templom szomszédságában van egy ház, melynek czimere az Eugenius tornya [VIII.1. tábla], e volt az újra építtetett Temesvárbán a legelső épült ház: az udvárán van egy négy szegetű 's több emeletű magas és erős torony, mely hajdan a régi Temesvár városának kapuja volt, 's a városnak a Törököktől volt vissza vétele után Eugenius tornyának neveztetett, mivel ezen ment bé először Eugenius a városba, azomban a város vissza vételekor ezenn rontottak bé a Császáriak. Emlékezet okáért meg hagyattott: mikor én nézegettem asztalos műhely volt benne földszint.

A belső városban több derék vendégfogadok vagynak, melyek között legderékabb épületére 's fekvésére nézve a *hét Választo Fejedelmek* czimű; fekszik a nagy piaczon, szegeleten, egy emeletre épült, 's a fő oldalán való szobákból, a nagy piaczra, kivált hétivásár alkalmatosságával mulattato a kilátás.

Temesvárnak két külső városai vagynak, melyek a városhoz ugyan közel, de attól még is egy ágyu lövésnyire a glacison⁸⁷ tul fekszenek [V.2. tábla].

A *Fábrika nevű külső város* az Erdélyi kapu előtt fekszik, 's nevét a hajdan itt volt Fabrikáktól⁸⁸ vette. Minekutánna a belső város Grof Mercy igazgatása alatt épülni kezdett, az Erdélyi kapu előtt házhe-lyeket osztott ki, melyekre csak hamar derék

⁸⁵ Sz: alapjukat, itt valószínűleg az alapterületekre gondol

⁸⁶ Sz: szivattyús kút

⁸⁷ Sz: sáncon kívül

⁸⁸ Sz: gyár

házak épültek; ezenn kívül a nevezett igazgató papiros és drotvono malmokat, Hollandius modra készült repce olajat üto sajtókat építtetett, mindenféle mester embereket telepített itt meg, 's ezek között arany és ezüst paszománt⁸⁹ verőket; poszto, 's ehhez nem messzire az eperfás kerthez közel selyem fábrikát építtetett valamely Mantuai Rossi nevű Abbée⁹⁰ fel vigyázása alatt, a ki egyszerűsmind Csanádi Kanonok is volt. Ebben az épületben a selyem bogarak tenyésztésekre szobák, a selyem készítésére alkalmas meleg kemenczék, a tojásokrol le és feltekerő machinák, 's mindenféle sima és virágos selyem materiák készítésekre szükséges szövöszékek vagynak: a leg első fono machinát Udineből egy Olasz lopva hozta ide, a ki későbbben Aradonn halt meg. Ennek a fabrikának leg első munkáját VI. Károly császár a Temesvárott való Csanádi Székes Templom Oltárára ajándékozta, a másodikat pedig a feleségének Erzsébet Krisztina Császárnénak mint olyan újmodit melyet csak akkor vittek Francia Országból. Azomban a fabrika külső város ipariájának⁹¹ mind pedig nevékedésének egyszerre vége lett, ugyan is 1737ben a Törökökkel volt háboru el kezdődött, ezenkívül ezenn a tájonn a pestis is uralkodni kezdett, melyből a lett, hogy ezen külső város lakosai nagyobb részént el költöztek innét, 's rövid idő mulva a fabrikák machinák, 's a műhelyek dolgozó szerszámaik mind heverték nem lévén már őket mozgásba hozó kéziművesek. 1739ben megkötetvén a Törökökkel a békeség, ismét népesedni kezdett a város, de a fabrikáknak végek lett, a selyem fábrika Verseczre tevődött, az itt való épületeket pedig katonai quártyákká változtatták által. Most ebben a külső városban sok malmok, a Török országi kereskedőknek le rakodo boltjaik, nagy sertfőzőház, nagy fa depositoriesumok⁹² 's t e f. vagynak. Vendégfogadokat, mulatokerteket, 's több más mulatságra szolgáló holmikat is lehet itt találni. – Mind ezeknél nevezetesebb 's hasznosabb az a víz mív, mely az itt el folyo Bögéből a tiszta vizet föld alatti csökönn a városba hajtja, ezt a mívét még Grof Mercy készítette, Kormányiszéki Elölülő Báro Brigido pedig 1774ben meg újította. A Böge partonn egy toronyforma épület, 's abban egy éppen olyan mív van mint a közönséges szivárványos kut, melyet folyvást emberek huznak, úgy hogy e' nem egyéb egy nagy szivárványos

kutnál. Ebben a külső városban a O hitűeknek⁹³ Templomjok is van.

A másik külső várost *Jozsef városnak* nevezik, fekszik a Pétervári Kapu előtt a Böge mellett: itt a régi időkben csak kertek, 's a kertészek számokra kunyhok voltak, de a tájjéknak egészes volta sokakat arra ingerlett, hogy 1753 táján itt házakat kezdetek építtetni, 's a tehetősebb Temesvári lakosok majorokat szerezni, melyek naponként szaporodtak, mig nem ez a külső város lett belölök. Mikor II. Jozsef Császár 1774ben másodszor is itt volt, az ő nevérol Jozsef városának nevezték. A város fekvése a vidékhez képest kiesebb mint Temesvár többi részje, maga helyes, utszái egyenesek, szélesek 's a házak előtt fák vagynak sorban ültetve. A tehetősebb Temesvári lakosok nyáronn az itt való nyári házaikban 's kertjeikben laknak, hogy a városban való rossz és hideglelős levegőrol meg szabadulhassanak. Ebből a külső városbol a Bögénn egy fa híd visz által: vendégfogadok és korcsmák is vagynak itt; a lakosok leg inkább Németek.

A városi *majorok* a Fabrika és a Jozsef külső városok között fekszenek, ámbár azokat Korabinszky⁹⁴ hibásan a Jozsef város és Mihala falu közzé teszi, Vályi pedig a Magyar Ország le írásában Temesvárrol értekezvén egy külső városrol sem ír semmit is.

A belső Városonn kívül a Bécsi kapu előtt az Országuthoz közel egy kies mulato erdőcske, abban pedig szép mulatoház 's egyéb épületek vagynak, melyben nyáronn a Városiak magokat mulatni szokják. *Bassabrunnak* nevezik azért, mert a Törökök itt voltak alatt, itt a Basa mulato kertje volt, kiverettetvén a városbol a Törökök, az O hitű Püspök kezére került, a kitől azt Maria Therezia Király Aszszonyunk meg vette 1776ban, 's a most is fent álló szép mulatoházat a kertel együtt készíttette az itt volt Elölülőknek mulato helyül. Most a városé, mely azt az udvartol ajándékban kapta oly föltétel alatt, hogy az azt mindég fent tartsa abban az állapotban melyben által vette. Nyáronn vasárnapokon itt muzsika 's táncz szok lenni: Temesvár körül ez a leg kiesebb mulato hely.

A Tudományos Gyűjtemény 1818ik esztendei folyamatjának IVik kötetje azt írta, hogy Temesvárnak 4695 Romai Catholicus, 5657 Egyesült és O hitű, 99 Lutheranus, 14 Reformatus és 380 Zsido lakosai vagynak, ugyan az 1821 esztendei Tud. Gyűjt. VII. kötetje a 69dik laponn 12665re, T. T. Doczy Úr⁹⁵ pedig 11420ra tette

⁸⁹ Sz: Arany-, ezüst-, selyem- stb. fonalakból sodort, ruha díszítésére használt zsinór

⁹⁰ Sz: apát

⁹¹ Sz: iparának

⁹² Sz: raktár

⁹³ Sz: orthodox keresztények

⁹⁴ Geographisches v. Lexicon Seite 755.

⁹⁵ Europa Közönséges Föld le írása IX. kötet 311. lap.

számokat. Ezek a lakosok leg inkább Németek és Ráczok, kevesenn Magyarok: a két első nemzetűek leg inkább polgárok 's kereskedők, boltosok⁹⁶

⁹⁶ Tudva van, hogy sok boltnak mely helytelen czimje szok lenni – ilyeke Pestenn is lehet látni – azomban oly meg sértőt még nem láttam mint itt azon utszában, mely az O hitű Püspök lakásától a parade piac felé megy jobbról az utsza dereka tályán, a hol egy boltos egy nagy táblára az ajtaja felébe egy nyulacskát festetett, melyet fel fegyverkezett hét Német egy akkora lándzsával szur agyon mint a mily annak az O Testamentom a Goliathét irta, felébe ezen fel írás van téve, „*die sieben tapferen Schwaben*” [Sz: A hét bátor sváb], csudálni lehet hogy ha Sváb tölle vásárol valamit, 's ha pedig Német vevőt magától el akarta idegeníteni a boltos, úgy ennél czélerányosabb czimet nem válászthatott volna. Sz: A hét sváb meséjét Grimm fivérek adták ki. A történet: Hét sváb atyafi egyszer összekerekedett s mit gondoltak, mit nem, elhatározták, hogy nekivágnak a világnak s nagyot cselekednek. Az ám, nagyot. Halljátok a nevét is a hét vitéz svábnak amint következik: első volt a Sulc, második a Jakli, harmadik a Marli, negyedik a Jergli, ötödik a Mikli, hatodik a Hanzi, hetedik a Bejtli. De olyan nagy vitézek voltak ökelmek, hogy fegyvert nem is vittek magukkal, csak egy éktelen hosszú nyársat, azt mind a heten megfogták: elől ment Sulc, a legvitézebb, a legerősebb, aztán utána a többiek sorban, leghátul maradt Bejtli. Így indult világgá a hét sváb. Hej, ember, állat, reszkess, jaj annak, aki a hét vitéz svábnak utjába akad!

Ment, mendegélt a hét sváb, éppen szénakaszálás ideje volt s egy réten setétedtek el. Messze volt még a falú s azon gondolkoztak, vajjon menjenek-e odáig, vagy a réten háljanak, mikor egy cserebogár elröpi a fejük felett nagy zúgással, zümmögéssel. Hej, megijed a vitéz Sulc, szinte elejtette kezéből a nyársat, reszketett, mint a nyárfa levél.

– Hallgassatok csak, mondta a társainak, dobolást hallok. Uram, Jézus, ne hagyj el!

A Jakli, ki mögötte tartotta a nyársat, mondta:

– Az ám, lehet. Én meg puszkapor-szagot érzek.

Nosza, egyéb sem kellett, Sulc úr szaladni kezdett, mintha szemét vették volna ki, uccu, átugrott egy kerítésen, s ott a kerítés aljában ráugrott egy ott felejtett gereblyére, annak is éppen a fogaira. Felbillent erre a gereblye s a nyele úgy pofon vágta a vitéz Sulcot, hogy elordította magát.

– Jaj, jaj, kegyelem, kegyelem! Megadom magamat, meg!

Azalatt a többiek is átugrottak a kerítésen s egy szívvel-lélekkel kiáltották:

– Én is megadom magamat, én is, én is!

Az ám, de kinek? Mikor egy kicsit magukhoz tértek, látták, hogy nem látnak semmit, katonának híre, nyoma sincs, gereblye volt az, a mitől megijedtek. Erősen megszegyelték magukat s mindjárt megfogadták szent esküvéssel, hogy erről a dologról sohasem szólnak senkinek. No bezzeg, ezért ugyan kár volt megesküdni.

Másnap reggel felkászálódtak, mentek tovább, mendegéltek, de bizony mondom, visszatérnek a falújukba, ha csak sejtik is, mi szörnyű, nagy veszedelem vár rájuk. Hát csak halljátok s borsódzék a hátatok: amint mennek át egy dűlön, ott üldögel egymagában egy nyúl. Isten, Jézus Krisztus úgy segé' n, egy nyúl! Hosszú fülét hegyezgette, a szemével meg oly mordul nézett feléjük – huh! mindjárt felfalja őket szöröstől, bőrostól ez a szörnyeteg.

Hej, lett ijedtség. Reszkettek, mint a kocsonya, állottak egy helyben, sem előre, sem hátra nem mertek mozdulni. – Istenem, Istenem, mit csináljanak, merre facsarodjanak? No

és mester emberek, az utobbiak pedig a K. Kamarai Kormányánál, a vármegyénél, 's városnál való tisztviselők, és Földes uraságok. A lakosok kalmár portékákkal, marhákkal, pamukkal⁹⁷, gyapjuval 's gabonával kereskednek, a gabonát leg inkább Temes Vármegyének abból a részéből veszik, mely a Tiszához oly messze esik, hogy magok a producensek⁹⁸ az ott meg álló hajokra nem szállíthatják; az ide való gabona kereskedők rész szerént itt helyben adják el gabonáikat a hajosoknak, rész szerént magok szállítják ki a Tiszára apro hajokon a Böge csatornáján, a mely csatorna más nagyobb vizekkel lévén egyesülésben a

de végre mégis lelket kaptak, elkezdtek tanakodni. Egy életük, egy haláluk, megvívják a szörnyű harcot. Hirtelen ráútnak az ellenségre, hátha, hátha... Megfogták mind a heten a nyársat, elől a Sulc, hátul a Bejtli, ki, merthogy hátul állott, vérszemet kapott s így tüzelte a többi:

Csak előre, előre, Tán csak nem féltek tőle?

Szolt a Hanzi:

Könnyű hátul szózatolni, Tessék előre rukkolni!

Bíztatta a Jergli is:

Úgy komám, úgy, állj elé, Én meg a hátad megé!

Mondta Bejtli:

Mindig Sulc volt első köztünk, Egyszer úgy, mint másszor győztünk.

Ez nagyon tetszett Sulcnak, roppant neki bátorodott s menydörögte:

Utánam hát, vitéz svábok, Nem nézek én most, csak vágok!

Azzal hajrá, neki vágta, mentek előre, mind előbbre, de amint közelebb értek a nyúlhoz, Sulc vitéznek inába szállott a bátorsága, elkezdett ordítani:

– Ó, jaj nekem, mi lesz velem, jaj, jaj, jaj!

Hiszen egyéb sem kellett a nyúlnek, uccú, fölugrott s úgy elillant, mintha föld nyelte volna el. De bezzeg lett öröm, mikor látták, hogy szalad a nyúl. Hej, ha tudták volna előre, hogy nyúl az és nem a hétfejű sárkány! Hiszen csak találkoznak még egyszer vele!

Most már csakugyan nekibátorodtak s nagy büszkén tovább indultak. Mentek, mendegéltek s útközben egy nagy folyóhoz értek. Néztek erre, néztek arra, vajjon van-e híd, de bizony nem láttak hídat se közel, se távol. Hajón jártak át ezen a nagy folyón, de hát ők arról nem tudtak. A tulsó parton kaszált egy ember, átkiabált ahhoz, hogy átal lehet-e menni a vizen?

– Átal, kiáltotta vissza az ember, ha hajóra ültök.

A hét sváb ezt úgy értette, hogy átal, ha ráútnak a folyóra. No, de egyszerre mégsem mertek nekivágni, hadd próbálja először Sulc, a legvitézebb. Uccú, belemegy a vízbe Sulc, ott éppen volt valami zsombék, arra ráúlt, az megmozdult, vitte, de egyszerre csak elmerült, volt Sulc, nincs Sulc. Az ám, de éppen akkor kerekedett nagy forgószél, felkapta Sulcnak a kalapját s átrepítette a folyó tulsó partjára, ott a kalap mellé letelepedett egy béka s az elkezdett brekegni: vák, vák, vák. A svábok úgy hallották, hogy: át, át, át! s mondták: ehe, a mi vezérünk kiabálja, hogy: át! – hát nosza, gyerünk át. Neki vágta a folyónak nagy bátran, de csakhamar elmerültek s mind a hányan voltak, a vízbe fulladtak. Így lett vége a hét vitéz svábnak, így bizony. Aki nem hiszi, járjon utána.

⁹⁷ Sz: pamuk török kifejezése, jelentése pamut

⁹⁸ Sz: termelő

város kereskedését igen neveli. Ez a csatorna itt lesz hajókázhatóvá⁹⁹. A városnak transito¹⁰⁰ kereskedése is nagy, mely Orsovából, Erdélyből 's Páncsováról Szeged felé Pestnek, 's Arad felé Debreczennek, 's ismét meg fordítva Bécsből 's Pestről Erdélybe és Török Országba megy.

Az élés modja Magyar Országi más városokkal egyben hasonlítva itt olcso, 's Uj Vidéket kivén, melynek piaczn Bács Vármegye 's fél Slavonia tölti el, egész Magyar Országba oly bőv és olcso hétivásárokat nem láttam mint itt. A hétivásárok helye a belső városban valo nagy piacz, mely ilyenkor tele van az egész Banatusbol, sött az Oláh Ország széleinn fekvő hegyekből is ide jövő el adokkal, a kik ennek a boldog vidéknek minden termésével, a leg nagyobb bőséggel bé töltik a piaczot: mindenféle állatok és szárnyas állatok, juhok, kecskék, malaczok, disznok elevenen és már le ölje árultatnak itt¹⁰¹. A leg szebb faju gyümölcsök, kellemetességekre az ananashoz hasonló nagy sárga dinnyék, minden féle nemű különös szép kerti vetemények, zöldségek, még az olyak is melyek már a melegebb országok terméseik külömben¹⁰².

A város levegőjét sok idegenek, kivált a Németek egészségtelennek tartják, melynek leg nagyobb okai a városkörül valo mocsáros helyek, 's az, hogy a magass bátyák miatt a szellő és a szabad levegő az utszákat 's belső várost nem járhatja szabadon.

Temesvárott fiacreck¹⁰³ is vagynak, melyekről csak azért tesztek említést, hogy Hazánkban Budát, Pestet 's Posont kivén másutt nem láttam ilyenket.

Traducere

TIMIȘOARA

se situează pe o câmpie întinsă, lângă canalul Bega, odinioară înconjurat de mlaștini care au fost secate înspre timpurile noastre. Atât în vremurile trecute,

cât și în zilele noastre este socotită drept o cetate faimoasă și puternică, oraș regesc, ce ocupă un loc proeminent în istoria țării noastre. Care sunt originile orașului și cine l-a întemeiat? Lucruri incerte¹⁰⁴. Severini, urmat apoi de Grisellini¹⁰⁵ și Sultzer au afirmat că în acest loc se afla în trecut orașul dacilor, Zambara, Timișoara dezvoltându-se pe ruinele acestuia. Istvánfy¹⁰⁶ nota că orașul fusese înființat de către vechii regi maghiari cu rostul de a se împotrivi atacurilor bulgarilor, tătarilor și al cumanilor. Alții îl atribuie Sfântului Ladislau, care l-ar fi construit din prăzile de război dobândite de la cumani¹⁰⁷, însă toate aceste afirmații sunt îndoielnice. Notarul anonim al regelui Béla, atunci când scria despre teritoriul Timișului, pomenea și alte cetăți, Timișoara a fost însă dată uitării¹⁰⁸, a omis să o menționeze și Thuroczy¹⁰⁹ atunci când scria despre cum voia regele Coloman să atace cu oștile sale în apropierea Timișoarei ceata cruciaților aflată în trecere spre Constantinopol în anul 1096: „*Rex congregavit exercitum suum circa Temes*”; „*Rex autem in Temes utiliori confilio usus*”¹¹⁰. Din formulările *circa Temes* și *in Temes* nu putem deduce că Thuroczy s-ar fi gândit la Timișoara, căci putea să facă referire la cursul Timișului sau la regiunea dimprejurul fluviului. În timpul regelui Andrei al II-lea, în 1212, s-a dat lege să se dea Banatul Timișului ca donație doar vitejilor cunoscuți pentru fapte vrednice

¹⁰⁴ Joh. Severini, *Pannonia Veterum Mon. illustrata*. libro I. Cap. 15. pag. 41.

¹⁰⁵ Grisellini *Gesch. d. Temesvarer Banats*. 1. thl. 1 brief seite 5. – Sultzer *Gesch. d. Tans. Alp. Daciens*. 1. b. 181. seite

¹⁰⁶ Libro XVIII. pag. 324. Edio. Hierati Coloniae. 1622.

¹⁰⁷ Vályi în a sa descriere a Ungariei (orig.: Magyar Ország le irásában) pe fila 2 D. 477, menționează și faptul că Bonfinius *Dec. II. Libro I*. pag. 180. a atribuit construirea Timișoarei regelui Sfânt Ștefan. Eu nu am găsit nici cea mai mică referire la Timișoara în locul indicat, dar nici în altă parte a scrierii dedicate vieții Sfântului Ștefan.

¹⁰⁸ *Hist. Ducum Hungariae* Cap. XLIV. Dacă s-ar cunoaște când a trăit notarul anonim, am avea certitudini și despre aceste lucruri. În lucrarea sa, acesta menționează doar fapte desăvârșite până la Béla I, din care putem deduce că fusese cancelarul acestuia, – Béla I a domnit între 1060–1063. Este considerat ca fiind mai degrabă notarul regelui Béla al II-lea sau Béla al III-lea. Cornides în lucrarea sa intitulată *Vind. An. Belae R. Not.* îl consideră ca fiind notarul lui Béla al III-lea, având numele de Benedict și PaSz. Conform tratatului Preasfinției Sale prepozitul György Fejér publicat în volumul 6 din 1828. al *Tud. Gyűjt.* (trad. Colecția Științifică) despre perioada în care a trăit notarul regelui nostru Béla, notarul numit până atunci anonim este menționat cu numele Péter (trad. Petru), fiind episcop de Győr între 1135–1142, iar când a murit, era notarul regelui Béla al II-lea.

¹⁰⁹ *Chronica Hung.* Parte II. Cap. LX. pag. 219. in. Coll. Schwandtnari Script. Hung. Tomo. I.

¹¹⁰ *N.a.: „Regele și-a adunat ceata în jurul Timișului ...”, precum și „Regele, ascultând în Timiș de sfaturi utile ...”*

⁹⁹ Lásd rola oda felyebb a Tétel vidéke le irásában.

¹⁰⁰ Sz: *távolsági*

¹⁰¹ Az Oláhok a juhokat és kecskéket a piaczonn leg inkább már meg nyuzva árulják, vagy ha elevenen hozzák is ide, ugy alkusznak, hogy azokat magok ölik meg 's a bőröket ismét viszsza veszik.

¹⁰² 1811ben télen a czitrom meg szűkült Temesvárott; a Csanádi Püspök tulajdon kerti melegházában termett két ezer darab czitromot adott el, darabját 5 forinton fekete bankoban: ekkor volt az ó bankonak leg rosszabb értéke.

¹⁰³ Sz: *A fiáker, fiákker francia-német eredetű szó, Szent Fiacrius nevéből származik, hozzánk német közvetítéssel jutott el. Személyfűvarozásra használt, általában kétlovas fogatú, rugós karosszériájú, könnyű kocs, amelyre harmonikaszerűen leeresztethető ernyő van szerelve.*

și curajoase¹¹¹, se prea poate însă ca nici legea să nu se fi referit la oraș, ci la Banatul Timișului care și-o fi luat numele nu atât de la oraș, cât de la râul Timiș. O fi existat deja orașul în timpul lui Béla al IV-lea? Nu știm sigur, căci Rogerius în a sa lucrare *Carmen Miserabile*¹¹² nu îl pomenește, cu toate că notase distrugerea regiunii de către tătari. Suspectez că e puțin probabil ca Timișoara să fi existat sub Ladislau al IV-lea, căci într-un anume document emis în 1273 se vorbește despre banul de Timiș ca baron de Cuvin și Caraș, cu toate că este binecunoscut faptul că Banatul de Timiș fusese inițial denumit Principat al Horom-ului, Banat al Cuvinului, iar baronul sau banul locuia la Cuvin. Dacă la 1273 banul se autointitula baron al Cuvinului pentru că stătea la Cuvin, Timișoara nu exista încă la data respectivă. În 1311, regele Carol I ținea un ospăț la Timișoara,¹¹³ ca urmare Timișoara trebuie să fi fost un oraș dezvoltat, chiar dacă nu era încă foarte renumit. Thuroczy¹¹⁴ scria că prima soție a regelui Carol I, Maria, murise la Timișoara în anul 1313, iar la 1330, după înfrângerea suferită din partea valahilor în Țara Românească, el se refugiase tot la Timișoara. Orașul s-a extins și în timpul regelui Sigismund: în 1442 regele îl numise pe Ioan de Hunedoara ban al Timișului, acesta obținând de aici victorii multe și renumite împotriva turcilor. La 1457 regele Ladislau al V-lea, călătorind de la Belgrad la Szeged, a vizitat-o pe văduva lui Huniade aflată la Timișoara. – în preajma anului 1500 aici se găsea o închisoare renumită în toată țara. – La 1514, Gheorghe Doja alături de țărani cruciați asedia orașul apărât vitejește de banul Ștefan Báthory până la sosirea voievodului transilvănean Ioan Zápolya, oștile unificate reușind să îi înfrângă pe Doja și pe ai săi țărani. În timpul bătăliei, Doja, fratele său și alți nobili au fost capturați de către oștenii lui Zápolya. Doja însuși a fost chinuit pe scaunul de tortură și așezat apoi pe un tron de fier încins, timp în care i s-a pus pe cap o coroană de fier încins și în mână un sceptru de fier încins. Secționându-i-se apoi vena, sângele scurs l-au dat spre a-l bea fratelui său, iar celorlalți camarazi, aflați în jurul lui și nemâncați de trei zile, le-au dat să mănânce bucăți din carnea lui, smulse de călău cu ajutorul unui fier încins. Trei dintre aceștia au refuzat să îi mănânce carnea, drept urmare au fost pe loc trași în țeapă de vii. Cei care au mâncat, au mai fost cruțați un timp. Supus unor asemenea chinuri, Doja n-a scos nici măcar un suspin, doar la final, când călăul i-a

spintecat burta și i-a scos intestinele, s-a înfiorat și s-a cutremurat. Trupul său tăiat în bucăți și prăjit la foc sau fiert în cazan a fost dat ca ospăț celorlalți prizonieri, care au fost și ei apoi uciși de călău, ultimul fiind fratele lui Doja. La final, cadavrele și instrumentele de tortură au fost incendiate deopotrivă, iar cenușa a fost aruncată în apa Timișului sau de fapt a Begheiului și împrăștiată în aer¹¹⁵. A fost, într-adevăr, o cruzime nemaiauzită! Dacă însă citiți despre cruzimile înfăptuite de țărani în țară, aceștia și-au meritat pe deplin pedeapsa¹¹⁶.

După bătălia de la Mohács [Timișoara] a ajuns pe mâinile lui Ioan Zápolya a cărui soție, Isabela, pe baza înțelegerii din 1538¹¹⁷, i-a dat-o în anul 1544 lui Ferdinand I. Acest rege l-a numit în funcția de ban faimosul István Losonczy, care a apărât orașul cu atâta dărzenie împotriva turcilor. În 1551, turcii au atacat Timișoara, dar Losonczy i-a alungat de sub zidurile cetății¹¹⁸. În anul 1552, turci au asediat-o din nou și cu toate că Losonczy a luptat iarăși vitejește pentru apărarea orașului, în final, din cauza neliniștilor iscate între soldații germani și italieni, a fost nevoit să predea orașul turcilor. Aceștia, nerespectând însă înțelegerea, după ce apărătorii au ieșit din cetate i-au decimat, moment în care Losonczy la rândul lui i-a atacat pe turci, rănit fiind însă a fost capturat, decapitat, iar pielea i-a fost trimisă la Constantinopol. Astfel a ajuns Timișoara pe mâinile turcilor care au ținut-o sub ocupație 164 de ani. – În 1577, orașul a suferit o mare distrugere din cauza exploziei a o sută chintale de praf de pușcă adus recent de la Buda¹¹⁹. – În van au încercat la 1586 Sigismund Báthory,

¹¹⁵ Grisellini I. Band seite 58. – Sigleri Chronologiae Rer. Hung. Libro. I. Cap. V. – în schimb, alți autori scriau că după ce Doja a fost tăiat în patru, bucățile trupului său au fost expuse și trase în țeapă spre spaima țăranilor, una la Buda, alta la Pesta, a treia la Alba Regia, iar a patra la Oradea.

¹¹⁶ N.a.: În afară de ultimele două propoziții în care Mind-szenthy își exprimă părerea vis-a-vis de judecata lui Gheorghe Doja, restul descrierii execuției este preluată, aproape în mod identic, de la Grisellini, autorul însuși făcând referire la acesta (v. nota supra).

¹¹⁷ N.a.: pacea de la Oradea.

¹¹⁸ Korabinszky în Lexiconul său geografic, pagina 758, precum și Szerdahelyi în Chorogr. Celebr. Hung. Urb. et. Opp. pad. 252. Editio 2, îl numesc greșit pe István Losonczy Antal., – În timpul acestui asediu s-a întâmplat ca în urma unui contraatac Simon Forgács să fie rănit, zăcând în fața cetății printre cei căzuți: un turc, ținut captiv în trecut la rubedeniile lui Forgács, l-a recunoscut și l-a luat în cortul lui, iar când acesta s-a mai întremat, vindecându-i-se rănilor, l-a lăsat să se întoarcă în oraș, fapt pentru care Forgács i-a dat turcului lucruri dintre cele avute asupra sa, în valoare de 800 de forinți, Grisellini I. thl. pag. 68.

¹¹⁹ Iselius Hist. Geogr. vr, Lexicon VI. Band, seite 672. in folio Basel 1744.

¹¹¹ Timon Imago Novae Hungariae pag 46.

¹¹² N.a.: Cântec de jale

¹¹³ Grisellini Gesch. d. Tem. Banat. I. theil. seite 22.

¹¹⁴ Chronica Hung. Parte II. Cap. XCI.

la 1695 Ștefan Josika și la 1696 principele elector Friederich de Saxonia să asedieze cetatea, pentru ca în final, la 1716, faimosul prinț Eugeniu de Savoya să reușească să o recucerească definitiv.

Timișoara și-a luat numele de la cursul de apă Timiș, deși în realitate orașul se află pe malul Begheiului. Cu toate că în vechime aerul orașului era nesănătos din cauza emanațiilor mlaștinilor ce îl împrejmuiau, aici trăia o populație numeroasă. Se împărțea în patru părți, precum Cetatea, Palanca, Orașul și Insula [Pl. IV.2]. Aceasta din urmă se situa spre sud, era împrejmuită cu un șanț adânc și palisadă, și era mărginită de mlaștină. Între insulă și oraș, pe malul stâng al Begheiului care o despărțea de acesta din urmă, se afla cetatea. Orașul se întindea între cetate și palancă și era bine întărit: avea trei șanțuri adânci, dintre care unul se afla în fața palisadei exterioare, în timp ce celelalte erau între zid și oraș. Toate cele trei șanțuri erau întărite cu palisade puternice din stejar, orașul fiind înconjurat de ziduri masive și turnuri puternice. Palanca se întindea în semicerc în partea nordică a orașului, era mai mare și mai dens populată decât orașul interior, existând în total trei mii de case aici [Pl. IV.1]. Era înconjurată de un șanț adânc, în care curgea apa Begheiului, apoi de un val înalt întărit cu palisade puternice, iar în exterior mlaștinile încercuiau orașul, reprezentând cea mai bună apărare. Șanțurile dintre valurile de pe partea nordică, care erau de altfel uscate, se umpleau cu ușurință de apă doar după o singură zi de ploaie. Cel mai puternic bastion al orașului a fost așa-numitul Turn de Apă. Șanțurile Timișoarei vechi aveau abia jumătatea lășimii șanțurilor de acum, cu toate că orașele exterioare erau mult mai întinse decât orașul interior, în mod special în dreptul porții Vienei de acum. În vremurile apuse se credea că orașul reprezenta cheia țărilor aflate în această regiune.

Timișoara de azi a fost reconstruită în totalitate după recucerirea de la turci, neasemănându-se deloc cu ceea ce a fost odinioară [Pl. V.1]. Fortificația a fost construită conform noilor tehnici de construcție militară începând cu 1718 de către guvernatorul de atunci al Banatului, feldmareșalul conte Mercy, pe baza propriilor planuri, fiind terminată în jurul anului 1743 în timpul generalului baron Engelshofen, guvernatorul de atunci al Banatului¹²⁰ [Pl. V.2]. Sistemul de fortificație – *fortificatio* – a fost executat impecabil urmând regulile de atunci: sub zidurile interioare au fost amenajate

cazemat¹²¹, iar sub valurile exterioare au fost săpate galerii¹²². Porțile sunt puternice, foarte aspectuoase, realizate după modelul portalurilor, fiind ornate, așa cum se cuvine, cu sculpturi din piatră. Fortificația are trei porți, care au fost botezate din nou, deoarece cele vechi se numeau altfel și se aflau în locuri diferite față de cele de acum. Acestea sunt poarta Vienei, poarta Petrovaradinului și poarta Transilvaniei, ele fiind mereu închise pe timp de noapte [Pl. VI.1–3]. Toată fortificația este înconjurată de șanțuri late umplute cu apă, peste care accesul în oraș se face pe poduri de lemn. Însuși orașul interior nu este mare, dar este aranjat și construit atât de frumos și cochet, încât merită locul doi după Pesta printre cele mai frumoase orașe ale țării. Are două piețe frumoase, astfel că nu se aseamănă cu niciuna dintre piețele orașelor din țară, cu excepția celei de la Pesta. Una este folosită ca loc de negoț de către negustori și cumpărători, are formă patrulateră alungită, este mare și înconjurată de biserica catedrală a episcopiei Cenadului, de biserica episcopală de rit vechi și de cele mai frumoase case supraetajate, dintre care se remarcă fastuosul palat al guvernatorului¹²³ și reședința episcopului de rit vechi. etc. [Pl. VII.1]. Cea de-a doua este piața de paradă, flancată de Casa Generalatului, Casa Principală de Gardă și alte clădiri mari și frumoase [Pl. VII.2]. Și această piață este destul de mare. – Străzile sunt drepte, aranjate și pavate cu piatră, sunt suficient de late, așezate în unghi drept unele față de altele. Noaptea sunt iluminate cu lămpi.

Cea mai frumoasă biserică din Timișoara este biserica capitlului Cenadului, construită în 1742 de regina Maria Tereza. Cele două turnuri mari ale bisericii au fost acoperite cu alamă, sub aceasta a fost amenajată o criptă frumoasă, curată și luminoasă. Interiorul este foarte frumos, astfel că se numără printre cele mai frumoase biserici din Ungaria. Este decorată modest, fără să fie prea pompoasă. – Biserica episcopală de rit vechi e frumoasă. – Bisericele călugărilor mizericordieni, franciscani și piariști, precum și colegiul celor din urmă în care funcționează gimnaziul, spitalul mizericordienilor sunt reușite. Ordinul desființat al iezuiților a avut și el aici biserică și mănăstire.

Dintre clădirile laice cea mai cunoscută printre maghiari este Castelul construit de marele Ioan de Huniade în anul 1443¹²⁴ spre apărarea orașului și

¹²⁰ N.a.: Conform cercetărilor lui Mihai Opriș construcția fortificației bastionare, cu excepția Cazarmei Transilvaniei, terminată și ea abia în 1729, a fost demarată abia după 1732. Opriș 2007, 68–69.

¹²¹ N.a.: din ital. *casamatta*, desemnând tunelurile și spațiile amenajate în subteranul fortificațiilor.

¹²² N.a.: pentru subminarea zidurilor în caz de asediu.

¹²³ N.a.: Palatul baroc, actualul Muzeu de Artă.

¹²⁴ Grisellini Gesch. d. Banats I. Thl. 1er Brief 30. seite.

ca locuință pentru familia sa, care înainte își avea reședința în Transilvania la Cluj. Memorabilul rege Matia, născut în același an la Cluj, și-a petrecut copilăria aici. Dintre construcțiile Timișoarei vechi doar acesta a mai rămas, cu toate că nici în trecut nu existau aici edificii mai notabile, astfel că atunci când scriitorii vechi pomenesc de cetatea Timișoarei, nu trebuie să ne gândim la altceva, decât la castel. Acesta se găsește în partea estică a orașului¹²⁵, formând o fortificație puternică și în prezent, într-unul dintre colțurile fortăreței mari. Forma sa este pentagonală, fiind construit din pietre pătrătoase masive. Nu prea se mai aseamănă cu vechea lui siluetă, deoarece multitudinea de reparații și modificări i-au schimbat în totalitate aspectul, mai ales compartimentarea interioară. Prima dată a fost modificat de Castaldo, generalul regelui Ferdinand I, în anul 1551, atunci când Uliman Beg, Pașa Bosniei, a atacat orașul. Vechile palisade le-a înlocuit cu unele noi, patrulater, punând să se construiască la colțuri câte un bastion circular – rondelă – puternic¹²⁶ [Pl. I.1]. În prezent aici se păstrează artileria, depozitul de muniții și atelierile de producție a armelor [Pl. I.2]. Cum se trece pragul clădirii, în aripa vestică și în aripa din partea opusă, din spate, locuiesc persoanele care țin de depozitul de artilerie. În dreapta porții, la parter se găsesc atelierile în care se făuresc armele. Cam la mijlocul aripii sudice o scară lată mai veche duce la etaj spre un coridor de unde, printr-o ușă dublă mare, se intră în palatul vechi al cetății. Aici se găsesc numeroase și diverse tipuri de arme mai vechi și mai noi aranjate și grupate frumos sub diferite forme și aspecte. Se păstrează armele, armurile metalice, coifurile și scuturile cu sau fără steme¹²⁷ ale renu-

¹²⁵ N.a.: Greșit, castelul se găsea în partea sudică.

¹²⁶ Herchenhahn Belagerung von Belgrad unter Eugen pag. 123.

¹²⁷ În vremurile de odinioară vitejii obișnuiau să își monteze pe coifuri diferite podoabe, ex. coarne, aripi de vulturi, capete de animale sălbatice și alte asemenea lucruri înspăimântătoare, denumite în franceză *cirnier*, cuvânt împrumutat și în alte limbi, printre care și în limba maghiară, însemnele nobililor fiind denumite acum *czimer*. – Scuturile persistă și acum într-o oarecare măsură sub forma genților (N.a.: Probabil Mindszenty făcea legătura între cuvântul maghiar *tarsoly* (geantă) și *tartsache* (scut în limba germană), *tarsoly* derivă de fapt din cuvântul *tasche*=buzunar). O variantă mai ușoară a scuturilor era denumită *Tärtsche*, pentru că, fiind confecționată din lemn, era îmbrăcată în blana groasă de pe spatele animalelor – *Tergo* –, din a cărei denumire latină vine *Tärtsche*-le francezi și germani. Această origine nu prea este corectă, deoarece vechii romani numeau aceste *targa* și *targia*, francezii *targe*, italienii *targa*, boemii *tarog*, polonezii *tarcza*, chiar și arabii *tarka* și *darka*, ungurii de azi *tarsoly*. Pentru că în trecut vitejilor le era greu să poarte mereu scutul pe brațul stâng, îl atârnavă de gât de o curea sau de un lanț, iar scuturile

mișilor viteji care locuiseră aici, trezind sentimente stranie în oamenii din urmă, cu precădere în cei pasionați de istoria veche a țării noastre. În ceea ce mă privește, cel mai însemnat obiect mi s-a părut steagul cetii de pedestrași maghiari din bătălia tragică de la Mohács: fusese adusă de Ioan Zápolya și aparținuse unui contingent care scăpând din luptă, s-a alăturat armatei sale.

Steagul a fost așezat drept ofrandă într-una din bisericile de aici, ulterior se găsea în biserica iezuiților, fiind vândut acestora pentru bani, printre multe altele, în timpul împărătesei Maria Tereza. El a fost, în mod fericit, cumpărat de comandantul de

mai ușoare le prindeau de cureaua săbiilor, astfel că săculeții ungurești de acum își au originile în diferitele reprezentări ale unor asemenea scuturi heraldice. *Tarschet* era purtat îndeosebi de cavaleria ușoară. În vechea carte intitulată *Weisskunig*, care prezintă viața împăratului Maximilian I, putem citi printre altele: „*Als bald der Junge Weisskönig – I. Maximilian – das bloss Fechten begriffes hatte lernt er zu Stundan... zu Ross in dem huszarischen Tärtschlein fechten*”. Vitejii unguri erau renumiți în vechime datorită mănuirii arcului manual, în cartea menționată fiind scrise următoarele: „*Der alte Weisskönig – III. Friedrich Császár – hatte an seinem Hofe viel Huszáren die zu Ros mit dem Handbogen viel Ritterspiel trieben. Wer berühmt werden wollt, der musst mit dem Handbogen die Vögel in der Luft schiessen*.” Büschings Ritter Zeit und Ritterwesen I. Band seite 64–66–207–221–223. N.a.: textul original al primului citat: „*Alspald der jung weiß kunig das ploßfechten begriffen het, lernet er zustundan [zu fueß in der behamischn pafesen und] zu roß in dem hussarischn tärtschlein, [mit dem lanzl, mit dem sebel, mit der morthackn und mit der wurfhacken] fechten und keret darynnen auch gueten vleyss für und wurde daryn gar maisterlich*.” N.a.: În traducere în limba română: „În curând tânărul Rege Alb – Maximilian I. – a început să lupte fără armură, învățase cum să stea în picioare ore în șir [în pavăză boemă] cum să lupte călare cu scutul de husari, [cu lancea, sabia, barda, toporul de luptă], [a depus în acest sens multă strădanie, devenind aproape maestru].” Textul celui de-al doilea citat: „*Der alt weiß kunig het an seinem hof vil redlich und ritterlich hussären, die zu roß mit dem hantpogn vil ritterspil triben, [als dann noch ir gewonhait ist, und sonderlich in dem krieg vast prauchn. Nun het der jung weiß kunig die aigenschaft, das er in den ritterspilen ainen yeden ubertreffen wolt, und lernet zustundan die hussärisch reiterey und mit dem hantpogen zu roß auf hussärisch zu schiessen Nun war under den hussaren der geprauch mit irem schiessn], welher anders beruembt wolt sein, das dersel ain frey gemuet muesset haben, mit dem hantpogen zu roß die vögl in den lüften zu schiessen*”, trad. rom.: „Bătrânul Rege Alb – [împăratul Frederic III] – avea la curtea sa mulți husari [cinstiți și cavaleri], care participau la multe turniruri cavalești cu arcuri [deoarece pe atunci era încă uzual, fiind folosit în special în război. Acum, în mod caracteristic tânărului Rege Alb, la turniruri dorea să îi depășească pe toți, drept pentru care obișnuia să exerseze călăritul și cum să tragă din și cu arcul asemenea husarilor. Husarii obișnuiau și ei să tragă alături de el.] Cei ce doreau să devină faimoși în alte moduri, trebuiau să își găsească o mare plăcere în tragerea cu arcul asupra păsărilor aflate în zbor.”

atunci al garnizoanei pentru suma de cinci forinți, fiind astfel salvat de la dispariție. După ce se pășește în palat prin ușa mare, imediat după ușă și între prima fereastră se vede steagul atârnat de patru cuie: un steag mai mare decât cele ale pedestrașilor de acum, realizat din mătase de damasc de culoare roșie închisă sau vișinie, cu marginile dantelate din mătase verde închis, în mod asemănător steagurilor de azi. Pe o față are brodată stema Ungariei, cu legenda în jur – *Pro Rege et Patria*¹²⁸ dacă îmi aduc bine aminte –, pe cealaltă față este reprezentată Sfânta Fecioară stând pe semilună, ținându-l pe pruncul Iisus în brațe și cu textul brodat în jur *Szűz Mária Patrona Hungariae*, iar sub *Ora pro nobis*¹²⁹. Mare păcat că nu se îngrijește nimeni mai bine de această relictă rară, acoperită de praf. Vechimea și moliile au făcut așa mare pagubă în el, încât în momentul în care l-am ridicat, imediat s-a crăpat. Hampa verde a drapelului este înfășurată în panglici roșii. –

În arcul primei ferestre atâră de un cui o piatră turcească cu inscripție arabă și cu numele Pasei Haly, care a stat în fruntea Timișoarei în jurul anului 1660. Această cărămidă a fost găsită după recucerirea orașului de sub stăpânirea otomană printre ruinele cetății, în timpul curățirii acesteia de dărâmături, fiind dovada faptului că Pașa Halil a contribuit și el la amenajarea cetății. Depozitul de armament constă în două palate care nu sunt despărțite de pereți: unul cuprinde jumătatea aripii sudice a clădirii, iar celălalt întreaga aripă vestică sau frontul din partea orașului. Se poate observa însă că acesta săli erau aranjate diferit în vremurile trecute. – Clădirea are două etaje. – La ieșire, când am ajuns sub arcul porții, m-am oprit și m-am uitat împrejur: aici îl întâmpinase Elisabeta Szilágyi, văduva lui Ioan de Hunedoara, pe regele Ladislau al V-lea în anul 1456 când, venind de la Belgrad la Szeged, a vizitat-o la Timișoara; căzând în genunchi Elisabeta îl implora să-l grațieze pe fiul său Ladislau pentru uciderea lui Ulrich von Cilli la Belgrad. Acestea sunt deci lespezile pe care stătea în genunchi și care au fost udate de lacrimile mamei îndurerate? Astea sunt bolțile care au răsunat de ecourile suspinelor de la supliciu? M-am imaginat trăind în acele vremuri și cu inima strânsă am părăsit acest loc memorabil pentru toți maghiarii, locul unde s-a dezvoltat spiritul bogat al regelui nostru Matia, cel pomenit cu atâta ardoare chiar și în zilele noastre.

Casa Comandantului din Timișoara, ridicată

¹²⁸ N.a.: pentru rege și pentru țară!

¹²⁹ N.a.: Sfânta Maria, ocrotitoarea Ungariei, roagă-te pentru noi!

de meșteri italieni din dispoziția feldmareșalului și baronului Mercy în anul 1732, este un edificiu mare, supraetajat, unde acum locuiește comandantul militar. Se află în piața de paradă, în vecinătatea porții Petrovaradinului, aproape în fața acesteia, în capătul estic al pieței¹³⁰ [Pl. VIII.1].

*Casa Gardei Principale*¹³¹ este găzduită de o clădire măreață, în care se găsesc camerele soldaților și cea a ofițerului de pază, în fața cărora există niște coridoare boltite susținute de stâlpi de piatră. La etaj se găsește cancelaria¹³² Direcției de Geniu¹³³. Frontonul clădirii este decorat cu diverse însemne militare. Ambele clădiri stau drept dovadă a bunului gust pe care îl avea baronul Mercy în domeniul construcțiilor.

*Cazarmele imperiale*¹³⁴ care înconjoară orașul dinspre răsărit, fiind construite paralel cu zidurile bastionare în interiorul și în vecinătatea lor, sunt mari, încăpătoare și se vorbește că încăp aici 3000 de oameni, lucru greu de crezut. Ele se întind de la vechea cetate, adică de la Poarta Petrovaradinului până la Poarta Transilvaniei, la mijlocul lor ridicându-se turnuri înalte acoperite cu alamă [Pl. VIII.2]. Construcția lor a fost începută încă de baronul Mercy în anul 1719, fiind terminate tot pe vremea lui în 1730. – În afară de amintitele clădiri militare mai există și altele, precum așa numita Cazarma Inginerilor Militari¹³⁵, spitale, depozite de grâne, bucătării etc. Enumerarea lor ar fi mult prea lungă.

Edificiul Cancelariei Timișului se află în capătul clădirii Primăriei, pe o străduță ce dă în această piață mare¹³⁶. Clădirea este mare, impunătoare și frumoasă, cu două etaje. La primul etaj stă mereu Directorul General al Cancelariei, la parter se găsesc depozitele de bani și de hârtii de valoare, iar la etajul doi cancelariile.

Palatul comitatului se află în piața mare, este lung și înalt, decorat în mod regesc. Construirea

¹³⁰ N.a.: Inițial Casa Generalatului, clădirea se numără printre primele construite, așa cum arată și planurile contemporane. Nu dispunem de o imagine a clădirii din această perioadă, s-a păstrat însă planul de construcție.

¹³¹ N.a.: Găzduia soldații care apărau cetatea. În 1869 aici s-a înființat sediul băncii agrare.

¹³² N.a.: oficiu, birou.

¹³³ N.a.: Cancelaria Inginerilor

¹³⁴ N.a.: Cazarma Transilvaniei sau cazarma cazematată, parte a curtinei fortificației bastionare pe latura de sud-est, proiectată abia în anul 1727 și cu unele părți executate în 1729, turnul a fost terminat în 1728, cf. Opreș 2007, 46, 48.

¹³⁵ N.a.: a fost demolată.

¹³⁶ N.a.: Avea frontul spre actuala stradă V. Alecsandri, restaurată recent ca centru cultural. A găzduit și hanul La două chei de aur, Cancelaria de război ocupând doar o parte a clădirii. Opreș 2007, 64.

lui a început la 1752, sub baronul Perlas, guvernator al Banatului, cu scopul de a găzdui conducerea provinciei și alți fruntași, după cum urmează: la etajele superioare stăteau mai marii administrației și alți funcționari, în camerele de la parter se găseau birourile și camerele delegaților. Sub conducerea baronului Clery, în anul 1774, clădirea a fost prelungită cu încă o dată cât era înainte, păstrându-se sub forma aceasta și azi. La 1779, atunci când în timpul împărătesei Maria Tereza o parte a Banatului de Timiș fusese din nou împărțit în trei comitate, această clădire impunătoare a fost predată conducerii comitatului pentru a folosi ca loc de întruniri generale, depozite de valori și locuințe pentru funcționarii comitatului. Clădirea este de formă patrulateră alungită, are două niveluri, fațada dinspre piața mare fiind străpunsă de două porți mari de acces. – În afara acesteia comitatul mai are o clădire și pe o altă uliță.

Primăria Rascienilor se află în piața de paradă, aproape în dreptul Casei Comandantului, într-o construcție cu un singur nivel¹³⁷ [Pl. VII.2]. Pe fațada principală se găsește o stemă pe care este reprezentată vechea Timișoară cu șanțurile și palâncile sale, având sub ea inscripționat următorul text:

Olim quid fuerim, praesens insigne docebit,
Moenia, quae circum turcica structa vides,
Caesaris vicit Princeps Eugenius armis,
Quae tibi nunc fulgent, Mercurio arte tulit,
Dent autem Superi, postrema in Saecula Mundi,
Operata hac semper conditione fruar,
Qua fruor Augustis Aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec Sceptra Austria diva suis¹³⁸.

Printre clădirile de rând se mai numără cea a oficiului Vămii, a oficiului de Poștă, oficiului sării, a lemnului și altele, spitalul civil, sinagoga evreilor. Aici se găsește și casa seminarului teologic al episcopiei Cenadului și locuințele capitlului aceleiași episcopii.

Casele locuitorilor din orașul interior sau din

¹³⁷ N.a.: La început sediul magistratului german, din 1781 primăria germană s-a unificat cu cea rasciană. Clădirea a fost renovată în 1782, apoi reconstruită după asediul din 1849. Opreș 1987, 229.

¹³⁸ N.a.:

Ceea ce am fost odată, această stemă o va dezvălui,
Zidul cetății, pe care îl poți vedea împrejurul construcțiilor
turcești,
A fost cucerit cu arme împărătești de principele Eugeniu,
Tot ceea ce scripște acum pentru tine, Mercy cu pricepere le-a
ridicat,
Să dea cerul, ca până la final în această lume veșnică
Cât voi fi, să mă încante mereu această stare,
Cât voi purta vulturul imperial, voi ocroti pe alții,
Cât timp sceptra Austriei divine vor stăpâni aici.

fortăreață – *Festung* – sunt mari, frumoase și toate au unul sau mai multe etaje și se aseamănă între ele cu toate că, în zilele noastre mulți au căutat să își lărgască suprafețele¹³⁹, cumpărând mai multe case, sau supraînălțându-le cu etaje.

Un mare dezavantaj pentru locuitori este faptul că apa fântânilor din orașul interior este rea, calcaroasă și cu un gust dulceag dezgustător, care o face aproape nepotabilă. Din această cauză baronul Mercy, încă la începutul guvernatoratului său, a dispus construirea unei fântâni cu pompă amplasată în cartierul Fabric care trage apă din canalul Bega și prin canale subterane se revarsă într-un bazin colector de la mijlocul pieței mari a orașului interior, din care surplusul de apă se scurge din oraș pe un alt traseu, transportând mizeria. Păcat că acest bazin cu aspect de groapă nu a fost realizat într-un mod mai impozant și nu a fost ornamentat de fruntașii orașului cu o lucrare sculptată în piatră, care ar fi podoaba acestei frumoase piețe¹⁴⁰.

În vecinătatea bisericii evreiești există o casă care are ca stemă turnul lui Eugeniu [Pl. III.2], fiind prima casă ridicată în Timișoara reclădită¹⁴¹. În curtea acesteia se înalță un turn masiv, dreptunghiular, cu mai multe niveluri, care a fost poarta vechiului oraș Timișoara, denumit după eliberarea de sub turci turnul lui Eugeniu, căci prin această poartă a pășit Eugeniu pentru prima dată în oraș și după recucerire pe aici au năvălit imperialii, fiind păstrat ca aducere aminte. Când l-am văzut, la parterul său funcționa un atelier de tâmplărie.

În orașul interior se găsesc mai multe hanuri, dintre care cel mai bun după aspectul clădirii și al poziționării este *Hanul Celor Șapte Principi Electori*. Acesta se află în piața mare, spre colțul ei, la etaj¹⁴². Panorama oferită de camerele dinspre frontul principal și care dau spre piață poate fi amuzantă, cu precădere cu ocazia târgului săptămânal.

Timișoara are două cartiere exterioare, care sunt aproape de oraș, dar care totuși se întind dincolo de *glacis*¹⁴³, la o lovitură de tun distanță [Pl. V.2].

Cartierul denumit Fabric se întinde în fața porții Transilvaniei, luându-și numele de la fabricile vechi de aici. După ce orașul interior a început să se clădească sub administrația baronului Mercy,

¹³⁹ N.a.: **fundus** în textul original.

¹⁴⁰ N.a.: Informația este din nou preluată după Griselin, iar autorul nu scapă ocazia de a critica din punct de vedere estetic această instalație de utilitate publică.

¹⁴¹ N.a.: Cunoscută și astăzi drept Casa lui Eugeniu de Savoya.

¹⁴² N.a.: Pe latura nordică a actualei Piețe a Unirii, astăzi adăpostește Liceul Nicolae Lenau, fațada a fost refăcută în anii 1900.

¹⁴³ N.a.: în afara șanțului.

acesta a împărțit parcele de case în fața porții Transilvaniei pe care în scurt timp s-au construit case frumoase. Ba mai mult, guvernatorul sus-numit a dispus construirea unor mori pentru producerea hârtiei și a sârmei¹⁴⁴, a unor prese de ulei de rapiță după model olandez, a colonizat tot felul de meșteșugari printre care și torcători de găitane¹⁴⁵ din aur și argint, a înființat și o fabrică de postavuri, pentru care în apropierea grădinii de duzi a înființat fabrica de mătase, aflată sub conducerea unui anumit abate Rossi de Mantova, care a fost și canonic de Cenad. În această clădire s-au amenajat camere pentru creșterea viermilor de mătase, cuptoare calde pentru obținerea mătăsii, mașinării pentru despletirea și împletirea firului și diverse războaie de țesut pentru realizarea țesăturilor de mătase unicoloră sau înflorată. Prima mașină de tors a fost adusă pe furie de un italian tocmai din Udine, el decedând mai târziu la Arad. Primul produs al fabricii a fost o donație a împăratului Carol al VI-lea pentru altarul Catedralei Episcopale a Cenadului din Timișoara, iar pe cel de-al doilea l-a dăruit soției sale, împărăteasa Elisabeta Cristina, ca pe o creație inedită venită tocmai din Franța¹⁴⁶. Însă dintr-o dată, activitatea industrială a cartierului Fabric a luat sfârșit și odată cu ea deopotrivă renumele, căci în anul 1737 a început războiul cu turcii. Pe lângă aceasta, în regiune s-a răspândit și ciuma, în urma căreia majoritatea locuitorilor din cartier s-au mutat, iar în lipsa meșteșugarilor mașinile fabricilor și uneltele atelierelor au rămas nefolosite. În urma încheierii acordului de pace cu turcii în 1739, orașul a început să se repopuleze, însă fabricile s-au închis. Fabrica de mătase a fost mutată la Vârșeț, clădirile de aici fiind transformate în cazarmă. În prezent, în acest cartier se găsesc multe mori, depozitele de mărfuri ale negustorilor din Turcia, o casă mare pentru prepararea berii, depozite mari de lemne etc. Mai există aici hanuri, grădini pentru petreceri și alte amplasamente de divertisment. – Mai renumită și mai folositoare decât toate este uzina de apă care pompează prin țevile de sub pământ apa filtrată a Begăi în oraș, construită încă de baronul Mercy și reînnoită în anul 1774 de baronul și guvernatorul Brigido. Pe malul Begăi stă o construcție asemănătoare unui

turn, în care este instalat un mecanism identic cu cel al unei fântâni obișnuite cu curcubeu, fiind acționat permanent de oameni, astfel că nu este altceva decât o mare fântână cu curcubeu. În acest cartier populația de rit vechi¹⁴⁷ are și o biserică.

Al doilea cartier se numește *Iozefin* și se află în fața Porții Petrovaradinului, pe malul Begăi: pe vremuri se erau doar grădini și casele grădinarilor, însă începând cu 1753 aerul sănătos de aici i-a făcut pe mulți să își construiască case, locuitorii mai înstăriți ai Timișoarei făcându-și rost de maiere¹⁴⁸, care s-au înmulțit într-atât, încât a devenit un cartier exterior al orașului. După ce împăratul Iosif al II-lea a vizitat a doua oară Timișoara în anul 1774, cartierul a fost botezat după numele lui. Așezarea cartierului, în comparație cu celelalte părți ale Timișoarei, este mai fermecătoare, străzile ordonate sunt drepte, late, iar în fața caselor sunt plantate șiruri de arbori.

Locuitorii mai bogați ai Timișoarei locuiesc aici pe timpul verii în casele lor cu grădini, refugiindu-se de aerul nesănătos și umed din oraș. Trecerea spre acest cartier este asigurată printr-un pod de lemn. Se mai găsesc aici hanuri și crâșme, iar mare parte a locuitorilor sunt nemți.

Măieristile¹⁴⁹ orașului se întind între cartierele Fabric și Iozefin, deși Korabinszky¹⁵⁰ le plasează în mod eronat între Iozefin și satul Mehala, Vályi în schimb, în descrierea Ungariei când vorbește despre Timișoara, nu pomeneste cartierele.

În afara orașului interior, în fața Porții Vieneze aproape de drum se găsește o mică pădurice de recreere, cu o casă frumoasă și alte clădiri, în care locuitorii orașului se distrează pe timpul verii. Este denumită *Bassabrunn* deoarece pe timpul ocupației turcești aici se găsea grădina de vară a Pașei [Pl.V.2]. După alungarea turcilor din oraș a ajuns în mâna episcopului ortodox, de la care împărăteasa noastră Maria Tereza a cumpărat-o în anul 1776, transformând casa și grădina în loc de distracții pentru fruntașii provinciei. Păstrate până azi, acestea aparțin orașului, fiind primite cadou din partea curții imperiale cu condiția să le întrețină în aceeași stare precum le-a primit. În zilele de duminică pe timp de vară se organizează aici

¹⁴⁴ N.a.: Pe o hartă a Timișoarei din 1734 apare canalul morii pentru hârtie și al ciocanului de trefilat sârmă, marcat cu numărul 7. După Opreș, 2007, fig. 16.

¹⁴⁵ N.a.: Șnururi decorative împletite sau răsucite din diferite fire de aur, argint și mătase, cusute pe veșminte.

¹⁴⁶ N.a.: Descrierea acestor prime fabrici înființate la Timișoara în suburbia Fabric este de asemenea preluată de la Grisellini.

¹⁴⁷ N.a.: Creștinii ortodocși.

¹⁴⁸ N.a.: Curte arendată împreună cu construcțiile aferente (după Opreș 2007, fig. 18). Mihai Opreș, studiind mai multe planuri ale Timișoarei datând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, arată că a.n. Maierle Vechi, cartierul de locuit denumit mai târziu Iozefin, a luat ființă după 1750, pe planurile amintite la data respectivă existau doar câteva parcele.

¹⁴⁹ N.a.: fermele, maierele (major în lb. maghiară).

¹⁵⁰ Geographisches v. Lexicon Seite 755.

dansuri și muzică, fiind cel mai renumit loc de recreere din jurul Timișoarei.

În volumul IV din ediția anului 1818 a Colecției Științifice, scrie că Timișoara are 4695 de locuitori de religie catolică, 5657 ortodocși și de rit vechi, 99 luterani, 14 reformați și 380 de evrei. În volumul VII din 1821 al aceleiași publicații, Domnul Doczy T.T.¹⁵¹ estima numărul locuitorilor la 11420. Aceștia erau mai ales nemți și rascieni, puțini maghiari. Cei din primele două etnii erau de regulă negustori, vânzători¹⁵² și meșteșugari. Cei

¹⁵¹ Europa Közönséges Föld le írása (trad. Descrierea geografică obișnuită a Europei), IX. kötet 311. lap.

¹⁵² Este bine-cunoscut faptul că multe prăvălii obișnuiesc să poarte denumiri foarte nepotrivite – așa cum se poate vedea și la Pesta – însă denumire atât de ofensatoare nu am mai văzut ca cea aflată pe partea dreaptă și spre mijlocul străzii ce duce de la locuința episcopului ortodox către piața paradelor, pe a cărei firmă deasupra intrării negustorul a desenat un iepuraș străpuns de către șapte nemți înarmați cu o lance mare, precum cea a lui Goliat de care se scrie în Vechiul Testament, iar deasupra este afișată următoarea inscripție: „*die sieben tapferen Schwaben*” [n.a.: Cei șapte șvabi curajoși]. Este de mirare dacă mai cumpără vreun șvab de aici ceva, ori dacă negustorul avea intenția de a înstrăina cumpărătorii nemți, nu putea să aleagă denumire mai potrivită. N.a.: Povestea celor șapte șvabi a fost scrisă de frații Grimm. Povestea este următoarea: într-o zi s-au adunat șapte compatrioți șvabi și ce s-au gândit ei, au decis că vor cutreiera lumea și vor face fapte mari. Cu adevărat mari. Auziți numele celor șapte șvabi viteji, după cum urmează: primul era Sulc, al doilea Jakli, al treilea Marli, al patrulea Jergli, al cincilea Mikli, al șaselea Hanzi, al șaptelea Bejtli. Mari viteji, cum erau, au pornit fără alte arme în afară de o țepă lungă, de care se țineau toți șapte: în față mergea Sulc, cel mai viteaz și cel mai puternic, apoi ceilalți pe rând, ultimul rămas fiind Bejtli. Așa au pornit în lume cei șapte șvabi. Tremurați oameni și animale, vai celor care se abat în calea celor șapte șvabi viteji! Mergeau, mergeau cei șapte șvabi, era tocmai timpul cositului când au înnoptat pe un câmp. Satul era încă departe și se sfătuiău dacă să-și continue drumul până acolo sau să doarmă pe câmp atunci când deodată văjăind și zumzăind un cărăbuș a zburat deasupra capului lor. S-a speriat viteazul Sulc, mai că a scăpat din mâini țepa, tremura, precum o frunză de plop.

– Liniște, le-a zis tovarășilor săi, aud sunet de tobe. Doamne Iisuse, nu ne părăsi!

Jakli, cel din spatele său ținând țepușă, i-a răspuns:

– Tot ce-i posibil. Eu simt miros de praf de pușcă.

Nu le-a trebuit mai mult, domnul Sulc a luat-o la fugă de parcă i s-ar fi scos ochii, a sărit peste un gard și a călcat pe o greblă uitată la baza gardului, ce credeți, tocmai pe dinții uneltei. Grebla s-a răsturnat de îndată, coada ei pleznindu-l pe viteazul Sulc, care o început să răcnească.

– Vai, vai, îndurare, îndurare! Mă predau, mă predau!

În acest răstimp ceilalți au trecut și ei gardul strigând din toți rărunchii:

– Mă predau și eu, și eu, și eu!

Chiar așa! Dar să se predea cui? După ce și-au revenit puțin, văzuseră că nu e nimic de văzut, nici urmă de vreun soldat, se speriaseră de nimic altceva, decât de o greblă. Tare s-au rușinat și au făcut imediat un jurământ sfânt că nu vor

din urmă sunt funcționari în cadrul Administrației Camerale Regale, al comitatului și al orașului și sunt totodată și stăpâni funciari. Locuitorii fac comerț cu amănuntul (kalmár), vite, bumbac, lână și grâne. Grânele sunt cumpărate cu precădere din zona aceea a comitatului Timiș care se află la

povesti nimănui cele întâmplare. Ce să vedeți, degeaba s-au jurat ei. A doua zi dimineața s-au adunat și și-au continuat drumul, dar vă zic, de știau ce mare pericol îi pândeă, se întorceau în satul lor. Ascultați doar și vă cutremurați: trecând ei peste un deal, au văzut un iepure stând de unul singur. Dumnezeu, Iisuse Hristoase ajută-ne, un iepure! Ascuțindu-și urechile s-a uitat atât de urât la ei – huh! Minteni îi înfulecă, cu tot cu părul de pe ei, monstrul. S-au speriat zdravăn. Tremurau ca piftia, încremeniseră fără să aibă curaj să facă un pas înainte sau îndărăt. – Doamne Dumnezeu, ce puteau să facă, încotro să se întoarcă? Într-un final au prins curaj și au început să se sfătuiască. O viață și o moarte au, trebuie să-nfrunte această terifiantă luptă. Vor ataca inamicul prin surprindere, poate, poate... Au înșfăcat toți șapte țepa, în față Sulc, în spate Bejtli care, ultimul fiind, a prins curaj și îi îmboldea pe ceilalți strigând:

Înainte, înainte, doar nu vă e frică?

E ușor să cânti în spate, vino și tu în frunte! – a răspuns Hanzi.

Jergli îl îndemna și el:

Așa, prietene, haide, iar eu mă ascund după al tău spate!

Bejtli le-a răspuns:

Sulc a fost mereu în față, nu-i demn altul de acel loc!

Tare i-a fost lui Sulc pe plac această laudă, a prins curaj și a aclamat cu o voce gravă:

După mine, șvabi viteji, la luptă să pornim, Valoarea noastră s-o dovedim!

Astea fiind spuse s-au avântat în luptă, tot înainte, ajungând însă în preajma iepurelui viteazul Sulc și-a pierdut orice urmă de curaj și a început să strige:

– Aoleu, ce se va întâmpla cu mine, vai, vai, vai!

Atât i-a trebuit iepurelui, a sărit ca tras din pușcă și s-a făcut nevăzut de parcă l-ar fi înghițit pământul. Mare bucurie a fost printre viteji văzând că iepurele a luat-o la fugă. De-ar fi știut de la bun început că este un iepure și nu un dragon cu șapte capete! Ia să se întâlnească din nou cu el!

Au prins cu adevărat curaj și au pornit făloși la drum. Mergând, mergând au ajuns la un râu. S-au uitat în dreapta și în stânga în căutarea unui pod, însă nu au văzut nici măcar unul în apropiere, dar nici în depărtare. Râul se trecea cu bacul, dar ei nu aveau de unde să știe. Pe celălalt mal un om tocmai cosea, l-au întrebat deci dacă se poate trece apa?

– Se poate, a răspuns omul, dacă urcați pe barcă.

Cei șapte șvabi au înțeles că se poate trece, dacă se urcă pe apă. N-au avut totuși curaj să pornească toți deodată, ia să încerce Sulc, cel mai viteaz dintre ei. Sulc s-a aruncat în apă și dând de o ridicătură, a încălecat-o, după care movila s-a mișcat și a început să-l ducă. Deodată Sulc s-a scufundat dispărând. Ce să vezi, tocmai în momentul acela a pornit o vijelie care a smuls pălăria lui Sulc și a azvârlit-o pe malul celălalt. Lângă pălărie s-a așezat o broască și a început să orăcăie:

oac, oac, oac. Șvabii au înțeles: hai, hai, hai! spunându-și: comandantul nostru ne cheamă! – să traversăm deci. S-au aruncat în râu cu mare curaj, însă s-au scufundat și s-au înecat cu toții. Credeți sau nu, acesta a fost sfârșitul celor șapte viteji șvabi.

distanță atât de mare de Tisa, încât producătorii nu reușesc să le transporte până la vapoarele care se opresc acolo, iar negustorii locali de cereale își vând o parte din marfă transportatorilor cu vapoare și o parte o transportă personal pe mici vapoare pe canalul Begăi, care legat fiind cu alte cursuri de ape mai mari, contribuie la dezvoltarea comerțului orașului. Acest canal [în dreptul Timișoarei] va deveni navigabil¹⁵³. Comerțul de tranzit¹⁵⁴ al orașului are de asemenea un volum mare, făcând legătura între Orșova, Transilvania și Panciova către Pesta prin Szeged și către Debrecen prin Arad; apoi în sens invers dinspre Viena și Pesta către Ardeal și Turcia. Traiul, în comparație cu alte orașe de pe teritoriul Ungariei, este ieftin și exceptând Novi Sad-ul (Új Vidék), a cărui piață este dominată de comitatul Bács și jumătatea Slavoniei, nu am văzut târg săptămânal mai bogat și mai ieftin în întreaga Ungarie. Târgul săptămânal este organizat în piața mare din orașul interior, care cu aceste ocazii se umple cu vânzători veniți din întreg Banatul și chiar din munții de la limita Țării Românești și umplu piața cu bogăția produselor acestei fericite regiuni: sunt vândute diferite animale și păsări, oi, capre, porci și porci, vii sau sacrificate¹⁵⁵. Cele mai delicioase soiuri de fructe, pepenele galben care se aseamnă la gust cu ananasul, tot felul de zarzavaturi și legume frumoase, unele caracteristice de altfel țărilor mai calde¹⁵⁶.

Aerul orașului este considerat de către străini, îndeobște nemți, ca fiind nesănătos, cauza fiind mlaștina din jurul orașului și faptul că, din cauza bastioanelor înalte aerul proaspăt și briza nu pătrund în orașul interior.

În Timișoara se găsesc și trăsuri, pe care le pomenesc doar pentru faptul că în țara noastră nu le-am văzut decât la Buda, Pesta și Bratislava¹⁵⁷.

(Traducere: Zsuzsanna Kopeczny)

¹⁵³ Vezi mai multe despre asta mai sus, în descrierea regiunii din jurul Titelului.

¹⁵⁴ N.a.: la distanță

¹⁵⁵ Valahii vând în târg oile și caprele deja jupuite, sau dacă le aduc vii, negociază în așa fel, încât le sacrifică chiar ei și pieile le iau înapoi.

¹⁵⁶ În iarna anului 1811 a fost lipsă de lămâie la Timișoara; episcopul de Cenad a vândut două mii de lămâi crescute în propria seră din grădină, la prețul de 5 forinți, bancnote negre: bancnotele vechi erau acum cel mai devalorizate. N.a.: este vorba de forinții austrieci tipăriți cu negru din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, care la începutul veacului următor au ajuns să valoreze în argint mai puțin de un sfert din valoarea lor nominală. Mulțumim doamnei Nicoleta Demian, cercetător în cadrul Muzeului Național al Banatului, pentru informații.

¹⁵⁷ N.a.: fiacreck în textul original, în lb. Magh. fiáker, fiákker, cuvânt de origine franco-germană, preluat prin filieră germană

BIBLIOGRAFIE

Balogh-Bárdos 1993
Balogh Kata – Bárdos István (szerk.), *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza*, Tatabánya (1993).

Berkeszi 1909
István Berkeszi, Török feliratos emlékek és sírkövek Temesváron és környékén, în *TRÉT* XXV (1909), 3–4, 149–153.

Broughton-Mindszenti 1793
Broughton, Thomas – Mindszenti Sámuel, *Broughton-nak a religióról való históriai lexicon*, 1–6., Révkomárom (1792).

Borovszky 1914
Borovszky Samu, *Temes vármegye és Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest (1914).

Călători străini 1976
Călători străini despre țările române, vol. VI, partea II-a, București (1976).

Gășpar 2014
Adriana Gășpar, Monumente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timisoara – Piața Sf. Gheorghe, în *Banatica* 24 (2014), 209–224.

Griselini 1780
Lettere odeporiche di Francesco Griselini. Tomo I, Milano (1780).

Griselini 1984
Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara (1984).

Hammer 1839
Anton von Hammer, *Geschichte der Pest die von 1739 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte. Mit einer Plan-skizze und topographisch-historischen Beigabe*, Temeswar (1839).

Hațegan 2008
Ioan Hațegan, *Timișoara în Evul Mediu*, Timișoara (2008).

Istvánffy 2001
Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. Századi fordításában*. I/1. Budapest (2001).

Kopeczny 2012
Zsuzsanna Kopeczny, Timișoara (jud. Timiș), punct: Castelul Huniade, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Campania 2011, București (2012), 258–259.

din numele Sf. Fiacrius. Este o birjă ușoară, pe arcure, în general trasă de o pereche de cai, folosită pentru transportarea persoanelor. Era prevăzută în general cu o copertină rabatabilă.

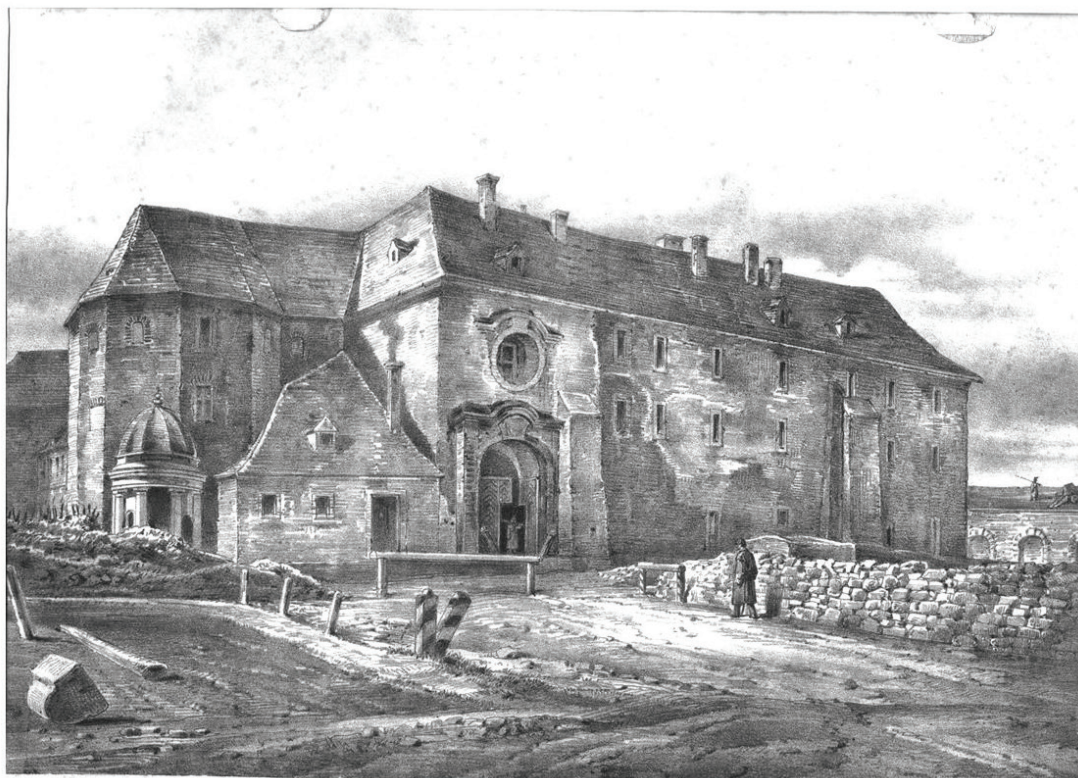
- Kopeczny 2014
Zsuzsanna Kopeczny, The Medieval Castle and Town of Temeswar (Archaeological Research Versus Historical Testimonies), în (ed.) Katarina Predovnik, *The Castel as Social Space*. Castrum Bene, 12, Ljubljana (2014), 277–288.
- Miloia 1928
Ioachim Miloia, Timișoara văzută de Francisc Grisellini în 1774. *AnB* I, 1928, nr. 1, 69.
- Mindszenty 2020
Antal Mindszenty, *Egy fordulás az Alföldön* (ed. Pánya István), Kecskemét (2020).
- Nátyi 2013
Róbert Nátyi, *A napbaöltözött asszony, mint a Patrona Hungariae ikonográfiai típusa*. Teză de doctorat, ELTE Budapest, 2013. <http://doktori.btk.elte.hu/art/natyirobert/diss.pdf>
- Opriș 1987
M. Opriș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, București (1987).
- Opriș 2007
Mihai Opriș, *Timișoara: monografie urbanistică*. Vol. I., Timișoara (2007).
- Ottendorf 2006
Henrik Ottendorf, De la Viena la Timișoara, 1663, (ed. Ioan Hațegan), Timișoara (2006).
- Preyer 1853
Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt*, Temesvár (1853).
- Roșiu 1998
Liliana Roșiu, Amenajarea castelului Huniazilor din Timișoara ca muzeu al Banatului, în *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, VI (1998), 31–43.
- Stancovici 2016
D. Stancovici, Observații privind medalionul frontonului casei de pe str. Eugeniu de Savoya nr. 24, în *PB* VI (2016), 257–270.
- Tomisa 2015
Ilona Tomisa, Patrona Hungariae ábrázolások a 16–17. századi főúri hadizászlókon, în *Ethno-Lore*, XXXII (2015), 181–217.

1

2

Pl. I.1. Castelul Timișoarei la începutul secolului al XVII-lea, ilustrație din cartea de cântece a lui Francisc Wathay (folio 30b-31a); 2. Cazarma de artilerie (arhiva M.N.B.) / 1. The castle of Timișoara in the early XVIIth century, illustration from the book of Francisc Wathay (folio 30b-31a); 2. The artillery warehouse (archive of N.M.B)

1

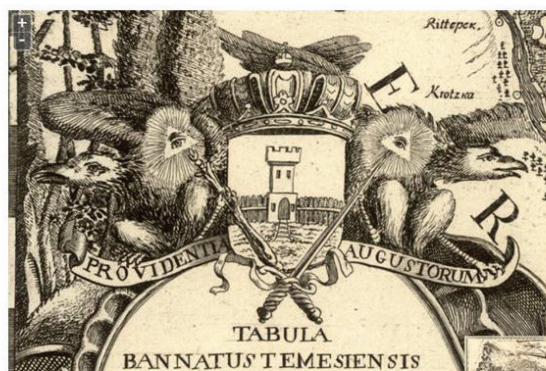
2

Pl. II. 1. Inscricția otomană din zidul clădirii Primăriei Vechi (arhiva M.N.B.); 2. Desenul inscripției otomane din zidul Primăriei Vechi (arhiva Muzeului ungar de arhitectură și Centrul de documentare pentru protecția monumentelor, Budapesta) / 1. The Ottoman inscription from the Old Town Hall (N.M.B. archive); 2. Drawing of the Ottoman inscription from the Old Town Hall (archive of Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Budapest)

1

2

3

Pl. III.1. Medalionul pictat de pe Casa Eugeniu de Savoya din Timișoara; 2. Poartă similară cu cea reprezentată pe medalionul de pe Casa lui Eugeniu de Savoya pe harta lucrării lui F. Griselinii; 3. Harta Timișoarei la 1752, detaliu cu Poarta cocoșului (după Opreș 2007, fig. 30) / 1. The painted medalion from the frontispice of the house of Eugene of Savoy; 2. Drawing of a gate similar to the one represented on the medalion from the frontispice of the house of Eugene of Savoy on the map within the work of F. Griselinii; 3. Plan of Timișoara from 1752, detail with the Rooster Gate (after Opreș 2007, fig. 30).

1

2

Pl. IV.1. Timișoara secolului al XVII-lea, vedere dinspre vest, desen ce însoțea lucrarea lui Heinrich Ottendorf, *De la Belgrad la Viena*; 2. Harta Timișoarei la 1716 desenată de căpitanul Perrette (după Opreș 2007, fig. 7) / 1. Timișoara in the 17th century seen from west, illustration of the description of Henrik Ottendorf; 2. Timișoara in 1716, plan by captain Perrette (after Opreș 2007, fig.7)

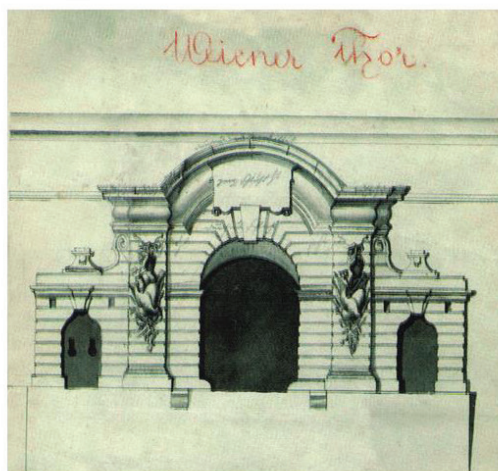

1

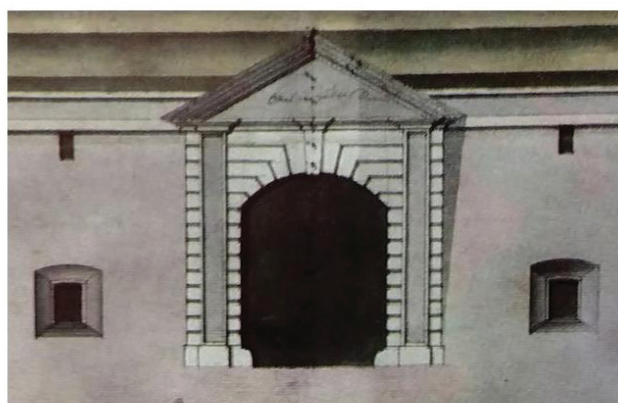

2

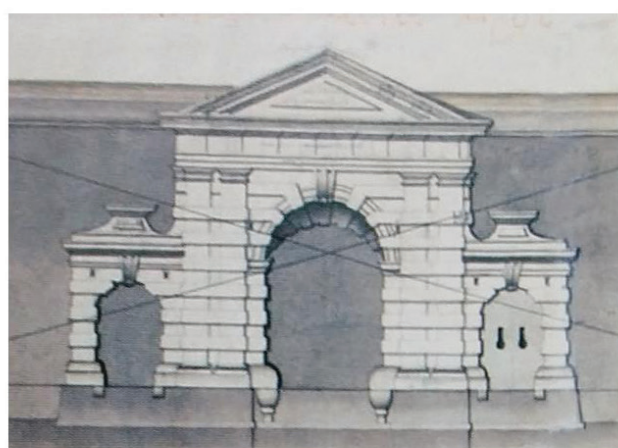
Pl. V.1. Timișoara secolelor XVIII-XIX, vedere dinspre est, gravură (arhiva M.N.B.). 2. Planul fortificației bastionare a Timișoarei și a cartierelor, 1750 (după Opreș 2007, fig. 19) / *Timișoara during the 18–19th centuries as seen from west, etching (archive of N.M.B).* 2. *Plan of the fortification of Timișoara and of the suburbs, 1750 (after Opreș 2007, fig. 19)*

1

2

3

Pl. VI. Releveele porților fortificației Timișoarei, 1808: 1. Poarta Vienei; 2. Poarta Transilvaniei; 3. Poarta Petrovaradinului (după Opreș 2007, fig. 39.1–3) / *The plans of the gates of Timișoara fortress, 1808: 1. The gate of Wien; 2. The gate of Transylvania; 3. The Gate of Petrovaradin (after Opreș 2007, fig. 39.1–3)*

1

2

Pl. VII.1. Piața Domului cu palatul episcopal sârbesc (arhivă M.N.B.); 2. Piața de Paradă cu clădirea primăriei vechi în fundal, gravură de Ludwig Rohbock, 1863 / 1. *The Dome square with the Serbian Bishop's Palace (archive of N.M.B); 2. Parade Square with the old town hall in the background, etching by Ludwig Rohbock, 1863.*

DAS BANAT UND DAS RISORGIMENTO: DER SARDINISCHE KRIEG 1859 UND SEINE AUSWIRKUNGEN IM BANAT

Filip Krčmar*

Stichwörter: Banat, Risorgimento, Sardinisher Krieg, Kaisertum Österreich.

Keywords: Banat, Risorgimento, Second Italian War of Independence, Austrian Empire.

Banat and Risorgimento: Second Italian War of Independence and its Influence in Banat (Abstract)

Based on the archival holdings of Archiv of Vojvodina (F. 23 Landesverwaltung der Wojwodschaft Serbien und des Temesvarer Banat 1849–1861), as well as on the writing of contemporary press (*Wiener Zeitung*, *Temesvarer Zeitung*, *Gross-Becsereker Wochenblatt*, *Werschetzer Gebirgsbote*, *Lugoser Anzeiger*), the paper discusses ways and means in which the region of Banat was influenced by the Second Italian War of Independence of 1859. Following important issues have been addressed: gradual preparation of domicile population for the war by the government-run press; mobilisation and usage of financial, material and human resources of Banat; war participation of Banat-based regiments, as well as formation of voluntary bataillons; war losses and decorations; and last but not the least – an utmost interesting question of the attitude of Banatians towards the war. For little less than a decade they have been subjected to rather unpopular and much hated neoabsolutistic policy of the Bach's regime, that in war times demanded an unconditional allegiance and self-sacrifice. On the other hand, regardless of their nationality, they looked with sympathies at the enemy's freedom and independence struggle. In practice, such attitude led to an enormous, although publicly hardly visible dissatisfaction with the war, in quite opposition to the patriotic image imposed and carefully nurtured by the press. Beside to formation of Italy in 1861, the unfavourable outcome of the war for Austria subsequently led to inner instability and dissolution of the Crown Province Voivodeship Serbia and Banat of Temesvar in same year. Ethnically mixed population almost unanimously greeted such turn of events.

Das Risorgimento: der Weg zum Jahr 1859

Die Anfänge des Risorgimento (ital. Risorgimento – Wiedergeburt, Renaissance), womit man die italienische National-, Freiheits- und Vereinigungsbewegung deutet, kann man bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts zurückverfolgen¹. Doch blieb Italien bis zum Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts politisch uneinheitlich und in mehrere kleinere Staaten aufgeteilt. Ihre politische Einheit wurde zum ersten Mal zur Zeit der napoleonischen Kriege erreicht, und zwar

unter der fremden, d.h. französischen, Herrschaft (1797–1814). Zu dieser Zeit setzten die Franzosen eine „politische Modernisierung“ Italiens vollständig in Einklang mit den Leistungen ihrer 1789-er Revolution durch, was sich am meisten in der Gesetzgebung, dann in der republikanischen und später auch in der monarchistischen Staatsverfassung widerspiegelte. In politischer Hinsicht wurde auch eine „Vergrößerung“ durchgesetzt, da die ganze Halbinsel sich, statt in mehrere Staaten (wie früher), damals in drei große Einheiten gliederte, und zwar: ein Drittel befand sich unter unmittelbarer französischer Herrschaft, das zweite, zentrale, Drittel wurde als „Königreich Italien“ eingerichtet, wobei der restliche Teil dem Königreich Neapel im Süden zufiel².

Schon in dieser Zeit erschienen die ersten Widerstandszeichen gegen die Fremdeherrschaft: 1796, als die französischen Eroberungen begannen, nahmen die radikalen Freimaurer mit

* Istorijski arhiv Zrenjanin, Serbien; e-mail: fkistarzr@gmail.com.

¹ Einzelne Historiker verschieben diese Grenze auf das Ende des 18. Jahrhunderts und das Jahr 1792. Siehe: Ekmečić 2005, 101–123. Einsame Stimmen, die zur Vereinigung der politisch geteilten Apenninen-Halbinsel aufriefen, gab es schon früher; das bemerkenswerte Beispiel dafür war der florentinische Denker Niccolò Machiavelli, der das Papsttum als das größte Hindernis zur Verwirklichung der politischen Einigung Italiens ablehnte und in seinem Werk *Der Fürst* für einen säkularen Herrscher plädierte, der dieses Ziel erreicht hätte. Beales 1971, 23.

² Beales 1971, 35.

Filippo Buonarroti (1761–1833) an der Spitze die Erschaffung einer unabhängigen, einheitlichen italienischen Republik in Anspruch. Zu dieser Zeit gehört auch die Entstehung der Geheimbunde „Karbonari“, deren Einfluss aber erst nach 1815 verstärkt worden ist³.

Nach den Beschlüssen des Wiener Kongresses (1815) wurde Europa neu aufgeteilt, wobei die Apenninen-Halbinsel wieder politisch gespalten wurde, wie zur Zeit vor der französischen Eroberung. 1815 umfasste „Italien“ insgesamt acht Staaten, wovon der größte Teil mittelbar oder unmittelbar von Österreich beherrscht wurde, wobei in den anderen Staaten die konservativen, absolutistischen Monarchen regierten⁴. Jeder Gedanke an eine konstitutionelle Verfassung wurde streng verboten und verfolgt. Besonders reaktionär und repressiv waren die Regierungen in Rom (dem päpstlichen Kirchenstaat) und im Süden (im Königreich Neapel). Deswegen spielte die republikanische Gesinnung und Bestrebung in Hinblick auf die politischen Freiheiten eine bedeutende Rolle in der Gestaltung des Risorgimento, denn gleichzeitig mit dem Kampf gegen die fremde Herrschaft trug das Streben nach politischen Freiheiten wesentlich zu der Geburt der italienischen Nationalbewegung bei.

Bald nach der Wiedereinführung der vornapoleonischen Zustände brachen die Aufstände überall auf der Apenninen-Halbinsel aus. Im Norden verschwörte sich die Freimaurer-Bewegung Buonarottis gegen Österreich, um die Unabhängigkeit zu erlangen, obwohl das tatsächliche Endziel der Verschwörung die Einführung einer kommunistischen Gesellschaft war. Im Süden, im Königreich Neapel, rebellierte der Geheimbund „Karbonari“ mit einem kurzlebigen Erfolg, obwohl dort eine konstitutionelle Verfassung wieder eingeführt wurde. Durch Intervention der europäischen Großmächte aber wurde der Karbonari-Aufstand schon anfangs 1821 erstickt. Ähnliche Umwälzungen wiederholten sich auch ein Jahrzehnt später (1831) in Modena, Parma, Bologna usw., teilten aber das gleiche vergebliche Schicksal.

In den 1830-er Jahren wurde das Risorgimento durch die Wirkung Giuseppe Mazzinis (1805–1872) war der Hauptideologe des Risorgimento in den 30' er Jahren des 19. Jahrhunderts. Mazzini strebte danach, Italien vollständig von der österreichischen Vorherrschaft, dem fürstlichen Despotismus, den Adelsprivilegien, sowie von der

klerikalen (päpstlichen) Herrschaft zu befreien⁵. Wegen seiner progressiven Ideen, kam er ins Gefängnis, wurde aber 1831 freigelassen und verbannt. Die infolge seiner Inhaftierung erworbene Erfahrung veranlasste ihn dazu, eine Gesellschaft zu gründen, deren Name *Giovine Italia* (dt. Junges Italien) war und deren Tätigkeit später als ein beispielgebendes Rezept für die balkanischen Völker galt, die ihre nationale Emanzipation beanspruchten⁶. Nach dem erfolglosen Versuch, einen Aufstand in Norditalien auszulösen, flüchtete er 1837 nach London, und setzte dort seine Tätigkeit in den kommenden Jahren fort.

Man sollte jedoch nicht mehr lange bis zum ersten großen Schritt im Vereinigungsprozess warten. Dieser erschien im 1848-er Frühling der Völker, wobei die Unruhen und Umwälzungen sich unterschiedlich in verschiedenen Teilen Italiens manifestierten⁷. Sie wurden nicht nur von der Selbstbestimmung und dem Freiheitskampf motiviert, sondern hatten auch einen wesentlichen wirtschaftlichen Hintergrund. Die im Übrigen ökonomisch unentwickelte Halbinsel litt auch wegen der schlechten Ernteerträge 1847/1848 und der wirtschaftlichen Krise, die in ganz Europa zu verspüren war. Auf der gesamten Halbinsel forderte und erwartete man allgemeine wirtschaftliche und gesellschaftliche Reformen, wobei diese Forderungen auch mit dem Aufruf zur politischen Vereinigung Italiens verknüpft waren⁸.

Die Unruhen, die im März 1848 in Wien und in Pest stattgefunden hatten, führten zum Umsturz der reaktionären Regierung und Durchsetzung der konstitutionellen Verfassung in Österreich. Die Italiener sahen eine Chance darin, um eigene Interessen zu erzielen, die sich von einem Staat zum anderen unterschieden.

In Rom, Piemont-Sardinien, im Königreich Sizilien und in Neapel und im Herzogtum Toskana wurden die dortigen Herrscher gezwungen, die Verfassungen zu proklamieren. Die italienische Bevölkerung im Königreich Lombardien-Venedig, das damals Österreich gehörte, versuchte sich von der österreichischen Herrschaft zu befreien. In der lombardischen Hauptstadt Mailand gelang es dem

⁵ *Ebenda*, 5.

⁶ Das war insbesondere der Fall mit den südongarischen Serben, die 1866 die *Vereinigte Serbische Jugend* gründeten, mit *Giovane Italia* als Vorbild. Darüber s.: Petrović 1964, 35; Bešlin 2005, 557–558; Krestić 2013, 257; Mikavica 2011, 319–321; Mikavica et al. 2016, 56; Krčmar 2018, 147–163.

⁷ Die 1848-er Revolution wird gewöhnlich als der Erste Italienische Unabhängigkeits- und Vereinigungskrieg betrachtet (F.K.).

⁸ Popov 2014, 199.

³ *Ebenda*, 37.

⁴ Gooch 1986, 1.

dortigen Rechtsanwalt Carlo Cattaneo, einen Aufstand auszulösen (sg. *Fünf Tage Mailands*), der mit der Vertreibung der österreichischen Armee, Ausrufung der Unabhängigkeit und dem Anschluss der Lombardei an das benachbarte Königreich Piemont-Sardinien endete. Der Publizist Daniele Manin rufte in Venedig die Republik aus. Er meinte, dass dadurch das historische Gedächtnis seiner Mitbürger an die ehemalige glorreiche Vergangenheit der „Lagunenstadt“ wiederbelebt werde. Sowohl die Lombardei als auch Venedig suchten ein Bündnis mit Piemont-Sardinien, deren König Karl Albert darin eine Chance sah, beide zu annektieren und damit seinen eigenen Staat zu vergrößern. Österreich gelang es jedoch, den Aufstand niederzuschlagen: sein Feldmarschall Radetzky gewann zwei entscheidende Schlachten, die später als beinahe unerschöpfliche Selbstvertrauensquelle für die kaiserliche Armee dienten: bei Custoza (am 25. Juli 1848) und Novara (am 23. März 1849). Damit wurde die Revolution, d.h. der Erste Italienische Unabhängigkeitskrieg beendet.

Dem erfolglosen Versuch zufolge, sich von Österreich zu befreien, wurden die Italiener im nachfolgenden Jahrzehnt einer starken Repression ausgesetzt. Die Apenninen-Halbinsel wurde wieder politisch zerstückelt und in 7 verschiedene Staaten eingeteilt: das Königreich Piemont-Sardinien, mit dem Sitz in Turin; das Königreich Lombardei-Venedig, das seit 1815 ein Teil des Österreichischen Kaiserreiches war; das Herzogtum Parma, das Herzogtum Modena, das Großherzogtum Toskana, die alle unter der mittelbaren oder unmittelbaren österreichischen Kontrolle standen; der Päpstliche Staat in Zentralitalien, das Königreich Beider Sizilien, das Neapel mit der Umgebung in Süditalien und die Insel Sizilien umfasste⁹. In Rom und im Großherzogtum Toskana wurde die Zensur eingesetzt, und jede Spur von politischer Unzufriedenheit oder von Widerstand wurde breitwillig und eifrig unterdrückt. Im Königreich Lombardei-Venedig fühlte man überall die Anwesenheit der Polizei und Armee, wobei die Revolutionsteilnehmer angegriffen, verhaftet, verbannt oder hingerichtet wurden; ähnlich war es auch im Königreich Beider Sizilien, wo die Freidenkenden zu einer längeren Haftstrafe verurteilt wurden, und alle außerhalb der Herrscherkontrolle stehenden kulturellen und politischen Tätigkeiten streng verboten wurden¹⁰.

Die einzige Ausnahme unter den italienischen

Staaten war das Königreich Piemont-Sardinien. Dank seiner liberalen Wirtschaftspolitik und der Bewahrung einer konstitutionellen (jedoch beschränkten) 1848-er Verfassung prosperierte Piemont-Sardinien und erlebte eine stufenweise, aber konstant steigende wirtschaftliche, Blütezeit in den 1850-er Jahren. Außer der stark entwickelten Industrie und dem Gewerbe hatte Piemont auch eine ziemlich gut ausgebaute Eisenbahninfrastruktur, anderen Staaten der Halbinsel weit vorausgehend¹¹. Es war somit kein Wunder, dass Piemont zum unbestrittenen Leiter und Hauptträger des Risorgimento wurde. Kein anderer Staat war ihm gewachsen. Im Gegenteil zu den anderen konservativen italienischen Regierungen war Piemont ein teilweise liberaler Staat¹².

Seine außerordentlichen wirtschaftlichen Leistungen sind dem Grafen Camillo Benso di Cavour (1810–1861) zuzuschreiben, der als Minister-Präsident Sardinien von 1852 bis 1859, und auch später fungierte¹³. Im politischen Leben des Landes war er eine dominante Figur, und ihm war es gelungen, die Position Piemonts nicht nur innen-, sondern auch außenpolitisch zu festigen. Vollkommen bewusst darüber, dass die Italiener einen äußeren Verbündeten gegen Österreich finden mussten, führte Cavour das Königreich Piemont-Sardinien in den Krimkrieg (1853–1856) ein. Dadurch wurde das ansonsten in dem Krieg neutral gebliebene Österreich diplomatisch isoliert, wobei Piemont sich zuletzt an der Seite der Kriegssieger befand und dadurch die Möglichkeit erhielt, damit anzufangen, die „italienische Frage“ mit Hilfe der anderen europäischen Großmächte zu lösen. Seit dem Jahr 1856 erregte und ermunterte Cavour eine kräftige und wirkungsvolle anti-österreichi-

¹¹ Bis 1860 hatte Piemont 800 km der Eisenbahnstrecke, was ein Drittel gesamten Strecken auf der Apenninen-Halbinsel darstellte (Beales 1971, 75).

¹² Der Ausgangspunkt einer solchen Politik war die 1848 eingeführte und beibehaltene Verfassung, wodurch die Vorherrschaft des Herrschers und der Kirche bestätigt wurde, gleichzeitig jedoch die Presse- und Vereinigungsfreiheit ermöglicht wurde. Auch wurde ein Parlament mit gesetzgebenden Prärogativen vorgesehen, sowie ein (beschränktes) Wahlstimmungsrecht garantiert (2% der erwachsenen Bevölkerung). Diese Freiheiten ermöglichten einen wirtschaftlichen Aufschwung und die Umwandlung der politischen Kultur, die in starkem Kontrast zu der politischen Reaktion und dem Konservatismus standen, die in anderen Gebieten der Halbinsel damals vorhanden waren (Riall 2009, 28).

¹³ Diesen Zeitraum, der mit dem Aufschwung des Liberalismus im Königreich Sardinien übereinstimmt, nennt die italienische Geschichtsschreibung gewöhnlich als eine „Vorbereitungszeitspanne“, d. h. eine Vorbereitung für die Nationalvereinigung (Riall 2009, 28).

⁹ Beales 1971, 13, 69.

¹⁰ Popov 2014, 259–260.

sche Propaganda in den nördlichen und zentralen Gebieten der Halbinsel. Ihm war es sogar gelungen, einen Bruch der diplomatischen Beziehungen mit Österreich zu provozieren. Den wichtigsten Bundesgenossen und internationalen Gönner der italienischen Staatsbildung fand Cavour im französischen Kaiser Napoleon III. Im Juli 1858, beim Geheimtreffen in dem französischen Bad Plombières, schmiedeten sie gemeinsamen den Plan über die Vertreibung der Habsburger aus Norditalien. Als Gegenleistung für die französische Hilfe, beanspruchte Napoleon die sardinischen Provinzen Nizza und Savoyen, so wie die Eheschließung zwischen seinem Neffe Napoleon (Spottname: „Plon-Plon“) mit der sardinischen Prinzessin Clothilde. Dabei stellte er die Kriegserklärung seitens Österreich als Vorbedingung für die militärische Hilfe Frankreichs, wodurch man den Gegner in der europäischen öffentlichen Meinung als einen Aggressor vorstellen und diplomatisch isolieren wollte¹⁴. Im Januar 1859 wurde dieses Bündnis durch den Ehevertrag zwischen dem französischen und piemontesischen Herrscherhaus gefestigt. Im Laufe der folgenden vier Monate unternahmen beide dieser Staaten alles, um Österreich zu provozieren, dem Königreich Piemont-Sardinien den Krieg zu erklären: in Zentralitalien wurden Umwälzungen und Unruhen erregt; Freiwillige wurden zum Kampf gegen Österreich berufen; beide Herrscher verlauteten aufrührerische Äußerungen über Österreich. Gerade als diese Bemühungen erfolglos und gescheitert schienen, und Großbritannien seine Vermittlung bei einer internationalen Verhandlungskonferenz angeboten hatte, stellte Österreich dem Königreich Piemont ein Ultimatum, eine sofortige Entwaffnung suchend. Die piemontesische Ablehnung dieser Forderung führte zu einem unvermeidlichen Krieg, den Österreich Piemont am 29. April 1859 erklärte, *von den langdauernden Konsequenzen eines solchen Aktes völlig ahnungslos*¹⁵.

¹⁴ Doch unterschied sich, gemäß der Pläne von Cavour und Napoleon, die künftige Auffassung der Apenninen-Halbinsel von derjenigen, die später verwirklicht wurde. Piemont sollte die Lombardei, Venedig und den größeren Teil des Päpstlichen Staates annektieren; es sollte ein neues Königreich von „Oberitalien“ bilden, wobei Rom dem Papst überlassen wurde, zusammen mit dem tröstenden Titel des „Präsident[en] der italienischen Konföderation“. Das Königreich Beider Sizilien sollte überleben. Tatsächlich sahen die beiden Staatsmänner das zukünftige Italien anders als die überwiegende Mehrheit der italienischen Nationalisten. Die Halbinsel würde von der päpstlichen und österreichischen Übermacht befreit, aber nicht vollständig politisch vereinigt (Beales 1971, 81–82; Gooch 1986, 26).

¹⁵ Riall 2009, 30.

Woiwodschaft Serbien und das Temescher Banat vor dem sardinischen Krieg

Wenn man im Vergleich zur Apenninen-Halbinsel das Banat kurz vor dem 1859-er Krieg unter die Lupe nimmt, bemerkt man einen historisch-geographischen Raum, der sich in die Gegenrichtung bewegte. Im Gegenteil zu Italien befand sich das Banat auf dem Wege einer politischen Desintegration.

Zur Zeit des Ersten Italienischen Unabhängigkeitskrieges (1848), wurde das Banat gleichfalls politisch-administrativ wie im Jahr 1779 verwaltet, als es dem ungarischen Königreich einverleibt wurde. Sein Gebiet wurde in drei Komitate gegliedert: Torontäler, Temescher und Krassoer, deren Sitz in Gross-Betschkerek, Temeswar und Lugosch war. Sie wurden den Zivilbehörden Ungarns, d.h. der ungarischen Hofkanzlei untergeordnet. Südlich wurden die entlang der Donau liegenden Teile des Banats von Ungarn abgesondert; sie bildeten den Banater Teil der Militärgrenze. Aus politisch-administrativer Sicht wurde die Banater Militärgrenze in drei Regimente aufgeteilt, wobei jedes Regiment 10–12 Dörfer (Kompagnien) umfasste. Diese Regimente wurden nach ethnischen Linien eingerichtet, obwohl ihre Namen (12. Deutsch-Banater, 13. Rumänisch-Banater und 14. Illyrisch-Banater) nicht immer ihre ethnische Struktur widerspiegeln.

Auch existierte damals als besonderes selbstverwaltetes Gebiet der sgt. Grosskikindaer Privilegierten Distrikt, der von den Torontalerkomitatsbehörden hauptsächlich abgetrennt wurde und zehn rein serbische Ortsgemeinden des nordwestlichen Banats umfasste¹⁶. Diese administrative Einteilung wurde nach der 1848-er Revolution wesentlich verändert.

Schon damals, im Jahr 1848, hatten die Banater Grenzregimente die Gelegenheit, in Italien einen Krieg zu führen. Sie nahmen daselbst an der Unterdrückung der Revolution teil. Jedoch wurde das Banat selbst ein Kriegsschauplatz, wo es zu den verwirrenden Konflikten zwischen den hiesigen Nationalitäten kam. Zum Beispiel kämpften die Deutschen und Serben in Temeswar gegen die Ungarn; in Weisskirchen kämpften Ungarn und Deutsche gegen die Serben, die von serbischen Freiwilligen aus dem Fürstentum Serbiens unterstützt wurden. Im Winter und Frühling

¹⁶ Diese waren: Gross-Kikinda, Srpski Krstur, Melencze, Mokrin, Tarasch, Karlova, Baschahid, Josefsdorf, Kumane und Franyova (Stajić 1950).

1848/1849 gelang es den Serben, das ganze Torontáler Komitat von den Ungarn zu erobern. Diese Konflikte wurden oft von Grausamkeiten begleitet.

Nach der Revolutionsunterdrückung wurden im ganzen Kaiserreich insgesamt 16 selbstständige Kronländer geschaffen¹⁷. Wegen ihrer Unabhängigkeitsbewegung und dem Sturz der Habsburger wurden die Ungarn durch eine bedeutende Verletzung der Territorialintegrität ihres Königreiches bestraft, wobei das ungarische Staatsterritorium zerstückelt und dem Kaisertum Österreich vollkommen eingegliedert wurde¹⁸.

Zuerst wurden Siebenbürgen und Kroatien von Ungarn getrennt; drei südungarische Banater Komitate (Torontál, Temesch und Krasso), zusammen mit dem benachbarten Bacs-Bodrogher Komitat und zwei Bezirke vom Syrmischen Komitat wurden Ungarn weggenommen und bildeten seit 1849 ein besonderes kaiserliches Kronland unter dem Namen Woiwodschaft Serbien und Temescher Banat¹⁹. Die Militärgrenze wurde bewahrt, wobei die restlichen Teile Ungarns auf fünf große Kreise geteilt wurden (Ofen-Pester, Grosswardeiner, Kassauer, Pressburger und Ödenburger), jeder dieser Kreise umfasste mehrere ehemalige Komitate und wurde der militärischen Verwaltung untergeordnet²⁰. Das Ziel einer solcher staatlichen Zerstückelung war sowohl die Verhinderung jedwelcher erneuter Aufstandsversuche ungarischerseits als auch die Errichtung eines zentralisierten und germanisierten Kaisertums mit dem Staatszentrum in Wien²¹. Der Hauptschöpfer dieser Politik war der österreichische Innen-

minister, de facto Regierungschef und neben dem Kaiser der mächtigste Mann im Lande: Alexander von Bach, nach welchem der gesamte Zeitraum von 1849 bis zu seinem Untergang 1859 als „Bach'scher Neoabsolutismus“ bezeichnet wird. Seine Regierung berief sich auf das verzweigte Polizeisystem der Agenten, Spione und Informanten (die man spöttisch als „Bach'sche Husaren“ kennzeichnete), eine strenge Pressezensur und Unterdrückung aller bürgerlichen Freiheiten²². Dabei wurde seitens herrschender Kreise in Wien bei der Unterdrückung der Ungarn wieder eine „Verwirkungstheorie“ ins Leben gerufen, weswegen die nichtungarischen Nationalitäten (größtenteils Deutsche und verdeutschte Tschechen) öffentliche Ämter bekleideten²³.

Die Grenzen der Woiwodschaft waren so gezogen, dass sie ein völkisch gemischtes Territorium umfassten²⁴. Das war im Gegenteil zu den Ansprüchen der hiesigen Völker, die während der 1848/1849-er Unruhen vorgetreten waren und eigenes, nationales unabhängiges und selbstverwaltetes Gebiet forderten.

Infolge der ersten Volkszählung, die 1850/1851 stattgefunden hatte, umfasste die Woiwodschaft insgesamt 1.426.221 Bewohner, wovon 397.459 zu den Rumänen, 335.080 zu den Deutschen, 321.110 zu den Serben, 221.845 zu den Ungarn zählten und der Rest an die Slowaken und Tschechen (25.607), Bulgaren (22.780), Juden (15.507), Zigeuner (11.440), Ruthenen (6.777) und andere abfiel²⁵.

Die Haltung der verschiedenen hier ansässigen Nationalitäten ihrer neugeordneten Heimat gegenüber war äußerst enttäuschend und feindlich. Jedes im Banat ansässige Volk lehnte

¹⁷ Lay 2001, 176. Diese Kronländer waren: 1. Erzherzogtum Österreich ob und unter der Enns; 2. Herzogtum Salzburg; 3. Herzogtum Steiermark; 4. Königreich Illyrien (bestehend aus dem Herzogtum Kärnten, dem Herzogtum Krain, der gefürsteten Grafschaft Görz und Gradiska, der Markgrafschaft Istrien und der Stadt Triest mit ihrem Gebiete); 5. Gefürstete Grafschaft Tirol und Vorarlberg; 6. Königreich Böhmen; 7. Markgrafschaft Mähren; 8. Herzogtum Ober- und Niederschlesien; 9. Königreiche Galizien und Lodomerien mit den Herzogtümern Auschwitz und Zator und dem Großherzogtum Krakau; 10. Herzogtum Bukowina; 11. Königreiche Dalmatien, Kroatien und Slawonien mit dem kroatischen Küstenlande, der Stadt Fiume und dem dazu gehörigen Gebiet; 12. Königreich Ungarn; 13. Großfürstentum Siebenbürgen; 14. Distrikte Kövar und der Stadt Zillenmark; 15. Königreich Lombardei-Venedig und 16. Woiwodschaft Serbien und das Temescher Banat (Militärgrenzgebiet nicht einberechnet).

¹⁸ Stevanović 2014, 25; Rokai et al. 2001, 450.

¹⁹ Das war der offizielle Name, obwohl im alltäglichen Leben auch andere Bezeichnungen benützt wurden. Siehe: Stevanović 2014, 48; Markov 2015, 7–18.

²⁰ Rokai et al. 2001, 450.

²¹ *Ebenda*.

²² Krestić 2013, 249, 254.

²³ Stevanović 2014, 25.

²⁴ Lay 2001, 191.

²⁵ Für die Volkszählungsergebnisse siehe: Werni 1981, 3–4; auch bei: Krestić 2013, 245; Mikavica et al. 2016, 456; Vgl. mit: Stevanović 2014, 26, wo ein bisschen unterschiedliche Volkszählungsergebnisse angegeben sind (1.398.997 Einwohner insgesamt, davon: 398.605 Rumänen, 289.376 Serben, 339.448 Deutsche, 241.749 Ungarn, wobei der Rest auf andere Völker abfiel. Stevanović begründete seine Ausführungen auf die offizielle Volkszählungsergebnisse, die in Reichs-Gesetz-Blatt veröffentlicht wurden. Im Gegenteil dazu, erwähnt Konrad Clewing in seiner wissenschaftlichen Arbeit eine etwas höhere Bewohnerzahl der Woiwodschaft von insgesamt 1.447.783 Bewohnern (404.909 Rumänen, 354.431 Deutschen, 295.922 Serben, 38.341 Bunjewatzen, 5.310 Schokatzen, 2.874 Kroaten, 7.408 Ruthenen, 28.048 Slowaken, 13.782 Bulgaren, 258.419 Ungarn, 13.467 Zigeunern, 18.117 Juden und 2.438 anderen) (Clewing 2005, 270).

energisch die Regierung ab. Der Wiener Hof wollte nicht die nationalen Besonderheiten seiner Völker anerkennen, sondern strebte danach, sich darüber hinaus zu erheben und im „übernationalen“ Geist zu herrschen, mit starker Unterstützung der Österreich-Deutschen²⁶.

Dem Wiener Hof zufolge wurden die Serben mit der Gründung der Woiwodschaft für die in schweren Zeiten bewiesene Kaisertreue belohnt; trotzdem waren sie mit dem neuen Kronland überhaupt nicht zufrieden, da dieses ihren Nationalforderungen, die im Jahr 1848 proklamiert wurden, nicht entsprach. Von einer geschlossenen serbischen Einheit oder politischen Organisation, die das serbische Volk in 1848 beanspruchte, konnte keine Rede sein; stattdessen wurde ein administrativer Körper geschaffen, an dessen Spitze tatsächlich *nur Menschen nichtserbischer Herkunft standen und welcher außer dem Titel eigentlich gar nichts Serbisches an sich gehabt hatte*²⁷. Das neue Kronland war serbisch nur dem Namen nach, wobei hauptsächlich die Deutschen und Rumänen die Bevölkerungsmehrheit bildeten. Außer einer überwiegenden nicht-serbischen Mehrheit wurde Deutsch die amtliche Sprache. Statt des serbischen Anspruchs auf Novi Sad, wurde Temesvár (die ungarische Bezeichnung, deutsch Temeswar) als Landeshauptstadt bestimmt. Dennoch war die Anzahl der serbischen Beamten in der Verwaltung des Kronlandes im Vergleich zu den früheren Zeiten größer, und durch die Komitaten-Auflösung fühlten die Serben eine Freiheit von der bisherigen ungarischen Hegemonie; an Stelle derselben wurde aber schnell die deutsche Hegemonie eingesetzt²⁸. Die serbische Unzufriedenheit mit solcher Missachtung ihrer Ansprüche wurde durch ein kurzgefasstes Sprichwort ausgedrückt, dass, *was die Ungarn als Strafe erhalten haben, das haben die Serben als Belohnung bekommen*²⁹. Diese Belohnung war jedenfalls trügerisch, weil der Wiener Hof aufpassen musste, die zahlreichen anderen im Banat lebenden Nationalitäten nur um die Serben zu befriedigen.

Von dem Großteil der Ungarn wurde die Bach'schen Regierung gehasst und die Bach'sche Ära von 1849 bis 1861 als *ein dunkles Zeitalter* betrachtet³⁰, ohne *politische und bürgerliche Frei-*

*heiten und andere gottesgesegneten Leistungen der 1848-er Verfassung*³¹. Eine geringe Zahl der ungarischen Adeligen unterstützte die absolutistische Regierung Bachs, jedoch nur aus existenziellen Gründen und der Förderungsmöglichkeit im Rahmen der gesellschaftlichen Hierarchie; der größte Teil des ungarischen Adels hatte jedoch kein Verständnis für die absolutistische Natur der Regierung und äußerte sein Verhalten durch Ablehnung der öffentlichen Ämter und Steuerzahlungsverweigerungen³². In Erwartung der Verbesserung ihrer Lage nahmen sie eine Einstellung des passiven Widerstands. Der Hauptgrund der ungarischen Unzufriedenheiten war auch das Misstrauen anderen Nationalitäten gegenüber und lag in der Tatsache, dass die wirtschaftlichen Maßnahmen Wiens nur darauf ausgerichtet wurden, den Kaiserstaat zu zentralisieren, ohne die wirtschaftlichen Interessen und historischen Besonderheiten anderer Teile der Monarchie (d.h. des Königreichs Ungarns) zu berücksichtigen³³.

Im Vergleich zu den anderen Nationalitäten des Kronlandes, fanden sich die Banater Deutschen in einer relativ besseren Lage. Sie äußerten auch ihre Nationalansprüche für ein selbstverwaltetes deutsches Gebiet, und zwar in der sogenannten Schwabenpetition vom 2. Oktober 1849³⁴. Obwohl sich die im Antrag gestellten Ansprüche nicht verwirklichten, wurde Deutsch als Amtssprache im ganzen Reich eingeführt, die dem Hof treuen Deutschen wurden in öffentlichen Ämtern favorisiert, das deutsche Schulwesen blühte auf, wie auch die deutschen Buchdruckereien, weswegen in der donauschwäbischen Geschichtsschreibung die Zeit des Neoabsolutismus als *das goldene Zeitalter* für die Banater Deutschen bezeichnet wurde³⁵. Andererseits wurden die Deutschen, sogar in den Fällen, wenn sie die Regierung ablehnten, wegen ihrer Sprache oftmals mit der Regierungspolitik identifiziert, was zu einer tieferen Spaltung zwischen sie und anderen Nationalitäten führte³⁶.

Andere Völker hatten auch eine feindliche Haltung der Woiwodschaft gegenüber. Die kaisertreuen Rumänen unterbrachten eine Petition in Olmütz im Februar 1849, in deren

²⁶ Rokai et al. 2001, 451.

²⁷ Werni 1981, 54.

²⁸ Stevanović 2014, 26.

²⁹ Lay 2001, 164; Krestić 2013, 245.

³⁰ In einzelnen Teilen Ungarns wurde sogar Franz Joseph I als ein ungesetzlicher Herrscher betrachtet, da die am 14. April 1849 proklamierte Entthronung der Habsburger

Dynastie niemals außer Kraft gesetzt wurde (Rokai et al. 2001, 446).

³¹ Mikavica et al. 2007, 259.

³² Rokai et al. 2001, 451–452.

³³ *Ebenda*, 453–454.

³⁴ Für die Schwabenpetition siehe: Petri 1963; Lay 2001, 177–189; Krčmar 2012, 259–270; Antolović 2012, 159–173.

³⁵ Senz 1987, 135–136.

³⁶ Lay 2001, 163.

Acht-Punkten-Beschluss sie gegen das neue Kronland protestierten³⁷. Eine ähnliche Forderung wurde auch von den Slowaken einen Monat später überreicht³⁸. Das war die Atmosphäre in der serbisch-banater Woiwodschaft zur Zeit des sardinischen Kriegsausbruchs³⁹.

Die Vorbereitung des Banats für den Krieg: Herausbildung der öffentlichen Meinung

Anfangs 1859 wusste man im Banat – wie übrigens im gesamten Kaiserstaat – dass der Krieg gegen Frankreich und das Königreich Piemont-Sardinien in der Luft schwebte. Die Bewohner der serbisch-banater Woiwodschaft ließen sich darüber mittels Presse informieren. Diese umfasste die hauptstädtische *Wiener Zeitung*⁴⁰,

³⁷ *Ebenda*, 176.

³⁸ *Ebenda*.

³⁹ Obwohl die neoabsolutistische Regierung in der Woiwodschaft überall unbeliebt war, muss man ihre vorwiegend guten Leistungen auf verschiedenen politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Gebieten anerkennen. Einige davon betreffen die 1848 erworbenen und beibehaltenen Rechte, wie beispielsweise die Abschaffung der Leibeigenschaft, Einführung der allgemeinen Steuerpflicht und Gleichberechtigung vor dem Gerichtshof (Rokai et al. 2001, 452). Die Gerichtsbarkeit wurde reformiert und die Gültigkeit des österreichischen *Allgemeinen Bürgergesetzbuches* wurde auf das Gebiet der Woiwodschaft ausgedehnt (Rokai et al. 2001, 453). Zu dieser Zeit beginnt die Führung der Grundbücher; in Temeswar wurde 1850 die Handels- und Gewerbekammer ins Leben gerufen, die die industriellen Interessen vertrat, Durchsetzung der industriellen Revolution förderte und sich um die Kredite sorgte (Lay 2001, 61). Die erste Eisenbahnstrecke wurden damals im Banat eröffnet: von Jasenova bis Basiasch (1854) und von Temeswar bis Szeged (1856). Zur Zeit des Ausbruches des 1859-er Krieges begann man mit der Implementierung eines neuen, fortschreitenden *Gemeindegesetzes* (RGBfDKÖ 58/1859).

⁴⁰ 1703 gegründet, gilt die *Wiener Zeitung* als das älteste noch veröffentlichte Tagesblatt der Welt. Seine erste Ausgabe erschien am 8. August 1703 unter dem Titel *Wienerisches Diarium*, der später zur Österreichisch Kaiserlichen privilegierten *Wiener Zeitung* umbenannt wurde. Der heutige Name *Wiener Zeitung* erschien 1780. Es war in jeder Beziehung das bedeutendste Blatt dieser Zeit und beispielhaft offizielle Regierungsorgan; es war für die politische Entwicklung des Landes und als Repertorium aller wichtigeren Ereignisse, Verhandlungen, Aktenstücke usw. von unschätzbarem Wert. Der reiche sorgfältig ausgewählte Inhalt diente der gesamten Regierungspresse zum Vorbild (Krischan 1969, 12–13). Von seiner Bedeutung spricht die Tatsache eindeutig, dass z. B. die offizielle Kriegserklärung an das Königreich Sardinien, d.h. das Kaiserliche Manifest an die Völker Österreichs, außer in dem Reichs-Gesetz-Blatt nur noch in seiner Ausgabe vom 29. April 1859 veröffentlicht wurde. Erst später übernahmen die anderen Blätter die Kriegserklärung. Die *Wiener Zeitung* berichtete ausführlich über die Kriegereignisse, Personal-Veränderungen in der k. k. Armee, sowie über die offiziellen Kriegsverluste und Kriegsauszeichnungen.

landeshauptstädtische *Temeswarer Zeitung*⁴¹, sowie die landesprovinziellen Blätter *Gross-Betschkereker Wochenblatt*⁴², *Weschetzer Gebirgsbote*⁴³ und *Lugoscher Anzeiger*⁴⁴. Ihnen allen wurde eine strenge Regierungskontrolle, sowie die Übernahme der verschiedenen Nachrichten voneinander gemein. Hier werden die Schriften der *Temeswarer Zeitung*

⁴¹ Die *Temeswarer Zeitung* wurde am 15. Januar 1852 gegründet. Die Zeitung war in Form, Aufmachung und inhaltlicher Ausgestaltung – mit dem Doppeladler im Kopftitel – der amtlichen *Wiener Zeitung* nachgebildet. Es war das erste Blatt des Banates, das den Anforderungen der damaligen Zeit entsprach (Krischan 1969, 18). Als das Landesregierungs-Amtsblatt war die *Temeswarer Zeitung* bestrebt, die Ideen der Wiener Regierung bei der Bevölkerung bekannt (und beliebt) zu machen. Es ist bemerkenswert, dass die Auflagenhöhe der TZ während der Kriegszeit 1100 Exemplare umfasste, was damals recht staatlich war (Krischan 1969, 19). Von der Bedeutung der *Temeswarer Zeitung* während des Krieges spricht eine Verordnung der Landesstatthalterei deutlich, die am 16. Mai datiert wurde. Darin steht: (...) Sowohl für die Behörde, als auch für die Bevölkerung wurden in der amtlichen *Temeswarer Zeitung* täglich die neusten authentischen Nachrichten veröffentlicht, es wäre daher angemessen, daß dieses Blatt in allen Gemeinden gelesen würde, und es kann die nicht bedeutende Auslage für die Pränumeration anstandslos von jeder Gemeinde bestritten werden; zu dieser Gemeinde-Ausgabe wird hiermit allgemein die Bewilligung erteilt (AV, F. 23 LdSWudTB 1849–1861, Nr. 2232/1859). In der Einladung zur Pränumeration von 16. Juni 1859 steht: Den Ereignissen auf dem Kriegsschauplatze wird die größte Aufmerksamkeit gewidmet werden. Die der „*Temeswarer Zeitung*“ eingehenden zahlreichen officiellen und privaten telegraphischen Depeschen werden die Leser vor allen andern Blättern von den wichtigsten militärischen und politischen Ereignissen in Kenntniß setzen (*Temeswarer Zeitung* 136/1859). Bis Ende 1860 war die *Temeswarer Zeitung* das Organ der Landesregierung in Temeswar und wurde von einem Statthalterei-Konzipist geleitet (Milleker 1926, 16).

⁴² Das *Gross-Betschkereker Wochenblatt* wurde 1851 gegründet und gilt heute als das älteste deutsche Provinzblatt des Banats (Milleker 1926, 19). Sein Begründer war ein Regensburger, Franz Paul Pleitz, dem 1847 ein Druckprivilegium verliehen wurde. Wegen der Revolution von 1848/1849 wurde die Gründung dieses Wochenblattes verschoben und erst am 4. Januar 1851 erschien die erste Nummer (Nemet 2007, 23–25).

⁴³ Die erste Nummer des *Weschetzer Gebirgsbote[n]* erschien am 31. Januar 1857 aus der Buchdruckerei Eduard Kirchners, als eine *periodische belletristische Druckschrift*. Es umfasste der amtlichen Bewilligung nach, ein *gediegenes Feuilleton, erheiternde Gedichte, das Verzeichnis der in Werschetz Geborenen, Getrauten und Gestorbenen, die Liste der in Werschetz angekommenen Fremden und Anzeigen von Behörden und Privaten*. Die politische Sphäre sollte unberührt bleiben (Milleker 1926, 21).

⁴⁴ Der *Lugoscher Anzeiger* wurde kurz vor dem Ausbruch des sardinischen Krieges ins Leben gerufen (5. Mai 1858). Zur Kriegszeit betrug seine Auflage ca. 300 Exemplare. Das war jedoch die Wiederbelebung eines kurzlebigen, schon früher, 1853, entstandenen Blattes, das im gleichen Jahr zu erscheinen aufgehört hat (Lay 1993, 10–12).

und *Wiener Zeitung* im Fokus stehen, mit dem zeitweisen Rückblick auf die Kriegsberichterstattung anderer Provinzblätter.

Seit dem Anfang des Jahres 1859 wurde der bevorstehende Krieg alltäglich in diesem Blatt kommentiert. Damit wurden die Banater Monate im Voraus für den Krieg vorbereitet und gewöhnten sich an die Erwartung des Kriegeausbruchs. Der Ausgangspunkt für die endlose Serie der auf den Krieg bezogenen Artikel war eine provozierende Äußerung des französischen Kaisers Napoleon III, der bei der Neujahrsfeier in Paris sein Bedauern dem österreichischen Botschafter Baron Hubner gegenüber aussprach, *weil die Beziehungen zwischen Frankreich und Österreich nicht mehr so gut wie früher sind*. In den europäischen Hauptstädten wurde diese Mitteilung offenbar viel eindeutiger als eine inoffizielle Kriegserklärung als in Wien erkannt⁴⁵. Sie war aber nur eine von zahlreichen anderen, schon seit früher bestimmten Provokationen, die mit der Absicht ausgesprochen wurde, um Österreich in den Krieg zu führen. Die *Temeswarer Zeitung* kommentierte sie nachträglich sehr oft. Einige Tage später äußerte der sardinische König Viktor Emanuel II eine ähnliche Provokation in seiner Thronrede⁴⁶.

Im Januar und anfangs Februar 1859 hatten die Banater die Gelegenheit, ausführlich über den Besuch des Prinzen Napoleon in Turin zu lesen, der sich dort mit der sardinischen Prinzessin Clothilde verlobte⁴⁷. Die *Temeswarer Zeitung* lenkte die Aufmerksamkeit ihrer Leserschaft auf den französischen General Niel, der als *einer der berühmtesten Genie-Officiere, Adjutanten und Vertrauten des Kaisers* galt, der die Belagerungsoperationen von Sebastopol leitete und den Prinzen während seines Besuches begleitete⁴⁸. Dazu wurde von einem warmen Empfang berichtet, den die Turiner dem französischen Fürsten vorbereitet hatten, mit den Aufrufen: *Es lebe Napoleon! Es lebe der König! Es lebe Frankreich! Es lebe Italien!*⁴⁹. Kurz danach wurde eine kurze Begrüßungsrede des Prinzen Napoleon an die Inhaber der St. Helena-Medaille überbracht, worin er das militärische Bündnis zwischen Frankreich und Piemont, sowie die künftige

dynastische Verknüpfung dieser zwei Staaten lobte⁵⁰. In der *Temeswarer Zeitung* wurden auch die wichtigsten Klauseln des Heiratvertrags angeführt, wie beispielsweise die Höhe der Mitgift und der jährlichen Apanage, die Frankreich für das neue Brautpaar besorgt hatte⁵¹.

Gleichzeitig mit den Berichten über diese Ehe, die sich später als unglücklich herausstellte⁵², kommentierte die *Temeswarer Zeitung* regelmäßig das Schreiben verschiedener italienischen und französischen Blätter über die aktuelle politische Situation. Sie zitierte die Nachricht des Turiner Blattes *Armonia*, dass *der Kaiser Napoleon III. den Krieg gegen Oesterreich will, und das Heer unterstützt ihn, sowie die Revolutionären und Sozialisten, wogegen der Adel, die Bourgeoisie und der Handelsstand den Krieg verabscheuen*; das Turiner Blatt hatte richtig geschätzt, dass der Krieg ausbrechen werde, hatte jedoch falsch vorausgesehen, denn *alle Großmächte müssen sich beteiligen, keine kann neutral bleiben, denn das Schicksal Aller wird auf dem Schlachtfelde entschieden*⁵³. Auch das Turiner *Opinione* wurde zitiert, an welches Blatt die *Temeswarer Zeitung* eine Kritik richtete: *Opinione (...) bläst heute gewaltig in die Kriegstrompete: der Krieg, an den vor kurzem noch Viele nicht glauben wollten, ist heute die allgemeine Meinung*⁵⁴. Für die Pariser Zeitungen – *La Presse* und *Siècle* bemerkte man, dass sie *die Sprache der alten Constituante und der Convents sprechen*⁵⁵, ferner, dass sie *Frankreich in den Krieg gegen Oesterreich treiben möchten*⁵⁶, sowie daß man *die internationalen Verträge als nicht vorhanden betrachten soll und die Karte von Italien revidieren*

⁵⁰ TZ 25/1859 a: 2.

⁵¹ TZ 25/1859 b: 2–3.

⁵² Obwohl mit drei Kindern gesegnet, war die Ehe des Prinzen Napoleon und Clothildes unglücklich, wozu der Altersunterschied und die verschiedenen Lebensarten beigetragen hatten. Einerseits war Clothilde eine fromme, verantwortliche und ihren Herrscherpflichten gewidmete Frau. Andererseits bevorzugte „Plon-Plon“ das extravagante, playboy-artige Leben des französischen Hofes. Wegen einem eindeutig politischen Eehintergrund stimmte Clothilde nur ungern zu. Ihr frisch gebackener Bräutigam war oft dem Ehebruch zugehört, weswegen die Sympathien der öffentlichen Meinung ungeteilt auf der Seite Clothildes standen. Besonders betrachteten die Italiener, dass sie geopfert wurde, um ein dynastisches Bündnis mit Frankreich zu erzielen. Den Franzosen war andererseits die Lebensart des Prinzen schon bekannt, und sie bereiteten einen kalten Empfang in Paris für das neue Ehepaar anfangs 1859 vor, nicht wegen der Geringschätzung der savoyischen Prinzessin, sondern wegen der Unbeliebtheit ihres eigenen Prinzen (F. K.).

⁵³ TZ 17/1859, 1.

⁵⁴ TZ 18/1859 a, 1.

⁵⁵ TZ 29/1859, 1–2.

⁵⁶ TZ 28/1859 a, 1.

⁴⁵ Allmayer-Beck – Lessing 1981, 50. Trotzdem glaubte der österreichische Außenminister Graf Buol-Schauenstein noch anfangs April nicht unbedingt an einen „großen“ Krieg, auch wenn es mit Piemont zum Kampf kommen sollte.

⁴⁶ TZ 12/1859, 1.

⁴⁷ TZ 17/1859: 1; TZ 25/1859 a: 2; TZ 25/1859 b: 2–3; TZ 26/1859: 1; TZ 27/1859: 2.

⁴⁸ TZ 17/1859: 1.

⁴⁹ *Ebenda*.

muß⁵⁷. Das halboffizielle *La Patrie* wurde kritisiert, weil es die Wohltaten des Friedens in einer so drohenden Form besinge, dass die öffentliche Meinung *viel mehr erschrocken, als beruhigt ist*⁵⁸. Auch wurde eine interessante Anekdote aus den französischen Blättern wiedergegeben, über das Vorhaben Napoleons III, einen Krieg an Österreich zu erklären. Angeblich um die Stimmung der Departements kennen zu lernen, beauftragte der französische Kaiser seinem General der Gendarmerie Declaru durch seine Gendarmen, die mit allen Volksklassen in Berührung kamen, die bezeichnendsten Äußerungen über die Kriegsfrage aufzeichnen zu lassen. In weniger als acht Tagen legte General Declaru seinen Bericht dem Kaiser vor, welcher die allgemeine Abneigung der Departements gegen den Krieg festgestellt habe. Bestürzt habe der Kaiser das Aktenstück überblickt und endlich ausgerufen: *Frankreich weiß nicht, was es will, so möge es denn wollen, was ich will*⁵⁹. Mehrmals wurden den Lesern auch die Ansichten der feindlichen Seite dargestellt, die sich gegen den Krieg äußerten, aufgrund der schlechten Lage der piemontesischen Wirtschaft und unvermeidlichen Kriegskosten⁶⁰.

Die *Temeswarer Zeitung* lehnte energisch jede Idee ab, die zu den internationalen Verhandlungen oder zur Konferenz führen sollte, womit die italienische Frage irgendwie gelöst werden sollte. Diese Ideen, die etliche französische Blätter vorgeschlagen hatten, befanden sich auf einmal im Fokus der sämtlichen europäischen Diplomatie, wurden jedoch seitens Österreich kategorisch abgelehnt und als ein Versuch Piemonts, Zeit zu kaufen, interpretiert⁶¹. *Oesterreich wird keine fremde Juris-*

*diction über sich anerkennen*⁶². Man insistierte darauf, dass Frankreich und Napoleon III. das internationale Recht verletzen, die zwischenstaatliche Vereinbarungen brachen, d.h., dass man die Entschlüsse des Wiener Kongresses revidieren wollte. Im Text unter dem Titel *Kriegslärm* vom 21. Januar schrieb die *Temeswarer Zeitung*: *Kaiser Napoleon (...) strebt (...) nach einer Revision der Verträge von 1815 (...) So will er auch die alten Reichsgrenzen, sowie sie vor 1812 bestanden, wiederherstellen. Wenn nichts, so läßt hierauf ein Artikel der halbamtlichen „Patrie“ schließen, welcher geradezu erklärt: Oesterreich habe kein Recht auf Italien, da dies ja vor 1815 zu Frankreich gehörte* (unterstrichen von F. K.)⁶³. In der Rubrik *Politische Uebersicht* vom 9. Februar konnte man ferner lesen: *Eine Lösung der italienischen Frage in dem Sinne Frankreichs wäre der Anfang zur vollständigen Revision der Karte von Europa, ein unheilbarer Riß in die Verträge von 1815, eine moralische Niederlage der Sieger von Leipzig und Waterloo. Darin müssen alle großen Mächte Europas einig sein, daß die italienische Frage keine europäische sein darf; daß in den Bestimmungen, welche die Verträge von 1815 über die italienischen Territorien getroffen haben, nichts geändert werden darf, und endlich – das ist nicht das Unwichtigste – daß die Frage der Reformen dem freien Ermessen der betreffenden Regierungen anheimgestellt bleiben muß und keine Intervention in die inneren Angelegenheiten unabhängiger Staaten rechtfertigt. Wenn Europa diese Grundsätze gegen Frankreich geltend macht, dann ist die Gefahr der italienischen Frage beschworen und Frankreich wird keine andere Wahl haben, als diese Frage fallen zu lassen oder Europa gegen sich in Waffen zu sehen, wie Rußland vor fünf Jahren Europa gegen sich in Waffen sah*⁶⁴. Von der Kritik wurden weder die liberalen piemontesischen Politiker verschont, deren Tätigkeit als *ein Wunsch nach der Zerstückelung Österreichs*⁶⁵, sowie die *Negation alles internationalen Rechtes und der Umsturz aller Verträge* gekennzeichnet wurde⁶⁶.

Zwecks Verurteilung französischer Kriegsrhetorik tauchte man in die Geschichte ein und mahnte auf die Gefahr von Wiederbelebung der *napoleonischen Pestilenz*; eine Mahnung auf das französisch-sardinische Bündnis wurde mit einem Zitat Napoleons begleitet, der das piemontesische Königreich als *ein[en] Fuß in Italien,*

⁵⁷ TZ 29/1859, 1–2.

⁵⁸ TZ 28/1859 a, 1.

⁵⁹ TZ 24/1859 a, 1.

⁶⁰ TZ 28/1859 b, 3.

⁶¹ *Aber was weiter?*, fragte sich die *Temeswarer Zeitung*. – *Conferenzen? Ein Congreß? Die französischen Journale sprechen sich dafür aus und das „Journal des Debats“ charakterisiert die Lage ganz richtig mit den Worten: avant la guerre la diplomatie. Auch der „Siècle“ will dem Kriege die diplomatischen Unterhandlungen vorausgehen lassen. Werden dieselben den Krieg verhindern? Gewiß nicht. Man sucht jetzt den Ausweg diplomatischer Verhandlungen nur, um Zeit zu gewinnen, weil man erkannt hat, daß man mit seinen Kriegsgelüsten noch etwas zu früh gekommen und das „zu früh!“ kann in der Politik leicht so verhängnisvoll werden, wie das „zu spät!“ Durch diplomatische Verhandlungen hofft man eine solche Gruppierung der Mächte herbeizuführen, welche den Krieg als ein minder waghalsiges Unternehmen erscheinen ließe, als er es im jetzigen Augenblicke wäre. (...) Die Frage ist daher unseres Bedünkens nur die, ob wir den Krieg mit oder ohne Conferenzen haben werden?* (TZ 24/1859 a, 1; siehe auch: TZ 28/1859 a, 1; TZ 31/1859, 1).

⁶² TZ 28/1859 a, 1.

⁶³ TZ 16/1859, 1.

⁶⁴ TZ 31/1859, 1.

⁶⁵ TZ 28/1859 a, 1.

⁶⁶ TZ 29/1859, 1–2.

*ein[en] unentbehrliche[n] Brückenkopf für Frankreich nannte*⁶⁷. Die *Temeswarer Zeitung* nahm den Standpunkt ein, dass *Italien zu keiner Zeit eine einheitliche Nation gebildet hat; selbst unter der römischen Herrschaft war es in unabhängige Municipien getheilt (...) Mailand gehört seit mehr als 150 Jahren dem Hause Österreich... Aber was hat es (dem Frankreich – F. K.) jenseits der Alpen für Pflichten und wer hat ihm eine Mission in Italien anvertraut*⁶⁸.

Dem gleichen Blatt gemäß war das österreichische Selbstvertrauen in einem Kriegsfall riesig. Man schöpfte dieses Vertrauen aus *unserer Wehrkraft, die bis zur festesten Ueberzeugung gestählt worden; ferner, aus der in Deutschland für Oesterreich herrschenden Sympathien, sowie aus der Liebe zu Kaiser und Vaterland, die so mächtig in ganz Oesterreich emporgestammt (...) Oesterreich mit seinen 36 Millionen Bewohnern, seinen unerschöpflichen materiellen Hilfsmitteln steht da, ein Fels in Meere; mögen die vom Sturm bewegten Wogen seinen Fußschemel auch noch so sehr umbranden, feste steht es da, ruhig und unterschütterlich*⁶⁹. Das Österreichische Selbstvertrauen begründete sich auf die immer wiederholende Vermutung, dass ein eventueller Angriff auf die österreichischen Gebiete in Italien und die Einmischung Frankreichs unvermeidlich eine Intervention Preußens und Großbritanniens provozieren müsste. Damit wäre der Krieg nicht nur auf Frankreich und Piemont einerseits und Österreich andererseits beschränkt, sondern man hätte dann einen paneuropäischen Krieg, *den ältere Geschlechter schon erfahren haben. Man wird sich aber wohl zweimal bedenken, ehe man einen Weltbrand anzündet, von welchem man zu Staub und Asche verzehrt werden kann. Hierin liegt die sicherste Bürgschaft für die Erhaltung des europäischen Friedens*⁷⁰. Eine Überzeugung Österreichs in Bezug auf das Bündnis mit den anderen europäischen Großmächten (Preußen und England) war offensichtlich, jedoch stellte sich diese Idee später als falsch heraus: *Man hat hier in Wien den Abschluß eines Schutz- und Trutz-Bündnisses mit Preußen und England auch gar nicht vorgeschlagen, weil man überzeugt war, daß diese beiden Mächte eben so wie Oesterreich jede derartige Demonstration vermieden zu sehen wünschen, welche als eine Drohung gegen Frankreich jedenfalls ausgelegt worden wäre. Andererseits mußte man, daß*

*im gegebenen Falle weder Preußen noch England säumen würden, an die Seite Oesterreichs sich zu stellen, und in dieser letzten Hinsicht fehlt es allerdings nicht an Thatsachen, welche den Beweis liefern, daß man in Wien auf ihre Unterstützung mit Sicherheit rechnen kann (...)*⁷¹. Man rechnete besonders mit der Hilfe aus deutschen Ländern, und zwar nicht so viel mit denjenigen aus dem unter preußischer Domination stehenden Norddeutschen Bund, sondern viel mehr aus dem Süden: *Wir wissen – schrieb die Temeswarer Zeitung – daß Staatsmänner nicht vorschnell ihre patriotischen Gefühle in diplomatischen Drohnoten spazieren gehen lassen dürfen; wir vertrauen endlich, daß Preußens Staatslenker Deutschlands Schwert zur rechten Zeit zu ziehen und mit fürstlichen Schwung zu führen wissen wird (...) Alles steht jetzt weit zurück hinter dem Drang, beim ersten französischen Trommelschlag Oesterreich von ganz Deutschland vertheidigt sehen zu wollen; denn man will nicht zuerst Oesterreich sich schwächen lassen, ehe an Preußen die sichere Reihe käme. Aus Egoismus stehen wir sicherlich nicht zu Habsburgs Fahne; denn wenn irgend ein Theil Deutschlands von den Franzosen schwer zu leiden haben wird, so ist es Südwestdeutschland (...) Die preußische Volksvertretung hat schon jetzt, während der Regierung die Staatsklugheit noch immer die Bahnen der Vermittlung vorschreibt, eine beneidenswerthe Gelegenheit, als die erste politische Körperschaft Deutschlands ihr Gewicht in die Schale zu werfen. Die Presse wird ihr dann wohl folgen. Aus dem Süden werden ihr hunderttausend Herzen entgegenschlagen*⁷².

Endlich wurde auch noch immer die Erinnerung aus den Revolutionsjahren 1848/49 lebendig und frisch, und man hatte die siegreichen Feldzüge Feldmarschall Radetzky gegen die italienischen Aufständischen vor den Augen. Radetzky aber starb anfangs 1858, wobei die außenpolitische Lage Österreichs seit 1848 ziemlich verändert, d.h. verschlechtert wurde. Dabei waren die Nachfolger Radetzky ihm nicht zugewachsen. Alles in allem, ein Erfolg beim eventuellen Krieg gegen die Italiener wurde als selbstverständlich betrachtet. Ende Januar wurde eine Nachricht mitgeteilt, von der Begeisterung der österreichischen Truppen, die in Wien stationiert wurden, und einen Befehl erhalten hatten, nach Italien zu marschieren, um die dortigen Garnisonen zu verstärken⁷³.

Die sich immer mehr verschärfende Kriegsrhetorik setzte sich bis zum Frühling fort und im April 1859 stand der Krieg vor der Tür. Am 16. April

⁶⁷ Der gleiche Artikel wiederholte alle Versprechungen über die Freiheit, Unabhängigkeit und Nation, die Napoleon seinerzeit an die Italiener gerichtet hatte, nur um dieselben später durch seine Regierung zu brechen. TZ 26/1859, 1.

⁶⁸ TZ 28/1859 a, 1.

⁶⁹ TZ 16/1859, 1.

⁷⁰ TZ 18/1859 b, 2.

⁷¹ TZ 19/1859 a, 2.

⁷² TZ 19/1859 b, 1–2.

⁷³ TZ 18/1859 a, 1; TZ 24/1859 b, 1.

überbrachte das *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* seinen Lesern, dass die Mitglieder des böhmischen Adels eine Mitteilung an Se. k. k. Apostolische Majestät gerichtet hätten, worin sie *angesichts der bedrohenden politischen Verhältnisse* ihre Gefühle der innigsten Hingebung für Kaiser und Vaterland ausdrücken ließen und sich zu jeglichen Opfern bereit erklärten⁷⁴. Eine Woche später, übernahm dasselbe Blatt die Nachricht von den *Oesterreichischen Zeitungen* aus Brünn, dass auch der mährische Adel eine ähnliche Mitteilung an den Kaiser gerichtet habe, worin die Gefühle der Treue und Hingebung an Thron und Vaterland geäußert wurden, *angesichts der drohenden Heimsuchungen*⁷⁵.

Am gleichen Tag stellte Österreich dem Königreich Piemont-Sardinien ein Ultimatum, das durch eine Reihe von Militärmanövern Piemonts im Grenzgebiet provoziert wurde. Die sardinische Regierung lehnte dieses Ultimatum ab, wonach Österreich ihr am 29. April den Krieg erklärte.

Kriegserklärung

In seinem Manifest, das am 28. April 1859 datiert wurde, verkündete der Kaiser Franz Josef seinen Völkern den an die k.k. Armee erlassenen Befehl in Sardinien einzurücken⁷⁶. Er betonte dabei, dass mit der Kriegserklärung *eine schwere, aber unvermeidliche Regentspflicht erfüllt wurde*, gleichzeitig seine Überzeugung äussernd, dass der neue Krieg ein gerechter Kampf für die Ehre und die gerechte Sache Österreichs sei. Er stellte die Entwicklung der Ereignisse dar, die zum Krieg führten, wobei er die Schuld für den Kriegsausbruch vollkommen auf das Königreich Sardinien abwälzte. Ferner schenkte er sein Vertrauen der Hingebung, der Treue und der Opferwilligkeit seiner Völker, unterstrich die Seriosität des historischen Augenblickes und seiner derzeitigen unangenehmen Lage, gleichzeitig aber seine Hoffnung aussprechend, dass Österreich in dem Krieg nicht allein stehen werde. Damit rechnete man auf die Hilfe seitens des Deutschen Bundes. Hier war er im Unrecht, da die Bundesländer, trotz aller angeblichen Sympathien, die sie für Österreichs gerechte Sache hatten, neutral und außerhalb des Krieges blieben. Dennoch schenkte die österreichische Presse während des Krieges eine riesige Aufmerksamkeit der Kriegswahrnehmungen im Rahmen des Deutschen Bundes.

Die Nachrichten von der Kriegserklärung

⁷⁴ GBWb 16/1859, 9. Diese Nachricht wurde später auch im *Lugoscher Anzeiger* veröffentlicht. Siehe: LA 17/1859, 2.

⁷⁵ GBWb 17/1859, 8.

⁷⁶ WZ 97/1859, 1–2; RGBfdKÖ 60/1859, 175–177.

und dem Einrücken der k. k. Armee in Sardinien erreichten das Banat am 29. April, durch ein Telegramm, das der Innenminister Bach an den Landeschef der Woiwodschaft Serbien und des Temescher Banats Graf Johann von Coronini-Kronberg richtete⁷⁷. Am folgenden Tag erhielt der serbisch-banater Statthaltereirat 250 Plakat-Exemplare mit dem Text des kaiserlichen Manifestes, um diese in Landeskreisen und –stuhlsbezirke weiter zu distribuieren. Die Statthaltereirei verpflichtete sich, das Manifest in vier Sprachen – Deutsch, Serbisch, Rumänisch und Ungarisch – zu drucken⁷⁸. Dann wurde der Inhalt des Telegrammes in der *Temeswarer Zeitung* veröffentlicht⁷⁹, womit die Kriegserklärung der Woiwodschaftsbevölkerung bekanntgegeben wurde. Die Banater Provinz-Wochenblätter berichteten darüber mit Verspätung: z. B. im *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* konnte man darüber erst am 7. Mai lesen, und zwar in einem ausführlichen Bericht über die Praterfahrt der kaiserlichen Familie, denn *alles drängte sich um den Monarchen, der vor zwei Tagen sein Volk zum Kampfe gegen frevelhaften Uebermuth angerufen hatte*⁸⁰. Am gleichen Tag berichtete der *Lugoscher Anzeiger* zum ersten Mal öffentlich über den Krieg, und zwar durch Bekanntmachung des Kaisersaurufes, der die Bildung der freiwilligen Bataillonen forderte⁸¹.

Ressourcenmobilisierung

Kurz nach der Kriegserklärung begann die Mobilisierung der Landesressourcen im Banat, die man zu einer erfolgreichen Kriegsführung verwenden sollte. Ihre Mobilisierung beeinflusste das alltägliche Leben der Region. Die Geistlichkeit verschiedener, dort lebender Konfessionen kümmerte sich mit den ihr zur Verfügung stehenden Mitteln für die Kriegsbereitschaft und die Kriegsmoral der Banater; die Dorfbevölkerung musste Pferde und Vieh zum Kriegszwecke liefern; im Lande wurden

⁷⁷ AV, F. 23 LdWSuTB 1849–1861, Nr. 21968/1859.

⁷⁸ AV, F. 23 LdWSuTB 1849–1861, Nr. 21978/1859.

⁷⁹ *Ein kaiserliches Manifest an die Völker Österreichs vom gestrigen Tage verkündet den Entschluß Sr. Majestät, nachdem alle Mittel zur Erhaltung des Friedens fruchtlos erschöpft wurden, zur Vertheidigung der Ehre und der Rechte Österreichs gegen das von Frankreich unterstützte Sardinien die Waffen zu ergreifen. Die kaiserlichen Truppen sind in Sardinien eingerückt. Dem Schutze Gottes vertrauend seiner gerechten Sache auf die Treue, die Hingebung und die Opferwilligkeit der Völker Österreichs* (TZ 98/1859, 1).

⁸⁰ GBWb 19/1859, 9. Praterfahrt, ein traditioneller Ausflug der kaiserlichen Familie zum beliebten Wiener städtischen Park, fand immer am 1. Mai statt (F. K.).

⁸¹ LA 19/1859 a, 4.

verschiedene Stiftungen ins Leben gerufen, welche sowohl die Kriegsinvaliden als auch die Witwen und Waisen der im Krieg gefallenen Soldaten unterstützten. Sowohl die Banater Ortschaften als auch zahlreiche Einzelne, wie z. B. die Mitglieder der kaisertreuen Aristokratie oder anderen angesehenen Bürger usw. stellten ihre Loyalität unter Beweis und unterstützten die österreichischen Kriegsbemühungen durch Geld, Staatsobligationen und Naturalabgaben. Die Tätigkeit mehrerer, zu jener Zeit entstandenen Hilfsvereine wurde dokumentiert, welche die Soldaten an der Front und ihre zurückgebliebenen Familienangehörigen im Blick hatten.

Neben der finanziellen und materiellen, erforderte der italienische Krieg im Banat auch die menschlichen Ressourcen. Demzufolge hat diese Region auch eine Blutzoll dem Risorgimento bezahlt, und zwar durch Einsatz der Banater k. u. k. Linien- und Grenzregimente. Aufgrund der zahlreichen vorhandenen archivalischen Quellen sind auch die Entstehungsart und Struktur der hiesigen Freiwilligen-Korps außerordentlich gut dokumentiert.

a) *Moralische Unterstützung*

In ersten Linie wurde eine moralische, Verbalunterstützung in den ersten Kriegstagen bemerkbar, wozu die kirchlichen Behörden besonders beigetragen hatten und sich als die feste Säule des Staates legitimierten. Das war kein Wunder, da die Kirchen ihre privilegierte Lage durch Leistung dieser Unterstützung erhalten wollten. Ihre Hilfe spiegelte sich in der Versorgung einer deklarativen Unterstützung der österreichischen Kriegsziele, sowie in den Segnungen der österreichischen Waffen, womit sie ihren Gläubigen als Beispiel dienten. Eine verbale Unterstützung wurde später auch ein wesentlicher materieller Hintergrund.

Außer der Kirche und der Geistlichkeit verschiedener Konfessionen boten und betonten die Bewohner mehrerer Stadt- und Ortsgemeinden ihre Untertanenstreue an den Kaiser und das Vaterland. Als Illustration werden hier einige interessante Beispiele angeführt, die sowohl in archivalischen Akten, als auch in der Banater Presse zu finden sind.

Am 6. Mai veranstaltete der Csanáder Bischof Alexander Csajaghy⁸² in der Landeshauptstadt

Temeswar die öffentlichen Gebete *um den Segen Gottes zur Besiegung des Feindes*. Kurz danach erhielt der Kreisvorsteher in Novi Sad Trnka einen Befehl, den serbischen Patriarchen zu ersuchen, ähnliche öffentliche Gebete für seine orthodoxen Gläubigen zu veranstalten⁸³. Am 9. Mai meldete der Landeschef Coronini dem Kultusminister Thun, dass der Patriarch Rajačić zwei Tage davor einen Hirtenbrief an die Gläubigen der gr. n. unierten Kirche in allen Diözesen erlassen habe, in dem der *Segen des Himmels für die kaiserlichen Waffen durch Abhaltung öffentliche[r] Gebete zu erleben* sei⁸⁴. Mit der Abhaltung öffentlicher Gebete hatte man am 8. Mai begonnen, und sie sollten bis zum Kriegsende alltäglich stattfinden. Diese Entscheidung wurde in der Mitteilung betont, die das serbisch-orthodoxe Episkopat an den Kaiser gerichtet hatte⁸⁵. Eine ähnliche Mitteilung wurde seitens des Csanáder Bischofs Csajaghy initiiert, welche die Untertanenstreue des Banater Adels und der Geistlichkeit an den kaiserlichen Thron und das Vaterland kundgeben sollte⁸⁶. Die Kriegsunterstützung der katholischen Kirchen und jüdischen Kultusgemeinden aus anderen Gebieten des Kaisertums (Breslau und Wien⁸⁷, Graz⁸⁸, Agram⁸⁹ usw.), wurde regelmäßig in den Zeitungen bekannt gemacht.

Einige Tage nach dem Kriegsausbruch, berichtete der *Lugoscher Anzeiger*, dass eine zahlreiche Deputation der Militär-Gemeinschaft Weißkirchen bei dem dort anwesenden General-Brigadier in einer Mitteilung ihre *unerschütterliche Loyalität für Kaiser und Vaterland* versicherte, *auf deren Altar ein Opfer von zwanzigtausend Gulden ö. W.* dabei niedergelegt wurde⁹⁰. Am 7. Mai berichtete das Statthalterei-Präsidium dem Innenminister Bach,

Theologie in Kalocsa, im Pester Zentralseminar (1830–1833). 1833 zum Priester geweiht, promovierte Csajaghy 1844 zum Dr. in Theologie. Er fungierte 1846 als erzbischöflicher Sekretär und Ehrendomherr der Kalotschaer Diözese, von 1850 bis 1851 als Domherr. Am 11. April 1851 ernannte ihn Kaiser Franz Joseph I zum Bischof der Csanáder Diözese. Kurz vor dem sardinischen Kriegsausbruch wurde er der Ehrenbürger von Temeschburg (Petri 1992, 272–273).

⁸³ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 21982/1859.

⁸⁴ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22121/1859.

⁸⁵ Die Mitteilung wurde von dem serbischen Patriarchen, Erzbischof und Metropolit Josif Rajačić, sowie von den Bischöfen von Bács (Platon Atanacković), Pakratz (Stefan Kragujević), Temeswar (Samuilo Maširević), Ofen (Arsenije Stojković), Werschetz (Emilijan Kendelac) und Arad (Prokopije Ivačković) unterzeichnet (WZ 115/1859, 3).

⁸⁶ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22295/1859.

⁸⁷ GBWb 20/ 1859, 10.

⁸⁸ GBWb 21/ 1859, 9.

⁸⁹ GBWb 26/ 1859 a, 8–9.

⁹⁰ LA 19/1859 b, 5.

⁸² Alexander Csajaghy, Dr. theol., Csanáder Bischof, wurde am 6. April 1810 als Sohn eines Verwalters der erzbischöflichen Güter in Batsch geboren. Er besuchte das Untergymnasium in Batsch (1820–1823), Kalocsáer Gymnasium (1823–1825) und studierte Philosophie in Erlau (1828–1830) und

dass die Städte Temeswar und Maria-Theresiopel⁹¹ die Loyalitäts-Mitteilungen vorbereitet hatten, die sie durch Deputationen an Seine Majestät überreichen möchten; gleichzeitig wurde das Ministerium um die Meinung gefragt, wie diese Bitten zu behandeln seien⁹². Am nächsten Tag wurden beide genehmigt⁹³. Die Maria-Theresiopeler Deputation legte ihre Ankunft in Wien für den 18. Mai fest, um die Ergebnheits-Mitteilung zu überreichen⁹⁴.

Zu jener Zeit war die Absendung von ähnlichen Untertanenstreue-Kundgebungen schon gewöhnlich geworden, da alltäglich in der *Wiener Zeitung* ähnliche Mitteilungen einer ganzen Reihe von Stadt-, Markt- und Ortsgemeinden aus allen Gebieten des Kaiserstaates veröffentlicht wurden. Die Temeswarer benützten die Mitteilung, den Kaiser auf ihr tapferes Verhalten vor 10 Jahren zu erinnern, gleichzeitig ihn überzeugend, dass ihre Gesinnung unverändert geblieben sei: *Eure Apostolische Majestät! Die Bürger Temeswars, welche im Jahre 1849 eine Belagerung durch 107 Tage ausgehalten und mit Gut und Blut für die Sache der erlauchten Dynastie eingestanden sind, sie leben noch, haben ihre Gesinnung nicht geändert und werden einig und bereit dastehen, sollte von ihnen welch' immer Opfer gefordert werden. Unsere Söhne aber, die der schöne Beruf trifft, in den Kampf zu ziehen, wir preisen sie glücklich und segnen sie, auf daß sie tapfer und siegreich kämpfen. Mit Gott für Kaiser und Vaterland!*⁹⁵.

Dem Beispiel von Temeswar und Maria-Theresiopel folgend, richtete die Stadt Baja ein ähnliches Ergebnheitszeugnis an den Kaiser, das aber erst nach der niederschmetternden Niederlage bei Solferino folgte⁹⁶. Zur selben Zeit widmete diese Stadt 5000 fl. in Staatsobligationen zu Kriegszwecken, wobei der städtische Rat beschlossen hatte, seinen Bürgern, die zu Invaliden während des Krieges geworden waren, eine lebenslange finanzielle Unterstützung zu leisten⁹⁷.

Besonders ausführlich mit dem starken Patriotismusgefühl und der *aufrichtigsten Loyalität und unerschütterlichen Treue* gesättigt, war die Mitteilung von Alexander Dobra, des griechisch-katholischen Bischofs zu Lugosch, der dadurch eine feste Hoffnung den Endsieg Österreichs

äußerte. Österreich, seiner Meinung nach, *wird aus dem Krieg mächtiger und glorreicher als zuvor hervorgehen*⁹⁸.

In den Provinzblättern versuchte man bei den Leuten ein patriotisches Gefühl durch die Presse-Veröffentlichungen der „zuständigen“ Autoren zu erwecken, deren Aufgabe übrigens war, die absolutistische Regierung zu unterstützen und loben. Zu diesen gehörten in erster Linie Theodor Kretzschmar (oft mit den Initialen „Th. K.“ unterzeichnet) und Ludwig Eduard von Turnay („L. E. v. T.“), deren Kriegsgedichte im *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* und *Lugoscher Anzeiger* publiziert wurden. So beispielsweise versuchte Kretzschmar mittels seinem poetischen Beitrag *Vaterland und Mutterherz* ein österreichisches patriotisches Gefühl beim Publikum zu erwecken⁹⁹. Mit der gleichen Intention dichtete er auch über die österreichische Niederlage bei Solferino¹⁰⁰. Ein offizieller Aufruf des Landeschefs Coronini, der zur Einrichtung der Freiwilligen-Korps aufrief, wurde im Voraus „literarisch vorbereitet“, und zwar durch die entsprechenden Gedichte über die Freischärler von obgenannten Turnay im *Lugoscher Anzeiger*¹⁰¹. Schon in der nächsten Nummer rief er zu den Waffen auf, *mit Gott fürs Vaterland, für Österreich*¹⁰². In seinem *Kriegslied*, das am Ende Juli publiziert wurde,

⁹⁸ (...) Im Namen des Griechisch-katholischen Klerus und dieser Griechisch-katholischen Romanischen Bevölkerung nehmen sich gehorsamst Gefertigte die Freiheit, an dem Allerhöchsten Throne Eu. Majestät das unwiderrufliche Versprechen, gleichsam als einen Eid, abzulegen: Eu. Majestät und der Allerhöchsten Dynastie immerdar und unter allen Welch immer kritischen Umständen, umso mehr aber, wenn die Gefahr, was Gott der Allmächtige in seiner Gnade behüten möge, sich vergrößern würde, unwandelbar treue und anhänglich zu sein; auf dem Wege dieser Treue und Anhängigkeit auch die ihrer oberhirtlichen Obsorge anvertrauten Gläubigen zu leiten, zur Beförderung der durch Eu. Majestät vertheidigten gerechten Sache, in dem ihnen vorgezeichneten Wirkungskreise mit Wort und That beizutragen und überhaupt Gott den Allmächtigen zu bitten, daß er das geheiligte Haupt Eu. Majestät und das gesammte Vaterland vor alle Gefahr schützen und unseren Waffen den gerechten Sieg und durch diesen dem Staate und den Völkern den heißersehnten Frieden schenken möge, Eu. Majestät aber bitten die treuehormsamst Gefertigten ehrfurchtsvoll, geruhen Allerhöchstdieselben huldreichst und mit der gewohnten Herrschergnade, diese in tiefster Demuth dargebrachten Ausdrücke und Gesinnungen der aufrichtigsten Loyalität und unerschütterlichen Treue und Ergebnheit entgegenzunehmen, mit der wir ersterben etc. etc. (WZ 152/1859, 1). Dazu fügte Dobra aus seinen eigenen Taschen 300 fl. zum österreichischen Kriegszweck bei (AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22637/1859).

⁹⁹ GBWb 26/1859 b, 7.

¹⁰⁰ GBWb 31/1859 a, 5.

¹⁰¹ LA 20/1859, 3; LA 21/1859, 1–2; siehe auch: LA 20/1859, 2–3.

¹⁰² LA 22/1859 a, S. 1.

⁹¹ Heute Subotica in Serbien (F. K.).

⁹² AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22095/1859.

⁹³ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22104/1859, Br. 22107/1859.

⁹⁴ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22216/1859.

⁹⁵ WZ 115/1859, 3.

⁹⁶ WZ 148/1859, 1.

⁹⁷ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22523/1859.

preiste Charles Legrand den ungarischen Patriotismus¹⁰³. Der *Werschetzer Gebirgsbote* veröffentlichte auch ein Paar patriotisch gesinnte Gedichte¹⁰⁴.

Als ein kräftiges Kriegspropaganda-Mittel strebte die Presse danach, dem Publikum gute, voranleuchtende und nachahmende Beispiele zu geben. Die *Temeswarer Zeitung* hatte ein Feuilleton, wo die Generäle der kaiserlichen Armee in Italien breiterem Publikum vorgestellt und gelobt wurden¹⁰⁵. Die *Lugoscher Zeitung* schrieb über einen österreichischen Kavalier, dessen vier Söhne in die Reihen der kaiserlichen Armee in Italien eingetreten waren¹⁰⁶. Das *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* berichtete von Österreichs Reichtum, das sich in *opfermuthiger und opferfreudiger Vaterlandsliebe, einer unbedingten und unerschütterlichen Treue für den Monarchen* wiederfinde, die *in den Herzen der Oesterreicher lebt*, und die jetzt, *in dem Augenblicke, wo die Gefahr an die Pforten des Kaiserreiches klopft, wo das Wort des kaiserlichen Herrn seine Völker aufruft, wo Oesterreichs Fahnen auf dem Schlachtfelde wehen um Europas Unabhängigkeit, die heiligsten Güter und den Bestand der Gesellschaft zu schirmen, zur hellglänzenden, weithinleuchtenden Flamme auflodert*¹⁰⁷. Auch verspottete man den Feind (besonders Kaiser Napoleon III¹⁰⁸) und malte ihn in den dunkelsten Farben: mehrere Texte erschienen, die über die unerhörtesten Grausamkeiten der Franzosen und über die Misshandlung der Kriegsgefangenen berichteten¹⁰⁹.

b) Materielle und finanzielle Unterstützung

Landes-, Kreis- und Bezirksbehörden im Banat wurden auch sehr schnell mobilisiert, um für den Nachschub zu sorgen. Ihre Tätigkeit in diesem Bereich ist nicht nur in archivalischen Quellen, sondern auch in Periodika ziemlich gut dokumentiert, mit zahlreichen Beispielen, die über die „patriotische Opferwilligkeit“ der serbisch-banater Woiwodschafts-Bevölkerung zeugen.

Der Gemeinderat der Landeshauptstadt Temeswar gründete aus den Einkünften der Kommune eine patriotische Stiftung, wodurch alle für Temeswar zuständigen, in dem Krieg invalide werdenden Soldaten, vom Feldwebel abwärts oder die eine

Auszeichnung für bewiesene besondere Tapferkeit, eine lebenslänglichen Zulage von täglichen zehn Kreuzern öst. Währung erhalten sollten¹¹⁰. Dieser Gemeinderatsbeschluss wurde von dem Landeschef Coronini am folgenden Tag (8. Mai) genehmigt¹¹¹. Die Gemeinde des Temeswarer Bezirks stellte *unaufgefordert* (unterstrichen von F. K.) unentgeltlich fünfzig Pferde der kaiserlichen Armee zur Verfügung¹¹². Die Militärgemeinschaft Weißkirchen spendete 20.000 fl. für Staatszwecke¹¹³. Dem Temeswarer Beispiel folgend, gründete der Werschetzer Gemeinderat eine ähnliche Stiftung aus den eigenen Mitteln, wobei *im gegenwärtigen Kriege invalide werdende, aus dem Temeswarer Kreise zum k. k. Heere abgestellte Soldaten vom Feldwebel abwärts (...)* eine tägliche Zulage von zehn Kreuzern öst. Währ. lebenslänglich verabreicht werde; auch wurde dabei die Beschaffung von freiwilligen Beiträgen zum Ankauf von zehn schweren Zugpferden für die k. k. Armee beschlossen¹¹⁴. Am 15. Mai berichtete das Statthaltereipräsidium den Kreiskommissar in Gr.-Betschkerek, den Innenminister Bach, sowie das Landes-General-Kommando in Temeswar darüber, dass die Gemeinde des **Billeter Bezirkes** 42 Stück Kavallerie-Pferde als ein patriotisches Opfer unentgeltlich beistelle¹¹⁵. In der königlichen Freistadt Arad habe der dortige Gemeinderat einen Beschluss verfasst, 60 freiwillige Husaren der Arader Division vollständig auszurüsten und teile 20.000 fl. für diesen Zweck zu¹¹⁶. Die Gemeinden des **Neu-Arader Bezirkes** spendeten einen Betrag von 5560 fl. österreichischer Währung als *freiwilliges Opfer für die außerordentlichen Kriegsrüstungen*¹¹⁷. Im **Lippaer Bezirk** wurde der Betrag von 4734 fl. 85 kr. öster. Währung als freiwillige

¹⁰³ LA 31/1859, 5.

¹⁰⁴ WGb 20/1859, 3; WGb 23/1859, 2–3.

¹⁰⁵ TZ. 109/1859, 2–3; TZ 112/1859, S. 2; TZ 115/1859, 2–3; TZ 118/1859, 2; TZ 124/1859, 2–3; TZ 129/1859, 2.

¹⁰⁶ LA 20/1859 c, 4.

¹⁰⁷ GBWb 26/1859 c, 8.

¹⁰⁸ WGb 24/1859 b, 2–3; WGb 25/1859, 2–3; WGb 24/1859 a, 2; LA 23/1859, 1–2.

¹⁰⁹ WGb 29/1859, S. 1.

¹¹⁰ GBWb 20/1859, 10. Siehe auch: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 21108/1859.

¹¹¹ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22108/1859.

¹¹² LA 19/1859 b, 5; GBWb 20/1859, 10.

¹¹³ *Ebenda*.

¹¹⁴ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22122/1859; siehe auch: GBWb 20/1859, 10.

¹¹⁵ Nach Ortschaften: Billet 4, Perjámos 4, Csata 3, Grabatz 3, Bogarós 3, Lovrin 3, Gottlob 3, Groß-Jécsa 3, Cseney mit Compossessorat 3, Gyertyámos 2, Klein Jécsa 2, Pészak 2, Sándorház 2, Németh 1, Bobda 1, Ujhely 1, Ujvár und Öregfalu 1, Aurelház und Tamásfalu 1. AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22197/1859.

¹¹⁶ Dabei wurde bestimmt, dass nach Beendigung des Krieges sowohl das Pferd als auch die vollständige Rüstung Eigentum des betreffenden Freiwilligen verbleibe. Ferner sollten die einheimischen Freiwilligen nach beendetem Krieg für die ganze Lebenszeit eine Befreiung von der Abstattung der Gemeindegzuschläge und der Kommunalarbeiten erhalten (GBWb 21/1859, 9).

¹¹⁷ GBWb 21/1859, 9; auch siehe: TZ 110/1859, 1.

Gabe eingesammelt, zum Ankauf von Zugpferden für die k. k. Armee¹¹⁸. In **Gr.-Betschkerek** hatte der Magistrats-Vorstand Alexander Plajan am 28. Mai einen Aufruf erlassen, worin er um die Einsammlung von Sanitätsmaterial für die Feldspitäler ersuchte¹¹⁹.

Die Repräsentanz des **Groß-Kikindaer Distriktes** hatte den Beschluss gefasst, *als einen Beweis ihrer unerschütterlichen Treue und Anhänglichkeit an Seine k. k. apostolische Majestät und den Allerhöchsten Thron* aus den Distrikts-Einkünften den Betrag von 10,000 fl. öst. W. zum Ankauf von 50 Stück schweren Zugpferden für die k. k. Armee beizusteuern¹²⁰. Auch wurde beschlossen, während der Dauer des Krieges vom 1. Novemehr 1860 alljährlich den Betrag von 6000 fl. in vorhinein zu Kriegszwecken beizutragen, nach Beendigung des Krieges aber an dem nächstfolgenden 1. November 6000 fl. als Unterstützung an die Witwen und Waisen der in dem Kriege gefallenen Distrikts-Inassen zu verteilen; ganz klar rechnete man mit einem lang andauernden Krieg.

Die Gemeinden des Lugoscher Bezirks sammelten 1174 fl. und 38 kr. in Bargeld, sowie 1785 fl. in Staatsobligationen, zum Kriegszweck¹²¹.

Das *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* und die *Temeswarer Zeitung* berichteten über die „patriotischen Spenden“, welche die Gemeinden aus dem westlichen Banat für den gleichen Zweck zugeteilt hatten: die Gemeinde Neu-Becse 200 fl. öst. W. (mit der Erklärung, solange der Krieg dauere, alljährlich 200 fl. öst. W. beizusteuern; die Gemeinde Franyova 3000 fl. öst. W. in bar und 800 fl. C. M. in Obligationen; die Gemeinde Kuman 1000 fl. öst. W.; die Gemeinde Mellenche 2050 fl. öst. W.; die Gemeinde Tarras 200 fl. öst. W. (mit der Erklärung, für die Kriegsdauer alljährlich 200 fl. zu entrichten)¹²². Am 12. Juni beauftragte das serbisch-banater Statthaltereipräsidium den Gross-Betschkereker Kreisvorsteher Dörfel, der Gemeinde Karlova Dank auszusprechen und ihren barmherzigen Betrag von 1000 fl.

in Staatsobligationen völlig anzuerkennen¹²³. Zwei Wochen später wurde eine ähnliche Danksagung an die Gemeinde Serbisch-Keresztur ausgerichtet, für eine Summe von 401 fl.¹²⁴.

Mitte Juli, nach den Niederlagen von Magenta und Solferino, unmittelbar vor dem Anfang der Friedensverhandlungen, brachte das *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* eine ausführliche, gleichzeitig jedoch die letzte Liste der Banater Ortschaften und ihrer patriotischen Gaben: Gemeinde Tiša-Hegy: 100 fl. öst. W.; Gemeinde Hatzfeld: 546 fl. in Obligationen; Gemeinde Ostern: 100 fl. in bar und 210 fl. in Obligationen; Gemeinde Heufeld: 315 fl. Gemeinde Maßtort: 315 fl.; Gemeinde Nakofalva: 168 fl.; Gemeinde Magyar-Czernya: 157 fl. 50 kr. in Obligationen; Gemeinde Charleville: 32 fl.; Gemeinde Szt.-Hubert: 26 fl. 21 2/5 kr.; Gemeinde Csöstelek: 23 fl. 14 2/5 kr.; Gemeinde Kis-Oroß: 11 fl.; Gemeinde Deutsch-Czernya: 11 fl.; Gemeinde Toba: 8 fl. 90 kr.; Gemeinde Mollidorf: 5 fl. 76 kr.; Gemeinde Seultour: 8 fl. 61 kr.; Gemeinde Constantia: 4 fl. 65 kr.; Gemeinde B.-Komlos: 106 fl. 38 kr.; Gemeinde Vizesdia: 17 fl. 39 kr.; Gemeinde S.-Kereßtur: 401 fl.; Gemeinde Rom.-Oravitza: 107 fl. 44 kr.; Gemeinde Rom. Csiklova 70 fl. 67 kr.; Gemeinde Kakova: 46 fl. in Bargeld; Gemeinde Szekas: 105 fl.; Gemeinde Zsurzsova: 105 fl.; Gemeinde Kallina: 105 fl. in Obligationen; Gemeinden Kakova, Groß- und Klein Tikvany: ein Pferd¹²⁵.

Auch die anderen Kronlandgebiete trugen dem Krieg bei, und zwar: die Batschkaer Ortschaften¹²⁶, sowie die Gemeinden des Rumaer (979 fl. und 58 kr. in Bargeld, 20 fl. in Staatsobligationen)¹²⁷ und des Iloker Bezirkes (976 fl. und 39,5 Kr. öst. Währung)¹²⁸ in Syrmien.

Die Mobilisierung umfasste auch die Frauenwelt, da mehrere Aufrufe an die Frauen gerichtet

¹²³ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22679/1859.

¹²⁴ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22934/1859.

¹²⁵ GBWb 29/1859 a, 7. Der Serbisch-Banater Statthaltereirat hatte erst nachträglich, im Dezember 1859, dem Lugoscher Kreisvorsteher Jasinski angeordnet, die Staatsobligationen der Gemeinden Szekas, Zsurzsova und Kallina, zu überliefern. Dafür siehe: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22968/1859.

¹²⁶ Für eine sämtliche Übersicht der Batschkaer Spenden (nach Ortschaften), siehe: GBWb 26/1859 a, 8–9; GBWb 29/1859 a, 7. Siehe auch: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22990/1859 (abgesondert die Ortschaften des Maria-Theresiopeler Bezirkes); AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22633/1859 (abgesondert die Ortschaften des Kulaer Bezirkes).

¹²⁷ Für eine detaillierte Spenderliste siehe: Bošković 2004, 16.

¹²⁸ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22339/1859. Siehe auch: GBWb 23/1859, 8–9.

¹¹⁸ GBWb 21/1859, 9; auch siehe: TZ 110/1859, 1.

¹¹⁹ In dem Aufruf wurde angeführt, dass *viele Kinder dieser Stadtgemeinde unter den Banner Sr. k. k. Apostolischen Majestät berufen wurden* (unterstrichen von F. K.), *zum Schutze des Rechtes und der bestehenden gesellschaftlichen Ordnung* (GBWb 22/1859 a, 2).

¹²⁰ GBWb 23/1859, 8. Siehe auch: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22340/1859.

¹²¹ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22717/1859.

¹²² TZ 130/1859, 1; GBWb 25/1859, 8–9; GBWb 25/1859, 8–9. Miscellen. In: GBWb Nr. 25, 18. Juni 1859, S. 8–9.

wurden, wo man ihr Engagement suchte¹²⁹. *Eurem zarten Arme fehlt die Kraft – erklärte der Weschetter Gebirgsbote – das Schwert zu führen, – Ihr ward geschaffen, Wunden zu heilen, nicht aber selbe zu schlagen. Der Beruf des Mannes ist ein schöner, heiliger Beruf (um das beleidigte Recht zu schützen – F. K.), doch schöner noch, erhebender ist der, Euch von Gott bestimmte*¹³⁰. Die Aufrufe der Frauen wurden meistens mit den Hinweisen begleitet, über das wünschenswerte Verband- und Sanitätsmaterial (Scharpie, Leinwand usw.), die zum Zweck der Verpflegung der Verwundeten benützt werden sollte. Dabei appellierte man an *zartfühlende Mutter- und Frauenherzen*, die von Gedanken an zahlreiche verwundete Gatten, Söhne und Brüder *wehmütig durchdrungen sind*¹³¹.

Außer der organisierten materiellen und finanziellen Unterstützung seitens der Stadt- und Ortsgemeinden trugen auch die zahlreichen Einzelnen, Mitglieder der kaisertreuen Aristokratie, die Geistlichen, Handelsmänner, angesehenen Bürger, Gutsbesitzer, Gewerbetreibende, sowie die verschiedenen Körperschaften den österreichischen Kriegsbemühungen mit eigenen Spenden bei.

Es wurde bereits gesagt, dass die Geistlichkeit verschiedener Banater Konfessionen die Kriegsbemühungen nicht nur deklarativ, sondern auch in materieller Hinsicht unterstützte. *Angeregt von dem Gefühle der unerschütterlichsten Unterthanstreue und Opferwilligkeit*, spendete der Csanader Bischof Alexander Csajaghy dem k. k. serb. banat. Statthaltereipräsidium zweitausend Gulden C. M. in Grundentlastungs-Schuldverschreibungen für den Bedarf der außergewöhnlichen Kriegsrüstungen¹³². Der Batschkaer Bischof und ein barmherziger Gönner der serbischen Kunst und Literatur, Platon Athanackzovics, hatte zu Kriegszwecken 900 fl. in Staatsobligationen gespendet¹³³. Darüber hinaus wurde der Kreisvorsteher in Novi Sad ersucht, dem Bischof eine Anerkennung und Danksagung zu überreichen, wobei der Innenminister über dieses Geschenk benachrichtigt wurde¹³⁴. Ein bisschen später, *angeregt*

von dem Gefühle der treuesten Anhänglichkeit an den Allerhöchsten Thron und beseelt für das Wohl der Gesamt-Monarchie, widmete das hochwürdige Csanader Domkapitel eintausend Gulden österreichischer Währung in Bargeld als einen Beitrag für die außergewöhnlichen Kriegsrüstungen¹³⁵. Der griechisch nicht-vereinte Pfarrer, Consistorial-Assessor und Goldenverdienstkreuz-Träger **Pavle** (Paul) **Bibić** aus Mellencze spendete 500 fl. öst. Währung zum Kriegszweck¹³⁶. Der griechisch-vereinte Bischof von Lugosch, **Alexander Dobra** fügte 300 fl. den österreichischen Kriegsbemühungen bei, wofür ihm eine Anerkennung seitens **Alexander Bonnaz**, des Csanader Kanoniers, Statthaltereirates und künftigen Csanader Bischofes erteilt wurde; dieser spendete 350 fl. in Staatsobligationen und erklärte sich bereit, während des Krieges 10 fl. Abzug von seinem Gehalt zuzusteuern¹³⁷. Josef Koppold, Konsistorial-Rath und Geschäftsführer des röm.-kath. bischöflichen Seminars in Temeswar, spendete eine Staatsobligation von 100 fl. zum Kriegszweck¹³⁸.

Auch die angesehenen Adeligen, Gutsbesitzer und Bürger halfen. General-Major Siegmund Lazar v. Ecska spendete 2000 fl. öst. Währ. in Bargeld; der Lugoscher Handelsmann und Lieferant Josef Wolf erklärte seine Bereitschaft, für die in Lugosch anzuwerbende k. K. Armee-Mannschaft oder für die notwendigen Freikorps den täglichen Brotbedarf für drei Monate unentgeltlich zu liefern¹³⁹. Der Surduker Gutbesitzer Michael v. Csiki spendete 200 fl. in Staatsobligationen, der Gross-Betschkerek Fabrikant Samuel Eckstein 100 fl. öst. Währung¹⁴⁰. Mitte Juli, als der Krieg sich dem Ende näherte, spendete der Gutsbesitzer Julius Freiherr von Redl eine Grundentlastungs-Obligation per 1000 fl.¹⁴¹; der Gutsbesitzer von Sankt Hubert, Cyril Baron Billot, gab 500 fl.¹⁴²; schließlich spendete Patricius Popescu,

¹²⁹ WGb 22/1859, 2; WGb 23/1859, 1; GBWb 22/1859 a, 2; LA 22/1859 b, 4.

¹³⁰ Ein Wort den Frauen! In: Weschetter Gebirgsbote Nr. 23, 5. Juni 1859, S. 1.

¹³¹ GBWb 22/1859, 2.

¹³² GBWb 20/1859, 10.

¹³³ GBWb 23/1859, 4. Dem Athanackzovics wurde für seine patriotische Gabe die wärmste Anerkennung seitens des Statthaltereipräsidiiums durch Kreisvorsteher Trnka in Neusatz erteilt. Siehe: AV, F. 23, LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22338/1859.

¹³⁴ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22338/1859.

¹³⁵ GBWb 21/1859, 9. Überdies spendete Domherr Lektor und Probst Joseph Gabriel drei Stück Grundentlastungs-Schuldverschreibungen im Gesamtbetrag von 250 fl. c. M. Siehe: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 21110/1859.

¹³⁶ GBWb 25/1859, 8–9. Siehe auch: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22522/1859.

¹³⁷ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22669/1859.

¹³⁸ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22597/1859.

¹³⁹ GBWb 23/1859, 9.

¹⁴⁰ GBWb 25/1859, 8–9. Siehe auch: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22533/1859.

¹⁴¹ GBWb 29/1859 a, 7. Siehe auch: AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22955/1859.

¹⁴² Billots Gabe war besonders interessant. In einer begleitenden Schrift erklärte der Spender seine Beweggründe: *Fünf hundert Gulden öst. Währ. zur Hilfe den armen Familien jenen zum Kriege für die Wahrheit und die rechte Sache gegen die*

Archimandrit des Klosters Gergetek, 20 fl. öst. W. und 8 Eimer Wein für die in Ruma angeworbenen Freiwilligen, dann 20 Eimer Wein und 10 Eimer Branntwein für die k. k. Armee in Italien und erklärte sich bereit, fünf Freiwillige auf seine Kosten zu adjustieren¹⁴³. Georg Graf von Pejacevich in Esseg schickte eine Staatsobligation von 500 fl. zu Errichtung der Freiwilligen-Korps¹⁴⁴. Derselbe Zweck wurde vom pensionierten Major Jovan Matić aus Novi Sad unterstützt¹⁴⁵. Kal Friese, „Theaterdirektor“ spendete 14 fl. 37 kr.¹⁴⁶; der Apotheker in Alt-Futtak Siegmund Zwik – 20 fl. 30 kr. in Silber¹⁴⁷; Johann Reiber, „Bauunternehmer“ – 200 fl.¹⁴⁸; Paul Veseljak, Bezirksvorsteher in T.-Kanizsa (Staatsobligation per 20 fl.)¹⁴⁹; Anton Blaschuti, Handelsman in Bogsan (100 fl. in Obligationen)¹⁵⁰; das Lehrpersonal und die Schüler der Haupt- und Realschule zu Neusatz (51 fl. 46 ½ öst. W.)¹⁵¹.

Auch die verschiedenen Körperschaften, Beamtenpersonale und ähnlichen Gruppen trugen bei. Beamte und Diurnisten des k. k. Kreisgerichtes und Grundbuchsamtes zu Neusatz spendeten 644 fl. 8 Kreuzer¹⁵². Die k. k. israelitische Musterschule in Temeswar sammelte 20 fl. öst. Währung¹⁵³. *Ein ungenannt sein wollender k. k. Beamter* erklärte sich bereit, für die Zeit der gegenwärtigen Kriegsdauer allmonatlich von seinem Gehalte 10 fl. öst. W. zu Kriegszwecken zurückzulassen; das Personal des Forstamtes der k. k. priv. Staatseisenbahngesellschaft zu Reschitza spendete den Betrag von 44 fl. 10 kr. öst. Währung zur Unterstützung für die während des Krieges in Italien verwundete Mannschaft des 61. Linien-Infanterie-Regiments

abscheulichen Lügen und Verbrechen des Carbonaro Herrschers gegangenen Banater Freiwilligen, von einem Franzosen aus Geburt nun aber gesetzlich und aus ganzem Herz Oesterreicher, der vor 44 Jahren damals in Frankreich als Hauptmann einer Compagnie von Freiwilligen gegen Napoleon Bonaparte und seine praetorianer nach dessen Flucht aus Elba marchirte und der bis zum Todt überall und immer in seiner idees anti-Napoleonienes et anti-revolutionnaires verharren wird (unterstrichen von F. K.). AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22355/1859. Siehe auch: WZ 122/1859, 2.

¹⁴³ GBWb 29/1859 a, 7.

¹⁴⁴ AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22794/1859.

¹⁴⁵ AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22634/1859.

¹⁴⁶ GBWb 29/1859 a, 7.

¹⁴⁷ Ebenda.

¹⁴⁸ Ebenda.

¹⁴⁹ Ebenda.

¹⁵⁰ Ebenda.

¹⁵¹ Ebenda.

¹⁵² GBWb 23/1859, 8–9.

¹⁵³ GBWb 23/1859, 8–9. Siehe auch: AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22374/1859.

Baron Zobel¹⁵⁴. Auch das kulturelle Leben im Banat wurde von dem Risorgimento beeinflusst: in Temeswar spendete der Theaterdirektor Josef Szabo den Betrag von 61 fl. 49½ Kr., also die Hälfte des Reinertragnisses der am 12. Mai aufgeführten Theater-Vorstellung, zu Gunsten des Ausrüstungsfonds für die Banater Freiwilligen¹⁵⁵. Einige Sänger des National-Theaters von Agram, die als Gäste in Gr.-Betschkerek weilten, veranstalteten im dortigen Theater eine musikalisch-deklamatorische Vorstellung, *und widmeten die Hälfte des Reinertrages den verwundeten Kriegerern der k. k. öster. Armee*¹⁵⁶.

In Temeswar verkündeten der k. k. Landsmedizinalarzt Dr. Pomutz und seine Zivilkollegen ihre Bereitschaft, im dortigen Garnisonsspital *geldlos zu versehen*¹⁵⁷. Mitte Juli, als das Kriegsende sich näherte, wurden neue Spenden kleinerer Gruppen dokumentiert: Mitglieder des Lesevereines in der Vorstadt Josephstadt steuerten 100 fl. öst. W.¹⁵⁸ zu; Bezirks- und Steueramtsbeamten zu Hatzfeld – 39 fl.¹⁵⁹; Oberforstamt der k. k. priv. Staatseisenbahn-Gesellschaft zu Oravitza (44 fl. 12. kr.) bei¹⁶⁰ usw.

Bis Mitte Juni 1859 wurden von Gemeinden, Korporationen und einzelnen Bewohnern der Woiwodschaft als patriotische Opfergaben 64,681 fl. 22 kr. in Bargeld, 102, 051 fl. in Wertpapieren, somit insgesamt 166,732 fl. 22 kr. ö. W., ferner 96 Pferde beigeisteuert, und namhafte Spenden an Scharpie, Verbandstücken, Leinwand u. a.¹⁶¹.

c) Kriegshilfsvereine und ihre Tätigkeit im Banat

Geldspenden wurden mittels Bezirks-, Kreis- und Landesbehörden vermittelt, aber auch wurde die Sammlung der Gaben in Geld, Ernährungsmitteln, Waren u. a., und ihre Absendung an die Front und Verteilung unter den Soldaten durch verschiedene Vereine und Ausschüsse kanalisiert, die besonders zu diesem Zweck in der Monarchie gegründet wurden. In Folge einer Verfügung des k. k. Armee-Oberkommandos wurden in allen Provinzen der Monarchie Komitees bei den Landes-General-Kommandos mit der Bestimmung aufgestellt, *die Uebernahme, Aufbewahrung und Weiterbeförderung aller eingehenden patriotischen*

¹⁵⁴ GBWb 25/1859, 8–9.

¹⁵⁵ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22191/1859.

¹⁵⁶ Lokales. In: GBWb Nr. 30, 23. Juli 1859, S. 6.

¹⁵⁷ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22101/1859.

¹⁵⁸ GBWb 29/1859 a, 7.

¹⁵⁹ Ebenda.

¹⁶⁰ Ebenda.

¹⁶¹ TZ 135/1859, 3.

*Spenden zu besorgen*¹⁶². Der wichtigste unter diesen Vereinen war der *Patriotische Hilfsverein während der Kriegsdauer*, der in Wien am 4. Mai 1859 ins Leben gerufen wurde. Sein Hauptzweck und seine Hauptbestrebung war: *die Vereinigung aller Kräfte und Mittel zu dem einen Zwecke, unserer tapfern Armee in allen jene Richtungen helfend zur Seite zu stehen, welche der Privattätigkeit möglich sind*¹⁶³. Binnen kurzer Zeit war es diesem Verein gelungen, riesige Geldsummen, sowie große Quantitäten an Preziosen, Wäsche, Scharpie, Verbandzeug und anderem Sanitätsmaterial zu sammeln; er erhielt eine Stempel-, Steuern-, Porto- und Postfreiheit durch die Regierungsunterstützung; seine Druckwaren wurden unentgeltlich geliefert, und der Verein war in direkter Verbindung mit der Armee, wodurch er von den jeweiligen Bedürfnissen unterrichtet wurde¹⁶⁴. Sein Präsident war Josef Fürst zu Colloredo-Mannsfeld und erste Wohltäterin und Gönnerin Kaiserin Elisabeth, die am 12. Juni die Vereinslokalitäten in Wien besuchte, um seine Magazine und verschiedenen Spenden zu besichtigen¹⁶⁵. Zeitweise übernahm das *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* die Anzeige dieses Vereines in Bezug auf die Beträge der eingesammelten Gaben¹⁶⁶, sowie seine Aufrufe und Solidaritätsbitten: *Infolge blutiger Schlachten häufen sich kranke und verwundete Krieger! Das größte Bedürfnis dieser heldenmüthigen Söhne Oesterreichs ist in diesem Augenblicke Wäsche. Der Verein hat schon eine große Anzahl Hemden angeschafft und verschickt, und viele in der Arbeit. Aber alles ist noch zu wenig; er wendet sich daher nochmals an die so erprobte Menschenfreundlichkeit und Vaterlandsliebe aller Oesterreicher, mit der Bitte, ihm, was jeder an Hemden und Gattien entbehrlich hat, schnellmöglichst zukommen zu lassen. Gottes Segen und des Vaterlandes Dank den edlen Wohlthätern. Ungebeugt rufen wir: Mitt Gott für Kaiser und Vaterland! Von patriotischen Hilfsverein während der Kriegsdauer. Colloredo-Mannsfeld, Präsident*¹⁶⁷.

Der Verein existierte bis Sommer 1860, als er seine letzte Generalversammlung am 30. Mai

hielt. Dabei wurde der letzte Rechenschaftsbericht veröffentlicht und sein Wirken abgeschlossen¹⁶⁸. Die Gesamtsumme von 367,328 fl., die dem Verein damals zur Verfügung stand, wurde unter den Kriegsinvaliden und verschiedenen Spitalanstalten aufgeteilt¹⁶⁹.

Der andere Hilfsverein, dessen Tätigkeit im Banat dokumentiert wurde, war der *Deutsch-patriotische Verein für Oesterreich*, dessen Ziel es war: das Deutschtum aus Ungarn und anderen, außerösterreichischen Teilen des Kaisertums lebenden Deutschen zu animieren¹⁷⁰. Der Verein hatte seinen Sitz im Montenuovo-Palast in Wien, und sein Vorsitzender war J. A. Forsboom-Brentano, ein herzoglich nassauischer geheimer Hofrat und Konsul¹⁷¹. Auch dieser Verein rief die Sammlung der Spenden auf: *Das erste Blut im jetzigen Kampfe ist schon geflossen, manchem aus den Reihen des tapferen österreichischen Heeres hat seine Aufopferung für treue Pflichterfüllung einem früheren Tode entgegengeführt, oder mit schweren Wunden bedeckt. Daher muß schnell gehandelt werden, wenn der Verein seine Aufgabe, den Verwundeten Hilfe, Labung und Erquickung, den Hinterbliebenen Trost zu bringen, erfüllen will*¹⁷². Solche Plädierungen hatten aber geringe Erfolge in Gr.-Betschkerek, wovon eine kurze Liste von praktisch anonymen Spendern deutlich zeugt: der erste von denen, mit den Initialen *Th. K.* unterzeichnet, gab 60 Kreuzer¹⁷³; der andere, auch mit den Initialen unterzeichnet (*M. P.*) – gab einen Forint; der dritte unterzeichnete sich mit einer Parole: *Gott segne Oesterreichs gerechte Sache!* und gab 3 Forint, wobei der vierte (*ein Baier*) 40 Kreuzer schenkte¹⁷⁴. Mehr als von Bescheidenheit spricht diese kurze Liste und die Anonymität der Eingetragenen von einer Art ihrer Unannehmlichkeit, da sie in einer Umgebung lebten, die nicht mit Sympathie auf die *gerechte Sache Oesterreichs* schauen konnte. Die Schriftleitung des *Gr.-Betschkereker Wochenblattes* leitete sofort diese

¹⁶² GBWb 22/1859 b, 9. Die Tätigkeit dieses Vereines ist gut in den Aufsätzen der *Wiener Zeitung* dokumentiert.

¹⁶³ GBWb 22/1859 c, 1–2. Siehe auch: WGb 21/1859, 2–3.

¹⁶⁴ GBWb 22/1859, 1–2.

¹⁶⁵ GBWb 25/1859, 8–9.

¹⁶⁶ Bis zum 18. Juni sammelte der Verein insgesamt 288,253 fl. und kleinere Beiträge in fremden Währungen, die größtenteils im deutschsprachigen Raum gültig waren. Darüber siehe: GBWb 27/1859, 7.

¹⁶⁷ GBWb 28/1859 a, 1.

¹⁶⁸ GBWb 22/1860, 6–7.

¹⁶⁹ GBWb 24/1860, 7.

¹⁷⁰ GBWb 28/1859 b, 1.

¹⁷¹ *Ebenda.*

¹⁷² *Ebenda.*

¹⁷³ Diese Initialen gehören höchstwahrscheinlich Theoder Kretzschmar, einem eifrigen und wenig bekannten Mitarbeiter des *Wochenblattes*, der während der 1850-er Jahre zahlreiche Gedichte in dieser Zeitung veröffentlichte. Er war ein enthusiastischer Pangermane und treuer kaiserlicher Anhänger, was aus seinen Gedichten deutlich hervorgeht. Er unterzeichnete seine Gedichte als *ein wandernder Poet*. Nach der Auflösung der Woiwodschaft Serbien und des Temescher Banates ist nichts mehr von ihm bekannt.

¹⁷⁴ GBWb 29/1859 b, 1.

Gaben dem *Deutsch-patriotischen Verein für Oesterreich* weiter, deren Danksagung *im Namen der Invaliden, Witwen und Waisen der, im nun beendeten Kriege, Gefallenen* zwei Wochen später in demselben Blatt veröffentlicht wurde¹⁷⁵.

*Ein unsichtbarer Banater Krieg:
Die Unruhe im Hintergrund*

Ein starkes Gegenteil zur intensiv gepflegten Kriegsdarstellung der Banater Presse bildeten die zahlreichen politischen Vorfälle und Kundgebungen, die nur in archivalischen Quellen zu finden sind. Sie zeigen deutlich, dass die Kriegswahrnehmung der Presse, die über die allgemeine Kriegsbegeisterung ausführlich berichtete, wohl unbegründet war. Im Banat und in Italien wurde gleichzeitig ein „unsichtbarer Krieg“ geführt, dessen Episoden aber nicht der breiteren Öffentlichkeit bekanntgegeben wurden.

Die Statthalterei der Woiwodschaft Serbiens und des Temescher Banats strebte dazu, alle besorgniserregenden und panikverbreitenden Nachrichten zu unterdrücken und die Presse streng unter ihrer Kontrolle zu halten.

Aufgrund der medialen Quellen, d.h. der Banater Kriegspresse, bekommt man unvermeidlich einen Eindruck von ungeheurer Kriegsbegeisterung und unerschütterlichem Glauben an den Sieg der gerechten Sache Österreichs, die in dem Kronland herrschten. In Wirklichkeit aber war die Situation nicht so rosig, weder mit der ehrlichen politischen Unterstützung der Politiker und den nationalen Vorkämpfern, noch mit der Opferwilligkeit der Soldaten, mit der man nicht rechnen konnte. In Wien hatte man Angst vor den Ungarn, wegen ihrer Größe und stark verwurzelten staatlichen Tradition; außerdem kämpften die ungarischen Regimente widerwillig gegen die Italiener, wobei die ungarische Emigration mit Lajos Kossuth an der Spitze eine rege Tätigkeit entwickelte, deren Zweck es war – europäische Staatsoberhäupter und Nationalbewegungen für eine gemeinsame Zerstörung Österreichs zu gewinnen¹⁷⁶. Diese Tätigkeit war im Frühling und Sommer 1859 im Banat äußerst bemerkbar, als die archivalischen Quellen – im Gegenteil zur zeitgenössischen Presse – eine starke Bestrebung der serbisch-banater Landesbehörde zeigen, um jeden Versuch von eventuellen Unruhen und Störungen der öffentlichen Ordnung in Keime zu ersticken. Eine ständige Angst war in den Reihen der Staatsbehörden anwe-

send, dass zehn Jahre nach der Revolution eine neue Umwälzung geschehen könnte. Am Gegenpol der schnellen Intervention der Behörde bei jeder Kundgebung des Nationalgefühls standen die Staatsbürger der feindlichen Staaten (besonders Frankreich), die sich damals auf dem Gebiet des Österreichischen Kaisertums befanden, unter einer strengen Überwachung.

Politische Demonstrationen, deren Teilnehmer größtenteils Ungarn waren, wurden in mehreren Ortschaften registriert. Zuerst in Jankovacz, im Bajaer Bezirk, wo am 7. Mai um 11 Uhr nachts ein unbekannter Täter an der dortigen Gendarmerie-Kaserne eine kleine ungarische Nationalfahne mit der Inschrift „Éljen Kossuth, vivat“ ausgesteckt hat. Diese wurde jedoch kurz danach bemerkt und sofort heruntergenommen¹⁷⁷. Ein paar Tage später fand ebenfalls dort, vor dem Gemeindehaus eine Zusammenrottung statt. Demzufolge wurde ein Mann, namens Pa(u)l Csincsak verhaftet, der während der Verhaftung den Ruf: *Éljen Kossuth!* (Es lebe Kossuth!) ausstieß. Er wurde dem Landesgericht in Temeswar ausgeliefert, aber der Bajaer Bezirksvorsteher blieb in seinem Bericht an das Statthalterei-Präsidium bei der Meinung, dass trotz allem die *geäußerten Befürchtungen über einen großen Aufstand ohne Grund sind*, sowie die *Stimmung der Bevölkerung von Jankovacz in politischer Beziehung zu irgendeiner begründeten Befürchtung keinen Anlaß biethet*¹⁷⁸.

Im Banater Teil des Kronlandes berichtete der Lugoscher Kreisvorsteher Kasimir Jasinski am 10. Mai dem serbisch-banater Statthaltereirat, dass eine verbotene Kopfbedeckung (sogenannte Kossuth-Hüte und Mützen) in mehreren Ortschaften bemerkt wurde, am auffallendsten in Bogschan, wo sie seitens jener Personen benützt wurden, welche seit den Jahren 1848 und 1849 politisch kompromittiert, oder als schlecht gesinnt bekannt sind¹⁷⁹. Am nächsten Tag, erhielt der serbisch-banater Landeschef Coronini-Cronberg einen Bericht, demzufolge ein in Ungarn reisender Engländer, als Emissär in Kossuths Interesse tätig sei; seine Aufgabe war wahrscheinlich die Kossuth-Anhänger zu veranlassen, sich nach London zu begeben, um von ihm Instruktionen zum Zweck der Aufhetzung Ungarns und dessen ehemaligen Nebenländer zu empfangen. Deswegen wurde eine schärfere Überwachung angeordnet, sowie das Austreiben des erwähnten Emissärs (nach Bedarf)¹⁸⁰.

¹⁷⁵ GBWb 31/1859 b, 7.

¹⁷⁶ Bešlin 2005, 381.

¹⁷⁷ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22155/1859.

¹⁷⁸ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22188/1859.

¹⁷⁹ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22122/1859.

¹⁸⁰ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22193/1859.

Ende Mai erhielt das serbisch-banater Statthaltereipräsidium einen anonymen Hinweis, dass der Kulaer Oberstuhlbezirksvorsteher Petrović und Stuhlbezirksvorsteher Stevan Veličković, zusammen mit den dort wohnenden Stuhlbezirks-assessoren Rogulić und Mladenović sich mit dem serbischen Pfarrer und den Bauern traf und von der bevorstehenden Niederlage Österreichs in Italien, sowie vom dem Untergang der kaiserlichen Dynastie redete¹⁸¹.

In Semlin verhaftete man am 24. Mai den Gastwirten Pavle Gavrilović, ursprünglich aus Srbobran. Gavrilović wurde wegen der Verteilung von Propagandamaterial, das ihm vom sardinischen Konsul in Belgrad gegeben worden war, damit er diese auf dem österreichischen Territorium verbreitete (es ging um einen Revolutionsaufruf)¹⁸². Ansonsten wurden im Banat und dem benachbarten Fürstentum Serbien großen Sympathien für das Risorgimento und den italienischen Freiheits- und Unabhängigkeitskampf manifestiert¹⁸³.

Ein Tag nach der österreichischen Niederlage in der Schlacht bei Solferino (24. Juni) wurde in Perjámos ein Plakat auf dem Pfarramt-Gebäude

¹⁸¹ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22528/1859.

¹⁸² AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22534/1859.

¹⁸³ Schon seit 1849 wurden die Konsuln seitens der sardinisch-piemontesischen Regierung nach Belgrad gesandt, mit der Aufgabe mittels serbischer Regierung und Politiker die südungarischen, im Banat, Batschka und Syrmien lebenden Serben zu beeinflussen und für Kossuth und seinen Kampf gegen Österreich zu gewinnen. Der Hauptideologe des Risorgimento – Giuseppe Mazzini – veröffentlichte 1857 seine *Lettere slave* (dt. *Die slawischen Briefe*), die einen großen Anklang bei den Serben fanden. Es geht um eine Reihe von 4 Artikel, die in *Italia del Popolo* erschienen, in denen Mazzini eine aussichtsreiche und strahlende Zukunft für alle Südslawen voraussagte. Die Ideen von Mazzini wurden in den Kreisen der serbischen liberal- und nationalgesinnten Politiker sehr geschätzt, und zwar nicht nur im Fürstentum Serbiens, sondern auch in Südungarn (d.h. in der Woiwodschaft Serbien und Temescher Banat). Sie widerspiegelten sich bei öffentlichen Vorträgen von Svetozar Miletić, dem Vorkämpfer der serbischen Nationalbewegung in Südungarn. Aber die stärksten Beziehungen zwischen Mazzini und der serbischen Nationalbewegung wurden durch seine Bekanntschaft und Freundschaft mit Vladimir Jovanović, einem Liberalpolitiker aus Serbien, der später eine Zentralfigur innerhalb der *Vereinigten Serbischen Jugend* (die serbische Version der *Giovane in Italien*) war. Francesco Astengo, ein italienischer Konsul, der im März 1859 – also kurz vor dem Kriegeausbruch – nach Belgrad gekommen war, schrieb in seinem an Kamillo Benso Cavour gerichteten Brief von großen Sympathien, mit denen er in der serbischen Hauptstadt empfangen wurde. Ein bisschen später berichtete er seinem Regierungschef von ungeheurer Begeisterung der Belgrader, als die Nachricht von dem Sieg bei Solferino bekanntgegeben wurde. Dafür siehe: Wendel 1921; Stipčević 1972; Stipčević 2005, 17–45; Bešlin 2005, 471–474, 501–505.

angebracht, mit der Anschrift *Vivat Napoleon, nieder mit den Juden!*¹⁸⁴. Ein paar Tage später gab der Innenminister Bach eine Mitteilung an das Statthaltereipräsidium, dass der Kaiser Napoleon eine riesige Geldsumme bestimmt habe, um eine Revolution in Slawonien und Siebenbürgen zu finanzieren, die binnen vier Wochen ausbrechen sollte; ferner wurde eine Kundgebung gemacht, dass Lajos Kossuth wahrscheinlich nach Ungarn gereist sei, weswegen die strengste Überwachung und Kontrolle über die Fremdlinge angeordnet wurde¹⁸⁵.

Auch die Tätigkeit eines aufständischen Oberst Szabo wurde entdeckt, der nach Ungarn mit dem gefälschten, in Liverpool herausgestellten Reisepass, unter dem falschen Namen „John Harrald“ reiste. Auch deswegen wurde Vorsicht und Bereitschaft angeordnet¹⁸⁶. Auch das Gerücht wurde verbreitert, dass im Falle einer neuen Revolutionsbewegung, an ihrer Spitze der ehemalige Bács-Bodrogher Obergespann Joseph von Rudics stehen solle. Eine umfangreiche Untersuchung wurde aus diesem Anlass angeordnet, wobei man alle Verdächtigen überwachen sollte¹⁸⁷.

Sowohl die obengenannten als auch zahlreiche andere Beispiele zeigen deutlich, dass weit vom Kriegsschauplatz in Italien, ein zweiter, „unsichtbarer“, Krieg daheim im Banat geführt wurde, was zu der Instabilität beitrug und die österreichische Kampflost schwächte.

Die Banater Kriegsbeteiligung

Die bedeutendste und unmittelbarste Unterstützungsart der österreichischen Kriegsbemühungen war die Mobilisierung der Banater männlichen Bevölkerung und ihre Beteiligung an Kriegsoperationen. Zu diesem Zweck wurden nicht nur die ordentlichen Streitkräfte verwendet, sondern man initiierte auch eine umfassende Aktion, den Freiwilligen-Korps im ganzen Kaiserstaat, samt dem Banat, zu errichten. Obwohl man stark bestrebt war, diese Freiwilligen zu organisieren, schließlich nahmen sie an dem Krieg nicht teil – bis man sie organisiert hatte, war der Krieg schon vorbei.

Am Anfang des Krieges zählte die österreichische Armee in Lombardei ein bisschen über 100,000 Soldaten, die unter dem Kommando des dortigen Statthalters, des Grafen **Ferenz Gyulai**, stand¹⁸⁸. Sie wurde nicht vollkommen ergänzt und

¹⁸⁴ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22560/1859.

¹⁸⁵ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22615/1859.

¹⁸⁶ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22695/1859.

¹⁸⁷ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22718/1859.

¹⁸⁸ Franz Gyulai (ung. Gyulay/Gyulai Ferenc József) wurde 1798 in Pest geboren, als Sprössling einer angesehenen

ihr Stand sollte ungefähr binnen einiger Wochen verdoppelt worden sein. Trotzdem waren an dem Tag des Kriegsausbruches die österreichischen Truppen mindestens zweimal stärker als die piemontesischen¹⁸⁹. Außerdem war Gyulai sich darüber bewusst, dass die Verstärkung schnell kommen sollte, wobei man mit der verspäteten Ankunft der Franzosen – etwa Mitte Mai – rechnete. Auch war die Moral, das Überlegenheitsgefühl in der österreichischen Armee sehr hoch, da die Erinnerungen an die 1848-er und 1849-er Siege noch immer frisch und lebendig waren. Zahlreiche an diesen Kämpfen Beteiligten dienten noch in der k. k. Armee.

Jedoch versäumte Gyulai – der übrigens seinen Kommandoposten unwillig übernahm¹⁹⁰ – mit allen diesen Vorteilen zu Gute zu kommen, weil er mit der Durchführung seiner Befehle gezögert hatte und die Verbindung zwischen zwei feindlichen Armeen erlaubt hatte – der französischen und piemontesischen. So kam es zu einer Situation, worin *ein Feldzug, den man binnen einiger Tage entscheidend und siegreich beenden sollte, binnen ein paar Wochen entscheidend verloren wurde*¹⁹¹.

Der ganze Krieg kam auf zwei große Schlachten hinaus, und zwar bei Magenta (am 4. Juni) und Solferino (am 24. Juni), an denen die Banater teilgenommen hatten. Beide wurden von Österreich verloren, wodurch der Krieg entschieden wurde¹⁹².

ungarischen Adelsfamilie, ursprünglich aus Siebenbürgen. Eine militärische Laufbahn eintretend, zeichnete er sich als ein treuer Diener der Habsburger aus und kämpfte 1848/49 gegen seine ungarischen Stammesgenossen. Sogar bekleidete er (aber nur für kurze Zeit), das Amt des österreichischen Kriegsministers. Nach dem Tod des Feldmarschalls Radetzky wurde er zum Gouverneur des Königreiches Lombard-Venedig ernannt. Am meisten war er nach der Niederlage in der Schlacht bei Magenta bekannt, wonach er das Armee-Kommando niederlegte. Er starb in Wien 1868 (Wurzbach 1860, 70–77).

¹⁸⁹ Turnbull 1985, 93.

¹⁹⁰ Gyulai hatte schon lange vorher angesichts des heraufziehenden Verhängnisses seinem Freunde, dem allmächtigen Generaladjutanten des Kaisers, dem Grafen Grünne, gegenüber Zweifel geäußert, ob er den an ihn gestellten Anforderungen auch gewachsen sein werde. Aber Grünne schrieb ihm aufmunternd zurück: *Was der alte Esel, der Radetzky, mit achtzig Jahren gekonnt hat, wirst Du auch noch zustande bringen* (Allmayer-Beck – Christoph 1980, 54). Das war aber nicht der Fall, da Gyulai seinem Vorgänger nicht gewachsen wurde.

¹⁹¹ Turnbull 1985, 94.

¹⁹² Die Schlacht bei Solferino war besonders blutig und nach der Anzahl der Beteiligten (etwa 300.000), war sie die größte Schlacht in Europa nach derjenigen von Leipzig im Jahr 1813. Zugleich war sie die letzte große Schlacht in der Weltgeschichte, worin die Kaiser persönlich ihre Armeen leiteten Krčmar 2015, 264–265.

Bald nach Solferino begann ein sechswöchiger Waffenstillstand, der mit dem Friedensvertrag von Villafranca am 12. August 1859 beendet wurde.

a) *Kriegsteilnahme der serbisch-banater k. k. Linien-Infanterie-Regimente: Kriegsverluste und –auszeichnungen.*

Zur Zeit des sardinischen Krieges hatten auf dem Gebiet der serbisch-banater Woiwodschaft folgende k. u. k. Infanterie-Regimente ihre Haupt-Ergänzungsbezirks-Kommandos, bzw. die Hauptrekrutierungszentren¹⁹³: das k. k. Linie-Infanterie-Regiment Nr. 6 „**Johann Graf von Coronini-Cronberg**“ (die Haupt-Ergänzungs-Bezirks- und Rechnungskanzlei-Station: Neusatz¹⁹⁴); und das k. k. Linien-Infanterie-Regiment Nr. 29 „**Graf Thun-Hohenstein**“ (die Haupt-Ergänzungs-Bezirks- und Rechnungskanzlei-Station: Gross-Betschkerek)¹⁹⁵.

Das k. k. Infanterie-Regiment Nr. 6 „Johann Graf Coronini-Cronberg“ wurde 1762 als zweites Szekler Grenz-Infanterie-Regiment Nr. 15 neu errichtet, und 1851 in ein Infanterie-Regiment umgewandelt¹⁹⁶. Sein derzeitiger Inhaber war zugleich der Landeschef der Woiwodschaft Serbien und des Temescher Banats. Seit 1853 wurde dem Regiment die Batschka als Rekrutierungsgebiet zugeordnet¹⁹⁷. Nach der ersten Assentierung wurde ein Kontingent von 1000 Leute nach Krakau geschickt¹⁹⁸. Die Regiment-Bataillonen befanden sich daher in Galizien, als am 24. April die Mobilisierung kundgegeben wurde. Das Regiment wurde zum 4. Korps unter dem Kommando des Feldmarschall-Leutnants Erzherzog Karl Ferdinand zugeteilt (Division „Ritter“, Brigade „Schiller“)¹⁹⁹. Dem Armee-Befehl nach rückten diese Bataillone aus Galizien nach Wien, wo inzwischen ein Kontingent der Reservisten eintraf, woher sie dann am 9. Juni südlich, nach Italien, marschierten (daher konnten sie nicht in der Magenta-Schlacht kämpfen). Der Marsch war besonders anstrengend, da die Mannschaft nach langer Zeit in Galizien die große Hitze nicht dulden konnte. Kurz vor der Schlacht bei Solferino wurden die Bataillone des

¹⁹³ Jedes Linien-Infanterie-Regiment der k. u. k. Armee hatte sein eigenes Rekrutierungsgebiet. Normalerweise wurde ein Regimentsbataillon (sg. Depotbataillon) daselbst stationiert, wobei andere Bataillone im Feld standen oder anderswo garnisoniert wurden (Dreyer 2002, IV).

¹⁹⁴ MSdÖK 1859, 92.

¹⁹⁵ *Ebenda*, 138.

¹⁹⁶ *Ebenda*, 92.

¹⁹⁷ Dreyer 2002, 2.

¹⁹⁸ *Ebenda*, 2.

¹⁹⁹ Wellenreiter 1908, 32.

6. Regiments im Hintergrund zerstreut, waren jedoch bereit ihre Stellung einzunehmen. Man rief sie aber zu spät, gerade zur Zeit, als die Schlacht schon vorbei war. Wie der Verfasser der Regimentsgeschichte J. Wellenreiter es schilderte: *Zahlreiche versprengte Abteilungen anderer Regimenter, auf welche man vor der Festung traf, kündigten den wahrscheinlichen ungünstigen Ausgang der nächst Solferino entbrannten Schlacht an; die heiße Begierde der Unsrigen, nach so vielen Märschen doch noch an den Feind zu kommen, schien nicht befriedigt werden zu wollen. In der Tat kam es so. Ohne den Feind gesehen zu haben, wurde die Division schon am nächsten Morgen 5 Uhr in die früheren Kantonierungen zurückbeordert...*²⁰⁰ So lief die Teilnahme des 6. k. k. IR „Coronini“ erst auf die Anwesenheit in den Hintergrund des Kriegsschauplatzes und ohne Verluste hinaus²⁰¹. Kurz nachdem der Waffenstillstand in Villafranca abschlossen wurde (11. Juli), setzte das 6. k. k. Regiment wieder den Marsch nach Wien fort, woher seine Soldaten in der zweiten Hälfte des Monats August über Pest nach Novi Sad heimkehrten²⁰².

(Ähnlich wie sein Regiment nahm der Landeschef Coronini an dem Krieg teil; nämlich wurde ihm ein Kommando-Korps der aktiven Armeen in Italien übergetragen, er blieb aber im Banat; im Falle seines Abzuges sollte die Banater Zivil-Verwaltung seitens Viktor Freiherrn von Schmiedburg übernommen werden)²⁰³.

Anders war es mit dem 29. k. k. Infanterieregiment „Graf Thun-Hohenstein“, dessen Mannschaft an der Schlacht bei Solferino kämpfte²⁰⁴. Zur Zeit der Mobilisierung befanden sich seine Bataillone in Böhmen. Nach dem Kriegsbefehl wurde das Regiment dem 1. Armeekorps „Klam-Gallas“, der Division „FML. Montenuovo“, Brigade „GM. Brunner“ zugeteilt²⁰⁵. Am 30. April kam dem Regiment der Befehl zu, die vier Feldbataillone auf den Kriegsstand zu komplettieren, ferner das Grenadier- und das Depotbataillon zu errichten²⁰⁶. Die Kriegsvorbereitungen waren aber mit den Schwierigkeiten belastet, welche den militärischen Wert des Regiments, trotz des besten, aufopferungsvollsten Willens seiner Offiziere, in bedeutendem Maße in Mitleidenschaft versetzte²⁰⁷.

Bei Solferino hatte das 29. k. k. Infanterie-Regiment folgende Verluste erlitten: Hauptmann Artur v. Mainone, Oberleutnant Fischer, Leutnant Anton Zipser und 59 Mann tot; Hauptleute Silvinus Berg v. Falkenberg und Emanuel v. Leiner (seinen Wunden erlegen), Oberleutnants: Leopold Bittinger, Schauer und Adolph Martini, Leutnants: Carl Dunker, Josef Peikerspek, Weiß, Friedrich Drangenz und Franz Horrak, dann 331 Mann verwundet; Oberstleutnant v. Falkenberg, Hauptleute Leinner und Heinrich Graf Thun-Hohenstein, Oberleute Schiffkowitz und Alfred Menschik, Leutnants: Hugo Hülgerth, Thurn und Adolf Krzivan in Gefangenschaft geraten²⁰⁸.

Für ihr tapferes Verhalten gegen den Feind wurden nachstehende Offiziere des Regiments ausgezeichnet: mit dem Orden der Eisernen Krone: Hauptmann Emanuel v. Eitelberger und Unterleutnant Ludwig Nachodsky Ritter v. Neudorf; mit dem Militärverdienstkreuz: die Majore Emmerich Györgyi de Deakona und Karl Schmidt; die Hauptleute: Hieronymus Fuhrherr, Ernst Kodar, Emanuel Ritter v. Leiner, Fridolin Plöbst v. Flammenburg, Heinrich Karl Graf Thun-Hohenstein; die Oberleutnants: Ludwig Bittinger, Adolf Hoffmann, Alfred Menschik, Eduard Schauer v. Schröckenfeld, Franz Schenk und Unterleutnant Hugo Hilgerth; den Oberleutnants Gilbert Chevalier de Bellot, Karl Ritter Fischer v. Weiler, Julius Kloss, Mathias Okrugic, und Josef Proske wurde die *Allerhöchste belobende Anerkennung* ausgesprochen; von den Personen des Mannschaftsstandes erhielten die Feldwebel Ladislaus Richter, Nikolaus Schorle, Johann Steiner die silberne Tapferkeitsmedaille I. Klasse, sowie die Führer Rudolf Karger, Jakob Hulla, der Korporal Johann Knezy und der

Für ihr tapferes Verhalten gegen den Feind wurden nachstehende Offiziere des Regiments ausgezeichnet: mit dem Orden der Eisernen Krone: Hauptmann Emanuel v. Eitelberger und Unterleutnant Ludwig Nachodsky Ritter v. Neudorf; mit dem Militärverdienstkreuz: die Majore Emmerich Györgyi de Deakona und Karl Schmidt; die Hauptleute: Hieronymus Fuhrherr, Ernst Kodar, Emanuel Ritter v. Leiner, Fridolin Plöbst v. Flammenburg, Heinrich Karl Graf Thun-Hohenstein; die Oberleutnants: Ludwig Bittinger, Adolf Hoffmann, Alfred Menschik, Eduard Schauer v. Schröckenfeld, Franz Schenk und Unterleutnant Hugo Hilgerth; den Oberleutnants Gilbert Chevalier de Bellot, Karl Ritter Fischer v. Weiler, Julius Kloss, Mathias Okrugic, und Josef Proske wurde die *Allerhöchste belobende Anerkennung* ausgesprochen; von den Personen des Mannschaftsstandes erhielten die Feldwebel Ladislaus Richter, Nikolaus Schorle, Johann Steiner die silberne Tapferkeitsmedaille I. Klasse, sowie die Führer Rudolf Karger, Jakob Hulla, der Korporal Johann Knezy und der

²⁰⁷ Noch immer waren die Schwierigkeiten spürbar, welche die serbische Sprache in der Kommunikation zwischen Offizieren, Unteroffizieren und Mannschaft hervorrief (das Regiment wurde erst vor kurzem, 1853, aus Schlesien in das Banat verlegt). Dazu wurde kurz vor dem Feldzug ein neuartiges Gewehr ausgegeben (sg. System Lorenz), woran sich die Mannschaft nicht so einfach gewöhnen konnte. Dabei bestand die Mannschaft nach durchgeführter Mobilisierung aus den altgedienten Soldaten, erfahrungslosen eingestellten Rekruten und aus Urlaubern, welche lange Zeit der Disziplin entwöhnt waren (Hödl 1906, 402–403).

²⁰⁸ *Der Krieg in Italien 1859...*, 43; Siehe auch: WZ 154/1859, 1–2. Zweiter Nachtrag zu den Verlust-Eingaben nach der Schlacht von Solferino. In: Wiener Zeitung Nr. 154, 3. Juli 1859, S. 1–2. Vgl. zu: HÖDL, Rudolf von: op. zit, S. 416.

²⁰⁰ *Ebenda*, 34.

²⁰¹ Der einzige Offizier des 6. K. k. Infanterieregiments, der wegen seiner Kriegsverdienste ausgezeichnet wurde, war der Hauptmann Franz Camozzi, der aber nicht bei dem Regiment diente, sondern als Brigaden-Adjutant tätig war. Wellenreiter 1908, 36.

²⁰² Wellenreiter 1908, 34–35.

²⁰³ AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861, Nr. 22075/1859.

²⁰⁴ Für eine detaillierte und ausführliche Übersicht der Regimentsteilnahme an dem italienischen Feldzug, siehe: Hödl 1906, 410–419.

²⁰⁵ *Der Krieg in Italien 1859*, 63; Hödl 1906, 403.

²⁰⁶ Hödl 1906, 402.

Bandist Franz Dedek. Die silberne Tapferkeitsmedaille II. Klasse ging an die Feldwebel Adam Bobretzki und Franz Schenk, die Führer Nikolaus Günther, Novak Liniarsky und Josef Schröck, an den Kadettkorporal Franz Stallmayer, an die Korporale Josef Feigl, Josef Jahn, Nikolaus Tarde, Franz Titze, den Kadettgemeinen Karl Dörr und Peter Jovanovits, die Gemeinen Mathias Kovats, Johann Komansky und Anton Wagner, zuletzt, an den Grenadier Peter Oprony²⁰⁹.

b) *Teilnahme der serbisch-banater Grenzregimente*

Mehr aber als durch Linien-Infanterie-Regimente wurde das Kronland Woiewodschaft Serbien und das Temescher Banat am italienischen Feldzug durch die Grenzregimente vertreten (besonders stark war die Beteiligung von Regimenten aus der kroatischen Militärgrenze). Eine militärische Gesinnung der Grenzer, sowie ihre Kriegsbereitschaft waren bis dahin schon sprichwörtlich geworden; sie wurden am besten einundeinhalb Jahrzehnte früher durch die Verse des Marschliedes ausgedrückt, die der Pantschowaer orthodoxe Pfarrer Vasa Živković gedichtet hatte: *Auf das Kaisers Gebot / Springt der Grenzer in den Tod!*²¹⁰

Von den Grenzregimenten, deren Mannschaft in Verbindung mit der Woiewodschaft zu bringen ist, und die am 1859-er Italienischen Krieg beteiligt wurden, sind folgende zu nennen: *Titler Grenzregiment* (sg. *Csaikisten*, serb. Šajkaški bataljon / Шайкашки батаљон), mit dem Stab im Titel²¹¹; ferner, waren zwei Bataillone des 9. Peterwardeiner Grenz-Infanterie-Regimentes an Kriegsoperationen beteiligt, sowie zwei Bataillonen des 12. (Deutsch-Banater) Grenzregiments, mit dem Stab in Pancsova²¹², ein Bataillon des 13. (Romanen-Banater) Grenzregiments, dessen Stab in Caransebes²¹³, schließlich ein Bataillon des

14. (Serbisch-Banater) Grenzregiments, dessen Stab in Weißkirchen war²¹⁴.

Das Titler Grenzbataillon war die einzige Militärgrenze-Einheit aus der serbisch-banater Woiewodschaft, die in der Magenta-Schlacht am 4. Juni 1859 kämpfte. Die Tschaikisten von Titel befanden sich bei der 1. Armee „Wimpfen“, 9. Armee-Corps „Schaafgotsche“, 2. Division „Graf Crenneville“, Brigade GM. Fehlmayr²¹⁵. Sie kämpften auch bei Solferino in der gleichen „Ordre de Batailles“, wo das Bataillon folgende Verluste erlitt: 10 tote; verwundete Offiziere: Major Šarić, Hauptleute Mesarović und von Meiner, Oberleutnants Dobanovacski und Petrović, Leutnants Savin, Zelenkai und Gajišin, und 117 Gemeine²¹⁶.

Zwei Bataillone des 9. Peterwardeiner Grenzregimentes kämpften in den Reihen der 1. Armee („Wimpfen“), jedoch in verschiedenen Armee-Corps. Der 1. Bataillon war dem 2. Armee-Corps („Lichtenstein“) zugeteilt, 1. Division „Jelačić“, 1. Brigade „Szabo“²¹⁷; das zweite Bataillon war im 11. Armee-Corps „Volgl“, 2. Division „Blomberg“, Brigade „Host“²¹⁸.

Zwei Bataillone des 12. (Deutsch-Banater) Grenzregiments wurden bei der Küsten-Armee zur Bewachung der Strecke von Piave bis zu Tagliamento verwendet²¹⁹.

Ein Bataillon des 13. (Romanen-Banater) Grenzregiments wurde dem 10. Infanterie-Armee-corps „FML Baron Wernhardt“, 2. Division „Wallemare“, 2. Brigade „Mollinary“ zugeteilt, der als selbstständiges Heereskorps wirkte²²⁰.

Ein Bataillon des 14. (Serbisch-Banater) Grenzregiments wurde auch dem 10. Infanterie-Armee-corps „FML Baron Wernhardt“, 1. Division „Marziani“, 2. Brigade „Anthoine“ zugeteilt, der als selbstständiges Heereskorps wirkte²²¹.

²⁰⁹ Hödl 1906, 420.

²¹⁰ Wendel 1921, 99. Auf serbisch: Кад зажели светли цар / У смрт скаче граничар! (Bešlin 2005, 615).

²¹¹ Titler Grenz-Bataillon wurde in 1764. als *Csaikisten Bataillon* gegründet, wurde dann, im Jahr 1852, als Grenzregiment eingerichtet mit den Compagnie-Commanden-Stationen in Gospodjinci, Tschurug, Josefsdorf, Gyurgyevo, Kovilj und Titel (MSdÖK 1859, 227). Für eine detaillierte Übersicht der Teilnahme des Bataillons im Italienischen Krieg, siehe: Gavrilović 1975, Bd. II.

²¹² Compagnie-Kommando-Stationen in: 1. Perlas, 2. Tomasevac, 3. Opova, 4. Glogon, 5. Sakula, 6. Uzdin, 7. Antalfalva, 8. Zrepaja, 9. Neudorf, 10. Homolitz, 11. Bavaniste, 12. Kubin. (MSdÖK 1859, 222).

²¹³ Compagnie-Kommando-Stationen: 1. Dalbosec, 2. Bosovic, 3. Prigore, 4. Petnik, 5. Mehadia, 6. Alt-Orsova, 7. Korniareva, 8. Kornia, 9. Teregova, 10. Slatina, 11. Karansebes, 12. Ohababistra (MSdÖK 1859, 224).

²¹⁴ Das 14. Banater Militär-Grenz-Regiment wurde 1838 errichtet als *Illyrisch-Banater Bataillon*; seit 1845 als Regiment. Sein Stab war in Weisskirchen, mit Compagnie-Kommando-Stationen in: 1. Dobrica, 2. Ilanča, 3. Alibunar, 4. Carlsdorf, 5. Isbistie, 6. Jasenova, 7. Dolova, 8. Deliblato, 9. Vracsev Gaj, 10. Kussich, 11. Serb Požežena, 12. Berzaska (MSdÖK 1859, 225).

²¹⁵ *Der Krieg in Italien 1859...*, Bd. I, 63 (Ordre de Bataille der k. k. II. Armee am 4. Juni 1859).

²¹⁶ Ebenda, 41; siehe auch: WZ 147/1859, 1–3.

²¹⁷ *Der Krieg in Italien 1859...*, Bd. III, 22 (Beilage VIII, „Ordre de Bataille“ der österreichischen Armee in Italien am 24. Juni 1859).

²¹⁸ Ebenda, 24.

²¹⁹ Thürheim 1880, Bd. II, 556.

²²⁰ *Der Krieg in Italien 1859...*, 57.

²²¹ Ebenda.

c) *Die Errichtung der serbisch-banater Freiwilligen-Korps*

Schon an demselben Tag, als der Krieg in Sardinien erklärt wurde, berichtete das österreichische Innenministerium die serbisch-banater Statthalterei über den kaiserlichen Entschluss, die freiwilligen Korps errichten zu lassen, *um die volle Machtentfaltung Oesterreichs zu erreichen und alle militärischen Streitkräfte im Krieg aufzubieten*²²². Kurz danach, am 2. Mai, folgte eine neue Innenministeriums Depesche. Dieselbe meldete über den Allerhöchsten Beschluss, womit die Aufstellung der drei freiwilligen Bataillone und vier freiwilligen Husaren Divisionen im Kronland Ungarn befohlen wurde²²³. Zehn Tage später erhielt der Landeschef Coronini eine Zuschrift von Innenminister Bach, worin derselbe die Daten über die beabsichtigte Errichtung serbisch-banater Freiwillige-Korps ersuchte; er wollte Folgendes wissen: ihre Waffengattung, Mannschaftsstärke, Adjustierung und Finanzierung, ihrer Montur, Rüstung und Handgeldauszahlung; dazu fügte er die sich darauf beziehenden Anweisungen hinzu²²⁴.

²²² Der *organische Rahmen* für diese *außerordentliche Maßregel* wurde in dem am 10. März 1857, Z. 5653 mitgeteilten Organisations-Statute für die k. k. Armee gefunden. AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22118/1859.

²²³ AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22117/1859. Siehe auch: AdPL 100/1859, 3–4; LA 19/1859 a, 4; WGb 19/1859, 3.

²²⁴ Diesen Anweisungen nach sollte man Freiwilligen-Korps entweder in Infanterie oder Jäger-Bataillonen oder in leichten Kavallerie (Uhlanen- oder Husaren-) Divisionen formieren (§1); Freiwilligen-Bataillone und Uhlanen- oder Husaren-Divisionen hatten den gleichen Band wie die Linienbataillone und –Kavallerie (§ 2); ein Recht, die Bataillons- und Divisions-Kommandanten zu ernennen, wurde dem Kaiser vorbehalten; die Landesscheffs, Gemeinden oder Priester, die die Errichtung einer Freiwilligen-Abteilung durchgeführt hatten, sollten dem Armee-Ober-Kommando *gesunde, fähige intelligente Individuen* in Anschlag bringen, wobei der freiwillige Eintritt von Ärzten und Chirurgen besonders zu fördern war (§ 3); ferner sollte das Handgeld für die Freiwilligen seitens des Landescheffs, der Gemeinden oder Priester bestimmt werden, welche die Errichtung des Freiwilligen-Korps unternommen hatten; die Beförderungen und Benennung der Unteroffiziere stand dem Abteilungs-Kommandanten zu (§ 4); zum Freiwilligen konnte jeder Inländer werden, welcher das Alter von wenigstens vollen 15 Jahren erreicht und das 36. Lebensjahr nicht überschritten hatte; man suchte am meisten die jungen und kräftigen Leute; die Ausländer konnte man nur mit allerhöchster Bewilligung aufnehmen (§ 5); in dem § 6 der Anweisungen wurden die Bedingungen für diejenigen Freiwilligen vorgeschrieben, die ihre eigenen Reitpferde zum Krieg mitbringen vermochten; § 7 wies die Art von Adjustierung der Freiwilligen-Corps an, sowie die Erhaltung des Jus gladii et aggratiandi für den Abteilungs-Kommandanten; § 8 sprach von Diensttauglichkeit, und § 9 von

In seiner ausführlichen Antwort erklärte Coronini sein Vorhaben, insgesamt drei Freiwilligen-Korps in der Woiwodschaft Serbien und im Temescher Banat zu errichten, und zwar: eine Husaren-Division und zwei Infanterie-Bataillone.

Die Mannschaft für die Husaren-Division wollte Coronini überwiegend aus dem Zomborer und Neusatzer Kreis rekrutieren, dementsprechend wurde als Name dafür *Zombor-Neusatzer Freiwilligen Husarendivision* bestimmt. Aus den Freiwilligen des Gr.-Betschkereker, Temescher und Lugo-scher Kreises wollte man das *Temescher Freiwilligen (Infanterie-) Bataillon* formieren. Das andere Infanterie-Bataillon war ausschließlich für die serbische Nationalität reserviert, aus denjenigen Umgebungen mit einer stark ausgeprägten Militärtradition, nämlich aus dem Theißer-Krondistrikt und Gross-Kikindaer privilegierten Distrikt (Coronini äußerte sich positiv über die Kriegsbereitswilligkeit und patriotische Gesinnung der dortigen Bevölkerung); dementsprechend sollte diese Freiwilligen Formation den Namen *Theißer Kron- und Gr.-Kikindaer-Distrikts-Freiwilligen-Bataillon* tragen²²⁵.

Am 23. Mai richtete Coronini einen öffentlichen Aufruf an die Bewohner der serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats, sich unter kaiserlicher Fahne zu versammeln²²⁶. Bis zum 10. Juni wurden 722 Freiwillige angemeldet, wovon 148 für die Husaren-Division²²⁷; eine Woche später stieg diese Zahl auf 960²²⁸, und bis zum 25. Juni – 1302²²⁹.

Eidleistung der Freiwilligen (AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22189/1859).

²²⁵ *Jene Männer*, schrieb Coronini, *welche der serbischen Nationalität angehörten, zeigten sich geneigt und willig für die sogleiche Errichtung dieser Freikorps, und ich glaube, daß die serbische Bevölkerung, insbesondere jene des Theißer Kron- und der Groß-Kikindaer Distriktes* (unterstrichen von F. K.), *sich mit Freuden zu einem Freikorps sammeln wurde...* Ferner bemerkte Coronini: *Endlich würde die Errichtung eines Freiwilligen-Bataillons aus den Bewohnern des Theißer-Kron- und des Gr.-Kikindaer Distrikts unter dem Namen Theißer Kron- und Gr.-Kikindaer-Distrikts-Freiwilligen-Bataillon den Wünschen und Gefühlen der exklusiv serbischen Nationalität umso mehr die* (eine unlesbare Handschrift – F. K.) *tragen, als nicht nur die* (eine unlesbare Handschrift – F. K.) *dieser Distrikte, als auch die in der jüngsten Vergangenheit von ihrer Bevölkerung bestätigte Unterthanstreue dafür spricht...* (AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22189/1859)

²²⁶ Aufruf Coroninis zur Errichtung der Freiwilligen-Corps wurde überall publiziert. Siehe: TZ 123/1859, 1; WZ 125/1859, 3. WGb 23/1859 c, 3–4 usw. Für die serbische Übersetzung siehe: CД 39/1859, 1.

²²⁷ AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22673/1859. Siehe auch: GBWb 25/1859, 8–9.

²²⁸ AV, F. 23 LVdSWTB 1849–1861, Nr. 22841/1859.

²²⁹ Nach Korps: 571 Männer für das Temescher

Als Kommandant des Temescher Freiwilligen Bataillons wurde Major Živojin Jovanović; des Theisser-Kron- und Gr.-Kikindaer Distrikts-Bataillon Major Vasa Stanković, schließlich als Kommandant der Sombor-Neusatzter Freiwilligen-Husaren Division Major Julius Fedrigoni Edler v. Etschtal bestimmt²³⁰.

Im ganzen Kaiserstaat wurden bis Mitte August insgesamt 23 Freiwilligen Infanterie-Bataillone und 9 Freiwilligen Husaren-Divisionen gebildet²³¹. Zu dieser Zeit aber wurde schon das Kriegsschicksal Österreichs endlich nach der Niederlage in der Schlacht von Solferino besiegelt, und die Frage war in den Vordergrund getreten, ob man die Freiwilligen-Korps auflösen soll oder nicht. Zahlreiche Bitten und Anträge der Anmeldenden wurden abgelehnt, gerade auf Grund der Tatsache, dass der Krieg vorbei war.

Kriegsende und seine Folgen auf das Banat

Der Sardinische 1859-er Krieg wurde am 10. November durch den Friedensvertrag von Zürich beendet, wobei das Königreich Lombardien seitens Österreich an Frankreich abgetreten wurde. Kurz danach aber übergab Frankreich dieses Gebiet dem Königreich Piemont-Sardinien, damit Nizza-Savoyen es als eine vor dem Krieg versprochene Belohnung bekam. Damit wurde ein riesiger Schritt zur Vereinigung Italiens gemacht, das als Staat zwei Jahre später (1861) ins Leben gerufen wurde.

Gleichzeitig verursachte die österreichische Niederlage eine Reihe von politischen Umwälzungen im Habsburger Kaiserstaat. Die Serbische Woiwodschaft und das Temescher Banat wurde tief von diesem Ereignis beeindruckt; besonders verkündeten die Serben und Ungarn ihre anti-österreichischen Gedanken und ihre Freude wegen des verlorenen Krieges: in der folgenden Zeitspanne wurden die Symbole des neoabsolutistischen Staates von öffentlichen Gebäuden entfernt oder angeschmiert; in Kneipen sang man die Nationallieder, die während der vorigen Jahrzehnte verboten waren²³². Man schrie oft: „Viva Kossuth! Viva Garibaldi!“²³³, worauf die Regierung mit massenhaften Verhaftungen reagiert hatte. Damit

wurde die politische Atmosphäre erhitzt und von einem Erwartungsgefühl geprägt, da man große innenpolitische Umwandlungen seitens der Regierung erwartete. Die herrschenden Kreise Österreichs wurden zu einer Linderungspolitik gezwungen, besonders gegen die Ungarn, deren politischer Druck immer stärker wuchs.

Angesichts solcher Herausforderungen und je lauterer Rufen zur politischen Reform setzte der junge Kaiser Franz Joseph eine Reihe von Maßnahmen durch, denen zufolge die neo-absolutistische Regierung abgeschafft und eine konstitutionelle Verfassung in Kraft gesetzt wurde. Diese Entwicklung bedeutete die Wiederherstellung Ungarns in seine vor-1848-er Grenzen, was die Auflösung der Woiwodschaft Serbien und des Temescher Banats zur Folge hatte. Seine Auflösung wurde Ende 1860 beschlossen und bekanntgegeben und trat zu Beginn des Jahres Anfangs 1861 in Kraft. Das Gebiet des ehemaligen Kronlandes wurde in drei Komitate (Torontál, Temesch und Krasso) aufgeteilt und dem restaurierten Königreich Ungarn einverleibt, wobei die Militärgrenze im Süden und der erneuerte Gross-Kikindaer privilegierte Distrikt im Nordwesten die einzigen politischen Einheiten jenseits ungarischer Kontrolle verblieben sind.

QUELLEN- UND LITERATURVERZEICHNIS

Archivquellen

Unveröffentlichte Archivquellen

AV, F. 23 LdSWuTB 1849–1861

Arhiv Vojvodine, F. 23 *Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat 1849–1861* [Landesverwaltung der serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats 1849–1861]

Veröffentlichte Archivquellen

Der Krieg in Italien 1859...

Der Krieg in Italien 1859. Nach den Feld-Unterlagen und anderen authentischen Quellen bearbeitet durch das k. k. Generalstabs-Bureau für Kriegsgeschichte. Bd. I–III, Wien (1872–1876).

Mikavica et al. 2007

D. Mikavica, V. Gavrilović, G. Vasin, *Znamenita dokumenta za istoriju srpskog naroda 1538–1918* [Bedeutende Unterlagen / Urkunden für die Geschichte des serbischen Volkes 1538–1918], Novi Sad (2007).

Petri 1963

A. P. Petri, *Josef Novak und die Bittschriften an den Kaiser. Leben und Wirken eines donauschwäbischen Volkmannes*, München (1963).

Freiwilligen-Infanterie-Bataillon; 364 für Theiß-Kron- und Gr.-Kikindaer Distrikts Freiwilligen Bataillon und 367 Leute für die Zombor-Neusatzter Hussaren-Division (AV, F. 23 LVdSWuTB 1849–1861, Nr. 22945/1859).

²³⁰ TZ 183/1859, 3.

²³¹ *Ebenda*.

²³² Bešlin 2005, 384–385; Krestić 2013, 257.

²³³ Bešlin 2005, 331; Mikavica et al. 2016, 468.

- Petrović 1964
N. Petrović, *Oko Miletića i posle njega*. Članci, rasprave, studije [Zur Zeit des Miletić und nach ihm. Artikel, Verhandlungen, Studien]. Novi Sad (1964).
- Alleinige Veröffentlichungen*
Allmayer-Beck – Lessing 1981
J. C. Allmayer – Beck, E. Lessing, *Die K. (u.) K.-Armee. 1848–1914*. Gütersloh (1980).
- Beales 1971
D. Beales, *The Risorgimento and the Unification of Italy*, London (1971).
- Bešlin 2005
B. Bešlin, *Evropski uticaji na srpski liberalizam u XIX veku* [Europäische Einflüsse auf den serbischen Liberalismus des 19. Jahrhunderts], Novi Sad (2005).
- Bošković 2004
Đ. Bošković, *Ruma kao sresko mesto u Vojvodstvu Srbija i Tamiški Banat (1849–1860)* [Ruma als Stuhlbezirkssitz in der Woiwodschaft Serbien und dem Temescher Banat (1849–1860)], Ruma (2004).
- Dreyer 2002
D. Dreyer, *People from Banat in the Austrian Military Records*, San Mateo (2002).
- Gavrilović 1975
S. Gavrilović, Šajkaška [Csaikisti'sche Gebiet], Bd. II, Novi Sad (1975).
- Gooch 1986
J. Gooch, *The Unification of Italy*, London (1986): Methuen.
- Hödl 1906
R. von Hödl, *Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Nr. 29 auf immerwährende Zeiten Gideon Freiherr von Loudon*, Temeswar (1906).
- Krčmar 2015
F. Krčmar, *Laudonova regimenta. Istorija 29. c. i k. pešadijskog puka „Baron Fon Laudon“* [Laudon'sches Regiment. Geschichte des 29. k. u. k. Infanterieregimentes „Freiherr von Laudon“], Zrenjanin (2015).
- Krestić 2013
V. Krestić, *Srbi u Južnoj Ugarskoj 1790–1918* [Die Serben in Südungarn 1790–1918], Novi Sad (2013).
- Krischan 1969
A. Krischan, *Die Temeswarer Zeitung als Banater Geschichtsquelle (1852–1949)*, München (1969).
- Lay 2001
H. Lay, *Das Banat 1849–1867*, Töging a. Inn (2001).
- Lay 1993
H. Lay, *Hundertvierzig Jahre Lugoscher Presse (1853–1993)*, Rosenthal (1993).
- Mikavica et al. 2016
D. Mikavica, N. Lemajić, G. Vasin, N. Ninković, *Istorija Srba u Habsburškoj monarhiji 1526–1918* [Geschichte der Serben in der Habsburger Monarchie 1526–1918], Novi Sad (2016).
- Milleker 1926
F. Milleker, *Geschichte des Buchdruckes und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Belackva (1926).
- Nemet 2007
F. Nemet, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918* [Geschichte der Gross-Betschkerek Presse 1849–1918], Zrenjanin (2007).
- Popov 2010
Č. Popov, *Gradanska Evropa* [Das bürgerliche Europa] I–III, Beograd (2010): Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Riall 2009
L. Riall, *Risorgimento. The History of Italy from Napoleon to Nation State*, Basingstoke (2009).
- Senz 1987
J. V. Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, München (1987).
- Stajić 1950
V. Stajić, *Velikokikindski privilegovani distrikt 1774–1876* [Gross-Kikindaer privilegierter Distrikt 1774–1876], Novi Sad (1950).
- Stevanović 2014
Z. Stevanović, *Vojvodstvo Srbija i Tamiški Banat 1849–1861* [Woiwodschaft Serbien und Temescher Banat 1849–1861], Novi Sad (2014).
- Stipčević 1972
N. Stipčević, Đuzepe Macini i Vladimir Jovanović [Giuseppe Mazzini und Vladimir Jovanović]. O. o. (1972).
- Thürheim 1880
A. Graf von Thürheim, *Gedenkblätter aus der Kriegsgeschichte der k. k. österreichischen Armee*, Bd. II, Teschen (1880).
- Turnbull 1985
P. Turnbull, *Solferino. The Birth of a Nation*, London (1985).
- Wellenreiter 1908
J. Wellenreiter, *Geschichte des K. u. k. Infanterie-Regiments „Karl I. König von Rumänien“ Nr. 6 (1851–1907)*, Budapest (1908).

- Wendel 1921
H. Wendel, *Aus dem süd-slawischen Risorgimento*, Gotha (1921).
- Wurzbach 1860
C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 6, Wien (1860).
- Artikel und Kapitel in Tagungsbänden*
Antolović 2012
M. Antolović, Bogaroška peticija iz 1849. godine [Bogaroscher Petition aus dem Jahr 1849], *Spomenica Istorijaskog arhiva Srem*, 11, Sremska Mitrovica (2012), 159–173.
- Clewing 2005
K. Clewing, Die doppelte Begründung der Serbischen Woiwodschaft 1848–1851. Ethnopolitik im Habsburgerreich, K. Clewing, O. J. Schmitt (ed.), *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung*, München (2005).
- Ekmečić 2005
M. Ekmečić, Risordimento i srpska istorija 1797–1882 [Das Risorgimento und die serbische Geschichte 1797–1882], S. Milinković (Hrsg.), *Macini 2005. Zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija, Beograd, 25. maja 2005* [Tagungsband des Rundtischgespräches anlässlich der Zweijahrhundertwende von der Geburt Giuseppe Mazzinis], Novi Sad (2005), 101–123.
- Krčmar 2012
F. Krčmar, Švapska peticija 1849. godine [Schwabenpetition aus dem Jahr 1849], V. Gavrilović, S. Boškov (Hrsg.), *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije* [Der Vojvodina-Raum im Kontext der europäischen Geschichte], Novi Sad (2012), 259–270.
- Markov 2015
Z. Markov, Voivodina sârbeasca și Banatul timișan sau Voievadatul Serbia și Banatul timișan? [Serbische Wojwodina und das Temescher Banat oder Woiwodschaft Serbien und Temescher Banat?], F. Zamfir (ed.), *Oameni, evenimente, tradiții din Banatul de câmpie*, Timișoara (2015), 7–18.
- Mikavica 2011
D. Mikavica, Mileticevci na putu formiranja stranke 1860–1869 [Die Anhänger von Svetozar Miletić auf dem Weg der Parteigründung 1860–1869], *Istraživanja*, XXII, Novi Sad (2011), 309–324.
- Stipčević 2005
N. Stipčević, Macini i srpski liberali, *Macini 2005. Zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija. Beograd, 25. maj 2005* [Mazzini und die serbischen Liberalen, *Mazzini 2005. Ein Tagungsband anlässlich der Zweijahrhundertwende von der Geburt Mazzinis. Belgrad, am 25. Mai 2005*], Herausgegeben von Snežana Milinković, Novi Sad (2005), S. 17–45.
- Periodika*
Gross-Betschkereker Wochenblatt
GBWb 16/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 16, 16. April 1859, S. 9.
- GBWb 17/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 17, 23. April 1859, S. 8.
- GBWb 19/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 19, 7. Mai 1859, S. 9.
- GBWb 20/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 20, 14. Mai 1859, S. 10.
- GBWb 21/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 21, 21. Mai 1859, S. 9.
- GBWb 22/1859 a
„Aufruf an die Frauen dieser Stadtgemeinde, zur Sammlung von feiner und grober gebrauchter Leinwand für die Feldspitäler“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 22, 28. Mai 1859, S. 2.
- GBWb 22/1859 b
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 22, 28. Mai 1859, S. 9.
- GBWb 22/1859 c
„Vom patriotischen Hilfsverein während der Kriegsdauer“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 22, 28. Mai 1859, S. 1–2.
- GBWb 23/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 23, 4. Juni 1859, S. 8–9.
- GBWb 25/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 25, 18. Juni 1859, S. 8–9.
- GBWb 26/1859 a
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 26, 25. Juni 1859, S. 8–9.
- GBWb 26/1859 b
„Vaterland und Mutterherz. Gedicht in 3 Bildern von Theodor Kretschmar“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 26, 25. Juni 1859, S. 7.
- GBWb 26/1859 c
„Oesterreichs Reichtum“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 26, 25. Juni 1859, S. 8.

GBWb 27/1859
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 27,
2. Juli 1859, S. 7.

GBWb 28/1859 a
„Aufruf!“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 28, 9. Juli
1859, S. 1.

GBWb 28/1859 b
„An die in Österreich lebenden außerösterreichischen
Deutschen!“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 28, 9. Juli
1859, S. 1.

GBWb Nr. 29 b
Gr.-Betschkereker Wochenblatt Nr. 29, 16. Juli 1859,
S. 1 (ohne Titel).

GBWb 29/1859 a
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 29,
16. Juli 1859, S. 7.

GBWb 31/1859 a
Theodor Kretzschmar, „Solferino“, *Gr.-Betschkereker
Wochenblatt* Nr. 31, 30. Juli 1859, S. 5.

GBWb 31/1859 b
„Lokales“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 31,
30. Juli 1859, S. 7.

GBWb 22/1860
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 22,
2. Juni 1860, S. 6–7.

GBWb 24/1860
„Miscellen“, *Gr.-Betschkereker Wochenblatt* Nr. 24,
16. Juni 1860, S. 7.

Lugoscher Anzeiger

LA 17/1859
„Berichte aus Nah' und Fern“, *Lugoscher Anzeiger*
Nr. 17, 23. April 1859, S. 2.

LA 19/1859 a
„Berichte aus Nah' und Fern. An die treuen Bewoh-
ner des Königreiches Ungarn!“, *Lugoscher Anzeiger* Nr. 19,
7. Mai 1859, S. 4.

LA 19/1859 b
„Berichte aus Nah' und Fern“, *Lugoscher Anzeiger*
Nr. 19, 7. Mai 1859, S. 5.

LA 20/1859 a
L. E. v. Tarnay, „Leier und Schwert“, *Lugoscher Anzeiger*
Nr. 20, 14. Mai 1859, S. 2–3.

LA 20/1859 b
L. E. v. Turnay, „Freischärlers Abschied!“, *Lugoscher
Anzeiger* Nr. 20, 14. Mai 1859, S. 3.

LA 20/1859 c
„Berichte aus Nah' und Fern“, *Lugoscher Anzeiger*
Nr. 20, 14. Mai 1859, S. 4.

LA 21/1859
„Der Freischärler. Von L. E. von T-y“, *Lugoscher Anzei-
ger* Nr. 21, 21. Mai 1859, S. 1–2.

LA 22/1859 a
L. E. v. T., „Zum Kampf!“, *Lugoscher Anzeiger* Nr. 22,
28. Mai 1859, S. 1.

LA 22/1859 b
„Lokal-Nachrichten. Ein Wort den Frauen!“, *Lugo-
scher Anzeiger* Nr. 22, 28. Mai 1859, S. 4.

LA 23/1859
„Offenes Rundschreiben des Herrn Abraham Hersch
Mayer an den Herrn Louis Napoleon den Dritten“, *Lugo-
scher Anzeiger* Nr. 23, 4. Juni 1859, S. 1–2.

LA 31/1859
Charles Legrand, „Kriegslied“, *Lugoscher Anzeiger*
Nr. 31, 30. Juli 1859, S. 5.

Temeswarer Zeitung

TZ 12/1859
„Die sardinische Thronrede“, *Temeswarer Zeitung*
Nr. 12, 16. Januar 1859, S. 1.

TZ 16/1859
„Der Kriegslärm“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 16,
21. Januar 1859, S. 1.

TZ 17/1859
„Zur Situation“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 17, 22. Januar
1859, S. 1.

TZ 18/1859 a
„Politische Uebersicht“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 18,
23. Januar 1859, S. 1.

TZ 18/1859 b
„Oesterreich“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 18, 23. Januar
1859, S. 2.

TZ 19/1859
„Oesterreich“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 19, 25. Januar
1859, S. 2.

TZ 19/1859 b
„Die Hoffnungen auf Preußen“, *Temeswarer Zeitung*
Nr. 19, 25. Januar 1859, S. 1–2.

TZ 24/1859
„Zur Situation“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 24, 30. Januar
1859, S. 1.

TZ 24/1859 b
„Oesterreich“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 24, 30. Januar
1859, S. 1.

TZ 25/1859 a
„Frankreich“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 25, 1. Februar 1859, S. 2.

TZ 25/1859 b
„Italien“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 25, 1. Februar 1859, S. 2–3.

TZ 26/1859
„Politische Uebersicht“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 26, 2. Februar 1859, S. 1.

TZ 27/1859
„Italien“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 27, 4. Februar 1859, S. 2.

TZ 28/1859 a
„Die Kriegsfrage“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 28, 5. Februar 1859, S. 1.

TZ 28/1859 b
„Italien“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 28, 5. Februar 1859, S. 3.

TZ 29/1859
„Die Kriegsfrage II“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 29, 6. Februar 1859, S. 1–2.

TZ 31/1859
„Politische Uebersicht“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 31, 9. Februar 1859, S. 1.

TZ 98/1859
„Telegramm. Der Innenminister an den Landeschef in Temeswar“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 98, 30. April 1859, S. 1.

TZ 109/1859
„Feuilleton. Der Stab des FZM Grafen von Gyulai. Franz Kuhn Freiherr von Kuhnfeld, Chef des Generalstabes“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 109, 13. Mai 1859, S. 2–3.

TZ 110/1859, 1
„Nichtamtlicher Theil“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 110, 14. Mai 1859, S. 1.

TZ 112/1859
„Feuilleton. Der Stab des FZM Grafen von Gyulai. Feldmarschall-Leutnant Ludwig Freiherr von Sztankovics, erster General-Adjutant“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 112, 17. Mai 1859, S. 2.

TZ 115/1859
„Feuilleton. Der Stab des FZM Grafen von Gyulai. Feldmarschall-Leutnant August Freiherr von Siwrtnik“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 115, 20. Mai 1859, S. 2–3.

TZ 118/1859
„Feuilleton. Der Stab des FZM Grafen von Gyulai. Feld-Genie-Direktor, Oberst Gedeon Radó de

Szent-Mártony“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 118, 24. Mai 1859, S. 2.

TZ 123/1859
„An die treuen Bewohner der serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 123, 29. Mai 1859, S. 1.

TZ 124/1859
„Feuilleton. Die Korps-Kommandanten bei der Armee in Italien. General der Kavallerie Johann Franz Reichsgraf Schaffgotsche von und zu Kynast“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 124, 31. Mai 1859, S. 2–3.

TZ 129/1859
„Feuilleton. Die Korps-Kommandanten bei der Armee in Italien. Feldmarschall-Leutnant Fürst Edmund zu Schwarzenberg“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 129, 7. Juni 1859, S. 2.

TZ 130/1859
„Nichtamtlicher Teil“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 130, 8. Juni 1859, S. 1.

TZ 135/1859
„Nichtamtlicher Teil“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 135, 15. Juni 1859, S. 3.

TZ 183/1859
„Die Freiwilligen-Korps“, *Temeswarer Zeitung* Nr. 183, 12. August 1859, S. 3.

Werschetzer Gebirgsbote

WGb 19/1859
„An die treuen Bewohner des Königreiches Ungarn!“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 19, 8. Mai 1859, S. 3.

WGb 20/1859
„Lokales. Das Recht ist unser Schild“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 20, 15. Mai 1859, S. 3.

WGb 21/1859
Statuten des patriotischen Hilfsvereins während der Kriegsdauer, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 21, 22. Mai 1859, S. 2–3.

WGb 22/1859
„Frauen Oesterreichs“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 22, 29. Mai 1859, S. 2.

WGb 23/1859 a
„Ein Wort den Frauen“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 23, 5. Juni 1859, S. 1.

WGb 23/1859 b
„Leier und Schwert“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 23, 5. Juni 1859, S. 2–3.

WGb 23/1859 c
„An die treuen Bewohner der serbischen Woiwodschaft

und des Temescher Banats“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 23, 5. Juni 1859, S. 3–4.

WGb 24/1859 a

„Auslegung des Namens Napoleon I“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 24, 12. Juni 1859, S. 2.

WGb 24/1859 b

„Louis Napoleon Bonaparte“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 24, 12. Juni 1859, S. 2–3.

WGb 25/1859

„Louis Napoleon Bonaparte (Schluß)“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 25, 19. Juni 1859, S. 2–3.

WGb 29/1859

„Militärärztliche Briefe aus Italien“, *Werschetzer Gebirgsbote* Nr. 29, 17. Juli 1859, S. 1.

Wiener Zeitung

WZ 97/1859

„Kaiserliches Manifest. An Meine Völker!“, *Wiener Zeitung* Nr. 97, 29. April 1859, S. 1–2.

WZ 115/1859

„Mitteilung des Episkopates der orthodoxen orientalischen Kirche“, *Wiener Zeitung* Nr. 115, 20. Mai 1859, S. 3.

WZ 115/1859

„Mitteilung des Gemeinderathes der Landeshauptstadt“, *Wiener Zeitung* Nr. 115, 20. Mai 1859, S. 3.

WZ 122/1859

„Kronländer“, *Wiener Zeitung* Nr. 122, 28. Mai 1859, S. 2.

WZ 125/1859

„Kronländer. An die treuen Bewohner der serbischen Woiwodschaft und des Temescher Banats“, *Wiener Zeitung* Nr. 125, 31. Mai 1859, S. 3.

WZ 147/1859

Wiener Zeitung Abendblatt Nr. 147, 1. Juli 1859, S. 1–3.

WZ 148/1859

„Mitteilung der Bewohner der Stadt Baja“, *Wiener Zeitung* Nr. 148, 27. Juni 1859, S. 1.

WZ 152/1859

„Mitteilung von Alexander Dobra, des griechisch-katholischen Bischofs zu Lugosch und des dortigen Domkapitels, so wie auch des Griechisch-katholischen Klerus und der Griechisch-katholischen Romanischen Bevölkerung derselben Diözese“, *Wiener Zeitung* Nr. 152, 1. Juli 1859, S. 1.

WZ 154/1859

„Zweiter Nachtrag zu den Verlust-Eingaben nach der Schlacht von Solferino“, *Wiener Zeitung* Nr. 154, 3. Juli 1859, S. 1–2.

Sonstige Blätter

AdPL 100/1859

„Allerhöchst genehmigte Grundsätze über die Errichtung von Freikorps im Königreiche Ungarn“, *Abendblatt des Pester Lloyd* Nr. 100, 3. Mai 1859, S. 3–4.

MSdÖK 1859

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, Dezember 1859.

RGBfdKÖ 58/1859

„Kaiserliches Patent vom 24. April 1859, wirksam für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme des lombardisch-venetianischen Königsreiches, Dalmatiens und des Militärgrenzlandes, womit ein neues Gemeindegesetz erlassen wird“, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* XIV. Stück, Jhrg. 1859, Nr. 58, 27. April 1859, S. 95–168.

RGBfdKÖ 60/1859

„Manifest Seiner Majestät des Kaisers vom 28. April 1859, womit den Völkern Österreichs der Befehl zum Einrücken der k. k. Armee in das Königreich Sardinien verkündet wird“, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, XVI. Stück, Jhrg. 1859, Nr. 60, Wien, 29. April 1859, S. 175–177.

СД 39/1859

„Върнимъ становницима Србскогъ Войводства и Тамишкогъ Баната“, *Србски Дневник* бр. 39, 22. Мая 1859, 1.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA FRANCMASONERIEI DIN BANAT ȘI ARAD. ARTEFACTE ȘI DOVEZI DIN MUZEELE ȘI PRESA MASONICĂ BRITANICĂ

Alexandru Rufanda*

Cuvinte cheie: Francmasonerie, Istoria Banatului, Medalistică, Lojă, Presă.

Keywords: Freemasonry, History of Banat, Medals, Lodge, Newspapers.

Contributions to the history of Freemasonry in Banat and Arad. Artifacts and documents from museums and press of the British Masonry

(Abstract)

The history of Freemasonry in Banat still hides many unknown things. The historical course of many lodges in this region is not yet fully known. If we know enough data about some lodges such as the one in Reșița, those in Timișoara and others, we have too little data about some lodges, such as the one in Caransebeș or Lipova. Moreover, the museum artifacts that come from lesser-known lodges allow us to reconstruct their history and even the history of certain characters. In this sense, the museum institutions from Great Britain are very helpful; they keep in their collections medals of some lodges from Banat or even original documents, lists of lodges from Banat, etc. These artifacts and documents have not been studied so far and represent a novelty in reconstructing the history of Banat Freemasonry. Examples are the medals of the *Ireneia* lodge in Caransebeș and *Concordia* in Lipova. The history of these lodges is known only in fragments, and the study of these medals allows us to complete the data on these little known lodges. Another piece unknown to the Romanian academic public is a medal of the „Three white lilies” lodge from Timișoara. The Museum of the Provincial Grand Lodge of Worcestershire and the Museum of Freemasonry in London are very helpful in this regard by offering the opportunity to study the pieces kept in their collections. In our study, we also present the work of a Serbian Freemason from Paris, D. Tomitch, on the rights and interests of Serbs in Banat Timisoara on certain territories within Romania.

The English Masonic press is another resource that has not been fully exploited so far. Usually, studies on the history of Romanian Freemasonry cite foreign literature, but very little or almost no Masonic foreign press, especially the old press. However, in the British Masonic press, we find valuable references to Freemasonry in Romania and including Banat, from different historical periods. In the case of Banat Freemasonry, the references in the British press date from the second half of the 19th century. We find references regarding the lodges in Arad, Timișoara, Oravița, Lipova, and Caransebeș. All this information, compared to what we know so far, gives us the chance to detect the mistakes made in previous chronological dating but also to complete what we lacked in terms of information.

Istoria francmasoneriei din Banat mai ascunde încă destule necunoscute chiar dacă aparent au fost scrise suficiente studii la acest subiect iar fondurile de arhivă din România și Ungaria, care conțin documente ale lojilor bănățene, au fost consultate de cercetători consacrați. Cu toate acestea, ne-a fost dat să găsim mărturii ale activității lojilor din Banat în instituții muzeistice sau de arhivă din Marea Britanie, piese despre care nu s-a vorbit anterior și care contribuie la completarea tabloului istoriei francmasoneriei bănățene. În studiul de față vom încerca să punem în valoare aceste piese.

* Centrul Național de Studii Francmasonice, București, România; e-mail: a.rufanda@gmail.com.

De asemenea, vom semnală mențiunile din presa masonică britanică cu privire la activitatea masonică din Banat din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – prima decadă a secolului XX. Aceste resurse informative nu au fost abordate anterior de către cercetătorii români.

Prima mențiune din presa masonică britanică cu privire la francmasoneria din Banat este o știre cu privire la resuscitarea lojei *Zu den 3 weissen Lilien* sau așa cum apare în engleză, *The Lodge of The Three white Lillies*. Mențiunea datează din 7 august 1869 și amintește că la 3 aprilie a celui an, loja din Timișoara fusese reînaltată de către o delegație a lojei *Zur Einigkeit im Vaterlande* din Pesta,

formată din doi ofițeri ai acesteia și Profesorul Dr. Lewis Levis. Se menționează că, loja din Timișoara este a doua din Ungaria, instalată corespunzător la acea vreme¹. La 13 noiembrie același an, aceeași publicație britanică va cita ziarul din Leipzig, *The Freimaurer-Zeitung*, care semnala că la 9 octombrie 1869, loja din Timișoara avusese o ținută la care au fost prezenți 26 de frați, fapt remarcabil de altfel². În decembrie, aceeași publicație va specifica că la instalarea și buna funcționare a lojii din Timișoara au contribuit și un frate din Missouri, SUA, un altul din cadrul Marii Loji a Irlandei și un al treilea din Verona, Italia³. Din păcate nu ne sunt oferite și numele acestor frați. Chiar dacă anterior unii autori au declarat că loja *Zu den 3 weissen Lilien* fusese reinstalată la 3 aprilie 1868⁴, vedem că publicațiile britanice, alături de cele germane, specifică momentul reinstalării lojii anume la 3 aprilie 1869, fapt susținut și de alți cercetători printre altele⁵. Cu toate acestea, în Cadrul Arhivelor Muzeului Francmasoneriei din Londra, Marea Britanie, există o listă care întrunește 39 de loji ale Sf. Ioan, *Lodges of St John* și care de fapt reprezintă o listă a lojilor simbolice, *Craft Lodges*, din Ungaria. În această listă, loja *Zu den 3 weissen Lilien* apare pe poziția cu numărul 2 sub numele „*Harom Feher Liliomhoz (3 white lilies), Temesvar, 1868 – în adormire*”⁶. Comparativ cu datările altor loji din același document, deducem că lista fusese întocmită nu mai târziu de 1892 și din câte înțelegem fusese expediată Marii Loji Unite a Angliei chiar de către Marea Lojă Simbolică a Ungariei. Comparând aceste date, putem extrage concluzia că cel mai probabil loja timișoreană își reluase activitatea într-adevăr la 1868 însă fusese reinstalată oficial abia la 3 aprilie 1869. Loja *Zu den 3 weissen Lilien* va mai fi semnalată și în numărul din 26 martie 1870 a aceleiași publicații britanice, fiind consemnată drept una dintre cele 7 loji din Ungaria, alături de o alta din Arad⁷. În ianuarie 1871, *The Freemason* va specifica că loja din Timișoara are în componența sa 50 de membri⁸.

În catalogul medaliilor masonice din colecțiile Muzeului Marii Loji Provinciale din Worcestershire, este semnalată o medalie a acestei loji, nefiind datată din păcate. Iată cum este

descrișă aceasta: „*Temesvar. Loja Celor Trei Crini Albi. Cu inel: într-un cerc, un compas intercalat cu un triunghi, peste care trece o bară; în spațiul central, trei crini perpendiculare. 39 mm, bronz aurit*”⁹. Chiar dacă imaginea acestei medalii nu este reprodusă în catalog, o putem regăsi însă în colecțiile muzeului.

Fig. 1. Medalia Lojii La cei 3 Crini Albi din orientul Timișoara.

Cronologic următoarea mențiune despre masoneria bănățeană o regăsim într-o altă publicație britanică, *Freemasons' Magazine and Masonic Mirror*, din 30 iulie 1870, atunci când se aduce la cunoștința cititorilor că la 17 aprilie, la Arad fusese consacrată loja *Szechenye*, iar Fr. Golodscheider fusese instalat în calitate de Venerabil al acesteia. Loja din Arad, alături de o alta nou formată la Szegedin, se aflau sub obediența Marelui Orient al Franței¹⁰. Și în privința lojii *Szechenyi* au existat păreri că ar fi activat de facto în perioada 1871–1878¹¹. Cu toate acestea există autori care afirmă că loja ar fi funcționat până la 18 iunie 1881, atunci când membrii ei au decis autodizolvarea acesteia¹². În favoarea intervalului 1871–1881, pledează și anumite surse din cadrul Arhivei Naționale din Budapesta¹³. Cu toate acestea, avem date care ne confirmă faptul că loja *Szechenyi* fusese constituită la 23 ianuarie 1870 și instalată la 17 aprilie același an¹⁴, fapt care confirmă datele publicației britanice citate mai sus. În continuare, la 25 februarie 1871, publicația britanică va cita o circulară emisă de către loja *Szechenyi* din Arad, prin care se adu-

¹ *The Freemason* 1869a, 63.

² *The Freemason* 1869b, 213.

³ *The Freemason* 1869c, 257.

⁴ Kakucs 2016, 477.

⁵ Varga et alii 2013, 27.

⁶ Museum 1991.

⁷ *The Freemason* 1870, 146.

⁸ *The Freemason* 1871, 59.

⁹ Poole 1939, nr. 775.

¹⁰ *Freemasons* 1870, 92.

¹¹ Varga et alii 2013, 35.

¹² Martin 2010, 141.

¹³ Pataky et alii 1967, 17.

¹⁴ Nestorescu-Bălcești 2005, III, 298.

cea la cunoștința publicului larg că Marea Lojă a Italiei cu sediul la Florența își va schimba centrul la Roma de acum încolo, anunțul fiind făcut chiar de către Marele Maestru al Ordinului, L. Frapolli¹⁵. Circulara fusese publicată mai întâi de către publicația de limbă germană, *Die Bauhütte*.

În anul următor, 1872, presa masonică britanică semnală faptul că în Ungaria existau la acea vreme 7 loji aflate sub obediența Marii Loji a Franței, printre care, *Fraternitas* la Arad, *Kosmos* la Oravița și *Hunyady* la Timișoara¹⁶. Aceste 3 loji, apar menționate într-o altă listă păstrată în Arhivele Muzeului Francmasoneriei din Londra, Marea Britanie, consecutivă celei citate anterior, deși păstrate ambele sub aceeași cotă arhivistică. În această listă, cele 3 loji bănățene apar citate astfel: pe poziția cu numărul 3 „*Hunyadi, Temesvar, 1870 – 1876*”, sub numărul 5 „*Fraternitas, Arad, 1870 – 1879*” și sub poziția cu numărul 7 „*Cosmos, Oravica, 1871 – în adormire*”¹⁷. În total lista enumeră 39 de loji sau mai exact „*lojile scoțiene care lucrează în gradele 1–3 și R.S.A.A în capitule etc*”. Cu toate că lista din Londra arată că loja *Hunyady* a activat o perioadă scurtă de 6 ani, există autori care pledează pentru o perioadă și mai scurtă de activitate, 1872–1876¹⁸. Alte surse ne demonstrează că loja ar fi fost înființată la 2 februarie 1870 și și-ar fi încheiat activitatea la 1 februarie 1873¹⁹. Cel mai probabil, loja *Hunyady* și-a început activitatea la 1870 iar o confirmare a acestei ipoteze este și faptul că amprenta sigiliului lojii *Hunyadi* include inscripția: „LOGE „HUNYADY” PAHOLY / 1870 / TEMESVAR”²⁰. Spre deosebire de publicația *The Freemason*, care afirma că loja ar fi activat sub obediența Marii Loji a Franței, unele surse afirmă că ea s-ar fi aflat de facto sub obediența Marelui Orient al Ungariei²¹.

O altă lojă care a activat sub obediența Marelui Orient al Ungariei, dar care este menționată de britanici ca fiind sub obediența Marii Loji a Franței, este loja *Fraternitas* din orientul Arad. Chiar dacă sursele ce tratează subiectul acestei loji ne indică intervalul de activitate 1871–1878, în lista noastră avem indicat intervalul 1870–1879. Într-adevăr, putem găsi informația conform căreia la 28 decembrie 1870, loja *Fraternitas* și-ar fi început activitatea²². Sursele de arhivă din Ungaria ne furnizează

totuși intervalul 1871–1881²³. Loja *Fraternitas* se spune că ar fi rivalizat cu o altă lojă arădeană, citată mai sus, *Szechenyi*. În cele din urmă, loja *Fraternitas* și-ar fi încetat activitatea din rațiuni economice²⁴. Abia la 1888, 4 frați din această lojă (Roszniay Matyas, Lukacsy Miklos, Krispin Iozsef și Millig Iozsef) vor figura în lotul celor care vor pune bazele viitoarei loji *Concordia*²⁵.

Lista păstrată în fondurile Muzeului Francmasoneriei din Londra ne indică 1871 ca fiind anul în care a fost constituită loja *Kosmos*. În literatura de specialitate vom găsi următoarele intervale cronologice de activitate ale acestei lojii: 1870–1878²⁶ și 1870–1911²⁷. Dat fiind faptul că după 1878 nu găsim dovezi ale existenței acestei loji, ultimul interval ni se pare cel puțin forțat, rezultând că remarca apărută în lista noastră, conform căreia la momentul întocmirii listei loja se afla în adormire, este fie adevărată, fie loja își încetase definitiv activitatea. Cât privește data înființării lojii *Kosmos*, Marele Orient al Franței adoptase hotărârea de aprobare a lojii din Oravița la 10 iunie 1871. Aprinderea Luminii a avut loc la 23 septembrie 1871, Venerabil fiind desemnat Lajos Maderspach²⁸. Totuși în documentele lojii putem găsi amprenta sigiliului pe care figurează anul 1870²⁹. Cel mai probabil, anul 1870 figurează dat fiind faptul că anume la 15 martie în acel an³⁰, loja se formase urmând ca abia mai apoi să fie aprobată de Marele Orient al Franței³¹. Astfel, putem deduce faptul că probabil publicația britanică greșise atunci când a atribuit cele trei loji bănățene obedienței Marii Loji a Franței iar informația conform căreia ele ar fi fost sub obediența Marelui Orient al Franței corespunde adevărului.

Datorită publicațiilor masonice britanice, aflăm despre existența unor medalii masonice ale lojilor din Banat, necunoscute în România până acum. Astfel, în revista *The Freemason. Christmas Number*, din decembrie 1891, Fred. J. W. Crowe semnalează mai multe medalii masonice ale lojilor din Ungaria, piese deținute de el în colecția personală. Printre acestea, pe poziția cu numărul 3, descrie o medalie a lojii *Concordia* din *Lippa*, adică Lipova³². Pe următoarea pagină este reprodusă

¹⁵ *Freemasons* 1871, 150.

¹⁶ *The Freemason* 1872, 313.

¹⁷ Museum 1991.

¹⁸ Kakucs 2016, 480.

¹⁹ *Allgemeines* 1901, 474.

²⁰ Varga et alii 2013, 51.

²¹ *Ibidem*, 29.

²² *Allgemeines* 1901, 474.

²³ Pataky et alii 1967, 17.

²⁴ Rufanda 2020, 54.

²⁵ Martin 2003, 33.

²⁶ Varga et alii 2013, 30.

²⁷ Arpad 2018, 25.

²⁸ Kakucs 2016, 485.

²⁹ Varga et alii 2013, 46, 49.

³⁰ *Allgemeines* 1901, 474.

³¹ Rufanda 2020, 55.

³² *The Freemason Christmas* 1891, 11.

Fig. 2–3. Medalia Lojii Concordia din Orientul Lipova (Fig. 2 – Avers, Fig. 3 – Revers).

această medalie, în avers și revers³³. Se pare că unicul lucru cert este data constituirii acestei loji: 31 august 1871 iar mai jos vom vedea de ce. Aceasta apare și în prima listă, menționată anterior, păstrată în Arhivele Muzeului Francmasoneriei din Londra, sub numărul 15, „*Concordia, Lippa, 1871*”. O medalie a acestei loji se află (neexpusă) în custodia Muzeului Francmasoneriei din Londra. Este o medalie cu inel, din metal aurit. Pe aversul medaliei, situată central, este reprezentată imaginea în relief a zeiței Concordia purtând o ramură de palmier în mâna dreaptă în timp ce în stânga ține o fascie. De jur împrejurul aversului distingem: *SCT. JOHANNIS* □ *CONCORDIA ORIENT LIPPA* ∴. Reversul prezintă textul: *31. AUG. 00871*. Dedesubtul textului regăsim echerul și compasul contrapuse. Întreg ansamblul reversului este împrejmuț marginal de două ramuri de măslin legate cu o panglică în partea inferioară.

Exact peste un an de la semnalarea medaliei lojii *Concordia* din Lipova, aceeași publicație și același autor, vor semna o altă medalie a unei alte loji din Banat. Este vorba despre o medalie a lojii *Irenea* din Caransebeș, care apare sub numărul VII iar autorul specifică că această medalie este extrem de rară iar loja nu mai activa la acel moment, adică în 1892³⁴. Ca și în cazul lojii din Lipova, este prezentat chiar desenul acestei medalii. Loja din Caransebeș apare în cea de a doua listă, menționată anterior, din

cadrul Arhivelor Muzeului Francmasoneriei din Londra, sub numărul 29, specificându-se că a fost fondată la 1882 iar la momentul întocmirii listei se afla în adormire³⁵.

Majoritatea autorilor care au tratat pe marginea istoricului acestei loji, bazându-se pe documente din Arhiva Marelui Orient al Ungariei, specifică intervalul de activitate 1882–1894³⁶. Un alt interval propus este 1871–1886³⁷, însă acest interval ni se pare cel puțin forțat. Unii autori relatează faptul că loja *Irenea* ar fi fost constituită la 12 septembrie 1882³⁸. Anume această dată pare a fi cea mai plauzibilă. La momentul de față, singurul exemplar cunoscut al medaliei lojii *Concordia* se păstrează la Muzeul Marii Loji Provinciale din Worcestershire și avem bănuiala că este anume medalie din colecția personală a lui Fred. J. W. Crowe, pe care acesta o semnalase la sfârșitul secolului al XIX-lea. Reverendul Poole descrie această medalie astfel: „*Kransebeș. Loja Irenea. Cu inel de atârănare: o monogramă elaborată ornamental a numelui IRENEA. 33 × 39 mm. Aurită*”³⁹. Analizând această medalie monogramată, vom observa central literele *I* și *R*, poziționate în stânga literele *E* și *n* și în dreapta – *E* și *A*.

³³ *Ibidem*, 12.

³⁴ *The Freemason Christmas* 1892, 15.

³⁵ Rufanda 2020, 57–58.

³⁶ Varga *et alii* 2013, 29.

³⁷ Arpad 2018, 24.

³⁸ *Allgemeines* 1901, 475.

³⁹ Poole, 1939, nr. 743.

Fig. 4. Medalia lojii Ireneia din Caransebeș.

În încercarea de a valorifica orice sursă inedită care ne-ar ajuta să reconstituim cât mai fidel istoricul Francmasoneriei din Banat, completându-l acolo unde este cazul sau chiar venind cu date noi, am căutat să punem în valoare fiecare indiciu disponibil din cadrul Bibliotecii Muzeului Francmasoneriei din Londra. Astfel am depistat un exemplar al unei broșuri care are tangență directă cu Banatul dar și cu Francmasoneria. Este vorba despre lucrarea lui D. Tomitch, *Appel a la Franc-Maçonnerie Universelle au nom de mes compatriotes Les Serbes du Banat de Temesvar par le F.: D. Tomitch, originaire du Banat de Temesvar, Correspondant du Bureau de la Presse Serbe, Membre de la R.: L.: No 288 „Cosmos” (G.: L.: D.: F.:)*, Paris, L'Émancipatrice (Imprimerie Typographique), 3, Rue de Pondichéry, 3, 1918. Autorul, de origine sârb, după cum înțelegem chiar din preambulul titlului broșurii, încearcă să aducă în atenția Francmasoneriei mondiale *Chestiunea Banatului Timișoarei*. Inițial acesta descrie granițele geografice ale Banatului Timișoarei și declară că acesta fusese locuit în trecut doar de populația sârbă⁴⁰, fără a menționa sursele în baza cărora face aceste declarații. După o astfel de introducere în temă, D. Tomitch încearcă să argumenteze că pretențiile României asupra Banatului sunt nu doar nedrepte ci chiar nefondate. Se încearcă o demonstrație a faptului că în localități precum Becicherecul Mare sau Pancevo, majoritatea populației ar fi de origine sârbă chiar dacă sunt sporadic prezenți și români. În districtul Timiș, autorul recunoaște că românii sunt majoritari însă cu toate acestea afirmă că proprietățile rurale ar aparține exclusiv sârbilor⁴¹. De asemenea, recunoaște că în districtul Caraș-

Severin la fel românii ar fi majoritari însă aceștia ar fi doar proprietari de terenuri pe când exploatarea miniere din zonă sunt întreprinse de companii franceze sau care aparțin Ungariei. Respectiv, el admite că în baza principiului apartenenței naționale, teritoriile dunărene dintre Baziaș și Orșova ar putea fi recunoscute ca fiind românești, pe când cele din comitatul Timiș și din Torontal trebuie să aparțină sârbilor fără drept de apel din partea românilor⁴². În continuare se afirmă că românii ar fi prezenți în teritoriile pretins sârbe, doar de dată recentă și nu ar avea niciun drept să pretindă la teritoriile vizate chiar dacă România încearcă să argumenteze că Banatul Timișoarei ar fi făcut parte din teritoriile Transilvaniei⁴³. Așa-zisele pretenții ale imperialiștilor români în privința teritoriilor sârbești ar fi fundamentate, conform autorului, nicidecum pe principiul naționalităților ci din considerentul că Banatul Timișoarei reprezintă o zonă de terenuri fertile ce ar putea reprezenta grâнарul Transilvaniei. Mai mult, D. Tomitch declară că România ar asupri prin tendințele sale imperialiste în Transilvania și Banat, 3 milioane de unguri, 1 milion de etnici germani, o jumătate de milion de sârbi din Banat și 300 000 de ruteni din Maramureș, fără a mai enumera evreii din Banat și Transilvania⁴⁴. Pentru a sensibiliza și mai mult publicul cititor, autorul invocă faptul că prin tratatul de la Berlin, România a fost invitată să acorde drepturi politice evreilor, fapt pe care guvernul român nu l-ar respecta⁴⁵. Într-un final, într-o manieră diplomatică și cu subtext pentru a atinge cele mai sensibile coarde ale publicului francez, se declară că Banatul Timișoarei ar reprezenta pentru Serbia ceea ce a reprezentat Alsacia și Lorena pentru Franța de la 1871 încoace.

Broșura lui D. Tomitch are 24 de pagini. Pe coperta acesteia descoperim echerul și compasul cu steaua cu 5 colțuri în mijloc. Așa cum însuși autorul declară, vedem că este membru al unei loji din obediența Marii Loji a Franței și anume *Cosmos* No 288 din Paris. Nu cunoaștem dacă au existat răspunsuri la acest demers al lui Tomitch. Ocazional, această broșură este prezentată ca fiind opera lui F.D. Tomitch, neglijându-se faptul că majuscula *F* urmată de 3 puncte ∴, reprezintă de fapt inițiala termenului *Frere*, tradus ca *Frate*. Considerăm că lucrarea lui D. Tomitch ar trebui să fie valorificată mai mult pe viitor, atunci când vorbim despre situația partajării teritoriilor din Banat,

⁴² *Ibidem*, 17.

⁴³ *Ibidem*, 19, 21.

⁴⁴ *Ibidem*, 21.

⁴⁵ *Ibidem*, 23.

⁴⁰ Tomitch 1918, 5.

⁴¹ *Ibidem*, 15–16.

pentru a ilustra pe deplin pozițiile tuturor părților și mai ales căile prin care s-a încercat lobarea unor anumite interese teritoriale.

În urma cercetărilor întreprinse în instituțiile muzeistice și de arhivă din Marea Britanie, putem extrage concluzia că mai există încă numeroase artefacte, documente menite să lumineze nu doar parcursul francmasoneriei bănățene ci poate chiar aspecte tratate unilateral anterior. Așa cum Banatul a reprezentat pe parcursul istoriei un areal geografic aflat la confluența mai multor interese geopolitice, considerăm nu doar oportună ci și imperioasă necesitatea întreprinderii unor demersuri de cercetări avansate acolo unde avem semnalmente ale existenței unor posibile materiale. Iar fondurile de documente din Marea Britanie sunt cunoscute pentru abundența și varietatea surselor istorice conservate. Nu ne rămâne decât să sondăm pe viitor în căutarea vestigiilor și mărturiilor istorice care ne-ar demonstra că, pe cât de disputat a fost Banatul în trecut pe atât de inedite pot fi sursele menite să ne ofere noi detalii și fragmente din complexul istoric regional.

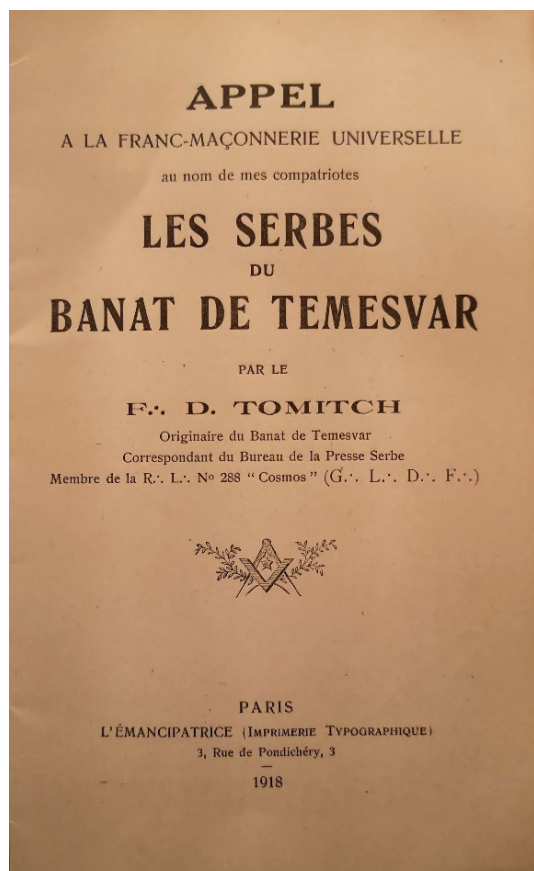

Fig. 5. Broșura lui D. Tomitch, membru al lojii Cosmos Nr 288 din Paris.

BIBLIOGRAFIE

- Allgemeines* 1901
Allgemeines Handbuch der Freimaurerei, Zweiter Band, Leipzig (1901).
- Arpad 2018
 Arpad Kupan, *Francmasonii din Oradea. Notății istorice*, Oradea (2018).
- Freemasons* 1870
Freemasons' Magazine and Masonic Mirror, July 30 (1870).
- Freemasons* 1871
Freemasons' Magazine and Masonic Mirror, February 25 (1871).
- Kakucs 2016
 Lajos Kakucs, Contribuții la istoria francmasoneriei din Banat, *Analele Banatului*, S.N., Arheologie – Istorie, XXIV, Cluj-Napoca (2016).
- Martin 2003
 Antoniu Martin, *Aspecte ale masoneriei arădene la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, Arad (2003).
- Martin 2010
 Antoniu Martin, Aspecte ale masoneriei în România. Cazul Aradului, în *Masoneria în Transilvania. Repere istorice*, Tudor Sălăgean, Marius Eppel (coordonatori), Ediția a 3-a, amplificată și revizuită, Cluj-Napoca (2010).
- Museum 1991
 Museum of Freemasonry, London, UK, Hungary Historical Box, GBR 1991 HC 27/H, AS BH 336/3.
- Nestorescu-Bălcești 2005, III
 Horia Nestorescu-Bălcești, *Enciclopedia Ilustrată a Francmasoneriei din România*, Vol. III, București (2005).
- Pataky 1967
 Pataky Lajosné, Dzubay Lászlóné, *A szabadkőműves szervezetek levéltára: Repertórium*, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya /Levéltárak Országos Központja/ Budapest (1967).
- Poole 1939
 Rev H. Poole, *A Catalogue Of Masonic Medals In The Museum Of The Provincial Grand Lodge Of Worcestershire*, Worcester (1939).
- Rufanda 2020
 Rufanda Alexandru, Contribuții la istoria Francmasoneriei din Transilvania, Banat, Partium și Maramureș. Documente și medalii din colecțiile britanice, *Gnosis. Revistă de gândire, tradiție și cultură masonică*, Anul VI / nr. 6 (2020).

The Freemason 1869a
The Freemason, August 7 (1869).

The Freemason 1869b
The Freemason, November 13 (1869).

The Freemason 1869c
The Freemason, December 11 (1869).

The Freemason 1870
The Freemason, March 26 (1870).

The Freemason 1871
The Freemason, January 28 (1871).

The Freemason 1872
The Freemason, May 18 (1872).

The Freemason Christmas 1891
The Freemason Christmas Number, December 21
(1891).

The Freemason Christmas 1892
The Freemason Christmas Number, December 21
(1892).

Tomitch 1918
D. Tomitch, *Appel a la Franc-Maçonnerie Universelle
au nom de mes compatriotes Les Serbes du Banat de Temesvar
par le F.: D. Tomitch, originaire du Banat de Temesvar, Cor-
respondant du Bureau de la Presse Serbe, Membre de la R.:
L.: No 288 „Cosmos” (G.:L.:D.:F.:), Paris (1918).*

Varga *et alii* 2013
Varga Attila, Cornel Kameniczky, Cristian Maidan,
Vele Ana-Maria, Rudolf Cristian, *Documenta Masonica
Hungarica. Frontispicii și peceti (Frontispicies and Stamps)*,
Seria a II-a, vol.1, Cluj-Napoca, Quebec (2013).

REPREZENTĂRI ALE PRINCIPILOR TRANSILVĂNENI PE SĂBII NOBILIARE MAGHIARE DIN SEC. AL XIX-LEA

Zoran Marcov*

Cuvinte cheie: Gabriel Báthory, Gheorghe Rákóczi I, Principatul Transilvaniei, stilul istoricist, sabie nobiliară, magnați maghiari, sec. al XIX-lea, investigații XRF, colecția Muzeului Național al Banatului.

Keywords: Gabriel Báthory, Gheorghe Rákóczi I, Principality of Transylvania, historical style, nobility sword, Hungarian magnates, the 19th century, XRF investigations, the collection of the National Museum of Banat.

Representations of Transylvanian princes on 19th century swords of the Hungarian nobility (Abstract)

The collection of weapons in the National Museum of Banat includes two 19th century Hungarian ceremonial swords which feature many design and ornamental elements that can mislead the laymen in the field of old heritage weapons. Made in accordance with the tendencies of the historical style, the two pieces imitate the design of the end of the Middle Ages Transylvanian princely swords. Moreover, representations and inscriptions dedicated to the Transylvanian princes Gabriel Báthory (prince between 1608–1613) and Gheorghe Rákóczi I (between 1630–1648) are preserved on both sides of the blades.

The two swords from the NMoB collection are part of a larger series of pieces inscribed with the names of Transylvanian princes, similar swords having been identified both in the online bibliography and in two other museum collections in our country: at the National Museum of Romanian History (Gabriel Báthory) and in the collection of the National Military Museum “King Ferdinand I” in Bucharest (Gabriel Báthory and Gheorghe Rákóczi II). The common element of all these swords is the blade, the basic component of the weapon, which is identical in all these pieces, from a typological point of view: it has a curved shape, with a wide fuller placed under the blunt edge, on both sides, more than two-thirds of the length of the blade. The decorative motifs and inscriptions are engraved in identical layout in all the analyzed pieces. Regarding the arrangement of the engraved decoration, it must be emphasized that it is laid out on superimposed registers, perpendicular to the length of the blade, in the same order on all the swords examined. As regards the inscriptions present on these blades, especially the princely portraits, we can appreciate that the main source of inspiration was the Transylvanian princely numismatic heritage, preserved to this day in museums or private collections. The princely portraits present on the blades of the swords are copies of representations present on the obverse of the vintage coins. The princely bust and the official title, which appear on the obverse of the coins, are elements shown on the reverse side of the blades, while the princely coat of arms, present on the reverse of the coins, is engraved on the reverse side of the swords.

The swords from the NMoB collection were analyzed with an XRF spectrometer, and the results obtained show a very high similarity between the two blades: a very high concentration of iron and an insignificant presence of other related chemical elements. The other components of the swords are of different types and shapes and the materials used range from solid gilded silver to plain brass. Based on the results offered by the XRF spectrometer, we can conclude that the blades used on the two swords were made in the same time interval, using modern metal processing techniques. The differences found in the other components of the swords indicate a ranking of the pieces according to value, which corresponds to the social status of the sponsors.

From a chronological point of view, the two bladed weapons from the NMoB collection date from the second half of the 19th century, possibly the last decades of that century. We agree to this point of view, given the evolution and impact of the historical style in this space, an artistic current which the two analyzed weapons represent.

The lack of information on the origin of the two swords negatively contributed to the long process of identifying and documenting the parts. The two swords were registered in the museum's inventory on January 8, 1959, being part of a swords lot which also includes that of the noble Osztóics family from Șemlacu Mare and Șemlacu Mic. Given the uncertainty surrounding the origin of the swords, we hope that future research will elucidate this mystery and will be able to identify the sponsors of the pieces.

Dintre armele albe utilizate în epoca modernă, săbiile de paradă sau de gală se evidențiază față de celelalte categorii de arme

atât prin materialele și decorul folosit, cât mai ales

* Muzeul Național al Banatului din Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: markovzoran@yahoo.com.

datorită valorii istorice și memorialistice pe care multe dintre acestea o dețin. Astfel, multe dintre săbiile de paradă existente în colecțiile muzeale din țara noastră pot fi atribuite cu certitudine unor personalități istorice, ceea ce duce la creșterea semnificativă a valorii pieselor respective.

În colecția de arme a Muzeului Național al Banatului se păstrează câteva săbii de paradă din sec. al XIX-lea, care au aparținut unor personalități locale, aceste piese fiind la ora actuală clasate în Patrimoniul Cultural Național Mobil al României¹. Vorbim despre un lot de trei piese, atribuite unor importanți militari, funcționari și nobili bănățeni: sabia care i-a aparținut comandantului militar austriac Johann Freiherr von Hiller, baron de Butin²; sabia timișoreanului Soos Imre, datată în anul 1839, singura dintre cele trei piese care păstrează inscripționat pe teacă numele proprietarului³ și sabia familiei nobiliare Osztóics de Șemlacul Mare și Șemlacul Mic, armă publicată de noi într-un amplu studiu dedicat acestei familii nobiliare⁴.

Dintre celelalte săbii de paradă din colecția muzeului, neatribuite până în clipa de față, două fac notă discordantă, în condițiile în care prezintă multe elemente constructive și ornamentale care pot induce în eroare pe cei mai puțin specializați în domeniul armelor vechi de patrimoniu. Realizate

în conformitate cu tendințele stilului istoricist⁵, cele două piese imită la nivel constructiv săbiile princiere transilvănene de la sfârșitului Evului Mediu. Mai mult, păstrează pe cele două fețe ale lamelor reprezentări și inscripții dedicate principilor transilvăneni Gabriel Báthory (principe între anii 1608–1613)⁶ și Gheorghe Rákóczi I (între 1630–1648)⁷.

În urmă cu mai bine de zece ani, în perioada în care ne aflam la început de drum în domeniul armelor vechi, în perioada formării noastre profesionale, câteva dintre piesele colecției MNAB au fost analizate de specialiști în armament alb și de foc. Printre aceste piese s-a regăsit și sabia inscripționată cu numele principelui Gheorghe Rákóczi I, iar într-o primă fază de lucru, datorită numeroaselor elemente identificate pe arma respectivă, aceasta a fost atribuită însuși principelui transilvănean. Realizată în stil istoricist, sabia a împrumutat numeroase elemente constructive din tipologia armelor princiere transilvănene; mai mult, a fost făurită din materiale scumpe și de foarte bună calitate⁸. Peste toate acestea se suprapun motivele și inscripțiile gravate pe cele două fețe ale lamei: bustul principelui și titulatura oficială (în partea exterioară), respectiv blazonul princiar și anul 1634 (în partea interioară a lamei). În acest context general, la începutul anului 2010 sabia a făcut parte din expoziția temporară dedicată armelor albe din colecția muzeului timișorean, la momentul respectiv piesa fiind prezentată ca și sabie princiară transilvăneană⁹. În anii următori, în urma cercetării atente a tuturor pieselor din colecția de arme a MNAB, a fost identificată o sabie similară, cu lamă aproape identică, dar inscripționată cu numele

¹ În contextul organizării expoziției internaționale *Armele albe ale Banatului istoric. Colecțiile muzeelor Vršac și Timișoara* la Muzeul Orașenesc din Vârșet (Republica Serbia), în perioada iulie-noiembrie 2012, au fost clasate în Patrimoniul Cultural Național Mobil al României peste 90 de arme albe din colecția MNAB. Printre bunurile clasate s-au regăsit aproape toate săbiile de paradă din colecția muzeului, cu excepția celor două piese care fac obiectul articolului de față. Întregul lot de piese expus în Serbia a fost clasat prin Ordinul nr. 2516 din 5 octombrie 2012 al Ministrului Culturii și Patrimoniului Național, iar dintre săbiile de paradă doar cea a familiei nobiliare Osztóics a fost clasată în categoria juridică Tezaur, restul pieselor fiind incluse în categoria Fond.

² Registrul de inventar I al MNAB, nr. vechi inv. 1563, înregistrată în data de 25 noiembrie 1896; conform datelor păstrate în vechiul registru de inventar al muzeului, sabia a fost purtată de baronul Johann Freiherr von Hiller, comandant militar austriac, în bătăliile purtate împotriva lui Napoleon I de la Neumarkt-Sankt Veit și Aspern-Essling în cursul anului 1809. Sabia, alături de alte câteva bunuri, a fost donată muzeului de către doamna Ernesztin, născută baroneasă Hiller, în anul 1896. Această sabie o regăsim astăzi în Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 323, nr. inv. 3230.

³ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 330, nr. inv. 3292; pe brățara superioară a tecii, la muchia netăioasă, este gravată în lb. maghiară următoarea inscripție: „Soos Imre Temesvár. 1839”.

⁴ Zoran Marcov, *Mărturii ale familiilor nobiliare bănățene. Sabia nobililor Osztóics, în Oamenii, evenimente, tradiții din Banatul de câmpie*, VII, Timișoara (2013), 73–86.

⁵ Stilul *istoricist* a fost un curent artistic specific sec. al XIX-lea, care s-a caracterizat, mai ales în arhitectură, prin preluarea formelor artistice din trecut. Acest fenomen artistic și social desfășurat în cursul sec. al XIX-lea a recurs la glorificarea Evului Mediu, tendințele respective regăsindu-se și în ornamentația armamentului alb, mai ales, în cazul celui de paradă.

⁶ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 341, nr. inv. 3410.

⁷ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 341, nr. inv. 3409.

⁸ Sabia prezintă un mâner sub forma unui cap de vultur, care face corp comun cu garda în formă de S, ambele elemente fiind realizate din argint masiv, aurit. Brățările de ranforsare ale tecii sunt realizate de asemenea din argint masiv, cu urme de aurire, cea mijlocie fiind decorată suplimentar cu pietre decorative.

⁹ Organizată de Muzeul Banatului din Timișoara, expoziția temporară de arme albe intitulată *Pe viață și pe moarte* a fost deschisă în perioada ianuarie-februarie 2010 la Muzeul de Artă din Timișoara. Ulterior expoziția a fost itinerată la Reșița, Alba-Iulia și Mediaș.

principelui Gabriel Báthory. Dacă analizăm cu atenție forma mânerului, cea de-a doua piesă, realizată din materiale mai modeste și păstrată într-o stare de conservare mai precară, se încadrează din punct de vedere tipologic mai degrabă în categoria săbiilor nobiliare de paradă din secolul al XIX-lea, decât în categoria vechilor săbii princiare premoderne. Cel mai frapant element este totuși lama, care pare să fi fost realizată „pe același calapod” cu lama sabiei atribuite lui Rákóczi. Tipologic vorbind lamele sunt identice, iar dispunerea inscripțiilor și motivelor gravate a fost realizată respectându-se același șablon decorativ: pe exteriorul lamei apare bustul și titulatura princiară, iar pe interior blazonul și câte un an reprezentativ pentru fiecare dintre cei doi principii menționați. Luând în considerare toate aceste aspecte, atribuirea sabiei în persoana principelui Gheorghe Rákóczi I a fost pusă sub semnul întrebării, astfel că cele două săbii nu au fost incluse în cadrul mării expoziții internaționale de arme albe de la Vârșeț¹⁰, săbiile nefiind clasate în Patrimoniul Național până la determinarea și datarea certă a pieselor.

Astăzi, la un deceniu distanță de la cercetarea inițială, în urma parcurgerii unei bibliografii internaționale vaste¹¹ și a analizării unor săbii similare păstrate în muzeele din țara noastră¹², putem afirma cu certitudine că cele două săbii „princiare” din colecția MNaB, inscripționate cu numele principilor transilvăneni Gabriel Báthory și Gheorghe Rákóczi I, sunt de fapt și de drept săbii nobiliare maghiare din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, realizate în spiritul curentului istoricist.

¹⁰ Vezi nota nr. 1; expoziția a reprezentat evenimentul de final al proiectului transfrontalier *Home of Longevity for Cultural Treasury of Banat – Establishment of Regional Cultural Centre for Banat Heritage – „Concordia”*, implementat de către Primăria Orașului Vârșeț în colaborare cu Muzeul Banatului din Timișoara.

¹¹ Eduard Wagner, *Hieb- und Stichwaffen*, Prag (1966); Wolfgang Hermann, Ernst-Ludwig Wagner, *Battenberg Antiquitäten-Kataloge: Alte Waffen*, München (1979); Heinrich Müller, Hartmut Kölling, *Europäische Hieb- und Stichwaffen*, Berlin (1984); Lugosi József, Temesváry Ferenc, *Kardok*, Budapest (1988); Jan Šach, *Encyclopédie illustrée: Les armes blanches*, Paris (1999); Dragutin Petrović, *Hladno oružje iz zbirke Gradskog Muzeja Vršac*, Vršac (2005).

¹² În cursul anului 2016, în perioada în care am lucrat la redactarea tezei noastre de doctorat, am avut ocazia de a analiza la fața locului numeroase arme din expoziția permanentă a Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I” din București. Printre acestea s-au numărat și două săbii atribuite principilor Gabriel Báthory și Gheorghe Rákóczi al II-lea, piese despre care vom discuta în continuarea articolului nostru; *Arme din colecția Muzeului Național de Istorie a României*, (ed. Nicoleta König, Florin Georgescu), București (2014), 25–28 (abreviată în continuare *Arme din colecția...*).

Cel mai clar indiciu în susținerea afirmației noastre este însăși lama, element constructiv care la o analiză detaliată își dezvăluie adevărata identitate. Așa cum am menționat și în rândurile de mai sus, lamele celor două săbii sunt practic identice, diferențele constând doar în reprezentarea principelui redat în ornamentația gravată. Dar spre deosebire de lamele vechilor săbii princiare transilvănene, care pot fi admirate astăzi la Muzeul Național al Ungariei din Budapesta¹³, la săbiile din colecția MNaB se poate observa faptul că prelucrarea metalului este una modernă, tipică lumii industrializate din sec. al XIX-lea. Pe suprafața lamelor nu se observă urmele de prelucrare prin batere la forjă, specifice de altfel săbiilor princiare păstrate în capitala Ungariei, perfecțiunea suprafeței metalului fiind rezultatul prelucrării moderne. Această concluzie relativ simplistă, bazată doar pe observații la nivelul suprafeței metalului, este susținută de rezultatele investigațiilor XRF, realizate recent pe cele două lame din colecția MNaB. Măsurătorile spectrometrului XRF indică o puritate și o concentrație foarte mare a fierului utilizat la fabricarea celor două lame, valorile rezultate fiind semnificativ diferite față de cele obținute în urma analizării unei lame de spadă medievală¹⁴. Un alt element edificator este duritatea oțelului folosit la realizarea acestor lame. Concentrația carbonului este una foarte slabă, atâta timp cât pe una dintre săbii (cea inscripționată cu numele lui Gabriel Báthory) sunt prezente ciobituri adânci în muchia tășului, rezultate în urma unor lovituri cu oțel de duritate superioară. Lamele săbiilor din colecția MNaB nu sunt ascuțite, ci prezintă un tăiș bont din fabricație, grosimea metalului în muchia tășului fiind de aproape un milimetru. Toate aceste aspecte privitoare la duritatea metalului utilizat demonstrează faptul că lamele celor două săbii au fost concepute de la bun început cu scop decorativ, piesele fiind tipice categoriei armelor de paradă. Concret vorbind, săbiile sunt de fapt accesorii vestimentare, fiind purtate la ținuta de gală, ca un simbol al statutului social al deținătorului.

¹³ Lugosi József, Temesváry Ferenc, *op. cit.*, nr. catalog 56 (sabia principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea); nr. catalog 58 (sabia principelui Sigismund Báthory); nr. catalog 101–102 (săbiile principelui Ioan Kemény); nr. catalog 107 (sabia lui Ștefan Bethlen).

¹⁴ A fost investigat un fragment de spadă medievală din sec. XIV–XV din col. MNaB, iar concentrația fierului este în acest caz cu aproape 15% mai mic decât în cazul celor două lame inscripționate cu numele principilor transilvăneni. Pentru mai multe detalii vezi în continuare capitolul *Investigațiile XRF, datarea, proveniența și descrierea celor două săbii din colecția MNaB*.

În altă ordine de idei trebuie subliniat faptul că cele două săbii din colecția MNAB fac parte dintr-o serie mai mare de piese inscripționate cu numele principilor transilvăneni, săbii similare fiind identificate atât în bibliografia online, cât și în alte două colecții muzeale din țara noastră: la Muzeul Național de Istorie a României și în colecția Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I” din București. În colecția MNIR există o sabie din seria respectivă, arma fiind inscripționată cu numele lui Gabriel Báthory (principe al Transilvaniei între anii 1608–1613)¹⁵. Tot la București, însă în patrimoniul Muzeului Militar Național, în expoziția permanentă a muzeului, există două săbii din această serie, una fiind dedicată aceluiași Gabriel Báthory (1608–1613), iar cealaltă lui Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1660)¹⁶. O astfel de sabie a fost identificată și în webografia consultată, piesa în cauză fiind inscripționată cu numele principelui Gheorghe Rákóczi I (1630–1648)¹⁷. Dacă cele trei săbii din colecțiile muzeelor bucureștene sunt prezentate ca fiind săbii princiare autentice, piesa din mediul online este atribuită magnaților maghiari de la mijlocul sec. al XIX-lea. Alături de cele cinci piese identificate până acum în România, una în colecția MNIR, două în colecția MMNB și alte două la MNAB, este foarte posibil să mai existe asemenea săbii și în alte colecții muzeale din țara

noastră, piese care să-i omagieze și pe ceilalți prin-
cipi transilvăneni din sec. al XVII-lea.

Elementul comun al tuturor acestor săbii este lama, componentă de bază a armei, care din punct de vedere tipologic este identică la toate aceste piese: are o formă curbă, cu un șanț lat plasat sub muchia netăioasă, pe ambele fețe, șanț care se întinde pe mai mult de două treimi din lungimea lamei. Motivele decorative și inscripțiile sunt gravate și respectă aceeași dispunere la toate piesele analizate: pe registre suprapuse, orientate perpendicular pe lungimea lamei. Analizând decorul începând dinspre talon spre vârf, ornamentația gravată debutează pe partea exterioară a lamei cu un motiv decorativ geometric¹⁸, după care este redată o panoplie de arme sau un corp ceresc, urmează apoi inscripția conținând titulatura principelui, deasupra acesteia fiind redat bustul principelui, iar în partea de sus decorul se termină cu un motiv vegetal sau floral stilizat (Pl. II.1; Pl. IV.1). Pe partea interioară a lamei, în apropierea talonului este redat motivul decorativ geometric, identic cu cel de pe partea exterioară, urmat de un corp ceresc sau o panoplie, după care este gravat un text referitor la principele omagiat, iar sub text este gravat un an din perioada domniei acestuia; deasupra inscripției urmează blazonul princiar, iar în partea de sus decorul se termină cu un motiv vegetal sau floral stilizat (Pl. II.2; Pl. IV.2). Analizând inscripțiile prezente pe aceste lame, dar mai ales portretele princiare, putem aprecia că principala sursă de inspirație a reprezentat-o patrimoniul numismatic princiar transilvănean, păstrat până în zilele noastre în muzee sau colecții particulare. Portretele princiare prezente pe lamele săbiilor sunt inspirate după reprezentările acestora existente pe aversul monedelor de epocă¹⁹. Bustul princiar și titulatura oficială, care apar pe aversul monedelor, sunt elemente redată pe partea exterioară a lamelor, în timp ce blazonul princiar de pe reversul monedelor este gravat la săbii pe partea interioară. Diferențe apar în ceea ce privește redarea inscripțiilor, în contextul în care pe unele lame textele sunt gravate cu litere cursive²⁰, iar altele prezintă inscripții cu litere de tipar²¹. Așa cum am menționat și în rândurile de

¹⁵ *Arme din colecția...*, 25–28; <http://clasate.cimec.ro/detalii.asp?tit=sabie--sabie-de-parada&k=82D34AAA823F4B1D8D2FEA8B95DE0DEE> (accesat în 7 mai 2021).

¹⁶ <https://www.taradacilor.ro/2020/12/30/in-vizita-cu-copiii-la-muzeul-militar-national-regele-ferdinand/> (accesat în 19 aprilie 2021).

17 https://www.alamy.com/stock-photo-a-sabre-for-
an-hungarian-magnate-middle-of-the-19th-century-
heavy-31666733.html?pv=1&stamp=2&imageid=F21F
7CB4-3B02-49DF-8A0E-D2662F730359&p=58867&n=
0&orientation=0&pn=1&searchtype=0&IsFromSearch=1&
srch=foo%3dbar%26st%3d0%26pn%3d1%26ps%3d100%
26sortby%3d2%26resultview%3dsortbyPopular%26npgs%
3d0%26qt%3da%2520sabre%2520for%2520an%2520hu
ngarian%2520magnate%26qt_raw%3da%2520sabre%252
0for%2520an%2520hungarian%2520magnate%26lic%3d
3%26mr%3d0%26pr%3d0%26ot%3d0%26creative%3d4%
26ag%3d0%26hc%3d0%26pc%3d%26blackwhite%3d%2
6cutout%3d%26tbar%3d1%26et%3d0x00000000000000
0000000%26vp%3d0%26loc%3d0%26imgt%3d0%26df
r%3d%26dtto%3d%26size%3d0xFF%26archive%3d1%2
6groupid%3d%26pseudoid%3d%26a%3d%26cid%3d%
26cdsrt%3d%26name%3d%26qn%3d%26apalib%3d%26
apalic%3d%26lightbox%3d%26gname%3d%26gtype%3d
%26xstx%3d0%26simid%3d%26saveQry%3d%26editoria
l%3d1%26nu%3d%26tr%3d%26edoptin%3d%26customg
eip%3d%26cap%3d1%26cbstore%3d1%26vd%3d0%26
lb%3d%26fi%3d2%26edrf%3d%26ispremium%3d1%26f
lip%3d0%26pl%3d, (accesat în 18 martie 2021).

¹⁸ Motivul geometric decorat cu striații diagonale, prezent pe ambele fețe ale lamei în zona talonului, a fost identificat la toate cele șase săbii analizate în cursul cercetării noastre.

¹⁹ *Standard Catalog of World Coins, Seventeenth Century 1601–1700*, ed. IV, Iola (2008), 1393–1409.

²⁰ Lamele inscripționate cu numele principelui Gabriel Báthory (col. MNAB, col. MNIR și col. MMNB) prezintă texte gravate cu litere cursive.

²¹ Săbiile inscripționate cu numele principelui Gheorghe

mai sus, oțelul din care sunt realizate aceste lame este de o calitate relativ slabă, tășul nefiind ascuțit. În ceea ce privește săbiile din colecția MNAB, în urma unei analize detaliate a talonului celor două lame, nu au fost identificate marcaje ale armurierilor și nici inscripții ale atelierelor de proveniență.

Celelalte elemente componente ale săbiilor prezintă tipologii și forme diferite, materiale și culori variate. Cel mai reprezentativ în acest sens este mânerul, care se prezintă sub forme dintre cele mai variate: de la mânere sub forma unui gât alungit de vultur²², până la mânere tradiționale de factură orientală, unele terminate cu un cap simplu îndoit ușor spre tăș²³, iar altele cu un cap evazat îndoit asemenea spre muchia tăioasă²⁴. Decorul propriu-zis este foarte bogat și diversificat: motive vegetale și florale stilizate, motive zoomorfe, geometrice etc. Diferă și metalul din care sunt realizate mânerele: în timp ce unele sunt făurite din argint masiv aurit, altele sunt din alamă.

Garda la aceste săbii este de asemenea diversificată, ea fiind din acest punct de vedere similară cu mânerul. Avem de-a face atât cu gărzi drepte, cât și cu gărzi în formă de S, dar din punct de vedere statistic prevalează cele cu brațe drepte. Cinci dintre cele șase săbii analizate în cursul cercetării noastre prezintă gărzi drepte, terminate la capete cu bumbi circulari sau alungiți, toate cele cinci gărzi conținând în partea lor centrală câte un ecuson decorat în aceeași manieră cu restul gărzii²⁵. Dintre săbiile cu gardă dreaptă, doar sabia din colecția MNIR prezintă un ecuson circular, în timp ce restul de patru piese prezintă ecusoane romboidale.

Referitor la teci, acestea sunt realizate din lemn și îmbrăcate cu catifea de diferite culori. Tecile sunt prevăzute cu brățări masive de ranforsare la cele două capete, dar și brățări mediane executate în aceeași manieră. Brățările superioare prezintă la muchia netăioasă inele port-sabie pentru fixarea la centură.

Aceste săbii nobiliare de paradă din a doua jumătate a sec. al XIX-lea se diferențiază totuși de vechile săbii princiare transilvănene din

secolul al XVII-lea. În colecția Muzeului Național al Ungariei din Budapesta, printre numeroase arme albe extrem de valoroase, se regăsește și una dintre săbiile aflate în trecut în proprietatea principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1660). Lama acestei săbii este relativ simplă, de tip *shamshir*²⁶, nefiind prevăzută cu șanțuri pentru scurgerea sângelui. Decorul de pe partea interioară a lamei se compune dintr-o inscripție și blazonul princiar, ambele elemente fiind damaschinate cu aur în oțelul lamei. Inscripția este dispusă longitudinal sub muchia netăioasă și cuprinde numele principelui ("Georg Rákotzi II"), respectiv anul 1643, după care urmează blazonul timbrat de o coroană. Garda este dreaptă cu terminațiile brațelor sub forma unor bumbi alungiți, iar central există un ecuson rombic. Mânerul tipic săbiilor otomane medievale se termină cu un cap simplu, îndoit spre tăș. Atât mânerul, cât și garda sunt din argint aurit. Teaca este somptuoasă, fiind îmbrăcată în catifea verde și întărită cu brățări masive aurite și decorate cu pietre de coral. În partea centrală a tecii este prezent blazonul princiar, de asemenea aurit²⁷ (Pl. V).

Investigațiile XRF, datarea, proveniența și descrierea celor două săbii din colecția MNAB

Investigația XRF realizată recent pe cele două săbii din colecția MNAB a oferit date extrem de interesante pentru cercetarea noastră²⁸. Procentajele furnizate de spectrometrul XRF susțin pe deplin datarea modernă a săbiilor, în contextul în care concentrația și mai ales puritatea fierului din componența celor două lame indică clar o prelucrare foarte târzie a metalului. Lama inscripționată cu numele principelui Gheorghe Rákóczi I prezintă o concentrație a fierului de 99,42%, pe locul al doilea situându-se manganul cu un procentaj de doar 0,30%, restul elementelor identificate fiind în cantități nesemnificative. Cealaltă lamă, inscripți-

Rákóczi I (col. MNAB și sabia identificată în bibliografia online) prezintă texte gravate cu litere de tipar.

²² Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 341, nr. inv. 3409; sabia inscripționată cu numele principelui Gheorghe Rákóczi I.

²³ *Arme din colecția...*, 25–26.

²⁴ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 341, nr. inv. 3410; sabia inscripționată cu numele principelui Gabriel Báthory.

²⁵ Dintre săbiile analizate, doar în cazul celei inscripționate cu numele lui Gheorghe Rákóczi I (col. MNAB) garda este în formă de S, toate celelalte prezintă gărzi cu brațe drepte.

²⁶ *Shamshir* – tip de lamă de origine persană, care prezintă următoarele caracteristici: subțirime și curbură accentuată a lamei, vârf subțiat și alungit; în literatura de specialitate internațională acest tip de lamă este cunoscut și sub denumirea de „coadă de leu”.

²⁷ Lugosi József, Temesváry Ferenc, *op. cit.*, nr. catalog 56; 229.

²⁸ Îi mulțumim cu această ocazie colegei Diana Vârzar, chimist în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare al MNAB, pentru investigațiile realizate cu spectrometrul XRF model BRUKER TRACER 5i la trei dintre piesele colecției de armament a MNAB (cele două săbii de paradă și o spadă fragmentară medievală). În cadrul investigației au fost analizate următoarele componente: lamele (vârful și mijlocul lamelor), mânerule, brățările tecilor, inelele port-sabie și o piatră decorativă de pe brățara tecii.

onată cu numele lui Gabriel Báthory, prezintă o situație relativ similară, având concentrația de fier ceva mai mică (98,57%), însă cea de mangan puțin mai ridicată (0,44%). Ca și în cazul lamei Rákóczi, numărul celorlalte elemente chimice prezente în raportarea spectrometrului XRF este redus, iar concentrația acestora este foarte mică. Comparativ cu rezultatul investigației realizate pe un fragment de lamă medievală (spadă din sec. XIV-XV) din col. MNAB²⁹, unde concentrația fierului este semnificativ mai mică (84,27%), iar prezența altor elemente chimice este destul de numeroasă și diversificată³⁰, cele două lame cu reprezentări princiare au o puritate a fierului mult mai mare, cu puține elemente chimice conexe identificate. Acest aspect indică o tehnică de prelucrare avansată a metalului, specifică perioadelor istorice mai apropiate de zilele noastre. Investigațiile efectuate pe cele două mânere au oferit rezultate diametral opuse: sabia Rákóczi prezintă un mâner din argint masiv (Ag: 90,41%), cu urme de aurire (Au: 2,40%), în timp ce sabia Báthory are un mâner din alamă (Cu: 66,97%; Zn: 30,87%), fără urme de aurire, singurul metal prețios fiind identificat în elementul decorativ prezent pe ecusonul exterior al gârzii și pe brățara superioară a tecii (Ag: 86,48%). Brățările existente pe cele două teci respectă în linii generale compoziția chimică a mânerelor, doar concentrațiile argintului și aurului la sabia Rákóczi sunt ceva mai mici (Ag: 85,23%; Au: 1,08%). În cazul sabiei Báthory brățările tecii sunt din alamă, compoziția chimică fiind similară cu cea a mânerului. Ultima componentă investigată, inelul port-sabie, indică următoarele rezultate: la sabia Rákóczi inelele sunt din argint masiv (90,15%), în timp ce la sabia Báthory sunt realizate din alamă (Cu: 67,53%; Zn: 30,02%). Interpretând toate aceste rezultate oferite de spectrometrul XRF, putem concluziona că lamele folosite la cele două săbii au fost realizate în același interval de timp, folosindu-se tehnici moderne de prelucrare a metalului. Diferențele constatate în cazul celorlalte componente ale săbiilor indică o clasificare valorică a pieselor, ceea ce corespunde statutului social al comanditarilor.

Problema datării săbiilor a fost analizată destul de amplu în prima parte a studiului nostru, în consecință aici vom trasa doar concluzia finală, care plasează din punct de vedere cronologic cele două

arme albe în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, poate chiar în ultima parte a secolului respectiv. Ne susținem punctul de vedere cunoscând evoluția și impactul stilului istoricist în acest spațiu³¹, curent artistic din care fac parte cele două arme analizate.

Lipsa informațiilor referitoare la proveniența celor două săbii a contribuit, în sens negativ, la îndelungatul proces de identificare și determinare a pieselor. Cele două săbii au fost înregistrate în inventarul muzeului în data de 8 ianuarie 1959³², fiind parte a unui lot de săbii din care face parte și cea a familiei nobiliare Osztóics de Șemlacu Mare și Șemlacu Mic³³. Proveniența tuturor acestor piese este în continuare incertă, în condițiile în care nu deținem informații despre apartenența lor la vechile colecții ale muzeului. Din rubricile registrului actual de inventar, utilizat începând cu anul 1958, nu rezultă faptul că cele două săbii s-ar fi aflat în patrimoniul muzeului și înainte de cel de-Al Doilea Război Mondial. Din păcate pentru cercetarea științifică, în acest document nu este menționată sursa de proveniență a săbiilor, astfel că ne aflăm în situația de a repeta o ipoteză deja enunțată cu câțiva ani în urmă. La publicarea sabiei nobiliare Osztóics³⁴, propuneam cititorilor trei posibile ipoteze privitoare la proveniența respectivei săbii, iar una dintre cele trei propuneri poate fi luată în calcul și în cazul pieselor avute astăzi în vedere. Teoretic vorbind există posibilitatea ca proveniența săbiilor să fie legată de evenimentele derulate imediat după terminarea celui de-Al Doilea Război Mondial, perioadă în care fostele conace și proprietăți nobiliare au fost depozitate de obiectele rămase în urma distrugerilor provocate de război. În prima fază, aceste obiecte au fost colectate de noile autorități și depozitate în spații improprii la nivel local, fiind ulterior predate muzeului la intervenția lui A. Ciupe și M. Moga³⁵. Această propunere este doar o variantă de lucru, nefiind susținută de argumente concrete. Ne exprimăm speranța că cercetările viitoare vor elucida acest mister al provenienței unor piese deosebit de valoroase din colecția MNAB.

Având în vedere că cele două săbii aparțin aceluiași curent artistic, fiind contemporane din

²⁹ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 321, nr. inv. 3208.

³⁰ În compoziția chimică a lamei de spadă, alături de fier au fost identificate următoarele elemente: Al (1,50%), Co (1,22%), Cu (0,73%), Ru (0,66%), As (0,31%), Pd (0,29%), Zn (0,20%), Mn (0,22%), Cr (0,09%) etc.

³¹ În această parte a Europei curentul istoricist s-a manifestat în a doua jumătate a sec. al XIX-lea.

³² Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 341, nr. inv. 3409 și 3410.

³³ Registrul de inventar IV al MNAB, Colecția Istorie, reg. 1, p. 342, nr. inv. 3411.

³⁴ Zoran Marcov, *op. cit.*, 79–80.

³⁵ Florin Medeleț, Vasile Râmneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică 1918–1948*, vol. II, Timișoara (2003), 246–247.

punct de vedere cronologic, în continuare descrierile pieselor vor fi redată în funcție de anii de domnie ai principelui pe care-l omagiază, mai întâi cea înscrisă cu numele lui Gabriel Báthory (1608–1613), iar apoi cea înscrisă cu numele lui Gheorghe Rákóczi I (1630–1648).

1. Sabie maghiară de paradă.

Dată: a doua jumătate a sec. al XIX-lea.

Descriere: lama din oțel este curbată cu tăiș pe muchia interioară, cu muchie exterioară netăioasă și având vârful ascuțit pe ambele muchii. Lama este prevăzută cu un șanț lat pe ambele fețe, pe mai mult de 2/3 din lungimea ei. Partea superioară a lamei, pe ambele fețe, este decorată prin gravare cu motive vegetale și florale stilizate, motive geometrice, antropomorfe și inscripții. În partea exterioară, începând de la talon decorul gravat al lamei se prezintă astfel: un motiv geometric decorat cu striții diagonale, deasupra căruia este gravată o panoplie de arme (o spadă redată vertical, cu vârful în sus, suprapusă de o sabie, orientată invers, care străpunge un scut oval, iar în partea superioară a scutului, aproape de vârful spadei este redat un coif cu creastă), iar deasupra panopliei este gravat un decor cu motive vegetale stilizate. Urmează inscripția, care este mărginită atât în partea de sus, cât și jos de câte o striție perpendiculară pe lungimea lamei. Textul, redat cu litere cursive, este orientat perpendicular pe lungimea lamei și segmentat în patru rânduri: „*Gabriel / Báthory / D. g. princeps / Transylvaniae*”. Deasupra inscripției este gravat bustul principelui Gabriel Báthory, redat din profil, orientat spre dreapta. Principele este îmbrăcat în armură și ține în mâna dreaptă sceptrul sprijinit pe umărul său drept. Deasupra portretului princiar este gravat un motiv vegetal și floral stilizat, care marchează limita inferioară a decorului gravat. În partea interioară, decorul gravat al lamei, începând de la talon, se prezintă astfel: un motiv geometric decorat cu striții diagonale, deasupra căruia sunt gravate motivele Soarelui și al Lunii, mărginite de două șiruri de stele (câte una mare centrală și două laterale mai mici), iar deasupra acestui ornament este gravat un decor cu motive vegetale stilizate. Urmează inscripția, care este mărginită atât în partea de sus, cât și jos de câte o striție perpendiculară pe lungimea lamei. Textul, redat cu litere cursive, este orientat perpendicular pe lungimea lamei și segmentat în cinci rânduri: „*Partiúm reg / ni Hung. / Dominús et / sicut comes. / 1609.*”. Deasupra inscripției este gravat blazonul lui Gabriel Báthory, timbrat de o coroană. Deasupra stemei princiare

este gravat un motiv vegetal și floral stilizat, care marchează limita inferioară a decorului gravat.

Garda este dreaptă, realizată din alamă și bogat decorată cu motive vegetale și florale stilizate. Brațele gării se termină cu câte un bumb alungit din alamă decorat în aceeași manieră. Pe ambele fețe ale gării există câte un ecuson rombic din alamă bogat decorat în aceeași manieră cu restul gării; ambele ecusoane se continuă cu brațe subțiri și drepte, atât spre lamă, cât și spre mâner. Ecusonul de la partea exterioară este decorat suplimentar cu un ornament împletit, de formă cruciformă, realizat din argint, iar orificiile rămase sunt umplute cu cinci pietre decorative (patru laterale de culoare turcoaz și una centrală roșie).

Mânerul din alamă, realizat dintr-o singură piesă, este gravat pe ambele fețe cu bogate ornamente vegetale și florale stilizate. Muchiile mânerului sunt simple, nedecorate. În partea superioară mânerul se termină cu un cap evazat, turtit, îndoit spre tăișul lamei.

Teaca din lemn îmbrăcată în catifea albastră este întărită la cele două capete cu două brățări masive din alamă. Brățara superioară este bogat decorată cu motive vegetale și florale stilizate, fiind prevăzută cu un inel port-sabie la muchia exterioară. În partea sa exterioară, brățara este decorată suplimentar cu un ornament împletit, realizat din argint, similar cu cel prezent pe ecusonul exterior al sabiei. Brățara de la talpa tecii este masivă, bogat decorată în aceeași manieră cu cea superioară, având un element metalic de ranforsare ce înconjoară muchia din jurul vârfului tecii. În partea superioară, imediat sub brățara mare de la gura tecii, dar și spre mijlocul tecii, există câte o brățară îngustă, ambele fiind decorate în aceeași manieră cu restul brățărilor prezente pe teacă; brățara îngustă din partea superioară este prevăzută cu un inel port-sabie din alamă la muchia exterioară.

Lungimea lamei: 83 cm.

Lungimea mânerului: 12 cm.

Lungime totală: 96,5 cm.

Lungimea tecii: 85 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. Istorie 3410, stare de conservare relativ bună (Pl. I).

2. Sabie maghiară de paradă.

Dată: a doua jumătate a sec. al XIX-lea.

Descriere: lama din oțel este curbată cu tăiș pe muchia interioară, cu muchie exterioară netăioasă și având vârful ascuțit pe ambele muchii. Lama este prevăzută cu un șanț lat pe ambele fețe, pe aproape toată lungimea ei. În partea superioară a șanțului, pe ambele fețe ale lamei și pe o lungime de aprox.

4 cm, se observă urme de prelucrare mecanică (șlefuire?). Partea superioară a lamei, pe ambele fețe, este decorată prin gravare cu motive vegetale și florale stilizate, motive geometrice, antropomorfe și inscripții. În partea exterioară, începând de la talon decorul gravat al lamei se prezintă astfel: un motiv geometric decorat cu striaii diagonale, deasupra căruia este gravat motivul Soarelui, flancat atât sus, cât și jos de câte două stele. Urmează inscripția, care este mărginită atât în partea de sus, cât și jos de câte o striaiie decorativă perpendiculară pe lungimea lamei. Textul, redat cu majuscule, este orientat perpendicular pe lungimea lamei și segmentat în patru rânduri: „GEORGIVS / RAKOCI DG / PRINCEPS / TRANSVLV”. Deasupra inscripției este gravat bustul principelui Gheorghe Rákóczi I, redat din profil, orientat spre dreapta. Principele poartă pe cap un turban și ține în mâna dreaptă sceptrul sprijinit pe umărul său drept. Deasupra portretului princiar este gravat un motiv vegetal și floral stilizat, care marchează limita inferioară a decorului gravat. În partea interioară, începând de la talon decorul gravat al lamei se prezintă astfel: un motiv geometric decorat cu striaii diagonale, deasupra căruia este gravat motivul Lunii, mărginit în partea inferioară cu un rând din două stele, o a treia stea fiind gravată în stânga Lunii. Urmează o primă inscripție, redată cu majuscule, pe două rânduri: „ANNO DOM / 1634”. Urmează apoi o a doua inscripție, care este mărginită atât în partea de sus, cât și jos de câte o striaiie decorativă perpendiculară pe lungimea lamei. Textul, redat cu majuscule, este orientat perpendicular pe lungimea lamei și segmentat în trei rânduri: „SOLI / DEO / GLORIA”. Deasupra inscripției este gravat blazonul lui Gheorghe Rákóczi I, timbrat de o coroană. Deasupra stemei princiare este gravat un motiv vegetal și floral stilizat, care marchează limita inferioară a decorului gravat.

Garda în formă de S este realizată dintr-o bandă din argint masiv cu urme de aurire, decorată cu striaii și motive vegetale stilizate. Brațele gârzii se termină cu câte un bumb metalic de formă circulară și îndoit: unul spre muchia netăioasă, celălalt spre mâner. Pe ambele fețe ale gârzii există câte un ecuson rombic din argint, decorat cu motive vegetale și florale; ambele ecusoane prezintă brațe alungite, atât spre lamă, cât și spre mâner. Ecusonul de la partea exterioară este decorat suplimentar cu un locaș patrulater, care conținea probabil o piatră decorativă (în prezent este gol).

Mânerul din argint masiv cu urme de aurire, realizat dintr-o singură piesă, este gravat sub forma unui cap de vultur, întreaga suprafață de prindere

fiind decorată cu penajul de pe gâtul vulturului. În partea superioară, capul de vultur este redat cu ciocul deschis, fiind orientat spre tăișul lamei.

Teaca din lemn îmbrăcată în catifea roșie este întărită la cele două capete cu două brățări masive din argint cu urme de aurire. Brățara superioară este bogat decorată cu motive vegetale stilizate în partea exterioară și cu motive geometrice în cea interioară, fiind prevăzută cu un inel port-sabie din argint la muchia exterioară. Brățara de la talpa tecii este masivă, bogat decorată în aceeași manieră cu cea superioară, având un element de ranforsare ce înconjoară muchia din jurul vârfului tecii. În partea centrală a tecii, există încă o brățară lată și aceasta fiind decorată în aceeași manieră cu restul brățărilor prezente pe teacă; brățara centrală este decorată suplimentar pe partea exterioară cu un ornament cuprinzând nouă locașuri patrulatere (unul mare central și alte opt dispuse în jurul acestuia), dintre care doar două mai conțin câte o piatră decorativă. Și această brățară este prevăzută cu un inel port-sabie din argint la muchia exterioară.

Lungimea lamei: 81 cm.

Lungimea mânerului: 16 cm.

Lungime totală: 97,5 cm.

Lungimea tecii: 83 cm.

MNaB, colecția de arme, nr. inv. Istorie 3409, stare de conservare bună³⁶ (Pl. III).

ABREVIERI

MMNB – Muzeul Militar Național „Regele Ferdinand I”, București

MNaB – Muzeul Național al Banatului, Timișoara

MNIR – Muzeul Național de Istorie a României, București

NMoB – The National Museum of Banat

³⁶ În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri colegei dr. Nicoleta Demian, cercetător științific la MNaB, pentru bibliografia referitoare la monedele princiare transilvănene de sec. XVII; d-lui Milan Șepeșan, fotograf la MNaB, pentru fotografierea pieselor; doamnei Eliza-Claudia Filimon, pentru traducerea în limba engleză a rezumatului. Încă odată ne exprimăm recunoștința față de colega Diana Vărzaru, chimist în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare al MNaB, pentru investigațiile XRF întreprinse pe trei dintre piesele colecției de armament a muzeului.

Pl. I. Sabie maghiară de paradă din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Pe lama sabiei este gravată titulatura, anul 1609, bustul și blazonul principelui transilvănean Gabriel Báthory (col. MNaB). / *Hungarian ceremonial sword from the second half of the 19th century. The title, the year 1609, the bust and coat of arms of the Transylvanian prince Gabriel Báthory are engraved on the blade (coll. NMoB).*

Pl. II. Reprezentarea principelui Gabriel Báthory pe decorul gravat al lamei: 1. exterior; 2. interior (col. MNaB). / Representation of Prince Gabriel Báthory on the engraved decoration of the blade: 1. obverse side; 2. reverse side (coll. NMoB).

Pl. III. Sabie maghiară de paradă din a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Pe lama sabiei este gravată titulatura, anul 1634, bustul și blazonul principelui transilvănean Gheorghe Rákóczi I (col. MNaB). / Hungarian parade sword from the second half of the 19th century. The title, year 1634, the bust and coat of arms of the Transylvanian prince Gheorghe Rákóczi I are engraved on the blade (coll. NMoB).

Pl. IV. Reprezentarea principelui Gheorghe Rákóczi I pe decorul gravat al lamei: 1. exterior; 2. interior (col. MNaB).
/ Representation of Prince Gheorghe Rákóczi I on the engraved decoration of the blade: 1. obverse side; 2. reverse side (coll. NMoB).

Pl. V. Sabie care i-a aparținut principelui transilvănean Gheorghe Rákóczi al II-lea (col. Muzeului Național al Ungariei, Budapesta; după Lugosi József, Temesváry Ferenc, *Kardok*, Budapest, 1988, nr. catalog 56). / Sword that belonged to the Transylvanian prince Gheorghe Rákóczi II (coll. of the National Museum of Hungary, Budapest; Lugosi József, Temesváry Ferenc, *Kardok*, Budapest, 1988, cat. no. 56).

CONTRIBUȚII FEMININE ÎN PRIMA MARE CONFLAGRAȚIE MONDIALĂ

Teodora-Daniela Moș*

Cuvinte cheie: Prima Mare Conflagrație Mondială, contribuții feminine, mentalități individuale și colective, efort de război, Europa Centrală și de Vest, Banat, norme sociale.

Keywords: The First World War, female contributions, individual and collective mentalities, war effort, Western and Central Europe, Banat, social norms.

Female Contributions in the First World War

(Abstract)

By the mobilization of millions of soldiers during the war years, the First World War was the first major conflict which brought the confrontation of the greatest European powers and also revealed the importance of the woman in the 20th century society. In her husband's absence she became the mistress of the house, the belligerent states experiencing an exponential increase of women employed mainly in industrial work, agriculture, or even transportation. Women also joined the army auxiliary corps as nurses, technicians, telephone operators or telegraphists. As a consequence, many women have begun to become aware of their new roles in society and to openly display and assert their new attributes of independence.

The First World War was a modern, technological conflict that tested and smashed the codes and expectations regarding male courage and masculinity in general. It represented a turning point and a catalyst for change in the history of the 20th century in terms of gender relations, women actively getting involved in restoring the global balance. Through all these, the dawn of a new era was anticipated. One of the aspects that most visibly influenced the change of women's status during the First World War was their access to a wide variety of occupations in areas previously reserved only for men, once it became clear that this conflict would be neither short-term nor an easy one. From these points of view, the war was perceived as a strong impetus for female emancipation and for the exit of women from their traditional roles deeply rooted in the collective memory of the time.

Războiul a fost privit de-a lungul timpului ca un fenomen masculin prin excelență¹. Primul Război Mondial a reprezentat un conflict modern, tehnologic, care a testat și a frânt codurile și expectanțele referitoare la curajul bărbătesc și la masculinitate în general². Acesta a reprezentat un punct de cotitură și un catalizator al schimbării în istoria lumii, și în special a secolului XX, în ceea

ce privește relațiile de gen, femeile implicându-se activ în scopul restabilirii echilibrului mondial. Prin acestea au fost anticipați zorii unei noi ere³.

Prin mobilizarea a milioane de soldați în decursul anilor de război, Prima Mare Conflagrație Mondială a reprezentat primul conflict de proporții care a adus confruntarea celor mai mari puteri europene și totodată a relevat importanța femeii în societatea secolului XX. În absența soțului aceasta a devenit stăpâna casei, statele beligerante cunoscând o creștere exponențială a femeilor angajate mai ales în munca industrială, în agricultură sau chiar în transporturi. Femeile au intrat, de asemenea, în serviciul militar ca infirmiere sau în cadrul corpurilor auxiliare de armată. Ca o consecință a tuturor acestora, multe femei au început să devină conștiente de noile lor roluri în societate și să își

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: teodora_tm@yahoo.com.

¹ Joshua S. Goldstein, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge (2001), 7–9; V. Spike Peterson, *Gendered Identities, Ideologies, and Practices in the Context of War and Militarism, Gender War and Militarism: Feminist Perspectives*, Santa Barbara, California (2010), 17–29.

² Alison Fell, *Gendering the War Story*, *Journal of War & Culture Studies*, I, Nr. 1, Leeds (August, 2007), 53–58; John Horne, *Masculinity in Politics and War in the Age of Nation-States and World Wars, 1850–1950, Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*, New York (2004), 22–40.

³ Françoise Thébaud, *The Great War and the Triumph of Sexual Division, A History of Women in the West*, Vol. V, *Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, Cambridge (1994), 21.

afișeze și afirme fățiș noile attribute ale independenței, ieșind să cineze singure, fumând țigări în public sau bucurându-se de promiscuitate sexuală⁴, tendințe deja prefigurate odată cu Belle Époque⁵. Din aceste puncte de vedere războiul a fost perceput ca un puternic imbold al emancipării feminine și al ieșirii femeilor din rolurile lor tradiționale, puternic înrădăcinate în memoria colectivă de până atunci⁶.

Unul din aspectele care au influențat cel mai vizibil schimbarea statutului femeii în decursul Primului Război Mondial a fost reprezentat de accesarea de către acestea a unei varietăți largi de ocupații în domenii rezervate până atunci numai bărbaților, odată ce a devenit evident faptul că acest conflict nu va fi unul de scurtă durată și nici unul facil. Din moment ce angajații de sex masculin fuseseră mobilizați pe front, statele beligerante au început să lanseze apeluri către femei pentru a prelua rolurile bărbaților în câmpul muncii. Cele mai multe dintre femeile care au răspuns acestor apeluri au fost motivate de patriotism, dar și de necesitatea unui venit, de cele mai multe ori ajutoarele de război fiind insuficiente⁷.

În Marea Britanie, spre exemplu, pentru a susține efortul de război, un mare număr de femei s-au angajat în industria de muniție, care cuprindea o largă varietate de sectoare, fiecare cu o diversitate mare de activități și care era direct subordonată și controlată de Ministerul de Muniție. Munca în aceste fabrici comporta un grad de risc ridicat, muncitoarele fiind expuse la multe substanțe chimice toxice, accidente industriale fiind foarte frecvente⁸. Femeile, deși au preluat atât sarcinile care se cuveneau înainte muncitorilor calificați,

cât și ale celor necalificați, primeau pentru aceste munci o plată mult mai redusă decât bărbații. La toate acestea s-a adăugat ostilitatea întâmpinată din partea muncitorilor de sex masculin, care au acceptat să lucreze cu femei numai sub presiunea statului, fiind convenabil deoarece munca acestora din urmă era mai ieftină și mai ușor de exploatat, mai ales în timpul războiului. Aceste condiții precare de muncă și salarizare au fost acceptate de cele mai multe femei deoarece pe ele căzuse acum toată povara întreținerii căminului familial⁹.

Dacă până în anul 1914 în Marea Britanie femeile care doreau să urmeze studii de medicină întâmpinaseră numeroase obstacole în calea instruirii și exercitării profesiei de medic, situația s-a schimbat radical după izbucnirea Primei Mari Conflagrații Mondiale și în timpul războiului. Cum majoritatea bărbaților medici au fost trimiși pe câmpul de luptă, au fost lansate tot mai multe apeluri oficiale pentru a determina cât mai multe femei să se instruiască în domeniul medical¹⁰. Unități auxiliare de personal medical feminin au colaborat cu Crucea Roșie din Franța¹¹, Belgia, Serbia în timpul Primului Război Balcanic¹², și s-au evidențiat în Malta¹³. Cu toate acestea, Oficiul de Război Britanic a refuzat să le acorde drepturile cuvenite, de care beneficiau corespondenții lor de sex masculin, în cea mai mare parte acestea nefiind gradate ca personal militar, neavând uniforme și nebeneficiind de resursele materiale necesare tratării și îngrijirii răniților de pe front¹⁴.

Franța a cunoscut, de asemenea, o creștere a atribuțiilor femeilor în societate în perioada Primului Război Mondial, acestea lărgind-și sferile de activitate și pătrunzând în număr cât mai mare în câmpul muncii¹⁵. Însă, spre deosebire de cazul Marii

⁴ Arthur Marwick, *Britain in the Century of Total War. War, Peace and Social Change 1900–1967*, Londra (1968), 105–108.

⁵ Dolores Mitchell, The 'New Woman' as Prometheus: Women Artists Depict Women Smoking, *Woman's Art Journal*, Vol. 12, Nr. 1, New Brunswick, New Jersey (1991), 3–9.

⁶ Gail Braybon, Penny Summerfield, *Out of the Cage. Women's Experiences in Two World Wars*, Londra (1987), 36–58; Gail Braybon, *Winners or Losers. Women's Symbolic Role in the War Story, Evidence, History, and the Great War. Historians and the Impact of 1914–1918*, New York (2003), 111–114.

⁷ Ute Daniel, *The War from Within: German Working-Class Women and the First World War (The Legacy of the Great War)*, Oxford-New York (1997), 37–42; Reinhard Sieder, *Behind the Lines: working-class family life in wartime Vienna, The Upheaval of War. Family, Work and Welfare in Europe, 1914–1918*, Cambridge (1988), 112–119; Jean-Louis Robert, *Women and work in France during the First World War, The Upheaval of War...*, 251–256.

⁸ Deborah Thom, *Women and Work in Wartime Britain, The Upheaval of War...*, 302–314.

⁹ Gerard J. De Groot, *Blighty: British Society in the Era of the Great War*, Harlow (1996), 68–75.

¹⁰ Flora Murray, *The Position of Women in Medicine and Surgery, New Statesman*, 1 (supp.), Londra (1 Noiembrie 1913), xvi–xvii; Leah Leneman, *Medical Women at War, 1914–1918, Medical History*, 38 (2), Cambridge (Aprilie 1994), 160–161.

¹¹ Flora Murray, *Women as army surgeons*, Londra (1920), 4–6, 14.

¹² Mrs. St. Clair Stobart, *The flaming sword in Serbia and elsewhere*, Londra (1916), 5.

¹³ Idem, *War and women*, Londra (1913), 19, 62.

¹⁴ Leah Leneman, *Medical Women In The First World War: Ranking Nowhere, British Medical Journal*, Vol. 307, Nr. 6919 (18–25 Dec. 1993), 1592–1594, https://www.jstor.org/stable/29722059?origin=JSTOR-pdf&seq=1#metadata_info_tab_contents, accesat la data de 24 octombrie 2020.

¹⁵ Margaret H. Darrow, *French Women and The First World War: War Stories of the Home Front*, Oxford-New York (2000), 187–202.

Britanii, în Franța nu s-a înregistrat o mobilizare așa organizată și accelerată a femeilor în fabricile de materiale necesare susținerii efortului de război¹⁶. Între 1914–1918 în Franța au fost mobilizați pe front aproximativ 8 milioane de bărbați, ceea ce însemna 60% din populația masculină activă a țării. Aceasta, la care au fost adăugate cheltuielile de război, a provocat o serioasă dezorganizare a câmpului muncii, multe femei rămânând fără slujbe, indemnizațiile acordate soțiilor celor mobilizați dovedindu-se insuficiente pentru întreținerea căminului familial¹⁷. Primele femei mobilizate în Franța, încă din august 1914, în vederea susținerii efortului de război au fost cele din zonele rurale, activitățile celor 3 milioane de fermieri angrenați pe câmpul de luptă între 1914–1918 fiind preluate de cele 3.200.000 de soții ale acestora, precum și de muncitoarele agricole, ele beneficiind de ajutorul copiilor, fetelor sub 20 de ani, dar și al părinților vârstnici. Pe toată perioada războiului femeile mobilizate în domeniul agricol au fost private de o mare parte a mijloacelor materiale necesare desfășurării muncii, precum și de o mare parte a animalelor de tracțiune care au fost rechiziționate de armată¹⁸.

Înlocuirea bărbaților de către femei a fost extinsă, ca măsură temporară, din anul 1915, la nivelul serviciilor salarizate din domeniul bancar, comercial, administrativ, poștal, educațional și din transporturi¹⁹. În fabricile de armament mobilizarea femeilor a avut un caracter mai lent, acestea recurgând la angajarea femeilor ca o ultimă variantă. După apelul ministerial oficial din noiembrie 1915 adresat conducătorilor acestor întreprinderi, au fost recrutate până în 1918 aproximativ 430.000 de femei în industria de armament, ele fiind denumite *munitionnettes*²⁰. În 1917 Ministerul de Armament din Franța a susținut înființarea pe lângă fabricile de război a creșelor și grădinițelor, precum și măsuri care vizau sprijinirea mamelor salariate din cadrul acestor întreprinderi²¹.

Aproximativ 120.000 de femei franceze au ales

să își servească țara pe timp de război ca surori medicale, dintre care majoritatea în mod voluntar, doar aproximativ 30.000 dintre acestea fiind salarizate²². Ministerul de Război Francez a admis voluntare ale Crucii Roșii pe frontul de război și în apropierea acestuia din primăvara lui 1917²³. Circa 10% din surorile medicale detașate în zona de război și-au pierdut viețile în timpul Primei Mari Conflagrații Mondiale²⁴. De asemenea, au fost înființate mai multe ateliere de caritate, al căror principal scop era ajutorarea și îmbunătățirea vieții pe timp de război, atât în rândul celor implicați direct în luptele de pe front, cât și în rândul populației civile afectate de război²⁵. În cadrul acestora s-au implicat un mare număr de femei, prin diverse activități, de la cusut și tricotat, și până la acordarea de donații și sprijin material celor defavorizați²⁶.

O altă formă de sprijin moral și dovadă de devotament din partea femeilor franceze pe parcursul Primului Război Mondial a fost reprezentată, pe lângă scrisorile de încurajare cu vești de acasă, pachetele cu mâncare, îmbrăcăminte și încălțăminte trimise de rudele celor plecați pe front, de așa numitele *marraines de guerre* (*nașe de război*)²⁷. Acestea erau femei și tinere care, începând din 1915, s-au angajat să întrețină corespondență cu cei de pe front, cu scopul de a le oferi sprijin moral și afectiv celor care nu aveau susținere familială²⁸. În acest scop au fost create numeroase societăți, dintre care prima și cea mai importantă a fost *Famille du Soldat* (*Familia Soldatului*)²⁹. Nu cu același entuziasm a fost primită de către statul francez inițiativa femeilor de a se implica în viața militară a Primului Război Mondial, îndeosebi ca femei pilot. Instituțiile militare din Franța, având adânc înrădăcinată separarea strictă a atribuțiilor masculine de cele feminine, au fost ultimele care au acceptat recrutarea femeilor în propriile structuri. Abia în 1916 armata a început să angajeze temporar femei în departamentele sale administrative, cu titulatura de angajați temporari și a creat statutul infirmierei militare temporare. În prin-

¹⁶ Jean-Louis Robert, *Women and Work in France during the First World War, The Upheaval of War: Family, Work, and Welfare in Europe, 1914–1918*, Cambridge (1988), 257–259.

¹⁷ Françoise Thébaud, *Les femmes au temps de la guerre de 14*, Paris (2013), 30–31.

¹⁸ *Ibidem*, p. 158; Peggy Bette, *Veuves de la grande guerre. Itinéraires et combats*, Lyon (2017), 139–143.

¹⁹ Françoise Thébaud, *op. cit.*, 161–163; Peggy Bette, *op. cit.*, 147–172.

²⁰ Françoise Thébaud, *op. cit.*, 172.

²¹ Michelle Zancarini-Fournel, *Travailler pour la patrie, 1914–1918: Combats de femmes – Les femmes, pilier de l'effort de guerre*, Paris (2004), 40–41.

²² Françoise Thébaud, *op. cit.*, 86.

²³ Luc Capdevila, François Rouquet, Fabrice Virgili, Danièle Voldman, *Hommes et Femmes dans la France en Guerre (1914–1945)*, Paris (2003), 211.

²⁴ Evelyne Morin-Rotureau, *1914–1918, combats de femmes: les femmes, piliers de l'effort, de guerre*, Paris (2004), 8.

²⁵ Françoise Thébaud, *op. cit.*, 85.

²⁶ Margaret H. Darrow, *op. cit.*, 77–80.

²⁷ Danièle Voldman, 'J'attendrai ton retour', *maris et femmes en temps de guerre, Amours, guerres et sexualité: 1914–1945*, Paris (2007), 116–121.

²⁸ Margaret H. Darrow, *op. cit.*, 79.

²⁹ Françoise Thébaud, *op. cit.*, 141–142.

cipal pe tot parcursul războiului armata a menținut în linii mari o atitudine ostilă cu privire la integrarea femeilor în structurile sale, niciuna din cele angajate temporar nefiind ierarhizată militar³⁰. Opinia generală a fost că în cadrul acestui conflict nu era indicat a se confunda rolurile feminine cu cele masculine, în mod special dacă aceasta implica expunerea femeilor la agresiune și luptă³¹. În ceea ce privește practicarea spionajului de către femei, în linii mari se considera că acesta nu reprezenta cea mai onorabilă metodă de a servi statul francez pe timp de război, rar cele care se ocupau cu această activitate fiind privite ca eroine naționale³².

În linii mari, atât în Franța, dar și în alte state europene a fost menținută pe toată durata războiului o atitudine potrivnică referitoare la încorporarea femeilor în structurile statale până atunci dominate de bărbați, care se considera că provoacă o masculinizare a femeii, ceea ce pe termen lung putea conduce la anarhie morală³³.

În Germania, având în vedere mobilizarea masivă a bărbaților pe câmpul de luptă în Prima Mare Conflagrație Mondială, guvernul a făcut apel pentru intrarea cât mai multor femei în câmpul muncii în vederea susținerii efortului de război și a înlocuirii forței de muncă aflate în deficit³⁴. Deși numărul femeilor care au răspuns chemării și au început să lucreze a crescut substanțial, aceasta nu a reprezentat o abatere de la condițiile anterioare războiului. Ceea ce s-a schimbat într-adevăr a fost domeniul și locurile în care femeile au început a-și desfășura activitățile. Aproximativ 40% din cele care au intrat în fabricile de armament și în celelalte industrii grele erau deja familiarizate cu munca salarizată, cele mai multe activând încă din perioadele anterioare războiului în industria textilă sau în cea a bunurilor de lux. În momentul în care statului german i-a devenit evident că acest conflict nu va fi unul de scurtă durată, producția industriei ușoare a fost redusă sau chiar suspendată în favoarea unei producții crescute de bunuri necesare întreținerii efortului de război³⁵.

Condițiile grele de muncă la care au fost supuse femeile germane în timpul Primului Război Mondial, precum și ostilitatea din partea

muncitorilor bărbați, au subminat eforturile statului de a crește cât mai mult rata de angrenare feminină în câmpul muncii. Femeilor le era în mod continuu amintit de ceilalți muncitori că se află pe acele posturi doar temporar, că sunt prea slabe pentru a lucra eficient și cel mai adesea le era refuzată șansa unei pregătiri tehnice temeinice. Noile medii de lucru în care femeile au fost angrenate pe durata Primului Război Mondial nu erau deloc sigure, muncile pe care erau nevoite să le presteze prezentând grade mari de risc, ceea ce le făcea mult mai pasibile la accidente de muncă³⁶.

Femeile germane au fost nevoite să îndure în anii Primei Mari Conflagrații Mondiale poverile pierderilor economice cauzate de război și de blocada instituită de aliați asupra coastei germane, adesea propaganda oficială învinuindu-le pentru situația precară de pe frontul de acasă și pentru faptul că acestora le devenise din ce în ce mai dificil a procura hrană pentru ele și pentru propria familie³⁷. Imposibilitatea guvernului german de a rezolva criza economică provocată de lipsa hranei, l-a determinat să învinuiască femeile germane, acestea fiind acuzate de imprudență și risipă. Astfel, imaginea le-a fost înrăutățită în ochii celor plecați pe front care au condamnat faptul că în timp ce ei își pierdeau viața pentru a salva țara, femeile rămase acasă trăiau în mare lux, irosind tot ceea ce ei se străduiseră să agonisească³⁸. Condițiile de procurare a hranei s-au înrăutățit din ce în ce mai mult pe parcursul războiului, situația fiind agravată și de iernile cu temperaturi foarte joase și cu recolte slabe, volumul de muncă din ce în ce mai mare, prelungirea orelor de muncă, lipsa combustibililor, a îmbrăcămintii corespunzătoare, multe femei germane aflându-se de multe ori în anii războiului la limita supraviețuirii³⁹.

La sfârșitul lui iulie 1914, o dată cu mobilizarea parțială a armatei austro-ungare, presa vieneză lansa un apel urgent în vederea angrenării femeilor din întregul Imperiu în acest conflict. Prin acesta femeile erau îndemnate să își aducă contribuția la efortul de război și totodată le era reamintit faptul că în acest moment de primejdie în care se afla statul era imperios necesar ca acestea să înceteze a ține cont de ceea ce le diferenția și să dea dovadă de solidaritate. Respectarea cu scrupulozitate și

³⁰ Luc Capdevila, François Rouquet, Fabrice Virgili, Danièle Voldman, *op. cit.*, 68–71.

³¹ *Ibidem*, 63–66.

³² Erik Neveu, *L'Espionne, Amours, guerres et sexualité: 1914–1945*, Paris (2007), 86–88; Françoise Thébaud, *op. cit.*, 64–67.

³³ Françoise Thébaud, *op. cit.*, 181–182.

³⁴ Holger H. Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*, Londra (1997), 294.

³⁵ Ute Daniel, *op. cit.*, 37.

³⁶ *Ibidem*, 277–279; Gerald D. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany, 1914–1918*, Princeton (1966), 302–305.

³⁷ Belinda J. Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill, Carolina de Nord, SUA (2000), 48–51.

³⁸ Holger H. Herwig, *op. cit.*, 265–269.

³⁹ Belinda J. Davis, *op. cit.*, 180–187.

îndeplinirea acestor premise fundamentale de unitate, unire a forțelor și muncă asiduă se dovedeau a fi cruciale în asigurarea supraviețuirii statului multinațional austro-ungar⁴⁰. În aceste condiții precare de război, pentru prima oară în ultimii 20 de ani Liga Asociațiilor Femeilor Austriece, aripa social-democrată și mișcările catolice feminine, organizații care se aflau într-un continuu conflict și învrăjbire, s-au unit și au cooperat în vederea îndeplinirii scopurilor statului multinațional aflat în război⁴¹. Aceste femei au pus bazele mai multor oficii, din care făceau parte și voluntari și care îndeplineau variate servicii de colectare de fonduri și ajutorare, au constituit birouri de informații pentru persoanele în căutare de locuri de muncă, au oferit sfaturi privitoare la mobilizare sau acordarea ajutorului statal, au organizat bucătării de campanie în mai multe districte și au furnizat instruire și spațiu de lucru pentru mai multe croitorii unde acestea coseau și tricotau uniforme și hainele pentru război⁴². Relativizând diferențele naționale, de clasă socială, sau religie, toate grupurile feminine care s-au unit cu scopul sprijinirii eforturilor de război, pentru a-și legitima eforturile, au apelat la virtuțile feminine universale și la instinctele materne pe care le împărtășeau. În aceste împrejurări, muncile prestate de toate aceste femei erau văzute ca nimic altceva decât pure dovezi de iubire care aveau rolul de a transforma și îndrepta ura, lăcomia, agresivitatea și violența care făceau ravagii în timpul războiului⁴³. În anii Primei Mari Conflagrații Mondiale a fost estimat că aproximativ un milion de femei au intrat în câmpul muncii salarizate, cele mai multe preluând locurile de muncă ale bărbaților plecați pe front din fabricile care acum erau menite să susțină efortul de război. Însă veniturile acestora reprezentau doar o treime din cele ale celor cărora le preluaseră atribuțiile în fabricile industriei grele, condițiile de muncă deja precare fiind cu mult înrăutățite din cauza stării de război⁴⁴. Odată criza de alimente survenită, a antrenat în

acești ani multe proteste și chiar acțiuni violente din partea femeilor disperate să asigure hrana zilnică necesară subzistenței lor și propriilor familii, solidaritatea între femei nemaiconfundându-se în aceste momente cu solidaritatea între consumatori, femeile jucând în același timp rol atât de producători, consumatori, vânzători, dar și speculanți, agresori și victime⁴⁵.

Deoarece către finalul anului 1917 un număr de aproximativ 780.000 bărbați din Imperiul Austro-Ungar fuseseră uciși pe front, iar circa 1.600.000 luați prizonieri de război, statul multinațional a recurs la recrutarea de femei pentru posturi în cadrul armatei⁴⁶. În felul acesta în anii 1917 și 1918 au fost angrenate între 36.000 și 50.000 de femei care urmau să îndeplinească îndatoriri până atunci catalogate ca fiind strict masculine. Ca angajate ale armatei, în linii generale și-au desfășurat activitatea în spatele frontului, ca asistente medicale și infirmiere, tehniciene, centraliste sau telegrafiste. Acestea purtau uniforme, considerau că au fost înrolate și în general erau bine plătite, călătorind la mari distanțe de casă și lucrând și alături de bărbați. Dintre cele care aplicau pentru aceste posturi din cadrul unităților militare auxiliare austro-ungare prioritate aveau văduvele sau orfanele militarilor activi, urmate de văduvele și orfanele războaielor anterioare, cu vârste cuprinse între 18 și 40 de ani, sănătoase și apte din punct de vedere medical, fizic și mental, care dovedeau un puternic caracter moral și fidelitate față de stat. Înaltul Comandament al Armatei Imperiului Austro-Ungar a recrutat femei pentru aceste posturi prin intermediul birourilor de angajare, prin apel direct la organizațiile feminine, dar și prin intermediul presei și prin diferite anunțuri⁴⁷.

Asemenea surorilor medicale care încă din anul 1915 începuseră să servească statul în cadrul Crucii Roșii Austriece, și cele încorporate în unitățile militare auxiliare imperiale au întâmpinat opoziția publică și au fost luate în derâdere, fiind reclamată remunerația acestora considerată prea mare și condițiile mult prea fastuoase care le erau oferite. Femeile care au ocupat aceste posturi din cadrul unităților auxiliare militare austro-ungare au fost frecvent percepute de marea masă a populației ca aventuriere, camarazii bărbați din cadrul armatei simțindu-se adesea amenințați de statutul

⁴⁰ Helene Granitsch, *Kriegsdienstleistung der Frauen*, Viena (1915), 8–10.

⁴¹ Harriet Anderson, *Utopian Feminism: Women's Movements in fin-de-siècle Vienna*, New Haven, SUA (1992), 123–125.

⁴² Edith Saurer, Women's History in Austria: An Almost Critical Assessment, *Austrian History Yearbook* 27, Minneapolis (Ianuarie 1996), 261–287.

⁴³ Margarete Minor, Was wir brauchen, *Der Bund. Zentralblatt des Bundes österreichischer Frauenvereine*, 12, Nr. 9, Viena (1917), 12–14.

⁴⁴ Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge (2004), 176–192.

⁴⁵ *Ibidem*, 77–82.

⁴⁶ Tammy M. Proctor, *World War I: A Short History*, Salt Lake City, Utah, SUA (2017), 91.

⁴⁷ Richard Georg Plaschka et al., *Innere Front: Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie*, 1918, Vol. 1: *Zwischen Streik und Meuterei*, Viena (1974), 44–51.

colegelor lor, declanșând adevărate campanii de defăimare publică a acestora⁴⁸.

Banatul, provincie care în prima jumătate a secolului XX era parte integrantă a Imperiului multinațional, multietnic și multicultural Austro-Ungar, a fost influențat în egală măsură de izbucnirea și desfășurarea Primei Mari Conflagrații Mondiale, inclusiv în ceea ce privește relațiile de gen și implicarea activă a femeilor în desfășurarea evenimentelor din cadrul acestui conflict. La 29 iulie 1914, cotidianul *Temesvári Hírlap* relatează entuziasmul timișorenilor față de declanșarea operațiunilor militare, mari mulțimi ieșind în stradă și aclamând: „*Trăiască războiul*”, „*Trăiască regele*”, „*Trăiască patria*”⁴⁹. Însă substratul acestui avânt ascundea neliniștea și teama care sălășluiau în sufletele celor cărora li se cerea să plece la luptă. *Volksuille*, publicația social-democrată din orașul de pe Bega a surprins scene grăitoare care înfățișează dezolarea celor care plecau pe front în momentele despărțirii de cei dragi: „*Toți și-au adus de acasă ultimii groși pe care-i cheltuiesc în restaurante, căci zile întregi au fost siliți să aștepte miile de rezerviști până le-a venit rândul pentru înrolare. Și când grupuri izolate stimulate de alcool au parcurs orașul cântând, cotidienele locale au descris aceasta ca o manifestare a marelui entuziasm. În gară s-au petrecut scene zguduitoare. Uneori parcă îmbrățișările și sărutările nu voiau să ia sfârșit printre bocetele celor rămași. O parte a trupei regimentului 61 mărșăluia în sunetele muzicii spre gară. Deodată, un copilăș de trei ani începu să fugă după bărbați. Tată, tată – striga el – dacă tu pleci, nu vom avea pâine tată, nu pleca. Un soldat înrolat, cu umeri largi, ars de soare se clătină, ridică la pieptul său copilul. În clipa următoare femeile și copiii ajung din urmă soldații. Plânsete, oftături, bărbații își șterg cu mâneca fețele pline de lacrimi*”⁵⁰. Fondul Nicolae Ilieșiu din colecția Muzeului Național al Banatului păstrează mărturii emoționante ale acelor clipe, din care transpare impactul emoțional pe care l-a avut plecarea bărbaților pe front și în linii mari evenimentele aflate în desfășurare, îndeosebi asupra femeilor rămase acasă. Spre exemplu, în Vasiova, „*izbucnind războiul șirul nesfârșit al vasiovenilor ia drumul trist al suferințelor. Bubuitul tunurilor cari asediază*

Belgradul se aude tot mai des; în sufletul locuitorilor se sălășluiește o teamă. S’aprinde candelă în fiecare casă. Mamele și soțiile înalță rugă pentru bunăpaza celor duși pe front”⁵¹. Până la sfârșitul campaniei de mobilizare din 1914 au fost mobilizați aproximativ 2,3 milioane de soldați aparținând tuturor naționalităților Imperiului⁵².

La Timișoara, încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea au luat ființă mai multe asociații de femei care s-au implicat și în anii Primului Război Mondial cu predilecție în acțiuni de caritate care constau în linii mari din ajutorarea bolnavilor și a familiilor sărace, înființarea și întreținerea bucătăriilor populare din cartiere, a căminelor de copii, precum și constituirea diferitelor fonduri de caritate, precum era, spre exemplu *Fondul pentru ajutor de urgență*, inițiat de soția lui Mihály Rónay, în care au intrat 81.631 de coroane, *Fondul Zita* destinat mamelor cu mai mulți copii pentru care s-au adunat 50.407 coroane sau *Fondul Karl și Aloisia Kimmel* pentru scopuri de război care însuma 20.000 de coroane⁵³. În ceea ce privește bucătăriile de război, de la 1 decembrie acestea au fost constituite „*în fiecare cartier, de unde funcționarii mai nevoiași, micii negustori și meseriași, muncitorii, etc. primeau pentru modica sumă de cinci coroane pe săptămână, un prânz cald și gustos cu ceva carne; dimpotrivă bucătăriile populare și căminele de copii erau aprovizionate gratuit. Bucătăriile de război conduse de doamnele societății noastre au funcționat numai două ierni, căci după prăbușirea regimului în 1918 nu au mai fost deschise. În prima iarnă 1916–1917 (165 de zile) bucătăriile au oferit 51.408 de prânzuri abonaților, iar bucătăriilor populare și căminele de copii 195.861, în total 247.269 de prânzuri. În al doilea sezon cifra a fost de 263.489*”⁵⁴.

În vederea întreținerii efortului de război, mobilizarea pe front a unui mare număr de bărbați a fost urmată de rechiziționările, desfășurate sub supravegherea armatei, a produselor agroalimentare (legume, fructe, cereale), a produselor animaliere (carne de porc, vită, oaie, untură, brânză, lână, piele), a animalelor de tracțiune, a mijloacelor de transport, a materialului de zidit (țiglă, cărămidă, ciment, var), colectări de clopote ale Bisericii, căldări, cazane de fiert țiuca, sfeșnice, obiecte de cupru, obiecte de alamă pentru

⁴⁸ Ernst Hanisch, *Die Männlichkeit des Kriegers: Das österreichische Militärstrafrecht im Ersten Weltkrieg, Geschichte und Recht*, Viena (1999), 328–330.

⁴⁹ *Temesvári Hírlap*, Timișoara, XII, nr. 174, 29 iulie 1914, 4.

⁵⁰ *Volksuille* din 1 august 1914, apud W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Timișoara (1968), 99.

⁵¹ Fond documentar Nicolae Ilieșiu, B. I. Caiete, Fostul județ Caraș, caietul III, f. 399, nr. inv. istorie 6881.

⁵² Mircea N. Popa, *Primul Război Mondial 1914–1918*, București (1979), 176.

⁵³ Josef Geml, *Vechea Timișoară în ultima jumătate de secol 1870–1920*, Timișoara (2016), 253–260.

⁵⁴ *Ibidem*, 262.

fabricarea de tunuri⁵⁵, numeroase sechestrări de bunuri materiale în urma neplății taxelor, precum și de abuzuri de tot felul ale autorităților, comise asupra celor rămași acasă⁵⁶. Aceasta nu a corespuns deloc cu ceea ce fusese promis anterior, și anume, că familiile celor mobilizați pe câmpul de luptă, private acum de orice sprijin financiar, urmau să beneficieze, prin mijlocirea primăriilor, de o sumă de bani, oferită de două ori pe lună. Totodată, „din Budapesta se anunță, că la locurile competente s'au întocmit până în amănunte programele relative la penziile, ce se vor acorda văduvelor și orfanilor militari. Erarul militar asigură plățirea penziilor nu numai celor rămași după ofițeri activi și în rezervă, ci rămașilor după soldații de rând. Penziune li se cuvine tuturor văduvelor, rămase după cei căzuți în serviciul armatei comune, a honvezimei, a marinei și a gloateilor. Și anume: penziune viageră (sau până la o nouă căsătorie) primește văduva, al cărui bărbat a murit în urma boalei aduse de acolo fără vină proprie, sau în urma trudelor făcute. Văduva unui soldat de rând primește 72 coroane pe an; a unui caporal 120 cor.; a unui „firer” 144 cor.; a unui sergent 240 cor.; a unui sergent major 300 coroane pe an. Dacă însă bărbatul a căzut în linia focului, penziunea văduvei se mărește cu 50 procente. Orfanii legitimi primesc un adaos de 48 coroane pe an până la etatea de 6 ani, iar dacă urmează la școală, până la majorat⁵⁷. Potrivit acestor prevederi, văduvele și copiii ofițerilor și subofițerilor decedați pe front urmau a primi pensii anuale, variind în funcție de gradul militar al celui căzut pe câmpul de luptă. Josef Geml, primarul Timișoarei în timpul Primei Mari Conflagrații Mondiale oferă mărturii grăitoare în lucrarea sa *Vechea Timișoară* și asupra unor aspecte legate de protecția mamelor și a copiilor pe timp de război. „În acest scop orașul a decis la începutul anului 1917 sistematizarea posturilor de ocrotitoare, majorarea salariilor moașelor angajate de autorități, procurarea a douăzeci de coșuri de transport, mai departe, un fond de 100.000 de coroane pentru sprijinirea mamelor sărace. În anul următor s-a mai votat la ordinul ministerului ca orașul să devină membru al clubului pe țară Stefania și să adopte statutele acestuia, să deschidă un oficiu separat și să pună medicii și moașele orașului în slujba ocrotirii mamelor și sugarilor. În mod provizoriu a fost numită o ocrotitoare șefă, angajată în cancelaria condusă de notarul șef al orașului, Radocsay, împuternicit de Clubul Stefania și numit

comisar de către minister. Această cancelarie însă nu a apucat să treacă de întocmirea instrucțiunilor de serviciu, după ce prăbușirea regimului din noiembrie 1918 a pus capăt acestei generoase întreprinderi de luptă împotriva mortalității infantile – ca și celorlalte proiecte normale⁵⁸. De asemenea, un rol important în viața medicală și protecția sanitară a Timișoarei în anii războiului au deținut-o călugărițele mizericordiene, care au fost aduse la Timișoara din Moravia datorită demersurilor inițiate de *Asociația de femei Mariabild* și care își începuseră serviciul ca surori medicale de la 1 iunie 1898. În timpul Primului Război Mondial acestea s-au ocupat de tratarea bolnavilor din Spitalul General și urmau să se implice în cadrul secției de oftalmologie și în cadrul celei de boli venerice după mutarea din spital, acțiuni care însă nu s-au mai realizat din cauza unor evenimente nefericite și neprevăzute, cât și din cauza dezorganizării provocate de marele conflict⁵⁹. La 1 ianuarie 1915 a fost deschis de cetățenii din Mehala, în clădirile școlii de stat și ale școlilor confesionale românești și sârbești, precum și în casa Dian, al doilea spital civil de campanie. Acesta era condus de soția domnului dr. Valer Mezin și aici au fost îngrijiți „în primul an 840 de soldați în 28.418 zile de tratament, pentru care erariul militar a plătit 89.386 coroane, cetățenii însă, deoarece bolnavilor li s-a oferit mai mult, au contribuit cu 24.000 coroane. Și aici s-a obținut o economie din care președinta a depus 11.649 coroane la oraș pentru invalizi⁶⁰. De aici transpare tenacitatea și stăruințele celor care se implicau în acțiunile de ajutorare și caritate de a obține resurse cât mai numeroase pentru ocrotirea și susținerea a cât mai mulți din cei afectați de război. Astfel, „municipalitatea orașului a votat mulțumiri deosebite pentru activitatea desfășurată în spitalele de campanie, în bucătăriile populare și în stațiile de încărcare următoarelor doamne: soției lui Alexander Joanovich și ficei acesteia Eszter, soțiilor lui Michael Niamessny, N. Bohnert, János Nagy, Johann Taupal, Adolf Goldmann, László Radocsay, Norbert Benedikt, Johann Fischer, Alexandar Gerdanovits, Rudolf Totis, Dezső Kostyál, Valer Mezin, Jordan Seitz, Alexander Kegl și doamnei Elisabeth Baitz⁶¹. De asemenea, văduva latifundiarului Ferencz Rózsahegyi a cedat apartamentul de la etajul II al palatului Lloyd conducătorului german de oști, feldmareșalului August von Mackensen, prezent în Timișoara între 15 septembrie – 18 octombrie

⁵⁵ Fond documentar Nicolae Ilieșiu, B. II. Caiete, Fostul județ Timiș-Torontal, caietul I, f. 40, f. 153; caietul II, f. 305, f. 314, nr. inv. istorie 6882.

⁵⁶ *Ibidem*, caietul III, f. 418, f. 529.

⁵⁷ *Românul*, Arad, IV, nr. 227, 16/29 Octombrie 1914, 4.

⁵⁸ Josef Geml, *op. cit.*, 240.

⁵⁹ *Ibidem*, 242–243.

⁶⁰ *Ibidem*, 262.

⁶¹ *Ibidem*, 401.

1915 ca și conducător al trupelor implicate în lupta contra Serbiei.⁶²

Odată cu introducerea stării de necesitate din timpul războiului, atelierele și întreprinderile care s-a hotărât că urmau să aprovizioneze armata cu produsele pe care le produceau au fost militarizate. În aceste condiții, deși ziua de muncă a fost prelungită, programul săptămânal crescând de la 57–60 de ore, la 65 de ore sau chiar mai mult, în unele cazuri fiind înlăturată chiar și pauza din ziua de duminică, veniturile au scăzut, în timp ce prețurile alimentelor s-au mărit exponențial. Muncitorilor le era interzis să părăsească locul de muncă fără avizul autorităților militare, abaterile, nesupunerile de orice fel, acțiunile protestatare sau de instigare la protest fiind interzise și sancționate chiar și cu închisoarea. Unele întreprinderi, din cauza lipsei de materii prime și forță de muncă au fost nevoite să își întrerupă activitatea, în ciuda masivei înrolări, rata șomajului continuând să fie încă foarte crescută. Pierderile mari de vieți omenești pe câmpul de luptă au fost urmate de mobilizarea pe front a și mai multor bărbați, vârsta serviciului militar obligatoriu fiind extinsă de la 18 la 50 de ani, față de 21–40 de ani cât fusese inițial⁶³. În aceste condiții au început a fi angajate tot mai multe femei și copii minori, spre exemplu în Timișoara din iunie 1915 conductorii de tramvai electric recrutați și trimiși pe front au fost înlocuiți cu personal feminin. „*La început direcțiunea a angajat douăzeci de femei, apoi patruzeci*”⁶⁴. În majoritatea cazurilor veniturile femeilor angajate în locul bărbaților mobilizați în război „*reprezentau de obicei numai 40–50% din câștigurile unui bărbat chiar dacă produceau cât el*”⁶⁵, ceea ce s-a dovedit extrem de convenabil pentru mulți proprietari de întreprinderi. Referitor la această stare de lucruri, publicația *Temesvár* scria: „*Oare salariile muncitoarelor sunt suficiente pentru întreținerea familiilor în locul soților înrolați în armată? Din ce să cumpere pantofi, îmbrăcăminte care costă azi o avere? Muncitoarea ca de altfel și muncitorul sunt zgribuliți de frig nu numai pe stradă și în uzină ci și când se află acasă în căminul lor mic unde îi așteaptă tot frigul. Nu există cărbuni iar dacă totuși apar nu ajung pentru cei cărora le-ar trebui. Și lemnele sunt scumpe, foarte scumpe. Nici nu e*

bine să ne aducem aminte ce sumă mare se cere pentru un metru de lemn”⁶⁶. Toate acestea au stârnit din anul 1916 tot mai multe mișcări protestatare în majoritatea centrelor industriale din Banat. În multe dintre acestea au fost implicate și femei care își revendicau drepturile cuvenite, făcând parte din mai multe comisii contestatare. Spre exemplu, în comuna Omoru, mai multe femei au atacat Primăria și au agresat primarul și notarul care au încercat să opună rezistență. Un eveniment asemănător s-a petrecut și în comuna Folia⁶⁷.

În Reșița, în timpul marilor mișcări protestatare din primăvara anului 1918, zeci de muncitoare de la Fabrica de Cărmidă s-au așezat în fața porților întreprinderii și au îndemnat, în momentul în care autoritățile deja interveniseră în forță pentru înăbușirea grevelor, la continuarea revoltelor. Pentru a împiedica trimiterea protestatarilor arestați la curtea marțială din Timișoara, la marginea Reșiței a fost răsturnat un vagon pe linia ferată și câteva sute de femei și copii dirijate de muncitoarea Pateșan Oprița au refuzat să se miște din fața acestuia pentru a nu permite autorităților deblocarea căii ferate. „*Am fost sute de femei și copii și am strigat să ni se elibereze conducătorii. Ne-am așezat pe șine, am făcut semn cu batistele și trenul s-a oprit pe câmpul liber. Ce s-a întâmplat? Din tren au coborât jandarmi și militari și ne-au amenințat cu puștile să eliberăm linia. N-am avut ce face, a trebuit să ne retragem. Eu nu am fugit pentru că nu mă las gonită de jandarmi. La jumătatea drumului le-au venit întărituri. Ne-au arestat și ne-au dus la primărie unde am stat toată noaptea*”⁶⁸, mărturisirea una dintre femeile care au participat la această acțiune de protejare a celor arestați. În urma acestor evenimente violente din primăvara anului 1918 din comitatul Caraș-Severin, autoritățile au decis trimiterea pe front a tuturor muncitorilor considerați a păstra în continuare potențial instigator la revoltă, iar mai multe femei au fost pedepsite cu închisoare de la 3 săptămâni la 2 luni și amenzi cuprinse între 20 și 40 de coroane⁶⁹.

Mobilizările substanțiale ale bărbaților bănățeni pe front s-au soldat cu urmări nefavorabile și pentru agricultura din Banat și în general pentru

⁶² *Ibidem*, 402.

⁶³ Vasile Dudaș, Aspecte privind situația Banatului în anii Primei Mari Conflagrații Mondiale, *Analele Banatului*, XV, Timișoara (2007), 247–248.

⁶⁴ Josef Geml, *op. cit.*, 334.

⁶⁵ László Fodor, Ludovic Vajda, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania: (1848–1917)*, București (1957), 113–114.

⁶⁶ *Temesvár*, I, 2 martie 1918, *apud.* Vasile Dudaș, *op. cit.*, 248.

⁶⁷ Ion Cicală, *Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania*, București (1976), 210.

⁶⁸ Tibor Erényi, Ferenc Mucsi, Éva Teleki, Edit Vincze, Béla Ivány, *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 1917 November–1919 Március*, Vol. V, Budapest (1956), 45–46.

⁶⁹ Vasile Dudaș, *op. cit.*, 250–251.

mediul rural bănăţean. Plecarea pe front a provocat o lipsă acută a forţei de muncă, ceea ce a dus la ruinarea şi abandonarea multor gospodării săteşti. O ilustrare veridică a acestei situaţii a fost zugrăvită în articolul *Cum să ne ajutăm?* al gazetei *Românul*: „Prin înrolarea în oaste a celor câteva sute de mii de voinici români, însă, totatătea case au rămas fără cea mai valoroasă persoană, care muncia şi susţinea soţia şi copiii săi, adesea mulţi copii, iar alţii era singurul razim al bătrânilor şi neajutorărilor lor părinţi şi fraţi. În chipul acesta zeci şi sute de case din fiecare sat au rămas fără sprijin şi ajutor, sdruncinându-se astfel întreg echilibrul sufleteş, pacea şi voia bună din inimi, cum şi echilibrul economic, al muncii ordonate şi al câştigului, sălăşluindu-se, în locul lor, pretutindeni, o stare de mare nesiguranţă, temerea de ziua de mâne şi lipsa şi mizeria”⁷⁰. În aceste condiţii întreaga povară a căzut pe umerii femeilor şi copiilor care cu greu făceau faţă îndatoririlor gospodăreşti. Deşi condiţiile meteorologice nefavorabile, precum inundaţiile din 1916 şi seceta din 1918, au compromis producţiile agricole, rechiziţiile s-au intensificat, fiind desfăşurate în mare forţă şi cu mare violenţă, ceea ce a provocat numeroase proteste în rândul populaţiei rurale⁷¹.

Intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei, de partea Antantei, din august 1916, a declanşat multe mişcări represive, mulţi români din Banat fiind puşi sub pază politică, arestaţi, ţinuţi în detenţie, sau deportaţi, pe baza unor pretexte printre care se numărau acuzaţii de complot şi uneltiri împotriva statului, trădare, spionaj în favoarea României, sau chiar sentimente daco-române⁷². „Prin intrarea României în alianţă cu puterile Antantei, situaţia poporului român de aici s’a înrăutăţit. Fruntaşii români de pretutindena au fost luaţi la ţântă. Administraţia ţarei prin gendarmii săi, a pus la pândă mişcarea fie-căruia dintre noi. Crediinţa, că românii ungureni, vor avea legături de spionaj cu cei din România liberă, a îndemnat autorităţile statului ungar, ca să aplice severitatea controlului. Cărţile negre au fost revizuite. Trădătorii de patrie trebuiau aflaţi. Diferitele apucături, inventate contra celor înscrişi în cartea neagră, erau multe şi diferite. Gendarmii şi detectivii secreţi, aveau îndatorirea a afla printre români pe cei ce vor fi avut legături secrete de trădare. Pentru ajungerea scopului, foloseau mijloace diabolice, nepermise. Loviturile, interogările şi torturile erau aplicate, respectul perso-

nalităţii, fără genare de rang şi demnitate, fără considerare la vinovat şi nevinovat, la bătrân şi tânăr. Ziua, noaptea, suspiecţii au fost ridicaţi brusc din mijlocul familiei lor şi arestaţi”⁷³, relatează învăţătorul Emilian Novacoviciu din Răcăşdia, zugrăvind în acest fel un portret veridic al realităţilor acelor vremuri. Printre cei care au fost deportaţi din Banat s-au numărat şi femei, printre care: Irina Balaci şi Safta Ghilezan din Iablanita, Sofia şi Laura Vlad din Chizătău, Floare Florea, Paraschiva Naslău, Sofia Naslău, Maria Naslău, Ana Naslău, precum şi soţia preotului Simion Bartolomei din Vraniuţ⁷⁴. Alţi 11 locuitori au fost puşi sub pază politică şi obligaţi la domiciliu forţat, în urma unei adrese înaintate consiliului comunal din Vărădia de către primpretorul din Vârşeţ, printre care şi femeile Livia Mioc, Melina Iosif şi Maria Căpriţa Bordei. Acestora le era interzis „să părăsească domiciliul fără permisiunea notarului comunal”, în fiecare zi la ora 12 trebuiau să se prezinte la primărie („antistia comunală, care va purta o evidenţă precisă despre aceste prezentări”), nu aveau voie să frecventeze localurile publice („birturile”), nu-şi puteau părăsi locuinţele „dela ora 8 seara până la 5 dimineaţa”, nu puteau trimite telegrame decât cu permisiune şi nu puteau „conveni cu persoane streine numai în prezenţa autorităţilor”⁷⁵.

În pofida încercărilor Bisericii şi a autorităţilor de a ţine sub control moralitatea în anii Primului Război Mondial, aceasta a fost testată în multe din cazuri. În contextul preluării de femei, după plecarea bărbaţilor pe front, a principalelor atribuţii ale acestora, sub aspect moral societatea patriarhală de până atunci a fost pusă la mare încercare, femeile dobândind conştiinţa propriei independenţe sexuale. Ca urmare, adesea femeile din teritoriile aflate în apropierea câmpului de bătlie, ai căror bărbaţi erau plecaţi de mult timp, se implicau în legături amoroase pasagere sau chiar relaţii de iubire cu militarii de pe front, fiind trasată, din punctul de vedere al mentalităţilor, o demarcaţie clară între sexualitate şi moralitate, acestea nemaisimţindu-se obligate în niciun fel faţă de soţii lor. Totodată, din ce în ce mai multe femei nemăritate la începutul războiului, după terminarea acestuia, dobândind o conştiinţă a propriei puteri şi autonomii, nu au mai dorit să încheie căsătorii în urma cărora

⁷⁰ *Românul*, Arad, IV, nr. 231, 21 octombrie/3 noiembrie 1914, 1.

⁷¹ Vasile Dudaş, *op. cit.*, 246–247.

⁷² Ioan Munteanu, *Mişcarea naţională din Banat, 1881–1918*, Timişoara (1994), 209–211.

⁷³ Emilian Novacoviciu, *Amintiri din viaţa lui Emilian Novacoviciu, învăţător pensionat în Răcăşdia, judeţul Caraş, Oraviţa* (1931), 66.

⁷⁴ Ioan Munteanu, Vasile Mircea Zaberca, Mariana Sârbu, *Banatul şi Marea Unire 1918*, Timişoara (1992), 81–83.

⁷⁵ Fond documentar *Nicolae Ilişiu*, B. I. Caiete, Fostul judeţ Caraş, caietul III, f. 413, nr. inv. istorie 6881.

să devină dependente de soții lor, rămânând celibatate, altele, măritate înaintea marelui conflict, chiar divorțând, nemaifiind dispuse să accepte comportamente necorespunzătoare din partea sexului opus⁷⁶. De asemenea, societatea europeană a asistat în anii războiului la o relaxare fără precedent a moravurilor, ceea ce nu se mai petrecuse până atunci. „*Sfaturile date de lt. Tóth erau destul de ample. Coccoanele, unele dintre ele, își au legăturile, mai bine zis aventurile lor amoroase. Este chestiunea pur particulară a fiecăreia, de care nu iei act. Decât să umbli haimana după femei prin oraș, e mai bine să cauți o legătură în spital. Secretara Grete este liberă, frumușică, tânără, nu are decât 24 de ani și pe deasupra era o ființă foarte plăcută și discretă. În cele 6 luni petrecute în spital mi-a fost de un folos nespus de mare*”⁷⁷, mărturisirea dintr-un spital din Budapesta un ofițer în rezervă rănit, oferind în acest fel un portret grăitor al acelor vremuri în care de multe ori se renunța la judecăți și acuze și femeile erau tratate de bărbați ca parteneri egali, cu dreptul de a lua decizii asupra propriei vieți personale.

Femeilor care, într-un mod sau altul, și-au adus contribuția în Prima Mare Conflagrație Mondială, de multe ori li s-au adus o serie de învinuiri din partea contemporanilor, frecvent întemeiate pe complexe de inferioritate masculine și incapacitatea sistemelor de organizare de a face față tuturor provocărilor pe care acest conflict le-a pricinuit. Au fost acuzate de frivolitate, imoralitate sau tendințe de uzurpare a rolurilor masculine, precum neglijarea atribuțiilor tradiționale feminine. Astfel, li s-a reproșat că au dat dovadă de egoism și nepăsare în fața realităților vremii, implicându-se în anumite circumstanțe doar căutând senzaționalul, nemaiîndeplinindu-și îndatoririle domestice și familiale de mame, surori sau fiice, părăsind uneori căminul familial pentru a călători la mari distanțe în căutare de noi experiențe, profitând de absența bărbaților și risipind tot ceea ce aceștia cu mari eforturi se străduiseră să agonisească de-a lungul timpului. Vehementa opoziție ilustrată, denotă, printre altele, că, în condițiile precare ale războiului, din punctul de vedere al mentalităților, lumea central și vest-europeană nu era încă pregătită în primul sfert al secolului XX să accepte aportul feminin adus la depășirea stării de impas în care societatea se afla. Mult mai târziu tuturor acestor

femei avea să le fie recunoscută contribuția și să li se acorde recunoștința și onorurile cuvenite.

Din perspectiva raporturilor între sexe, experiența marcantă a războiului și numeroasele îndatoriri și roluri noi pe care femeile s-au văzut nevoite a le prelua, precum și multitudinea actelor filantropice inițiate de acestea, au schimbat foarte mult atât percepția societății asupra acestora, cât și a lor înseși asupra propriei persoane și asupra locului pe care îl ocupau în societate, le-a determinat să fie mai încrezătoare în ele însele, și le-a diminuat dependența față de bărbați. Totodată, ambiția atât a femeilor din Banat, cât și a celor din restul Europei, de a face față singure provocărilor nou ivite și în cele mai multe cazuri reușita lor, au contribuit la fragilizarea societății patriarhale tradiționale, fapt condamnat de mulți, dar care va prefigura o transformare completă a raporturilor între genuri, femeile începând să nu mai admită comportamente înjositoare și umilitoare din partea bărbaților, egalitatea între sexe fiind revendicată din ce în ce mai mult în cadrul oricărui fel de parteneriat, tot mai multe femei având curajul să iasă din mariaje nemulțumitoare și să își ia viața în propriile mâini, sau chiar să trăiască în celibat⁷⁸.

⁷⁶ Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killin in the First World War (Making of the Modern World)*, Oxford (2007), 248–251.

⁷⁷ Coriolan Băran, *Reprivere asupra vieții. Memorii*, Arad (2009), 134.

⁷⁸ În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri colegilor: dr. Zoran Marcov, șef Secție Istorie MNaB, dr. Nicoleta Demian, cercetător științific la MNaB, precum și dr. Claudiu Sergiu Călin, arhivarul Diezei Romano-Catolice de Timișoara, pentru informațiile referitoare la identificarea imaginilor din cadrul planșelor de fotografii; dr. Ana Giulia Delcea, muzeograf la Compartimentul de Arte Vizuale MNaB, pentru prelucrarea digitală și ajutorul acordat în realizarea planșelor de fotografii; dr. Ciprian Glăvan, muzeograf Secție Istorie MNaB și Marius Cornea, muzeograf la Compartimentul de Arte Vizuale MNaB, pentru consultarea în privința editării textului.

1

2

3

Pl. I. 1. Soția prefectului Joanovich alături de conducătorul german de oști, feldmareșalul August von Mackensen, prezent în Timișoara între 15 septembrie – 18 octombrie 1915 ca și conducător al trupelor implicate în lupta contra Serbiei (col. MNaB); 2. Reprezentantă a Crucii Roșii alături de militari germani în fața *Hangarului de Zeppeline* de lângă comuna Sânnandrei (col. MNaB); 3. Vizita arhiducesei Augusta la Timișoara, în timpul Primului Război Mondial. Aceasta a fost implicată în acțiunile Crucii Roșii, precum și în alte activități filantropice, în timpul primei mari conflagrații mondiale. În dreapta arhiducesei se află episcopul romano-catolic de Cenad (cu reședința la Timișoara), Iulius Glattfelder, urmat de episcopul greco-catolic de Lugoj, Valeriu Traian Frențiu. Fotografia a fost realizată în curtea Episcopiei Romano-Catolice de Cenad (cu reședința la Timișoara) (col. MNaB). / 1. Prefect Joanovich's wife with the German army commander, Field Marshal August von Mackensen, present in Timisoara between September 15 – October 18, 1915 as leader of the troops involved in the fight against Serbia (NmoB coll.); 2. Representative of the Red Cross with the German military in front of the Zeppelin Hangar near Sânnandrei commune (NmoB coll.); 3. The visit of Archduchess Augusta to Timisoara, during the First World War. She was involved in the actions of the Red Cross, as well as in other philanthropic activities, during the Great War. On the right of the archduchess is the Roman Catholic bishop of Cenad (residing in Timisoara), Iulius Glattfelder, followed by the Greek Catholic bishop of Lugoj, Valeriu Traian Frențiu. The photo was taken in the courtyard of the Roman Catholic Diocese of Cenad (with residence in Timisoara) (NmoB coll.).

1

2

3

4

Pl. II. 1. Surori medicale alături de medici acordând ajutor răniților în Primul Război Mondial (col. MNaB); 2–3. Femei din Timișoara care și-au adus contribuția în timpul Primului Război Mondial (col. MNaB); 4. Soldați răniți în Primul Război Mondial alături de surorile medicale care i-au îngrijit (col. MNaB). / 1. Nursing sisters with doctors helping the wounded in the First World War (NmoB coll.); 2–3. Women from Timișoara who contributed during the First World War (NmoB coll.); 4. Soldiers wounded in the First World War along with the nursing sisters who cared for them (NmoB coll.).

1

2

3

4

Pl. III. 1. Femei în Gara de Nord din Timișoara luându-și rămas bun de la bărbații care plecau pe fronturile Primului Război Mondial (col. MNaB); 2. Rugăciune pentru cei răniți pe fronturile Primului Război Mondial, în capela Episcopiei Romano-Catolice de Cenad (cu reședința la Timișoara) (col. MNaB); 3. Surori medicale rugându-se pentru soldații răniți în Primul Război Mondial (col. MNaB); 4. Soldați răniți în Primul Război Mondial, alături de femeile care îi îngrijeau (col. MNaB). / 1. Women in the Timisoara North Railway Station saying farewell to the men at their departure for war (NmoB coll.); 2. Prayer for the wounded on the fronts of the First World War, in the chapel of the Roman Catholic Diocese of Cenad (with residence in Timisoara) (NmoB coll.); 3. Nursing sisters praying for the soldiers wounded in the First World War (NmoB coll.); 4. Soldiers wounded in the First World War along with the women who cared for them (NmoB coll.).

PL. IV. 1–2. Soldați răniți în Primul Război Mondial alături de surorile medicale care i-au îngrijit (col. MNaB). / 1–2. Soldiers wounded in the First World War along with the nursing sisters who cared for them (NmoB coll.).

1

2

Pl. V. 1. Sărbătorirea Ajunului Crăciunului 1915 la Școala Reală Superioară din Timișoara, transformată pe perioada Primului Război Mondial în spital de campanie – cf. însemnărilor lui Berkeszi István (col. MNaB); 2. Militari austro-ungari și germani, răniți pe fronturile Primului Război Mondial, în spitalul organizat la Institutul de Surdomuți din Timișoara, alături de una din surorile medicale care i-au îngrijit (col. MNaB). / 1. *Celebrating Christmas Eve 1915 at the Theoretical High School in Timisoara, transformed during the First World War into a field hospital – according to the notes of Berkeszi István (NmoB coll.); 2. Austro-Hungarian and German soldiers wounded on the fronts of the First World War, in the field hospital organized at the Institute for the Deaf and Dumb in Timisoara, with one of the nursing sisters who cared for them (NmoB coll.).*

ASPECTE PRIVIND RELAȚIILE ROMÂNIEI CU IUGOSLAVIA ÎN TIMPUL GUVERNĂRII IORGA- ARGETOIANU (APRILIE 1931 – MAI 1932): RELAȚIILE CULTURALE, ȘCOLARE, BISERICESTI ȘI SPORTIVE

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: România, Iugoslavia, cultură, școală, biserică.
Keywords: Romania, Yugoslavia, culture, school, church.

Aspects Regarding Romania's Relations with Yugoslavia During Iorga-Argetoianu Government (April 1931 – May 1932): Cultural, School, Church and Sports Relations (Abstract)

The cultural relations were oriented, first of all, towards the following problems: the cultural situation of the Romanian minority in Yugoslavia; the cultural development of the other states belonging to the Little Entente (Yugoslavia and Czechoslovakia); the participation of the states of the Little Entente in the Congress of the Committees of the Federation of Historical Societies of Eastern Europe (Prague, May 1932) – with the aim of harmonizing divergent views among historians in the region, etc.

School relations, although much smaller in terms of quantity, were mainly focused on solving the problem of Romanian minority education in the Yugoslav Banat.

The church reports followed, in particular, aspects regarding: the construction of places of worship in the states of the Little Entente; the requests of the Romanians from the Yugoslav Banat in order to establish a vicariate in Vârșeț etc.

In conclusion, the Western daily – considered, by many Banatians, as a guiding beacon, a moral model for presenting reality – captures the complex relationships within the Little Entente, with ups and downs, quite objectively, demolishing myths or counterfeit images of some leaders and promoting Banatism, as an integral part of Romanianism.

În anii 1931–1932, *nori negri se adună deasupra Europei*. Este o expresie plastică pentru o realitate înfricoșătoare, pentru un prezent sumbru și un viitor incert. În această perioadă, nimic nu părea să anunțe apariția unei singure raze de soare, tot plastic vorbind. Continentul european, care se refăcuse destul de greu după *Marele Război*, numit astfel nu numai datorită *râurilor de sânge* ale ostașilor care și-au jertfit viața în tranșee, pe câmpurile de luptă sau în spitale de campanie, departe de părinți, frați, bunici, soții sau copii, de o parte sau de alta a blocurilor militare constituite la sfârșitul secolului XIX și la începutul secolului XX, ci și grație faptului că unele popoare au reușit să-și vadă visele cu ochii (formarea statelor proprii sau alipirea unor teritorii, locuite de consăngenii lor, aflate – vremelnice – sub stăpânire străină), trecea, acum, printr-o criză economică devastatoare, care a scos din întuneric forțe extremiste, cu un discurs populist la suflul maselor largi, forțe care se

vor impune rapid pe scena politică, vor ajunge la putere, în mod legal sau ilegal, și vor institui regimuri *de salvare* a popoarelor respective, în care viața, libertatea și demnitatea omului nu valorau absolut nimic¹.

* Universitatea de Vest din Timișoara, bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@yahoo.com

¹ Pentru detalii vezi lucrările: Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. V, Iași, (1998); Roy Medvedev, *Despre Stalin și stalinism*, București, (1991); Alexandr Zinoviev, *Homo Sovieticus*, Cluj-Napoca, (1991); Zbigniew Brzezinski, *Marele eșec. Nașterea și moartea comunismului în secolul XX*, Cluj-Napoca, (1993); Michel Beaud, *Istoria capitalismului de la 1500 până în 2000*, Chișinău, (2001); Jean Carpentier, François Lebrun (coord.), *Istoria Europei*, București, (1997); Nicolae Ciachir, *Istoria politică a Europei de la Napoleon la Stalin*, București, (1998); Pierre Milza, Serge Berstein, *Istoria secolului XX*, vol. I (1900–1945), București, (1998); Jean-Marie Le Breton, *Măreția și destinul bătrânei Europe (1492–2004)*, București, (2006); John R. Barber, *Istoria Europei moderne*, București, (1993); Jeliu Jeleu, *Fascismul*, București, (1992); François Châtelet, Évelyne Pisier, *Conceptiile politice*

În planul relațiilor internaționale, Liga Națiunilor încerca din răputeri, fără a avea, însă, la îndemână toate mijloacele necesare, să pună capăt conflictelor izbucnite în diferite colțuri ale lumii, Marile Puteri purtau negocieri intense pentru reîmpărțirea sferelor de influență și pentru rezolvarea *afacerilor europene* într-un *club select*, unde să nu aibă acces țările mici, iar statele revizioniste se străduiau să primească sprijin necondiționat din partea statelor totalitare *în vogă* în acești ani (Italia și Germania – în primul rând). Pe acest fond extrem de neliniștitor, statele Miciei Înțelegeri, beneficiind de sprijin deplin din partea Franței, se străduiau să rămână un pol de echilibru și stabilitate în Europa centrală și răsăriteană².

Acesta era contextul internațional în care România trebuia să-și apere interesele, iar vecinătatea cu trei state revizioniste (Ungaria, Bulgaria și Uniunea Sovietică), care-i contestau frontierele, au determinat o ascensiune destul de rapidă a unor forțe naționalist-extremiste, precum Garda de Fier, pe scena politică internă, ascensiune facilitată – în egală măsură – de imposibilitatea găsirii unor

ale secolului XX, București, (1994); Terence Ball, Richard Dagger, *Ideologii politice și idealul democratic*, ediția a 2-a, Iași, (2000); Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, București, (1994); Dominique Vallaud, *Dicționar istoric*, București, (2008); Enzo Collotti, *Germania nazistă*, București, (1969); Jacques Droz, *Istoria Germaniei*, București, (2000); Christian von Krockow, *Germanii în secolul lor (1890–1990)*, București, (1999); Jean-Claude Lescure, *Fascismul și nazismul*, Iași, (2002); Paul Dukes, *Istoria Rusiei (882–1996)*, București, (2009); Peter Calvocoressi, *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*, Iași, (2003); Stefano Bianchini, *Problema iugoslavă*, București, (2003); Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor*, vol. 2, Iași, (2000); Ioan Scurtu (coord.), *Structuri politice în Europa Centrală și de Sud-Est (1918–2001)*, vol. I, București, (2003).

² Pe larg despre relațiile internaționale, cu precădere despre relațiile dintre statele europene, în perioada menționată: Ennio di Nolfo, *Introducere în istoria relațiilor internaționale*, București, (2007); Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României. 1919–1940*, București, (1991); Maurice Vaisse (coord.), *Dicționar de relații internaționale. Secolul XX*, Iași, (2008); Nicolae Ciachir, *Istoria relațiilor internaționale de la pacea westfalică (1648), până în contemporaneitate (1947)*, București, (1998); Eliza Campus, *Ideea federală în perioada interbelică*, București, (1993); Milan Vanku, *Mica Înțelegere și politica externă a Iugoslaviei (1920–1938)*, București, (1979); Jean Bérenger, *Istoria Austriei*, București, (1999); Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a, București, (1997); Jean-Baptiste Duroselle, *Istoria relațiilor internaționale*, vol. I (1919–1947), București, (2006); Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale: prima jumătate a secolului al XX-lea*, București, (1988); Ioan Scurtu (coord.), *Istoria românilor*, vol. VIII, București, (2003); Gheorghe Zaharia, Constantin Botoran, *Politica de apărare națională a României în contextul european interbelic (1919–1939)*, București, (1981); Eliza Campus, *Înțelegerea Balcanică*, București, (1972).

remedii de moment, adecvate gravității crizei economice în mediul rural, și de tendințele autoritare ale suveranului, care dorea să-și subordoneze, inițial, o mișcare ce tindea să devină de masă, pentru a o folosi în scopuri proprii³.

***

Am preferat să aleg această temă din câteva *considerente*: situația economică dificilă a țării noastre, cu impact asupra vieții cotidiene, frământările din sânul clasei politice românești, menținerea liniilor directe ale politicii externe românești, viziunea și principiile pe baza cărora Nicolae Titulescu

³ Este necesară consultarea mai multor lucrări de referință, precum: Ion Bulei, *Scurtă istorie a românilor*, București, (1996); Victor Axenciuc, *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă și contemporană*, partea I, București, (1999); Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, (1999); Gheorghe Buzatu, Corneliu Ciucanu, Cristian Sandache, *Radiografia dreptei românești (1927–1941)*, București, (1996); Șerban Rădulescu-Zoner (coord.), *Istoria Partidului Național-Liberal*, București, (2000); Catherine Durandin, *Istoria românilor*, Iași, (1998); Grigore Gafencu, *Însemnări politice*, București, (1991); Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, București, (1991); Pamfil Șeicaru, *Nicolae Iorga*, București, (1990); Nicolae Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. IV, București, (1981); Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I (1918–1933), București, (1986); Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc*, București, (1994); Nicolae Jurca, *Istoria social-democrației din România*, București, (1994); Nicolae Gogoneață (coord.), *Doctrinile partidelor politice*, București, (1992); Petre Țurlea, *Nicolae Iorga în viața politică a României*, București, (1991); Apostol Stan, *Iuliu Maniu. Biografia unui mare român*, București, (1997); I.G. Duca, *Portrete și amintiri*, București, (1990); Ioan Scurtu, Ion Bulei, *Democrația la români (1866–1938)*, București, (1990); Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român*, București, (1998); Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (1919–1941). Mistica ultranaționalismului*, ediția a 2-a, București, (1995); Frederic C. Nanu, *Politica externă a României (1919–1933)*, Iași, (1993); Gheorghe Buzatu (coord.), *Titulescu și strategia păcii*, Iași, (1982); Emilian Bold, Ilie Seftiuc, *România sub lupa diplomației sovietice (1917–1938)*, Iași, (1998); Ion Calafeteanu, *Revizionismul ungar și România*, București, (1995); Eliza Campus, *Din politica externă a României. 1913–1947*, București, (1980); Nicolae Ciachir, *Marile Puteri și România (1856–1947)*, București, (1996); Constantin Ion, *România, Marile Puteri și problema Basarabiei*, București, (1995); Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, București, (1999); Constantin Buchet, *România și Republica de la Weimar (1919–1933). Economie, diplomatie și geopolitică*, București, (2001); Titu Georgescu, *Istoria românilor*, București, (2000); Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea*, Iași, (1998); Petre Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor (1929–1939): momente și semnificații*, București, (1975); Vasile Rămneanțu, *Istoria relațiilor româno-iugoslave în perioada interbelică*, Timișoara, (2007); Nicolae Titulescu, *Politica externă a României*, București, (1994).

a condus diplomația românească, *jocul* Marilor Puteri. La toate aceste *considerente*, de natură obiectivă (în limitele obiectivității unei ființe umane, desigur), se adaugă și unele cu caracter subiectiv: pe de o parte – discursurile repetate ale lui Titulescu privind *spiritualizarea* frontierelor și tentativele sale de soluționare a problemelor divergente dintre România și Iugoslavia, iar pe de altă parte – personalitatea lui Sever Bocu⁴ și, implicit, rolul cotidianului fondat de acesta, în Timișoara (*Vestul*), de *tribună* a intereselor tuturor bănățenilor, cu alte cuvinte de apărare – în mod îndârjit, am putea spune – a drepturilor minorității românești din regatul vecin.

Armonizarea acestor considerente și includerea lor într-un plan unitar au reprezentat o adevărată provocare pentru mine.

***

Dând *glas* conceptului de «bănățenism» și exprimând convingerea intimă a lui Sever Bocu potrivit căreia divizarea Banatului istoric între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, finalizată în anul 1924, a fost un act de *trădare națională*, cotidianul bănățean *Vestul* a abordat, în paginile sale, cu o nuanță extrem de critică, raporturile diplomatice, economice, militare, culturale, școlare, bisericești și sportive dintre statul român și cel iugoslav în timpul guvernării Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932). Datorită dimensiunii, deloc neglijabile, a acestor raporturi complexe, în articolul de față am preferat să abordăm, în mod strict, relațiile culturale, școlare, bisericești și sportive dintre cele două state vecine.

***

Relațiile culturale româno-iugoslave, în timpul guvernării Iorga-Argetoianu, au fost tratate cu o doză consistentă de subiectivitate, în paginile cotidianului *Vestul*, din cel puțin două motive: ziarul clama, încă de la apariția sa, atribuirea întregului Banat statului român, după cum se promisese în cadrul Convenției semnate cu Antanta, în august 1916; fondatorul său, Sever Bocu, era liderul regional al Partidului Național-Țărănesc, aflat în opoziție.

Reține atenția, în mod deosebit, articolul intitulat «Prietenii noștri, sârbii», semnat de Vicențiu Bugariu, care prezintă o permanentă dispută româno-sârbă, o stare conflictuală prelungită, în

⁴ În această privință trebuie, neapărat, consultate două lucrări despre Sever Bocu: Ioan Munteanu, *Sever Bocu (1874–1951)*, Timișoara, (1999); Vasile Bogdan, *Un destin zbuciumat. Sever Bocu*, Timișoara, (1999).

opoziție cu propaganda oficială: «... Noi, aceștia din Banat, nu știm un singur caz – din tot trecutul Banatului – când să fi fost vreo apropiere amicală între români și sârbi. Dimpotrivă, în cele mai multe litigii ivite între aceste două popoare, ele nu s-au prezentat la masa verde decât ca adversare, cu aspirații opuse...

... Prietenia cu Iugoslavia e o iluzie a «oficialilor», o prietenie exclusiv pe hârtie, de ochii lumii și cu parafe diplomatice...

... Câte nu ni s-au spus despre soarta românilor din Banatul iugoslav, și noi tot am continuat să credem în prietenia vecinilor asupritori...

... Stăpâni pe partea de jos a canalului Bega, prietenii noștri, sârbii, țin, cu tot prețul, să-și bată joc de noi...

... Sub pretext că ecluzele din Banatul sârbesc necesită unele reparațiuni (reparații – *n.n.*), exclud, fără nicio considerație, șlepurile cu cereale românești ce se îndreaptă înspre Dunăre...

... Diplomaticește (în sfera diplomației – *n.n.*), e inutil să mai tratăm cu sârbii...

... În 1919, spre a scăpa de sârbii ce se încăpățâneau să rămână în Timișoara, n-a fost alt chip decât luându-se o măsură drastică și... ingenioasă. Au oprit apa Begheiului și au îndreptat-o în Timiș, lăsând Timișoara fără lumină, fără apă, fără tramvai, în sfârșit făcând-o imposibilă de locuit. În fața acestui suprem argument, au înțeles – în sfârșit – sârbii să se plece... Îi reamintim guvernului, fiindcă ar fi cazul să-l aplice și acum, când toate intervențiile se dovedesc inutile, chiar când ele sunt duse de o diplomație condusă de un aristocrat...

... Căci sârbii n-au sufletul larg al românilor. Nu-l au și nici nu vor să-l aibă. Altfel, n-ar mai dăinui zicala: «cal verde și sârb cuminte»⁵.

În numărul ziarului *Vestul* din 21 august 1931 se distinge articolul lui Romulus P. Roșu consacrat aniversării unui deceniu de domnie a regelui Iugoslaviei, Alexandru I, intitulat, în mod sugestiv, «Doliul Banatului», în care era abordată situația dramatică a românilor din statul vecin, deplângându-se abandonarea lor de către autoritățile de la București: «Alexandru I, urmașul negustorului de porci Karagheorghevici, își jubilează 10 ani de domnie asupra gloatelor iugoslave...

... În lanțurile iugoslave mai zac și azi, robiți și dezmoșteniți de neam, aproape 200.000 de români din Banat și vreo jumătate de milion pe valea Timocului, dintre care mare parte aparțin regatului iugoslav...

... Situația românilor din Banatul sârbesc este

⁵ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 392, joi, 20 august 1931, 1.

din cele mai disperate. După ce au fost sistematic deposezați de pământuri și aruncați pe drumuri, iar satele românești colonizate cu sârbi pentru a răzbi fortărețele de conservare a naționalității și religiei, care s-au păstrat mai bine la sate, s-a introdus, atât în școli (*școli – n.n.*), cât și în biserici, limba oficială a statului, cu scopul de a distruge până și legătura sufletească a trupului rupt în două, care este Banatul...

... Până și prim-ministrul țării, dl Iorga, a căzut în extaz, bătăind cuvinte de o admirație prostească pentru preamărirea călăului sutelor de mii de români.

Bucuria aniversării celor 10 ani de domnie a regelui Alexandru al Iugoslaviei este a presei din Capitală, și nu a românilor care simt românește.

Banatul întreg, cu sufletul îndoliat, participă nu la această aniversare, ci la mângâierea inimilor celor sortiți pieirii și al colțului de țară rupt din trupul nostru, vărsând lacrimi de deznădejde pentru cei ce au fost uitați”⁶.

Stima și respectul de care se bucura Nicolae Titulescu în cadrul cercurilor guvernamentale iugoslave se reflectă și în comentariile ziarului belgrădean *Pravda* pe marginea unei cuvântări rostite de marele diplomat român la Geneva, la sediul Ligii Națiunilor, redate, fragmentar, și în paginile cotidianului bănățean: “Dl Titulescu este, în special, un energic propagandist și un apărător al ideii colaborării intelectuale internaționale, nu numai în sensul cooperării forțelor științifice, filosofice și tehnice ale diferitelor țări, ci și din punct de vedere politic...”

... Titulescu susține punctul de vedere că și politica internațională trebuie să fie bazată pe temelii științifice și că trebuie înlăturată situația ca politica să fie dictată numai de instinctul și de șovinismul național... El spune că chestiunea dezarmării nici nu există în teorie, deoarece toată lumea este de acord că dezarmarea este necesară, pe câtă vreme, în realitate, toată lumea se înarmează...

... Dl Titulescu remarcă faptul că colaborarea intelectuală internațională trebuie să șteargă toate aceste divergențe. Dată fiind intensitatea culturii, fiecare stat european își poate apăra prestigiul său național și fără înarmare. Bugetul militar supraumflat nu aduce decât pagube dezvoltării culturale a statelor...”⁷.

În paginile ziarului timișorean menționat mai sus este reflectat și statutul femeilor în regatul vecin, net superior celui din țara noastră: „De 40 de ani,

primele femei iugoslave și-au luat diploma de doctor. Actualmente, participarea femeilor iugoslave la studiile universitare este considerabilă. În anul 1930 au studiat, la Universitatea din Belgrad, 5.930 studenți, dintre care 1.563 studente. Femeile studiază, în special, filosofia: la Facultatea Filosofică din Skoplje se află mai multe studente (115) decât studenți (65); la Facultatea de Filosofie (probabil, din Belgrad – *n.n.*) studiază 787 studente și 460 studenți. În prezent se află, în Iugoslavia, aproape 2.000 de femei cu studii universitare”⁸.

Se contura, astfel, imaginea unui regim autoritar preocupat de îmbunătățirea nivelului de trai al populației și a statutului unei categorii din ce în ce mai importante, femeile, spre deosebire de măsurile luate de guvernarea Iorga-Argetoianu în această privință. De altfel, această guvernare era considerată, pe drept cuvânt, un cabinet cvasipersonal al regelui, care controla acțiunile președintelui Consiliului de Miniștri, Nicolae Iorga, prin intermediul unui apropiat al său, Constantin Argetoianu, modelul oportunistului perfect.

Statutul minorității românești din Iugoslavia rămânea, și la începutul anului 1932, un punct *fierbinte* în relațiile dintre București și Belgrad. De pildă, numărul din 27 ianuarie 1932, al cotidianului *Vestul* relatează aspecte de la adunarea refugiaților români din Iugoslavia, desfășurată în localul Asociației Culturale din Banat (Timișoara, 26 ianuarie 1932). Președintele acestei asociații, ing. Ștefan Ardeleanu, arăta situația critică a românilor din Banatul iugoslav: “școlile românești (puține) și bisericile – sub o teroare demnă de vremuri medievale”. Deoarece guvernul iugoslav nu aplica dispozițiile tratatelor, “românii din Iugoslavia se pot considera... drept o minoritate persecutată și care are dreptul să se prezinte în fața congreselor internaționale pentru protecția minorităților, pentru a se plânge de tratamentul ce i se aplică”. Inginerul Ardeleanu recomanda alegerea unei comisii pentru adunarea materialului documentar și înființarea unui cămin în Timișoara, “în care să se adăpostească elevii și studenții români din Banatul iugoslav care ar veni să studieze la Timișoara”. Adunarea a adoptat, în unanimitate, propunerile lui Ardeleanu și a ales o comisie formată din soțiiile intelectualilor refugiați, care trebuia să se preocupe de strângerea fondurilor necesare realizării căminului, și a unui comitet de patronaj, alcătuit din personalități politice bănățene⁹.

Numărul din 1 martie 1932 vorbește despre

⁶ Idem, nr. 393, vineri, 21 august 1931, 1.

⁷ Idem, nr. 394, sâmbătă, 22 august 1931, 4.

⁸ Idem, nr. 416, marți, 22 decembrie 1931, 3.

⁹ *Vestul*, Timișoara, anul III, nr. 440, miercuri, 27 ianuarie 1932, 4.

Conferința central-europeană, desfășurată în capitala Moraviei (Brno), care punea bazele colaborării statelor dunărene. La această conferință „au participat reprezentanții institutelor de apropiere economică și culturală și ai comitetelor naționale ale asociației vamale și ale uniunii paneuropene din statele succesorale”. Potrivit corespondentului ziarului *Vestul*, „scopul consfătuirilor, care au fost, într-un fel, o urmare a recentelor consfătuiri central-europene din Budapesta, a fost de a se face apel la guvernele statelor respective ca să nu se mai amâne colaborarea economică, care formează o necesitate atât de mare în prezent și care e urmărită de diferite instituțiuni (instituții – *n.n.*)”. La conferință au fost reprezentate Austria, Ungaria, Polonia și Cehoslovacia; anunțați în prealabil, reprezentanții Iugoslaviei și României, au trimis telegrame de salut. De asemenea, în cadrul conferinței s-a accentuat importanța unei înțelegeri europene și, în special, a unei înțelegeri central-europene, înființându-se comitete speciale, „care vor studia chestiunile apropierii reciproce, urmând a înainta rezultatele guvernelor respective”. Asupra importanței conferinței de la Brno, pentru colaborarea din Europa Centrală, a făcut **declarații** presei și dr. Auer, președintele Uniunii ungare paneuropene, care a subliniat, încă o dată, importanța conferinței („atât la consfătuirile de la Budapesta, cât și la cele de la Brno au participat eminente personalități politice și economice... toți, fără excepție, s-au pronunțat pentru o înțelegere economică între statele mai mici din Europa Centrală”) și a prezentat dificultățile majore („poziția agrarienilor cehoslovaci, care cer o cât mai mare apărare pentru agricultura cehoslovacă” și „Anschluss-ul din Austria”), fiind convinși de faptul că „o apropiere economică va duce și la o îmbunătățire a atmosferei politice” și că „aceste puteri (Franța, Germania și Italia – *n.n.*) ar trebui să înțeleagă că, imediat ce una din ele va dori să participe în combinația dunăreană, celelalte vor lua o poziție negativă spre a zădărnici această colaborare... de aceea, e necesar a se exclude, de la început, orice mare putere... națiunile dunărene ar avea perspective mult mai mari dacă s-ar prezenta unitare față de Marile Puteri... colaborarea statelor dunărene ar putea fi o etapă spre colaborarea economică europeană”¹⁰.

Colaborarea statelor dunărene ne poartă gândurile, fără să vrem, spre proiectul Confederației Danubiene, lansat la începutul anilor '20 ai veacului trecut. Noul proiect de colaborare pornea de la premisa excluderii Marilor Puteri, care aveau,

oricum, divergențe între ele pe această problemă, și a renunțării treptate la revizionism în favoarea unei cooperări autentice în plan economic, pe picior de egalitate.

La sfârșitul lunii mai 1932 s-a deschis, la Praga, în sala Facultății de Filosofie a Universității Carol, *Congresul comitetelor federației societăților de istorie din Europa orientală*. Potrivit cotidianului bănățean, „primul congres al acestei federații, care se compune din reprezentanții a mai mult de 50 corporațiuni (corporații – *n.n.*) de savanți din Europa orientală, a căror muncă se referă la explorări în domeniul istoriei, a avut loc în 1928, la Varșovia. Având în vedere criza economică generală, nu s-a putut convoca, la Praga, un mare congres al tuturor delegaților, ci numai al membrilor celor trei comitete de muncă ale federației: Comitetul executiv, Comitetul care editează buletinul științific al federației și Comitetul pentru dicționarul antichităților slave”. La congresul convocat în anul 1932 și-au anunțat participarea istorici proeminenți ai națiunilor slave, precum: prof. B. Dembins, prof. Buiak și prof. M. Handelsmann (polonezi); prof. Florovski și Okunev (ruși); Svencycky (ucrainean); prof. Șișici (iugoslav). La aceștia se adăugau istorici eminenți neslavi, printre care: prof. Mototolescu (Oradea Mare – România), prof. Lukinici (Budapesta – Ungaria), prof. Schmidt (Austria) și prof. Laskaris (Salonic – Grecia)¹¹.

Fără îndoială, această federație reprezenta un exemplu pentru istoricii și pentru oamenii de cultură din alte zone ale Europei, iar Praga tindea să redevină același centru cosmopolit de odinioară.

***

Relațiile școlare și bisericești româno-iugoslave se aflau, încă, în „zodia” provizoratului, fiind reglementate, pe picior de egalitate, abia în anul 1933, odată cu finalizarea tratatelor în vederea semnării Pactului de organizare a Miciei Înțelegeri, care strângea raporturile dintre statele componente ale alianței (România, Iugoslavia și Cehoslovacia), iar informațiile în această privință sunt extrem de lacunare în paginile cotidianului bănățean.

Merită amintită, chiar dacă nu corespunde, din punct de vedere cronologic, perioadei studiate, **Conferința specială româno-iugoslavă**, desfășurată în cadrul Conferinței Miciei Înțelegeri, la Belgrad, în data de 19 decembrie 1932, între miniștrii de Externe (Jeftić și Titulescu), pentru a discuta litigiile apărute între cele două state:

„1. *Regimul școlilor românești din Banatul*

¹⁰ Idem, nr. 468, marți, 1 martie 1932, 2.

¹¹ Idem, nr. 539, marți, 31 mai 1932, 1.

iugoslav: în 1927 s-a încheiat un acord în această chestiune, dar nu a fost aplicat decât parțial.

2. *Situația bisericilor românești din Iugoslavia*: dl. Titulescu va cere ca ele să fie puse pe picior de egalitate cu bisericile iugoslave de pe teritoriul nostru, care sunt conduse de un vicar episcopal.

3. *Proprietățile românești* tăiate de linia de demarcație între cele două state.

4. *Chestiuni bănești* în legătură cu lucrările de canalizare făcute de unguri și administrate, astăzi, atât de România, cât și de Iugoslavia.

5. *Nedreptăți* comise contra românilor din Banatul iugoslav (cazuri izolate)¹².

Așadar, Nicolae Titulescu încerca, prin toate mijloacele posibile, să reglementeze aceste probleme spinoase, care-i nemulțumeau profund pe românii bănățeni, fapt exprimat, de nenumărate ori, în paginile ziarului *Vestul*.

***

În schimb, *raporturile sportive* româno-iugoslave erau destul de bune, deoarece, întotdeauna, sportul întărește legăturile dintre oameni, netezește asperitățile, iar disputele, de orice natură, ajung, în majoritatea cazurilor, să fie uitate sau trecute în plan secund.

Astfel, pentru serbarea societății de educație fizică era așteptată sosirea, la Timișoara, în data de 20 iunie 1931, la ora 15, a trei delegații: „Șoimii României”, „Sokolii Iugoslavi” (400 persoane) – în frunte cu fanfara proprie (la gara *Domnița Elena* din cartierul Iosefin) și „Șoimii Carpaților” din Cluj (15 persoane). Ajunși în orașul de pe malurile Begăi abia în 21 iunie, „Șoimii României” din Sănnicolaul Mare (150 membri activi și cca 200–300 amatori), alături de „Sokolii Iugoslavi” și de „Șoimii Carpaților”, au defilat la statuia Lupoacei, în fața autorităților, la ora 11, oprindu-se, apoi, la Primărie. În aceeași zi, la ora 16, la arena *Banatul* urmau să se desfășoare diferite exerciții de gimnastică suedeză, jocuri ritmice și de ansamblu, gimnastică la aparate și dansuri naționale, iar la ora 21 trebuia să aibă loc, în incinta Teatrului Comunal, un program inedit, iar la Casinoul Militar era pregătită o serată dansantă¹³.

„Sokolii Iugoslavi”, la fel ca „Sokolii Cehoslovaci”, reprezentau o veritabilă *pepinieră* de recrutare a unor voluntari, în cazul unui război, abilitățile sportive ale acestora fiind dublate de o pregătire premilitară adecvată. Regele Carol al II-lea va

înființa, după acest model, „Străjeria”, la sfârșitul anului 1937. „Șoimii României” și „Șoimii Carpaților” se puteau mândri, deja, cu sportivi renumiți, capabili, oricând, să devină voluntari în cazul izbucnirii unei conflagrații europene sau mondiale.

După încheierea sezonului estival, cotidianul bănățean își înștiința cititorii despre meciul de fotbal Beograd-Ripensia, programat la Timișoara, în ziua de 6 septembrie 1931: „... Sarcini grele apasă asupra profesionalilor noștri; ei sunt meniți, pe lângă reabilitarea celor două înfrângeri suferite din partea sârbilor, să schimbe tradiția după care Belgradul a dispus, în trecut, asupra Bucureștiului și asupra Timișoarei...”. Nu era ascunsă îngrijorarea ziariștilor timișoreni privind „succesele recente repurtate de sârbi asupra Cehoslovaciei și Ungariei”. În continuare era prezentată, pe un ton laudativ, echipa Belgradului: „Spasici (supranumit *Iugoslavia*) – 20 de ani, de foarte multe ori în reprezentativa națională; tandemul Ivkovici-Mitrovici are un renume mondial (Ivkovici a absolvit, anul trecut, medicina din Beograd, calificându-se între primii fundași din Europa, titular al echipei naționale din 1923; Mitrovici, mai tânăr, studiază la Lyon, în Franța, fiind considerat cel mai bun fundaș din Iugoslavia); înaintarea e formată, în întregime, din ași...”. În schimb, componența echipei Ripensia (devenită fanion al fotbalului românesc și european, în perioada interbelică), antrenată de Rudy Wetzter (ajutat de dr. Lazăr, ing. Balazs, Reda, Juga și Buzariu), era anunțată pe un ton aparent neutru: Lakatos, Semler, Wetzter, Dobai, Beke, Ciolac, Raffinski, Hrehuss, Hoksári, Bürger și Zombori. Meciul urma să fie condus de „asul arbitrilor timișoreni”, Sepi, care trebuia înlocuit, în cazul unui eveniment neprevăzut, cu Murgu. Era descrisă și organizarea acestei veritabile înfruntări a titanilor: „S-a dispus, ca și în trecut, asupra vânzării билетelor de intrare la *Temesvári Hirlep* până duminică (6 septembrie 1931 – *n.n.*), la ora 13, iar după masă, casa arenei va sta la dispoziția publicului... Cei ce au drept la acces liber se vor prezenta duminică, la ora 10, în cafeneaua Palace, unde secretarul Ripensiei va elibera, fiecăruia, câte un bilet de onoare... Înaintea marelui meci se vor disputa două întâlniri: la ora 13,30 va juca *Haiduc* cu *Venus*, la ora 15,00 – *Chinezul* cu *Banatul*”¹⁴.

Se poate lesne sesiza componența pluriethnică și multiconfesională a echipei timișorene, dar și bucuria pe care o aducea un astfel de meci în rândul publicului larg. De asemenea, conta foarte

¹² Idem, nr. 699, joi, 22 decembrie 1932, 4.

¹³ *Vestul*, Timișoara, anul II, nr. 343, duminică, 21 iunie 1931, 3.

¹⁴ Idem, nr. 407, duminică, 6 septembrie 1931, 3.

mult organizarea meciului și fair-play-ul de care dădeau dovadă jucătorii celor două echipe.

Deși scorul meciului de mai sus a fost foarte strâns: 2:1 (1:0 la pauză), în favoarea Ripensiei, nu au fost semnalate incidente pe teren sau la plecarea echipei belgrădene și nu au fost înaintate plângeri sau reclamații despre arbitrajul partidei de fotbal.

***

Criza economică, izbucnită în urma crahului bursei din New York, se resimte în Europa încă de la începutul anilor '30, afectând profund statele cu o industrie puternică și modernizată (Marea Britanie și Germania).

Liberalismul clasic va fi abandonat în aproape toate țările lumii, iar politica *New Deal* – promovată de președintele american Fr.D. Roosevelt, presupunând o implicare accentuată a statului în reglarea mecanismelor economiei de piață și în protecția socială a păturilor defavorizate și a *dezmoșteniților soartei* – va fi considerată un model demn de urmat de către statele democratice din apusul Europei. În schimb, statele europene cu regimuri politice totalitare (fascist sau comunist) au preferat să treacă la o autarhie completă a economiilor naționale, care a atenuat considerabil și, în final, a anihilat efectele devastatoare ale crizei.

Din păcate, cel mai mult au fost afectate *investițiile*, indispensabile redresării economice în această perioadă din istoria Europei. Fără îndoială, răspândirea rapidă a crizei la nivel mondial a fost determinată de volumul impresionant al schimburilor comerciale, precum și de rolul de *bancher al lumii* pe care l-au dobândit Statele Unite după Primul Război Mondial.

Toate *conferințele internaționale* din perioada 1929–1933, convocate pentru a adopta soluții eficiente de ieșire din criză, au eșuat în mod lamentabil și au demonstrat, încă o dată, contradicțiile existente între Marile Puteri ale lumii în găsirea unei *portite de scăpare* din marasmul economic generalizat.

Nazismul și bolșevismul (comunismul), ideologii aparent antagonice, dar care prezintă numeroase similitudini și *împrumuturi* reciproce la nivelul limbajului, datorau apariția și dezvoltarea lor spectaculoasă, în primele trei decenii ale secolului XX, pangermanismului și panslavismului. De altfel, cele două regimuri totalitare amintite mai sus conțineau, în însăși esența lor doctrinară, scopuri de cucerire a altor teritorii și de impunere a unor regimuri politice *la indigo*, cu precădere anumitor popoare din imediata lor vecinătate.

Dincolo de țelurile sale expansioniste, dictatura

fascistă a lui Mussolini va păstra, neschimbate, structurile oficiale de stat, spre deosebire de celelalte regimuri totalitare din Europa.

În ce privește țările Miciei Înțelegeri, Cehoslovacia și România și-au păstrat structurile democratice în anii 1931–1932, deși cabinetul Iorga-Arghezi (aprilie 1931-mai 1932) era considerat ca fiind condus, din umbră, de regele Carol al II-lea și de camarila grupată în jurul său.

În schimb, Iugoslavia, confruntată cu serioase crize politice și tendințe autonomiste, adoptase un model autoritar de guvernare.

În concluzie, statele Miciei Antante – afectate, în mod profund, de criza economică (în primul rând, Iugoslavia și România – state cu profil preponderent agricol), însă cu regimuri democratice destul de stabile (Cehoslovacia – considerată un veritabil exemplu pentru întreaga regiune și, apoi, România, unde *visele de dictatură* ale suveranului nu deveniseră, încă, realitate) – vor încerca, cu succes, să reziste – și în această perioadă – presiunilor economice și politice exercitate de statele revizioniste europene.

Popularitatea președintelui american W. Wilson printre reprezentanții statelor europene în curs de constituire sau reîntregite *pe ruinele* fostelor imperii multinaționale (dualist austro-ungar, țarist sau otoman), precum și ascendentul, cel puțin economic, într-o primă etapă, al Statelor Unite asupra continentului european după prima conflagrație mondială au determinat și apariția unui organism internațional, menit să salvgardeze pacea și să medieze relațiile conflictuale dintre membrii săi, Liga (Societatea) Națiunilor, cu sediul la Geneva, care trebuia, în egală măsură, să se substituie diplomației tradiționale (*în spatele ușilor închise*).

Reeșalonarea și, apoi, suspendarea – pentru o perioadă limitată de timp (prin *Moratoriul Hoover*) – a plății reparațiilor de război de către Germania, fapt care afecta, în mod considerabil, Franța, planul de uniune vamală austro-germană, pozițiile contradictorii între statele industrializate și cele agricole în privința soluționării crizei economice, eșecul Conferinței dezarmării erau doar câteva semnale privind iminența unui nou conflict la scară planetară. La acestea se adăugau, fără îndoială, lipsa de eficacitate a Pactului Briand-Kellogg și a Protocolului Litvinov, precum și Protocolul de prelungire a Tratatului sovieto-german din 1926 pe timp nelimitat.

Statele revizioniste din sud-estul Europei (Ungaria, Bulgaria și, mai târziu, U.R.S.S.) aveau, la sfârșitul anului 1933, sprijinul necondiționat a două mari puteri totalitare, cu un discurs revizionist și revanșard similar (Germania și Italia).

În acest context internațional neprielnic, statele Micii Înțelegeri, contând pe ajutorul Franței, *au strâns rândurile*, cu alte cuvinte au reacționat – în termeni categorici – la toate tentativele de eludare a prevederilor tratatelor de pace încheiate în anii 1919–1920 și de subminare a rolului jucat de Societatea Națiunilor în reglementarea, pe cale pașnică, a diferendelor dintre statele lumii. Mai mult ca oricând, era necesară o reorganizare a alianței și o consolidare a ei pe componenta militară, însă cu caracter defensiv, fapt împlinit în cursul anului 1933. Între timp, Mica Înțelegere, în ansamblu sau doar câteva din componentele sale, a participat la conferințele economice internaționale consacrate soluționării crizei mondiale.

Statele Micii Antante urmau să intre, alături de alte state danubiene, într-o serie de federații economice, considerate *salvatoare* (uniuni vamale, tarife vamale preferențiale), la propunerea Marilor Puteri, însă disputele dintre acestea privind caracterul just al planului formulat de fiecare și opoziția categorică a unora din statele direct vizate au determinat eșecul lamentabil al acestor proiecte.

În concluzie, în intervalul 1931–1932 și chiar mai târziu, Mica Antantă a reprezentat o singură voce, ascultată, nu doar auzită, de Marile Puteri, și temută de statele revizioniste din răsăritul Europei.

Din punct de vedere economic, România avea o poziție de invidiat în perioada interbelică: ocupa locul 5 în lume sub raportul producției agricole totale și continua să fie un mare exportator de cereale, la fel ca în perioada antebelică. Agricultură și silvicultură țării noastre, pe lângă că acopereau necesitățile interne, asigurau cantități însemnate de grâne și produse lemnoase la export.

Ritmul accelerat de creștere industrială a României în întreaga perioadă interbelică a fost însoțit de legile protecționiste adoptate, cu precădere, de guvernele liberale care s-au succedat la conducerea țării noastre, ambele fiind suportate, în cea mai mare parte, de agricultură.

Diferența dintre sat și oraș, în România anilor '30, era destul de considerabilă, constatându-se, totuși, o îmbunătățire a nivelului de trai în mediul urban. Tensiunile sociale din țara noastră vor fi folosite, ca material de propagandă, de forțele extremiste de stânga și de dreapta, în egală măsură.

În deceniul patru al secolului XX, România era, tot mai mult, dominată de figura lui Carol al II-lea și de politicieni care s-au compromis foarte mult în ochii populației. Din punct de vedere cultural, a fost o perioadă de efervescență, determinată de inteligența, gusturile estetice rafinate și interesul

real pentru actul cultural care domina toate acțiunile suveranului.

Din punct de vedere politic, în acest interval regele Carol al II-lea încerca să guverneze peste partide, eludând parlamentul și contribuind, în acest sens, la constituirea cabinetului Iorga-Argetoianu, considerat *de uniune națională*. Lipsit de o bază de masă, guvernul amintit mai sus a contribuit la agravarea situației economice a țării, însuși primul-ministru fiind lipsit de *expertiză* în hățișurile relațiilor economice și a sistemului financiar-bancar destul de complicat, conform unei expresii din zilele noastre. Apelul făcut de suveran la Alexandru Vaida-Voevod pentru constituirea unui nou guvern și revenirea P.N.Ț. la putere nu era deloc întâmplător, ci, dimpotrivă, corespundea unui calcul politic foarte bine făcut: atragerea – de partea Tronului – a unei aripi însemnate a P.N.Ț.-ului, grupată în jurul lui Vaida și izolarea lui Iuliu Maniu, ale cărui critici la adresa acțiunilor sale nu mai erau tolerate deloc de către suveran, în pofida bunelor intenții ale *Sfinxului de la Bădăcin*.

Obiectivul principal al politicii externe a României, pe tot parcursul perioadei interbelice, a fost menținerea frontierelor trasate la sfârșitul Primului Război Mondial, împărțit de toate formațiunile politice, cu excepția Partidului Comunist, afiliat Internaționalei a III-a. Transformarea Ligii Națiunilor într-un apărător de nădejde al păcii și stabilității, precum și promovarea unor alianțe regionale (Mica Înțelegere și Antanta Balcanică) vor avea, ca scop, descurajarea revizionismului în estul Europei. Participarea țării noastre la Conferința dezarmării dovedea interesul diplomației românești pentru această problemă *arzătoare*, în condițiile în care statele învinse pretindeau să obțină dreptul de a se înarma în aceleași limite cu Marile Puteri învingătoare în Primul Război Mondial.

Reluarea raporturilor cu Uniunea Sovietică, a Micii Înțelegeri *in corpore*, participarea României la Conferința dezarmării, reeșalonarea reparațiilor de război ale statelor învinse în Primul Război Mondial au influențat, într-o anumită măsură, coordonatele politicii externe românești în această perioadă, însă *liniile sale directe* au rămas aceleași: pace, securitate colectivă, menținerea statu-quo-ului teritorial, dezarmare, relații amicale cu vecinii și, în primul rând, cu marii aliați occidentali (Franța și Marea Britanie).

Așadar, în timpul cabinetului Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932), în pofida situației economice destul de dificile, a ascensiunii rapide a unor mișcări naționaliste-extremiste, precum Garda de Fier, a erodării regimului parlamentar și a primelor

tentative ale regelui Carol al II-lea de a-și impune un regim personal, politica externă românească a pledat pentru menținerea păcii și securității la nivel european și mondial, pentru relații de bună vecinătate și, respectiv, de amicitie în cadrul alianțelor existente sau în curs de constituire (Mica Înțelegere și Antanta Balcanică), pentru păstrarea statu-quo-ului teritorial în Europa Centrală și de sud-est, respingerea – cu fermitate – a tuturor tentativelor de revizuire a frontierelor stabilite la sfârșitul Primului Război Mondial, reluarea negocierilor cu Uniunea Sovietică în vederea încheierii unui pact de neagresiune, strângerea legăturilor cu aliații tradiționali ai României (Franța și Marea Britanie), etc.

Preocupat de eliberarea tuturor provinciilor românești aflate sub stăpânire străină, direct interesat de unirea Transilvaniei, Banatului și celorlalte provincii românești din monarhia dualistă cu patria-mamă, Sever Bocu va suporta privațiuni de tot felul și condamnări la închisoare pentru crezul său și pentru activitatea sa jurnalistică în slujba idealului național.

Din dorința de a participa efectiv la visul de unire al tuturor românilor într-o singură țară, Bocu are o contribuție activă, în calitate de militar, bine trecut de prima tinerețe, la operațiunile militare ale Armatei Române din anul 1916. Membru al delegației române la Conferința de Pace de la Paris, se va achita – cu *brio* – de misiunea de a reprezenta interesele românilor bănățeni, însă considerentele geostrategice și militare determină împărțirea Banatului între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven, împărțire pe care a blamat-o mereu în paginile cotidianului *Vestul*, ca organ de presă al național-țărăniștilor, pe care l-a fondat în anul 1930. A fost o amărăciune pe care o va purta în suflet până la sfârșitul vieții sale.

Orator și ziarist talentat, capabil de critică, dar și de autocritică, încrezător în principii generoase, a depus eforturi considerabile pentru a satisface interesele bănățenilor, atât cât i-a stat în putință. A fost, în întreaga perioadă interbelică, un model de moralitate, asemeni lui Iuliu Maniu, în care credea *orbește*, am putea spune.

Tribunul Banatului, implicat în toate acțiunile menite să ridice nivelul de civilizație al provinciei (întemeierea Universității de Vest, a Teatrului de Vest și Asociației culturale din Banat; restaurarea Episcopiei Timișoarei și înființarea Mitropoliei Banatului; înălțarea de monumente în memoria eroilor căzuți în Primul Război Mondial sau a marilor personalități bănățene – precum Dimitrie Țichindeal, Vincențiu Babeș, Eftimie Murgu, Alexandru Mocioni, Coriolan Brediceanu;

împroprietărirea voluntarilor; repararea de biserici; construirea de școli, etc.), a fost pedepsit de autoritățile comuniste pentru ideile în care credea în mod sincer (armonia interetnică, afirmarea forțelor creatoare locale și a instituțiilor democratice), fiind arestat în luna mai 1950 și stingându-se din viață în temnița din Sighet, la 21 ianuarie 1951, locul unde își va găsi sfârșitul *floarea* politicii și armatei române interbelice.

Sever Bocu a aplicat, în mod constant, conceptul de *bănățenism*, enunțat la o adunare a voluntarilor din 1934, conținutului articolelor din cotidianul *Vestul*, astfel explicându-se anumite luări de poziție ale redactorilor ziarului față de diferite evenimente sau probleme.

Raporturile culturale erau orientate, în primul rând, spre următoarele probleme: situația culturală a minorității române din Iugoslavia; dezvoltarea culturală a celorlalte state aparținând Miciei Înțelegeri (Iugoslavia și Cehoslovacia); participarea statelor Miciei Înțelegeri la Congresul comitetelor federației societăților de istorie din Europa orientală (Praga, mai 1932) – având, drept scop, armonizarea punctelor de vedere divergente între istoricii din regiune, etc.

Raporturile școlare, deși mult mai puține din punct de vedere cantitativ, au fost axate, în principal, pe rezolvarea problemei învățământului minoritar românesc din Banatul iugoslav.

Raporturile bisericesti au urmărit, în special, aspecte privind: construirea de lăcașuri de cult în statele Miciei Înțelegeri; solicitările românilor din Banatul iugoslav în vederea înființării unui vicariat la Vârșeț ș.a.m.d.

În concluzie, cotidianul *Vestul* – considerat, de mulți bănățeni, drept un *far călăuzitor*, un model moral de prezentare a realității – surprinde complexele raporturi din cadrul Miciei Înțelegeri, cu suișuri și coborâșuri, în mod destul de obiectiv, dărâmând mituri sau imagini contrafăcute ale unor lideri și promovând *bănățenismul*, ca parte integrantă a românismului.

STUDIUL PRELIMINAR ASUPRA ARTEFACTELOR DIN PIELE PROVENITE DIN SITUL ARHEOLOGIC PIAȚA SFÂNTU GHEORGHE – TIMIȘOARA 2014 (II)

Hedy M-Kiss

Cuvinte cheie: artefacte piele medievale, conservare, Timișoara.

Keywords: medieval leather artifacts, conservation, Timisoara.

Preliminary study oh leather artifacts from the archaeological site Piața Sfântu Gheorghe – Timișoara 2014 (II) (Abstract)

The paper presents preliminary data on leather and textile artifacts from the Timișoara Sfântu Gheorghe Square 2014 archaeological excavation, data that will be taken into account when initiating the conservation operations of the artifacts.

The structure of the soil and the environmental conditions in the soil were favorable for the conservation of these artifacts for a long period, which made possible their discovery during the archaeological rescue excavations in the perimeter of the old fortress of Timisoara. However they show multiple, specific degradations, reported by us in other scientific papers as well: rigidity, deformations, cracks, cuts, ruptures, combined damage and also advanced functional wear. Rebalancing their state of conservation can only be achieved due to the rapid onset of conservation procedures.

Introducere

Din cele patru cutii conținând lotul de artefacte din piele și textile provenite din săpăturile arheologice de salvare din Timișoara, Piața Sfântu Gheorghe 2014, care ne-au prevenit de la Muzeul Național al Banatului în vederea conservării acestora, prima cutie a fost prezentată într-o publicație anterioară¹. În lucrarea de față prezentăm datele obținute în urma analizării celorlalte trei cutii.

Evaluarea vizuală a eșantioanelor de piele arheologică a arătat și de această dată, că, aproape în fiecare caz aparte, prezintă fragilitate, rigiditate, deformări, crăpături, tăieturi, rupturi, deteriorări combinate, uzură funcțională avansată, diferite tipuri de mușcături, oxidări, efecte ale chimismului de contact și multe altele, toate pe suprafața pielii. La nivel microscopic² s-au observat modificări ale unghiului de înclinare a fibrelor de collagen, grad de despicare pentru fibre, distanțe între fibre, omogenitatea dispunerii lor etc., și, bineînțeles, cum

am constatat și în studiile noastre precedente, un nivel scăzut al temperaturii de contracție. În cazul multor artefacte am întâlnit suprafețe oxidative întinse, pete de altă culoare generate prin contactul cu potcoavele metalice și cuiele de spijin utilizate la încălțăminte.

Această situație explică faptul că starea de conservare generală a artefactelor medievale din piele, din acest lot arheologic provenit din săpăturile de salvare din Timișoara 2013–2014, Piața Sfântu Gheorghe, chiar dacă la prima vedere se arată relativ bună, este doar satisfăcătoare. Această stare se explică prin faptul că pielea, foarte sensibilă la schimbările parametrilor de mediu, după descoperire devine mai fragilă, casantă și parțial uscată într-o poziție nefirească, fiind încă încărcată cu particule de sol din stratul arheologic de unde provine. Venind în contact cu aerul atmosferic, lumina, lipsă de umiditate relativă specifică, artefactele din piele trec printr-o serie de șocuri și transformări datorită factorilor de mediu, altele decât cele din sol.

Reechilibrarea stării lor de conservare se poate obține numai datorită declanșării rapide a procedurilor de conservare³.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Arte și Design, Departamentul Arte Vizuale, Specializare Conservare-Restaurare, Strada Oituz, nr. 4, Timișoara 300086, e-mail: hedy.m@e.uvt.ro.

¹ M-Kiss 2019.

² M-Kiss *et alii* 2014a.

³ M-Kiss 2016, p. 45–60

*Prezentarea materialului
arheologic – Cutia 2*

Punga 7. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime G243/A, Artefact piele talpă, Context umplutură, Data 28.03.14, Semnătura: Gașpar.

Descriere: **Talpă întreagă și 2 fragmente.**

Talpă – lungime: 20 cm, lățime: 8–4,5–6,5 cm. Greutate: 34 g.

Fragment 1 – lungime: 20 cm, lățime: 10–8,5–7 cm. Greutate: 68 g.

Fragment 2 – lungime: 12 cm, lățime: 8–4,5 cm. Greutate: 28 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 10. Eticheta, scrisă pe pungă: S(-ector) 2 V(-est), Plan 4 Nivel cenușiu cu lemn, Fără datare și semnătură.

Descriere: **2 fragmente.**

Fragment 1 – lungime: 19 cm, lățime: 8–9 cm. Greutate: 52 g.

Fragment 2 – lungime: 11 cm, lățime: 3 cm. Greutate: 5 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 9. Eticheta, scris pe pungă: P-ța Sf. Gheorghe, 2015, S2, G80 fund, Fără semnătură.

Descriere: **2 tălpi și 2 fragmente, 1 potcoavă.**

Talpă 1 – lungime: 27 cm, lățime: 11,5–5,5–9 cm. Greutate: 68 g.

Talpă 2 – lungime: 15,5 cm, lățime: 6,5–4–7 cm. Greutate: 19 g.

Fragment 1 – lungime: 7,5 cm, lățime: 3,5 cm. Greutate: 6 g.

Fragment 2 – lungime: 10 cm, lățime: 3,5 cm. Greutate: 3 g.

Potcoavă – lungime: 17 cm, lățime: cm. Greutate: 15 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 11. Eticheta, scrisă pe pungă: S(-ector) 2 V(-est), Plan 4 Nivel cenușiu cu lemn, Fără datare și semnătură.

Descriere: **Talpă.**

Talpă – lungime: 20 cm, lățime: 10–4 cm. Greutate: 28 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

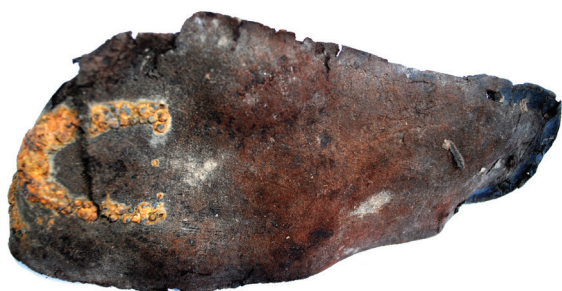
Punga 12. Eticheta, scrisă pe pungă: Piața Sf. Gheorghe, 2015, G84 Fund, S4, Fără semnătură.

Descriere: **Talpă întreagă și branț.**

Talpă – lungime: 26 cm, lățime: 9,7–7,5–6,6 cm. Greutate: 50 g.

Branț – lungime: 24 cm, lățime: 9–6–6,5 cm. Greutate: 16 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 15. Eticheta, scrisă pe pungă: S 11 V, Plan 5, Nivel indescifrabil. Fără datare și semnătură.

Descriere: **7 fragmente** – lungime: 11–3,5 cm, lățime: 1,5–3,5 cm. Greutate: 5 g.

Stare de conservare: Prezintă urme de arsură.

Punga 16. Eticheta scrisă pe pungă: S 4 E, Nivel I. Fără datare și semnătură.

Descriere: **2 fragmente.** Greutate totală: 12 g.

Fragment 1 – lungime: 19 cm, lățime: 2,5 cm.

Fragment 2 – lungime: 12 cm, lățime: 1,3 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 13. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2015, S 9 V, Adâncime 0.90–1,35 m, Nivel Plan 5, Observații: Material din solul cenușiu nisipos cu mult material arheologic, Data 13.12.2015, Semnătura Drașovean.

Descriere: **Fragment, element vegetal, sâmbure.**

Fragment – formă neregulată, lungime: 16,20 cm, lățime: 6,5 cm. Greutate: 18 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 17. Etichetă scrisă pe pungă: Sf. Gheorghe 2015, S 2 V, Plan 7. Fără semnătură.

Descriere: **3 fragmente.** Greutate totală: 14 g.

Fragment 1 – lungime: 20 cm, lățime: 7 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 18. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime C8, Artefact piele, Context umplutură, Data 27.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Branț de la încălțăminte copil.**

Branț – lungime: 15 cm, lățime: 4,5 cm. Greutate: 11 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 19. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime G243/A, Artefact piele, Context umplutură, Data 28.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **2 tălpi și 3 fragmente.**

Talpă 1 – lungime: 19 cm, lățime: 8,5–4–7,5 cm. Greutate: 34 g.

Talpă 2 – lungime: 24 cm, lățime: 9–2,8–8 cm. Greutate: 49 g.

Fragment 1 – lungime: 18 cm, lățime: 3,5 cm. Greutate: 19 g.

Fragment 2 – lungime: 6,5 cm, lățime: 7,5 cm. Greutate: 12 g.

Fragment 3 – lungime: 4,5 cm, lățime: 7 cm. Greutate: 4 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 20. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Adâncime, Artefact talpă piele, Context din G11, 24.06.2014, Semnătura Drașovean.

Descriere: **2 tălpi, 3 fragmente, semințe.**

Talpă 1 – lungime: 23 cm, lățime: 11–4,5–9,5 cm. Greutate: 45 g.

Talpă 2 – lungime: 23 cm, lățime: 11–3,5–8,5 cm. Greutate: 54 g.

Fragment 1 – lungime: 16 cm, lățime: 10,5 cm. Greutate: 33 g.

Fragment 2 – lungime: 13 cm, lățime: 10–5 cm. Greutate: 26 g.

Fragment 3 – lungime: 8 cm, lățime: 11 cm. Greutate: 15 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

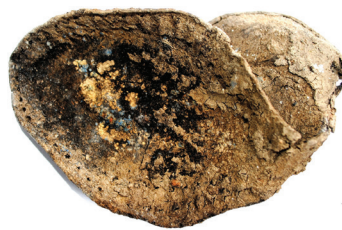

Cui de fier – lungime: 6 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

*Prezentarea materialului
arheologic – Cutia 3*

Punga 25. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Adâncime, Artefact planto + piele, Context G11, Data 23.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Talpă și 2 fragmente.**

Talpă – lungime: 18 cm, lățime: 7–5–8 cm.
Greutate: 44 g.

Fragment 1 – lungime: 15 cm, lățime: 9–3 cm.
Greutate: 24 g.

Fragment 2 – lungime: 13 cm, lățime: 10 cm.
Greutate: 23 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 22. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector 1 Vest, Adâncime, Artefact fâșii de piele prelucrată, Context passim din pământul... 22.01.2014, nivel medieval 1 de la C1, 23.01.2014, Semnătura Drașovean.

Descriere: **Talpă, fragmente, 1 cui de fier.**

Talpă – lungime: 24 cm, lățime: 9,5–3,5–8,5 cm. Greutate: 60 g.

Fragmente, 47 bucăți. Greutate totală 195 g.

Punga 26. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector 3 Vest, Adâncime, Artefact talpă piele, Context de S de centura de ciment pământ galben... + cărămizi, mortar, indescifrabil, 24.01.2014, Semnătura Drașovean.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 10 cm, lățime: 9 cm.
Greutate: 16 g.
Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 27. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 3 Vest, Adâncime C3, Artefact coajă lemn fragment pahar, Context umplutură, Data 23.01.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **2 bucăți coajă lemn.** Lungime: 7,5 cm respectiv 4,5 cm. Lățime, la ambele 2,5 cm. Greutate totală: 27 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 28. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 3 Vest, Adâncime C3, Artefact talpă piele, Context umplutură, Data 23.01.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Talpă.**

Talpă – lungime: 16 cm, lățime: 6–5–5 cm. Greutate: 27 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 29. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Adâncime, Artefact piele, Context G82, Data 24.01. Semnătura indescifrabilă.

Descriere: **5 fragmente.** Greutate totală: 39 g.

Fragment 1 – lungime: 11 cm, lățime: 7 cm.

Fragment 2 – lungime: 10 cm, lățime: 4,5 cm.

Fragment 3 – lungime: 4 cm, lățime: 6 cm.

Fragment 4 – lungime: 9 cm, lățime: 4 cm.

Fragment 5 – lungime: 2 cm, lățime: 1,8 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 30. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2013–2014, Passim, Adâncime, Artefact piele?, Context. Semnătura lipsește.

Descriere: **2 fragmente.** Greutate totală: 5 g.

Fragment 1 – lungime: 9 cm, lățime: 2,5 cm.

Fragment 2 – lungime: 7 cm, lățime: 3 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 31. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Adâncime, Artefact piele, Context din G11, 24.01.2014, Semnătura Drașovean.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 12 cm, lățime: 8 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 32. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector I Centru, Artefact piele, Context din G80, Fără datare și semnătură.

Descriere: **3 fragmente mici** – lungime: 5 cm, lățime: 1,5 cm. Greutate totală: 3 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 33. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Artefact păr, Context din C4, Fără datare și semnătură.

Descriere: **Fibră vegetală** – lungime: 3,5 cm.
Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 34. Eticheta: Tm-Sf. Gheorghe 2014, Sector 2 Vest, Artefact păr, Context din C4, Fără datare și semnătură.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 9,5 cm, lățime: 4 cm.
Greutate: 6 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Prezentarea materialului arheologic – Cutia 4

Punga 1. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime G261, Artefact piele, Context umplutură, Data 31.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 6 cm, lățime: 2 cm.
Greutate: 2 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 2. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval I, Artefact piele, Context umplutura la NV de G 217, Data 19.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Talpă întreagă, 8 fragmente, șnur de piele.**

Talpă – lungime: 22 cm, lățime: 9–5–7 cm.
Greutate: 44 g.

Fragment 1 – lungime: 15 cm, lățime: 10,5–4,5 cm. Greutate: 31 g.

Fragment 2 – lungime: 8 cm, lățime: 8,5 cm.
Greutate: 17 g.

Fragment 3 – lungime: 10 cm, lățime: 6,5 cm.
Greutate: 12 g.

Fragment 4 – lungime: 5 cm, lățime: 8,5 cm.
Greutate: 10 g.

Fragment 5 – lungime: 7,5 cm, lățime: 9 cm.
Greutate: 9 g.

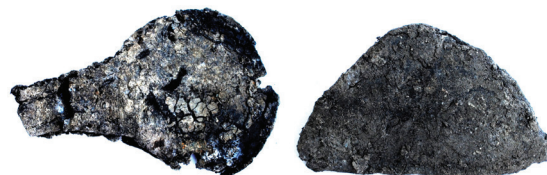
Fragment 6 – lungime: 9 cm, lățime: 4 cm.
Greutate: 5 g.

Fragment 7 – lungime: 6 cm, lățime: 2,5 cm.
Greutate: 2 g.

Fragment 8 – lungime: 5 cm, lățime: 5 cm.
Greutate: 4 g.

Șnur – lungime: 16 cm

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 3. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval I, Artefact piele, Context umplutura la NV de G 217, Data 19.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **2 fragmente, potcoavă, lemn.**

Fragment 1 – lungime: 13 cm, lățime: 10–6 cm. Greutate: 26 g.

Fragment 2 – lungime: 4,5 cm, lățime: 9,5 cm. Greutate: 33 g.

Potcoavă – lungime: 17 cm, lățime: 1 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 4. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime G254, Artefact piele subțire (probabil din vestimentație), Context umplut.strat arsură. Data 26.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Conglomerat din piele subțire** – lungime: 13 cm, lățime: 8 cm. Greutate totală: 67 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

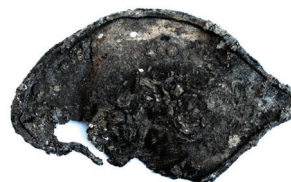

Punga 5. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Artefact piele talpă, Context C8 din umplutură, Data 28.03.2014, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 11 cm, lățime: 6 cm, grosime 1,5 cm. Greutate: 8 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 6. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime C8, Artefact piele taplă, Context umplutură lângă peretele din nord la aprox. 1,40 m de bârna superioară beci, Data 01.04.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Talpă întreagă, 3 fragmente și un șnur textil.**

Talpă – lungime: 17 cm, lățime: 7–5,5–6 cm. Greutate: 26 g.

Fragment 1 – lungime: 9 cm, lățime: 2,5 cm. Greutate: 4 g.

Fragment 2 – lungime: 6,5 cm, lățime: 2,5 cm. Greutate: 3 g.

Fragment 3 – lungime: 6 cm, lățime: 3 cm. Greutate: 5 g.

Șnur – lungime: 14 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 7. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4, Adâncime Medieval III, Artefact piele, Context Medieval III, Centru de lângă G243, Data 27.03.14, Semnătura Daniela (Tănase).

Descriere: **1 fragment.**

Fragment – lungime: 11 cm, lățime: 3,5–2,5 cm. Greutate: 5 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 8. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Artefact piele, Context umplutură, Data 19.03.2014, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 6,5 cm, lățime: 2,5 cm. Greutate: 3 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

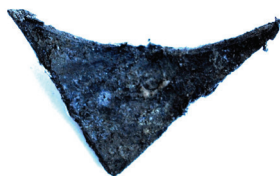

Punga 9. Eticheta deteriorată.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 4 cm, lățime: 9 cm. Greutate: 5 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 10. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2013, Sector 1 Vest, Adâncime, Artefact fragment piele, Context pământ negru albastrui, printre lemnele străzii, Data 11.12.2013, Semnătura Drașovean.

Descriere: **3 fragmente mici.** Greutate totală: 7 g.

Fragment 1 – lungime: 7 cm, lățime: 5,5 cm.

Fragment 2 – lungime: 7 cm, lățime: 5 cm.

Fragment 3 – lungime: 3 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 11. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime G254, Artefact piele, Context umplutură latura de V, Data 25.03.2014, Semnătura Gașpar.

Descriere: **4 fragmente de formă neregulată.** Greutate totală: 13 g.

Fragment 1 – lungime: 8 cm, lățime: 6 cm.

Fragment 2 – lungime: 6 cm, lățime: 4 cm.

Fragment 3 – lungime: 5 cm, lățime: 2 cm.

Fragment 4 – lungime: 7 cm, lățime: 3 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

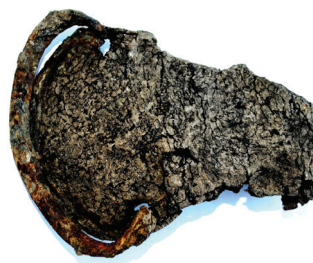
Punga 13. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime aprox. 2,10 (m), față de trot. beton de S, Artefact piele + potcoavă toc, Context umplutura Medieval III lângă profil de S a suprafeței excavate, Data 20.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment dintr-o talpă cu potcoavă.**

Talpă – lungime: 12 cm, lățime: 4–8 cm. Greutate: 43 g.

Potcoava – lungime: 16 cm.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 14. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime 2,80 față de trot. beton de S, Artefact piele + potcoavă toc, Context umplutura Medieval III la Nord de G 247, Data 24.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 17 cm, lățime: 7,5–6–5,5 cm. Greutate: 30 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 15. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime G254, Artefact piele, Context umplutură perete N V, Data 24.03.2014, Semnătura Gașpar.

Descriere: **8 fragmente de dimensiuni neregulate.**

Fragmente – lungime max.13 cm, lățime max.6 cm, greutate totală 32 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 16. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval II, Artefact piele, Context umplutura la Est de de G 217, la aprox. 2,25 m față de trotuar beton de S, Data 19.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment dintr-o talpă și un fragment ceramic.**

Fragment – lungime: 8,5 cm, lățime: 4,3–3 cm. Greutate: 9 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 17. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime Nivel Medieval II, Artefact piele, Context umplutura 2,15 m față de trotuar beton de la E de C7 de pe nivelul de lemn, Data 18.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – 8 × 5 cm, greutate: 13 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 18. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime G270, Artefact piele, Context din umplutura din zona centrală, Data 02.04.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – 14 × 1 cm, greutate: 3 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 19. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector II Centru, Medieval II, Data 04.11.2014, Fără Semnătura.

Descriere: **Talpă întreagă, 1 fragment.**

Talpă – lungime: 16,5 cm, lățime: 8–6–8 cm. Greutate: 43 g.

Fragment – 8 × 3 cm, greutate: 6 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 20. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Centru, Adâncime G264, Artefact piele, Context din umplutura, Data 26.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **3 fragmente talpă.**

Fragment 1 – lungime: 15,5 cm, lățime: 7–4–5 cm. Greutate: 19 g.

Fragment 2 – lungime: 11,5 cm, lățime: 4,4–7 cm. Greutate: 13 g.

Fragment 3 – 9 × 4,5 cm, greutate: 3 g.
Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 21. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2013, Sector 2 Vest, Artefact fragment piele, Context la demolarea dărâmată de cărămidă, aproape de stâlpul vestic, Data 16.12.2013, Semnătura Drașovean.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 8 cm, lățime: 3,5–6,5 cm.
Greutate: 6 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 22. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Est, Adâncime 1,90 față de trot. de beton, Artefact piele, Context umplutura din mortarul dintre profil S suprafață și țeava de plastic, Data 27.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **Fragment.**

Fragment – lungime: 13,5 cm, lățime: 8,5–6 cm. Greutate: 28 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Punga 23. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime aprox. 1 m față de trot. de beton, Artefact piele, Context umplutura nivel stradă 1, Data 11.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **4 fragmente și 8 fragmente mici, 1 fragment potcoavă, 1 sâmbure vișine.**

Fragment 1 – lungime: 14 cm, lățime: 5–4,5 cm. Greutate: 12 g.

Fragment 2 – lungime: 9 cm, lățime: 7,5 cm. Greutate: 12 g.

Fragment 3 – lungime: 6 cm, lățime: 7,5 cm. Greutate: 6 g.

Fragment 4 – lungime: 7 cm, lățime: 5 cm. Greutate: 7 g.

8 fragmente – Greutate totală: 24 g.

Fragment potcoavă – greutate 3 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

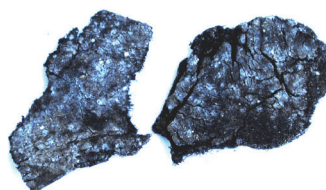

Punga 24. Eticheta: TM-Piața Sf. Gheorghe 2014, Sector 4 Vest, Adâncime G217, Artefact piele, Context umplutura, Data 14.03.14, Semnătura Gașpar.

Descriere: **2 fragmente.**

Fragment 1, date identice cu **fragment 2** – lungime: 5 cm, lățime: 3,5 cm. Greutate totală: 6 g.

Stare de conservare: precară și nesatisfăcătoare.

Concluzii

Artefactele arheologice din piele au fost în pungi de polietilenă. Așa s-au păstrat temporar în condițiile de umiditate și de temperatură, asemănătoare cu condițiile din mediul subteran, ceea ce va ajuta mult derularea procedurilor de conservare.

Cele mai importante artefacte considerăm că sunt tălpile din piele, care provin din complexele arheologice din perioada medievală și perioada otomană (XVI-XVII), fiind caracteristice modei timpurilor respective. Ele prezintă degradări multiple, specifice, semnalate de către noi și în alte lucrări științifice⁴. Structura solului în context cu condițiile de mediu din sol au fost favorabile conservării lor pe o perioadă îndelungată, ceea ce a făcut posibilă descoperirea lor cu ocazia săpăturilor arheologice de salvare din perimetrul vechii cetăți a Timișoarei.

Unicitatea lor, raritatea contextului arheologic timișorean în care aceste artefacte pe suport organic s-au păstrat, în număr relativ mare, conferă o valoare științifică intrinsecă dar și documentară-istorică-tehnică și culturală deosebită privind conviețuirea multiethnică și multiculturală a comunităților de oameni din intravilanul Cetății Timișoara.

Salvarea lor prin conservare complexă, cuprinzând curățare, rehidratare, emoliere ș.a. este urgentă și necesară.

BIBLIOGRAFIE

Drașovean *et alii* 2007

Drașovean, Florin, Feneșan Costin, Flutur Alexandru, Szentmiklosi Alexandru, Kopeczny Zsuzsa, El susi Georgeta, M-Kiss Hedy, Șepilici R., Dinu Niculina, 2007, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, 2007, Timișoara (2007).

M-Kiss 2014

M-Kiss Hedy, Artefacte din materie organică în Cetatea Timișoara (2014), *Artifacts Made of Organic Materials in the Fortress of Timișoara* (2014), p. 965–983, *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie*, ediția a II-a: In Honorem prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici, Szeged (2014).

M-Kiss *et alii* 2014a

M-Kiss Hedy, Badea Elena, Carșote Cristina, Miu Lucreția, Investigarea preliminară a unor artefacte din piele provenite din săpăturile arheologice din Cetatea Timișoara, Preliminary investigation of leather artifacts found in archaeological excavation in Timișoara Fortress (2014), *Restitutio, Conservation-restoration bulletin*, Relities

and solutions of the specialists in the heritage conservation and restoration domain, in the 2014 Romania, Nr. 8, p. 58–61, Editat de Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București.

M-Kiss 2015

M-Kiss Hedy, Fragmente de încălțăminte medievală descoperite la Timișoara 2007–2014, *Fragments of Medieval Footwear, discovered at Timișoara between 2007–2014* (2015), Vol. III 2, p. 849–859, *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Ediția a III-a: In memoriam Florin Medeș 1943–2005, Szeged (2015).

M-Kiss 2016

M-Kiss Hedy, *Artefacte medievale de piele în Cetatea Timișoara*, Timișoara (2016).

M-Kiss 2017

M-Kiss Hedy, *Catalogul artefactelor de piele descoperite în Timișoara Strada Lucian Blaga 2014*, Timișoara (2017).

M-Kiss 2017a

M-Kiss Hedy, Contribuții la cunoașterea artefactelor de piele descoperite în Timișoara strada Lucian Blaga în 2014, p. 217–238, 2017, in *Cercetări arheologice în central istoric al Timișoarei-strada Lucian Blaga, Campania 2014*, Editori: Alexandru Flutur, Daniela Tănase, Ana Cristina Hamat, Editat de Muzeul Național al Banatului, Cluj-Napoca (2017).

M-Kiss 2018

M-Kiss Hedy, Contribuții la cunoașterea artefactelor de piele descoperite la Timișoara P-ța Sfântu Gheorghe nr. 2–3 (2018), *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Ediția a VI-a, Vol. 2, p. 807–818, In memoriam Marian Gumă (1951–1998), Szeged (2018).

M-Kiss 2019

M-Kiss, Hedy, Studiu preliminar asupra artefactelor din piele provenite din situl arheologic Piața Sfântu Gheorghe – Timișoara 2014, *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie Timișoara*, Vol. XXVII, Editura Mega Cluj-Napoca (2019).

M-Kiss 2019a

M-Kiss Hedy, Leather archaeological artifacts, from preliminary study to conservation, Artefacte arheologice din piele, de la studiul preliminar la conservare (2019), *Simpozion Arheovest, Interdisciplinaritate în Arheologie*, Timișoara, 23 noiembrie 2019, Ediția VII-a, In honorem Prof.Univ. Dr. Sabin Adrian Luca, Vol. 2, p. 791–803, Szeged (2019).

⁴ Drașovean *et alii* 2007, 161–220; M-Kiss 2014; M-Kiss 2015; M-Kiss 2016; M-Kiss 2017, 5–8, 52; M-Kiss 2017a; M-Kiss 2018; M-Kiss 2019; M-Kiss 2019a.

GENEZA ICONOSTASULUI CATEDRALEI ORTODOXE SÂRBE DIN TIMIȘOARA

Sașa Iașin*

Cuvinte cheie: Constantin Daniel, Mihajlo Janić, Josif Alexander Töpfer, Jozsef Habinger, Timișoara.

Keywords: Constantin Daniel, Mihajlo Janić, Josif Alexander Töpfer, Jozsef Habinger, Timișoara.

The genesis of the iconostasis of the Serbian orthodox cathedral from Timișoara (Abstract)

Searching the archive of the Serbian Orthodox Episcopate of Timișoara, one can observe an abundance of data regarding the most important events related to the works that were undertaken at the Serbian Orthodox Cathedral in Timișoara. Exceptional names in the field of church art and sculpture competed for the beautification of the most important edifice of Orthodoxy in Banat in the middle of the 19th century. The results of art historians research and the conclusions they came to, indisputable in terms of the authors' professionalism, brought many novelties, and the stated theme only wants to confirm, with historical data and archival documents, the exceptional activity of art makers in Banat.

Unul dintre cele mai reprezentative monumente ale barocului în Banat este catedrala ortodoxă sârbă din Timișoara consacrată Înălțării Domnului. Conform datelor istorice pe locul actual al catedrale a existat alt lăcaș de cult care a fost mistuit de flăcări în anul 1737 în timpul episcopului Nikola Dimitriević¹. Până la venirea pe tronul episcopal a mitropolitului de Niș, Georgije Popović, slujbele se oficiau în biserica Sfântu Gheorghe, iar prin strădania acestuia, vrednic de pomenire, episcop a fost construită actuala catedrală episcopală. În această biserică a fost așezat iconostasul pictat de Stefan Tenecki², care a rămas în biserică până la cre-

area unor condiții optime financiare care să permită achiziționarea unui nou iconostas.

Ideea înlocuirii vechiului iconostas a fost înaintată încă din anul 1811. La ședința consiliului parohial din data de 13 decembrie 1811, episcopul Nikola Popović a făcut cunoscut faptul că nobilul Petar Malenitza de Sztamora³ a donat suma de 2.000 de forinți pentru achiziționarea unui nou iconostas. Nu sunt cunoscute motivele pentru care vechiul iconostas pictat de Stefan Tenecki nu a fost agreat de credincioșii și consilierii parohiali, această donație rămânând primul indiciu al planurilor de restaurare a interiorului bisericii catedrale din Timișoara. La ședința menționată nu s-au luat măsuri imediate pentru achiziția unui nou iconostas, ci doar s-a mulțumit nobilului Malenitza pen-

* Episcopia Ortodoxă Sârbă de Timișoara, Piața Unirii nr. 4; e-mail: isidora_iasin@yahoo.com.

¹ Сава (Вуковић), епископ шумадијски, Епископ Николај (Димитријевић), епископ темишварски (1728–1744), *Темишварски зборник*, Нови Сад (2001), 113–124, 120.

² Stefan Tenecki este unul dintre cei mai importanți și prolifici pictori ai perioadei barocului în Banat. Lucrările sale au depășit spațiul Banatului ajungând la Șiria, Arad, Lipova, Blaj, până la Mănăstirea Krušedol din Srem și Pesta. A pictat la Galșa (1749), Bezdin (1753), Arad (1757, 1767, 1769, 1772, 1790), Vilovo (1752), Becej (1752), Pesta (1760), Stari Slankamen (1764), Lugoj (1764), Blaj (1765), Ruma (1772), Miniș (1775), Pecica (1777), Șimand (1777), Bekes, Sentes, Lipova (1785), Timișoara (1785), Șiria (1788 – 1789), Nadab (1792) și Certege (1798). (Jovan Kolundžija, Moștenirea pictorului Stefan Tenecki în Episcopia Sremului, *Patrimoniu și patrimonializare*, București, 2018, 42–63, 44).

³ Familia nobiliară Malenitza (Маленица) își are originea de la Josif Malenitza, ginerele căpitanului Jovan Tekelija de Vizes și Kevermes, care a cumpărat domeniul de la Gai și Stamora, primind cu titlul nobiliar și predicatul de Sztamora. Dintre membrii marcanți ai acestei familii amintim pe Nikola, care a fost unul dintre membrii prestigioasei asociații Matica Srpska în anul 1838. Membru al acestei asociații a fost și Jovan Malenitza în anul 1840. Familia Malenitza a jucat un rol important în viața culturală a Timișoarei, amintindu-se balul de caritate organizat de Nikola în luna februarie 1842 la Timișoara. Nobilul Petar Malenitza a întreprins mai multe activități diplomatice la Viena, iar la întoarcerea dintr-o astfel de călătorie a murit de infarct la Zemun în luna august 1856 (*Летопис Матице српске*, Нови Сад (1873); *Сербске народне новине*, Будим, 1842).

tru donația făcută⁴. Chiar dacă s-a așteptat un timp îndelungat, fără a se întreprinde vreo acțiune concretă, ideea nu a fost abandonată. În cursul anului 1818, epitropii bisericești⁵ au fost împuterniciți să obțină autorizațiile necesare și planul unui nou iconostas. În ședința consiliului parohial din data de 20 februarie 1819, epitropii au făcut cunoscut faptul că pentru întreg mobilierul bisericesc, adică iconostas, stranele pentru cântăreți, tronul Maicii Domnului și tronul arhieresc, precum și scaunele pentru credincioși, sumele se ridică între 30.000 și 40.000 de forinți, sume de care oficiul parohial nu dispunea. De aceea s-a hotărât ca toate lucrările să se desfășoare în etape, iar epitropilor le-a fost solicitat ca ei să justifice sumele defalcate aferente fiecărei lucrări, dar mai ales în ceea ce privește noul iconostas⁶. Ideea susținută de Petar Malenitza a fost continuată și de fiul acestuia Nikola, care a donat încă 1.000 de forinți în argint pentru noul iconostas, cu mențiunea ca fondurile astfel adunate să fie păstrate în vistieria parohială, fără a fi cheltuite, iar la momentul oportun să fie folosite exclusiv pentru noul iconostas⁷.

Pentru realizarea planului noului iconostas au fost desemnați Nikola Malenitza de Sztamora, senatorul nobilul Ilarion Vlahovich de Dragomirestye⁸, avocatul consistoriului Dimitrije Kuzmanović, nobilul Nikola Gyuricsko de Modos⁹, nobilul Kiril

Georgievics de Apadia¹⁰, Mihail Šević și epitropii bisericești. Aceștia au fost îndrumați să caute un plan nou al iconostasului *care să fie pe gustul timpului* având ca exemplu iconostasul bisericii din Panciova (Pančevo), dorindu-se astfel execuția noului iconostas din ghips¹¹. Ideea unui iconostas din ghips, însă nu a fost agreată de comunitate, hotărându-se tocmitarea unui sculptor pentru realizarea iconostasului din lemn de tei. În toamna anului 1833 o comisie a comunității bisericești a poposit la Arad pentru a vedea lucrările arădeanului Mihajlo Janić. Având în vedere *calitatea și exactitatea execuției*, acesta a fost invitat la Timișoara pentru a depune oferta lui în ceea ce privește sculptura unui nou iconostas al bisericii catedrale. Membrii consiliului s-au întâlnit cu Janić la data de 5 noiembrie 1833, iar o comisie formată din epitropii bisericești, Nikola Gyuricsko de Modos, Atanasie Zvekić și Avram Duzi a fost împuternicită să semneze un contract cu acesta pentru a putea fi demarate lucrările necesare¹². La mijlocul anului 1835 consiliul parohial s-a arătat nemulțumit de faptul că lucrările întârziu, fapt pentru care l-au invitat pe Janić să se înfățișeze în fața consiliului pentru a da detalii despre stadiul lucrărilor¹³. Această cerere a consiliului parohial a venit după ce pictorul Sava Petrović¹⁴ și-a oferit serviciile pentru pictura noului iconostas, forțându-l astfel pe Janić să finalizeze lucrările începute la iconostas¹⁵.

Deoarece lucrările au început să avanseze s-a pus problema demontării vechiului iconostas. La data de 20 iulie 1835 epitropul Andrei Trandafir a făcut cunoscut faptul că nobilul Constantin

⁴ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. I, nr. 2 din 13.12.1811.

⁵ Administratorii bunurilor bisericești, aleși din rândul comunității bisericești cu un mandat de patru ani.

⁶ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. I, nr. 4 din 20.02.1819.

⁷ *Ibidem*, nr. 5 din 23.05.1826.

⁸ Familia Vlahovich (Vlahović) a cumpărat la mijlocul secolului al XIX-lea domeniul de la Dragomirești (județul Timiș). Familia Vlahovics a avut un rol important în viața socială, culturală și religioasă a orașului Timișoara. Ilarion (Hillarions) Vlahovich a ocupat funcția de senator al orașului, iar apoi și primar, iar Pavle Vlahovich a fost preot paroh al catedralei episcopale. Familia a fost o susținătoare ferventă a reformelor lui Vuk Stefanović Karadžić. (Y 1 – A Magyar Országos Levéltár Levéltára – Általános iratok – 61/1903. OL szám; HU MNL OL A 130 – Illésy – 1v – 1010; Вук Стефановић Караџић, *Српске народне песме*, Беч, 1846).

⁹ Nikola Gyuricsko, prim procuror al judecătoriei din Timișoara a primit recunoașterea titlului nobiliar la data de 5 ianuarie 1827, iar fratele său Pavle a fost angajat al Camerei aulice maghiare. Familia de origine aromână a sporit foarte mult în bogăție, având o avere impresionantă la mijlocul secolului al XIX-lea. A avut mai multe domenii în Timișoara dar și la Madoș (Serbia) de unde a primit și predicatul *de Modos* (A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 65. kötet – 287 – 291. Oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1827 – N°. 578; HU MNL OL A 57 – 65 – 0194).

¹⁰ Familia Georgevits a obținut titlul nobiliar și domeniul de la Apadia la data de 6 septembrie 1823 (A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 64. kötet – 866 – 871. Oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1823 – N°. 12179; HU MNL OL A 57 – 64 – 0546). Membrii acestei familii au avut funcții importante în administrația comitatensă, dar mai ales în armata maghiară.

¹¹ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. II, nr. 39 din 31.03.1830.

¹² *Ibidem*, nr. 185 din 05.11.1833.

¹³ *Ibidem*, nr. 263 din 08.07.1835.

¹⁴ Sava Petrović (Izvin, 1794 – Timișoara, 9 iunie 1857), portretist și pictor de icoane, a învățat să picteze la Arsa Teodorović. A pictat biserica din Gelu (județul Timiș) în anul 1812, iconostasul bisericii din Batanya (Ungaria) în anul 1820, iar anul următor iconostasul bisericii sârbe din Timișoara-Mehala. A pictat mai multe portrete printre care portretul senatorului timișorean Ferencz Majer, episcopului Justin Jovanović și mai multe portrete ale stareților de la Mănăstirea Bezdin. (Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, *Историјски и културни споменици Срба у румунском Банату*, Темишвар, 2008).

¹⁵ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. II, nr. 262 din 08.07.1835.

Dadanyi de Giulvesz¹⁶ dorește să cumpere vechiul iconostas pentru suma de 300 de forinți în argint. Din dezbaterea ținută în cadrul ședinței consiliului parohial putem deduce că au mai existat și alte oferte pentru achiziționarea acestui iconostas, dar care erau cu mult inferioare acesteia. De aceea consiliul parohial a hotărât ca iconostasul să fie vândut nobilului Dadanyi iar suma obținută să fie predată custodelui Mihailo Šević care o va folosi doar pentru achitarea lucrărilor la noul iconostas¹⁷. Nu sunt cunoscute motivele pentru care Dadanyi a renunțat să cumpere vechiul iconostas, dar cert este că la începutul anului 1836 nobilul Jovan Stojanovics de Latzunas a oferit suma de 500 de forinți în argint pentru achiziția acestui iconostas. În oferta lui Sztojanovics se arată că acesta va fi montat în biserica parohială din Cuveșdia, județul Arad (Говеждјанско общество). Consiliul parohial a hotărât să încheie un contract de vânzare cumpărare cu comunitatea din Cuveșdia, prin care era stipulată plata celor 500 de forinți până la finele lunii octombrie 1836¹⁸. Cercetările de până acum sunt în măsură doar să ofere o ipoteză de lucru asupra traseului urmat de vechiul iconostas pictat de Stefan Tenecki. Istoriografia maghiară amintește de faptul că domeniul Temeskövesd (Cuveșdia, județul Arad) a fost în proprietatea lui Jovan Sztojanovics încă din anul 1815¹⁹. Având în vedere că în această localitate baronul Sztojanovics a zidit o biserică în anul 1832, cel mai probabil iconostasul a fost achiziționat pentru acest lăcaș de cult. Cel mai probabil acest iconostas a fost transferat la Cuveșdia, unde a rămas până în anul 1844, când pe domeniul baronului Sztojanovics la Lățunaș a fost zidită biserica din piatră consacrată Sfântului Pantelimon. Ulterior întreaga comunitate ortodoxă, în afară de familia baronului, a trecut la uniație în anul 1856, iconostasul rămânând în proprietatea bisericii unite din localitate unde se află și astăzi²⁰.

¹⁶ Familia Dadanyi este o veche familie medievală nobiliară cu origini mingreliene. Naum Dadanyi a primit reconfirmarea titlului nobiliar după ce a cumpărat domeniul de la Giulváz (județul Timiș) la data de 30 ianuarie 1784. Familia a fost înrudită cu cele mai importante familii nobiliare din Banat printre care amintim familia Gyika și Tekelija (A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 53. kötet – 27 – 31 oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1784 – N°. 1790; HU MNL OL A 57 – 53 – 0010).

¹⁷ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. II, nr. 272 din 20.07.1835.

¹⁸ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 311 din 19.04.1836.

¹⁹ Kovách Géza, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*, Szeged (1998), 283.

²⁰ PSS Dr. Demetriu Radu, *Dieceasa Lugoșului*, Lugoj (1903), 332–333.

După oferta lui Sava Petrović, în curând a fost înregistrată și oferta lui Nikola Aleksić²¹. Acesta a invitat o comisie a consiliului parohial pentru a o convinge în privința *calității și acurateții* lucrărilor sale de la Mohol (Serbia). Consiliul parohial a împuternicit o delegație formată din arhimandritul mănăstirii Sfântul Gheorghe Samuilo Maširević²², protopopul Jovan Vasić, Mihajlo Šević, Arcadije Pajić și episcopul Jovan Demetrović, să se deplaseze la Mohol pentru a putea vedea pictura lui Aleksić din biserica ortodoxă²³.

La data de 16 august 1836 Constantin Daniel²⁴ a înaintat consiliului parohial²⁵ oferta sa pentru 63

²¹ Nikola Aleksić (Stari Bečej, 1808 – Arad, 1 ianuarie 1873) aparține unei însemnate familii care a dat mai mulți pictori. Un reprezentant fidel al biedermeier-ului, a învățat în atelierul pictorului Arsa Teodorović, iar între anii 1828 – 1830 se află la studiile academiei din Viena. A călătorit prin Italia și a pictat mai multe portrete ale ofițerilor sârbi din armata austriacă. Din anul 1837 s-a stabilit la Kikinda, iar din anul 1840 s-a stabilit inițial la Timișoara, iar în scurt timp la Arad. Printre lucrările sale amintim iconostase și pictura murală de la Mol (1837), Fibiș (1838), Banatsko Arandelovo (1839), Cuvin (1841), Sâmbăteru (1844), Sânmartinul Sârbesc (1845), Arad (1845–1846), Sânpetru Mare (1846), Elemir (1847), Novi Kneževac (1848), Kumano (1854), Novo Miloševo (1855), Mokrin (1857), Radojevo (1858), Melenci (1859), Becicherecul Mic (1861), Variaș (1862), Arad (1863), Micălaça (1867), Gospodinci (1868–1869), Ostojićevo (1870–1871). De asemenea a lucrat și pentru bisericile din Căpâlnaș, Sabathaz și Sânnicolaul Mare (Олга Микић, *Никола Алексић*, Нови Сад, 1974).

²² Samuilo Maširević (Sombor, 16 ianuarie 1804 – Sremski Karlovci, 20 ianuarie 1870) a ocupat funcția de stareț al mănăstirilor Sfântu Gheorghe și Bezdin. În timpul episcopului Pantelejmon Živković a ocupat funcția de locțiitor al episcopului, ulterior fiind numit episcop de Timișoara din anul 1853. La sinodul mitropolitan a fost ales patriarh al sârbilor în anul 1864 (Сава, епископ шумадјски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крпгјевац, 1996, 437).

²³ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 312 din 19.04.1836.

²⁴ Constantin Daniel (Константин Данил) (Lugoj, 1798/1802 – Becicherecul Mare, 25 mai 1873) iconograf, pictor și portretist a cărui personalitate misterioasă încă suscită interesul cercetătorilor. A învățat în atelierul pictorului Arsa Teodorović, existând presupunerea că a propozit și la Academia de la Viena sau München. A pictat mai multe portrete printre care cel al arhimandritului Pavle Kengelac. Pornind de la portretele lui Daniel, protopopul Arsenović din Panciova la invitat să picteze iconostasul acestei biserici. În anul 1833 Daniel a pictat și iconostasul bisericii din Uzdin (Serbia). După finalizarea lucrărilor la Timișoara a fost ales să picteze iconostasul din Jarkovac (Serbia), despre care istoricii de artă afirmă că este una dintre cele mai mature lucrări ale lui Daniel (Adrian Negru, *Constantin Daniel*, Panciova, 1996).

²⁵ Ședințele consiliului parohial s-au ținut sub președinția lui Stefan Georgevics de Apadia și a protopopului Jovan Vasić, precum și a preotului Pavle Vlahovits, iar din consiliul parohial făceau parte senatorul Ilarion Vlahovits de Dragomirește,

de icoane, care urmau a fi puse pe catapeteasma catedralei, pentru a căror execuție a cerut suma de 8.110 de forinți în argint. Totodată Daniel s-a obligat ca fiecare lucrare a sa pentru acest iconostas să fie trimisă unei comisii de specialitate care să examineze și să ofere aprobare pentru punerea în valoare a acesteia²⁶. La data respectivă consiliul parohial a luat la cunoștință că pictorul a avut deja o reputație în rândul pictorilor care activau în Banat. Membrii consiliului au fost încântați mai ales de lucrările sale de la Panciova, dar totodată i-au cerut să aducă pentru exemplificare o icoană pe care a pictat-o pentru iconostasul din Uzdin. Daniel urma să se înfățișeze în fața consiliului parohial cu lucrarea sa comandată pentru biserica din Uzdin la data de 27 august a aceluiași an²⁷. Conform înțelegerii Daniel s-a înfățișat în fața comisiei consiliului parohial la data stabilită cu două icoane de la Uzdin, având ca temă Nașterea lui Hristos și Tăierea împrejur. Totodată a reconfirmat oferta sa în valoare de 8.110 forinți în argint pentru 63 de icoane precum și obligativitatea de a obține avizele necesare ale unei comisii de specialitate. Consiliul a hotărât să rețină lucrările lui Daniel și să ceară alte păreri pentru a se putea edifica asupra calității dar și a prețului pentru lucrările sale²⁸.

Concomitent cu lucrările lui Daniel, consiliul parohial a demarat și lucrările pentru mobilierul bisericesc. Mihajlo Janić din Arad a fost tocmnit pentru a executa o parte a mobilierul bisericesc (scaune, strane pentru cântăreți, tronul episcopal și tronul Maicii Domnului) din lemn de tei. Spre finalizarea lucrărilor Janić a cerut ca pe lângă plata promisă să primească și o primă în valoare de 650 de forinți. Consiliul parohial a hotărât că i se cuvine o prima în valoare de 500 de forinți cu mențiunea că, după finalizarea lucrărilor la iconostas nu va mai avea dreptul să ceară altă primă²⁹.

În ședința consiliul parohial din data de 01.11/20.10.1836 au fost dezbătute și ofertele înaintate de Sava Petrović și Nikola Aleksić. Având în vedere că la licitațiile organizate de consiliul parohial au mai apărut și alți ofertanți, Constantin

Daniel a înaintat o ofertă mai mică decât cea precedentă în valoare de 8.000 de forinți în argint, dar totuși cu mult mai mare decât a celorlalți doi ofertanți. Sava Petrović și Nikola Aleksić și-au oferit serviciile contra sumei de 6.000 de forinți în argint³⁰. Consiliul parohial a examinat o icoană pictată de Aleksić și a ajuns la concluzia că aceasta corespunde *din punct de vedere estetic și artistic, că este executată corect și după modelul nostru vechi grecesc* (ortodox n.n.) *și este cu mult mai bună decât celelalte lucrări*. Aleksić a acceptat să execute pictura iconostasului pentru suma de 4.000 de forinți, iar pe timpul lucrărilor a cerut un apartament compus din două camere și o bucătărie. Oferta înaintată de acesta cuprindea și pictura stranelor și a tronurilor, precum și a ripidelor, iar termenul de execuție al lucrărilor avea să fie de doi ani și jumătate, cu mențiunea că lucrările de pictură aveau să înceapă la data de 1 mai 1837. Având în vedere că oferta lui Aleksić a fost cea mai avantajoasă din punct de vedere financiar dar și cu un grad înalt de apreciere a calității artistice din partea comisiei, s-a hotărât ca executarea picturii catapetesmei să fie încredințată lui Nikola Aleksić³¹.

Din desfășurarea evenimentelor putem deduce că păreri credincioșilor au fost împărțite, iar consiliul parohial obligat din nou să hotărască asupra încredințării lucrărilor de pictură a iconostasului catedralei episcopale. *Această lucrare importantă care să mărturisească de-a lungul secolelor* nu trebuia să fie umbrată de exigențele pecuniare, dar totodată să fie executată în concordanță cu erminiile acceptate de autoritatea ecleziastică. De aceea consiliul a hotărât la data de 12/24 ianuarie 1837 ca cei doi pictori, respectiv Nikola Aleksić și Constantin Daniel să execute două picturi cu scena Înălțării Domnului (hramul catedralei episcopale) pe lemn, de dimensiuni identice în șase săptămâni. Aceste lucrări aveau apoi să fie trimise, pe cheltuiala consiliului parohial, la Academia din Viena spre a fi examinate. La finalul examinării Academia trebuia să înainteze consiliului parohial concluziile în ceea ce privește exactitatea și corectitudinea în execuție a lucrărilor celor doi pictori. Din hotărârea consiliului putem deduce că alegerea viitorului pictor al catapetesmei catedralei episcopale, în mare măsură, depindea de concluziile și recomandările academiei vieneze³². Totodată autorul lucrării recomandate de academia vieneză avea să fie recompensat cu 100 de forinți pentru lucrarea oferită. Datele istorice care ne sunt la dispoziție nu semnalează

Nikola Malenitza de Sztamora, Nikola și Pavle Gyiurisko de Modos, notarul Ilia Gruics, Avram Duzi, avocatul Aleksandar Bugarski, Zonia Trandafir, Jovan Demetrović, Jovan Zvekić, Mihajlo Živanović, Stefan Sandrović, Nikolaj Popović, Teofan Janković, Sofronia Grujić, Jovan Petrović, Dimitrie Nikolics de Rudna, Nikifor Colaković, Pavle Stajić și Nektarie Mihailović.

²⁶ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 315 din 16.08.1836.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, nr. 319 din 27.08.1836.

²⁹ *Ibidem*, nr. 315 din 01.11/20.10.1836.

³⁰ *Ibidem*, nr. 332 din 01.11/20.10.1836.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, nr. 338 din 12.01/24.01.1837.

vreun răspuns al academiei vieneze, drept urmare nu putem spune cu siguranță care dintre cei doi pictori a fost preferat. Cert este faptul că s-a hotărât organizarea unei licitații și nu o atribuire directă a executării lucrărilor amintite.

Pentru a se preîntâmpina orice dubiu asupra transparenței și a se oferi șanse egale tuturor competitorilor, consiliul parohial a hotărât să organizeze un concurs pentru executarea lucrărilor de pictură, sculptură și aurire a iconostasului. În ședința consiliului s-a hotărât ca să fie trimise câte două anunțuri în presa de la Budapesta și Timișoara prin care se anunța organizarea concursului pentru aceste lucrări, care a fost fixat la data de 5/17 septembrie 1837³³. Concursul s-a desfășurat după cum era prevăzut în zilele de 5/17 și 6/18 septembrie 1837 sub președinția protopopului Jovan Vasić, primarului Ilarion Vlahovitch de Dragomirestye și parohului Pavle Vlahovich³⁴. După publicarea anunțului în presa timișoreană și cea din Budapesta, s-au înscris în total 10 ofertanți, câte cinci pentru pictură și câte cinci pentru lucrările de aurire a iconostasului. Pentru aurirea iconostasului s-au înscris Jovan Flecher din Pesta (12.600 f), Karl Rusler din Pecsuj (13.905 f), Joannes Keltz din Oradea (12.984 f), Gligorije Nedović și Georgije Petrović din Timișoara (12.500 f) și Aleksie Teodorović din Timișoara (11.500 f). Pentru cele 63 de piese de pe iconostas au înaintat oferte pictorii Constantin Daniel din Timișoara (6.500 f), Leonid Müller din Dresda (6.000 f)³⁵, Karl Villandt (6.200 f), Nikola

Aleksić din Kikinda (4.000 f) și Sava Petrović din Timișoara (3.900 f). Deoarece toți candidații au prezentat lucrări excepționale, având în vedere ofertele finale înaintate de ofertanți³⁶ s-a dispus ca acestea să fie supuse votului consiliului parohial. După numărarea voturilor Nedović și Petrović au obținut 30 de voturi, în timp ce Flecher 5, Gusler 1, Keltz 1 și Teodorović 1 vot. Cu ocazia votării pentru alegerea pictorului, Daniel a obținut 27 de voturi, Aleksić 6, Petrović 2, iar Müller și Villandt nu au obținut nici un vot. Voturile au arătat incontestabil care au fost preferințele timișorenilor, astfel lucrările au fost atribuite lui Constantin Daniel, pentru suma de 6.000 forinți³⁷, respectiv Gligorije Nedović și Georgije Petrović, pentru suma de 12.000 de forinți. A fost constituită și o comisie specială care avea să se ocupe de redactarea contractului și stabilirea termenilor de contractare. Această comisie, care a avut și datoria de a se îngriji de bunul mers al lucrărilor, a fost alcătuită din: preotul paroh Pavle Vlahović, Pavle Gyuricsko de Modos, avocatul consistorial Marko Popović, profesorul de drept Atanasije Zvekić, avocatul Maksim Simonović, negustorul Mihailo Šević și negustorul Arkadije Pejić. Comisia avea datoria ca până la următoarea ședință să întocmească contractele și să le înainteze consiliului spre aprobare. Totodată epitropii au fost împuterniciți, ca în conformitate cu termenii contractuali, să elibereze sumele

³³ *Ibidem*, nr. 374 din 17.06.1837.

³⁴ Acest concurs s-a desfășurat în prezența tuturor membrilor consiliului parohial: Mihail Georgevits de Apadia, Milos Jovanovics de Poganestye, Pavle Gyuricsko de Modos, avocatul consistoriului Marko Popović, prim judecător Atanasie Zvekić, avocatul Maksim Simonović, Dimitrie Markovits de Zsena, avocatul Pavle Veselinović, Konstantin Derdanović, arhivistul Jovan Kozulović, Danilo de Milenkovits, Konstantin Franke, avocatul Dimitrie Șerban, notarul Konstantin Popović, Georgije Georgievics de Apadia, inginerul Iosif Subotić, Mihailo Šević, Jovan Kojadinović, Arkadie Pejić, Mihailo Živanović, Konstantin Nikolić, Nedeljko Georgievics, Sofronie Grujić, vice notarul Ilia Grujić, Kiril Mišić, Nikifor Colaković, Gligorie Tomić, Konstantin Trailă, Jovan Jugović, Dimitrie Cepeș, Jovan Petrović Sabo, Nikola Popović, Teofan Janković, Joakim Bălan, Jovan Zvekić, Stevan Vasiljević, cizmarul Georgije Popović, cizmarul Georgije Marinković, Vasilie Stanoiević, avocatul Arkadie Pavlović, Adam Meković, secretarul Pavle Roza Mihailović (AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 389 din 05/17 și 06/18.09.1836).

³⁵ Carl Leonidas Müller s-a născut în anul 1803 la Meissen (Germania) și a urmat cursurile Academiei de la Dresda, fiind unul dintre cei mai apreciați studenți ai săi. După un scurt popas la Academia din München a continuat să trăiască la Zwecke lângă Viena, iar mai apoi s-a întors la Dresda (Georg

Kaspar Nagler, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon*, Vol. 11, Leipzig, 1936, 64).

³⁶ Între timp ofertanții pentru poleire și-au reactualizat ofertele: Jovan Flecher din Pesta (12.600 f – 12.300 f), Karl Rusler din Pecsuj (13905 f – 12.250 f), Joannes Keltz din Oradea (12984 f), Gligorije Nedović și Georgije Petrović din Timișoara (12500 f – 12.000 f) și Aleksije Teodorović din Timișoara (11.500 f – 11.250 f).

³⁷ Această hotărâre a fost atacată în instanță de Sava Petrović, acesta afirmând că lucrarea a fost cedată mai întâi lui, iar ca urmare a presiunilor exercitate, lucrarea a fost totuși încredințată lui Daniel chiar la un preț mult mai mare. De aceea, recomanda Petrović, ca să fie trimise din nou câte o pictură de a sa și a lui Daniel la Academia din Viena sau chiar la altă instituție de prestigiu, iar consiliul parohial să fie obligat să încredințeze lucrarea celui care va fi nominalizat de instituția competentă. Consiliul parohial, pe de altă parte, a menționat faptul că la votul final nu a contat prețul ofertei, ci a contat numărul voturilor și preferințele consilierilor. Pentru membrii consiliului, se arăta mai departe în comunicat, prestigiul lui Daniel a fost recunoscut prin lucrările de excepție pe care le-a adus în fața lor drept dovadă a iscusinței sale. Toate acestea au fost comunicate primăriei timișorene, cu mențiunea că au fost semnate și contractele pentru execuție, drept pentru care consiliul parohial nu mai poate lua în discuție o eventuală rezilierea a contractului cu Daniel (AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 407 din 24.12. 1837).

datorate executanților la data și în cuantumul stabilit. Contractele au fost înaintate consistoriului episcopiei pentru ratificare iar primarul Ilarion Vlahovich a fost îndrumat să-l informeze verbal pe episcopul diecezan cu hotărârile luate, precum și să ceară binecuvântarea arhierescă pentru începutul lucrărilor³⁸. Grijă pentru noul iconostas și mobilierul bisericesc a coincis și cu restaurarea picturii murale. Astfel epitropii bisericești au fost împuterniciți să se adreseze unei echipe de *mauer maister* care să șteargă vechea pictură și să vopsească în alb bolta bisericii. Materialul arhivistic oferă indicii prețioase conform cărora Josif Habinger a fost tocmnit pentru această lucrare. La începutul anului 1843 acesta a cerut să-i fie plătită suma de 50 de forinți în argint drept rest de plată pentru lucrările efectuate³⁹. Cercetările întreprinse de până acum nu sunt în măsură să arate structura și compoziția vechii picturi murale care a fost fie ștearsă fie a fost acoperită cu un strat de vopsea/var sau mortar peste care a fost executată actuala pictură⁴⁰.

Editarea contractelor pentru pictura și poleirea iconostasului au fost finalizate relativ repede, deoarece la data de 16 septembrie 1837 aurarii Petrović și Nedović au cerut conducerii parohiale să fie introdus printre executanți și numele lui Aleksije Teodorović, care urma să lucreze alături de cei doi. Consiliul parohial și-a rezervat dreptul de a nu schimba clauzele contractului precum și executanții, lăsând totuși la dispoziția acestora posibilitatea de a subcontracta ajutoare pentru finalizarea lucrării. Pe lângă această derogare, titularii contractului aveau toată responsabilitatea față de calitatea și execuția lucrărilor⁴¹. Cu toate acestea, cheltuielile la care a fost supusă visteria parohială cu ocazia construirii edificiului din imediata apropiere a bisericii au condiționat oprirea temporară a lucrărilor la iconostas. Contractele redactate prevedeau ca pentru pictura iconostasului să fie achitată în avans suma de 2.500 de forinți, iar pentru poleirea cu aur suma de 1.300 de forinți. Cu toate acestea a rămas un rest de plată în valoare de 2.000 de forinți pentru frații Janić care lucrau la sculptura iconostasului și a mobilierului bisericesc. Având în vedere că la toate acestea se adăugau și cheltuielile curente, epitropii bisericii au fost îndemnați

să amâne semnarea contractelor, iar Daniel și cei doi aurari rugați să acorde un răgaz pentru plata avansului⁴². Comisia de supraveghere a înaintat consiliului parohial un raport privitor la conținutul contractelor de execuție. Raportul preciza că au fost făcute toate corecturile de rigoare, iar contractele care sunt pregătite pentru a fi semnate oferă o siguranță sporită în fața oricăror vicii de procedură⁴³.

Astfel semnate, contractele au permis începerea lucrărilor. La începutul lunii decembrie 1837 Constantin Daniel a cerut să-i fie plătită suma de 2.500 de forinți reprezentând avansul pentru pictura iconostasului. Pentru a nu fi întârziate lucrările, epitropii bisericești au fost împuterniciți de consiliul parohial să împrumute suma de 1.000 de forinți de la persoane private cu o dobândă maximă de 6%, ca împreună cu lichiditățile care se aflau în visteria parohială să fie plătită prima rată lui Daniel⁴⁴. Astfel putem presupune că Daniel a început lucrările la pictura iconostasului la sfârșitul anului 1837 sau începutul anului 1838. Edificarea asupra momentului în care a început pictura iconostasului vine din partea membrilor consiliului care au informat conducerea oficiului parohial că Daniel a început să picteze primele icoane în luna mai 1838. Conform articolelor 2, 3 și 4 din contractul de execuție, a fost înființată o comisie care avea datoria să supravegheze lucrările, adică la anumite intervale de timp să verifice stadiul lucrărilor și să se îngrijească de respectarea tuturor termenilor stipulați în contract. Din comisie făceau parte: arhimandritul mănăstirii Bezdin Platon Atanacković, arhimandritul mănăstirii Sfântu Gheorghe Samuilo Maširević, protopopul Jovan Vasić, parohul Pavle Vlahovich, primarul Ilarion Vlahovich, Nikola Gyurisko de Modos, Ilia Gruić, prim avocatul Atanasije Zvekić, Marko Popović, Avram Duzi, Mihail Šević precum și epitropii bisericești⁴⁵. Aceștia au recurs de câteva ori la avertismente scrise adresate lui Janić și Daniel pentru a grăbi lucrările, fiind nemulțumiți de numărul de icoane finalizate⁴⁶. Daniel însă nu a răspuns prompt criticilor aduse, astfel că oficiul parohial s-a văzut nevoit ca și în luna martie să-l atenționeze în privința stadiului lucrărilor. De data aceasta Daniel a fost atenționat că în cazul în care nu va arăta comisiei în ce stadiu se află lucrările,

³⁸ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 389 din 5/17 și 6/18.09.1837.

³⁹ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. VI, nr. 695 din 26.02.1843.

⁴⁰ AEOST – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III, nr. 390 din 17.06.1837.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 397 din 26.09.1837.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, nr. 393 din 19.09/01.10.1837.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 401 din 24.12.1837.

⁴⁵ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. IV, nr. 432 din 01.07.1838.

⁴⁶ *Ibidem*, nr. 450 din 20.10.1838.

oficiul parohial își rezerva dreptul de a-i diminua diurna zilnică la care s-a obligat prin semnarea contractului⁴⁷.

Din materialul arhivistic se deduce că în cursul anului 1838 au fost întreprinse pe lângă lucrările importante la sculptura și pictura iconostasului și alte lucrări ale căror cheltuieli au început să provoace greutatea de plată la timp a tuturor obligațiilor. La data de 1 iulie 1838 Mihajlo Janić a înaintat o cerere consiliului parohial pentru plata sumei de 800 de forinți pentru lucrările ce avea să le finalizeze la iconostas. Ca măsură de precauție consiliul a hotărât ca suma datorată lui Janić să fie plătită, după termenii contractuali, la finalizarea lucrării⁴⁸. Janić și-a fundamentat cererea pe motivul că a fost dator pictorului Sava Petrović 100 de forinți în argint. Chiar dacă lucrările lui Janić au fost aproape gata, aurarul Georgije Petrović încă nu a putut să înceapă lucrările sale la poleirea iconostasului. Acesta a dorit să înceapă lucrările, motivând că de un an, de când a semnat contractul cu oficiul parohial, a trăit fără nici un venit, drept pentru care a cerut ca în conformitate cu prevederile contractuale să i se permită să întreprindă câteva intervenții necesare pentru începutul lucrărilor. Consiliul parohial a recunoscut importanța și necesitatea acestor lucrări, dar din cauza lucrărilor curente, la care s-au adăugat și cheltuieli pentru o fântână nouă și pentru pardoseala nouă din biserică, au fost nevoiți temporar să suspende orice altă activitate⁴⁹.

De aceea oferta lui Töpfer din Viena⁵⁰ a fost agreată. Acesta, aflându-se la Timișoara a vizitat catedrala episcopală și și-a manifestat dorința să poleiască anumite părți din iconostas pe cheltuiala proprie. Pentru a nu apărea diferențe între maniera de execuție, acestuia au fost încredințate capitellurile de pe iconostas precum și alte părți care nu se integrau în compoziția imediată a catapetesmei⁵¹. Töpfer a terminat relativ repede obiectele care i-au fost încredințate, astfel că în luna martie acesta anunța din Viena că dorește să vină personal să le aducă, cerând un termen când poate fi primit de către comisia oficiului parohial. Acesta a fost îndemnat să trimită obiectele la Timișoara, împreună cu oferta lui pentru poleirea stranelor

bisericești și a iconostasului. Totodată epitropii au fost împuterniciți să compare lucrările acestuia și ale lui Petrović pentru a se putea decide mai departe cui va fi încredințată poleirea iconostasului⁵². Spre sfârșitul lunii obiectele au ajuns la Timișoara⁵³. În scurt timp a ajuns și oferta acestuia pentru iconostas, stranele cantonale, tronul arhieresc și tronul Maicii Domnului, precum și toate scaunele și mobilierul bisericesc. Pentru această lucrare acesta a cerut suma de 10.000 de forinți obligându-se la finalizarea lucrărilor până la sfârșitul lunii octombrie 1840⁵⁴. Consiliul a fost de acord să cedeze această lucrare aurarului vienez, drept pentru care a fost întocmit și un contract în trei exemplare, câte unul părților contractante, iar un exemplar conducerii consistoriului episcopiei. Contractul a fost citit și aprobat în ședința consiliului parohial din data de 4 iunie 1839⁵⁵. La citirea ofertei au fost prezenți și Petrović și Nedović afirmând că pentru ei suma este prea mică, drept pentru care renunță la orice pretenții și clauze contractuale, cerând totuși să fie plătiți pentru acele părți de iconostas pe care le-au poleit și care au servit drept probă de lucru. Pentru acestea celor doi le-a fost cedată suma de 30 de forinți⁵⁶.

Însă nu după mult timp aceștia au înaintat oficiului parohial cererea ca să fie despăgubiți cu suma de 2.000 de forinți deoarece lucrarea promisă și garantată prin contract a fost cedată lui Töpfer, iar ei, respectând clauzele contractuale au așteptat începerea lucrărilor, fapt care le-a adus un mare prejudiciu financiar. Motivul pentru care Töpfer a fost preferat în detrimentul lor trebuie căutat mai întâi în prețul de execuție dar și în calitatea lucrărilor. Drept urmare consiliul parohial le-a răspuns celor doi că obligațiile contractuale au fost anulate în momentul în care aceștia au reziliat contractul de comun acord, fapt pentru care parohia nu poate fi obligată la plata vreunei daune⁵⁷.

Pe la mijlocul anului 1839, Janić a fost gata să finalizeze lucrările la sculptura iconostasului. Apreciind calitatea lucrărilor sale, membrii comisiei speciale de recepție a lucrărilor i-au cerut să înainteze o nouă ofertă pentru mai multe obiecte de mobilier. Astfel la data de 4 iunie 1839 Mihailo Janić a înaintat o ofertă în valoare de 3.000 de forinți. El urma să execute în lemn de tei Mormântul Domnului după un proiect adus din

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 484 din 28.03.1839.

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 430 din 01.07.1838.

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 443 din 20.10.1838.

⁵⁰ *Handels – und Gewerbs-Schematismus von Wien und dessen nächster Umgebung*, Viena (1848), 766.

⁵¹ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Volumul IV, nr. 444 din 20.10.1838.

⁵² *Ibidem*, nr. 483 din 28.03.1839.

⁵³ *Ibidem*, nr. 484 din 28.03.1839.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 489 din 28.05.1839.

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 493 din 04.06.1839.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 489 din 28.05.1839.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 517 din 12.11.1839.

Viena, 6 ripide și 6 sfeșnice, cu crucea aferentă, 6 sfeșnice pentru Sfânta Masă, un amvon cu trei trepte, un iconostas mic în pronaos, în galeria destinată corului o galerie din sticlă cu o icoană a Răstignirii Domnului, asemănătoare cu cea de pe iconostas, și strane pentru cor, în altar o boltă deasupra tronului arhieresc și deasupra proscomidiei, mânere pentru baldachin și un chivot. În ședința consiliului parohial oferta a fost acceptată iar episcopii îndemnați să semneze un nou contract cu Janić⁵⁸. Acesta a câștigat foarte repede încrederea și respectul comunității bisericești fapt pentru care drept mulțumire pentru răspunsul prompt și execuția în timp record a anumitor elemente care urmau să fie poleite cu aur, consiliul a hotărât să fie recompensat cu 10 forinți în argint⁵⁹.

Oficiul parohial s-a îngrijit în permanență să ofere condiții din cele mai bune lui Janić și Daniel, mai ales în ceea ce privește onorarea clauzelor contractuale în privința remunerației. La data de 25 iunie 1839 s-a constatat că există anumite perioade când lipseau lichiditățile în vistieria parohială. Pentru a nu întrerupe lucrările, dar mai ales pentru a putea fi onorate plățile către cei doi, episcopii au fost împuterniciți să împrumute 1.000 de forinți în argint de la Nikola Gyuricsko de Modos, care de altfel s-a și oferit să împrumute oficiul parohial pentru bunul mers al lucrărilor⁶⁰. Temerile consilierilor au fost pe deplin justificate. La data de 3 septembrie Daniel cerea, ca pe lângă cei 1.000 de forinți plătiți drept avans, să-i fie plătită în avans și suma de 850 de forinți. Cererea lui a fost acceptată în principiu, iar comisia numită pentru supravegherea lucrărilor a fost din nou solicitată pentru a examina dacă acesta și-a onorat la timp și conform contractului lucrările⁶¹.

La data de 15 septembrie 1839, Daniel a fost vizitat la Timișoara în atelierul unde picta de Peter Ludwig Friedrich Baudri⁶². Călătorind prin Banat acesta și-a notat impresiile într-un jurnal de călătorie. După vizita întreprinsă la Daniel acesta a notat:

„... Atunci l-am vizitat pe Daniel, pictorul. M-am anunțat din timp, așa că el m-a primit prieteneste. Domnul Daniel a fost ocupat cu picturile sale pentru

biserica sârbă și a avut deja câteva portrete terminate, dintre care mai multe au fost bune și frumoase. Domnul Daniel îmi spunea că a învățat singur, că s-a autoformat pictor, că niciodată nu a părăsit Banatul, și nu a văzut niciodată vreo pictură a vreunui pictor cunoscut (nou sau vechi). În aceste împrejurări găsesc că domnul Daniel este un artist desăvârșit, căruia îi este necesară doar recunoștința externă, ca să devină cunoscut înainte de mulți alții. Coloritul său este curat și la locul lui, draperiile sale nu sunt forțate, bine conturate după forme și caracteristici, iar desenul său, chiar și atunci când este superficial și slab, totuși nu este mai puțin bun. În rest m-aș bucura foarte ca să nu mă fi păcălit în așteptările mele și să fi văzut în persoana domnului Daniel un veritabil pictor sârb, care ar putea fi un artist solid, dacă ar fi lucrat alături de pictori renumiți și dacă ar avea ocazia să cunoască lucrările pictorilor bătrâni. Am petrecut câteva ore cu el și cu soția acestuia...”⁶³.

Töpfer a recomandat conducerii oficiului parohial ca vienezul Jozsef Habinger să execute lucrările prevăzute la bolta bisericii. Habinger a înaintat oferta lui pentru albirea boltei în valoare de 6.000 de forinți, iar la începutul anului 1840 a cerut aprobarea pentru începerea lucrărilor. Prin intermediul episcopilor, Habinger a fost înștiințat că i se poate ceda lucrarea amintită însă în afară de bolta deasupra altarului și deasupra galeriei corului pentru suma de 4.000 de forinți⁶⁴. Habinger a răspuns că el nu poate lucra decât pentru suma de 5.000 de forinți, iar în replică conducerea parohiei a oferit un maximum de 4.500 de forinți, în caz contrar Töpfer a fost rugat să caute alt pictor la Viena⁶⁵. Habinger a semnat până la urmă contractul, cerând în avans 500 de forinți în argint pentru deplasarea sa de la Viena la Timișoara, iar suma a fost trimisă acestuia prin Töpfer. Chiar dacă veniturile parohiei au înregistrat o ușoară creștere, totuși episcopii au atenționat că pentru plata tuturor contractelor este necesară suma de aproximativ 7.000 de forinți în argint, sumă de care visteria parohială nu dispunea. De aceea ei au recomandat ca această sumă să fie împrumutată de la diverse persoane fizice⁶⁶. Anterior venirii lui Habinger la Timișoara, au fost ridicate schelele necesare de către Franz Kuncz pentru suma de 200 de forinți în argint, iar Johann Emerich Gruber a executat reparații la bolta bise-

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 491 din 04.06.1839.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 494 din 04.06.1839.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 498 din 25.06.1839.

⁶¹ *Ibidem*, nr. 514 din 03.09.1839.

⁶² Friedrich Baudri (20 aprilie 1808 – 6 octombrie 1874), renumit pictor german, membru al Reichstag-ului, fratele lui Johann Anton Friedrich Baudri vicar general al arhidiecezei romano catolice de Cologne și episcop auxiliar de Cologne (Johann Jacob Merlo, Eduard Firmenich-Richartz, *Kölnische Künstler in alter und neuer Zeit*. Schwann, Düsseldorf, 1895).

⁶³ Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, Срби у Темишвару Град, Темишвар (2011), 162.

⁶⁴ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Volumul V, nr. 694 din 11.02.1840.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 534 din 13.03.1840.

⁶⁶ *Ibidem*, nr. 545 din 03.04.1840.

ricii⁶⁷ deoarece Habinger era așteptat să ajungă la Timișoara la începutul lunii mai⁶⁸. Habinger a început să picteze foarte repede. La mijlocul lunii mai 1840 acesta a cerut ca să fie mutată candela de argint cu 12 brațe, care se afla suspendată deasupra naosului, deoarece în acel loc acesta avea de gând să picteze pe Dumnezeu Tatăl⁶⁹. La mijlocul lunii octombrie 1840 Habinger a terminat toată pictura boltei⁷⁰. Comisia care a participat la recepția lucrării a înaintat lui Habinger o cerere prin care solicita ca și zidurile verticale, precum și boltele de la geamuri să fie pictate⁷¹.

La începutul lunii februarie, adică la șaisprezece luni de la începerea lucrărilor Daniel a pictat doar șase icoane, ceea ce a produs nemulțumire în rândul comunității. Comisia a fost îndrumată să ceară cele șase icoane și să le depună într-o încăpere din incinta casei comunității bisericești. De asemenea episcopilor le-a fost cerută o situație cu privire la plata sumelor în avans, iar Daniel să fie atenționat asupra punctelor 2, 3 și 4 din contract cu privire la respectarea termenilor contractuali. Comisia a luat act de hotărârea consiliului și a examinat cu atenție icoanele pictate de Daniel. Nemulțumirea comisiei a fost legată de prezentarea lui Iisus Hristos cu steagul în mână, ceea ce în opinia lor a fost contrar picturii ortodoxe, cu atât mai mult cu cât această icoană va fi pusă la loc de cinste, ca icoană împărătească. Chiar mai mult, Daniel a fost sfătuit ca împreună cu doi membri din comisie, pe cheltuiala parohiei să viziteze bisericile de la Novi Sad și Vârșet pentru a vedea mai multe modele de urmat, după care să corecteze icoana Mântuitorului⁷².

La sfârșitul lunii octombrie 1840 Töpfer a anunțat că a terminat toate lucrările de poleire a iconostasului, stranelor cantonale, precum și a tronurilor Maicii Domnului și a celui arhieresc, drept pentru care a cerut comisiei să inspecteze lucrările sale și să adreseze eventualele nemulțumiri pentru a fi corectate. Comisia a fost mulțumită pentru calitatea cu care au fost executate lucrările, drept urmare a propus ca acestuia să fie plătită în plus suma de 400 de forinți⁷³. Deoarece acesta era așteptat la Pesta pentru a prelua poleirea părților din biserica Învierii Domnului, Mihajlo Janić a fost rugat să urgenteze lucrările la Mormântul Domnului și la baldachin,

pentru a putea fi poleite înainte de plecarea lui Töpfer la Pesta⁷⁴.

La începutul anului 1842 vistieria parohială s-a confruntat din nou cu greutatea. Daniel a cerut la data de 15 februarie să-i fie plătiți banii pentru întreținerea lunară, fapt pentru care a fost îndrumat la episcopii pentru plata sumei⁷⁵. La următoarea ședință a consiliului parohial din data de 23 aprilie episcopii înștiințau consiliul parohial că nu pot onora plata către Daniel din cauza lipsei banilor, dar au fost îndrumați să împrumute pentru a-i oferi posibilitatea acestuia să termine la timp pictura icoanelor⁷⁶. Cu toate acestea Daniel a acumulat foarte multe datorii în oraș. Până în primăvara anului 1842 avea datorii de 600 de forinți în argint, drept pentru care a cerut aprobarea consiliului ca lucrările pe care le-a început să le mute la casa personală din Becicherecul Mare (Zrenjanin) unde va continua lucrul la celelalte picturi. Daniel a motivat această cerere și prin faptul că astfel se vor diminua cheltuielile parohiei pentru întreținerea lui, iar la finalul lucrărilor parohia avea să-i plătească un rest de 1660 forinți. Din răspunsul oferit lui Daniel aflăm că el, la data respectivă, avea să termine încă douăsprezece icoane, precum și icoanele proorocilor. Pentru întreținerea sa avea să primească pe mai departe 60 de forinți lunar. Totodată acesta a fost atenționat că la sfârșitul lunii octombrie 1842 se vor împlini cinci ani de când acesta a început să lucreze la pictura iconostasului, iar pentru a scădea din cheltuielile personale, i-a fost cedată o locuință până la sfârșitul lunii septembrie 1842⁷⁷. La mijlocul anului 1842 Daniel a părăsit totuși Timișoara și s-a mutat împreună cu soția la Becicherecul Mare. Până la finalul lunii octombrie Daniel a primit suma de 5.326 de forinți, rămânând un rest de plată de 674 de forinți, devansând totodată termenul de la 4 la 5 ani, drept pentru care s-a hotărât sistarea rentei lunare pentru întreținerea lui și plata oricăror sume până la finalizarea lucrării⁷⁸. Daniel a încercat să înduplece consiliul parohial să revină asupra acestei decizii, însă demersul său nu a avut sorți de izbândă⁷⁹. Acest fapt a contribuit ca Daniel să grăbească lucrările. La data de 13 iunie 1843 acesta a înștiințat consiliul parohial că toate lucrările vor

⁶⁷ *Ibidem*, nr. 549 din 16.04.1840.

⁶⁸ *Ibidem*, nr. 551 din 11.02.1840.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 562 din 16.05.1840.

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 574 din 20.10.1840.

⁷¹ *Ibidem*, nr. 575 din 22.10.1840.

⁷² *Ibidem*, nr. 533 din 13.03.1840.

⁷³ *Ibidem*, nr. 576 din 04.11.1840.

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 588 din 09.02.1841.

⁷⁵ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Volumul VI, nr. 640 din 15.02.1842.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 645 din 23.04.1842.

⁷⁷ *Ibidem*, nr. 644 din 23.04.1842.

⁷⁸ *Ibidem*, nr. 667 din 20.10.1842.

⁷⁹ *Ibidem*, nr. 694 din 26.02.1843.

fi gata până la sfârșitul lunii august, iar consiliul a aprobat suma de 240 de forinți pentru plata întreținerii lunare⁸⁰. Acest lucru ne îndreptățește să afirmăm că Daniel a revenit la Timișoara la începutul lunii martie 1843 unde a continuat să lucreze la pictura iconostasului. Cu toate acestea Daniel nu a terminat pictura nici la data promisă. Astfel, în luna septembrie acestuia i-a fost înmănat un ultimatum, consiliul parohial rezervându-și dreptul de a-l acționa în judecată⁸¹.

La data de 13 noiembrie 1843 Constantin Daniel a informat conducerea oficiului parohial că a finalizat toate lucrările la pictura iconostasului, drept pentru care a cerut mai întâi sa-i fie plătit restul de 366 de forinți. De asemenea a menționat că toate cheltuielile sale au depășit cu 500 de forinți suma pe care a propus-o la licitație, drept urmare a cerut ca să-i fie plătită aceasta cu titlu de premiu. La această dată comisia desemnată a înaintat un raport consiliului parohial cu privire la lucrările efectuate de Daniel. Aceștia au constatat că nu au fost pictate portretele celor doisprezece prooroci. Totodată amintesc că aceste icoane, ar fi trebuit să fie așezate pe iconostas în zona superioară, dar deoarece sculptorului Janić i-a fost aproape imposibil să execute lucrările de tâmplărie din cauza locului foarte restrâns, pictorul nu a avut pregătite locurile dedicate acestor reprezentări. De aceea Daniel a fost solicitat ca în locul acestor icoane să picteze alte douăsprezece icoane care vor fi puse pe *iconostasul mic* din pronaos⁸², dar s-au lovit de un refuz categoric din partea acestuia. Examinând icoana centrală a iconostasului, aceștia au concluzionat că este foarte bine executată, mai puțin chipul lui Dumnezeu Tatăl care are *o expresie temătoare a feții*. De asemenea au fost de părere că reprezentarea lui Hristos pe icoana Învierii nu este în concordanță cu caracterul sacru al lăcașului de cult. Unul dintre cele mai importante reproșuri au vizat icoana Mântuitorului. Pe aceasta Hristos apărea ținând un steag, iar conform comisiei, Daniel a fost atenționat în mai multe rânduri să corecteze această icoană, dar a rămas consecvent viziunilor sale artistice. Mențiunile comisiei s-au îndreptat în principal în direcția nerespectării anumitor proporții la personajele prezentate în diferite scene testamentare. Luând în considerare raportul acestei comisii, refuzul lui Daniel de a picta cele 12 icoane, precum și raportul episcopilor care anunțau o cheltuială de 385 de forinți peste prețul

contractului pentru diferite servicii s-a hotărât prin vot secret neacordarea primei de 500 de forinți, ci doar onorarea sumei restante⁸³.

Despre lucrările lui Daniel la acest iconostas, ucenicul său Lazar Nikolić amintea că: „... *figurile au fost desenate mai întâi cu cretă albă, iar apoi, după corecturile de rigoare, au fost desenate definitiv cu creionul, iar după ce a fost gata și această procedură, s-a trecut la vopsirea cu culoare. Spre deosebire de ceilalți artiști, care folosesc culori cumpărate și deja preparate, Daniel le-a pregătit singur, le amesteca și potrivea până ce ochiul său nu ar fi fost mulțumit... astfel Daniel nu a ținut cont de norme, explicând: prietene, doar asta simt, că acum este destul din această culoare, dar nu vă pot spune de ce mă mulțumesc cu această culoare sau cu cealaltă*”⁸⁴. Majoritatea icoanelor au fost pictate în atelierul lui Daniel, însă icoana centrală a Sfintei Treimi precum și icoanele prăznicare au fost pictate direct pe iconostas, tehnica fiind preferată de pictor pentru a da expresivitate mai mare lucrării. În acest sens el a cerut consiliului parohial aprobarea ca să picteze aceste icoane direct *la locul lor*, solicitând în acest sens să fie montată o schelă în fața altarului⁸⁵. Cu toate acestea la sfârșitul lunii august 1841 acesta a fost în întârziere cu 16 icoane⁸⁶.

Putem spune că obștea bisericii și conducerea oficiului parohial au fost mulțumite de lucrările care au ținut mai mulți ani. Pentru a face cunoscută realizarea de excepție a celor mai importanți artiști ai momentului oficiul parohial l-a angajat pe redactorul Karl Spilly pentru a oferi o descriere a iconostasului în ziarele locale (posibil *Temeswarer Zeitung*)⁸⁷. Daniel a fost vizitat în atelierul său de la Timișoara și de ministrul Istvan Gorove, care a avut doar cuvinte de laudă în ziarele maghiare⁸⁸.

Conținutul tematic al iconostasului pictat de Daniel este alcătuit din următoarele icoane: 1 – Mucenicia Sfântului Arhidiacon Ștefan, 2 – Rugul neaprins, 3 – Jertfa lui Avraam, 4 – Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul, 5 – Sfântul Arhanghel Gavril, 6 – Sfântul Arhanghel Mihail, 7 și 8 – scena Bunavestirii, 9 – Sfântul Ierarh Nicolae, 10

⁸³ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. VI, nr. 729 din 13.11.1843.

⁸⁴ Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, Срби у Темишвару..., 158.

⁸⁵ APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. V, nr. 604 din 13.04.1841.

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 613 din 27.08.1841.

⁸⁷ Стеван Бугарски, Љубомир Степанов, Срби у Темишвару..., 163; APOSTC – Fond Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. V, nr. 599 din 13.04.1841.

⁸⁸ *Pesti Hirlap*, Pesta, nr. 45377, din anul 1841.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 711 din 13.06.1843.

⁸¹ *Ibidem*, nr. 716 din 05.09.1843.

⁸² Iconostasul mic reprezintă delimitarea dintre pronaos și naos.

– Fecioara Maria, 11 – Iisus Hristos, 12 – Sfântul Ioan Botezătorul, 13 – Nașterea Maicii Domnului, 14 – Intrarea în hram a Maicii Domnului, 15 – Sfânta Treime, 16 – Nașterea Domnului, 17 – Botezul Domnului, 18 – Învierea Domnului, 19 – Înălțarea Domnului, 20 – Pogorârea Sfântului Duh, 21 – Schimbarea la Față, 22 – Rugăciunea paharului, 23 – 34 – Cei 12 Apostoli, 35 – 37 – Răstignirea Domnului. Pe tronul episcopal este pictat Sfântul Sava, iar pe tronul Maicii Domnului Fecioara cu Pruncul în brațe, iar dedesubt scena Salvării lui Petru din mare. Pe lângă picturile iconostasului, Daniel și-a dovedit măiestria și pe icoanele aflate în spațiul destinat cantorilor bisericești. Strana nordică are două picturi reprezentându-i pe Ioan Damaschin, Sfântul Gheorghe, Sfântul Ilie și Sfântul Dimitrie, iar stranele cântăreților au două icoane reprezentându-i pe David și Efreem Siru. Strana sudică îi are reprezentați pe cei trei ierarhi Vasile cel Mare, Grigorie Teologul și Ioan Gură de Aur și Arhidiaconul Ștefan, iar stranele cântăreților pe regele Solomon și Cosma Melodul⁸⁹.

Concluzii

După cum se anunța încă de la început au fost prezentate datele istorice, întâmplările petrecute și hotărârile luate de consiliul parohial al parohiei ortodoxe Timișoara-Cetate în perioada 1836–1843 care corespunde cu perioada în care au fost demarate cele mai ample lucrări de înfrumusețare a interiorului bisericii. Fără a avea pretenția unui caracter exhaustiv tema enunță câteva probleme la care cercetările ulterioare vor trebui să dea un răspuns. Literatura de specialitate pomenește că Ștefan Aleksić a fost membru al echipei care a participat la restaurarea picturii murale în anul 1903, dar nu amintește cât s-a păstrat din pictura lui Habinger și ce anume a restaurat echipa din care făcea parte Aleksić. De asemenea este o necunoscută și compoziția, dar și soarta vechi picturi, anterioare celei lui Habinger. O altă necunoscută este traseul pe care l-a urmat vechiul iconostas a lui Ștefan Tenecki de la Timișoara până la Lățunaș, precum și implicațiile baronului Stojanovics vizavi de drumul parcurs de această capodoperă a barocului din Banat. Având în vedere abundența materialului arhivistic existent se poate nutri speranța că prin publicarea acestuia să se ofere cercetătorilor din domeniu date necesare pentru un răspuns complet privind activitatea acestui *Tizian al Banatului*, cum a fost supranumit Constantin Daniel, dar și a celorlalți pictori

și aurari care au lăsat moștenire societății bănățene una dintre cele mai spectaculoase operă de artă.

ABREVIERI

AEOST – Arhiva Episcopiei ortodoxe sârbe de Timișoara

APOSTC – Arhiva Parohiei Ortodoxe Sârbe Timișoara-Cetate

BIBLIOGRAFIE

Documente arhivistice

A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 65. kötet – 287 – 291. Oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1827 – N°. 578; HU MNL OL A 57 – 65 – 0194.

A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 64. kötet – 866 – 871. Oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1823 – N°. 12179; HU MNL OL A 57 – 64 – 0546.

A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 53. kötet – 27 – 31 oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1784 – N°. 1790; HU MNL OL A 57 – 53 – 0010.

A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Libri regii* – 65. kötet, 780 – 781. Oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – *Acta generalia* – 1831 – N°. 12751.

AEOST – Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. I.

AEOST – Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. II.

AEOST – Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. III.

APOSTC – Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. IV.

APOSTC – Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. V.

APOSTC – Protocolul ședințelor Parohiei Ortodoxe sârbe Timișoara Cetate, Vol. VI.

Y 1 – A Magyar Országos Levéltár Levéltára – *Általános iratok* – 61/1903. OL szám; HU MNL OL A 130 – Illésy – 1v – 1010.

Lucrări editate

Бугарски, Стеван; Степанов, Лубомир, *Историјски и културни споменици Срба у румунском Банату*, Темишвар (2008).

⁸⁹ Миодраг Јовановић, *Сликаство темишварске епархије*, Нови Сад (1997), 495–496.

Бугарски, Стеван; Степанов, Љубомир, *Срби у Темишвару Град*, Темишвар (2011).

Јовановић, Миодраг, *Сликаство темишварске епархије*, Нови Сад (1997).

Караџић Стефановић, Вук, *Српске народне песме*, Беч (1846).

Kolundžija, Jovan, Moștenirea pictorului Stefan Tenecki în Episcopia Sremului, *Patrimoniu și patrimonializare*, București (2018), 42–63.

Kovách, Géza, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*, Szeged (1998).

Летопис Матице српске, Нови Сад (1873); *Сербске народне новине*, Будим (1842).

Merlo, Johann Jacob; Firmenich-Richartz, Eduard,

Kölnische Künstler in alter und neuer Zeit, Schwann, Düsseldorf (1895).

Микић, Олга, *Никола Алексић*, Нови Сад (1974).

Nagler, Georg Kaspar, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon*, Vol. 11, Leipzig (1936).

Negru, Adrian, *Constantin Daniel*, Panciova (1996).

Radu, Demetriu, *Diecesa Lugoșului*, Lugoj (1903).

Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац (1996).

(Вуковић), Сава, епископ шумадијски, Епископ Николај (Димитријевић), епископ темишварски (1728–1744), *Темишварски зборник*, Нови Сад (2001), 113–124.

Бугарски, Стеван; Степанов, Љубомир, *Срби у Темишвару Град*, Темишвар (2011).

Јовановић, Миодраг, *Сликаство темишварске епархије*, Нови Сад (1997).

Караџић Стефановић, Вук, *Српске народне песме*, Беч (1846).

Kolundžija, Jovan, Moștenirea pictorului Stefan Tenecki în Episcopia Sremului, *Patrimoniu și patrimonializare*, București (2018), 42–63.

Kovách, Géza, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*, Szeged (1998).

Летопис Матице српске, Нови Сад (1873); *Сербске народне новине*, Будим (1842).

Merlo, Johann Jacob; Firmenich-Richartz, Eduard,

Kölnische Künstler in alter und neuer Zeit, Schwann, Düsseldorf (1895).

Микић, Олга, *Никола Алексић*, Нови Сад (1974).

Nagler, Georg Kaspar, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon*, Vol. 11, Leipzig (1936).

Negru, Adrian, *Constantin Daniel*, Panciova (1996).

Radu, Demetriu, *Diecesa Lugoșului*, Lugoj (1903).

Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац (1996).

(Вуковић), Сава, епископ шумадијски, Епископ Николај (Димитријевић), епископ темишварски (1728–1744), *Темишварски зборник*, Нови Сад (2001), 113–124.

MĂRTURII CU VALOARE ARTISTICĂ ALE CULTURII URBANE DIN BANAT ÎN EPOCA MODERNĂ ÎN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL AL BANATULUI

Marius Cornea*

Cuvinte-cheie: Muzeul Național al Banatului, Compartimentul de Arte Vizuale, donații, achiziții, expoziții, portrete nobiliare, colecția Virgil Birou, donația testamentară Marieta Pamfil.

Keywords: The National Museum of Banat, the Visual Arts Department, gifts, acquisitions, exhibitions, portraits of the noble families, Virgil Birou collection, testamentary donation Marieta Pamfil.

Testimonials of Artistic Value about the Urban Culture in the Banat Province from the Modern Times nowadays in the Collections of the National Museum of Banat

(Abstract)

This article illustrates the exhibitions and the strategy to enrich the cultural heritage of the National Museum of Banat through acquisitions and gifts during the years 2019–2020, when a large number of objects were registered in the inventories of the Visual Arts Department, of extremely diverse typologies: paintings, sculptures, graphic works, ceramic, glass and metal objects, furniture, textiles and clothing accessories from different periods: portraits from the galleries of the noble families Patyánszky de Viszák, Pálik-Ucsevny de Furluk, and Vukovics de Beregsău, five paintings and one sculpture from the famous Virgil Birou collection, engineer, writer and photographer from interwar Timișoara, the bequest of Marieta Pamfil with 11 art works (6 paintings, 2 graphic works, 3 sculptures) by Ștefan Szőnyi și Andrei Orgonaș, which illustrate the world of Olga Szuits (1911–1992), the mother of Marieta Pamfil and the muse of the painter Ștefan Szőnyi in the interwar period.

Strategia de dezvoltare a Compartimentului de Arte Vizuale din cadrul Muzeului Național al Banatului a dus la îmbogățirea colecțiilor cu sute de obiecte intrate în patrimoniul muzeului în cursul anilor 2019 și 2020, prin achiziții de la persoane particulare și, mai ales, prin donații din partea unor familii ale orașului Timișoara¹.

Având o politică coerentă de valorificare a celor șapte colecții, Compartimentul de Arte Vizuale a participat la organizarea expozițiilor *Patrimonium 2018*² și *Patrimonium 2019*³, alături de Secția de Istorie, Secția de Arheologie și Laboratorul Zonal de Conservare-Restaurare. Aceste expoziții și-au propus să ilustreze strategia de achiziții și atragere de donații a unor bunuri culturale în vede-

rea îmbogățirii patrimoniului Secțiilor de Istorie și Arheologie și al Compartimentului de Arte Vizuale în perioada 2018–2019.

Din inițiativa Compartimentului de Arte Vizuale a fost deschisă expoziția *Marea Unire reflectată în colecțiile Cabinetului de Stampe al Academiei Române din București*⁴ în cadrul căreia au fost prezentate 162 lucrări de grafică, fotografii, hărți și ziare din colecțiile Cabinetului de Stampe al Bibliotecii Academiei Române din București. Acest eveniment expozițional a fost organizat în colaborare cu Cabinetul de Stampe al Academiei Române (Cătălina Macovei, șeful Cabinetului de Stampe, Alina Macovei, Eugen Costache, conservator), care a făcut selecția lucrărilor și a întocmit documentația științifică pentru cele 162 bunuri culturale.

Proiectul expozițional *Patrimoniul sub reflecție. Ediția I: Cartierul Iosefin. Valeria dr. Pinteș (1893–1984). Un roman într-o expoziție*⁵ a fost

* Muzeul Național al Banatului, Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: corneamarius@hotmail.com.

¹ Compartimentul de Arte Vizuale a fost înființat în luna decembrie a anului 2017 prin hotărârea Consiliului Județean Timiș.

² Expoziția a avut loc în Bastionul Theresia din Timișoara (mansarda B1) în perioada mai – 30 iunie 2019.

³ În mansarda Bastionului Theresia, în perioada mai-august 2020.

⁴ Poziția nr. 15 în programul minimal al evenimentelor culturale la Muzeul Național al Banatului, 18 mai – 30 iunie 2019, Bastionul Theresia, mansarda B1.

⁵ Bastionul Theresia din Timișoara (mansarda B1), în

rezultatul colaborării Muzeului Național al Banatului, prin Compartimentul de Arte Vizuale și Secția de Istorie, cu Universitatea Politehnică din Timișoara și Asociația Timișoara Capitală Culturală Europeană 2021⁶. Obiectivul colaborării între aceste instituții este realizarea unui proiect de mare amploare, care cuprinde expoziții dedicate vieții cotidiene din cartierele Iosefin (2019), Elisabetin (2020), Fabric (2021), Cetate (2022) și Cartierele Timișoarei (2023) din perspectiva istoriei mărunte și a vieții de zi cu zi a cartierelor, prin intermediul alegoriei simțurilor, apelând la instrumente digitale de ultimă generație (aplicații de realitate virtuală și augmentată).

Viața cotidiană a cartierului Iosefin din Timișoara a fost ilustrată prin istoria personală a Valeriei dr. Pinteș (1893–1984). Născută lângă Lugoj ca fiică a Olgăi și a lui Isidor Chirița, Valeria se căsătorește cu medicul Valeriu Pinteș, soții stabilindu-se în cartierul Iosefin din Timișoara după Primul Război Mondial. Expoziția a cuprins o selecție importantă de picturi, sculpturi, lucrări de grafică, mobilier, cărți poștale și fotografii care au depus mărturie despre secvențe din istoria cartierului Iosefin și diversele comunități cultural-lingvistice: piața agroalimentară Iosefin, fabrica de ciocolată Kandia, stația de pompieri, biserica ortodoxă din Piața Küttl/Sinaia/Mocioni, sinagoga din strada Fröbl/Reșița, școala călugărițelor Notre-Dame, biserica romano-catolică, cofetăria Julius Arendt și moara cu aburi Elisabeta a familiei Prohaska. Compartimentul de Arte Vizuale a selectat fragmente din romanul *Valeria dr. Pinteș* al autoarei Liana Maria Gomboșiu, nepoata Valeriei (Editura Marineasa, Timișoara, 2013) și a realizat selecția celor peste 100 de bunuri culturale care au aparținut Valeriei Pinteș.

Ediția a II-a a proiectului „*Patrimoniul sub reflectoare*” a purtat titlul *Cartierul Elisabetin și Netti dr. Diel – o lume într-un cufăr*, desfășurându-se în Bastionul Theresia din Timișoara⁷. Au fost selectate fragmente din manuscrisul *Jurnal de familie* al autoarei Pia Brînzeu și peste 100 de obiecte care au recreat microuniversul lui Netti Diel, soția medicului Ludwig Diel, personajul acestei expoziții despre memoria cartierului Elisabetin, pornind de la donația de textile și accesorii vestimentare din

perioada interbelică oferită muzeului de doamna Pia Brînzeu, nepoata lui Netti.

În toamna anului 2019 Compartimentul de Arte Vizuale a inițiat organizarea *expoziției de grafică și pictură Corneliu Baba (1906–1997)*, în colaborare cu Maria Albani, legatarul testamentar al pictorului Corneliu Baba⁸. Doamna Maria Albani a realizat selecția și panotarea celor 120 lucrări de pictură și grafică Corneliu Baba, în calitate de curator științific, la vernisaj luând cuvântul prof. Marcel Tolcea, care a prezentat primul volum din jurnalele artistului Corneliu Baba și criticul de artă Pavel Șușară din București⁹.

Expoziția *Tezaurul Muzeului Național al Banatului. Timișoara – ipostaze ale devenirii unei metropole europene. Cultură și societate*¹⁰ a fost organizată de Secția de Istorie în colaborare cu Compartimentul de Arte Vizuale, care a prezentat o selecție de peste 120 de bunuri culturale din cele șapte colecții ale Compartimentului: portrete nobiliare din secolul al XIX-lea din Banat, mobilier Biedermeier și Secession, argintărie și ceramică, piese vestimentare din perioada interbelică provenite din donația doamnei Ileana Pintilie.

În toamna anului 2020 Compartimentul de Arte Vizuale a organizat expoziția retrospectivă *Ioan Isac (1885–1950)*¹¹, cu ocazia lansării la Timișoara a unui album dedicat acestui artist din Banatul interbelic și a comemorării a 70 de ani de la decesul pictorului. Expoziția a cuprins peste 100 lucrări de pictură și grafică, fotografii și obiecte ale artistului din proprietatea domnului dr. Caius Glad Streian din Timișoara, provenind din colecția personală a lui Ioan Isac, care au fost selectate de autorul acestui articol. De asemenea, au fost expuse cele 12 jurnale ale pictorului Ioan Isac, intrate în patrimoniul Muzeului Național al Banatului prin donația scriitorului Ion Marin Almăjan, în anul 2018. Secția de Artă a Muzeului Banatului a organizat expoziții retrospective Ioan Isac în anul 1971 și în luna noiembrie 1973 (la sediul Secției de Artă din bulevardul C. D. Loga nr. 46, astăzi Institutul Cultural Francez) și în perioada decembrie 2000 – ianuarie 2001, coordonate de doamna Rodica Vărtaciu, muzeograf. Ca urmare a politicii de achi-

perioada 15 noiembrie 2019 – 31 ianuarie 2020 și străzi din cartierul Iosefin.

⁶ Poziția nr. 29 în programul minimal al evenimentelor culturale din 2019 la Muzeul Național al Banatului.

⁷ Bastionul Theresia, mansarda B1, în perioada 8 noiembrie 2020 – 28 februarie 2021.

⁸ Poziția nr. 28 în agenda culturală a muzeului. Expoziția a fost deschisă în Bastionul Theresia din Timișoara, mansarda B2, în perioada 15 noiembrie 2019 – 31 ianuarie 2020.

⁹ Baba 2018.

¹⁰ În perioada 18 decembrie 2019 – 29 februarie 2020, mansarda B1 a Bastionului Theresia.

¹¹ Bastion Theresia, mansarda B1, septembrie-octombrie 2020, poziția nr. 16 în agenda culturală a Muzeului Național al Banatului.

ziții și atragere de donații Muzeul Banatului a deținut o colecție importantă de picturi realizate de Ioan Isac – peste 65 lucrări, care au fost transferate Muzeului de Artă Timișoara, la înființarea acestei instituții în anul 2006.

Având o strategie coerentă de valorificare a patrimoniului prin expoziții, Muzeul Național al Banatului a împrumutat două picturi ale artistului Károly Wolff (1869–1944) din colecțiile Compartimentului de Arte Vizuale pentru expoziția *Restituiri. Carol Wolff*, care a fost deschisă în perioada 11 septembrie – 6 octombrie 2019 la Complexul Muzeal Arad: *Portret de femeie din Arad*¹² și *Portretul doamnei Irén Sütő*, sora lui László Székely, arhitectul-șef al orașului Timișoara¹³. Doamna Irén Sütő avea 40 ani în momentul portretizării ei de către Károly Wolff în anul 1928, acest portret reprezentând un exemplu elocvent de comandă artistică lansată de marea burghezie către artiștii activi în Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea. În urma naționalizării vilei inginerului Béla Sütő din bulevardul Mihai Viteazu, vilă construită după proiectul arhitectului-șef László Székely, soția acestuia, doamna Irén Sütő, a ocupat o cameră într-o casă situată în bulevardul General Dragalina din cartierul Iosefin, portretul ei fiind lăsat moștenire familiei cu care a împărțit apartamentul¹⁴. Portretul este încadrat într-o ramă bogat sculptată, dovada gradului înalt de meșteșug artistic la care au ajuns atelierele locale de înrămare. Autorul acestui portret, Károly Wolff, este un artist binecunoscut în Banat și Crișana la începutul secolului trecut grație portretelor executate pentru numeroase familii burgheze și nobiliare, inclusiv *Portretul Regelui Ferdinand al României* și *Portretul Reginei Maria* în 1923–1924¹⁵.

Strategia de îmbogățire a colecțiilor a vizat și achiziționarea unor piese cu valoare documentară mare pentru istoria Muzeului Național al Banatului. Pictura *Autoportretul lui Emil Lenhardt*¹⁶

(Pl. I.1) este databilă în perioada 1930–1940 și provine din prestigioasa colecție a pictorului Aurel Ciupe, fostul director al Muzeului Banatului în perioada 1940–1949. Autoportretul lui Lenhardt este dovada prieteniei care îi lega pe cei doi artiști născuți în Lugoj. La recomandarea lui Aurel Ciupe și Julius Podlipny, directorul Muzeului Banatului – Ioachim Miloia – îl angajează în anii '30 pe Lenhardt ca restaurator pentru colecția de pictură a Muzeului Banatului.

O piesă remarcabilă pentru istoria tendințelor în arta din Banat la sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial o constituie sculptura în basorelief *Muncitor* realizată de Artúr Vetró (1919–1992) la Timișoara în anul 1947¹⁷ sub influența lui Ferdinand Gallas, în atelierul căruia a fost activ după terminarea studiilor la Budapesta. În 1949 Vetró a fost chemat la Cluj la catedra de sculptură a Institutului de Arte. Sculptorul este prezent în spațiul public din Timișoara cu bustul lui Eftimie Murgu, revoluționarul pașoptist din Banat, amplasat lângă clădirea Prefecturii și a Consiliului Județean Timiș.

Muzeul Național al Banatului a urmărit îmbogățirea colecției de mobilier pentru a putea reconstitui în viitoarea expoziție de bază din Castelul Huniade unele secvențe ambientale din casele din mediul urban bănățean de-a lungul ultimelor trei secole. Câteva piese de mobilier Secession din Imperiul Austro-Ungar și piese Art Déco din Regatul Ungariei au intrat în patrimoniul muzeului prin achiziții în anul 2019, având un pronunțat caracter artistic, istoric și documentar pentru tendințele din Europa Centrală în domeniul decorului de interioare și constituind un exemplu elocvent pentru gustul burgheziei din Timișoara, interesul și apetența acesteia pentru moda interioarelor din Budapesta, Viena, Praga, Bratislava, Zagreb, marile centre urbane ale fostului Imperiu Austro-Ungar. Provenind din casele burgheziei timișorene din cartierul Cetate (Piața Operei, bulevardul C. D. Loga) și cartierul Iosefin (bulevardul Gen. I. Dragalina), aceste obiecte de mobilier sunt piese de rezistență în cadrul viitoarei expoziții permanente a Muzeului Național al Banatului, prin care se ilustrează gustul și moda ca fapt de societate în primele decenii ale secolului XX în teritoriul Banatului ca provincie a Imperiului Austro-Ungar, ulterior a Regatului României.

pictorului Aurel Ciupe, în proprietatea fiicei artistului, achiziție din 2019.

¹⁷ Aliaj metalic, 30 × 30 cm, nr. inv. 7, semnat și datat Vetro 1947, din colecția Maria Vetró, văduva artistului, născută în Timișoara, în familia Somló.

¹² Ulei pe pânză, 57 × 41 cm, nr. inv. 12, semnat cu brun în colțul stânga jos *Wolff K*, databil 1920–1930, în ramă aurie cu dimensiunile 68 × 53 cm, achiziție în anul 2019 dintr-un magazin de antichități din Timișoara. Wolff 2019, 25.

¹³ Ulei pe pânză maruflată pe placaj, 79 × 59 cm, nr. inv. 16, semnat cu negru în colțul dreapta jos: *Wolff K*, databil: 1928, în ramă ovală aurie cu dimensiunile 103 × 84 cm, achiziție în anul 2019 de la familia care a locuit cu doamna Irén Sütő în Timișoara. Wolff 2019, 24.

¹⁴ Informații oferite de ultimul proprietar al lucrării, care a vândut portretul Muzeului Național al Banatului.

¹⁵ Wolff 2019, 10–11 (*Portretul Reginei Maria* și *Portretul Regelui Ferdinand*, ulei pe pânză, 221 × 141 cm, Complexul Muzeal Arad).

¹⁶ Ulei pe pânză, 27 × 19 cm, nr. inv. 18, din colecția

Masa cu șase scaune în stil Secession¹⁸ provine din familia unui medic, profesor al Universității de Medicină și Farmacie din Timișoara, după Al Doilea Război Mondial. Acest ansamblu de mobilier a fost executat pentru o familie burgheză cu interes pentru stilul Secession de la începutul secolului al XX-lea. Această secvență ambientală Secession este completată de un colțar cu vitraliu¹⁹, care provine dintr-o casă de raport (*Mietepalast*) din Piața Operei din Timișoara, dintr-un apartament al mării burghezii de la începutul secolului al XX-lea. Pentru a ilustra gustul burgheziei în domeniul decorului de interioare în perioada interbelică a fost achiziționată o garnitură de sufragerie cu opt piese, în stil Art Déco²⁰, care provine din casa unei familii din Timișoara interbelică. Produsă în Ungaria, această garnitură reflectă gustul burgheziei pentru mobilierul monumental de sufragerie, locul de socializare în care proprietarii își etalau statutul social.

O atenție deosebită s-a acordat achiziționării unor piese care au aparținut familiilor nobiliare din Banat. După terminarea Primului Război Mondial inventarul mobil al conacelor nobiliare din Banat, format din lucrări de pictură, sculptură, mobilier, obiecte din ceramică și sticlă, a fost dispersat. *Decantorul de vin cu blazonul conților Csekonics de Jimbolia și Ianova* (Pl. I.2)²¹, cu mare valoare documentară, a fost donat Compartimentului de Arte Vizuale de familia prof. dr. Horia Vermeșan în anul 2020, constituind una dintre rarele piese de artă decorativă păstrate în colecțiile Muzeului Național al Banatului, care depun mărturie despre istoria domeniilor nobiliare din Banat în secolul al XIX-lea. Decantorul pentru vin, realizat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, este decorat cu blazonul familiei Csekonics, care în anul 1864 primește titlul de conți de Jimbolia și Ianova. Familia Csekonics, una dintre familiile mării aristocrații maghiare, deținea cel mai întins domeniu nobiliar din comitatul Torontal, având Jimbolia ca centru de administrare²². Provenind

din moștenirea contelui Csekonics Endre (1846–1929)²³, decantorul pentru vin ilustrează generozitatea familiei prof. dr. Horia Vermeșan, colecționari pasionați de pictura și artele decorative din Europa Centrală, care au făcut numeroase donații Muzeului Național al Banatului.

În colecția de mobilier a muzeului se găsesc alte mărturii despre istoria celor două palate din Jimbolia ale familiei Csekonics: patru piese de mobilier Biedermeier de calitate artistică superioară, executate într-un atelier central-european la mijlocul secolului al XIX-lea, provenite din donația doamnei dr. Simona Vermeșan²⁴. Conform declarațiilor tatălui donatoarei, prof. dr. Horia Vermeșan, garnitura de mobilier Biedermeier a fost achiziționată de la familia profesorului Detlev Strumpf din Jimbolia, în proprietatea căreia piesele au intrat prin achiziție de la conții Csekonics din Jimbolia în anii '30 ai secolului XX, când celebra familie aristocrată a lichidat proprietățile din România.

Constituind un ansamblu excepțional de portrete nobiliare bănățene din secolul al XIX-lea, galeria Patyánszky de Viszák este un exemplu de fast nobiliar dintr-o provincie aflată la granița Imperiului Austro-Ungar: *Portretul lui Balázs/Vazul Patyánszky*²⁵, *Portretul lui Szilárd Patyánszky*²⁶, *Portretul lui István Patyánszky*²⁷, *Portretul lui Elek Patyánszky*²⁸ și *Irma Ungar, soția lui Elek Patyánszky, pe malul râului*²⁹. Cele cinci portrete achiziționate de Muzeul Național al Banatului provin din colecția acestei familii cu un rol bine determinat în viața economică, socială și culturală din zona Lugojului.

²³ Szilágyi-Draganić 2016, 37–43.

²⁴ Garnitură de mobilier Biedermeier pentru dormitor formată din: un dulap (189 × 100 × 47 cm), două paturi (97 × 188 × 93 cm), o comodă cu 4 sertare (125 × 99,5 × 58 cm), lemn cu furnir de nuc, atelier central european, secolul al XIX-lea, nr. inv. 10.

²⁵ Autor necunoscut, începutul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 100 × 79 cm, nesemnat, etichetă pe verso cu text în limba maghiară, nr. inv. 23, achiziție din 2020.

²⁶ Autor: V. Siffert, ulei pe pânză, 78 × 62 cm, semnat și datat: V. Siffert pinx. 1847, nr. inv. 19, achiziție 2019. Datarea picturii nu este în concordanță cu datele biografice ale celui portretizat.

²⁷ Autor necunoscut, ulei pe pânză, 49 × 39,5 cm, nr. inv. 20, nesemnat, nedatat, etichetă pe verso cu textul în limba maghiară: „volt 49-es honvédbuszár hadnagy Bem tábornok kurirja / sz. 1830 aug. 9-én / meghalt 1920 okt. 19-én Temesváron), cu ramă originală.

²⁸ Ulei pe pânză, 54 × 45 cm, semnat cu roșu în stânga jos *Ferenczy Valér*, nr. inv. 21, achiziție din anul 2019.

²⁹ *Irma Ungár, soția nobilului Patyánszky Elek, pe malul râului* autor: Neogrády Antal (1861–1942), sfârșitul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 100 × 120 cm, semnată în colțul stânga jos: Neogrády A., nr. inv. 26, achiziție 2020.

¹⁸ Masă, 91 × 112 × 80 cm; 6 scaune, 94 × 38 × 45 cm, nr. inv. 6, achiziție dintr-un magazin de antichități în anul 2019.

¹⁹ În stil Secession, mască din lemn pentru coloană, 197 × 39 cm; panou din lemn cu vitraliu, 197 × 69 cm; voletă din lemn, 197 × 22 cm, nr. inv. 11, achiziție 2019.

²⁰ Servantă cu 3 uși, 235 × 67 × 97 cm; masă, 139,5 × 109,5 × 79 cm, 6 scaune, 62,5 × 48 × 51 cm, nr. inv. 4, achiziție 2019.

²¹ Sticlă gravată, a doua jumătate a secolului al XIX-lea, înălțime 28 cm. *Exponatul lunii august 2020* la Muzeul Național al Banatului.

²² Lendvai 1899, 70–73.

Înnobiilați în 27 iulie 1810 cu predicativul „de Viszák” și primind în donație domeniul Viszák din comitatul Caraș contra sumei de 49.856 ft. 23 coroane³⁰, membrii acestei familii s-au remarcat prin acțiunile lor politice și economice. Judecători, luptători în armata generalului József Bem în timpul Revoluției maghiare din 1848, deținători de înalte funcții în aparatul de stat austriac și austro-ungar, reprezentanții acestei familii au fost portretizați în repetate rânduri, inclusiv de artiști consacrați în cele două capitale ale Imperiului Austro-Ungar: Viena și Budapesta. Portretele achiziționate de Muzeul Național al Banatului în anii 2019 și 2020 s-au aflat înainte de anul 1989 în proprietatea Ecaterinei Patyánszky de Viszák, născută Muschong, fiica lui Jacob Muschong, celebrul om de afaceri din Banatul începutului de secol XX, implicat în producția de țiglă și cărămidă în Imperiul Austro-Ungar. Ecaterina s-a căsătorit cu Elemer Patyánszky de Viszák și a devenit, alături de familia surorii căsătorită Szladek, co-proprietară a fabricilor din Lugoj, Jimbolia, Budapesta și ai Băilor Buziaș, după moartea prematură a tatălui lor, Jacob Muschong, în luna decembrie a anului 1923. Ecaterina a moștenit galeria de portrete a familiei soțului, Elemer Patyánszky de Viszák.

Informațiile despre genealogia familiei Patyánszky au fost obținute în urma consultării unor site-uri de specialitate³¹ și ulterior confruntate cu rezultatele cercetării de arhivă ale doamnei Elena Miklósik, care ne-a pus la dispoziție notițele lui Miklós Lendvai pentru ultimul volum din *Temes megye nemes családdai*, care nu a mai apărut. Lendvai a început să culeagă informații în anii 1896–1897 despre familia Patyánszky, care au rămas incomplete, notițele sale păstrându-se la Arhivele Statului Timișoara³². Arborele genealogic a fost discutat ulterior cu domnul Walther Konschitzky, care, în mod independent, a realizat cercetări privind genealogia acestei familii nobile din Banat, având ocazia să asculte poveștile ultimelor descendente ale familiei Patyánszky.

Primul reprezentant al familiei în Banat a fost Milenkovits Vazul, numit Patyánszky *Balázs*/

Vazul, născut la Novi Sad în anul 1778 și decedat la Viszák (Vișag, în Banat) în 1845. Portretul lui *Balázs/Vazul* a fost achiziționat de muzeu în anul 2020. S-a căsătorit cu Erzsébet și au avut doi băieți (György și József) și, probabil, o fată, Katalin, căsătorită cu Wilhelm Schulpe de Törökkanizsa.

György Patyánszky a deținut funcția de prim-pretor în comitatul Caraș (decedat în 18 septembrie 1870 în Lugoj), căsătorindu-se în 22 februarie 1830 cu Amália *herési és oláhsági* Piatsek (născută în 9 martie 1809) și având cinci băieți. Portretele celor doi se cunosc doar din niște fotografii alb-negru realizate în anii '80 ai secolului trecut. În patrimoniul muzeului au intrat prin achiziție trei portrete ale băieților cuplului György-Amália: *Portretul lui István Patyánszky*, *Portretul lui Elek Patyánszky* și *Portretul lui Szilárd Patyánszky*.

Primul băiat, István Dénes Patyánszky (Pl. I.3), născut în 9 august 1830 și decedat la vârsta de 90 ani la Timișoara, în 19 octombrie 1920, a fost ofițer de honvezi. S-a căsătorit cu baroana Maria Duka de Cadar (1833–1906) și au avut două fete: Olga și Margit Angéla. Olga Patyánszky (1860, Satumic – 1943, Timișoara) s-a căsătorit în 1887 cu Jenő Rónay de Zombor (1854 – 1921, Szeged), comitele suprem retras/demisionat al comitatului Torontal, în timp ce Margit Angéla Patyánszky (1861–1948) s-a căsătorit cu baronul Milan Baich de Vărădia, membru în Senatul Maghiar.

Al doilea fiu a fost Elek Patyánszky (19 august 1836, Reșița – 23 martie 1919, Lugoj), căsătorit cu Irma Ungár. Au avut trei fice: Viola (1866–1954), căsătorită cu Theodor/Feodor Pálik-Ucsevný de Furluk; Amália, soția lui dr. Gyula Lüdig și Constanze (1873–1955), căsătorită în 1895 cu baronul Béla Botka de Kislapasi (1861–1923), cel care a deținut în perioada 1906–1910 funcția de comite suprem al comitatului Torontal. *Portretul nobilului Elek Patyánszky de Viszák, comite suprem de Caraș* (Pl. I.4) a fost realizat de Ferenczy Valér (1885–1954) în primul deceniu al secolului al XX-lea.

Al treilea băiat, Mihály Patyánszky (1841? – 27 aprilie 1905), după căsătoria cu baroana Seraphine Forgách, a locuit la Novi Kneževac (Törökkanizsa). Mihály a ajuns în 19 mai 1894 la New York. Au avut patru fete: Berta, Alice³³, Georgina și Mária.

Szilárd Patyánszky (1840–1924) a fost al patrulea băiat al familiei. S-a căsătorit cu Etelka Ragályi de Kiszeltó (de Chizătau) și au avut o fiică: Olga (1884–1900)³⁴.

³³ Alice călătorește cu vaporul spre America de Sud (Chile, Peru), începând călătoria din Hamburg.

³⁴ W. Konschitzky, comunicare verbală Timișoara, 2019.

³⁰ Informație primită prin amabilitatea doamnei Elena Miklósik, care a cercetat în Arhivele Statului Timișoara *Chestionarele Lendvai 1896–1897* din fondul *Colecția de documente a Muzeului Banatului*, nr. inv. 1575, fila 28.

³¹ www.myheritage.com, www.ancestry.com (accesate în 2 aprilie 2019).

³² Arhivele Statului Timișoara, *Chestionarele Lendvai 1896–1897*, fond *Colecția de documente a Muzeului Banatului*, inv. 1575, fila 29. Ne exprimăm întreaga noastră grațitudine față de generozitatea doamnei Elena Miklósik.

Balázs Gyula Patyánszky (1835 – 27 mai 1904), al cincilea băiat, a fost căpitan de navă comercială maritimă, cu studii la Trieste. Nu cunoaștem numele soției, dar știm cu siguranță că a avut un fiu: dr. Gyula Patyánszky (1863–1936), căsătorit cu Amália (1869–1943). Cuplul Gyula-Amália a avut doi copii: Elemer (1896–1973), soțul Katharinei Muschong și o fată, Erzsébet (născută în 1898, celibatară).

Elemer și Katharina Muschong (1899–1984) au avut două fiice: Kato și Margit. Kato a rămas celibatară și a lucrat la Satu Mare ca economistă, după pensionare revenind în Lugoj, bolnavă de cancer, făcându-i-se împachetări cu nămol și coji de portocale. Era o persoană foarte religioasă, care mergea de trei-patru ori pe zi la biserică. A emigrat la Nürnberg, prin Serbia, cu zece valize și a decedat la Medjugorje. Margit s-a căsătorit cu Nasta, un avocat român din București, stabilindu-se în München. Au avut două fiice³⁵.

În anul 2020 Muzeul Național al Banatului a achiziționat din aceeași colecție două portrete din galeria familiei nobiliare Pálik-Ucsevny de Furluk, înrudită cu familia Patyánszky de Viszák prin căsătoria Violei Patyánszky în anul 1891 cu nobilul Theodor/Feodor Pálik-Ucsevny de Furluk: *Portretul nobilului János Pálik-Ucsevny*³⁶, cel care cumpără în 1804 domeniile Furluk și Dezest³⁷, și *Portretul Annei Pálik-Ucsevny, născută Mentzer*³⁸, căsătorită cu fiul lui János și al Annei. În colecția Muzeului de Artă din Arad se păstrează două portrete din galeria familiei Pálik-Ucsevny de Furluk, realizate de József Peschky (1795–1862): *Portretul Annei Pálik-Ucsevny*³⁹, născută Putnik, sora episcopului Putnik și soția lui János Pálik-Ucsevny și *Portretul episcopului Iosif Putnik*⁴⁰. Aceste por-

trete au fost achiziționate de la familia Patyánszky din Lugoj și depuse la o persoană particulară din Timișoara, care le-a înstrăinat fără știrea proprietarului. Persoana care a cumpărat cele două portrete a încercat să le scoată din România fără forme legale și astfel au fost confiscate în vamă, ulterior ajungând în patrimoniul Complexului Muzeal Arad prin transfer.

În vederea completării fondului de portrete nobiliare din Banat, Muzeul Național al Banatului a achiziționat *Portretul de fetiță* (Iphygenia Vukovics de Beregsău) realizat în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea de un autor rămas neidentificat, cu studii academice⁴¹. Acest portret redă figura nepoatei lui Sava II Vukovics (1811–1872), important om politic în Revoluția maghiară din 1848, ministrul Justiției în vremea lui Lajos Kossuth, exilat la Paris și decedat în Londra în anul 1872, prieten apropiat al lui Zsigmond Ormós (1813–1894), comitele suprem de Timiș și unul dintre fondatorii Societății de Istorie și Arheologie din Banat în anul 1872.

Iphygenia, născută în 1887, a fost fiica lui Gábor Vukovics și a Cristinei Bogdan, beneficiind de o educație aleasă la Școala Sacro Cuore de la Trinită dei Monti din Roma, împreună cu sora ei mai mare, Elisabetha (1878–1957). Grație ajutorului oferit de mătușa lor, contesa Marianne Kinsky von Wchinitz und Tettau (1854–1938), a cărei mamă, Iphygenia Dadány de Giulváz, era născută în Banat, cele două fete Vukovics au fost introduse în societatea aristocratică din Roma, Arco și Viena. Începând din anul 1914, Iphygenia a fost angajată Ambasadei Regatului Ungariei la Londra până în 7 septembrie 1940, când a căzut victimă unui atac german cu bombe asupra Londrei în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Portretul provine din galeria familiei Vukovics de Beregsău, păstrată în Săvârșin (jud. Arad) până la decesul din anul 2008 al Fiamettei Vukovics, ultima descendentă a acestei vechi familii nobiliare⁴². În această galerie s-au aflat portretul lui Sava I Vukovics, portretul contelui Zdenko Kinsky copil și portretul Mariei

În familie se știa că Szilárd (Onkel Kosti) a avut o colecție de monede bizantine.

³⁵ W. Konschitzky, comunicare verbală Timișoara, 2019.

³⁶ Autor necunoscut, începutul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 62 × 51 cm, nesemnat, nr. inv. 25, achiziție 2020.

³⁷ Kovách 1998, lista domeniilor nobiliare din Banat, 275–287.

³⁸ Autor necunoscut, mijlocul secolului al XIX-lea, ulei pe pânză, 79 × 63 cm, nesemnat, nr. inv. 24, achiziție 2020.

³⁹ Ulei pe pânză, 78,7 × 61 cm, semnat și datat pe verso *Pest 1823*, Muzeul de Artă Arad, nr. inv. 2907. Muzeul de Artă Arad, nr. inv. 2908. Adresăm mulțumiri doamnei dr. Adriana Pantazi (Muzeul de Artă Arad), care ne-a pus la dispoziție fotografiile și datele celor două portrete executate de József Peschky.

⁴⁰ Ulei pe pânză, 79 × 60 cm, semnat și datat pe verso cu negru: *Joseph Putnik Pakratzer der Arader bischof Gemallt von. Jos. Peschky Akademischer Mahler Pesta 1823*, Muzeul de Artă Arad, nr. inv. 2908. Publicat în Lanevschi 2003, 30, nr. cat. 5, fără fotografie.

⁴¹ Autor neidentificat, ulei pe pânză, 50 × 35 cm, nr. inv. 19, ramă ovală, databil: 1890–1900, achiziție 2019.

⁴² Fiametta Vukovics (1919–2008), căsătorită Trăușan, era fiica Elisabethei Vukovics și a unui soldat italian ajuns la Săvârșin în timpul Primului Război Mondial. Și-a petrecut copilăria alături de ultimul conte Teleky din Căpâlnaș, Eugen, celebrul Pubi, fiul Ecaterinei Mocioni și al contelui Jenő Teleky. Elisabetha a fost guvernanta copiilor avocatului Petru Groza (1884–1958) din Deva, ulterior important om politic în timpul regimului comunist din România. Informații obținute prin amabilitatea doamnei Adriana Blaj, care a cunoscut-o îndeaproape pe „tanti Fiametta”.

Vukovics de Beregsău (căsătorită Ürményi), executate într-o formulă agreată de familiile nobiliare din Europa Centrală în secolul XIX-lea. *Portretul Mariei Vukovics de Beregsău*, datat 1851, redă efigia fiicei lui Sava II Vukovics. În aceeași colecție se aflau două evantaie cu zeci de semnături ale unor nobili (principe, conți, baroni, mici nobili) cu care Elisabetha Vukovics de Beregsău, sora Iphigeniei, a intrat în contact în perioada 1901–1904, ilustrând dinamica sferei sociale a unei familii de nobili din Imperiul Austro-Ungar, care și-a pierdut bunăstarea financiară în a doua jumătate a secolului al XIX-lea datorită comportamentului irresponsabil al lui Gábor Vukovics, tatăl celor două fete, dar a continuat să graviteze în cercurile înalte ale societății nobiliare grație relațiilor de înrudire cu familia conților Kinsky von Wchinitz und Tettau, familiile Csernovics de Macea, Dadány de Giulváz, Ghyka, Ürményi, Ciotta și familia principiară von und zu Liechtenstein.

În anul 2020 au intrat în patrimoniul Muzeului Național al Banatului prin donație alte obiecte care au aparținut familiei Vukovics: două cufere de călătorie de la sfârșitul secolului al XIX-lea, un pick-up postbelic, o valiză, un candelabru și un telefon negru datând din perioada interbelică⁴³.

Din colecția unui medic din Timișoara au fost achiziționate câteva piese de artă decorativă în stil *Secession*. Acest medic a găsit pe piața de artă din Timișoara după terminarea celui de-al Doilea Război Mondial multe piese de artă decorativă oferite spre vânzare de fostele familii burgheze nevoite să vândă pentru supraviețuirea în Republica Populară Română. Piese achiziționate de Muzeul Național al Banatului în cursul anului 2019 s-au aflat în proprietatea acest medic timp de decenii.

*Fructieră cu figură feminină, în stil Szecesszió*⁴⁴ (Pl. II.1) a fost realizată în primul deceniu al secolului al XX-lea de celebra fabrică Zsolnay din Pécs, această piesă în stil *Szecesszió* fiind un produs de lux realizat pentru un public cu interes pentru artele decorative în *La Belle Époque*. Fabrica Zsolnay a fost înființată de Miklós Zsolnay (1800–1880) în sudul Ungariei, în anul 1853, pentru producția unor piese de ceramică. Fiul acestuia, Vilmos Zsolnay (1828–1900), este implicat în activitatea companiei începând cu anul 1863, ducând o politică abilă pentru recunoașterea calității produselor Zsolnay la nivel mondial, prin prezentarea acestora la marile expoziții internaționale

din Viena (1873) și Paris (1878), unde obține premii importante. În anul 1900 fiul lui Vilmos, Miklós, preia conducerea companiei și lansează producția de ceramică în repertoriul stilistic *Art Nouveau*, Zsolnay devenind în pragul Primului Război Mondial cea mai importantă companie în acest domeniu în partea de est a monarhiei austro-ungare⁴⁵. *Fructiera Zsolnay* prezintă ca element central silueta elansată a figurii feminine redată în mișcare, faldurile rochiei formând cele două talere ale fructierei cu configurația unor frunze de nufăr, elementele vegetale regăsindu-se în talia înaltă a rochiei vaporoză și în cununa care împodobește părul bogat al figurii *Art Nouveau*.

Din moștenirea aceluiași medic colecționar provine *vaza Alegoria Primăverii cu doi putti și ghirlandă de flori*, care a fost creată de Michael Powolny (1871–1954) în atelierul *Wiener Keramik* din Viena, putând fi datată în perioada 1906–1910⁴⁶. Michael Powolny (1871–1954) este sinonim cu excelența în domeniul ceramicii din Austria în primele decenii ale secolului al XX-lea. Sculptor și ceramist, profesor la Școala de Arte și Meserii din Viena în perioada 1909–1936, Powolny a înființat *Atelierele Vieneze de Ceramică* (*Wiener Keramik*) împreună cu Bertold Löffler în anul 1906, obiectele realizate fiind comercializate prin celebrele *Wiener Werkstätte*. Michael Powolny a devenit foarte cunoscut la nivel internațional prin piesele inspirate de motivul cu *putti*, prețurile atinse la casele de licitații în ultimii 20 de ani fiind considerabile pentru piața dedicată artelor decorative în stil *Secession*⁴⁷.

Având aceeași proveniență cu celelalte două piese prezentate anterior, *Lampa de birou cu melc în stil Secession*⁴⁸ a fost realizată în atelierele Moritz Hacker din Viena la începutul secolului al XX-lea⁴⁹.

⁴⁵ Informații despre istoria fabricii Zsolnay sunt publicate pe site-urile www.zsolnay.hu, www.pbase.com, www.zsolnay-negyed.hu, www.funiq.hu (accesate în 23 mai 2019).

⁴⁶ Nr. inv. 388, achiziție din anul 2019.

⁴⁷ Informații despre cotele de piață ale pieselor Powolny se găsesc pe site-ul casei de licitații Dorotheum din Viena. www.dorotheum.com (accesat în 23 mai 2019). Date suplimentare despre cariera lui Powolny sunt publicate pe site-ul www.artnet.com (accesat în 24 mai 2019) și în arhiva Institutului Regal de Istoria Artei din Haga (www.rkd.nl, accesat în 24 mai 2019).

⁴⁸ Argint și alamă, scoică, h 45 cm., nr. inv. 386. Marca MH20 și vulturul bicefal au fost identificate ca aparținând lui Moritz Hacker de către Dan Leopold Ciobotaru, muzeograf arheolog. Piesa a fost *exponatul lunii decembrie 2019* în cadrul Muzeului Național al Banatului.

⁴⁹ Despre circulația pieselor create în atelierele Moritz Hacker a se vedea site-ul www.artnet.com (accesat în 24 mai 2019).

⁴³ Nr. inv. 160–165.

⁴⁴ Ceramică glazurată, fabrica Zsolnay din Pécs (Ungaria), seria 7280, înălțime 24 cm, nr. inv. 387, achiziție din anul 2019.

Acest obiect de artă decorativă ilustrează interesul burgheziei din Europa Centrală pentru fast și decor, elementele vegetale (inflorescențe de salcâm și cireșe) aparținând limbajului decorativ tipic începutului de secol XX și stilului *Secession*. Lampa are ca piesă centrală o cochilie mare de melc marin (*Turbo marmoratus* Linnaeus, 1758) din Oceanul Pacific⁵⁰.

Cele trei piese cu certe valențe *Secession* sunt o mărturie despre pasiunea pentru artă decorativă a acestui medic colecționar din Timișoara și o dovadă vie a existenței unor piese de înaltă măiestrie artistică deținute odinioară de familiile înstărite din Timișoara și fostele capitale ale Imperiului Austro-Ungar: Budapesta și Viena. Colecția de mobilier a muzeului a fost îmbogățită prin achiziționarea unei canapele Biedermeier din aceeași colecție timișoreană⁵¹. Executată într-un atelier central-european, posibil atelier vienez, din lemn cu furnir de nuc, canapeaua Biedermeier este un exemplu de măiestrie artistică din Imperiul Austriei, depunând mărturie despre gradul înalt al ebenisticii de la mijlocul secolului al XIX-lea. Canapeaua constituie o piesă centrală în amenajarea interiorului Biedermeier din viitoarea expoziție permanentă din Castelul Huniade dedicată secolului al XIX-lea și istoriei culturale a Banatului habsburgic.

Din aceeași colecție din Timișoara au fost achiziționate în anul 2019 două sculpturi executate de Ferdinand Gallas (Timișoara, 1893 – Lovrin, 1949) în anii '20 ai secolului XX: *Mamă cu copil*, ghips patinat⁵² și *Mască feminină*, bronz turnat⁵³. *Mamă cu copil* s-a aflat în perioada interbelică în colecția arhitectului Victor Vlad (Lugoj, 1889 – Timișoara, 1967), profesor la Politehnica din Timișoara, prieten al artiștilor în Timișoara interbelică. *Mască feminină* a fost descoperită de medicul colecționar în atelierul unui fotograf din piața Mocioni/Sinaia din cartierul Iosefin⁵⁴. Sculptor, ceramist, traducător, autor de nuvele, Ferdinand Gallas a executat sculpturi în ghips, bronz și marmură, lemn și teracotă, care se găsesc astăzi în colecții muzeale din Cluj-Napoca, Arad, Timișoara și Budapesta.

Pentru completarea colecției de artă din perioada interbelică a fost achiziționat *Portretul de fetiță blondă din Timișoara* (1926), semnat de Albert Kristóf-Krausz⁵⁵. Un caz particular în istoria artei interbelice din Banat din punct de vedere al raportului comanditar-artist îl reprezintă arhitectul și pictorul Kristóf-Krausz Albert (1892–1958), autorul acestui portret de fetiță comandat de o familie din burghezia evreiască a orașului Timișoara, care a locuit în Piața Maria. Emigrând după Al Doilea Război Mondial în Israel, familia a fost nevoită să vândă mai multe picturi maghiare din prima jumătate a secolului al XX-lea, inclusiv portretul de fetiță, unei familii din cartierul Elisabetin. Din păcate, ultima proprietară a portretului a fost atinsă de boala Alzheimer, iar nepoata ei, de la care muzeul a achiziționat lucrarea, nu a putut oferi nicio informație despre identitatea familiei care a comandat portretul de fetiță în anul 1926. Membru al cercului familiei dr. Moritz și Bianka Schönberger, Krausz a fixat pe pânză chipul unor scriitori, pictori, ziariști, oameni politici și reprezentanți ai burgheziei locale din perioada interbelică, alcătuind astfel un lexicon ilustrat al celor care prin activitatea lor au contribuit la crearea spiritului multicultural al orașului Timișoara/Temesvár/Temeschburg⁵⁶.

Din colecția lui Ioachim Miloia, fostul director al Muzeului Bănățean în perioada 1929–1940, a fost achiziționată lucrarea *Peisaj cu doi țărani români* (Pl. II.2)⁵⁷. Această pictură realizată la mijlocul secolului al XIX-lea de pictorul timișorean Ferenc Komlóssy (1817, Timișoara – Viena, 1892), cu studii la Academia de Artă din Viena, ilustrează gustul burgheziei din Banat pentru compoziții romantice cu personaje îmbrăcate în costum tradițional românesc⁵⁸. Pictura *Peisaj cu doi țărani români* constituie o piesă de rezistență în reconstituirea unui interior burghez din secolul al XIX-lea, în viitoarele expoziții de bază ale Muzeului Național al Banatului din Castelul Huniade.

Cele 205 lucrări de grafică, cărți poștale, fotografii de epocă, clișee pe sticlă, oferite ca donație de doamna Annemarie Podlipny-Hehn, reprezintă o mărturie a creației pictorului József Ferenczy (1866–1925), artist cu studii la Budapesta, München și Paris (Academia Julian). Pictor emblematic

⁵⁰ Melcul a fost determinat de Ionela Slejiuc, muzeograf în Secția de Arheologie a Muzeului Național al Banatului.

⁵¹ H 92 cm, L 152 cm, nr. inv. 7, achiziție 2019.

⁵² Ghips patinat, înălțime 36 cm, nr. inv. 5, semnat pe postament GALLAS, databil: 1920–1930, achiziție din anul 2019, *Exponatul lunii decembrie 2020* la Muzeul Național al Banatului.

⁵³ H 35 cm, nesemnat, nr. inv. 6. Sculptura este exemplarul de probă. Varianta în ghips este cunoscută dintr-o fotografie interbelică, reproducă în Podlipny-Hehn 2002, reprod. 22.

⁵⁴ Conform declarației ultimului proprietar.

⁵⁵ Ulei pe placaj, 50 × 35 cm, dimensiuni cu ramă 67 × 52 cm, semnat și datat în colțul stânga sus: *Kristof-Krausz A. 1926, nr. inv. 22*. Achiziție în anul 2020.

⁵⁶ Cornea 2016, 111–127.

⁵⁷ Ulei pe pânză, 73 × 100 cm, în ramă lată aurie, nr. inv. 27.

⁵⁸ Miklóssik 2004, 22.

pentru orașul Timișoara, unde s-a stabilit în 1901, Ferenczy a rămas în memoria locului prin portretele personalităților locale și peisajele din Italia și Banat⁵⁹. Exemplare ale pliantului „expoziției lăsmântare a artistului pictor Josif Ferenczy” organizată în perioada 31 ianuarie – 14 februarie 1926 se găsesc în donația doamnei Annemarie Podlipny-Hehn. Pliantul trilingv de opt pagini publicat în limbile română, maghiară și germană în 1926 de tipografia Hunyadi din Timișoara reprezintă un document de valoare excepțională pentru studierea lucrărilor lui Ferenczy, alături de catalogul elaborat în 1973 cu ocazia expoziției retrospective organizată de Secția de Artă a Muzeului Banatului din Timișoara⁶⁰. Documentele și lucrările de grafică din donația Annemarie Podlipny-Hehn provin din arhiva artistului Ferenczy, moștenită de familie și oferită doamnei Podlipny-Hehn cu ocazia organizării expoziției din anul 1973, toate documentele și operele grafice donate muzeului fiind reproduse în catalogul Ferenczy publicat de doamna Podlipny-Hehn în 2018.

Patrimoniul Compartimentului de Arte Vizuale s-a îmbogățit substanțial în anul 2020 prin achiziționarea unui număr de șase lucrări de artă (cinci picturi și o sculptură) din prestigioasa colecție Virgil Birou (Ticvaniu Mare, 1903 – Timișoara, 1968), inginer, scriitor și fotograf: *Portretul lui Virgil Birou*, realizat de Catul Bogdan în anul 1936, *Portretul Mariei Birou, soția scriitorului*, executat de Lucia Piso Ladea, *Portret de femeie* pictat de Eugen Gâscă în vara anului 1934, *Portretul sculptorului Ștefan Gomboșiu* (Pl. II.3), semnat de Alexandru Popp, rectorul Școlii de Arte Frumoase mutate în anul 1933 din Cluj la Timișoara, *Malul Timișului la Lugoj* în viziunea pictorului Aurel Ciupe din anul 1936 și *Bustul lui Virgil Birou* sculptat în lemn de Romul Ladea⁶¹. Aceste lucrări de artă constituie mărturii despre activitatea profesorilor Școlii de Arte Frumoase din Timișoara în perioada interbelică (Romul Ladea, Alexandru

Popp și Catul Bogdan), ilustrând dinamica relațiilor colecționarului Virgil Birou cu lumea artistică (Aurel Ciupe, Eugen Gâscă, Lucia Piso, soția sculptorului Romul Ladea) și boema de la restaurantul *Spieluhr*, colecționarul însuși fiind înscris la clasa de desen a profesorului Julius Podlipny în anii '30. Această imagine este completată de cele două albume cu peste 140 de desene și gravuri din colecția Virgil Birou, achiziționate de Muzeul Național al Banatului în cursul anului 2018.

Piese din colecția de artă Virgil Birou au fost reproduse în volumul dedicat sculptorului Ladea în anul 1979, coordonat de Dorian Grozdan⁶², lucrări de pictură, grafică și sculptură aparținând profesorilor și studenților de la Școala de Arte Frumoase (Alexandru Popp, Romul Ladea, Catul Bogdan, Aurel Ciupe, Ion Vlasiu, Eugen Gâscă și Tasso Marchini) participând la expozițiile organizate de muzeele din Timișoara și Cluj. Această colecție de importanță majoră pentru artele plastice din Banatul interbelic a fost studiată de muzeografi Muzeului Banatului, Secția de Artă a acestei instituții muzeale reușind să achiziționeze de-a lungul timpului lucrări de sculptură Ladea și picturi realizate de artiști activi în secolul al XIX-lea în Banat (Axentius Jankovits, Nicolae Popescu, Dimitrie Turcu, Constantin Daniel), transferate în patrimoniul Muzeului de Artă Timișoara în anul 2006⁶³. O selecție de lucrări din colecția Virgil Birou a fost prezentată în expoziția *Personalități artistice din Banat*, organizată de criticul de artă Ileana Pintilie în anul 1998, în cadrul Secției de Artă a Muzeului Banatului, multe dintre lucrări fiind analizate și reproduse ulterior în cartea doamnei Pintilie dedicată pedagogiei artistice la Timișoara în secolul al XX-lea⁶⁴.

Circulația pieselor din colecția Virgil Birou, achiziționate de Muzeul Național al Banatului pentru Compartimentul de Arte Vizuale în anul 2020, este atestată de alte două evenimente expoziționale organizate de autorul acestui articol: *Arta din Banatul interbelic. Lucrări din Muzeul de Artă Timișoara și colecții private*, în anul 2014, la care au participat șase lucrări din colecția Virgil Birou, alături de piese provenind din 22 colecții private și instituții⁶⁵ și expoziția *Romul Ladea și lumea lui*

⁵⁹ Podlipny-Hehn 2018, 7–23.

⁶⁰ Radu 1973; Cornea 2017, 369–383.

⁶¹ Catul Bogdan, *Portretul lui Virgil Birou*, ulei pe pânză, 61 × 50 cm, semnat dreapta sus și datat 1936, nr. inv. 28; Lucia Piso Ladea, *Portretul Mariei Birou*, ulei pe carton, 47 × 35 cm, nesemnat, nedatat, nr. inv. 29; Eugen Gâscă, *Portret de femeie*, ulei pe carton, 70 × 50 cm, semnat stânga jos cu monogramă și datat 1934, nr. inv. 30; Alexandru Popp, *Portretul sculptorului Ștefan Gomboșiu*, ulei pe pânză, 55 × 44 cm, semnat dreapta jos, nedatat, nr. inv. 31; Aurel Ciupe, *Malul Timișului la Lugoj*, ulei pe pânză, 31 × 46 cm, semnat în colțul dreapta jos și datat 1936, nr. inv. 32; Romul Ladea, *Bustul lui Virgil Birou*, lemn, 52 × 34 × 31 cm, nesemnat, databil 1935–1936, nr. inv. 9.

⁶² Grozdan 1979.

⁶³ Miklóšik 2001, 23.

⁶⁴ Pintilie 2006, 66–90, reproduse la pag. 185–195, 207–209.

⁶⁵ Au fost expuse din colecția Virgil Birou două lucrări de grafică Ion Vlasiu și patru picturi: *Portret de femeie* de Eugen Gâscă, *Portretul sculptorului Ștefan Gomboșiu* pictat de Alexandru Popp, *Malul Timișului la Lugoj* de Aurel Ciupe și

cuprinzătoare, deschisă la sediul Fundației Triade din Timișoara, cu 11 lucrări din colecția Virgil Birou⁶⁶, în septembrie 2018, cu prilejul lansării monografiei sculptorului Romul Ladea în prezența autoarei, criticul de artă Adriana Botez-Crainic⁶⁷. Cu ocazia centenarului nașterii scriitorului Virgil Birou au fost publicate scrisori primite de acesta din partea lui Romul Ladea și a publicistului Ion Stoia-Udrea, prin care este ilustrată prietenia profundă dintre cele trei personalități născute în zona Carașului, rămase în istoria culturii din Banat cu numele de „trifoilul cărașan”⁶⁸. Muzeul Național al Banatului este depozitarul arhivei Virgil Birou, donată de Maria Birou, văduva inginerului Ioan Birou, în anul 2018, o sursă arhivistică de importanță semnificativă pentru istoria culturii din Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea⁶⁹. Academia Română Filiala Timișoara a inițiat publicarea în mai multe volume a scrierilor lui Virgil Birou, primul volum fiind îngrijit de doamna Grațela Benga-Țuțuianu în anul 2019⁷⁰.

O perspectivă asupra Timișoarei multiculturale în perioada interbelică este prilejuită de un gest cu valoare excepțională pentru îmbogățirea patrimoniului muzeal: donația testamentară a Marietei Pamfil (1946–2020), artist plastic și bijutier, care a lăsat prin testament Muzeului Național al Banatului 11 lucrări de artă (șase picturi, două lucrări de grafică și trei sculpturi), executate în prima jumătate a secolului al XX-lea de artiști

importanți pentru arta din Banat: József Ferenczy, Ștefan Szőnyi și Andrei Orgonaș⁷¹. Aceste lucrări ilustrează lumea Olgăi Szuits (1911–1992), mama doamnei Marieta Pamfil și muză a pictorului Ștefan Szőnyi (1913–1967) în perioada interbelică, un model de frumusețe, ea însăși studiind la clasa de desen a graficianului Julius Podlipny în cadrul Școlii de Arte Frumoase din Timișoara în anii '30. Printre cei care au frecventat casa Olgăi Szuits din cartierul Fabric s-au numărat pictori, sculptori, graficieni, arhitecți, medici, colecționari de artă și jurnaliști, care au rămas în istoria culturală a orașului de pe Bega: graficienii Julius Podlipny și prima soție, Anna Gál Podlipny, pictorul Ștefan Szőnyi (Pl. II.4), arhitectul și pictorul Albert Krausz, sculptorul Andrei Orgonaș, colecționarul de artă medicul Eugen Schuber și ziaristul Dobrivoi Jovanović. După al Doilea Război Mondial, Olga Szuits a devenit soția celebrului medic psihiatru Eduard Pamfil. Grație frumuseții sale, Olga Szuits a fost model pentru lucrări de pictură, sculptură și grafică realizate de Ștefan Szőnyi și Andrei Orgonaș, ajunse în patrimoniul muzeului prin donația testamentară Marieta Pamfil.

Lucrări din colecția de artă Olga Szuits au participat la expozițiile organizate de Secția de Artă a Muzeului Banatului în 1973 (expoziția József Ferenczy) și 1974 (expoziția Ștefan Szőnyi), fiind reproduse în cataloagele acestor expoziții⁷². Cu ocazia expoziției temporare *Arta din Banatul interbelic. Lucrări din Muzeul de Artă Timișoara și colecții private*, organizată de autorul acestui articol în anul 2014, au fost prezentate publicului patru

Portretul Mariei Birou executat de Lucia Piso Ladea, alături de fotografii, cărți și reviste din arhiva Virgil Birou, ulterior donată Muzeului Național al Banatului.

⁶⁶ În această expoziție au fost prezentate șase lucrări de pictură (Alexandru Popp, *Portretul lui Ștefan Gomboșiu*, ulei pe pânză; Catul Bogdan, *Portretul scriitorului Virgil Birou*, ulei pe pânză; Lucia Piso Ladea, *Portretul Mariei Birou*, ulei pe carton; Lucia Piso Ladea, *Natură statică cu mere*, ulei pe carton; Alexandru Popp, *Peisaj la Chuj*, ulei pe pânză; Aurel Ciupe, *Malul Timișului la Lugoj*, ulei pe pânză) și cinci lucrări realizate de Romul Ladea: *Portretul lui Tasso Marchini*, ghips; *Bust de copil – Ionuț Birou*, ghips patinat; *Bustul scriitorului Virgil Birou*, lemn; *Cloșca – medalion*, bronz și *Portretul lui Virgil Birou*, cărbune.

⁶⁷ În această monografie sunt analizate și reproduse lucrările de sculptură Ladea din colecția Virgil Birou. Botez-Crainic 2017, 350–389.

⁶⁸ *Scrisori către Virgil Birou*, ediție îngrijită de Aquilina Birăescu și Diana Zărie, ed. Marineasa, Timișoara (2004).

⁶⁹ Inventarul arhivei Virgil Birou (2776 de fotografii, cărți poștale și manuscrise literare, reviste și ziare) a fost publicat de Cornea-Flutur 2018, 193–200.

⁷⁰ *Virgil Birou. Scrieri*, vol. I, prefață de Crișu Dascălu, ediție critică, text stabilit, studiu introductiv, tabel cronologic, notă asupra ediției, note, glosar, indici, bibliografie, anexe și opinii de Grațela Benga-Țuțuianu, David Press Print, Timișoara (2019), 681 p.

⁷¹ Ștefan Szőnyi, *Autoportret (Don Quijote al picturii)*, ulei pe pânză, 120 × 74 cm, semnat și datat stg. jos Szőnyi, 1935, nr. inv. 34; Ștefan Szőnyi, *Beatrice Amati*, ulei pe pânză, 91 × 67 cm, semnat și datat dreapta sus Szőnyi István, 1938, nr. inv. 35; Ștefan Szőnyi, *Portretul doamnei Szuits Olga*, ulei pe pânză, 162 × 63 cm, semnat dr. jos Szőnyi István, datat stg jos: (1)939 IV (cu dedicație în limba maghiară), nr. inv. 36; Ștefan Szőnyi, *Nud culcat*, ulei pe pânză, 80 × 96 cm, nesemnat, nedatat, nr. inv. 37; Ștefan Szőnyi, *Peisaj cu case*, ulei pe carton, 35,5 × 48 cm, nesemnat, nedatat, nr. inv. 38; Ferenczy József, *Peisaj de toamnă*, ulei pe pânză, 62,5 × 80 cm, semnat dreapta jos cu negru Ferenczy József, nr. inv. 39; Ștefan Szőnyi, *Portretul doamnei Szuits Olga*, cărbune pe hârtie, 40 × 29 cm, semnat în colțul dreapta jos cu monogramă Sz., nr. inv. 64; Ștefan Szőnyi, *Portretul doamnei Szuits Olga*, creion și pastel pe hârtie, 28,5 × 21 cm, datat în colțul dreapta jos (1) 939 VI., nr. inv. 65; Ștefan Szőnyi, *Portretul doamnei Szuits Olga*, ghips patinat, databil 1938, nesemnat, dimensiuni: î = 32 cm, l = 20 cm, a = 23 cm; montat pe un soclu negru (î = 16 cm); nr. inv. 10; Andrei Orgonaș, *Portretul doamnei Szuits Olga*, bust, ghips, semnat și datat 1940, dimensiuni: 47 × 20 × 25 cm, nr. inv. 11; Andrei Orgonaș, *Masca doamnei Szuits Olga*, ghips, dimensiuni: 35 × 22 × 13 cm, nr. inv. 12.

⁷² Radu 1973; Radu-Podlipny 1974.

lucrări din colecția Olga Szuits: trei picturi Ștefan Szönyi (*Autoportret – Don Quijote al picturii*, 1935; *Portretul doamnei Szuits Olga*, datat aprilie 1939, cu dedicație în limba maghiară; *Nud culcat*) și sculptura *Portretul doamnei Szuits Olga*, bust, ghips, realizat de Andrei Orgonaș în anul 1940. Analizate și reproduse în monografia dedicată pictorului Ștefan Szönyi, publicată de Institutul Cultural Român în anul 2016⁷³, aceste lucrări au fost din nou admirate în expoziția monografică Ștefan Szönyi, organizată la Muzeul de Artă Timișoara în anul 2017, ulterior intrând în patrimoniul Compartimentului de Arte Vizuale al Muzeului Național al Banatului prin donația testamentară Marieta Pamfil, oferind astfel posterității o vizită imaginară în lumea scriitorilor și artiștilor din Timișoara interbelică din cercul Olgăi Szuits.

Grație unei strategii coerente de îmbogățire a patrimoniului muzeal prin achiziții și, mai ales, prin donații, patrimoniul Compartimentului de Arte Vizuale din cadrul Muzeului Național al Banatului cuprindea la sfârșitul anului 2020 un număr de 5.729 bunuri culturale, inventariate în cele șapte colecții: pictură, grafică, sculptură, ceramică-sticlă-metale, mobilier, textile și accesorii vestimentare și colecția arte vizuale – diverse (fond documentar).

BIBLIOGRAFIE

Baba 2018
Corneliu Baba, *Confesiuni și Jurnale, volumul I, 1944–1965*, ediție îngrijită de Maria Muscalu Albani, Ed. Muzeul Național de Artă al României, București (2018).

Botez-Crainic 2017
Adriana Botez-Crainic, *Romul Ladea*, Ed. Monitorul Oficial R.A., București (2017).

Cornea 2016
Marius Cornea, *Between the Visible and the Invisible. Art Collecting in the Interwar City of Timișoara, Romania. Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts*, LIII, București (2016), 111–127.

Cornea 2017
Marius Cornea, *Pictorul Ferenczy József (1866–1925) și colecționarii de artă din Timișoara. Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie*, XXV (2017), 369–383.

Cornea-Flutur 2018
Marius Cornea, Liana Flutur, *Arhiva Virgil Birou (1903–1968) – sursă documentară pentru istoria culturii din Banat în prima jumătate a secolului al XX-lea. Analele*

Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie, XXVI (2018), 193–200.

Grozdan 1979
Dorian Grozdan (coordonator), *Romul Ladea și lumea lui cuprinzătoare*, Ed. Facla, Timișoara (1979).

Kovács 1998
Kovács Géza, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*, Szeged (1998).

Lanevschi 2003
Gheorghe Lanevschi, *Personalități arădene în portretistica anilor 1760–1918*, Arad (2003).

Lendvai 1899
Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. 2, Budapest (1899).

Miklósik 2001
Elena Miklósik, *Colecții în colecția de artă a Muzeului Banatului*, Ed. Brumar, Timișoara (2001).

Miklósik 2004
Elena Miklósik, *Interferențe culturale în pictura Banatului. Secolul al XIX-lea*, Ed. Mirton, Timișoara (2004).

Miklósik 2017
Elena Miklósik, *Botezuri, cununii și înmormântări. Însemnări manuscrise și informații tipărite dezvăluind prezența artiștilor în cetatea Timișoarei în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie*, XXV (2017).

Pintilie 2006
Ileana Pintilie, *Timișoara între tradiție și modernitate. Pedagogia artistică în secolul al XX-lea*, Fundația Interart Triade, Ed. Brumar, Timișoara (2006).

Podlipny-Hehn 2002
Annemarie Podlipny-Hehn, *Ferdinand Gallas*, Ed. Artpress, Timișoara (2002).

Podlipny-Hehn 2018
Annemarie Podlipny-Hehn, *Josef Ferenczy*, Cosmopolitan Art, Timișoara (2018).

Radu 1973
Stella Radu, *Expoziția retrospectivă a pictorului Ferenczy József (1866–1925)*, catalog de expoziție, Muzeul Banatului, Timișoara (1973).

Radu-Podlipny 1974
Expoziția retrospectivă Ștefan Szönyi, catalog întocmit de Stela Radu și Annemarie Podlipny-Hehn, Muzeul Banatului, Timișoara (1974).

Szönyi 2016
Ștefan Szönyi, album coordonat de Anca Szönyi Thomas, studiu introductiv de Ruxandra Dreptu, Ed. Institutului Cultural Român, București (2016).

⁷³ Szönyi 2016, 29, 42, 54–55, 65, 164.

WEBOGRAFIE

Szilágyi-Draganić 2016

Szilágyi Mária, Anica Draganić, *Domeniul de la Jimbolia. Das Landgut von Hatzfeld. A Zombolyai Uradalom*, MNL Fejér Megyei Levéltára (2016).

Wolff 2019

Wolff Károly (1869–1944), catalogul expoziției *Restituiri. Carol Wolff*, Muzeul de Artă Arad, 11 septembrie – 6 octombrie 2019, curatori: Adriana Pantazi și Fekete Károly, Arad (2019).

www.ancestry.com, accesat în 2 aprilie 2020

www.artnet.com, accesat în 24 mai 2019

www.dorotheum.com, accesat în 23 mai 2019

www.funiqu.hu, accesat în 23 mai 2019

www.myheritage.com, accesat în 2 aprilie 2020

www.pbase.com, accesat în 23 mai 2019

www.rkd.nl, accesat în 24 mai 2019

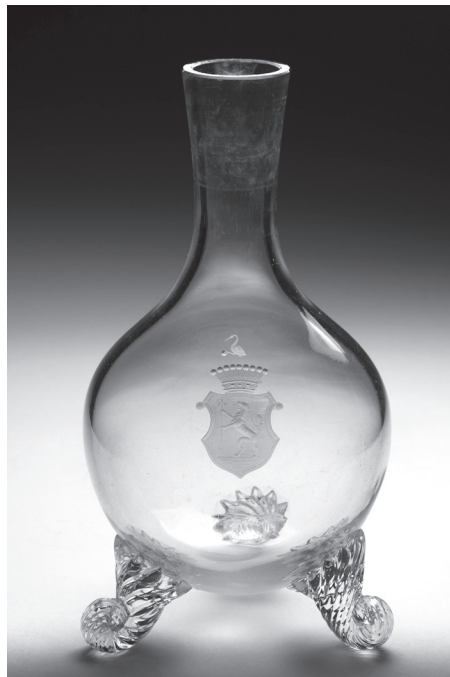
www.zsolnay.hu, accesat în 23 mai 2019

www.zsolnaynegyed.hu, accesat în 23 mai 2019

Credite fotografice / Photo credits: Milan Șepeșan și Liviu Tulbure

1

2

3

4

Pl. I. 1. Emil Lenhardt, *Autoportret*. 2. Decantorul de vin cu blazonul conților Csekonics de Jimbolia și Ianova. 3. Autor necunoscut, *Portretul nobilului István Patyánszky de Viszák*. 4. Ferenczy Valér, *Portretul nobilului Elek Patyánszky de Viszák*, comite suprem de Caraș. / 1. Emil Lenhardt, *Self-Portrait*. 2. *The Wine Decanter with the coat of arms of the Counts Csekonics of Jimbolia and Ianova*. 3. *Unknown, The Portrait of the nobleman István Patyánszky of Viszák*. 4. Ferenczy Valér, *The Portrait of the nobleman Elek Patyánszky of Viszák, the general Prefect of the Caraș County*.

1

2

3

4

Pl. II. 1. Fructieră cu figură feminină, în stil Szeccszió, fabrica Zsolnay. 2. Ferenc Komlóssy, *Peisaj cu doi țărani români*. 3. Alexandru Popp, *Portretul sculptorului Ștefan Gomboșiu*. 4. Ștefan Szőnyi, *Autoportret*. / 1. Fruit Bowl with Female Figure, Szeccszió Style, Zsolnay Factory. 2. Ferenc Komlóssy, *Landscape with two Romanian Peasants*. 3. Alexandru Popp, *Portrait of the Sculptor Ștefan Gomboșiu*. 4. Ștefan Szőnyi, *Self-Portrait*.

JURNALE DE ȘANTIER ȘI OBSERVAȚII DE TEREN (PERIEGHEZE) (1969–1972)*

Florin Medeleț**

Cuvinte cheie: Florin Medeleț, jurnale, săpături arheologice de sondaj (Berzovia, castru roman, 1969, 1970, 1972; Remetea Mare – Gomila lui Pituț; Hallstatt, Latène?, sec. VIII e.n., 1970; Herneacova – Între salcîmi: val și șanț; Herneacova – Cetate: val, ceramică, 1971), cercetări de teren (Iosifalău; Tăpia; Măguri: 9 sau 10 tumuli; Criciova: așezare romană; Giulvăz – Foeni, Ciacova – Ghilad: tumuli; Foeni – Cebza: o movilă; Visag: materiale Hallstatt – Bronz, o monedă romană din aur – pierdută; Foeni: Gomila Odaia Nouă; Gomila Lupului; Tomnatec)

Keywords: Florin Medeleț, journals, test trenches (Berzovia, Roman fortress, 1969, 1970, 1972; Remetea Mare – Gomila lui Pituț; Hallstatt, Latène?, 8th c. A.D., 1970; Herneacova – Între salcîmi: ditch and embankment; Herneacova – Cetate: embankment, ceramics, 1971), field researches (Iosifalău; Tăpia; Măguri: 9 or 10 tumuli; Criciova: Roman settlement; Giulvăz – Foeni, Ciacova – Ghilad: tumuli; Foeni – Cebza: one mound; Visag: Hallstatt – Bronze materials, one Roman golden coin – lost; Foeni: Gomila Odaia Nouă; Gomila Lupului; Tomnatec)

Excavation diaries and field notes (*periegesis*) (1969–1972)

(Abstract)

The paper renders the content of two notebooks (texts – handwritten or sometimes dictated and sketches drawn by Florin Medeleț). These excavation diaries cover the period between 1969 and 1972 and refer to both test trenches and field researches. They refer mainly to the excavations from Berzovia (1969, 1972), Remetea Mare (1970), Herneacova (1971). In addition to these, personal remarks on everyday events and interpersonal contacts were recorded.

One has to mention that these notes were not intended for publishing!

Introducere

Două carnete manuscris (10,5 × 14,5 cm) aici denumite C I, respectiv C II.

C I, pe pagina de gardă: „prof. Florin Medeleț / – muzeograf, arheolog – / Muzeul Banatului

– Timișoara / Piața Huniade n° 1 14975 / Str. Ulpia Traiana 2. 23426”; nenumărat

”/” marchează rândurile pe pagină

”//” marchează paginația

C II, pe pagina de gardă: „Florin Medeleț / Timișoara / Ulpia Traiană N° 2. / Tel. 23426”

* Continuăm seria Restituiri – inițiată prin publicarea în anul 2017 în volumul XXV al *Analelor Banatului* a unui material al profesorului Florin Medeleț, în legătură cu Sica (pp. 397–401) – cu publicarea acestor însemnări inedite din anii 1969–1972, aparținând aceluiași cercetător.

Florin Medeleț (24 aprilie 1943 – 8 iunie 2005), arheolog, istoric, publicist, poet și etnograf, a fost una dintre cele mai importante personalități ale Muzeului Banatului, instituție căreia i-a dedicat 25 de ani din viață. A fost muzeograf, șef de secție și director al muzeului bănățean. Începând cu anul 1991 a activat în cadrul Institutului Român de Tracologie, filiala Timișoara, rămânând însă apropiat Muzeului Banatului. Ca angajat al muzeului bănățean (din 1965) a coordonat organizarea expoziției de bază a instituției, dar a fost responsabil și de cercetarea mai multor situri de referință pentru pre- și protoistoria Banatului. Printre cele mai reprezentative situri se numără necropolele epocii bronzului de la Timișoara-Fratelia, Peci Nou sau Voiteni, dar și așezările din epoca fierului de la Remetea Mare-Gomila lui Gabor și Gomila lui Pituț sau Herneacova-Cetate (Nota Colegiului de redacție). /

Florin Medeleț (April 24, 1943 – June 8, 2005), archaeologist, historian, publicist, poet and ethnographer, was one of the most important personalities of the Banat Museum, an institution to which he dedicated 25 years of his life. He was a museographer, head of department and director of the Banat museum. Starting with 1991, he worked at the Romanian Institute of Tracology, Timișoara branch, but remained close to the Banat Museum. As an employee of the Banat Museum (since 1965) he coordinated the organization of the basic exhibition of the institution, but was also responsible for researching several representative sites for the pre- and protohistory of Banat. Among the most important sites are the necropolises of the Bronze Age from Timișoara-Fratelia, Peci Nou or Voiteni, but also the settlements from the Iron Age from Remetea Mare-Gomila lui Gabor and Gomila lui Pituț or Herneacova-Cetate (Note of the Editorial Board).

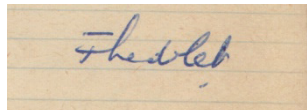
** Transcris și îngrijit de Valentin Cedică. Textul este redat integral (inclusiv punctuația); pentru cuvinte ilizibile, prescurtări sau comentarii s-au folosit paranteze drepte [ ]. Ilustrațiile sunt redată parțial, în funcție de relevanță.

Înregistrat la Muzeul Banatului Timișoara: 3 / S[ecret], 13. III. 1979 și numerotat 1 – 18 (file scrise față / verso); toate paginile scrise (inclusiv cele îndoite, marcând „capitolele” Herneacova și Berzovia), sunt șampilate cu șampilă rotundă, cu legenda: MUZEUL BANATULUI TIMIȘOARA R.S. ROMÂNIA.

CI

Săpături arheologice de sondaj. / Berzovia / octombrie 1969 /

– PRETORIUM –

Vineri, 10 octombrie 1969.

Președintele sfatului din Berzovia nu s-a ținut de cuvânt. Urmarea: am așteptat de la 7 la 8 dimineața niște oameni care să lucreze și n-a venit nimeni. M-am dus la Borcan, directorul școlii, care habar n-avea de ce a făcut președintele pt. a mobiliza oameni. Îmi spune însă că în anul precedent au lucrat și oameni din Ramna.

În 30' în grădina lui Furic marchez prima secțiune cu țărâși: 1,50/13 m. Pe dreapta câte un țărâș la fiecare metru pentru caroiă la 75 cm de buza viitorului șanț. Pe stînga o fișie de 75 cm lățime de-a lungul șanțului care urmează să fie liberă.

Mai dau o fugă pînă la gazdă – mama – Ignat Maria și fiica / d-na Suru, de unde-mi iau țigări, și apoi plec spre Ramna (4 – 5 km) unde ajung rapid grație unui camion. Un interminabil drum prin sat pînă la școala unde aștept să-l văd pe inv. Vezoc, care știe cine anume din Ramna a lucrat la săpături. Nu-l găsesc pe acest învățător ci pe director Arjoca care promite să mobilizeze 5 – 6 oameni,

//

să facă rost de icoane pe sticlă și-mi cere să-l ajut la organizarea muzeului etnografic școlar. La el beau o țuică și mă întorc la Berzovia tot cu un camion. În Ramna: 3 cruci piatră cu scene pictate de un naiv – predomină verdele. În drum dintre Ramna și Berzovia către apa Bîrzavei, un platou și câteva valuri posibil succesive. Ajung la Berzovia și la 12 mă reîntorc la Ramna cu tov. director Moga venit cu microbusul. De acolo din nou la Berzovia unde mănînc și apoi mă culc. Îl caut pe președinte acasă pe la 5³⁰ și pe strada lui dau peste casa lui Ion Bulgăr artist popular în piatră și culoare – voi reveni la el – e f.f. interesant.

Cu președintele umblu din casă în casă să găsesc oameni. Vreo 10–12 se angajează să vină. Înapoi acasă și la culcare.

La masă, ieșind cunosc pe lt.col. medic militar, gras și cu [șters de FM] s-fr.

//

Simbătă 11 oct. 1969

Aștept la 7 să vină oameni. Toți întârzie. **Thalassa!** 2 femei din Ramna și un pui de ȕigan din Berzovia. De luni vor fi mai mulți fără îndoială. Se pare că și nora proprietarului Furic vine.

Primul strat de pămînt: negru cu urme numeroase de mortar (0–15cm.). De asemenea, frgm mici de țiglă romană și 2 fragm de ceramică modernă. Între carourile V – X urmele de mortar sînt mult mai puternice – probabil un zid.

Al doilea strat de pămînt: 15 – 25cm

Carou I-II – pămînt negru cu urme de mortar și frgm. de țigle romane

Carou XIII-XI – pămînt galben nisipos cu bucăți mortar și fragmente de țiglă romane

// // //

Carou XIII – XII – la 45 cm h – un strat de mortar gros de 2 cm.

Carou I – II. la 35 cm h. urmă de arsură (căr-bune) subțire.

Concluzii stratigrafice la secțiunea

A . Tăind perpendicular ridicătura aparentă de pămînt s-a ajuns la 2.40 m. Situația este următoarea:

//

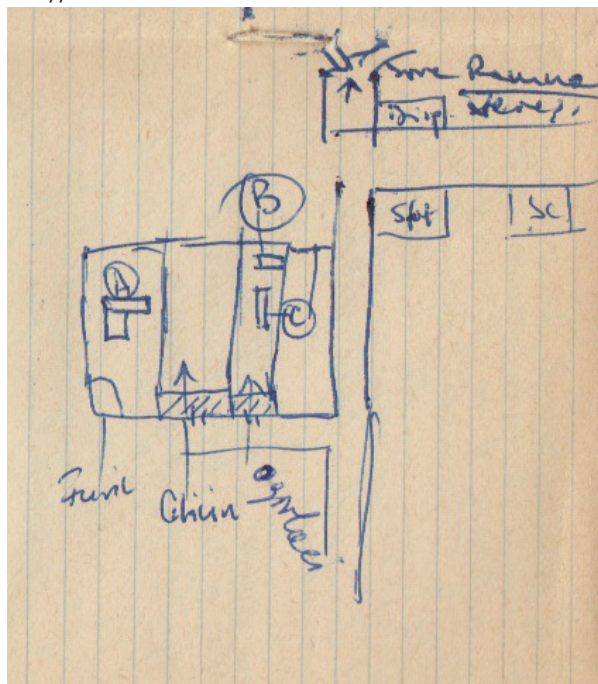

Fig. 1

//

– Am practicat pînă în prezent trei secțiuni în zona praetoriului castrului numerotate cu A, B și C. Secțiunea A se află amplasată în grădina cetățeanului Furik Mihai. A ieșit la iveală un strat de dărîmături nu prea bogat și urma unui zid din care a fost scoasă piatra în mod intenționat.

Scoaterea pietrei a fost efectuată în antichitate și este exhaustivă și migăloasă. Ceea ce este de semnalat: în profile se văd lentilele de mortar la nivelul antic rămase de la construirea zidului. Înspre interiorul praetoriului nu este nici o bucată de țiglă. Șanțul de demolare al zidului a fost umplut cu moloz și resturi (rare) de țiglă, mult moloz.

În afara praetoriului din mortar și moloz apare o ridicătură convexă, ce ar putea fi urme ale scoaterii pietrei. În partea de S.V. a secțiunii apare un pavaj la care am practicat și o casetă făcut exclusiv din resturi de țiglă – după toate probabilitățile țigla luată de la construcțiile

//

de la care zidul a fost scos. Mai există posibilitatea ca ridicătura de mortar + țiglă (roșie) să fie o fortificație tîrzie. În molozul ce umplea șanțul am găsit 2 antefixuri – bărbat – femeie (fragm) foarte primitiv (stilizat?) lucrate. Am găsit cărămizi stampilate 1. în umplutura șanțului zidului .... în pavaj prezentînd urme de supraardere. Toate stampilele aparțin LEG IIII FF / în chenar drept

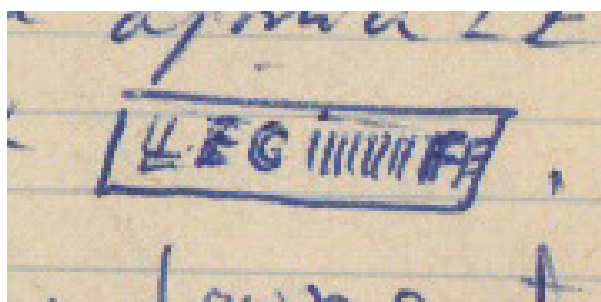

Fig. 2

Rare fragmente ceramice, cîteva piroane cu [...] pe ele:

oct. 1969 / Berzovia / A praef sau pavaj .

Umplutură zid scos (U.Z.S)

//

Este categoric vorba de un pavaj și nu de un acoperiș căzut deoarece: sub el nu mai e nimic decît pămînt. E numai resturi de țigle și olane rupte antic . Nici o țiglă sau olan întreg. F. multe sînt supraarse deci aici = refolosite. Nici peste el nici sub el nu sînt urme de cărbune.

– Se distruge humusul antic

– Se pare că e vorba de o mutare a praetoriului

determinată de schimbarea dimensiunilor castrului (M. Moga)

//

Secțiunea B:

În fundul grădinii cetățeanului Ogherlaci Ilie. Un strat de dărîmături sub care un strat de arsuri și apoi o vatră de pămînt nivel antic I de sus. Sub acesta – nivel antic II și III. Toate din pămînt care s-a întărit drept urmare a incendierilor succesive. II și III nu au nici un fel de material – se observă o curățire exhaustivă a lor. Doar peste III sînt resturi de țigle și olane. II și III respectă același plan. Din I străbate II și III urma unei gropi mici (stîlp.) și se remarcă o distanță mai mare între I și celelalte 2 realizate prin un strat egalizator de lut. Pare a fi = cu pavajul și cu scoaterea zidului.

//

(probabil) Cele 3 nivele sînt separate și prin straturi de /mortar. Printre țigle: unele stampilate. Se remarcă o stampilă (fragmentară)

cu acest cartuș

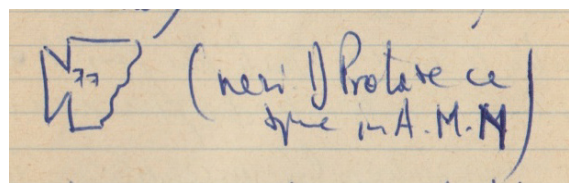

Fig. 3

Cîteva piroane mari, urme de [bârne?] arse toate deasupra nivelului I.

//

Secțiunea C.

// // //

31. III 1970. Ruta: Timișoara – Lugoj – Nădrag – / Lugoj – Buziaș – Timișoara

IOSIFALĂU – La ieșirea din sat, spre Lugoj, vizibil de pe șosea, cursul rîului, la dreapta – e un mamelon secționat cu șanț

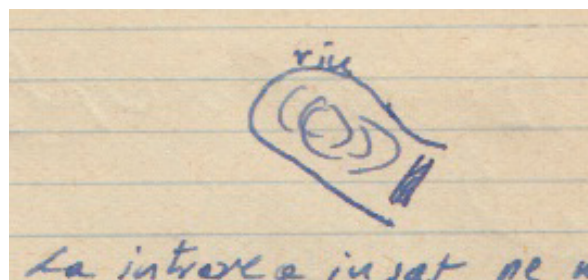

Fig. 4

TĂPIA. La intrarea în sat pe malul unui braț mort un mamelon secționat în 2 porțiuni inegale de șanț.

MĂGURI

9 sau 10 tumuli de o parte și de alta a șoselei.

Pe stînga, terase mai înalte plane ale dealului – mamelon și un posibil tumul pe culme.

CRICIOVA

Așez. roman la intrarea în sat spre dreapta 2 – 300 m de șosea la curba căii ferate. Cărmizi sigur romane.

//

[cu creion, în grabă]

Giulvăz – Foeni Pe dreapta șoselei 10 – 12
mobile și teluri 7 mai 1970

Pe 10 km distanță

Foeni

La dreapta de șosea / la marginea satului încă
o movilă

//

Ciacova -> / Ghilad / La intrarea în / Ghilad: /
O movilă cu cenușă

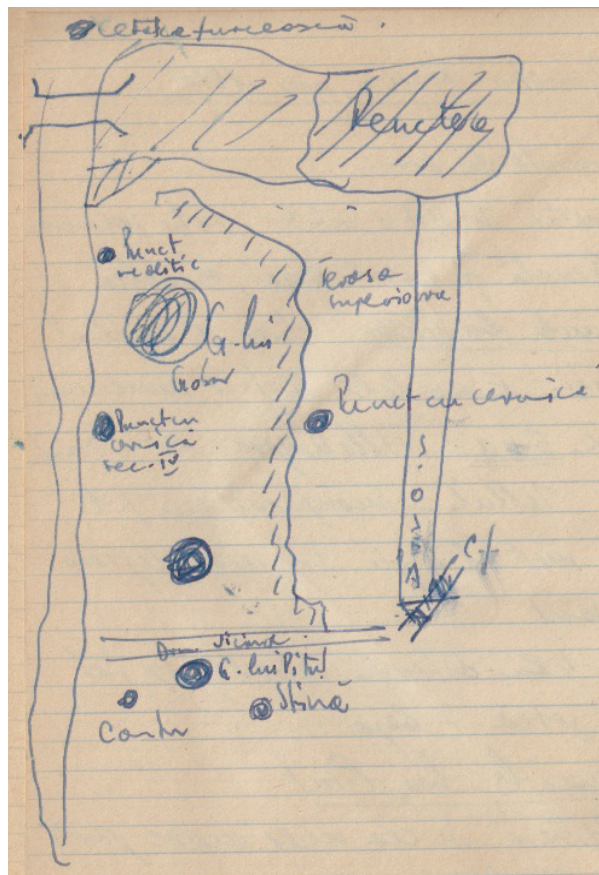

Fig. 5

//

Foeni – Cebza

Aproape de Halta Cebza pe drumul spre
Giulvăz o movilă bronz ~ neolitică

//

am recoltat material 7 V '70

//

Remetea Mare – mai 1970 –

Observații de teren:

În partea de NV a satului, între șoseaua națională și cursul Begăi, se înalță „Gomila lui Gabor” chiar pe malul Begăi. E un tel de f. > dimensiuni aprox. 5 ha. Illo tempore 100–150 ani vie. Tellul = înconjurat sau 1 braț mort al Begăi dar mai degrabă de șanț

La 3–4 km distanță către Recaş tot între șosea + Bega:

Gomila lui Pituț

Distrusă în cea mai mare parte / de exploatarea nisipului.

//

//

11.V, 12.V, 13.V, 14.V

13.V.1970

Săpătură cu Ion Sîrbovan

Pe latura de NE a Gomilei lui Pituș am efectuat secțiunea A. (2×4 m).

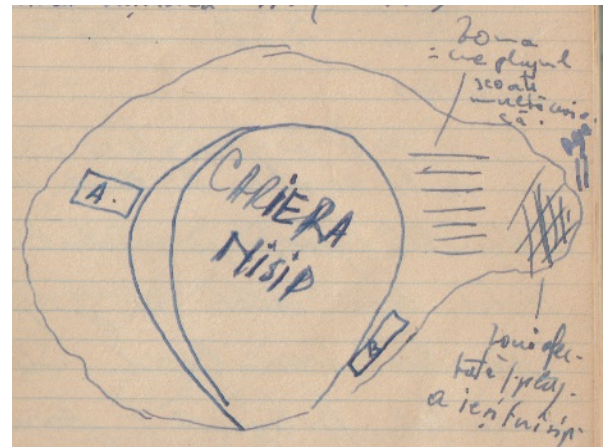

Fig. 6

Stratul de cultură materială = f. subțire – 20 cm. Ceramica găsită = majoritatea hallstattiană
În partea opusă secțiunii pe partea de tel păstrată: ceramica hallstatt, Latène (?), sec. VIII e.n.

//

Sub cei 20 cm: h de străt cultură neconcludent (se pare că = **extrașezarea...**) este nisip curat. În malul abrupt rezultat din scoaterea nisipului rezultă aceeași **situație**:

Un strat relativ subțire de cultură 20–40–50 cm
și apoi nisip curat.

Tot în 13. V o periegheză arheologică de

la Gomila lui Pituș și pînă la Remetea (pod) pe malul **Begăi** Malul [...] înalt și f. propice așezărilor. Gomila lui Gabor e un tel fortificat formidabil.

INF. ION SÎRBOVAN: Gomila lui Pituș era mai înaltă cu cîțiva metri în vîrf. Fiind afectat central și de escavațiile de nisip pt. drumul Ianovei. La escavații ieșeau fragm. > de vase hallstatt și mormîntul celtic

//

14.V. Practic cea de a 2-a secțiune (B) La 25 cm h dau de stratul de cultură care e gros de 40 cm fără să pot distinge în el mai multe nivele. Sub el – nisip curat / aluvionar

Ceramica din primul hîrleț o pun separat.

Pentru stratul de cultură fac caroiatul secțiunii (VEZI pag. următoare)

[...] caroiaj 2a / 1–2 și 2b/1

//

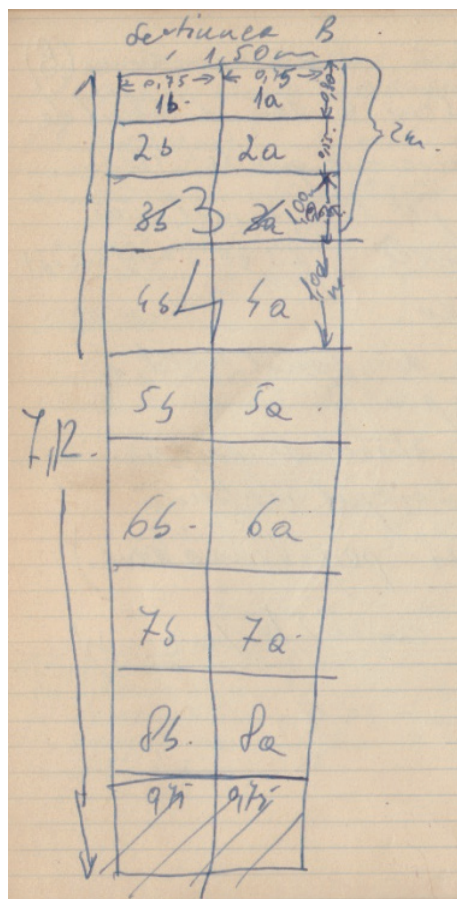

Fig. 7

//

Ceramica e caroiată conform schiței alăturate.

De asemenea = caroiată – h pe pe 2 nivele 1 și 2 convenționale secționînd în 2 straturi egale nivelul compact de cultură.

Din carota 2a constat:

Epuizînd-o – urme negre de cărbune, oase calcinate de animale, dinți de mistreț. (carota 2b/1).

Se pare că încetarea violentă a locuirii e un fapt.

//

20 V 1970

Săpat caroiaj 3 1,00 / 1,50

Terminat / caroiaj 1a – 1b/

//

VISAG

13.07.70

Efectuat periegeza pe valea Ciucăi pe maul stîng al apei – depistate 4 puncte cu material Hallstatt – bronz

- În punctul Crucea lui Dica cel depărtat sat – la locul Vlădoane – sondajul I de / 1 x 1 m – material hallstattian tipic.

- La punctul Dealul Satului pe un mamelon – „La Dudărie” (un alt sondaj II de 1x1,5m material hallstatt.

- Între ac. două puncte la Grajdurile C.A.P. se semnalizează ceramică. Tot hallstatt

- La punctul Blaj – 100 – 150 – de Dudărie – sat: ceramică din ac. epocă.

//

De remarcat că:

- La Crucea lui Dica au ieșit ob. din fier. Latène (?) Tot de acolo – multe monede – 3 buc. sec. IV romane.

La punctul Blaj – o monedă de aur romană care s-a pierdut

//

Berzovia / oct. – nov. / 1970

//

I / O secțiune prin valul castrului în partea de / ... / a sa. În grădina cet. Sfirloagă Gheorghe

//

Secțiunea I (val – Popovici – Sfirloagă metrul 1 – 2 (spre vîrf valului)

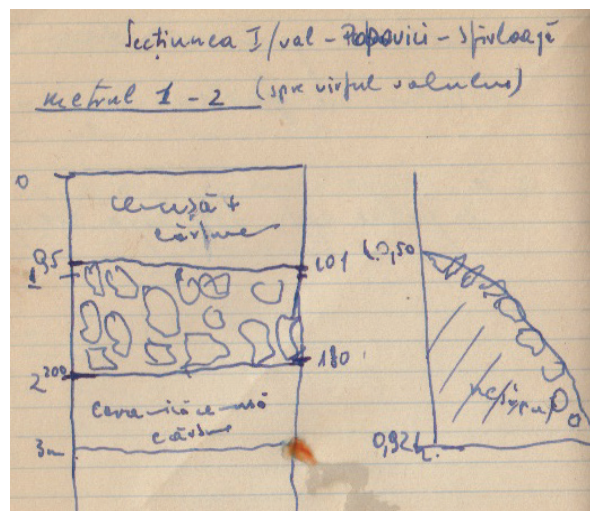

Fig. 8

//

În metrii 1 – 3 ai secțiunii – o îngrădire de țigle fragmentare – la bază lor în m 3 ceramică.

În m.1 . – cenușă [...tant]

Toate țiglele = fragmentare.

// //

Foeni / nov. / 1970

[verso: preș sfat Adam / secretar Lajoș / paznic moș Pera / preș colectivă ing Hen / șef fermă Gostat ing / Mihailovici]

11. nov.

Recunoaștere arheologi

Gomila – Odaia Nouă

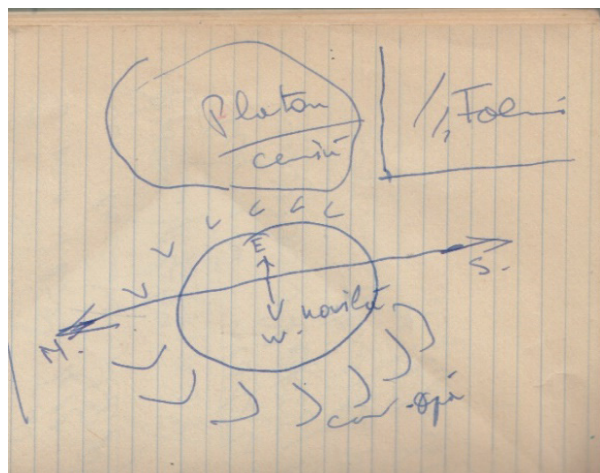

Fig. 9

//

La 600 – 800 m N.V. de sat în capătul satului dinspre Giulvăz, dincolo (spre N.V.) de drumul ce duce la Ionel. O movilă – tell cu locuire îndelungată și cu platou: ceramică neolitică / latène (?) / feudală / coțofeni (?)

//

II

La 2 – 3 km N de sat Foeni sau la 4 km S de Ionel „Gomila lupului” La stînga canalului mare (Timișoara – / Iugoslavia

//

Otomani

Dim. – ~ 2 ha

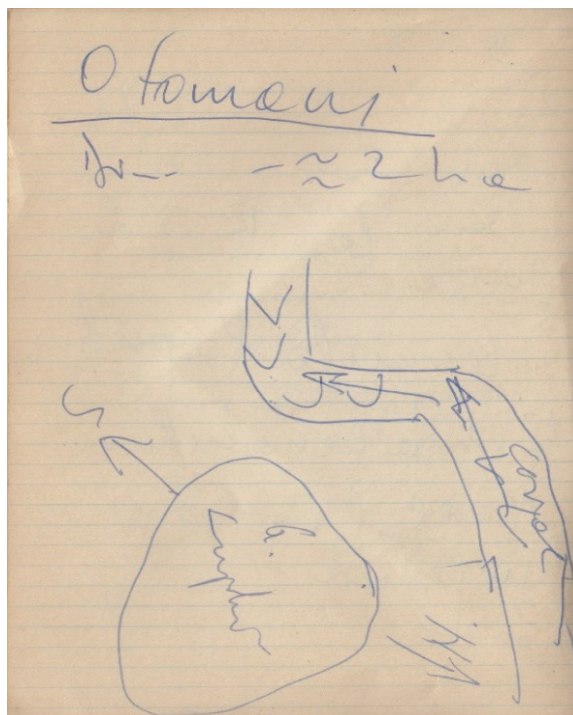

Fig. 10

//

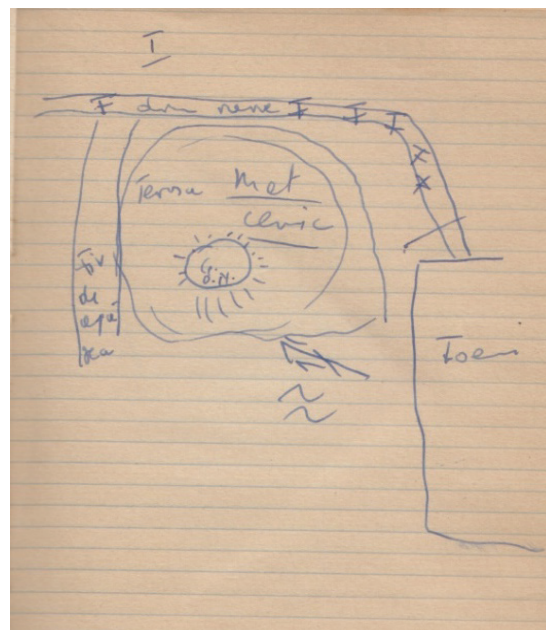

Fig. 11

//

III. „Roșoni” „ROȘONI”

La N.E de sat (capul spre Cruceni

Vezi periegheza din primăvară

//

– Foeni –

Casa Mocioni la / Pădure

//

IV. Observatorul „Central”

Chiar lângă observatorul central – La 6 km W
de sat

Un tel cu câteva / frgm cer

//

Tomnatec / cărămidărie

//

Semibordei incendiat

//

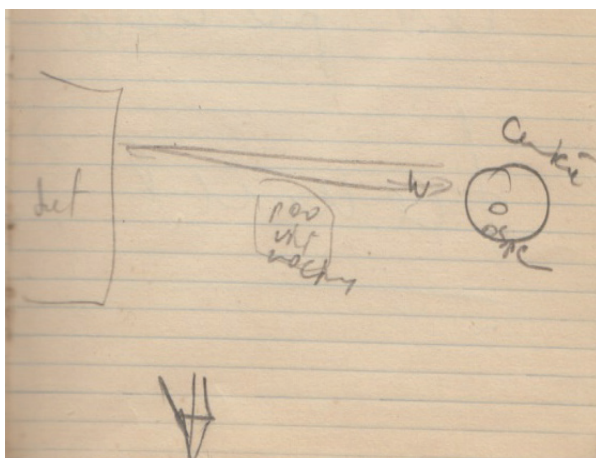

Fig. 12

//

IV a

La 500 m N de obs. central Un tel aplatizat cu
cer. feudală tumul?

//

V La S.E. de sat. /

În izlaz. la 600 m de marginea satului (Giulvăz)
și la 400 m N. de C.A.P. (un tumul circular dia.
20 m ~ aplatizat

//

VI. La est de sat ~ 2 km

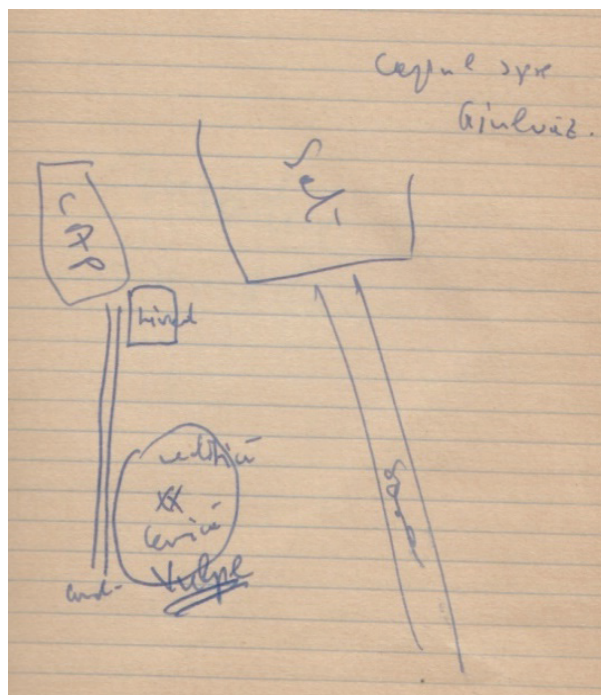

Fig. 13

C II

//

[pp 1 – 5: 2 VI HERNEACOVA iunie 1971
pontaj]

//

Herneacova / 1971 21 VI – 3 VII

//

În porțiunea metrilor 12 – 15 pământul este de culoare gălbuie (fundul șanțului).

22 VI

S-a continuat adâncirea secțiunii A în porțiunea metrilor 1 – 15. Stratul de cultură sărac – conține în exclusivitate material feudal Pt. mat feudal de la fortificația „Între Salcîmi” 1971 s-a folosit următoarea notație:

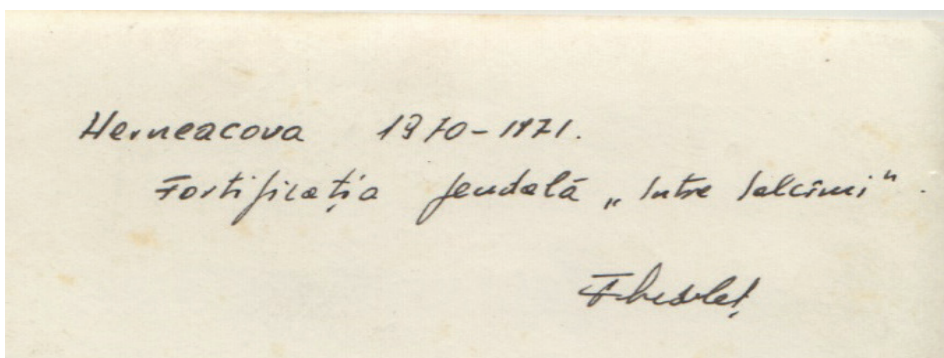
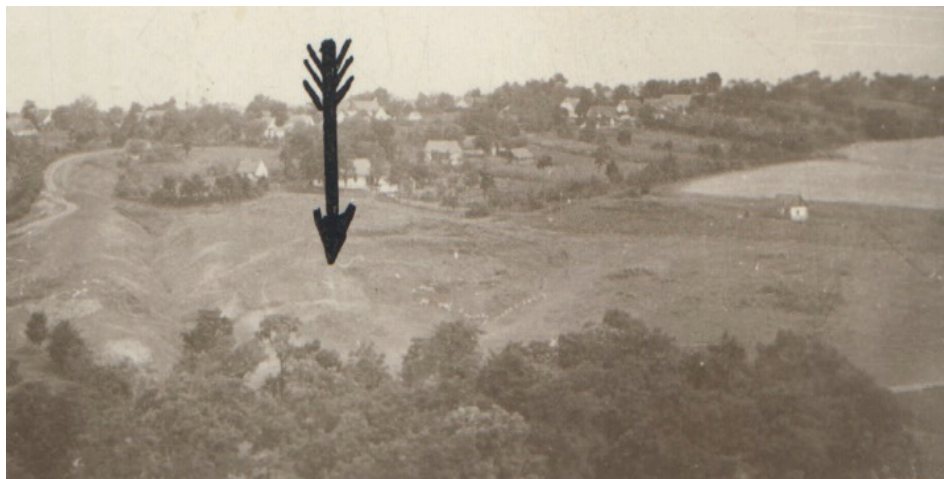

Fig. 14

[Jurnalul Herneacova 1971: scris cu creionul, după dictare FM, scrisuri diferite]

//

21 VI 1971

În punctul „Între salcîmi” a fost practică secțiunea A cu lungimea de 15 m și o lățime de 1,5 m. Unul din capetele secțiunii se află pe fundul șanțului fortificației, celălalt apare în centrul zonei fortificate. Stratul de humus vegetal gros de aprox 25 cm precum și stratul imediat următor cuprind fragmente ceramice de mici dimensiuni feudale În porțiunea metrilor 3 – 4 există urma sondajului din 1970.

6 [ulterior, FM, cu pastă]

//

În porțiunea metrilor 6 – 8 la al doilea strat de hîrleț (30 – 35 cm) apare stratul de pietriș egalizator întâlnit și în profilul din anul precedent.

//

HR – A metrul, adâncimea

S-a prelungit secțiunea A de la 15 la 23' secționîndu-se șanțul și valul (partea interioară pînă la vîrf și aprox 2 m pe versantul exterior pt metrii 1 – 14 s-a făcut profilul. Situația stratigrafică este următoarea:

- humus vegetal actual
- pământ negru cu sporadice fragmente feudale
- lut galben (sol viu) cu cîteva lentile de pietriș aluvionar

7

23.06 –

- Se astupă primii metrii ai secțiunii A (1 – 10)
- Se sapă în continuare în zona șanțului și valului de apărare valul de aărare are o cămașe de lut exterioară cu o grosime medie de 30 cm. Sub această cămașe se află un miez de pământ negru

cu urme de lemn carbonizat cărbune fragmente vase mici de chirpic și cu fragmente ceramice buză perete și fund.

– Toate fragmentele ceramice // sînt deaseme-
nea feudale

– buza de obicei evazată în exterior și dublu
profilată pasta conține nisip, pereții sînt de regulă
subțiri iar ornamentarea constă în următoarele:

– linii paralele incizate și un fragment cu decor
în piaptăne

Toată ceramica descoperită este lucrată la roată
rapidă prezența ei în miezul valului denotă exis-
tența comunității „Între salcîmi” într-o etapă ce
precede fortificarea așezării

8

24.06 În zona valului și șanțului de apărare se
constată sub lutul care se află sub baza miezului
valului și care are o grosime max de 40 cm gal-
ben brun și conținînd foarte mari bucăți de chir-
pic. [Deasupra] solului viu care este un lut nisipos
de culoare galben deschis cu rare vene de nisip
cenуșiu [...] Șanțul are o adîncime față de nivelul
solului de 2.80 m.

forma de V rotunjit

//

deschiderea – / șanțul este umplut [...] pămînt
negru cu fragmente ceramice – oase de animale
izolate și cîteva fragmente metalice (fier plumb) o
bucată informă.

În partea interioară a șanțului (dinspre porțiu-
nea / fortificată) se constată alunecare de teren.

Valul de opămînt are o structură ne omogenă
și un alt sens decît cel amintit mai sus. În profilul
scurt al secțiunii se poate observa adosarea

9

la baza naturală din lut nisipos galben deschis
a lutului galben brun purtat modificîndu-se astfel
formațiunea naturală de teren

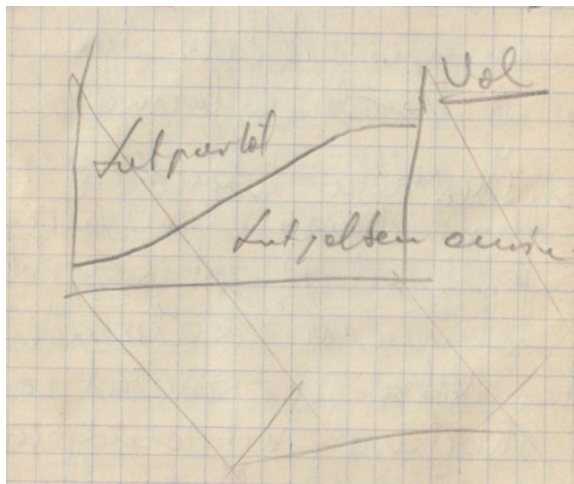

Fig.15

//

25.06. – 26.06

Executarea profilului și astuparea șanțului

10

28 – IUNIE

HERNEACOVA
CETATE

Se ridică în plan fortificația / Se practică secțiu-
nea I / 10x1,5 m

Secțiunea I intersectează valul cetății pe una din
laturile acesteia urmînd să constate structura aces-
tua fragmentele ceramice sînt puternic atacate de
apa de ploaie. Sînt exclusiv lucrate cu mîna ardere
incompletă majoritatea fragmentelor

11

sînt atipice

Stratul de cultură este superficial sub humusul
actual nu depășește în grosime 30 cm

Sub stratul de cultură se află un lut nisipos
firîmicios

29.06 –

Se continuă secțiunea I se termină ridicarea în
plan a fortificației

30.06

Se continuă secțiunea I de la 0 la (-150)cm

//

Între metrii 10 – 4 este epuizat stratul de cul-
tură pînă la nisipul galben. Între nisipul galben
și stratul de cultură este un strat de pămînt lutos
nisipos cu urme de cărbune și cu rare fragmente
ceramice ce provin din stratul superior

1 IULIE

În zilele de 30 și 1 s-a continuat adîncirea sec-
țiunii I între metri (-1,5 – 6) De la nivelul actual
pînă jos situația stratigrafică se prezintă în felul
următor

6,(-1)

12

– Humus actual:

– metru 5–1 unde la ora actuală terenul este
orizontal humusul actual este mai gros în porți-
une m 1, – 1 [...] este f. accentuată humusul este
foarte subțire

Dacă în porțiune metrilor 10 – 6 stratul de cul-
tură este relativ subțire datorită scurgerii pantei și
alunecărilor – în porțiunea metrilor 6,–1 este vizi-
bilă acumularea de pămînt negru brun în care sînt
amestecate o mare cantitate fragmente ceramice și
chirpic

//

Acest pămînt alunecat din metrii superiori ai

secțiunii acoperă stratul de cultură original al acestei bogat în fragmente ceramice

fragmente mici de oase calcinate, chirpic și urme roși de cărbune sub acest strat de cultură se află un pământ lutos galben cu fragmente ceramice identice cu cele din stratul superior cât privește dispunerea în secțiuni a straturilor

13

Vezi profilul

NB la 2 m adâncime urmele unei vechi vizuini de animal în care au fost antrenate fragm ceram și câteva oase ne calcinate

//

[în continuare scris FM]

Berzovia 25 sept. 1972

La semnalarea inv. Suru Eleonora m-am deplasat la Berzovia unde în spatele clădirii Sfatului comunal s-a escavat pământ pt ridicarea viitorului complex comercial. Escavarea adâncă făcută pt. pivnița complexului a dat la iveală

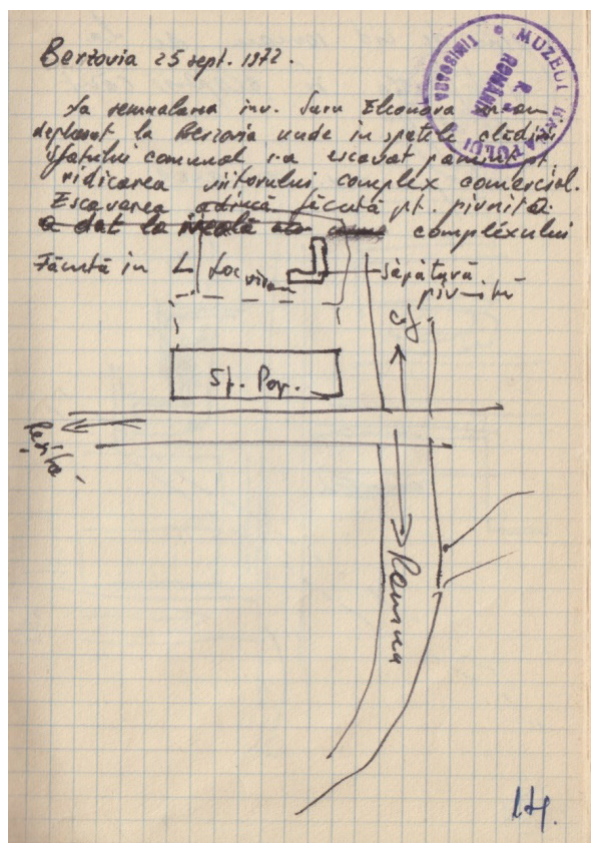

Fig.16

14

//

urme de zid roman de la fortificație și acoperiș căzut de țiglă. / Fragm. cer. romane.

//

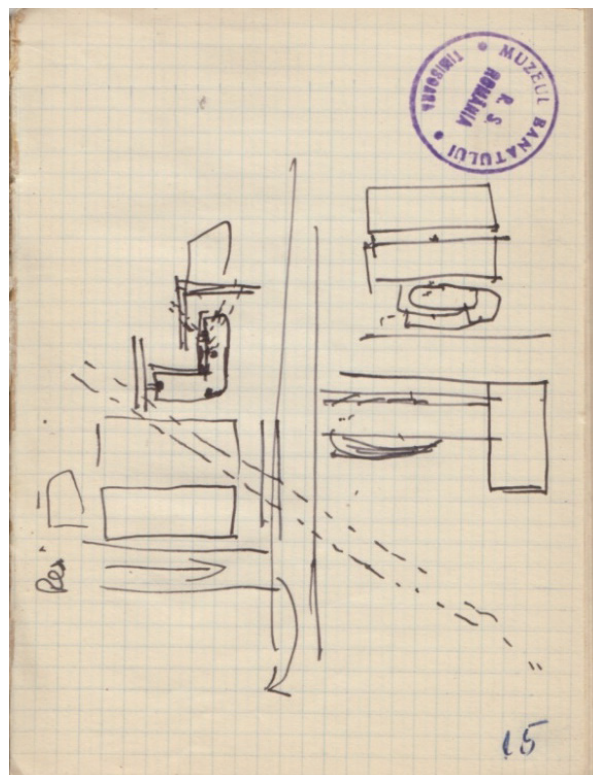

Fig. 17

15

[16-17]

Verso 17 Sălașe – f.f. – frumoase

– Teregova

– Tren forestier

– Drum camion +> Cornereva

– Poiana Ruscă

–

Teregova – Rusca – Poiana Ruscă

Pe V. Hidegului.

//

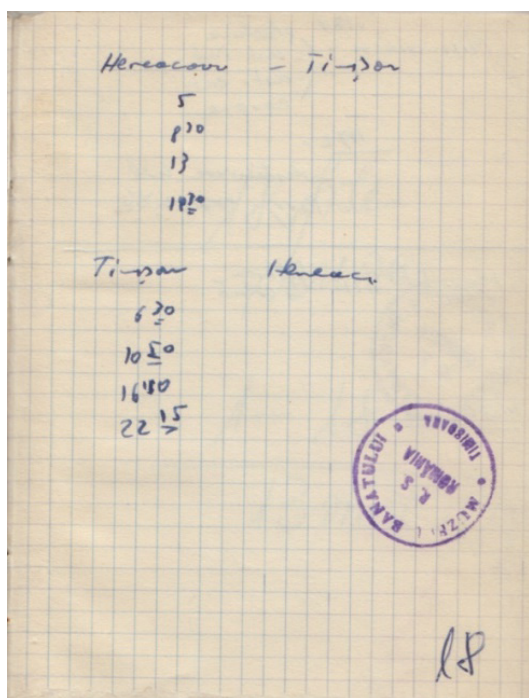

Fig. 18

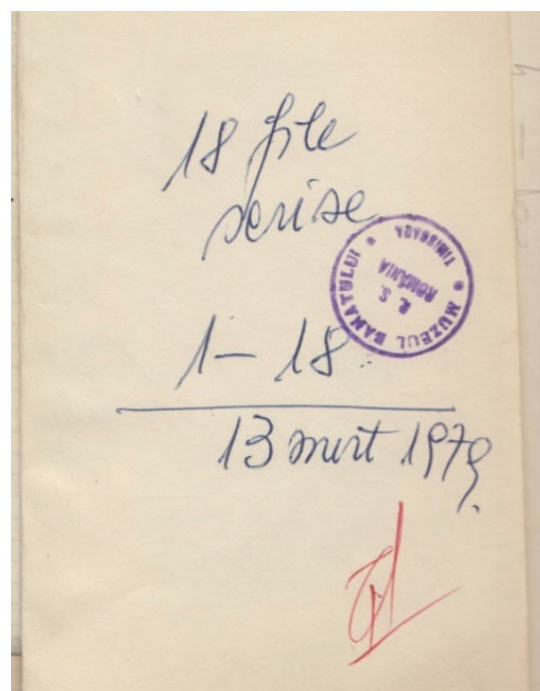

Fig. 19

Vladimir P. Petrovič, *Les voies et agglomérations romaines au cœur des Balkans. Le cas de la Serbie*, Ausonius Editions, Bordeaux, 2019, Colecția Scripta Antiqua nr. 120, 193 p. (cu 41 figuri incluse în text și index de toponime și localități la final)

Deja din titlul cărții *Drumuri și orașe romane în inima Balcanilor. Cazul Serbiei*, Vladimir Petrovič ne propune un periplu prin Serbia antică, pe importante drumuri care traversează centrul Peninsulei Balcanice, zonă în care au apărut de-a lungul istoriei Imperiului Roman multe centre urbane importante. Autorul este un specialist consacrat în domeniul istoriei și arheologiei romane, iar această carte reprezintă rezultatul unui proiect de cercetare finanțat de Institutul de Studii Balcanice din cadrul Academiei Sârbe de Științe și Artă. Scopul lucrării este de a prezenta într-o manieră comprehensivă, după standarde moderne, atât pentru interesul publicului larg, cât și al cercetătorilor interesați de patrimoniul arheologic și epigrafic al Serbiei, geneza și caracterul așezărilor romane și al drumurilor care le legau. Cartea face referire la realitățile istorice din perioada secolelor I a.Chr. – VI p.Chr. (de la împăratul Augustus până la împăratul Iustinian). Autorul mai subliniază faptul că teritoriul actual al Serbiei a făcut parte în antichitate din cinci provincii ale Imperiului Roman: Moesia Superior (în principal), Pannonia Inferior, Dalmatia, Thracia (o scurtă perioadă de timp) și Dacia (la Banatska Palanka).

În **Introducere** (p. 11–16) ne sunt prezentate datele geografice și istoriografice ale provinciilor romane aflate la un moment dat pe teritoriul actual al Serbiei. Se fac referiri clare la geografia istorică a Serbiei dominată de munți abrupti și defilee adânci, fapt pentru care a fost greu de controlat de către romani chiar și după ce și-au impus militar administrația imperială în zonă. Au reușit până la urmă acest lucru prin construirea unei rețele dense și complexe de drumuri și fortificații. Stimulentele principale ale zonei au fost mereu de natură economică, bogatele resurse naturale și comerțul activ de tranzit care era practicat în acest areal cu intensitate încă din epoca elenistică. Autorul face referire la faptul că la înțelegerea realităților epocii romane au contribuit mai ales sursele literare vechi: Strabon, Plinius cel Bătrân, Ptolemaios, Appianus, Ammianus Marcellinus și Procopius din

Caesarea, precum și toponimele oferite de surse precum sunt: itinerariile romane târzii și *Notitia Dignitatum*. De asemenea, informațiile au fost completate de descoperirile arheologice publicate de W. Tomashek, Artur Evans, Felix Kanitz, Alfred von Domaszewski, Karl Ludwig Patsch, Konrad Miller, Anton von Premerstein și Nikol Vulič, precum și de cercetătorii care au realizat marile sinteze: J.J. Wilkies, A. Mócsy, Géza Alföldi, Miroslava Mirković și Fenoula Papazoglou.

Structura lucrării evidențiază transformările petrecute în antichitate pe teritoriul actual al Serbiei urmând traseul marilor drumuri militare romane, devenite mai apoi principale artere rutiere ale Imperiului. De-a lungul acestor drumuri s-au dezvoltat importante centre urbane și așezări civile rurale:

1. Aquileia-Singidunum;
2. Emona-Siscia-Sirmium;
3. Limesul danubian panonic, segmentul Mursa-Taurunum și artera terestră și fluvială a Moesiei Superior care parcurge Clisura Dunării în zona Singidunum-Viminacium-Ratiaria, împreună cu extensiile sudice Lissus-Naissus-Ratiaria și Viminacium-Horreum Margi-Naissus;
4. Naissus-Scupi (până la Thessalonica).

Realizarea lucrării de față este cu atât mai importantă cu cât informațiile arheologice au fost mult îmbogățite prin intermediul săpăturilor de salvare din ultimii ani, în special cele care au fost prilejuite de construirea autostrăzilor în ultimele decenii în Serbia. Imaginea pe care o aveam până de curând este sensibil schimbată, cronologia multor situri fiind acum mai nuanțată, iar harta așezărilor romane a fost îmbogățită cu mult mai multe localități antice identificate în teren, așezări despre care aveam știință doar din izvoarele istorice sau cartografice antice.

Urbanizarea provinciei Pannonia (p. 17–22), s-a realizat timid și treptat, după cum bine observă Vladimir Petrovič, intensitatea fenomenului de romanizare fiind simțită abia sub Flavieni și mai ales începând cu domnia împăratului Hadrianus.

Ea se va finaliza odată cu epoca Severilor. A contribuit la romanizarea spațiului traficului comercial de pe „drumul chihlimbarului” și mai ales apariția sediilor de legiune în arealul tribal al celților scordisci. Acest fenomen a favorizat cristalizarea primelor așezări urbane care au asimilat locuirea civilă-autohtonă, preluându-le uneori și numele (de exemplu Cibalae, Mursa, Bassianae). Rețeaua de drumuri din Pannonia s-a dezvoltat pe vechile rute comerciale aflate de-a lungul marilor cursuri de apă. Bornele de drum și itinerariile ne relatează faptul că drumurile și fortificațiile de pe *limes*, construite de romani, au fost în repetate rânduri reparate sau refăcute. În zone greu accesibile, drumurile au fost construite pe console. Ele deserveau și marile rute comerciale conexe (mai ales danubiene), fiind legate în zona de vest de importantul centru comercial de la Aquileia, din nordul Peninsulei italiice.

Viața economică a Pannoniei a fost marcată de comerțul cu sclavi și mărfuri de lux ce tranzitau zona dinspre *Barbaricum*. Această zonă limitrofă a Imperiului Roman a furnizat importante mărfuri finite, în special ceramică de lux (atelierelor de olărie de la Mursa). Cu referire la viața economică a provinciei mai sus amintite, Strabon relatează faptul că, prin intermediul centrelor comerciale din Pannonia, Roma se aprovizionează cu vin, lemn și sare. Comerțul cu alimente și animale domestice realizat cu vecinii barbari de la granițe aducea venituri importante provinciei, dacă luăm în calcul faptul că – după cum raportau funcționarii publici – în epoca împăratului Septimius Severus, un soldat din legiune putea să-și rotunjească veniturile anuale până la enorma sumă de 1 milion de sesterți. Acest comerț a fost foarte mult influențat pozitiv de dezvoltarea navigației romane pe Dunăre și pe afluenții acestui fluviu. De asemenea, apariția unor centre miniere importante a atras investiții serioase în zonă din partea statului roman. Astfel, în apropierea Ljublianei de azi, apare în perioada târzie *ferrariae Pannonicae*, o zonă bogată în fier, iar în apropiere de metropola Sirmium, *argentariae Pannonicae* (după cum indică și *Tabula Peutingeriana*), loc de unde se extrăgea argint și plumb. Astfel se explică de ce Siscia și Sirmium au reușit să devină într-o epocă de decadență și criză economică profundă și prelungită, cea a secolelor III-IV p.Chr., centre urbane foarte importante și uneori chiar sedii ale împăraților.

Provincia Moesia Superior (p. 23–28), fondată după reforma împăratului Domitianus din anul 86 (pentru a îmbunătăți apărarea zonei de invaziile de iarnă ale dacilor) a rezistat în granițele

sale administrative inițiale până în anul 272, când împăratul Aurelianus a creat la sudul Dunării, provincia Dacia Ripensis prin retragerea administrației și populației romane de la nord de fluviu. Centrele urbane apărute în această parte a Imperiului Roman sunt majoritatea în relație cu armata din epoca dinastiei flaviene: Singidunum, Viminacium și Colonia Flavia Scupiorum, iar în epoca Antoninilor: Margum și Municipium DD (= Dardanorum) și Colonia Ulpia Ratiaria.

Rețeaua de drumuri a fost dezvoltată în primul rând din necesități strategice, militare sau pentru a lega marile centre miniere de drumurile imperiale, un caz aparte fiind *via Egnatia* de care erau legate Scupi (Skopje) și Stobi (Thessaloniki). Viața economică a Moesiei Superior a fost influențată de organizarea administrativă a provinciei. La formarea sa s-a ținut cont de teritoriul ocupat de triburile locale și încă de la apariția primelor forme de guvernământ roman aici s-au coagulat din punct de vedere economic zone cu specific distinct: Dardania la sud, Tricornienses, Picenses și Moesii la nord. Fiscul roman a acționat însă aici în mod unitar și centralizat, existând doar un singur sediu *portorium Illyrici*.

Drumul roman Aquileia-Singidunum (p. 29–42), care lega Italia de Balcani trecând prin Poetovio (Ptuj) și Mursa (Osijek), prin Valea Dravei până la Singidunum, încurajează apariția timpurie a așezărilor urbane. Autorul organizează metodologic așezările după specificul lor, folosind un model foarte coerent de descriere, indicând denumirea surselor care stau la baza abordării sale (literare, geografice, epigrafice și istorice), cu descrierea exactă a geografiei actuale (a modului în care s-au păstrat ruinele antice), a importanței spațiului geografic în care sunt amplasate așezările în antichitate și a evenimentelor istorice care au marcat evoluția sau existența așezărilor. Sunt prezentate în continuare activitățile economice și divinitățile atestate în mai multe așezări urbane de pe acest segment de drum: Cibalae, Mansio Ulmus, Mutatio Spanta, Mutatio Budalia, Sirmium, Mutatio Fossae, Bassianae, Mutatio Novicinum, Mutatio Altina, statio Taurunum și Singidunum.

De o analiză la fel de atentă din partea autorului se bucură și **drumul de limes Mursa-Taurunum** (p. 43–53) până la zona de vărsare a Dravei în Dunăre, fiind prezentat nivelul actual de cunoaștere al localităților: Mursa, Bononia, Malata, Cusum, Acumicum, Rittium, Burgenae, Taurunum (Zemum).

Segmentul de drum Emona-Siscia-Sirmium (p. 53–54) este mai puțin cunoscut din cauza

intervențiilor moderne în zonă, care l-au distrus în mare măsură. Pe acest tronson apar câteva așezări-cheie precum: Drinum Flumen și Sirmium. Pentru zona de est este evidențiat **limesul Moesiei Superior** (p. 55–90), fiind analizat doar malul drept al Dunării. Această parte a lucrării – din punctul nostru de vedere – este cea mai consistentă în informații. Autorul reușește să sublinieze foarte clar, cu ajutorul datelor arheologice și epigrafice, dificultățile pe care le-au avut romanii în obținerea controlului militar asupra acestui teritoriu, atât pe Dunăre, cât și pe uscat. Sunt foarte importante din acest punct de vedere sediile de legiune de la Singidunum și Viminacium (LEG IIII FF și LEG VII CL), precum și cetățile cu detașamentele din diverse trupe auxiliare care asigurau securitatea teritorială în Regiunea Porților de Fier ale Dunării: Cezava (Novae), Donji Milanovac (Taliata), Karataš (Diana), Kostol (Pontes), Brza Palanka (Egeta) și Prahovo (Aquae). Treisprezece mici fortificații de tip *turris et castella* ocupate de *auxilii* sau *numeri* sunt luate, de asemenea, în considerare în analiza lucrării: Saldum, Boljetin, Ravna, Golubinja, Hajdučka Vodenica, Tekija, Sip, Rtkovo, Vajuga, Milutinovac, Glamija, Use Slatinske reke, Milanovac, Bordzeli. Singidunum (Belgrad), Ad Sextum, Tricornium, Ad Sextum Miliarem, Aureus Mons, Vinceia (Smederevo), Margum, alături de restul fortificațiilor de pe acest aliniament, la est de Viminacium (Lederata, Sapalja, Pincum, Cupae, Prahovo, Aquae și Ratiaria (Artchar) reprezintă un al doilea aliniament sudic de drum fortificat care asigura securitatea teritorială în epoca romană a dificilei regiuni a Clisurii Dunării.

În capitolul **Romanii la Dunăre** (p. 91–100) ne sunt prezentate evenimentele istorice care s-au succedat începând cu finalul Republicii Romane și până în perioada romano-bizantină. Este amintit Marcus Scribonius Curio, primul general roman care a atins Dunărea cu incursiunile sale militare, urmând descrierea stabilirii primelor garnizoane romane ale legiunilor a IIII-a Scythia și a V-a Macedonica, în timpul domniei împăratului Augustus la Scupi și Naissus. Primele *praesidia* se poziționează strategic în zonă în timpul domniei lui Tiberius, moment în care – probabil – este și formată provincia Moesia (după anul 15 p.Chr.). Între primele castre apărute pe linia Dunării pare să fie Cezava, care are nivelele de construcție cele mai timpurii databile la începutul epocii flaviene. Drumul roman prin Porțile de Fier între Viminacium și Ratiaria reprezintă segmentul fortificat al limesului Moesiei Superior, săpat în stâncă, realizare inginerescă definitivată cu succes abia

după constituirea flotelor dunărene și a canalului de navigație de la Sipp.

Drumul ce urmărește deschiderea Văii Timocului, Lissus-Naissus-Ratiaria (p. 101–120) și traseul transbalcanic al drumurilor imperiale între Marea Adriatică și Dunăre oferă și ele câteva localități-reper pentru istorie: Lissus, Gabuleum, Theranda, Vicianum, Vindenae, Ad Fines, Hammeum, Ad Herculem, Naissus, Timacum Maius, Timacum Minus.

Nodul rutier de la Timacum Minus (p. 121–126) se bucură de o analiză extinsă, poate și datorită faptului că autorul întreprinde săpături arheologice proprii în zonă de multă vreme. Zona este specială deoarece, mai ales în secolele IV–VI p.Chr., aici a fost o zonă de refugiu în care civilizația romană a supraviețuit mai puțin deranjată de invadatori. În acest sens a ajutat natura terenului care, în Valea Timocului, oferă protecție atât în adâncime, cât și dinspre est și vest, spațiul fiind în același timp conectat la comerțul fluvial dunărean și către căile de acces spre Valea Moravei și principalul drum imperial din Balcani: Viminacium-Naissus-Serdica-Constantinopolis. Într-un capitol separat (p. 127–158) este discutată și importanța acestei artere care străbate în diagonală toată Peninsula Balcanică, autorul subliniind faptul că ea s-a constituit ca *via militaris*, păstrându-și caracterul strategic până în epoca bizantină. Nu sunt excluse din discuție popasurile importante de pe această rută și mai ales orașele mari, a căror prosperitate este legată în mod special de acest drum: Viminacium, Mutatio Ad Novum, Mansio Municipium, Mutatio Iovis Pagus, Mutatio Bao, Mansio Idimum, Mutatio Ad Octavum, Horreum Margi, Mutatio Sarmatae, Praesidium Dasmini, Mutatio Cametae, Praesidium Pompei, Gramrianae-Mutatio Rapiana, Naissus. În cazul ultimei localități, autorul se oprește mai îndelung în excursul său științific, dorind să atragă atenția asupra importanței istorice a așezării, a modului în care evoluția politică pe limesul dunărean de la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr. i-a influențat dezvoltarea și, nu în ultimul rând, să puncteze ce s-a mai păstrat azi din monumentalele ruine de secol al IV-lea, edificiile imperiale (palatul lui Valens și Valentinianus: *Mediana*). Sunt apoi descrise: Mutatio Radices, Mutatio Ulmus, Remesiana, Mutatio Latina, Mansio Turres. **Considerațiile finale** ale acestui capitol-repertoriu de localități antice (p. 159–160) pentru această *via militaris* sunt interesante, drumul fiind amintit în toate itinerariile scrise până târziu, în epoca bizantină, doar toponimele localităților cunoscând unele

schimbări. Inadvertențele dintre cifrele care marchează distanța dintre diferitele popasuri, cetăți sau centre urbane se datorează fără doar și poate unor greșeli de copist sau înțelegerii greșite a unor unități de măsură de la un secol la altul.

Un alt drum extrem de important este cel care urcă pe **Valea Moravei de la Naissus spre Scupi** și leagă zona balcanică de spațiul egean al Greciei antice (p. 161–168). În cazul acestui capitol, autorul își permite – ținând cont de importanța subiectului – să facă o succintă descriere a coloniei Scupi, care nu se mai află pe teritoriul Serbiei, în prezent situl arheologic fiind pe teritoriul Macedoniei de Nord, dar la a cărui cercetare au contribuit multă vreme îndeosebi arheologii sârbi, în timpul fostei Iugoslavii.

Concluziile (p. 169–172) arată clar faptul că aglomerarea de drumuri și fortificații militare a influențat apariția unor centre urbane care au absorbit populația locală și că, cel puțin în perioada dinastiei Flaviene și a primilor Antonini, a făcut parte dintr-un program edilitar amplu. Se urmărea securizarea zonei în fața atacurilor barbare de la nordul Dunării mijlocii și facilitarea accesului în zonă în vederea realizării schimburilor comerciale și a exploatării bogatelor resurse ale subsolului.

Cartea dorește mai ales să ofere o perspectivă cât mai completă asupra stadiului actual al cercetării, dar și să sublinieze – argumentând prin spectaculoasele descoperiri din zonă – valoarea strategică – pentru Imperiul Roman și mai târziu pentru împărății illiri – a acestui areal latinizat în cursul celor aproape șase secole de stăpânire romană efectivă.

Referințele bibliografice (p. 173–186) ocupă mult din economia lucrării, fiind menționate aproape toate studiile importante ale cercetătorilor sârbi care au contribuit la cunoașterea acestui subiect. Din păcate, observăm că lipsesc lucrări importante ale unor autori români, care s-au ocupat de limesul moesic superior și de armata romană de aici, cum ar fi: Nicolae Gudea, Doina Benea, Florin Fodorean sau Florian Matei-Popescu. De asemenea, includerea în discutarea sistemului defensiv dunărean al apărării Porților de Fier și a fortificațiilor de pe malul stâng (românesc) ar fi ajutat mult la înțelegerea mai bună a efortului constructiv al Imperiului Roman, de a controla și securiza din punct de vedere militar și naval acest teritoriu. Din punctul nostru de vedere, foarte strânse legături cu localitățile de pe malul drept al Dunării le-au avut orașele portuare Dierna și Drobeta, ultimul fiind cu siguranță legat de localitatea Pontes (prov. Moesia Superior) prin celebrul pod de piatră construit în anii 103–104 p.Chr. de arhitectul

Apollodor din Damasc. Deși aceste monumente și situri arheologice nu se află în Serbia, obiectul principal al analizei, ele au o semnificație foarte specială pentru istoria regiunii, cu descoperiri epigrafice foarte importante, ceea ce ne îndreptățește să considerăm că meritau să fie amintite în analiza generală, mai ales că Vladimir Petrović le prezintă în numeroasele hărți care însoțesc textul cărții.

În ansamblu cartea este una extrem de reușită, indispensabilă oricărui cercetător al epocii romane. Ea oferă o sinteză științifică excelentă, scrisă într-o manieră limpede și accesibilă. Bibliografia la zi, în ciuda omisiunilor amintite, oferă o perspectivă clară asupra direcției de cercetare a antichităților romane și romane târzii în spațiul sârbesc și indică totodată modul în care aceste valori ale patrimoniului arheologic european (universal) sunt valorificate cultural și turistic.

Călin Ioan Timoc

Muzeul Național al Banatului, Timișoara
e-mail: ctimocmuzeu@gmail.com

Ioan Stanciu, *Așezarea de la Lazuri-Lubi Tag (jud. Satu Mare). Aspecte ale locuirii medievale timpurii în nord-vestul României*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016 (2019), 446 pagini

Reputatul cercetător clujean Ioan Stanciu, autor a numeroase studii și lucrări monografice dedicate Evului Mediu timpuriu din nord-vestul României și Transilvania, revine în atenția lumii științifice prin publicarea cărții intitulate *Așezarea de la Lazuri-Lubi Tag (jud. Satu Mare). Aspecte ale locuirii medievale timpurii în nord-vestul României*, publicată în colecția Bibliotheca Ephemeris Napocensis 9, editor Coriolan Horațiu Opreanu, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016 (apărută în 2019). Aceasta se dovedește a fi nu doar monografia unei așezări, ci și a locuirii într-o regiune mult mai extinsă, atât din afara arcului carpatic (Câmpia Joasă a Someșului sătmărean), cât și din interiorul său (Depresiunea Sălajului și în amonte pe râul Someș) în orizontul cronologic al Evului Mediu timpuriu. Deși așezarea din secolele VIII-X a fost cercetată în proporție mică, „ușor peste 5%” (p. 25), autorul extrage cu profesionalism suficiente informații pentru a schița ansamblul vieții de zi cu zi nu doar al acestei comunități, ci și al întregului spectru de așezări medievale timpurii situate pe o arie geografică mai întinsă.

Așezarea pluristratificată de la Lazuri-Lubi Tag a fost cercetată în nouă campanii arheologice între 1993 și 2003, iar acest volum a fost precedat de publicațiile aceluiași autor despre un orizont de locuire mai timpuriu, care se datează în secolele V-VII și este atribuit slavilor timpurii¹.

Cartea dedicată secolelor VIII-X este structurată în cinci capitole, fiecare cu numeroase subcapitole care tratează detaliat prin prisma descoperirilor arheologice problematica locuirii așezărilor medievale timpurii sub toate aspectele ei. Ilustrația este bogată, calitativă, atât ca informație, cât și ca mod de realizare, și cuprinde 69 de planșe alb-negru și color la finalul textului, dar și numeroase imagini alb-negru și color cuprinse în text, însumând 215 figuri: diagrame, grafice, hărți, reconstituiri grafice ipotetice dar extrem de sugestive ale complexelor arheologice, desene ale obiectelor.

Așezarea de la Lazuri-Lubi Tag este

¹ Stanciu 1998–1999, 114–226; Stanciu 2011, 331–358, 638–726; Stanciu 2015, 113–130.

contextualizată în microregiunea din nord-vestul României, astfel că la fiecare subcapitol avem un excurs în întreaga zonă cu privire la tematica discutată, fiind prezentate analogii pentru contextul de descoperire și pentru artefacte, atât prin text cât și prin imagini. Totodată se compară situația arheologică de aici cu cea din așezări din zona Europei central-estice, detectându-se similități, dar și deosebiri. Se evidențiază astfel evoluția în timp a acestora, dar și asemănările dintre ele, și se realizează de fapt o sinteză a situației arheologice din regiunea mai sus amintită, în Evul Mediu timpuriu. Pe întregul parcurs al volumului, autorul are o privire critică asupra publicațiilor referitoare la siturile din regiune și face excursuri interesante în legătură cu activitățile cotidiene, cu modalitățile de desfășurare a vieții social-economice și prezintă felul în care sunt acestea reflectate arheologic.

Considerăm foarte important faptul că pe parcursul întregii lucrări autorul folosește analizele interdisciplinare (dendrocronologice, paleobotanice, arheozoologice) ca argumentație pentru cronologia așezării, dar și pentru a stabili ecosistemul contemporan al acesteia și obiceiurile alimentare ale comunității. Exemplificăm aici analiza dendrocronologică a materialelor lemnoase din fântânile descoperite în așezare, care au indicat că tăierea copacilor utilizați a avut loc în secolul VIII-începutul secolului IX (pp. 55–56).

În primul capitol sunt prezentate condițiile naturale ale microregiunii în discuție și istoricul cercetării de la Lazuri-Lubi Tag, iar în capitolul doi sunt discutate detaliat complexele arheologice din așezare, dar sunt formulate și supoziții cu privire la structurarea așezărilor, la organizarea spațiului locuit și la cea socială a comunităților medievale timpurii din nord-vestul României și Transilvania. Capitolul al III-lea, cel mai extins atât ca informație, cât și ca problematică, se referă la inventarul complexelor arheologice. Astfel, fiecare categorie de artefacte a fost discutată în contextul general al descoperirilor din așezări transilvănene sau din nord-vestul României totuși cu un accent deosebit pe olărie, fapt explicabil deoarece ceramica reprezintă

cea mai numeroasă categorie de artefacte. Aceasta este atent analizată atât din punct de vedere tehnologic, morfologic și al repertoriului decorativ, cât și din perspectiva originii, a răspândirii și a contextului social și economic în care aceasta a fost întrebuințată.

Deosebit de interesant este subcapitolul III.1. dedicat ceramicii de unde am reținut că există legături tipologice cu ceramica din teritorii situate la mare distanță, cum sunt Peninsula Balcanică (pp. 113–114) și spațiul sud-estic și central al Alpilor (pp. 164–167), care dovedesc perpetuarea unor tradiții tehnologice ce pot fi puse în legătură cu anumite obiceiuri culinare și implicit practicarea unor ocupații (prepararea cerealelor în cazul tipsiilor și a tăvilor modelate manual sau cea a laptelui în cazul oalelor cu striuri la interior, confecționate la roata înceată). Autorul manifestă prudență în a se pronunța cine anume vehicula aceste produse și în ce condiții au ajuns în partea de est a bazinului carpatic, dar menționează că este vorba despre tradiții antice târzii care vin dinspre teritorii cu populație romanizată (p. 164, p. 184). Apartenența la lumea romană sau vecinătatea cu aceasta poate fi o explicație pentru perpetuarea unor tradiții în practicarea meșteșugului olăriei și pentru apariția unei ceramici cu caracteristici aproximativ identice în regiuni aflate la mare distanță și care nu au avut contact reciproc direct. În acest sens, autorul dezbate similitățile morfologice și tehnologice ale ceramicii confecționate la roata rapidă descoperite în nord-vestul României, în așezarea de la Lazuri-Lubi Tag și în cuptorul de olar de la Sighișoara-Dealul Viilor (jud. Mureș), cu cea din zona Rinului Superior, corespunzătoare Landului Baden-Württemberg, la care diferă doar paleta decorativă. Aceste teritorii au în comun doar legătura cu civilizația romană fiind foste provincii sau regiuni supuse unor influențe provinciale puternice (pp. 202–205).

De asemenea, considerăm remarcabil demersul autorului prin care, în absența descoperirilor propriu-zise de cuptoare de olar, presupune existența unor ateliere locale de produs ceramică pe baza unor detalii tehnice: forma marginilor vaselor și reprezentativitatea lor în așezări (pp. 198–199).

În legătură cu problematica olăriei medievale timpurii confecționate la roata rapidă de pe teritoriul României (subcapitolul III.1.3.3.5), Ioan Stanciu amintește cuptorul de olar descoperit la Remetea Mare – Gomila lui Pituț (jud. Timiș) despre care afirmă că are datarea nesigură în secolele VIII–IX, deoarece în apropierea cuptorului au fost găsite unele fragmente ceramice din perioada romană (p. 210 – explicația figurii 189, p. 219).

Într-adevăr, în articolul dedicat descoperirii cuptorului de olar de la Remetea Mare, Adrian Bejan a menționat că în preajma acestuia au fost găsite fragmente ceramice din secolele VIII–IX, precum și fragmente ceramice cenușii atipice modelate la roată din secolele III–IV². Dar, în aceeași lucrare se afirmă răspicat faptul că toate complexele arheologice discutate în studiu, inclusiv cuptorul de olar, se datează în a doua jumătate a intervalului secolelor VIII–X, respectiv în secolul IX³. În toate studiile ulterioare despre descoperirile din așezarea de la Remetea Mare – Gomila lui Pituț, Adrian Bejan nu mai amintește fragmentele ceramice din secolele III–IV, ci doar faptul că tipul de ceramică din jurul cuptorului era identic cu cel al așezării pe care o datează în secolele VIII–IX⁴. În legătură cu cronologia acestei așezări se cuvine subliniat aici faptul că aceasta poate fi restrânsă, pe baza analogiilor materialului ceramic, în a doua jumătate a secolului IX–primele decenii ale secolului X⁵.

În Banat au fost descoperite două cuptoare de olar în așezarea antică târzie de la Timișoara-Freidorf, nu departe de Remetea Mare, dar sunt de tipul cu pilon central și brațe radiale⁶. Acestea au analogie apropiată în așezarea de la Üllő (Ungaria)⁷, unde s-au găsit și cuptoare cu pilon central și prevăzute cu grătar⁸. Așadar, cele două tipuri de cuptoare coexistau în antichitate așa cum a fost atestat arheologic în așezarea de olari de la Üllő, dar acest fapt nu este un argument pentru datarea cuptorului de la Remetea Mare în aceeași epocă. Mai degrabă acesta, prevăzut cu cameră de acces, cameră de foc și cameră de ardere separate de un grătar și fără picior central, se apropie ca mod de construcție de cuptorul găsit la Gornea-Țărmuri (jud. Caraș-Severin) și datat în secolul XII⁹ sau de cele descoperite în așezarea de olari de la Pecica

² Bejan 1984, 6.

³ Bejan 1984, 7. Apartenența acestui cuptor de olar la așezarea medievală timpurie este susținută hotărât în repetate rânduri de către Adrian Bejan: Bejan 1981, 3; Bejan 1985–1986, 224; Bejan 1995, 72.

⁴ Bejan 1985–1986, 223–224, 228.

⁵ Tănase 2010, 82.

⁶ Benea 1996, 175–176; Mare 2011, 27–28, 146, Pl. VI.

⁷ În așezarea de la Üllő s-a găsit un cuptor cu brațe radiale și pilon central, databil în secolele III–IV, care a folosit la producerea unor vase de ceramică zgrunțuroasă. Informație amabilă din partea doamnei dr. Valéria Kulcsár (Universitatea din Szeged), căreia îi mulțumesc și pe această cale pentru bunăvoința de a-mi oferi informațiile și pentru permisiunea de a le publica.

⁸ Istvánovits, Kulcsár, Mérai 2011, 341–344; 345, Fig. 8; Kulcsár, Mérai 2011, 65–66, 73–77.

⁹ Uzum, Țicu 1978, 297.

(jud. Arad), date în secolul XII-începutul secolului XIII¹⁰.

Pe de altă parte, între materialele arheologice provenite din situl de la Remetea Mare-Gomila lui Pituș, păstrate în depozitele Muzeului Național al Banatului, există doar câteva fragmente ceramice de culoare cenușie lucrate la roata rapidă, care pot fi un indiciu al unei locuiri din secolele III-IV p. Chr., însă fără a avea legătură cu datarea cuptorului de olar.

În același subcapitol III.1.3.3.5., autorul abordează problematica originii ceramicii lucrate la roata rapidă în condițiile în care în Evul Mediu timpuriu s-a constatat un regres în folosirea acesteia pentru secolele VII-IX. O posibilă explicație pentru prezența ceramicii lucrate la roata rapidă în regiunea nord-vestică a României ar fi mișcarea demografică dinspre Transilvania spre regiunile învecinate (p. 209, pp. 215–218). În sprijinul acestei ipoteze, menționăm aici o informație la care Ioan Stanciu nu a avut acces înainte de elaborarea manuscrisului, respectiv faptul că și în Banat, în zona colinară din nord-estul județului Timiș, așadar în vecinătatea Transilvaniei, s-a descoperit recent ceramică zgrunțuroasă lucrată la roata rapidă în așezările medievale timpurii de la Susani-Săliște¹¹ și Lugoj-Știuca Veche¹².

În mod firesc, autorul s-a exprimat cu precauție cu privire la un subiect aprig dezbătut ca etnicitatea și reflectarea ei în cultura materială și a afirmat că nu se poate stabili cu certitudine etnia producătorilor și a utilizatorilor artefactelor (pp. 224–225). Această afirmație este cât se poate de corectă, dar atunci această metodologie trebuie folosită și când folosim terminologia de olărie sau ceramică gepidică, slavă, avară etc. Pe de altă parte, în ultimii ani a început să se discute despre supraviețuirea unei populații romanice în fosta provincie Pannonia, care a transmis anumite modele în cultura materială¹³. Așadar nu este complet eronată presupunerea că în Transilvania, fosta provincie Dacia, a putut supraviețui o populație romanică, din care în Evul Mediu timpuriu o parte a sa s-a mișcat spre regiunile limitrofe, respectiv nord-vestul României, Banat sau nordul Munteniei (pp. 219–220) și care are anumite trăsături specifice reflectate arheologic. Așa cum subliniază autorul „...nu se poate argumenta ipoteza că meșterii care produceau vase la roata rapidă destinate bucătăriei și cei cărora le erau destinate reprezentau un „grup romanic”

exclusivist al populației de atunci. Această olărie era folosită în acea vreme, iar utilizatorii nu erau obligați la o anumită afiliere etnică” (p. 227). Cu toate acestea, nu trebuie să evităm până la excludere ipoteza romanității atunci când se vorbește despre cei ale căror urme arheologice le cercetăm, ci doar să fim receptivi la această posibilitate atunci când dovezile conduc în această direcție.

Considerăm corectă observația autorului potrivit căreia descoperirile funerare viitoare pot susține noi posibilități de interpretare referitor la cronologie și la cei care au folosit artefactele și au locuit aici (p. 227). La aceasta am adăuga faptul că o serioasă analiză antropologică a scheletelor umane din mormintele databile în a doua jumătate a mileniului I p. Chr. de pe teritoriul actual al României, după noile metodologii (analize genetice și analiza izotopilor de stronțiu), ar putea oferi un tablou diferit și ar da o altă dimensiune sintagmei de populație locală, de populație alogenă și tabloului etnic în general, despre care izvoarele scrise oferă de regulă informații confuze din surse la mână a doua și doar arareori sunt relatări directe ale unor martori oculari¹⁴.

Capitolul al IV-lea al cărții este rezervat concluziilor din care reținem faptul că olăria executată la roata rapidă, care deși nu este neapărat un indicator etnic, totuși relevă o tradiție a unui anumit mediu dinspre care provine, precum și legătura strânsă a acesteia cu olăria antică târzie (p. 260). O altă concluzie notabilă este aceea că în Evul Mediu timpuriu au existat forme de organizare, structuri locale și regionale în formare și în acest sens un exemplu ar putea fi gruparea așezărilor situate pe Someșul Inferior și în Depresiunea Șimleu din care se cunoaște mai bine ceramica modelată la roata rapidă (p. 262).

Legat de problema etnicității, ni se spune că separările etnice pe baza unor categorii ceramice, de exemplu, sunt puțin credibile, și că în societate au fost mai importante alte forme de structurare a unor solidarități de grup sau chiar mai extinse (p. 263). În orice caz, conviețuirea unor grupuri de populații poate fi relevată de structura, rituurile funerare și inventarul din necropole, cum este cimitirul 3 de la Bratei (jud. Sibiu), amintit de autor, în care este detectată conviețuirea dintre păgâni și creștini. Situația devine mai derutantă dacă se alătură și descoperirile arheologice cu analogii în zona sud-estică și centrală a Alpilor (p. 264). Totuși, cu toată rezerva și prudența vizibile față de subiect pe parcursul întregii lucrări,

¹⁰ Mărginean 2017, 111–113.

¹¹ Tănase 2019, 105–106.

¹² Tănase 2019, 106, nota 19.

¹³ Vida 2008, 36–41.

¹⁴ Curta 2006, 61–63.

autorul face o afirmație mai cutezătoare și spune că tabloul zugrăvit în Cronica Notarului Anonim cu privire la cei care locuiau meleagurile din nord-vestul României ar putea fi evidențiat din perspectiva culturii materiale în sensul unei conviețuirii româno-slave (p. 264).

Așadar, interpretarea descoperirilor din epoca medievală timpurie este extrem de complicată, în continuare se caută răspunsuri și se emit ipoteze cu privire la cine sunt cei care au lăsat aceste urme arheologice. Poate că o ipoteză de luat în considerare ar fi ca transhumanța practică la distanțe mari sau comerțul cu sare legat de creșterea animalelor să fie responsabile pentru circulația persoanelor și a mărfurilor între regiuni îndepărtate, cum sunt marginile estice și vestice ale bazinului carpatic sau din Balcani spre nordul Dunării și invers¹⁵.

Capitolul al V-lea reprezintă catalogul descoperirilor din așezarea de la Lazuri-Lubi Tag, însoțite și de o identificare a oaselor de animale, în tabele, care ilustrează încă o dată metodologia de abordare a descoperirilor din această așezare și iscusința de a extrage maximum de informație dintr-o cantitate relativ restrânsă de contexte și materiale arheologice.

În mod cert, monografia lui Ioan Stanciu constituie o lucrare de referință pentru arheologia Evului Mediu timpuriu din România, un model de abordare, de interpretare și de judecare critică a izvoarelor arheologice. Volumul sintetizează tot ceea ce se cunoaște în acest moment despre această microregiune din nord-vestul României și creionează, în ciuda penuriei informațiilor, conviețuirea în secolele VIII-IX a unor populații cu origini și tradiții diferite din care în urma unui proces de aculturație s-au cristalizat comunitățile pe care izvoarele medievale le menționează aici: români și slavi aflați sub autoritatea regalității maghiare.

Daniela Tănase

Muzeul Național al Banatului, Timișoara
e-mail: danielaetanase@yahoo.com

BIBLIOGRAFIE

Băcuet-Crișan 2017

D. Băcuet-Crișan, Despre cuptorul de olar din perioada medievală timpurie descoperit la Sighișoara „Dealul Viilor”-sector Necropolă (jud. Mureș). Observații privind tehnica de modelare a ceramicii și cronologia. Comparatii cu olăria medievală timpurie modelată la roata rapidă din spațiul nord-vestic al României. In: *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți*, Orbis mediaevalis

1, eds. F. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcuet-Crișan, Cluj-Napoca (2017), 189–209.

Bejan 1981

A. Bejan, Aspecte ale organizării economice, sociale și politice de pe teritoriul Banatului în sec. VIII-IX e.n. *SIB* 6–7 (1981), 3–13.

Bejan 1983

A. Bejan, Contribuții arheologice la istoria Banatului în sec. VII-IX e.n. *SCIVA* 34, 4 (1983), 349–362.

Bejan 1984

A. Bejan, Dovezi atestând practicarea meșteșugurilor în așezarea prefeudală de la Remetea Mare – „Gomila lui Pituș”. *SIB* 10 (1984), 5–15.

Bejan 1985–1986

A. Bejan, Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești databile în secolele VIII-IX din sud-vestul României. *ActaMN* 22–23 (1985–1986), 223–238.

Bejan 1986

A. Bejan, Contribuții la cunoașterea culturii materiale din sud-vestul României în sec.VIII-X. Așezarea de la Remetea Mare – „Gomila lui Pituș”. *Tibiscum SCC* 6 (1986), 259–268.

Bejan 1995

A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara (1995).

Benea 1986

D. Benea, Noi piese paleocreștine din colecția Muzeului Banatului. *MB* 1 (1986), 42–48

Benea 1996

D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara (1996).

Curta 2006

F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în secolele VI-VII*. Târgoviște (2006).

Istvánovits, Kulcsár, Mérai 2011

E. Istvánovits, V. Kulcsár, D. Mérai, Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*, eds. J. Bemmman, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13, Bonn (2011), 337–351.

Kulcsár, Mérai 2011

V. Kulcsár, D. Mérai, Roman or Barbarian? Provincial Models in a Sarmatian Pottery Center on the Danube Frontier. In: *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*, eds. Eric C. De Sena, Halina

¹⁵ Benea 1986, 42, 47; Tănase 2018, 72.

Dobrzanska, BAR International Series 2236, Oxford (2011), 61–80.

Mare 2011

M. Mare, Descrierea complexelor arheologice. In: M. Mare et al., *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*. Cluj-Napoca (2011), 15–29, 141–146.

Mărginean 2016

F. Mărginean, The Lower Mureș Valley, a Link between Central Europe and Transylvania in the Early Middle Ages (Archaeological Evidence). *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* 13 (2016), 81–119.

Stanciu 1998–1999

I. Stanciu, Așezarea slavă timpurie de la Lazuri-„Lubi tag”, jud. Satu Mare (cercetările arheologice din anii 1977, 1993–1995). Contribuții la cunoașterea secolelor VI–VII în zona Tisei Superioare. *SatuMare SC* 15–16 (1998–1999), 114–266.

Stanciu 2011

I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V–sec. VII timpuriu)*. Cluj-Napoca (2011).

Stanciu 2012

I. Stanciu, The wells of the early medieval settlement of Lazuri-Lubi tag (north-western Romania, Upper Tisa Basin). In: „*Castellum, Civitas, Urbs*”. *Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Castellum Pannonicum Pelsonense 6, eds. O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, Budapest/Leipzig/Keszthely/Rahden (2015), 113–130.

Tănase 2010

D. Tănase, Observații cu privire la ceramica din secolele VIII–X descoperită în așezări din Banatul de câmpie. In: *Vasaria medievalia* II, ed. Gabriela Rădulescu, Bistrița (2010), 81–98.

Tănase 2018

D. Tănase, Observații cu privire la ploscuțele de pele-
rin cu reprezentarea Sfântului Mina, din epoca romano-
bizantină, aflate în colecția Muzeului Național al Banatu-
lui. *Analele Banatului S. N.* 26 (2018), 65–79.

Tănase 2019

D. Tănase, The Relative Chronology of the Early Medieval Settlement in Susani-Săliște (Timiș County) from the Perspective of the Discovered Pottery. In: *Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii (sec. VII – XIII). Probleme, abordări și rezultate*, Orbis Mediaevalis II, eds. F. Mărginean, I. Stanciu, K. László, Cluj-Napoca (2019), 103–119.

Uzum, Țicu 1978

I. Uzum, D. Țicu, Cuptorul de ars ceramică desco-
perit în așezarea feudală timpurie de la Gornea-”Țărmuri”. *ActaMN* 15 (1978), 295–305.

Vida 2008

T. Vida, Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, eds. F. Curta, R. Kovalev, Leiden-Boston (2008), 13–46.